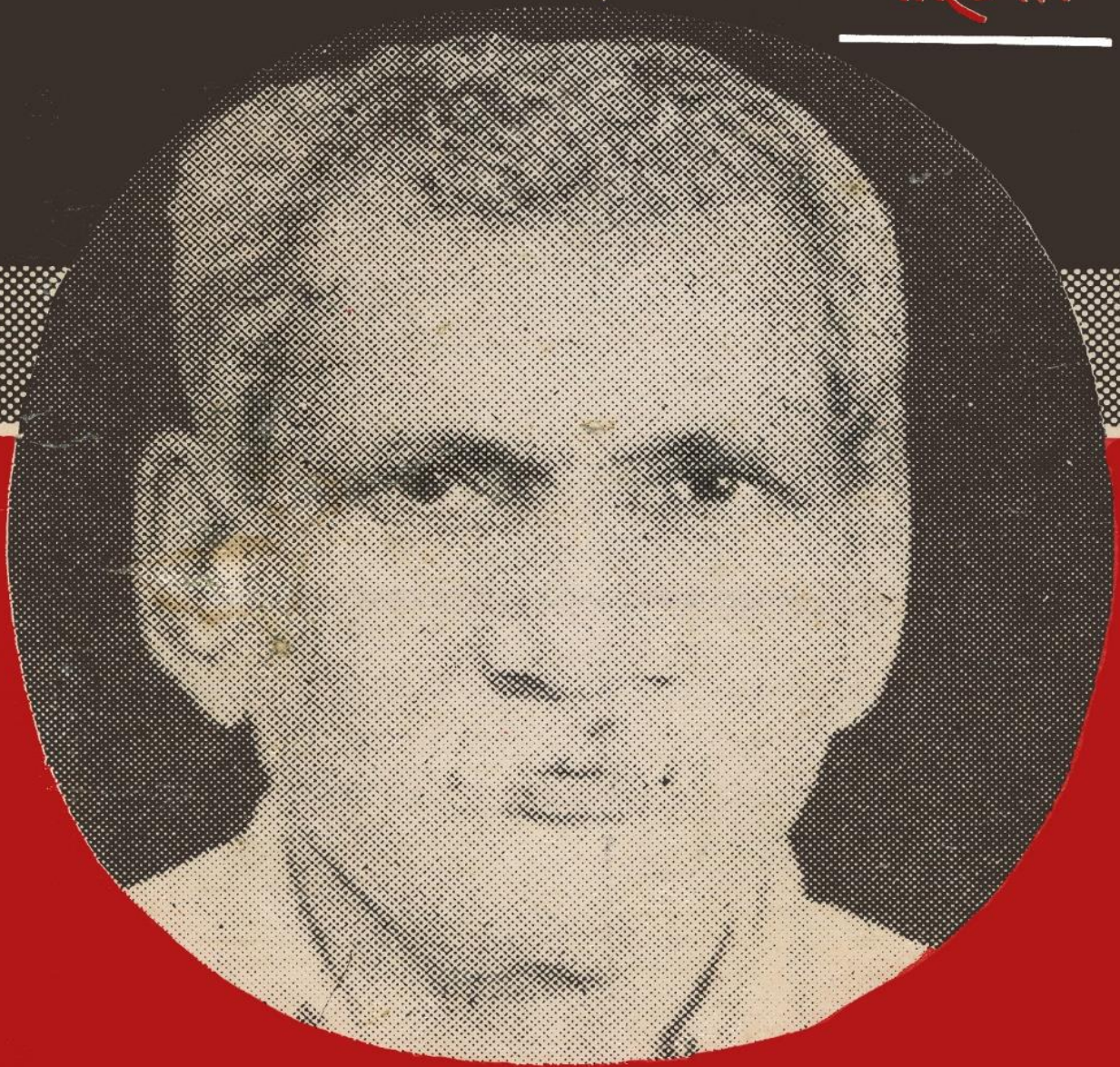

कै.
वैराग्यामनराव जोशी
ह्यांची नाटके

समीक्षा
व संहिता

डॉ. मधुकर आष्टीकर

कै. वीर वामनराव जोशी ह्यांची नाटके

समीक्षा व संहिता

डॉ. मधुकर आष्टीकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई

प्रकाशक :
सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ
मंत्रालय, मुंबई

प्रथमावृत्ती :
१९८५

©
प्रकाशकाधीन

मुखपृष्ठ :
संजय धोतरकर
नागपूर

मूल्य रुपये ६०/—

मुद्रक
मधुसूदन पां. बनहट्टी
नारायण मुद्रणालय
२२४ टिकेकर रोड
धनतोली, नागपूर

: निवेदन :

विदर्भातील जुन्या पिढीतील स्वातंत्र्यसेनानी, सुप्रसिद्ध नाटककार, खंदे वक्ते इ. विविध नात्यांनी वीर वामनरावदादा यांचे नाव वैदर्भी जनतेच्या मनात कायमचे राहिले.

गेले वर्ष हे वामनरावदादा यांचे जन्मशताब्दीचे वर्ष. या निमित्ताने दादांचे सर्व साहित्य त्यांच्या समीक्षेसह प्रसिद्ध करण्याची मंडळाने योजना आखली आणि हे सर्व लिखाण करण्याचे काम मंडळाने डॉ. मधुकर आष्टीकर यांच्यावर सोपविले. डॉ. आष्टीकर यांनी कमीत कमी वेळात ते पूर्ण करून दिले, याबद्दल त्यांचे आभार.

वीर वामनरावदादा यांचे जनतेवर आणि शासनावर एक ऋण आहे. या ऋणाचा प्रकार ऋषिऋणात येईल. मंडळाने हे लिखाण प्रसिद्ध करून अंशतः तरी या ऋषिऋणातून मुक्त होण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात दादांचे ऋण हे न फिटणारे ऋण आहे याची मला आणि मंडळाला जाणीव आहे.

नारायण मुद्रणालय, नागपूरचे श्री. मधुसूदन पां. बनहट्टी आणि त्यांच्या मुद्रणालयातील कामगार या सर्वांचे उत्तम छपाई करून दिल्याबद्दल मंडळ आभारी आहे.

१९ नोव्हेंबर १९८५

यशोधन, मुंबई.

सुरेंद्र बारलिंगे

: प्रस्तावना :

कै. वीर वामनराव जोशी एक राष्ट्रीय नाटककार म्हणून गाजले. विदर्भाचा हा थोर सुपुत्र महात्मा गांधींचा कट्टर अनुयायी होता. वास्तविक त्यांच्या काळी विदर्भात आणि विशेषतः अमरावतीत लोकमान्य टिळकांचे अनुयायी प्रबल होते. महात्मा गांधींच्या दुबळ्या मानल्या जाणाऱ्या अहिंसावादी साधनांनी स्वातंत्र्य प्राप्त करणे अशक्य होय. त्यासाठी हवा लोकमान्यांचा क्रान्तिकारी उग्र मार्गच असा त्या वैदर्भीय नेत्यांचा ठाम आग्रह होता. अमरावतीत कै. दादासाहेब खापर्डे अशापैकीच एक नेते होते. वामनरावांना दादासाहेबांचा फार मोठा आधार होता. कुटुंब पोषणात होणारी ओढाताण दादासाहेबांच्या सहाय्याने बरीच सहज होत होती. तरीपण राजकीय विचारांच्या बाबतीत वामनरावांनी दादांचे अनुयायित्व स्वीकारले नाही. कारण त्यांना महात्माजींचे विचार आणि साधने प्राप्त परिस्थितीत योग्य वाटत होती. वामनरावदादा स्वतःच्या बुद्धीशी आणि विचारांशी प्रामाणिक व एकनिष्ठ असत. एखाद्या व्यक्तीच्या लौकिक, आर्थिक वा इतर कुठल्याही कारणामुळे आलेल्या विभूतिमत्त्वाचा वा मोठेपणाचा परिणाम होऊन त्याच्या विचारांचे दास्यत्व दादांनी कधी स्वीकारले नाही. आपल्या बुद्धीला जे पटेल ते मान्य करून त्यानुसार वागायला ते कधी कचरले नाही. यामुळेच कै. दादासाहेब खापर्डेची अनेकदा वैचारिक वाद घडले; त्यांच्याशी आलेले संबंध थोडेफार ताणलेही पण दादांनी त्यासाठी पडते घेतले नाही. त्याचबरोबर हेही खरे की राजकीय दृष्ट्या, आलेला वैचारिक संघर्ष वळगता, त्यांनी परस्परांच्या प्रेमात एवढाही उणेपणा येऊ दिला नाही. दोघेही त्यादृष्टीने थोरच. दादासाहेबांचे एरव्हीचे होणारे सहाय्य केवळ ह्या वैचारिक विरोधापायी कधी दुरावले नाही.

वामनरावदादांच्या व्यक्तिमत्त्वाला अनेक पैलू होते. ते उत्तम नाटककार म्हणून गाजले तसेच सफल पत्रकार म्हणूनही नावाजले. अमरावतीला “स्वतंत्रहिंदुस्थान” नावाचे वर्तमानपत्र त्यांनी हयातभर चालविले. त्यातील अग्रलेख आणि राष्ट्रीय विचार ह्यांनी त्याकाळी गांधीवादी विचारसरणीचा प्रसार आणि प्रचार करून स्वातंत्र्य संग्राम जोरकस बनविण्याचे महत्कार्य केले. काँग्रेसचे ते आजन्म कार्यकर्ते राहिले; एकनिष्ठ राहिले. गांधीजींचा पक्ष, कुठल्याही प्रलोभनापायी वा स्वार्थापायी त्यांनी सोडला नाही. ही वैदर्भीय परंपरा पुढेही टिकली असती तर दादांना त्यांच्या जन्मशताब्दीच्या वर्षात त्यांच्या अनुयायांनी वाहिलेली उचित श्रद्धांजली ठरली असती.

वामनरावदादा कुशल संघटकही होते. विदर्भातील काँग्रेसची संघटना मजबूत करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. काँग्रेसच्या निशाणाखाली सामान्यजनताही एकत्रित व्हावी आणि पारतंत्र्याची चीड सर्वत्र निर्माण करून स्वातंत्र्य लढ्यात ह्या सामान्यांचे असामान्य व्यक्तित्व सहभागी व्हावे म्हणून त्यांनी मेळे सुरू केले. त्या मेळ्यासाठी काव्ये आणि कवने रचून त्यांचे गावोगावी गायन करविले. ह्या मेळ्यातून ह्या कवनाबरोबरच छोट्या छोट्या नाटिकाही ते करवीत. स्वतःच लिहिलेल्या ह्या संवादप्रधान नाट्यातून जनतेत त्याकाळी आलेला थंडपणा, आळस आणि पारतंत्र्यातच सुख मानणारी लाचारी घालविण्यासाठी त्यांनी शाब्दिक कोरडे ओढले; जनता जागी केली.

दादा लोकप्रिय जनसेवकही होते. अमरावतीच्या म्युनिसिपालिटीचे ते अनेकवर्ष अध्यक्ष होते. निरपेक्ष आणि निरलस जनसेवा करण्याचा आदर्श म्हणून त्यांची अध्यक्षीय कारकीर्द जनतेच्या मनावर अमिट ठसा उमटवून गेली.

नाटककार म्हणून तर दादा महाराष्ट्रात गाजलेच. त्यांची नाटके रंगली. लोकांनी डोक्यावर घेतली. त्यातली गाणी ओठाओठांवर रुळली. कित्येक बुडत्या नाटककंपन्यांची नौका सुखरूप किनाऱ्याला लागली. पण ह्या वैदर्भीय नाटककाराची समीक्षकांनी मात्र तशी उपेक्षाच केली. पुणे विद्यापीठाच्या मराठी विभागाचे प्रमुख डॉ. मु. श्री. कानडे ह्यांनी लिहिलेल्या ‘कालचे नाटककार’ ह्या पुस्तकात त्यांच्यावरचा एक लेख, एवढीच दादांच्या नाटकावरची उपलब्ध समीक्षा! बाकी किरकोळ प्रासंगिक वजाबाक्या आणि ऐतिहासिक पटाणी खाक्याच्या नोंदीच त्यांच्या नशिबी आल्या. म्हणूनच कै. वीर वामनरावदादांच्या जन्मशताब्दीच्या वर्षात त्यांच्या नाटकांची समीक्षा व्हावी आणि त्यांची संहितादेखील रसिकांना उपलब्ध रहावी ह्या हेतूने साहित्य संस्कृती मंडळाने एक ठराव केला आणि प्रस्तुत पुस्तक कै. वीर वामनराव जोशी ह्यांची नाटके, एक समीक्षा व संपादित नाट्य संहिता—अशा स्वरूपात ती तयार करावी असे मला कळविले. त्यानुसार त्यांच्या प्रकाशित चार नाटकांची समीक्षा मी केली आणि संहितेचे संपादनही साधले. कै. दादांची काही नाटके केवळ नावारूपानेच कानावर आली. त्यांची संहिता उपलब्ध होऊ शकली नाही. मेळ्यातील पदे, नाट्यसमीक्षेच्या दृष्टीने उपयुक्त होती. त्यांचा यथास्थळी वापर केलेला आहेच. नाट्यविषय आणि त्यातील विचारसरणीला पोषक ठरणारे दादांचे नाट्यसंमेलनाध्यक्षीय भाषण देखील यथावश्यक तेवढे समीक्षेतूनच प्रकाशित केले आहे. ते भाषण छापील स्वरूपात उपलब्ध झाले नाही. त्या भाषणाचा बराचसा भाग त्यावेळीकै. अत्र्यांच्या साप्ताहिक नवयुगात प्रकाशित झालेला होता. त्याचाच उपयोग मी करून घेतला आहे. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे श्री. अच्युत तारी ह्यांनी तो नवयुगचा अंक उपलब्ध करून दिला म्हणून मी त्यांचा आभारी आहे. दादांची राष्ट्रीय विचारसरणी त्यांच्या नाटकातून पानोपानी अवतरलेली आहे. जवळ जवळ प्रत्येक नाटकातून राज्यक्रान्ती घडलेलीच आहे. तेव्हा दादांच्या क्रान्तीबद्दलच्या विचारांचे नाट्यमय दर्शन रसिकांनी घेतलेलेच आहे पण क्रान्तीबद्दलचे त्यांचे सैद्धान्तिक विवेचनही रसिकांना उपलब्ध व्हावे म्हणून त्यांनी लिहिलेली एक प्रस्तावना परिशिष्ट म्हणून जोडलेली आहे. विदर्भाचेच दुसरे एक थोर देशभक्त स्वातंत्र्यसेनानी कै. हरिहरराव देशपांडे ह्यांच्या “यावलीचां स्वातंत्र्यसंग्राम” ह्या पुस्तकाला दादांनी ही प्रस्तावना लिहिलेली आहे.

कै. दादा, दैववादी नव्हते पण देवाला मानणारे होते. त्यांनी पूजापाठ केले नसतील, देवळे वा देव्हारे पूजिले नसतील पण मनांत त्या सर्व शक्तिमान चैतन्याचे विनम्र भान ते सतत राखून वागले आहेत. दैववाद माणसाला आळशी आणि निष्क्रीय बनवितो; त्याचा पुरुषार्थ निष्प्रभ करतो; परवशता आणि चाटुकार लाचारी करणारे क्षुद्र जीवन त्याच्या माथी मारतो. दैव कपाळी नसते तर करतळी बसते अशी दादांची धारणा होती. मूठ मजबूत असली की दैव मुठीत रहाते. पराक्रमी पुरुष दैवाचा दास नसतो. उलट दैव तत्पद—प्रवण—शरण होत असते. म्हणून दादा दैवावर हवाला ठेवून कधी वागले नाहीत. कुठल्याही संसारिक आपत्तींचे खापर त्यांनी दैवाच्या माथी फोडले नाही. त्यांची सगळी सुजन पात्रे देखील कधी दैवाच्या नावाने हांका मारीत हीन, दीन व लाचार बनून, “परवशतेचा पाश कसा तोडू”? म्हणून निष्क्रीय आळस अवलंबून पाशवी राज्यकर्त्यांना शरण गेली नाहीत.

आपल्यापेक्षा अधिक शक्तिमान, ह्या विश्वात संचरतो ह्याचे भान मात्र आवश्यक असते. माणूस बुद्धिमान आहे, कर्तृत्ववान आहे, पण त्यापायीच तो हैवानही होण्याची शक्यता आहे. विनय हेच बुद्धीचे आणि शौर्याचे भूषण. अन्यथा त्याचे शौर्य क्रौर्यात मोडेल. समर्पणाशिवाय जीवनातील उदात्ततेला कवटाळणं कठीणच. आणि ही समर्पणाची भावना येण्यासाठी सर्वशक्तिमान चैतन्याची जाणीव आवश्यकच. ह्या चैतन्याला म्हणावे देव वा अन्य काहीही. कारण देव ही संज्ञा आहे, संकल्पना नाही. अविचार, उन्मत्तता आणि स्वार्थान्धक्रौर्य ह्यांनी पराक्रमी पुरुषार्थाला ग्रासू नये म्हणून आपल्यापेक्षाही अधिक बलवान असे ह्या

जगात काही आहे, ते सर्वाभूती आहे, सर्वांचे रक्षक आहे, सर्वांचे सर्वतोपरी कल्याण करणारे आहे ही भावना सतत भावली पाहिजे. तशी शक्ती संकल्पिली पाहिजे. दादांनी ते केलेले आहे. तसा देव त्यांनी मानला आहे. पण केवळ संकल्पना करून ते थांबले नाहीत तर ह्या संकल्पनेचे मूर्त स्वरूप त्यांनी जनतेत पाहिले आहे. सर्वसामान्य जनता, हाच दादांचा देव आहे. कारण देव, ते चैतन्य प्राणिमात्रांचे ठायी दिसत असता त्याला आणखी इतरत्र शोधणे बुद्धिप्रामाण्याला कसे शक्य आहे?

दादांची नाटके कंपन्यांनी केली तोवर दिसली. आज त्यांचे प्रयोग होत नाहीत. हौशी रंगभूमी ते करीत नाही हे खरे आहे पण ह्यात दादांच्या नाटकांचे वैगुण्य शोधणे इष्ट नाही. दादांची नाटके शिवधनुष्यासारखी सर्वांनाच पेलणारी नाहीत. पण हे त्यांचे वैगुण्य कसे ठरेल? प्रत्यंचा लावणाऱ्यांची दुर्बलता झाकण्यासाठी शिवधनुष्याच्या नावाने बोटे मोडणे अवांछनीयच. किलोस्कर, खाडिलकर किंवा गडकरी ह्यांची तरी नाटके आजही कंपन्यांच्याच भरवशावर रंगभूमीवर दिसतात ना? दादांचीही नाटके आजच्या नाटक कंपन्यांनी मनावर घेतले तर अशक्य नाही. पण मनूच पालटलेला आहे ना! त्यांच्याकाळी त्यांनी कधी प्रसिद्धीचा हव्यास बाळगला नाही ना? त्यांचे आप्त आणि भक्त देखील त्यादृष्टीने कधी प्रयत्नशील नाहीत ना! नाही म्हणायला श्री. विद्याधर गोखल्यांनी त्यांचे रणदुंदुभी त्यांच्या जन्मशताब्दिवर्षात रंगभूमीवर आणण्याची मेहनत घेतली आहे. काही – समीक्षकांनी म्हणूनच जे म्हटले आहे की दादांची नाटके सार्वकालिन ठरत नाहीत – ते उचित नाही. विचार कधी शिळा होत नाही. विचार कधी म्हातारा होत नाही. तो सुविचार असला, तो बलवान असला, तो सामान्यांचे हित सांघणारा असला, तो मानवतावादी असला, तो विश्वाचे अधिष्ठान मानणारा असला तर चिरंजीवच ठरतो. दादांचा राष्ट्रीय विचार असा चिरंजीवच आहे. त्यांच्या नाटकांतून त्यांच्या पात्रांच्या धमन्या धमन्यातून तोच सळसळतो आहे. म्हणून दादांची नाटके अजर आहेत अमर आहेत.

दादांच्या नाटकावर मला समीक्षा लिहिण्याची संधी महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाने दिली म्हणून त्यांचे अध्यक्ष डॉ. राजाभाऊ बारलिंगे आणि इतर सन्माननीय सदस्य ह्यांचा मी आभारी आहे. ही पहिली वहिली समग्रसमीक्षा रसिकांना भावो एवढीच नम्र भावना मी बाळगून आहे.

ह्याची सुबक छपाई आणि इतर विशुद्ध तांत्रिक बाबी सांभाळणाऱ्या नारायण मुद्रणालयाच्या संचालकांचा मधुसूदन पां. बनहट्टी व श्रीकृष्ण पां. बनहट्टी यांचा मी आभारी आहे.

वैकुंठ चतुर्दशी शके १९०७

२६-११-८५

मधुकर आष्टीकर

अनुक्रमणिका

: निवेदन :	४
: प्रस्तावना :	५
१. -साहित्यसंकल्पना	१०
२. वीर वामनराव दादा : व्यक्तिमत्व	१३
३. -दादांच्या नाटकांचे विषय	२३
४. राक्षसी महत्वाकांक्षा	३२
५. रणदुंदुभी	४७
६. धर्मसिंहासन	६२
७. शीलसंन्यास	७९
“संहिता”	१०२
राक्षसी महत्वाकांक्षा	१०३
अंक पहिला	१०३
अंक दुसरा	१२६
अंक तिसरा	१४९
अंक चौथा	१७४
अंक पांचवा	१९६
अंक सहावा	२२२
अंक सातवा	२३१
“संगीत रणदुंदुभी”	२४५
अंक पहिला	२४६
अंक दुसरा	२७०
अंक तिसरा	३०३
अंक चौथा	३३५
अंक पांचवा	३५९
संगीत धर्मसिंहासन नाटक	३७०

अंक पहिला	३७१
अंक दुसरा	३९०
अंक तिसरा	४१२
अंक चवथा	४३७
अंक पाचवा	४५७
शीलसंन्यास	४७२
अंक पहिला	४७३
अंक दुसरा	४९५
अंक तिसरा	५११
परिशिष्ट “यावलीचा स्वातंत्र्य संग्राम”	५२७

१. 'साहित्यसंकल्पना'

कुठल्याही प्रकारच्या साहित्यिकाला दोन गोष्टी आवश्यक असतात; दर्शन आणि वर्णना. दर्शन म्हणजे दृष्टी; जीवनविषयक दृष्टिकोन. ही अनुभूतीतून प्राप्त होणारी बाब. अनुभूती आणि चिंतन ह्यातून जीवनाचे सार किंवा तत्त्व समजू शकते. असे हे तत्त्वाचे ज्ञान म्हणजेच तत्त्वज्ञान, लेखकाला आवश्यक. ज्याला हे तत्त्वज्ञान किंवा ही जीवनदृष्टी किंवा जीवनाचे दर्शन झालेले नाही तो अक्षर साहित्य निर्माण करू शकत नाही. त्याच्या साहित्याला वजन किंवा मूल्य प्राप्त होत नाही. त्यामुळेच 'दर्शन' किंवा तत्त्वाचे ज्ञान हे लेखकसापेक्ष असे साहित्याचे प्रमुख अंग वा लक्षण. म्हणूनच म्हणायचे की साहित्य किंवा वाङ्मय हा तत्त्वज्ञानाचाच एक प्रकार.

'वर्णना' म्हणजे वर्णन करण्याची शक्ती; अभिव्यक्तीचे सामर्थ्य प्राप्त झालेली जीवनदृष्टी किंवा जीवनाचे तत्त्वज्ञान परिणामकारक रीतीने मांडण्याची शैली. प्रत्येकाची शैली किंवा वर्णना किंवा अभिव्यक्तीची रीत वेगळी असू शकते. पण प्रत्येकाचे साध्य मात्र एकच असते आणि ते म्हणजे अनुभूती आणि चिंतनातून आलेली जीवनदृष्टी वा तत्त्वाचे ज्ञान प्रभावीपणे, परिणामकारकरीतीने अभिव्यक्त करणे. ही बाब रसिक किंवा वाचक म्हणजेच सामाजिकसापेक्ष होय. म्हणूनच अभिव्यक्ती करतांना लेखकाला सामाजिकांच्या सर्वसाधारण आकलनशक्तीचा आणि सर्वतोभद्र औचित्याचा अंदाज घेणेही आवश्यकच. अर्थात हाताळावयाचा वाङ्मयप्रकार आणि अभिव्यक्तव्य आशयाचे स्वरूप लक्षात घेऊनच हे ठरवावयाचे.

समाजाचे घटक ते सामाजिक. ह्यात कसल्याही प्रकारच्या विषमतेचा विचार नाही. त्याच्या आधारे होणारे समाजाचे कृत्रिम वर्गीकरणही ग्राह्य नाही. समाजाची उभारणी, बांधणी आणि कालसापेक्ष मांडणी करण्यात प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष तसेच जाणता वा अजाणता सहभागी असणे हे त्याचे लक्षण.

अशा सामाजिकांशी आपल्या अनुभूतीच्या विवेचक चिंतनातून निर्माण झालेल्या जीवनदर्शनाच्या अभिव्यक्तीद्वारा संवेदना संक्रमित करताना लेखकाला वर्णांचे माध्यम वापरावे लागते. इथे वर्ण म्हणजे आवाज किंवा ध्वनी होय. लिहितांना त्या ध्वनीच्या सांकेतिक खुणांचा म्हणजेच धुळाक्षरांचा वापर अपरिहार्यच. पण मूळ महत्त्व ध्वनिसमूहांचेच. म्हणजेच वर्णांचेच. ध्वनींना वर्ण म्हणायचे कारण अभिव्यक्त करावयाच्या संकल्पनांचे ध्वनीद्वारा वर्णन होते. जे वर्णन करतात ते वर्ण; (वर्णयन्ति इति वर्णाः) इष्टाभिप्राय प्रभावीपणे प्रतिपादित करण्यासाठी हे वर्ण वापरण्याची जी कुशल शक्ती पाहिजे तिला म्हणतात वर्णना; वर्ण वापरण्याची शक्ती ती वर्णना.

लेखकाला ही वर्णना साधली पाहिजे. संसारात जे जे घडले, अनुभवले त्याची कार्यकारणपरंपरा तो चिंतनशील अनुभवपातळीवर निश्चित करतो. ती कार्यकारण परंपरा मग वर्णन करतो. घडलेल्या म्हणूनच घटना म्हणविणाऱ्या, प्रसंगी त्या घटनांशी संबद्ध अशा विविध व्यक्तींच्या प्रतिक्रियात्मक शाब्दिक आणि शारीरिक किंवा विचारशील वा कृतिशील हालचालीचेही रेखीव व प्रमाणबद्ध वर्णन करतो. ह्या घटनांची पार्श्वभूमीही त्या अनुभूतीतून सुटत नाही; स्थळ, काळ, वेळ, ऋतू, निसर्ग आणि सभोवारचा परिसरही मग वर्ण्य विषय झाल्याखेरीज अनुभूतीची सांगता होत नाही. घटना, व्यक्ती, हालचाली आणि पार्श्वभूमी वर्णन करून लेखक सामाजिकांच्या संवेदनांना चालना देतो. ह्या वर्णनाशक्तीने सामाजिकांच्या सचेत संवेदनांशी सुसंवाद साधला जातो. सामाजिक, सचेत संवेदनांद्वारा स्वानुभूतीच्या संस्कारांचे रवंथ करतो. ही जागृतसंवेदना व्यावहारिक पातळीवरची नाही म्हणून व्यावहारिक सुखदुःखात्मकता तिच्यात

नाही; व्यावहारिक सुखदुःखाचा व्हावा तसा परिणाम सामाजिकावर होत नाही. इथले सामाजिकाचे संवेदनाजन्य सुखदुःख—व्यावहारिक जाणीवेशी संबद्ध नसते; ते नेणीवेतल्या व्यवहारनिरपेक्ष अनुभूतसंस्काराशीच तेवढे नाते सांगत असते आणि ती अवस्था सामाजिकाला म्हणूनच एक आगळा आनंद देत असते. व्यावहारिक आनंदाहून याची प्रत वेगळीच असते. तो कुठल्याही व्यावहारिक नात्याने बांधला नसल्याने एवढाही शबलित नसतो. इथे आनंद शब्द व्यावहारिक दुःखाचा द्वंद्वी नसतो. नव्हे हा आनंद केवळ स्व स्वरूपच आहे. त्याचे अस्तित्व आहे. त्याची विरोधी अवस्था असंभवनीय आहे. ह्या आनंद अवस्थेला कदाचित दुःख म्हणूनही संबोधता येईल पण तेही व्यावहारिक नाही. त्यामुळे ह्या दुःखाचे नकोसे होत नाही. हे हवेसे वाटणारे आहे. आवश्यक ठरणारे आहे. इथे आनंद व दुःख समानशील आहे. दोघांचेही एकरूपत्व आहे. इथे आनंद दुःख आहे आणि दुःख आनंद आहे. संवेदना घेतल्यानंतरची ती हवीहवीशी आवश्यक व अवश्यभावी मनोवस्था आहे. तिला आनंद म्हणा वा दुःख म्हणा. ‘संज्ञा इच्छातो विधीयते।’ नाव ठेवणे इच्छेचा अधिकार आहे असं संस्कृत शास्त्रकार ‘भामह’ सांगून गेला आहे.

अशी ही वर्णना नाट्येतर वाङ्मय प्रकारांची प्रणेती आहे. पण ह्याच वर्णनेच्या आधारभूत अनुभूतीचा, घटनेचा, घटनासंबद्ध कार्यकारण परंपरेचा, तत्संबद्ध व्यक्तींच्या शाब्दिक वा शारीरिक प्रतिक्रियांचा आणि पार्श्वभौमिक, स्थळ, काल, ऋतू, निसर्गादींचा जर प्रयोग केला तर तो ठरतो नाट्य नामक वेगळा प्रकार. म्हणून नाटक म्हणजे प्रयोग. प्रामुख्याने म्हणूनच तो प्रयोगप्रकारात मोडतो. शक्तीचे, जादूचे तसेच ह्या अनुभूतीचे प्रयोग म्हणजे नाटक. म्हणूनच कालिदास सांगून गेला की ‘प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रम्!’

म्हणूनच कुठल्याही वाङ्मयप्रकाराचा, काव्याचा, कथेचा, कादंबरीचा, वैचारिक वा ललित निबंधाचा, नव्हे कसल्याही वाङ्मयप्रकाराचा प्रयोग केला की त्याला म्हणायचे नाटक.

म्हणूनच नाटककाराला ठाऊक पाहिजे ते प्रयोगविज्ञान. त्यात त्याचे प्रावीण्य जेवढे प्रतीचे तेवढा प्रयोगही होणार प्रतदार. कालिदासच म्हणून हेही सांगून गेलाय की ‘प्रयोगविज्ञान’ अत्यंत आवश्यक आणि ह्या प्रयोगविज्ञानाची परीक्षा होते ती सामाजिकांच्या परितोषनिकषावर. “आपरितोषाद् विदुषां न मन्ये साधु प्रयोगविज्ञानम्” —शाकुंतल. ह्या प्रयोगाचे प्रमुख माध्यम वा साधन आहे ते अभिनय. हा अभिनय, चार प्रकारचा वर्णिलेला आहे. कायिक, वाचिक, सात्विक आणि आहार्य. पहिले तीन अभिनयप्रकार लेखकाची व्यावहारिक अनुभूती; तदाधारभूत घटना, तत्संबद्ध व्यक्तींच्या प्रतिक्रिया इत्यादींशी संबद्ध आहेत. तर चवथा प्रकार त्या घटनांची वा अनुभूतींची पार्श्वभूमी, स्थल, काल, वेळ आणि निसर्गादी अवस्थांशी संबद्ध आहे. म्हणूनच नटवर्ग आणि रंगमंचादी नेपथ्यसंरचना ह्यांची कुशल संयोजना करण्याचे विज्ञान नाटककाराला हवे असते. भावाभिव्यक्तीसाठी आवश्यक वा उचित अशा नटांच्या शारीरिक हालचाली, शाब्दिक व्यवहार, कंप, अश्रु, स्वेद, रोमाञ्च वगैरे चेहेऱ्यावरील सात्विक भावांचे प्रकटीकरण आणि नटांचे पोषाख, रंगमंचावरील दृश्य, प्रकाश, ध्वनी आदींचे नियोजन नाटककाराला प्रयोगासाठी कल्पिता आले पाहिजे. उपलब्ध संगीत नृत्यादी, वैज्ञानिक कला, तंत्र, व्यवहारोपयोगी शास्त्र आणि इतर प्रयोगसिद्धिकारक कल्प्यांचे उचित व नेटका वापर करण्याचे कल्पक विज्ञान त्याला अवगत असावे लागते. ह्यामुळेच चतुर्विध अभिनयांतर्गत वाचिक प्रकाराला ह्यासर्व प्रयोगात प्रमुख स्थान नाही असे म्हटले तरी बिघडत नाही. वाङ्मय येते ते ह्या वाचिक अभिनयातच. त्यातही महत्त्व येते ते मूळ ध्वनींच्या, किंवा वर्णांच्या म्हणा कुशल वापरालाच. कधी कधी शब्दविहीन मूक नाट्यहीम्हणूनच प्रयोगरूपाने सादर होत

असते. इथे वाङ्मयाचा आधार केवळ कथावस्तुज्ञानापुरताच मर्यादित. वाचिक अभिनयासाठी त्याचा वापरच नाही.

तेव्हा लेखकाला दर्शन आणि वर्णना हवीच. त्यात आणखी नाटककार असेल तर त्याला प्रयोगविज्ञानही हवे.

२. वीर वामनराव दादा : व्यक्तिमत्व

कै. वीर वामनराव जोशी, वीर वामनराव दादा म्हणून वऱ्हाडात उल्लेखिले जात. त्यांचे शरीर दणकट, मुद्रा भव्य आणि काहीशी उग्र वाटणारी, डोक्यावर रुबाबदार केशरी फेटा, घनगंभीर आवाज आणि आवाजात वारंवार होणारे चढउतार ह्यामुळे कुणाचेही लक्ष त्यांच्याकडे ताबडतोब जाई. ‘कोऽयं नवैव पुरुषावतारः’ अशी उत्सुकता पाहणाऱ्याच्या मनात ओसंडून वाहे. त्यांचे वक्तृत्व गंगेच्या ओघासारखे आहे असे कै. आचार्य अत्रे म्हणत. कै. न. र. फाटकही म्हणत की, “वीर वामनराव जोशी हे उत्तम वक्ते लेखक आणि नाटककार होते हे मुद्दाम सांगायला नको.” दादांचा खरा पिंड निष्ठावान देशभक्ताचा. राष्ट्रोन्नतीसाठी, देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्वाचे बलिदान करण्याची त्यांची सदैव तयारी असे. त्यांच्याच काव्यांतून त्यांचा हा राष्ट्रीय देशभक्तीचा बाणा सुस्पष्ट होतो. मायभूच्या स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्व अर्पिणे हाच ध्यास त्यांना होता.

“आले शिरावरि जरी घनघोर घाले
दारिद्र्य दुःख अपमानहि प्राप्त झाले ।
कारागृही सतत वास जरी मरे मी
पूजीन ही सतत निर्भय मातृभूमी ॥”

ह्या काव्यातील संकल्प ते सतत जगत होते, जगले होते. २६ डिसेंबर १९२० ला नागपूरला काँग्रेसचे अधिवेशन झाले. त्यांत गांधीजींचा असहकारितेचा ठराव मंजूर झाला आणि देशात सर्वत्र धरपकडीस सुरुवात झाली. ब्रिटिशांनी प्रथम कुणाला पकडले असेल तर वामनराव जोशींना. वामनरावांना अटक झाल्याची बातमी संदेशकार कै. अच्युत बळवंत कोल्हटकरांनी छापली ती वीर वामनरावांना ‘सिंह’ असे संबोधून; ‘सिंह जाळ्यात अडकला’, हा होता संदेशकारांचा मथळा. वामनरावांना हे देशभक्तीचे, मायभूसाठी सर्वस्व बलिदान करण्याचे बाळकडू आईच्या दुधातूनच प्राप्त झालेले होते.

वामनरावांना अटक झाल्यानंतर अमरावतीला त्या अटकेच्या निषेधपर एक सभा झाली. अध्यक्ष होते मौलाना शौकतअल्ली. सभेला अफाट गर्दी. व्यासपीठावर वामनरावांच्या मातोश्रीला प्रमुखस्थळी बसविलेले होते. शौकतअल्लीआपल्या भाषणात त्या माऊलीकडं पाहून म्हणाले, “आपल्या मुलाला अटक झाल्यामुळे या त्यांच्या आईला दुःख होणे साहजिक आहे. पण...” पण त्यांचे हे वाक्य तिथेच अडवून ती वीरमाता ताडकन् उठून उभी झाली आणि म्हणाली, “मला दुःख निश्चित झाले आहे पण ते वामनला अटक झाल्याचं नाही तर रघुनाथ आणि गणपती हे माझे दोन मुलगे आज हयात नाहीत म्हणून. ते असते तर आज एकाच मुलाऐवजी तीन मुलांना मला तुरुंगात पाठविता आले असते?” ह्यावर कितीतरी वेळ श्रोत्यांच्या टाळ्यांचा नुसता कडकडाट होत होता. शौकतअल्लीनाही गहिवरून आले. त्यांनी त्या वीर मातेला खाली लवून कुर्नीसात केला आणि म्हणाले, “अशा वीरमाता या हिंदुस्थानात आहेत तोपर्यंत वामनराव जोश्यांसारख्या वीरपुरुषांची या भूमीत कधीच वाण पडणं शक्य नाही!” त्यावर लगेच “वीर वामनराव जोशी की जय”, अशा लाखांच्या मुखांतून उमटलेला उत्स्फूर्त जयजयकार वातावरण निनादून गेला. जनतेने स्वयंस्फूर्तीने त्यांना ‘वीर’ बीरूद बहाल केले.

१९२१ साली भरलेल्या नाट्यसम्मेलनाचे दादा अध्यक्ष होते. त्या सम्मेलनात ठराव पास झाला की “नाट्यकला राष्ट्रीय व्हावी आणि नाटककारांनी आपली नाटके राष्ट्रोन्नतीला पोषक होतील अशी करावीत.”

दादा कट्टर गांधीवादी होते. घरी दारिद्र्य. आधार होता तो एकमेव श्रीमंत दादासाहेब खापर्डेचा. पण दादासाहेब खापर्डेचा गांधीजींना कट्टर विरोध होता. वामनरावदादांनी गांधीजींचे अनुयायित्व सोडावे म्हणून त्यांचा आग्रह होता. पण दादा स्वतंत्र विचाराचे होते. आणि आपल्या विचारांशी एकनिष्ठ होते. गांधीजींचा मार्ग त्यांना पटला होता. आपल्या दारिद्र्याची पर्वा न करिता गांधीजींशीच ते एकनिष्ठ राहिले. त्यांनी देशाच्या संसाराचीच काळजी वाहिली. स्वतःचा संसार संपूर्ण दुर्लक्षिला. पण म्हणून दादांचे कधी काही अडले नाही. जनतेने त्यांच्या संसाराला हातभार लावला. त्यांची मुलगी ‘कमळी’ हिचे लग्न अमरावतीच्याच बापट वकीलांच्या मुलाशी ठरले होते. तो डॉक्टर होता. खरं तर वामनराव दादा आणि बापट वकील ह्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत दोन धूवाइतके अंतर! पण लग्न थाटामाटातच झाले! काहीही उणे पडले नाही! चार हजार माणसे जेवून गेली! हे सगळं कुणी पुरवलं ह्याचीही दादांनी कधी विचारपूस केली नाही. ते स्वतःच्या संसाराच्या बाबतीत असे बेफिकीरच असत. पण सर्वानाच त्यांच्याबद्दल आदर व अभिमान वाटत असे. त्या लग्नाच्याच रात्री, सवाई गंधर्वाचे गाणे झाले. ते आपणहून हजरी घायला आले. रात्री दहाला गायला बसले ते पहाटे साडे पाचपर्यंत हजारो श्रोत्यांची वाहवा पदरात घेत गायिले! त्यांच्या मालकीची नूतनसंगीत मंडळी त्यावेळी अमरावतीलाच मुक्कामाला होती.

देशभक्ती ही दादांची जीवननिष्ठा होती. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी ‘सबकुछ कुर्बान’ केले पाहिजे, राष्ट्रोन्नतीसाठी लेखणी आणि कला झुंजल्या पाहिजेत हे त्यांचे दर्शन होते. मायभूची पूजा आणि त्यासाठी सर्वस्वाचे बलिदान ही त्यांची ध्येयधारणा होती. मायभूच्या उद्धारासाठी, बुद्धी, प्राण, मूल, शील ह्या सर्वांचे मोल दिले तरी ते कमीच हा त्यांचा वैचारिक बाणा. वामनराव दादांच्या इतर काव्य रचनाही त्यांची जीवनदृष्टी वा त्यांचे दर्शन (जीवनविषयक तत्त्वज्ञान) स्पष्टपणे सांगून जातात.

चाटता पाय परक्यांचे
धर्म काय हा तुमचा ॥ धृ ॥
शत्रूचे गुलाम बनता
शत्रूला सलाम करता
मायदेश ठार करता ॥ धृ १ ॥
आप्तधन खुशाल हरता
शत्रूच्या घरात मरता
श्वानसे जनात फिरता ॥ धृ २ ॥

हा देश दरिद्री आहे. इथला दरिद्री नारायण, असा सामान्य माणूस जवळ केला पाहिजे. देशभक्तांना, राजकारणी पुरुषांना, श्रीमंतांचा आधार मिळाला की त्यांच्या सवयी श्रीमंती बनतात आणि ते ह्या दरिद्री बांधवाला विसरतात. ‘गरिबी हटाव’ हे आज घोषवाक्य बनले आहे. पण पारतंत्र्यात कोण विचारीत होतं ह्या गरीबाला? ह्या दरिद्री बांधवांची कोण ठेवीत होतं आठवण? पण दादांनी ह्यावर कोरडे ओढले आहेत. त्यातून त्यांची जीवनदृष्टी सहज ध्यानी भरते.

दरिद्रीनारायण हा हृदयी धरावा
हा सतत स्मरावा
राष्ट्राचा हाचि खरा प्राण विसावा
हा विभवी वसावा
चाल— दीनदुर्बल मानुनी जगी
दुर्मदे झिडकारिला
आत्मकरी तरी आत्मघातकी
करुनि प्रभू अपकारिला
जोडावा हा पर न म्हणावा । हा आप्त गणावा ॥ १ ॥
सबल ऋषिबल हेचि सद्बल
आदरे आराधिता
निश्चये स्वातंत्र्य संगरी विजय देईल भारता
ऐसा हा सतत स्मरावा हा विभवी वसावा
जोडावा हा पर न म्हणावा
हा आप्त गणावा ॥ २ ॥

वामनराव दादा गांधीजींचे अनुयायी असले तरी पारतंत्र्यावर आघात करून देश स्वतंत्र करण्याचे क्रांतीकारक मार्ग त्यांना आवडत. त्यांचे हे काव्य पहा—

वाजला रणाचा डंका
हरहर महादेव बोला ॥ धृ ॥
मारु अथवा मरु रणी
या निर्धारि पथ चाला
हिंद भूमीच्या जयजयकारे
आरिपरी चढवा घाला ॥ १ ॥

गांधीजींच्या अहिंसेचे समर्थन करताना गांधीजींच्या ‘तलवारीचे तत्त्वज्ञान’ ह्या लेखाचाही ते आवर्जून उल्लेख करीत आणि सांगत—

“हिंसा आणि भ्याडपणा यापैकी एकाची निवड करायची झाल्यास ते हिंसेचीच निवड करतील, हिंदुस्थानातील जनतेने षंढाप्रमाणे परकीय राज्यकर्त्यांच्या लाथा खात बसण्यापेक्षा सशस्त्रक्रांतीचा अवलंब केलेला त्यांना अधिक आवडेल.”

वामनराव दादांचे हे तत्त्वज्ञान, हे दर्शन, ही जीवनदृष्टी वा हा प्रखर मायभूमिध्यास केवळ बोलघेवडा नव्हता; ती शक्ती कृतिपूत होती. दादांचे बोलणे आणि वागणे ह्यात तिळमात्र अंतर नव्हते. त्यामुळेच विचार आणि आचार एक होऊन निर्माण झालेले हे दर्शन अधिक प्रखर व प्रभावकारी ठरले. “दादा तत्त्वज्ञान नुसते तोंडाने सांगणारे पुराणिकबुवा नाहीत तर ते दैनंदिन आचरणात आणणारे कट्टे कर्मयोगी आहेत”, असं त्यांच्याबद्दल म्हटलं जाई. आणि म्हणूनच दादा आधी देशभक्त आणि मग नाटककार होते. काँग्रेसने एखादी चळवळ जाहीर केली तर नाटक लिहिणे अर्धवट सोडून मला जावे

लागेल हे ते नाटक कंपन्यांना स्पष्ट सांगत. कै. नटवर्य चिंतामणराव कोल्हटकरांनी त्यांची पत्रिका पाहून, नाटकाच्या विश्वात वावरणाऱ्या दादांचे भविष्य सांगितले ते नाटकाच्या यशाचे नव्हे तर देशाच्या स्वातंत्र्यसिद्धीचे. ते म्हणाले, “वामनराव तुम्हाला इतर फालतू गोष्टी सांगत बसण्यात काही अर्थ नाही. तुम्हाला एकच मुद्याची गोष्ट सांगून ठेवतो. तुम्हाला तुमच्या डोळ्यांनी हिंदुस्थान स्वतंत्र झालेलापहायला सापडेल आणि तो सुद्धा तुम्ही अंथरुणावर खिळल्यानंतर नाही तर तुमची तरवार फिरत असताना.” आणि दादांनी खरच तो तसा पाहिला. कर्मयोग भरघोस फळाला आला.

ओघवते ओजस्वी वक्तृत्व आणि वाचिक अभिनयाची निसर्गदत्त देणगी दादांना लाभलेली. काँग्रेसच्या ध्येय-धोरणांचा आणि गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाचा सर्वदूर प्रचार करून तरुणांना ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध लढा द्यायला पेटविणारी भाषणे करण्याचा त्यांचा सतत उद्यम. त्यामुळे भाषेला आपोआपच लाभलेले वळण, आलेली लवचिकता आणि प्राप्त झालेली धार त्यांच्या वर्णनाशक्तीला लाभलेले वरदानच ठरले. अखंड दारिद्र्य आणि सतत कोसळणाऱ्या आपत्ती सहन करायला लागणारे धारिष्ट्य आणि त्याकडे हसत पहाण्यासाठी लागणारी विनोदबुद्धी दादांच्या अंगवळणीच पडली. प्रसंगोपात येणारा हजरजबाबीपणा, शब्दांवर कोट्या करून स्वतःचे मन आणि सभोवारचे वातावरण प्रसन्न ठेवण्याची सहजशैली ह्यासाठीच दादांनी कमावलेली. सामाजिकांच्या संवेदना चेतविण्यासाठी भावाभिव्यक्तीचे सक्षम प्रकटीकरण करण्याचे ह्या राजकारणात प्रत्यही येणारे व्याख्यानोपात्त प्रसंग; विविध स्वभावांचे प्रत्यही भेटणारे नमुने, राजकारणानिमित्ते त्यांच्या बोलण्याच्या वागण्याच्या तऱ्हेवाईक लकवी आणि वृत्ती यांचा सहज घडणारा अभ्यास; राजकीय मतप्रचारार्थ सुरू केलेल्या वर्तमानपत्रातून राजकीय भावना जागृत करणारे संपादकीय सजविणारी स्फुल्लिंगवत् शब्दार्थसाधना दादांच्या वर्णनाशक्तीत सतत भर घालीत होते.

दादांना नाटकांचे वेड लहानपणापासूनच. १९०१ च्या सुमारास, म्हणजे वयाची उणीपुऱी विशी गाठत असतांनाच त्यांच्या डोक्यात नाटककंपनी काढण्याचे घाटत होते. त्यादृष्टीने ते प्रयत्नशीलही होते. त्यांच्या आईने त्यांचा तो डाव त्यावेळी हाणून पडला हा भाग वेगळा.

गांधीवादी काँग्रेसच्या ध्येयधोरणांचा प्रचार आणि मायभूच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राणपणानं लढण्याची प्रेरणा देण्याचे कार्य दादा व्याख्यानांच्या आणि संपादकीय लिखाणाच्या द्वारा अहर्निश करीत. सामुदायिक संपर्क साधण्यासाठी आवश्यक ते मेळे आणि प्रभातफेऱ्यांचे आयोजनही दादांच्या प्रेरणेने होई. त्यांची कन्या सौ. मथुताई भिडे हिने हिंदूबाला मेळा सुरू केलेला होता. तो अत्यंत लोकप्रिय झालेला होता. विदर्भात ठिकठिकाणी ते फिरत. देशभक्तीचा प्रचार करीत. समुदायाने जमलेल्या प्रेक्षकांना गुलामगिरीबद्दल चीड निर्माण व्हावी असे संवाद आणि गीत त्यातून गायिले जाई. त्यातील बव्हंश संवाद आणि गीते दादांची होती. त्या संवादांचा घाट, थाट आणि डौल या एका वाक्यावरूनही लक्षात येण्यासारखा आहे. “ही तुमची विलायती तेलातून तळून काढलेली साहेबी डोकी गुलामगिरीतच गोडी मानतील.”

सामुदायिक प्रचार आणि प्रेरणेसाठी मिळतील तेवढी माध्यमे दादांनी वापरली. ही मथुताईच प्रभातफेऱ्याही काढी. त्यासाठीही दादांनी पदे लिहिली. मागे उल्लेखिलेले “चाटिता पाय परक्यांचे, धर्म काय हा तुमचा?” हे पद त्यापैकीच एक होय. समुदाय चेतविण्यासाठी वापरावयाची भाषा आणि रंगवायचे प्रसंग भडक आणि ठोकळेबाजच असावे लागतात. कोरीव कातीव, नाजुक, बारीक अशी कलाकुसर समुदायाच्या लक्षात येणे कठीण असते.

समुदायावर तात्काळ परिणाम होतो तो भडक रंगांचाच; स्फोटक विचारांचाच, घणाघाती वर्णविन्यासांचाच, ज्वालाग्राही घटना आणि प्रसंग ह्यांच्या मर्मभेदी वर्णनांचाच, उपहासोपरोधयुक्त अकल्पित कल्पनांचाच; अनुप्रासोपमादी अलंकारांनी मढविलेल्या भाषिक आतषबाजीचाच. दादांच्या जवळ हे सगळे गुण होते. समुदाय चेतविण्यासाठी वापरलेल्या सगळ्या माध्यमातून दादांनी त्यांचा सढळ वापर केलेला आहे. बहुसंख्य जमावांशी संपर्क साधणारे नाटक हेही एक अत्यंत प्रभावी प्रचारमाध्यम होय ह्याचीही दादांना जाणीव होती. आणि त्या जाणीवेतूनच त्यांनी नाटके लिहिली.

पण दादांनी नाटके लिहिली ती नाटक कंपन्यांच्या आग्रहाने व त्यांच्याच बिऱ्हाडी मुक्काम ठोकूनच. त्यामुळेच त्यांच्या विचाराला व प्रतिभेला नाटक सुचू शके. इतरत्र राजकारण, सभा आणि चळवळीशिवाय कसलाही विचार वा आचार उरत नसे. दादा नाटकांचे आराखडे मनातच रचित. अंकांचे कथानक डोळ्यापुढे आणून संवाद लिहायला लागत. प्रवेश लिहून झाल्यावर अनेकदा वाचून पहात आणि प्रभावशाली वाटला नाही तर पुनः लिहून काढीत. दादांच्या नाटक लिहिण्याच्या प्रक्रियेचा भाग गमतीदारच! ह्या दृष्टीने दादांच्या “धर्म सिंहासन” ह्या नाटकाच्या निर्मितीचा इतिहास थोडक्यात पहाता येईल. आप्पा टिपणीसांच्या ‘नाट्यकला प्रसारक मंडळी’ने आपला पडता काळ सुधरावा आणि कंपनीची आर्थिक बाजू बरी होऊन नट मंडळी जगावी म्हणून दादांना नाटक लिहून देण्याची अनेकदा विनवणी केली आणि अखेरीस ‘धर्म सिंहासन’ हे नाटक दादांनी त्यांना लिहून दिले. पण त्यासाठी आप्पा टिपणीसांनी दादांना माहीम येथील पार्वतीवाडीतल्या वरच्या मजल्यावर रहायला जागा दिली. वामनरावदादा अमरावतीहून आपल्या कुटुंबियांना घेऊन आले व तिथे राहू लागले. पहिल्या दहाबारा दिवसात नव्या नाटकाची जुळवणी झाली. कथानक ठाम झाल्यावर दादांनी दुसऱ्या अंकातला शेवटचा प्रवेश लिहिण्याचे ठरविले. त्या प्रवेशातील धर्मानंद, उद्दामकेतु, सुरेन्द्र, भुजंग, तक्षक, कामलता व कल्पलता अशीपात्रांची नावे कायम करण्यात आली. आणि पंधरा दिवस हाच प्रवेश लिहिण्याचे काम सुरू होते. प्रवेश लिहायचा, “अजून जमावा तसा जमला नाही” असं म्हणून फाडून टाकावा आणि पुनः लिहून काढावा असे चालू होते. इथे एक मात्र लक्षात ठेवायचे की दादा हे सगळं स्वहस्ते लिहीत नव्हते. त्यांचे भाचे, कै. नाना अभ्यंकर ह्यांच्याकडे हे लिहून घेण्याचे काम असे. दादा संवाद बोलत सुटायचे फक्त. ओघवत्या भाषणशैलीला लेखनाचा व्यत्यय सहन होत नसावा बहुधा. पाच वेळा प्रवेश लिहिला आणि फाडला! सहाव्यांदा तयार झालेला प्रवेश दादांच्या मनाला उतरला!

त्यानंतर नाट्यकला प्रसारकच्या अध्वर्यूनी तो ऐकला; त्यांच्या हितचिंतकांनीही त्याचे श्रवण केले. मग मागले पुढले प्रवेश दादांनी त्वरित लिहून काढावे म्हणून कंपनीच्या बिऱ्हाडीच रहाण्याचे ठरले. कंपनी पुण्याला असताना दादा कंपनीत जाऊन राहिले. त्यांचे कुटुंब त्यांनी अमरावतीला परत पोहचविले होते.

या पुण्याच्या मुक्कामात दादांनी फक्त पहिले दोन अंक लिहून पूर्ण केले! आणि लगेच मुहूर्त करून तालमीला सुरुवातही झाली. दादा स्वतः तालमी घेत. नटांना त्याची भूमिका ते समजावून सांगत. भाषणे कशी म्हणायची तेही सांगत. मग एका प्रवेशातील सगळी माणसे एकत्र बसवून त्यांच्या कडून त्यांची भाषणे म्हणवून घेत. मग प्रत्यक्ष तालीम सुरू होई.

संपूर्ण नाटक लिहून व्हायला आणखी कीतीतरी काळ गेला. मनमाडच्या मुक्कामात दादांनी आठवड्याला एकेक प्रवेश लिहून पूर्ण केला. तरी शेवटचा काही भाग उरलेलाच होता. मनमाडहून कंपनी धुळ्याला गेली तरी फक्त तालमी होत होत्या पण नाटक लिहून पूर्ण झाले नव्हते! धुळ्याच्या मुक्कामात

तशीच निकड भासली आणि मग दादांना तालमी बंद करून तीनचार दिवसात उरलेले नाटक लिहून काढावेच लागले!

पुढे दादांनी नाटकाचे नाव ठरवावे; आराखडा दोनचार दिवसात तयार करावा आणि नाटक कंपनीने ते जाहीर करून त्या नाटकाची तयारी सुरू करावी असा प्रकार आढळतो. बलवंत नाटक कंपनीच्या बिन्हाडी एकदा नागपूरचे शंकरराव शास्त्री आले. त्यांनी मॉरिस मेटरलॅंकचे ‘मोना व्हॅना’ नाटक दादांना वाचायला दिले. दादांना ते नाटक आवडले. त्या नाटकाची मध्यवर्ती कल्पना घेऊन नाटक लिहिण्याचा शास्त्रींनी आणि चिंतामणराव कोल्हटकरांनी दादांना अतिशय आग्रह केला. दादांनी मग त्या नाटकाचे नाव जाहीर केले, “शील संन्यास.” मग आराखडा रचून पहिला अंक लिहायला घेतला. झाले! लगेचदीनानाथ मंगेशकरांनी आपल्या रत्नप्रभेच्या भूमिकेसाठी उत्तमोत्तम पातळे खरेदी करायला सुरुवात केली! पण ते नाटक त्यावेळी तरी अर्धवटच राहिले!

दादा नाटककार झाले ते नाटककंपन्यांच्या आग्रहाखातरच. नाटक कंपन्यांनी आपला पडता काळ सावरावा म्हणून दादांना नाटक लिहून मागितली. दादांनी स्वेच्छेने नाटक लिहिली नाहीत. “राक्षसी महत्वाकांक्षे” नंतर तब्बल तेरा वर्षांनी “रणदुंदुभी” बाहेर आले. तेरा वर्षेपर्यंत दादांना नाटकाचा विचारही सुचला नाही. राक्षसी महत्वाकांक्षेच्या भरघोस यशानंतरही आणखी नाटके लिहिण्याची आणि नाटककार म्हणून अधिकाधिक गाजण्याची महत्वाकांक्षा दादांनी बाळगली नाही. ‘भावबंधन’ आणि ‘उग्रमंगल’ ही नाटके फारसे उत्पन्न देईनासे झाले म्हणून बलवंत नाटक मंडळीच्या चिंतामणराव कोल्हटकरांनी आणि दीनानाथ मंगेशकरांनी रणदुंदुभी लिहवून घेतले. त्याहीसाठी दादा पुण्याला कंपनीच्या बिन्हाडी जाऊन राहिले होते. हेही नाटक टप्पाटप्प्यानेच पूर्ण झाले होते. तालीम सुरू करतांना पहिले दोनच अंक पूर्ण झालेले होते. दादांना नाटक लिहायला फार वेळ लागे, असं त्यांचे खाजगी सचिव व भाचे कै. नाना अभ्यंकर ह्यांनी लिहून ठेवले आहे. आणि ते तसे होणारच कारण त्यांचा पिंडच नाटककाराचा नव्हता. ते होते देशभक्त; सर्वस्व पणाला लावून बसलेले, भणंग भिकारी बनलेले आणि फकिरी स्वीकारलेले प्रखर राष्ट्रवादी काँग्रेस कार्यकर्ते. त्यामुळं डोक्यात घोळायचे ते नाटक नव्हे तर जनजागृती व देशाचे स्वातंत्र्य आणि त्यासाठी करावयाची उग्र चळवळ! दादा पदे मात्र लौकर रचित. मेळ्यासाठी पदे लिहून त्याचे त्यांना वळण पडले होते.

बझेबुवांनी चीजा म्हणून दाखवाव्यात आणि त्यावरहुकूम शब्दयोजना दादांनी करावी असा ‘रणदुंदुभी’ नाटकांतील पदरचनांचा इतिहास. “धर्मसिंहासन” नाटकाचेही तेच. कमळाबाई कामत आणि सोनू ढवळे ह्या गायक नटींनी जुन्या नाटकांतील लोकप्रिय गाणी गाऊन दाखवायची आणि त्यातल्या आवडतील त्या चालीवर दादांनी शब्द योजायचे. अमरावतीच्या नथ्युबुवा तावडेंनीही काही चाली दिल्या आणि त्यावर दादांनी शब्दसाज चढविला.

‘राक्षसी महत्वाकांक्षा’, ‘रणदुंदुभी’ आणि ‘धर्मसिंहासन’ ही वामनराव दादांची तीनच नाटके रंगभूमीवर आली, पण त्यांनी दादांना श्रेष्ठ नाटककाराच्या पंक्तीत नेऊन बसविले. ‘राक्षसी महत्वाकांक्षा’ तर ‘एव्हरग्रीन’ नाटक ठरले! ललितकलादर्श नाटक मंडळीचा तो हुकुमी एक्का होता. त्याचे उत्पन्न कुठेही व कधीही पडले नाही. इतर नाटकांचे उत्पन्न खाली जाऊ लागले की कंपनी “राक्षसी महत्वाकांक्षा” लावून आपली आर्थिक बाजू सावरून घेई हा इतिहास नाटकाच्या सामर्थ्याबद्दल बरेच बोलून जातो. चापेकरांनी किलॉस्कर नाटकमंडळी विकतघेऊन टिपणीसाठी ‘राजरंजन’ हे नवे नाटक रंगभूमीवर आणले पण ते

चालले नाही. इतर नाटकेही उत्पन्न देईनाशी झाली तेव्हा चापेकरांनी दादांना विनंती केली की राक्षसी महत्वाकांक्षेचे प्रयोग करण्याचे अधिकार द्या; कंपनी एरव्ही बुडणार! ललितकलादर्शने ते नाटक असंख्य प्रयोग करून गाजविलेले; केशवराव भोसल्यांच्या पश्चातही पेंढारकर आणि चापेकरांनी, त्याचे कितीतरी प्रयोग केलेले! आणि तरीही वेगळ्या किलोस्कर कंपनीला आपली आर्थिक बाजू सावरायला हवा होता राक्षसी महत्वाकांक्षेचा कल्पतरूच!

ह्या संदर्भातच दादांच्या उदार अंतःकरणाची आणि फकिरी बाण्याची प्रत्ययकारक जाणीव होते. पेंढारकर आणि चापेकर ह्यांनी दादांशी “राक्षसी महत्वाकांक्षे”च्या मानधनाबद्दल एक करार केलेला होता. पण त्यानुसार दरमहा रक्कम मात्र दादांना पोहोचली नव्हती. त्यामुळे दादा ते नाटक कोणालाही पुनः विकायला मोकळे होते. तेवढ्यात चापेकर ललितकलादर्श नाटक मंडळीतून बाहेर पडले आणि त्यांनी स्वतंत्रपणे किलोस्कर नाटकमंडळी विकत घेतली. तिच्यासाठी तिची आर्थिक बाजू सावरण्यासाठी ते पुनः राक्षसी महत्वाकांक्षा ह्या नाटकाचे हक्क मागायला दादांकडे गेले. दादांनी मागलं सारं विसरून उदारपणे त्याला होकार दिला. एवढेच नव्हे तर कोर्टात करारनाम्यावर सही करतांना, चापेकर अजूनही प्रत्यक्ष रक्कम देत नाहीत हे दिसूनही, ते चापेकरांना काहीही बोलले नाहीत. पैसे न मिळताही पैसे पूर्ण मिळाल्याच्या करारावर त्यांनी सही केली!

दादांनी द्रव्यार्जनासाठी नाटके लिहिली नाहीत. नव्हे द्रव्य दादांना कधीच मोह पाडू शकले नाही. त्यांच्या उतरत्या वयात आणि पडत्या काळात स्वतंत्र भारताच्या नेहरू सरकारने दादांना पाच हजार रुपयांची मदत धाडली होती. घरात माध्यान्हीची भ्रांत पडायची पण तरीही करारी व मानी दादांनी ती रक्कम स्वीकारली नाही. साभार परत पाठविली. “मी देशसेवा अद्याप लिलावात काढलेली नाही.” असे बाणेदार उत्तर त्यांनी दिले. ताम्रपट आणि पेन्शन मिळविण्यासाठी, स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी दिला नसेल तेवढा प्रखर लढा कोर्टात देणाऱ्या तथाकथित स्वातंत्र्य-संग्राम सैनिकांनी दादांच्या ह्या उदाहरणापासून काही थोडा तरी संकोच शिकावा असे वाटते.

तेव्हा दादांच्या नाट्यलेखनाची प्रेरणा द्रव्याचीही नाही. असंख्य जनतेमध्ये सामुदायिकरीत्या देशप्रेम बाणविण्याचे आणि स्वातंत्र्यासाठी उपयुक्त अशा तत्त्वांची आणि चळवळींची प्रेरणा देण्याचे कार्य साधणारे माध्यम म्हणूनच दादा नाटकमंडळीच्या आग्रहाचा सहानुभूतीने विचार करून नाटककार बनले.

वीर वामनराव दादांचे “राक्षसी महत्वाकांक्षा” हे पहिलेच नाटक खूप गाजले. हे एकच नाटक जमेला असूनही नाटककार म्हणून त्यांना प्रसिद्धी आणिलौकिकही लाभला. १९२० साली ह्या एकमेव नाटकाचे कर्ते, नाट्यसम्मेलनाचे अध्यक्ष म्हणून सन्मानिले गेले. पुणे येथील नूतन आर्यभूषण नाटकगृहात श्री सिद्धराज प्रासादिक संगीत नाटक मंडळीच्या विद्यमाने दि. २४ व २५ मे १९२० रोजी हे सम्मेलन भरले होते. दादांनी अध्यक्षीय भाषण लिहून काढले नव्हते. “नाटके बोधप्रद असावीत की मनोरंजक असावीत” या विषयावर ते उत्स्फूर्त बोलले, असे त्यावेळच्या वर्तमानपत्रातील वृत्तांतावरून दिसते. “समाजाच्या तत्कालीन परिस्थितीस अनुसरून नाटके बोधप्रद असावयास काहीच हरकत नसावी. नाटके तशी असणेच आवश्यक आहे. समाजोन्नतीसाठी नाटकांचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. मात्र ही नाटके लोकांचे मन आकर्षून घेणारी असली पाहिजेत.” हे दादांच्या अध्यक्षीय भाषणाचे सार मराठी नाट्यपरिषदेच्या दप्तरात सापडते. दादांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या ह्याच संमेलनात” नाट्यकला राष्ट्रीय व्हावी व नाटककारांनी

आपली नाटके राष्ट्रोन्नतीला पोषक होतील अशी करावीत” असे ठराव संमत झाल्याचे, संदेश ह्या वर्तमानपत्रात उल्लेखिलेले आहे.

२७ जानेवारी १९४६ ला मुंबई मराठी साहित्य संघाने आयोजिलेल्या नाट्यमहोत्सवाचे अध्यक्ष म्हणून दादांनी दिलेले भाषण, आचार्य अत्रे ह्यांनी संपादिलेल्या ‘नवयुग’ ह्या साप्ताहिकाच्या त्याच तारखेच्या अंकात भरपूर दिलेले आहे. त्यातील महत्वाचे उतारे दादांच्या नाटकांचे स्वरूप व अंतरंग अजमावण्यास मदत करतील यात संदेह नाही.

(१) “मला एवढेच सांगायचे आहे की अखेरच्या परिवर्तनांत नाट्यकलेस गायनकलेची जोड मिळाल्यामुळे महाराष्ट्र रंगभूमीला जे चित्ताकर्षक स्वरूप प्राप्त झाले ह्याने तिच्या वैभवाची शोभा फारच खुलली आणि गानकलानिपुण चतुर नटाच्या नाट्यकौशल्याने महाराष्ट्रीय रसिकांच्या अंतःकरणात महाराष्ट्र रंगभूमीला प्रेमाचे अढळ स्थान प्राप्त करून दिले.”

(२) “मनोरंजनासाठी नाट्यकला” का “सुखबोधासाठी नाटकला”, “कलेकरिता कला” की “समाजासाठी कला” असे वाद सध्या चालू आहेत. त्यातील कोणताही वाद ग्रहण केला तरी कलांचा व समाजाचा अत्यंत निकट संबंध आहे, ही गोष्ट केव्हाही नाकबूल करता येत नाही. इतकेच नव्हे तर कलांचा उत्कर्ष किंवा अपकर्ष केवळ कलाकारांच्या करामतीवरच अवलंबून नसून समाजाचाही त्यात मोठा भाग असतो हेही बिनतक्रार कबूल करणे भाग आहे. समाजाने एखाद्या कलेला उत्तेजन दिले तर ती भरभराटते व त्याचे तिच्याकडे दुर्लक्ष झाले की ती ओहोटीस लागते हा अनुभव सर्वकाली सारखाच आलेला आहे. नव्या नव्या कला जन्मास येऊन त्यांना जर समाजाचे लक्ष आपल्याकडे वेधता आले नाही तर कलाकारांनी आपल्या श्रमांची शिकस्त केली तरी त्यांचे संवर्धन करणे जवळ जवळ अशक्यच होऊन बसते हे तर आपण नेहमीच पहातो. तेव्हा कलाकारांनी समाजाशी कलांचा असलेला हा दृढ संबंध लक्षात ठेवूनच तिच्या अभिदृढ्यर्थ प्रयत्न केले पाहिजेत. नाहीतर ते व्यर्थ गेल्यावाचून रहाणार नाहीत.”

(३) “नाट्यकलेने आपला प्रेक्षकवर्ग निर्माण केला पाहिजे, त्याला नाट्यकलेचा आस्वाद घ्यायला शिकविलं पाहिजे, प्रेक्षक घडवला पाहिजे.” नाट्यकलेचा डोळा तयार झालेला नसला तर कलापूर्ण अभिनय पाहून अशा अधिकारशून्य प्रेक्षकाला किंचितही आनंद वाटणार नाही.” ‘अधिकारी’ असल्याशिवाय त्याला आस्वाद मिळणार नाही. आस्वाद हा अधिकार आहे आणि तो सगळ्यांनाच जन्मजात मिळत नाही. तो मिळविण्यासाठी श्रम करावे लागतात, शिक्षण घ्यावे लागते. अनुभव समृद्ध करावा लागतो. रसिकत्व अंगी बाणवावे लागते, ते आपोआप बनत नाही. रसिकांनाच अधिकार मिळविणे आवश्यक मग साहित्यिकांची किंवा नाटककारांची काय कथा? त्यांनी तर परिश्रमाने, शिक्षणाने आणि अनुभवाने स्वतः अधिकारी बनले पाहिजेच. असले अधिकारी लेखकच आपला प्रेक्षक घडवू शकतात; आपल्या कलेला उर्जितावरथेकडे नेऊ शकतात. तसा पायंडा पाडण्याचे श्रेय अधिकाराशिवाय प्राप्त होत नाही. नवा मनु, नवे प्रयोग, नवी शैली, हे असे अधिकारी लेखकच निर्माण करू शकतात.”

(४) “यंत्रामुळे माणसे कलाहीन बनतात. केवळ यांत्रिक सहाय्याने नाट्यकला प्रगत होणार नाही; अभिनयकौशल्यच अत्यंत महत्वाचे. यंत्रामुळे परस्वापहार होतो. दुसरे लुबाडले जातात फक्त!”

(५) “परमेश्वराने कृपावंत होऊन दिलेल्या सामर्थ्याचा परमेश्वरानेच निर्माण केलेल्या सर्वांगसुंदर मानवी जीवनांचे संरक्षण व संवर्धन करण्याचा प्रबलांचा सात्त्विक धर्म पायाखाली तुडवून मानवजातीचे आमूलाग्र भक्ष्य करण्यात जे मग्न होऊन गेले आहेत त्यांचे दुष्ट मार्ग व त्यांची दुष्ट कृत्ये चव्हाट्यावर मांडून त्यांचे खरे अंतरंग जगास उघडे करून दाखविण्याचा नटांनी व नाट्यभक्तांनी अंतःकरणपूर्वक प्रयत्न केला तर त्या जगत्क्रान्तीस थोडा तरी हातभार लावल्याचे श्रेय नाट्यकलेच्या पदरी पडल्यावाचून खात्रीने राहाणार नाही. नाटके लिहिणाऱ्यांनी निदान तूर्ततरी हे एकमेव ध्येय सतत दृष्टीपुढे ठेवून नाटके लिहावीत. नटांनी आपले सारे कौशल्य खर्ची घालून अशी क्रांतिकारक नाटके रंगभूमीवर यशस्वीकरून दाखविण्याचा कसून प्रयत्न करावा व नाट्यभक्तांनी आपल्या रुचीस हे नवे वळण लावून अशा नाटकांचा—नाटककारांचा व नटांचा अत्यंत प्रेमादराने गौरव करून त्यांना उत्तेजन द्यावे. असा तिहेरी उद्योग आपण जर निरलसपणे काही काळ चालू ठेविला तर माझी पक्की खात्री आहे की; नाट्यकलेच्या सहज सात्त्विक सौंदर्यावरून समाजाचे उडालेले मन फिरून त्यावर जडेल. या निर्वाणीच्या काली “कलेकरिता कला” अथवा “रंजनाकरिता कला” असे वाद उत्पन्न करण्यापासून कलांचा व विशेषतः नाट्यकलेचा कांही फायदा होईल असे मला वाटत नाही. **‘कलेकरिता कला’ हा सिद्धान्त खरा असला तरी तो साधारणतः कलेच्या अध्ययनकालीच मुख्यतः उपयुक्त आहे व त्याच काली तो स्वाभाविकही आहे.** कारण कला संपन्न झाल्यावर “कलेकरिता कला” हा विचार बाजूस सारला जाऊन **“पोटासाठी कला, की जनसेवेसाठी कला” हाच प्रश्न प्रामुख्याने पुढे येतो. व ‘कलेसाठी कला’ असा तोंडाने जप करीत ‘पोटासाठी कला’ हाच सिद्धान्त प्रत्यक्ष कृतीत उतरला जात असतो.** कलावंतांनी पोटासाठी कलेचा उपयोग करू नये असे कोणीच म्हणत नाही. विद्वान लोक जर पोटासाठी विद्या वापरतात तर कलावानांनी पोटासाठी कला वापरल्यास त्यांत त्यांनी काय पाप केले? परंतु समाजासाठी, अर्थात जनसेवेसाठी कला असे प्रतिपादन करणाराचा पोटाबरोबर जनसेवेचीही आठवण ठेवा एवढाच कमीत कमी आग्रह असतो. स्वतःचे पोट बांधून केवळ समाजासाठी जे आपल्या विद्येचा, ज्ञानाचा अगर कलेचा उपयोग करतात ते पुरुष निःसंशय धन्य होत. पण समाजात असे पुण्यपुरुष नेहमी थोडेच असतात. तेव्हा केवळ परमार्थ साधा असा उपदेश करण्याऐवजी स्वार्थ आणि परमार्थ दोन्हीही साधा, नुसत्याच नागड्या स्वार्थाच्या मागे लागू नका, असेच उपदेश देणे भाग आहे. निदान आहे या स्थितीत तरी त्या वाचून गत्यंतर नाही आणि असे केल्यास ‘कलेकरिता कला’ या सिद्धान्तास बाध येण्याचे काहीच कारण नाही. कारण जेथे हा प्रश्नच नाही, तेथे हा वादही नाही व वाद नाही तेथे बाध येण्याचाही संभव नाही.

त्याचप्रमाणे बोध व मनोरंजन हाहि वाद माझ्या मते असाच निरर्थक आहे. बोध मनोरंजक पद्धतीने केला अथवा मनोरंजन बोधकारक होईल अशा पद्धतीने केले तर त्यात बिघडते कोठे? बोध हा केलेला मारक आहे असे कोणी सांगितले? मनोरंजन करणे ही एक जशी कला आहे तशी बोधाच्याद्वारे मनोरंजन अथवा मनोरंजनाच्याद्वारे बोध करण्याचीही एक स्वतंत्र कला आहे व ही कला अनेक नामवंत कीर्तनकारांना पूर्ण अवगत होती हे मी पाहिलेले आहे व आपणही पाहिलेले असेल. वेदान्तासारखा बिकट विषयही जर मनोरंजक करून प्रतिपादिता येतो तर इतर विषय मनोरंजक तऱ्हेने उपदेशिता येत नाहीत हे म्हणणे खरं कोण मानील? मनोरंजक बोध करता येत नसेल अथवा बोधप्रद मनोरंजन करता येत नसेल तर ती कला लेखकाला वक्त्याला अगर नटाला अवगत नाही एवढेच म्हणता येईल. बोध व मनोरंजन याचा उभा दावा आहे असे म्हणता यावयाचे नाही. काही रसिक विद्वानांना तर शृंगार व हास्य एवढेच दोन रस मनोरंजक वाटतात. वीरसर नाटकात घुसला की, त्यांच्या पायाची आग मस्तकास चढते. परन्तु अशा सज्जनांची मनोरंजनाची व्याख्या पत्करली की पराक्रमी पुरुषांच्या तेजस्वी आचाराचे चित्र समाजापुढे ठेवणे म्हणजे नाट्यकलेचा खून पाडल्याचेच पातक शिरावर ओढवून घ्यावे लागेल. कारण वीररस नाट्यकलेवर

घालण्यात आलेला खूनी मारेकरीच आहे अशी त्यांची ठाम कल्पना होऊन बसलेली आहे. सारांश, सांगावयाचे म्हणजे एवढेच की अशा सत्यविलक्षण कल्पनांना बळी पडून नव्या काळाच्या स्वागतार्थ करावयाच्या क्रांतिकारी नाटकांचा अंगिकार करण्यास आपण कचरू नये. सगळे जग या विचाराने आज भारले जात असता आपणच त्यापासून शतयोजने दूर राहाण्याचा आग्रह धरून बसू तर जगाचे तर काही विशेष नुकसान व्हावयाचे नाही, पण आपण मात्र आपल्या कर्तव्यास चुकलो असे होऊन आत्मघाताच्या दोषास पात्र ठरूं.”

वीर वामनराव दादांच्या ह्या भाषणावर ‘नवयुग’ ह्या साप्ताहिकाने केलेली पुढील मल्लिनाथी मोलाची ठरावी.

“मुंबई येथील मराठी रंगभूमीच्या उत्सवाचे परमभाग्य हे की; त्यास वीर वामनराव जोशी यांच्यासारखे श्रेष्ठ दर्जाचे क्रांतिकारक अध्यक्ष लाभले आहेत. कला म्हणूनच केवळ कलेला एक विशिष्ट महत्त्व आहे हे कोणीच अमान्य करीत नाही. पण कलेला क्रांतीच्या जोखडास जुंपल्याने कलेच्या मूळच्या सत्य, शिव आणि सुंदर अशा स्वरूपाला काहीच बाधा येऊ शकत नाही हे तेजस्वी तत्त्व प्रतिपादून वीर वामनरावजींनी एक प्रकारची क्रांतीच केली आहे यात शंकाच नाही.”

नाट्यकलेचे स्वरूप आणि उद्देश ह्याबाबतची दादांची नैष्ठिक मते कळण्यास या भाषणांचा आपल्याला खूप उपयोग होतो. दादा बोलत तसे वागत. पहिलेवहिले नाटक लिहून होताच समीक्षकांच्या मते दादा क्रांतिकारक ठरले होते ते ह्यामुळेच. “राक्षसी महत्वाकांक्षेत” दादांच्या ह्या सर्व क्रांतिकारक मतांचा यशस्वी प्रयोग आपणाला आढळून येतो. गीत, संगीत आणि गायन प्रभावीपणे प्रयोगाची रंगत वाढवितात हे दादांच्या नाटकातून आपल्या प्रत्ययास येते. संगीत रणदुंदुभी नाटकांतील “परवशता पाश दैवे” आणि “जगि हा खास वेड्यांचा” ह्या पदांच्यादुंदुभी नाट्यक्षेत्रात जोरजोराने धडधडल्या आणि आजही त्यांचा प्रतिध्वनी रसिकांच्या हृदयात निनादतो आहेच.

राष्ट्रोन्नतीला पोषक होतील अशी नाटके नाटककारांनी करावीत हा ठराव दादांच्या अध्यक्षतेखाली संमत झालेला आहे. दादांची नाटके ह्या ठरावाची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करताना स्पष्टपणे दिसतात. राष्ट्रोन्नतीला उपकारक ठरतील असे विषय, विचार आणि आचार दादांनी आपल्या नाटकात चितारले. आणि ही देशप्रेमाची, संपूर्ण स्वातंत्र्याची, राष्ट्रभक्तीची, अनंत त्यागाची आणि निस्वार्थी जनसेवेची उत्कट भावना रसिक मनावर बिंबविताना कलेची आकर्षकता यत्किंचितही कमी होऊ दिलेली नाही. कलावाद आणि बोधवाद ह्यांचा सुरेख संगम दादांच्या कलाकृतींत कळसाला पोहोचलेला आढळतो. संपूर्ण त्यागावर आधारलेल्या राष्ट्रसेवेचे व्रत, संपूर्ण स्वातंत्र्यासाठी स्वीकारण्याचा बोध केला त्याबरोबरच अभिनयकला प्रकर्षाने प्रकट करता येईल असे कथानक, प्रसंग, स्वभाव आणि संवाद दादांनी यशस्वीपणे लिहिले. आणि नटांच्या गुणांचा कस लागेल व त्यांच्या अभिनय कौशल्याने रसिक मोहून जाईल ह्याची खबरदारी घेतली.

३. 'दादांच्या नाटकांचे विषय'

दादांच्या नाटकांचे विषय त्यामुळे निश्चित झाले. स्वातंत्र्य, त्यासाठी पडेल तो त्याग करणे आणि सगळे गुण, कला व कर्तृत्व देशोन्नतीसाठी कामी लावणे दादांनी रंगविले. सर्व सामान्य जनतेचे सुख महत्त्वाचे. राज्यकर्ते त्यासाठी सदैव प्रयत्नशील असावेत. जनतेच्या आकांक्षापुढे व्यक्तीच्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षेचे महत्त्व नसते. पण एखादी शासक व्यक्ती व्यक्तिगत संकुचित स्वार्थासाठी जनतेच्या माथी हालअपेष्टा लादून तिला दारिद्र्य आणि दुःखाच्या खायीत लोटू पहात असेल तर त्या दुर्गणोपेत शासकाच्या महत्त्वाकांक्षेला हरप्रकारे पायबंद घातलाच पाहिजे. मग त्यासाठी वाटेल त्या हालअपेष्टा सोसाव्या लागल्या तरी हरकत नाही. कारण जनतेच्या नशीबी दारिद्र्य, दैन्य आणि दुःख असणे म्हणजे पारतंत्र्यात खितपत पडणेच होय. तेव्हा हे व्यक्तिस्वखासाठी शासनकर्त्याने लादलेले पारतंत्र्य झुगारून दिले पाहिजे. शासनाच्या संरक्षकांनी राष्ट्राशी, जनतेशी इमान राखला पाहिजे. सद्गुणांशी, जनतेचं कल्याण करणाऱ्या शक्तींशी त्यांनी एकनिष्ठ राहिलं पाहिजे. हे इमान महत्त्वाचे आहे. दादांनी हा विषय 'राक्षसी महत्त्वाकांक्षा' या नाटकांत समर्थपणे हाताळलेला आहे,

राज्यकर्त्यापेक्षा जनता श्रेष्ठ. जनतेचा कौल राज्यकर्त्यांनी मानला पाहिजे. राजाला जन्मसिद्ध हक्काने सिंहासन मिळणार नाही. जनतेने बहुमताने त्याला ते बहाल केले तरच स्वीकारता येईल. जनतेचा शासनकर्ता जनता स्वतः निवडेल. कारण त्याशिवाय जनतेला खरे स्वातंत्र्य, सुख आणि समृद्धी अनुभवता येणार नाही. पण जर कुणी ह्या जनतेच्या हक्काला धक्का लावू पाहील तर जनता आणि तिचे इतर नेते राज्यकर्त्यांना प्राणपणाने विरोध केल्याशिवाय रहाणार नाहीत. आणि अखेर जनतेचाच विजय होणार आहे ह्या लढ्यात. पण क्षणिक कुणी आपल्या शक्तीचा गर्व धरून ह्या जनतेला पारतंत्र्यात जेरबंद करू पहातील तर, सैन्यबळापेक्षा आत्मबळ नेहमीच प्रभावशाली ठरते, हे लक्षात ठेवावे. जनतेत वैफल्य, नैराश्य आणि दौर्बल्य येता कामा नये. ती आत्मबलवान व्हायलाच हवी. आणि त्यासाठी धर्माचे अधिष्ठान ह्या स्वातंत्र्यलढ्याला लाभलेच पाहिजे. राजकारण आणि धर्मकारण एकत्र नांदले पाहिजे. स्वातंत्र्याच्या लढ्यात, संन्याशांनीही मार्ग रहाता कामा नये. धर्माज्ञा ही राजाज्ञेपेक्षाही अधिक मोलाची. धर्माने सर्वत्र शांती, सुख आणि स्वातंत्र्य नांदेल ह्यासाठी लढले पाहिजे. प्रसंगी खड्गही उगारले पाहिजे. खलांचे पाशवी सैन्यबल नाशीले पाहिजे. जगाला संदेश दिला पाहिजे की बलवानांनी दुर्बलांचे रक्षण केले पाहिजे, भक्षण नाही. आणि ह्यासाठीच राजसिंहासनाप्रमाणेच धर्म सिंहासनाचेही जनतेप्रती कर्तव्य आहे हे दादांनी "धर्मसिंहासन" नाटकात रंगविले.

पारतंत्र्यातील विलासापेक्षा स्वातंत्र्यासाठी लढताना येणारे मरण अधिक बरे. राज्यकर्त्यांना केवळ स्वार्थासाठी, व्यक्तिगत सुखासाठी, जनतेच्या स्वातंत्र्यावर तुळशीपत्र ठेवण्याचा अधिकार नाही. कपटाने वा नीचनीतीचा अवलंब करून कुणी तुमच्या मानेवर पारतंत्र्याचे जू लादण्याचा प्रयत्न करील तर त्यापुढे वाकू नये तर रणदुंदुभी छेडाव्यात. पारतंत्र्याचे पाश, आणि परवशतेचे फास जनतेला मोकळा श्वासही घेऊ देणार नाहीत. स्वातंत्र्यासाठी तरुण मने पेटली पाहिजेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीचे वेड लागले पाहिजे. ध्येयप्राप्तीपायी माणूस पागल झाला पाहिजे. दुबळेपणा, भयार्तता आणि व्यक्तिगत सुखलालसा ही पारतंत्र्याचीच लक्षणे. मनोनिग्रह आणि युद्धाचा आग्रह हीच दुराग्रही उन्मत्त परकीयांची खोड मोडण्याची साधने. राज्यविस्तारासाठी पारतंत्र्याचे फास फेकणारे कुटिल कारस्थानी कुमित्र ओळखून त्यांच्या मायाजालाला छिन्नविछिन्न केले पाहिजे. जनतेचे खरे कल्याण यातच आहे. जनता सुखी व्हायची असेल तर स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्य या खेरीज दुसरा मार्ग नाही. रणदुंदुभी सतत गर्जत ठेवल्या की शत्रूला तुमच्यावर

मात करण्याची हिंमत होत नाही. शत्रू फायदा घेतो तो तुमच्या भ्याडपणाचा, दुबळेपणाचा, दुहीचा, फितुरीचा, कामांधतेचा, विलासप्रियतेचा आणि चंचल मनोवृत्तीचा. तेव्हा हे सगळे दुर्गुण राज्यकर्त्यांनी त्याजिले पाहिजेत. हे सगळं 'रणदुंदुभी' नाटक प्रेक्षकांच्या मनावर बिंबवून जाते.

दादा राष्ट्रधर्माचे कट्टर पुरस्कर्ते. देशाच्या संस्कृतीपेक्षा देशाचे स्वातंत्र्य अधिक मोलाचे असं मानणारे. राष्ट्रधर्मासाठी प्रातिव्रत्यधर्म, मातृधर्म, पत्नीधर्म वगैरे सर्व धर्म बाजूला ठेवावे लागतात. प्रसंग पडला तर राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी, तसेच जनतेची भूक, दारिद्र्य, उपासमार, आणि अवमानता टाळण्यासाठी प्रसंगी शीलाचाही त्याग स्त्रियांना करावा लागला तरी तो श्रेयस्करच. लाखोंच्या उद्धारासाठी एकाने खोल गर्तेत जाण्याचा मार्ग स्वीकारला तर बिघडले कुठे? समष्टीपुढे व्यष्टी महत्त्वाची नाही. राष्ट्रजीवनात, समाजजीवनात—समुदायासाठी व्यक्तीचे बलिदान व्हायचे असेल आणि तोच मार्ग उरला असेल तर ते व्हायला पाहिजे. मातृभूमीशी बेईमानी करणे ह्यासारखे पाप अन्यत्र नाही. असल्या पापाला देहदंडाशिवाय दुसरी शिक्षा नाही. स्वामीनिष्ठेपेक्षा स्वजननिष्ठा महत्त्वाची. गुलामगिरीतील नोकरदारांनी आपल्याच बांधवांचे गळे कापू नयेत. स्वपेक्षा स्वजन मोठे. व्यक्तीपेक्षा समाज मोलाचा. आपल्या बांधवांच्या कल्याणासाठी आपल्या शीलाचा त्याग करून शीलभ्रष्ट होणारी युवती, शीलसंन्यास घेते असेच म्हणावे लागेल. देशासाठी होणारा हा त्याग म्हणजे श्रेष्ठ संन्यास होय. दादांनी 'मोनाव्हॅना' ह्या मेटरलिकच्या नाटकावर आधारलेल्या 'शीलसंन्यासा'लाही आपल्या जीवनादर्शाने मूळाहून वेगळेपण दिलेले आहे. दादांनी हे मोनाव्हॅनावर आधारलेले आहे असे सांगितले नाही तर ते तसे असल्याचे वाटूही नये इतके ते स्वतंत्र, भारतीय आणि दादामय आहे.

दादांचे विषय, दादांची तत्त्वे, दादांची मते व दादांचे प्रतिपादन निश्चित स्वरूपाचे आहे. मतांशी प्रतारणा नाही, विचारांची धरसोड नाही, राष्ट्रोन्नतीच्या ध्येयांशी तडजोड नाही. त्यामुळे नाटकांची संविधानके फारशी वेगळी वाटत नाहीत. स्वातंत्र्याचे वेडे वारे, सर्व पात्रांच्या विचारातून आणि आचारातून वहाते आहे. त्यामुळे पात्रांची मूस निश्चित झाली आहे. नावे बदलली जातात, एवढेच काय ते वेगळेपण. कथानकांचा गुप्फ विणताना सतत उत्कंठा वाढेल, हुरहुर लागेल आणि वृत्ती उचंबळून येतील असे कल्पक प्रसंग उसंत न देता पाठोपाठ रंगवीत जाणे, ह्यात देखील कधी कधी पुनरावृत्तीचा भास होतो पण ते अटळ आहे कारण दादांचे विचार व आचार अढळ आहेत आणि लेखक व लेखन परस्पर वेगळे धावतील हे दादांच्या बाबतीत अशक्य आहे. म्हणूनच दादा प्रस्तावनेत सांगतात, “नाटकाचा विषय व संविधानक अगदी सरळ व साधे असल्यामुळे त्याविषयी विशेष खुलासा करण्याच्या भानगडीत मी पडू इच्छित नाही.” ('रणदुंदुभी' प्रस्तावना इ. स. १९२७)

दादा ध्येयवादी तरुण पिढीचे प्रतिनिधी. देशोन्नती, स्वातंत्र्य आणि जनतेचे अबाधित हक्क मिळण्यासाठी सर्वस्वाचा असीम त्याग करण्याची त्यांची कटिबद्धता. तरुण पीढी हीच राष्ट्राचे खरे आधारस्तंभ आणि आशास्थान. त्यामुळे तरुण पिढीवरच लक्ष केन्द्रित केले पाहिजे. तीच घडविली पाहिजे. तिच्यावरच स्वातंत्र्याचे संस्कार केले पाहिजेत. ती ध्येयवेडी झाली पाहिजे. आणि म्हणूनच दादांच्या नाटकांतील सर्व पात्रे तरुण आहेत. नायक, नायिका, प्रतिनायक आणि प्रतिनायिका, ही सर्व पात्रे तरुणच आहेत. तरुणपिढी डोळ्यापुढे ठेवूनच दादांनी नाटके लिहलीत. तरुण मने तरळ असतात. ती स्थिर करण्याचे आणि मग ध्येयवेडे बनविण्याचे काम दादांनी नाटकाद्वारे केले. काँग्रेसच्या ध्येय धोरणांचा पुरस्कार करताना व्याख्यानातून दादा जे करीत तेच त्यांनी नाटकाद्वाराही केले. नाटक, नव्हे कुठलेही वाङ्मय हे साधनीभूतच असते. ते स्वतःच साध्य होत नाही. दादांनी ते साधन म्हणूनच वापरले. आपल्या

जीवनादर्शाचेचित्रण, देशोन्नतीचे पाठपठण आणि स्वातंत्र्यसूत्कांचे साग्रसंगीत आवर्तन करण्यासाठी दादांच्या नाटकांचे अवतरण झाले.

‘राक्षसी महत्वाकांक्षा’ बाळगणारे क्रौर्य आणि त्या क्रौर्याला तोंड देणारे आणि पोटचा गोळा देखील डोळ्यादेखत मृत्यूच्या स्वाधीन करीत, यमयातना सहन करणारे धैर्य दाखविण्यासाठी दादांनी आधाराला घेतली ती स्त्रीपात्रेच! प्रेमाचे पाश पटापट तोडीत ‘रणदुंदुभी’ गर्जत ठेवणारी दादांनी शोधली ती “तेजस्विनी”च! राजसिंहासन बळजोरीने बळकावणे आणि ते पचविणे यासाठीच सर्वांनीच मार्ग अवलंबिणे, आणि त्या अन्यायाचा प्राणपणानं प्रतिकार करीत जनमताची चाड आणि दुर्बलांचे उन्मत्त प्रबळापासून संरक्षण करण्यासाठी सतत सशस्त्र लढा देणे—हे दोन्ही उत्कटतेने केले ते दादांच्या मनासकन्यांनीच! समाज जीवनाची सर्व प्रकारच्या संकटातून मुक्तता व्हावी म्हणून बलिदान आणि तेही मौल्यवान शीलाचे, देते तोही दादांची ‘रत्नप्रभाव’! दादांना एकूण स्त्रीशक्तीबद्दल अधिक विश्वास वाटतो. म्हणूनच देशभक्तीचा भाव आळविण्यासाठी दादांनी स्त्रीपात्रांनाच प्राधान्य दिलेले दिसते. आणि त्याही स्त्रिया आहेत एकजात तरुण, कोमल, सुंदर आणि प्रेमाच्या पवित्र धाग्यांनी बांधलेल्या. पण त्यांचे प्रेम वैषयिक नाही. राष्ट्रप्रेमापुढे त्यांच्या ह्या प्रणयाला अजिबात थारा नाही. स्वातंत्र्यासाठी ह्या प्रेमाचा, प्रियकराचा आणि विषयसुखाचा निरंतर त्याग आणि प्रसंगी नाशही करायला त्या तरुणी मागपुढं पहात नाहीत. धैर्य, शौर्य आणि उत्साह यांची परिसीमा गाठणारा दादांच्या नाट्यविश्वातील सारा ‘जनाना’ देखील ‘मर्दाना’ बनला आहे.

दादांना प्रणय रंगविता येत नाही असे कुणीसं म्हटलंय. प्रणयाचे रंग बहु ढंगात रंगविणे दादांनी जाणून बुजून टाळले आहे. दादांना शृङ्गार प्रिय आहे पण तो मरतुकड्यांचा नव्हे, तर मारू किंवा मरू ह्या इर्ष्येने लढणाऱ्या वीरमृत्युंजयाचा हवा आहे. आणि असल्या पराक्रमींचे प्रणय नेहमीच विलासापासून दूर असतात. कारण रंगेलपणापेक्षा रंगेलपणाच पराक्रमाचे भूषण असते. सद्गुणांची परिसीमा गाठणे, व्यक्तिमत्त्वाचा उच्चकोटिक विकास साधणे हाच शृङ्गार होय असे ‘भोज’ नावाचा श्रेष्ठ संस्कृत साहित्यशास्त्रकार आपल्या ‘शृङ्गारप्रकाश’ नामक ग्रंथात सांगतो. त्याच्या शृङ्गाराची व्याख्या दादांच्या शृङ्गाराशी तंतोतंत जुळते.

दादांचा एकमेव आवडता रस म्हणजे ‘वीर’ होय. त्यांचा तोच महारस आहे. इतर रस निमित्तामुळे वेगळी जाणवणारी त्याचीच पण विविध रूपे होत. वीररसाच्या आधारे व वीररसाला उपकारक होतील अशीच त्यांची मोजकी आणि औचित्यपूर्ण योजना दादांनी केलेली आहे. वीररसाच्या विविध स्वरुपांचेढोंग व आभास हास्यरस निर्मून जातो. रुद्र, अद्भुत, बीभत्स आणि करुण हे त्याचेच आनुषंगिक फल. दादांचे बळ आहे ते ह्यांच्या सफल हाताळणीत. हे गौण रस वीररसाला मारक ठरून प्रेक्षकांचा विरस करणार नाहीत ह्याकडे दादांनी काळजीपूर्वक लक्ष पुरविले आहे.

त्यामुळेच दादांच्या नाटकांतील स्त्री पात्रांची भाषा आणि भावनाविष्कार शैली पुरुषपात्राहून वेगळी नाही कारण त्या पात्रांचे पिंडच पुरुषी आहेत. मदालसा, तेजस्विनी, चंद्रकला, कामलता, कल्पलता, सरोजिनी ही नावे स्त्रियांची आहेत म्हणूनच ती स्त्रीपात्रे म्हणायची. काही स्त्री—पुरुषप्रेमसंबंधाची सूचना देणारी चार दोन वाक्ये गाळून ही स्त्रीपात्रे सहज पुल्लिंगी होऊ शकतात. त्यामुळे नाट्यवस्तू, संविधानक वा फळनिष्पत्ती कुठेही अवरुद्ध होत नाही.

उदाहरणादाखल धर्मसिंहासनातील हे वाक्य पहा— “बस, प्रेमाचा खेळ आता खलास. दगलबाज गळेकापू मांग पाणी नसेल तेथे सुळावर चढविला पाहिजे.” ह्या वाक्याचा उद्गाता पुल्लिंगी शोभावा, पण दादांनी ते बोलविलंय— “कामलते” कडून! “मदालसा” आणि “तेजस्विनी” ह्यांची तर बव्हंश संभाषणे पुरुषांच्याच तोंडची असून ती चुकून स्त्रीपात्रांनीच पाठ केलीत असे वाटते!

केवळ स्त्रीभूमिका करणाऱ्या पुरुष गटांचे प्रभुत्व असलेल्या नाटकमंडळींसाठी खास लिहिलेली दादांची नाटके स्त्रीभूमिकांना भलताच भाव देऊन गेली ह्यात आश्चर्य कसले? नटाकडे पाहून नाटके लिहिणे हा त्याकाळचा दस्तूरच होता.

शिवाय दादांना महत्त्व होते ते विषयाचे, आशयाचे आणि राजकीय मतांच्या प्रचाराचे व प्रसाराचे, तेव्हा ते कुणाच्याही का मुखातून झाले तर कुठे बिघडले? विषय, आशय आणि प्रचाराचे विचार निश्चित आणि ठरीवच असल्याने ही संभाषणे कुण्याही पात्रांच्याच नव्हे तर कुणीही नाटकातल्या पात्राच्या तोंडी अदलाबदल करून घातली तरी बिघडायचे नाही. मदालसेची कीतीतरी संभाषणे कामलता किंवा सौदामिनी बेमालूम चोरू शकते. देवांगना, तेजस्विनी आणि चंद्रकला ह्या स्त्रिया वेगवेगळ्या नाटकात असल्या तरी एकमेकींच्या साड्या बदल करून सहजगत्या बिनधोक नेसाव्यात तशी संभाषणेही बोलावीत इतकी सोय दादांच्या नाटकात आढळते! प्रत्येक पात्राला प्रॉम्टींग आहे ते दादांचेच! पात्रापात्रांत उच्च वा नीच, राजा वा रंक, स्त्री वा पुरुष, सुशिक्षित वा अशिक्षित, कुलीन वा कलंकित असा कुठलाही कृत्रिम भेदभाव करून दादा भाषेचे वेगवेगळे स्तर व प्रकार वापरीत नाहीत. भाषिक समता आणि लिंगभेदभावरहित समाजवाद हे दादांच्या नाटकांचे आगळेपणच.

दादांची भाषा नाटकाला अत्यंत उपयुक्त. भाषणांचे भावनानुकूल चढउतार रंगविताना योजावयाचे चपखल शब्द आणि वाक्यांची लांबी रुंदी मापावी ती दादांनीच. दादांचे शब्द देखील अभिनय संपन्न आहेत. वर्णावर्णातील उत्साह, जोष आणि बेधडकपणा काय वर्णावा? त्यातच उर्दू शब्दांनी त्या भाषणाला जो कडकपणा आणलाय तो तर लाजवाबच! बेगुमान, हैराण, इष्क, नाहक, नादान असले कीतीतरी शब्द पानोपानी आढळतील. त्यांच्या नाटकातील गाजलेल्या ‘जगी हा खास वेड्याचा पसारा माजला सारा’ या पद्यात तर ओळच्या ओळ उर्दू जवान मध्ये आढळते— ‘दुरंगी दीन दुनियेची जवानी रंगली सारी’ आणि हे आहे ‘तेजस्विनीच्या’ स्त्री पात्राच्या मुखात! ‘दौडो’, ‘गुदरा’ असली उर्दू शैलीची क्रियापदेही ठिकठिकाणी हजरी लावताना दिसतील. दादांचा उर्दू भाषा आणि वाङ्मय यांचा गाढा अभ्यास होता.

तरी पण उर्दू वाङ्मयातील इष्काचा, “काम के आदमी को निकम्मा कर देनेवाला” परिणाम दादांच्या नाटकांतील पात्रांवर देखील झालेला नाही. उलट ती पात्रे “इष्कसे बेअंदाज नफरत” करतात. दादानिर्मित चमनमधला बुलबुल देखील! त्यांना प्रेम करायचंय ते फक्त राष्ट्रावर, देशावर, देशातील आम जनतेवर! सेवा करायची ती आधी राष्ट्राची मग प्रिय व्यक्तीची वा पतीची; नव्हे राष्ट्रसेवेसाठी प्रेमाशी प्रतारणा केली तरी ती श्रेयस्करच. नितांत प्रेम आणि निष्ठा ठेवायची असेल, भक्ती आणि सेवा करायची असेल तर ती फक्त राष्ट्राची. “शीलसंन्यास”मध्ये “रत्नप्रभा” म्हणतेच,

“माझ्या राष्ट्रदेवतेच्या सेवेसाठी सूर्यकान्ताचा विश्वासघात करून मी चंद्रकान्ताच्या चरणावर आपल्या पातिव्रत्याचं बलिदान केलं!...पण एकदा आपल्या आराध्य देवतेला (देशाला वा राष्ट्राला) आपण

आपलं सर्वस्व अर्पण करायचं ठरविल्यावर आपली वाटेल तशी वासलात लावण्याचा तिला (देशाला) पूर्ण अधिकार आहे.”

जेव्हा ‘कृतान्त’ तिला विचारतो की,

“पतिव्रतांना आपल्या पावित्र्याची राखरांगोळी करायला लावणारा पातिव्रत्यधर्माहून क्षेत्र असा कोणता प्रबळ धर्म ह्या जगात नांदत आहे?”

त्यावर ‘रत्नप्रभा’ ताडकन उत्तर देते,

“राष्ट्रसेवाद्वय, राष्ट्ररक्षणधर्म!” (शीलसंन्यास पृ. ३७)

ह्या एका धर्मपालनाबाबत दादांची पुरुषपात्रेही मागे नाहीत. स्त्रीपुरुष यांच्यातील भोगवादी प्रेमा प्रेक्षा प्रजा आणि राष्ट्र यांच्यातील त्यागवादी निष्ठेचेच त्यांना अधिक महत्त्व वाटते. म्हणूनच दीर्घकाळ अविवाहित राहूनकिंवा पत्नीविरहानंतर दुसरे प्रेम हळूवारपणे दूर सारून सदासर्वकाळ राष्ट्रसेवेत घालविणारे ‘सूर्यकान्त,’ ‘चंद्रकान्त,’ ‘सुरेन्द्र,’ ‘विक्रान्त,’ नाजूक प्रणयांचे कोमल पाश देखील प्रसंगी प्रखरपणाने तोडताना आढळतात. वैषयिक वासना आणि सूड बुद्धीची प्रेरणा असूनही ऐन धुंदीच्या क्षणी, जागृत झालेल्या विवेकामुळे आपल्याच तंबूत रात्री संपूर्णपणे स्वाधीन असतानाही ‘कृतान्त’ रत्नप्रभेसारख्या सुंदर युवतीला शीलभ्रष्ट तर करीत नाहीच उलट तिचीच क्षमायाचना करून मृत्युदंड देण्यासाठी मान पुढे करतो.

आपल्यावर जीवापाड प्रेम करणाऱ्या “मृणालिनीस” “विक्रान्त” पत्नी वारल्यानंतरही वैषयिक प्रेमात गुरफटू देत नाही. तिचा पत्नी म्हणून स्वीकार न करता मुलगी म्हणून जवळ करतो आणि तिला लोकांची सेवा करणे हाच परमेश्वरी सेवेचा मार्ग आहे हे सांगून आजन्म सेवाव्रती म्हणून रहाण्यास सांगतो. “कल्पलतेचे” प्रेम “सुरेन्द्राला” वश करू शकत नाही. तो इतरांचा तसा आग्रह होऊनही कल्पलतेच्या प्रेमाचा स्वीकार करीत नाही. परमेश्वरी संकेत तसा नाही, एवढेच म्हणून जनसेवा आणि राष्ट्रोद्धार ह्यांच्या कामात तो व्यग्र राहतो. ‘रणदुंदुभीतील’ “कंदर्प”, “तेजस्विनी”चे नाममात्र पाणिग्रहण करतो पण पुढील सुखासाठी जीवंतच राहिलेला नसतो. आपला ‘कंदर्प’ देश पुन्हा स्वतंत्र करण्यासाठी त्याने प्राणार्पण केलेले असते. राष्ट्रभक्तीत दंग झालेल्या जीवांना प्रेमासक्तीतील रंग रुचत नाहीत. दादांच्या एकाही नायिकेचे प्रेम सफल होत नाही; विवाह तर नाहीच नाही. परस्परानुरक्त नव्हे वाङ्निश्चय झालेले प्रेमीयुगुल परस्परांचे हाडवैरी बनतात. ‘शीलसंन्यास’ (देशभक्ती आणि स्वार्थासक्ती ह्यांच्या संघर्षापायी) मधील ‘रत्नप्रभा’ प्रेम करते ‘सूर्यकान्त’वर पण त्याच्याशी तिचा विवाह होत नाही. ‘चंद्रकान्त’ तिच्यावर प्रेम करतो आणि अखेरीस त्याचा तिच्याशी विवाह होतो पण ती केवळ एक राष्ट्राची निकडीची गरज म्हणून घडते, प्रेमसाफल्य म्हणून नव्हे. रणदुंदुभीत तेजस्विनीचे कंदर्पावर प्रेम असते नव्हे ती त्याची वाग्दत्त वधूच. पण कंदर्पाच्या दुबळ्या आणि स्वातंत्र्यासाठी लढण्याची धमक नसलेल्या प्रवृत्तीपायी ती त्याच्याशी वैर पत्करते. त्याच्या विरुद्ध लढायला तयार होते. पण सुदैवाने कंदर्पाचे विचार बदलतात. तो स्वातंत्र्ययुद्धात उडी घेतो. तेजस्विनीला आवडू लागतो आणि स्वातंत्र्य मिळताच कंदर्पाशी तिचा विवाह व्हायचा. अगदी हातात हातही घेतला जातो पण तत्क्षणीच कंदर्पाचा मृत्यू होतो. तेजस्विनीला प्रेमसाफल्यापूर्वीच वैधव्य प्राप्त होते.

इतर साहित्यप्रकार यशस्वी करण्यासाठी लेखकाला वाक्पटुत्व पुरेसे ठरले तरी नाटककाराला मात्र वादपटुत्व देखील आवश्यक असते. चतुर्विध अभिनयापैकी प्रयोगाची श्राव्य रंगत वाढविणारे संवाद रंगवायचे म्हणजे वादपटुत्व हवेच हवे. सम्यक्वाद हाच सवादाचा आत्मा. त्यातच नाटकाची प्रकृती जर तत्त्वचिंतनप्रधान असेल तर ह्या वादपटुत्वाची नितांत आवश्यकता असतेच. मनोरंजनाबरोबरच समाजप्रबोधनही व्हावे ह्या उद्देशाने दादांनी आपली नाटके लिहिली. मतप्रचार व मतबिंबन साधणे हा दादांचा नाट्यहेतू. आपल्या पतिपाद्य मतांचे सर्व विरोधी पैलू जोरकसपणे मांडायचे आणि अधिक आवेशाने ते नंतर खोडायचे ही दादांची चतुरशैली. श्रीमत् शंकराचार्यांच्या भाष्यातील “स्थूणानिखननन्यायानेच” (खुंटा हलवून बळकट करणे) दादांनी हे केले. प्रतिनायक वा प्रतिनायिका आणि तत्पक्षीय पात्रे विरोधी मुद्यांचे प्रतिपादन करतात आणि दादांचे नायक वा नायिका आणि त्यांचे पक्षकार ते मुद्दे समर्थपणे खोडून दादांच्या इष्ट हेतूंची सिद्धी करतात.

(दादांची ही संभाषणे त्यामुळे स्वातंत्र्यसूक्तेच ठरली आहेत. दादा आहेत त्या स्वातंत्र्यसूक्ताचे ऋषी आणि देशस्वातंत्र्य प्राप्ती हा आहे त्यांचा विनियोग.)

यंत्रयुगामुळे सिनेमासारख्या नव्या करमणूकीच्या प्रभावी साधनामुळे रंगभूमी मागे पडली हे दादांना मान्य नव्हते. यंत्रयुगाचे स्वागत करणारे प्रगतिशील दादा, या यांत्रिक व तांत्रिक ज्ञानाचा रंगभूमीच्या लोकप्रियतेसाठी कसा वापर करता येईल याचा विचार करावा म्हणून आपल्या अध्यक्षीय भाषणात सांगून गेले आहेत. नाट्यकला ही प्रामुख्याने ‘चाक्षुषयज्ञ’ –दृश्यकला असल्यामुळे दादांनी आपल्या नाटकातून विविध दृश्यांची आकर्षक पखरण केलेली आहे. ध्वजारोहण, चिता, स्मशान, हिंस्त्रपशूंच्या वास्तव्याचे प्रत्यक्ष दर्शन घडविणारे जंगल असली कितीतरी अभिनव दृश्ये दादांनी चितारली आहेत. यंत्रतंत्राचा यंत्रतंत्र वापर करून जनमानसावरील नाट्यकलेचा पगडा ढिला पडू नये यासाठी त्यांनी अवघड प्रसंगही रंगविले आहेत. प्रत्यक्ष रंगभूमीवर होणारा शिरच्छेद, तबकातील बालकाचे शिर, लाथेने उडवून पायावर पडणारे तेच शिर, हिंस्त्र पशूंनी साक्षात् तोडलेले जीवाचे लचके अशी दृश्ये कल्पक प्रकाश योजना आणि यांत्रिक क्लृप्त्या वापरून निर्माण केलेल्या ट्रिकसिन्सशिवाय दाखविणे कठीणच. पण दादांनी ही आधुनिकता, आणून आपली नाटकेही प्रायोगिक कला आहे हे जाणून, प्रयोग कसा परिणामकारक होईल याची काळजी घेतली. क्षणभरही प्रेक्षकांना उसंत मिळणार नाही, उलट वाढती उत्कंठा आणि चढत्या भाजणीने बोचणारी हुरहुर निर्माण करणारे प्रसंग व संभाषणे त्यांना जागीच खिळवून ठेवतील ह्याची दादांनी कुशलतेने दखल घेतली.

दादांच्या वृत्ती ज्वालाग्राही. म्हणूनच भावनाही एकदम भडकणाऱ्या त्यामुळेच संवादही एकदम पेट घेणारे. धुमसणे आणि मग धुरकटपणे. दादांच्याप्रकृतीतच नाही. दादांच्या नाटकांतही हेच जाणवते. सगळी पात्रे ‘दादाच’ जगतात. स्फोटवाद हा दादांच्या नाट्याचा आणि संवादाचा, विशेष. ‘रत्नप्रभा’, ‘तेजस्विनी’, ‘विक्रान्त’, ‘देवांगना’, ‘कल्पकता’, ‘सुरेन्द्र’ नव्हे नव्हे सगळेच अलौकिक आत्मयज्ञाचे कणखर ऋत्विज. राष्ट्राच्या व आम जनतेच्या भल्यासाठी आपल्या शीलाचे मोल देणाऱ्या ‘रत्नप्रभेचे’ हे विचार पहा.

“महाराज, स्वदेशाकरिता देशभक्त फासावर लटकतात ना? स्वदेशाकरिता आपल्या सर्वांचा होम करतात ना? मग स्वदेशाकरिता नरकात उडी घेण्याला कचरण्याचे मला काय कारण? स्वदेशाला नरकात लोटून स्वतः स्वर्गात प्रवेश करण्यापेक्षा स्वदेशाला स्वर्गाचं द्वार खुलं व्हावं म्हणून...स्वतः नरकाची वाट धरणं मला अधिक श्रेयस्कर वाटतं.”

“बंधूनों! माझ्या बलिदानानं तुम्हा सर्वांची संकटातून मुक्तता होवो.”

दादांच्या प्रतिभेतून निर्माण झालेल्या शीलसंन्यास नाटकाच्या नायिकेला, रत्नप्रभेला ‘कृतान्त’ म्हणतो, “तुझ्यासारखी विलक्षण स्त्री साऱ्या जन्मात कुणी पाहिली नाही. तुझ्या कल्पना विलक्षण, तुझ्या भावना विलक्षण, तुझं सर्वच काही विलक्षण आहे.” (पृ. ४४ शीलसंन्यास) हे वर्णन “रत्नप्रभेचे” की दादांच्या प्रतिभेचे? ही रत्नप्रभा म्हणजे “दिव्य सामर्थ्यशालिनी स्वर्गीय देवता होय” असे कृतान्त म्हणतो. दादांना ह्या दिव्यत्वाचे, भव्यत्वाचे विलक्षण वेड. दुबळ्या मानवाच्या दुर्बळ पुत्रांना दादांनी दिव्यत्वाचा प्रवास घडविला आहे. त्यांना लौकिकाकडून अलौकिकाकडे नेलं आहे. क्षुद्रत्वाकडून भव्यत्वाकडे झेपायला शिकवलंय, विकारांना विचारांनी जिकावं हे पटविलंय, “असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मा अमृतं गमय ।” ही औपनिषदिक प्रार्थना दादांनी पात्रांकडून आचरविली आहे. सात्विक बलाने मानसिक दुर्बलता घालवायला लावलंय. विक्रान्ताच्या सत्यबलाने क्रूर मदालसेची राक्षसी महत्वाकांक्षा धुळीला मिळविली आहे. मूर्तीमंत क्रौर्य अशा राक्षसी महत्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या मदालसेला देखील ‘विक्रांत’ हा दादांचा मानसपुत्र, दया दाखवितो. ती त्याच्यावर खुनी हल्ला करते. तेव्हा नवा राजा चन्द्रशेखर तिचे प्राणदान रद्द करतो व सरदार तर सुळावर चढवा, जिवंत जाळून टाका, हत्तीच्या पायदळी तुडवा, कडेलोट करवा वगैरे फर्मावितो पण विक्रान्त शिपायांना सांगतो, “न्यायाप्रमाणे इचे शासन होईपर्यंत इला राजवाड्यात कैदेत ठेवा.”

ह्या दिव्यत्वाच्या परमस्पर्शापायीच दादांची तेजस्थिती, ऐन तारुण्यात वैधव्य पत्करते आणि त्यालाच मंगल सौभाग्य मानते.

मृत्युमुखी पडलेल्या कंदर्पाचे, आपल्या नियोजित पतीचे’ त्याच्या गळ्यात माळ घालून मस्तक मांडीवर घेत ती म्हणते,

“आपल्यासारख्या अद्वितीय स्वातंत्र्यवीराच्या नावाने प्राप्त होणारे वैधव्य हे मंगल सौभाग्यच आहे.”

‘शीलसंन्यास’ नाटकात तर ह्या भव्यत्वाचा, दिव्यत्वाचा पदोपदी साक्षात्कार घडतो. तमाम जनतेची उपासमार, हाल, अपेष्टा, दैन्य, दुःख आणि पारतंत्र्य टळावं म्हणून स्वतःच्या शीलाचाही यज्ञ करायला निघालेली रत्नप्रभा कुणाला प्रभावित करणार नाही? सूर्यकान्तावरील आपले निःसीमा प्रेम आणि त्याला दिलेले लग्नाचे वचन ती राष्ट्रकार्यासाठी मोडते आणि चन्द्रकान्ताशी वैवाहिक जीवन जोडते. हा त्याग त्या दिव्यत्वाचाच भाग नाही का? ‘कृतान्त’सारख्या दांडग्या क्रूर आणि एकाकी जीवन जगणाऱ्या सर्व सामर्थ्यशाली युवकापुढे आपले तारुण्य व शरीर त्याच्या कामवासनातृप्तीसाठी एक लावण्यवती स्वच्छेने अर्पण करते. एका रात्री स्वतःहून त्याच्या तंबूत येते पण तो तिला स्पर्शही करीत नाही. उलट आपल्या अनंत अपराधाची बेरीज तिच्यापुढे करतो आणि त्यासाठी देहान्त प्रायश्चित्त घ्यायला तिच्या पायावर नम्र होतो!

स्वार्थापायी रक्ताचे नाते नाकारून पाठच्या बहिणीला युद्धाचे आव्हान देणारी सत्तापिपासु, सिंहासनाभिलाषिणी कामलता पश्चात्तापदग्ध होते. आणि आपण ज्याच्यावर जीवापाड प्रेम केले तो ‘सुरेन्द्र’ तिचा हात घ्यायला तयार झाला असता—प्रेमलता नाकारते ते एका भव्य दिव्य कल्पनेपायी—ती म्हणते—

“सुरेन्द्र, राष्ट्रघातकी पापिणीचा विषारी स्पर्श आपल्या

धवल यशाला क्षणार्धात जाळून भस्म करील.” (पृ. १२१ धर्मसिंहा.)

सत्त्वबलाचे सामर्थ्य अतुलनीय. दादांना सत्त्वगुणाची विलक्षण ओढ. ह्या सत्त्विकतेपायीच दादांच्या नाटकातील पात्रे स्वतःलाच पातकी समजून दुसऱ्यापुढे आपल्या अपराधाची क्षमा मागत किंवा मृत्युदंडाचेही प्रायश्चित घ्यायला उत्स्फूर्तपणे तयार होतात. धर्मसिंहासनातील कामलता ही तर अत्यंत कठोर, दयामाया न बाळगणारी केवळ सत्ताभिलाषिणी—पण तीही ह्या सत्त्वगुणाचा आविष्कार होताच कल्पलतेपुढे नम्र होते, क्षमा मागते. सुरेंद्र कामलतेपुढे आणि कामलता सुरेंद्रापुढे क्षमायाचना करते. कठोरहृदयी कामलता तर प्रायश्चित भोगायला प्राणार्पणासाठीही सिद्ध होते. “शीलसंन्यास” मध्ये तर असे प्रसंग खूपच आहेत. “रणदुंदुभीतील” कंदर्पाचे पूर्वजांच्या समाधीपुढले स्वगत किंवा पुढे दरबारातून धैर्याने बहिर्गमन करतांना दाखविलेले बल ह्या सत्त्वगुणाचाच प्रभाव होय. दादांनी आपल्या पहिल्यावहिल्या प्रभावशाली नाटकांत, ‘राक्षसी महत्वाकांक्षे’त अगदी प्रारंभीच ह्या सत्त्वगुणाची थोरवी आणि जीवनातील त्याचे अनन्यसाधारण महत्त्व वर्णिलेले आहे.

विक्रान्त—सत्त्वाची थोरवी काय वर्णन करावी?

क्षोभला संस्कार सागर । तारिता गुरू हेचि अघहर
घोर भ्रमकांतार जठरी । मार्गदर्शक हेच रविकर ॥
कीर्तिरूपे अमर करि नर । अमृत धारा हेचि मधुतर ॥
पुरवि सत्य—संकल्प सारे । ईश्वरचि हे चिर शुभंकर ॥

दादांना दयेची भीक कधी आवडली नाही. आपल्या आयुष्यात ते कधी कुणाच्या दयेच्या भीकेवर जगले नाहीत. आयुष्याच्या ऐन सांध्यसमयी भारत सरकारने त्यांचे दारिद्र्य जाणून पाच हजाराचा चेक त्यांच्याकडे मदत म्हणून पाठविला तो दादांनी बाणेदारपणे पण विनयाने नाकारला.

दादांची पात्रेही अशीच दयेची भीक ठोकरणारी. राक्षसी महत्वाकांक्षेतील देवांगना, मृणालिनी, विक्रान्त, सरोजिनी ही सत्त्वशील धैर्यवान मंडळी तर सोडाच पण स्वार्थी, कपटी, दगलबाज खुनी, सत्तापिपासु, क्रूर मदालसा देखील दयेची भीक लाथाडते. जीवदान नाकारते आणि स्वतःच स्वतःच्या उरात सुरी खुपसून मुक्ती मिळविते.

मदालसा— “अरे जा भिकारड्यांनो. तुम्ही दिलेल्या दयेला ज्याप्रमाणे मी लाथेखाली तुडविले, त्याप्रमाणे तुम्ही नेमलेल्या शासनालाही मी अशी ठोकरीने उडवून देते.”

(एका शिपायाचा जंबिया काढून घेऊन उरात मारून घेते व मरते)”

रणदुंदुभीतील एरव्ही दुर्बल मनाच्या ऐषारामप्रिय कंदर्पाला सुद्धा दया नको. दया म्हणजे सर्वस्व नाश. तो म्हणतो “सर्वस्व नाशात आणि परक्यांच्या दयेवर पोसल्या जाणाऱ्या पराक्रमशून्य स्वातंत्र्यहीन जीवनात मला काहीच फरक दिसत नाही. (पृ. १२५ रण दुं.)

शीलसंन्यासमधली रत्नप्रभा आपल्या नवऱ्याने दयेची भीक घालून आपल्याला, आपण शीलभ्रष्ट असलो तरी स्वीकारावे हे मान्य नाही. तिला दयेची भीक नको. ती म्हणते, “मला कृतान्तानं भ्रष्ट केलं आहे, ही कल्पना कायम ठेवून केवळ मातृभूमीसाठी मी हा शीलसंन्यास केला असल्यामुळे मी निष्पाप आणि निष्कलंकच आहे असं मानून जर आपण माझा स्वीकार करायला तयार असाल तरच तो मला हवा आहे.” (पृ. ६५ शीलसं.)

दादांच्या नाटकांचं आज फार महत्त्व आहे. त्यांचे संदेश आज फार मोलाचे ठरणारे आहेत. “माझं राष्ट्र हाच मी आणि माझ्या राष्ट्राचं सुखदुःख हेच माझं सुखदुःख.” हे सांगणारा शीलसंन्यासमधील चंद्रकांत आज हवा आहे. स्वपेक्षा स्वजन मोठे. स्वामीनिनिष्ठेपेक्षा स्वजननिष्ठा महत्त्वाची. लोकमताचा मान राजमंतापेक्षा अधिक. देशासाठी स्वातंत्र्य मिळवायचं म्हणजे सत्तास्थाने उपभोगणे नव्हे. विक्रान्त किंवा सुरेंद्र ह्यापैकी कुणीही स्वातंत्र्योत्तर सत्ता स्वीकारली नाही. उलट विरक्तीच अंगिकारिली. विक्रान्ताने चंद्रशेखराला आणि सुरेंद्राने कल्पलतेला सत्ता दिली. “प्रामाणिक अंतःकरणे विरक्त आणि निर्भय असतात—” ही दादांची “तेजस्विनी” म्हणूनच स्पष्ट सांगते आणि त्यानुसारच वागतेही.

स्वातंत्र्यासाठी लढले त्यांनी सत्तास्थाने पटकावणे इष्ट नाही हे आज महत्त्वाचे ठरते. स्वातंत्र्यासाठी लढलेल्या प्रत्येकाने आज त्यासाठी दिलेली खरी खोटी किंमत या ना त्याप्रकारे दामदुपटीने वसूल करण्याचा सपाटा लावलाय. स्वातंत्र्य सैनिक हे भाडोत्री सैनिकांच्या माळेत जाऊन बसलेत कारण त्या प्रत्येकाने आपल्या सैनिकत्वाच्या मोबदल्यात आज सत्ता, पेंशन आणि सोयी सवलती सर्रास उपटणं सुरू केलं आहे. प्रत्यक्ष स्वातंत्र्यासाठी लढण्यापेक्षा स्वातंत्र्यसैनिकपद प्राप्तीसाठी मात्र अविश्रान्त कोर्टकचेऱ्यात लढणारेच आज अधिक निर्माण होत आहेत. जणू सत्तांतरासाठीच स्वातंत्र्यसंग्राम सुरू केला होता त्या महात्मांनी!— हे सगळं चुकतंय हे दादांच्या संहिता सांगताहेत.

दादांनी आयुष्यात व्यक्तीशी वैर केलं नाही. तत्वांचे संघर्ष घडले. मतभिन्नता गाजली, खटके उडाले, पण त्यांनी कुणाचे वैर कधी धरले नाही. अमरावतीत सर्व राजकीय पक्षाचे लोक दादांकडे येत; सल्लामसलत करीत. सांस्कृतिक क्षेत्रातील दादांचे निर्वैर नेतृत्व त्यांच्या ह्या व्यक्तिद्वेषरहित मतमतांतरप्रियतेचे द्योतकच होय. हेच त्यांच्या नाटकांतील पात्रांबाबत जाणवते. बहिणी बहिणीतील संघर्ष हा केवळ मतांचा संघर्ष होता. कंदर्प आणि तेजस्विनी ह्यांच्यातील शत्रुत्व हेही केवळ मतभिन्नतेमुळेच युद्धपातळीवरही झुंजले. व्यक्तीबद्दलचे सूडघेऊ वर्तन कुणीही दर्शविले नाही. त्यांची उभयपक्षी नाती प्रियतमत्वाची होती. मतभिन्नतेमुळे उडालेले खटके, झालेली शाब्दिक बाचाबाची आणि एकमेकाविरुद्ध उपसलेली तरवार अगदी एका टोकाला जाणारी असली तरी परस्पराबद्दलचा व्यक्तिगत आदर कधीही उणावला नाही. धर्मसिंहासनातील कामलतेने कल्पलतेशी मतभिन्नतेमुळे आणि तत्वांतरापायी वैर धरले तरी शेवटी तिला छातीशीच कवटाळले. आपल्या जीवलगाला तिच्याशी विवाह करायला पुनःपुनः विनविले! आपल्या नियोजित प्रिय प्राणेश्वराला, तेजस्विनीने वाग्बाणांनी खोल खोल विद्ध केले. षंड, नामर्द वगैरे म्हटले. त्याने दिलेली प्रणयचिन्हाची अंगठीही त्यांच्या अंगावर फेकली पण त्याच कंदर्पाचे मस्तक मांडीवर घेऊन तिने वैधव्याला सौभाग्य मानले! तत्त्वनिष्ठांची ही मानवतेवरील अढळनिष्ठा कुठल्याही स्वार्थलंपट व्यक्तिविद्वेषी नेतृत्वाला काही बोध देऊ शकेल ना?

४. राक्षसी महत्वाकांक्षा

दुसऱ्या महायुद्धानंतर युरोपात उदयाला आलेल्या 'अर्टाउड' (Artaud) च्या थिएटर ऑफ क्रुएल्टीची सुरवात भारतात वीर वामनराव दादांनी पहिल्या महायुद्धाच्या प्रारंभीच आपल्या “राक्षसी महत्वाकांक्षा” या नाटकाने केलेली जाणवते. केवळ सूड, ईर्ष्या, महत्वाकांक्षा, स्वार्थ आणि आत्मकेन्द्रितता ह्यापायी माणूस, माणसांचे बेमुर्वत मुर्दे पाडू लागतो, स्वार्थाआड येणाऱ्या आबाल स्त्री-पुरुषांना हालहाल करून ठार करतो, मौल्यवान मानवी जीवन हिंस्र श्वापदांकरवी लचके तोडून संपवितो आणि तसा मानवी जीवनाचा क्रूर अंत नग्न नेत्रांनी पहातांना आसुरी समाधान मिळवितो, ही अवस्था म्हणजे क्रौर्याची परिसीमाच नाही का? दादांनी ‘राक्षसी महत्वाकांक्षा’ या नाटकांत असलेच परिसीमाक्रान्त क्रौर्य दाखविलेले आहे. ह्या नाटकातील “मदालसा” ही एक युवती, आपल्या कामवासनेच्या तृप्तीसाठी आपल्या पतीचा, तो विश्वासाने तिच्या मांडीवर झोपला असतांना क्रूर खून करते! ब्रह्मावर्ताचे राज्य आपल्या पदरी पडावे म्हणून आपल्या भावावर “विक्रमादित्य” राजावर विषप्रयोग करविते! आणि स्वतः ब्रह्मावर्ताची महाराज्ञी म्हणून मिरविते. गादीचा खरा वारस असलेला आपला अल्पवयीन भाचा “चन्द्रशेखर” आणि त्याचे रक्षण करणारे आपल्या भावाचे, विक्रमादित्य राजाचे इमानी राजे व दरबारी मानकरी ह्यांना ह्या दुनियेतून नाहीसे केल्याशिवाय, आपले राजीपद सुरक्षित नाही म्हणून ह्या सर्वांचा काटा काढण्याच्या उद्योगाला ती लागते. अल्पवयीन भाच्याचे शिर धडावेगळे करून ते आपल्या पायाशी आणून टाकण्याचे ती फर्मान काढते!

ती बदमाश, बदफैली, खुनी, क्रूर, अधमाधम राक्षसीण आणि अवदसा आहे, तसेच मृत्यूची सख्खी बहिण आणि खुनांची जन्मदात्री आई असे तिचे कर्तृत्व आहे, असे तिचे या नाटकांत वर्णन केलेले आहे. (पृ. ७ वर पहा. रा.म.)

दादांनी ‘खुबसूरत बला’ हे उर्दू नाटक पाहिले आणि त्यात वर्णिलेली ‘वफादारी’ त्यांना फार आवडली. ते स्वतः प्रस्तावनेत म्हणतात, “त्या वफादारीच्या तत्वाला अनुसरून राक्षसी महत्वाकांक्षा श्रेष्ठ का दैवी महत्वाकांक्षा श्रेष्ठ या सूत्राच्या आधारे या नाटकाची स्वतंत्र मांडणी केली आहे.” (प्रस्तावना—रा. म. पहिली आवृत्ती) महत्वाकांक्षा वाईट नाही उलट ती असावी पण ती बाळगणारी व्यक्ती गीतेत सांगितल्या प्रमाणे आसुरी गुणसंपत्तीने युक्त आहे की दैवी गुणसंपत्तीने हे पहाणे महत्वाचे होय. आसुरी गुणसंपत्ती विनाशाचे कारण ठरते पण दैवी गुणसंपत्ती मात्र विमोक्षाप्रत नेते असे भगवंतांनी गीतेत सांगितलेले आहे. आणि ह्याचेच प्रत्ययकारी दर्शन दादांनी ह्या नाटकात घडविलेले आहे.

कोदंड नावाच्या एका दरबारी मानकऱ्याकरवी मदालसा नावाची एक राक्षसी महत्वाकांक्षा बाळगणारी दुष्ट युवती आपल्या भावावर, ब्रह्मावर्ताच्या विक्रमादित्य नावाच्या राजावर विषप्रयोग करविते आणि त्याच्या मृत्यूनंतर स्वतः गादी बळकाविते. त्या विषप्रयोगाने प्रजा संतप्त झालेली पण ह्या क्रूरकर्मा मदालसेच्या धाकाने दबलेली असते. दरबारचे इमानी मानकरी मात्र ह्या दुष्कृत्याचा सूड उगवायला तडफडत असतात. विक्रमादित्याचा अल्पवयीन पुत्र गादीवर बसवून मदालसेची हकालपट्टी करण्याचे बेत ते योजित असतात. पण मदालसा त्या उलट विक्रमादित्याच्या एकुलत्या एका अल्पवयीन पुत्राचा आपल्या प्रत्यक्ष भाच्याचाच शिरच्छेद करायला आज्ञा देते. आणि विक्रमादित्याशी एकनिष्ठ असलेल्या दरबारी मानकऱ्यांना कैद करते. त्यातला एक दुर्जय नामक राजा, मदालसेच्या कौर्याला घाबरून, स्वतःचे प्राण वाचवायला आणि नवीन पत्नी व नवजात पुत्र यांच्या सहवासातील स्वर्ग उपभोगायला मिळावा म्हणून राजनिष्ठा सोडून मदालसेला शरण येतो. दुसरा एक विक्रान्त नावाचा, इमानी, राजनिष्ठ दरबारी मानकरी

मात्र, तसे करायला तयार होत नाही. मदालसेला शरण येणे हा राजद्रोह आहे असे तो स्पष्ट सांगतो. अंधार कोठडीत भयानक हाल अपेष्टा व क्रूर यातना सहन करीत असताही तो सांगतो, “या देहात रक्ताचा एक थेंब शिल्लक असेपर्यंत या विक्रान्ताचे शिर तुझ्या पायाशी झुकण्याची अगर प्राणापेक्षाही प्यार असलेला माझ्या स्वामीचा अनाथ व अनाश्रित पुत्र तुझ्या हाती लागण्याची तू बिलकूल आशा करू नकोस.” दुर्जय राजालाही तो ह्या अशा शरणागतीपासून परावृत्त करण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतो. दुर्जय त्याचे ऐकत नाही. विक्रान्ताचा दुर्जय हा एक विश्वासू साथीदार पण तोही मदालसेच्या क्रौर्याला घाबरून प्रियतर प्राण आणि प्रियतमा ह्यांच्या लोभाने राजाशी इमान राखत नाही. आता विक्रान्त एकाकी पडलेला आहे. तरी तो इमान सोडीत नाही. मदालसा त्याला कलिंग देशाचा राजमुकुट अर्पण करायला निघते. पण त्याही प्रलोभनाला तो भीक घालीत नाही. इमान किंवा निष्ठा कुठल्याही स्वार्थाला किंवा प्रलोभनाला बळी पडून सोडायची नसते. राजकारणात तत्वांशी आणि नेतृत्वाशी असेच इमान किंवा निष्ठा अबाधित राखायची असते हे दादांचे कृतीत आचरलेले प्रिय असे जीवनदर्शन होय. विक्रान्ताला, प्रत्यक्ष ब्रह्मावर्ताचेच राज्य त्याच्या अतुल पराक्रमापायी प्राप्त होण्याची त्रिवार संधी चालून आलेली होती पण परंपरागत राजनिष्ठा त्याने सोडली नाही. सिंहासनाशी त्याने बेईमानी केली नाही.

मदालसेचे क्रौर्य आणि विक्रान्ताचे इमान यांच्यात आता संघर्ष सुरू झाला आहे. मदालसेजवळ सत्ता, संपत्ती आणि सैन्य आहे. विक्रान्ताजवळ सद्गुण आणि सौजन्यशाली पराक्रम आहे. मदालसा स्वतःला पंचमहाभूतावर सत्ता चालविणारी महाराणी मानते; आपल्यापेक्षा कुणीही श्रेष्ठ नाही व आपल्यावर इतर कुणीही कधीही हुकमत गाजवू शकणार नाही ही तिची ऐट आहे. तर सत्वशील विक्रान्त परमेश्वरी सत्तेला सार्वभौम मानून त्या परमशक्तीपुढे विनम्र आहे. उन्मत्त झालेली बादशाही सिंहासने निमिषमात्रात रसातळाला पोहचवून गर्विष्ठांचा मद झालून टाकणारा शहेनशा त्या स्वर्गाच्या उच्चतम सिंहासनावर बसलेला आहे व तोच काय तो एक सर्वशक्तिमान आहे असा त्याचा अढळ विश्वास आहे. म्हणूनच मदालसेने दाखविलेल्या शिरच्छेदाच्या भयाने तो राजद्रोहाची, इमान मोडण्याची, राजाशी बेईमानी करण्याची कल्पनाही मनाला शिवू देत नाही.

मदालसा जेवढी जिद्दी तेवढाच विक्रान्तही. मदालसेला या जगात काही अशक्य आहे हे ठाऊकच नाही. त्यामुळे विक्रान्ताला शरण आणू ह्याचा तिला पूर्ण विश्वास आहे. साम, दाम, दंडादी सर्व उपाय ती त्यासाठी योजायला सिद्ध झालेली आहे. विक्रान्ताला स्वतःच्या इमानाबद्दल गर्व आहे, पराक्रमाबद्दल विश्वास आहे आणि सर्वशक्तिमान परमेश्वरावर श्रद्धा आहे. ह्या जोरावर मदालसेला मातीला मिळवून ब्रह्मावर्ताच्या गादीवर तिचा खरा वारस बसवून आपली राजनिष्ठा प्रखरतेने प्रकट करायला तो कटिबद्ध आहे.

नाटकाचा पडदा उघडताच ह्या आसुरी महत्वाकांक्षेने पेटलेल्या उद्दाम मदालसेचे उग्र दर्शन घडते. राजाशी एकनिष्ठ असलेल्यांना तिने साखळदांडांनी करकचून बांधलेले आहे. रुद्रमंडळातील अंधार कोठडीतील नरक यातना व हालअपेष्टा काय भयानक आहेत ह्याची चुणूक तिने त्यांना दाखविलेली आहे. सामोपचाराने दुर्जयाला वश करून घेतलेले आहे. विक्रान्ताला आधी सामोपचार, मग राजसत्तेचे प्रलोभन आणि अखेरीस शिरच्छेदाची धमकी देऊन ती वश करू पहाते पण ते जमत नाही आणि अखेरीस चोवीस तासाचा अवधी विचारासाठी देऊन तो संपताच त्याचे शिर धडावेगळे करून ते तिच्या पायाशी ठोकरा खात आणले पाहिजे म्हणून ती आज्ञा करते.

हा सगळा भाग दादांनी अत्यंत आवेशपूर्ण भाषा आणि नाट्यमय प्रसंग यांनी बहारदार रंगविलेला आहे. पहिलाच प्रवेश सामाजिकांना खिळवून टाकतो. एका वेगळ्याच क्रौर्यरसाशी थोडीशी तोंडओळख करवून देतो.

राजनिष्ठेपायी स्वतःच्या पुत्राचा डोळ्यादेखत बळी देणारी माता, विक्रान्ताची पत्नी, देवांगना, दादांनी समर्थपणे उभी केलेली आहे. विक्रमादित्याचा विषप्रयोगाने मृत्यू होताच सिंहासनाचा वारस, त्याचा एकमेव अल्पवयी पुत्र चंद्रशेखर ह्याला विक्रान्त जपतो. त्याला मदालसेपासून वाचवायला गुप्त ठिकाणी लपवितो. पण विक्रान्ताचा विश्वासू साथीदार दुर्जय मदालसेला फितुर होताच चंद्रशेखराच्या जीवास धोका निर्माण होतो. विक्रान्ताच्या घरी लपविलेल्या चंद्रशेखराला आता गुप्तपणे दुसरीकडे हलविणे भाग पडते. देवांगना ती सर्व सोय करविते आणि चंद्रशेखराला, मृणालिनीच्या सुवर्ण महालात गुप्तपणे हलविले जाते. दुर्जयामुळे मदालसेला चंद्रशेखराचा पत्ता लागतो. तो विक्रान्ताच्या घरी आहे म्हणून ती मारेकऱ्यांना तिकडे पाठविते. चंद्रशेखरावरचे आपल्या राजावरचे संकट टळावे म्हणून वीरमाता देवांगना, चंद्रशेखराएवढाच असलेला आपला पुत्र वसंत, ह्याचा बळी द्यायला सिद्ध होते. वसंत हाच चंद्रशेखर आहे असे ती मारेकऱ्यांना सांगते. छोटासा वसंत देखील क्षात्रतेजाने तळपणारा आहे. आत्मबलिदान करायला एका पायावर तयार आहे. ज्याला प्राणाची पर्वा नाही, ममतेपायी अश्रू नाही, राजनिष्ठेपुढे कशाचीही किंमत नाही, असा तो वीर बालक त्या मारेकऱ्यांशी छोट्याशा तरवारीने दोन हात करून वीरगतीला प्राप्त होतो! मारेकरी त्याचे शिर कापून घेतात! केवढे हे क्रौर्य!! आणि त्याच्या आईला, देवांगनेला, विक्रान्ताच्या पत्नीला कैद करून नेतात. मदालसेच्या पायावर ते बालकाचे शिर फेकले जाते. देवांगनेला बंदी म्हणून समोर हजर केले जाते!

ह्या प्रवेशातील मदालसेचे क्रौर्य आणि देवांगनेचे, एका सत्वशील, राजनिष्ठ, इमानी पतिव्रतेचे, पावन मातेचे अतुलनीय धैर्य ह्यांची जुगलबंदी सामाजिकांना भयचकित करते. क्षणोक्षणी अंगावर रोमांच उभे करणारी दृश्ये पाहून सामाजिक ह्या एका वेगळ्याच क्रौर्याचा आणि धैर्याचा रसात्मक आस्वाद घेतात.

राजकुमार चंद्रशेखरएवजी देवांगनेने आपल्या पुत्राचा, वसंताचाच बळी दिला आणि चंद्रशेखर मात्र जीवंतच आहे हे मदालसेला दुर्जयाकडून कळते कारण तो ते कापलेले मुंडके वसंताचे आहे हे ओळखतो. आपला शत्रू जीवंतच राहिला. आपला डाव फसला. आणि त्याला कारण ही देवांगना आहे हे कळल्यामुळे मदालसेचा संताप अनावर होतो. तिचे शिपाई देवांगनेला पकडून तिच्या समोर आणतात तेव्हा ती मदालसा म्हणते, “आणा आणा त्या चेटकीणीला अशी नीटमाझ्यासमोर आणा. मला एकवार तिला या डोळ्यांनी चांगली पाहू द्या. या माझ्या डोळ्यातून बाहेर पडणाऱ्या संतापाच्या ज्वालांनी मी तिला येथल्या येथे जीवंत जाळून टाकणार आहे”. (पृ. २८)

आणि देवांगना प्रत्यक्ष समोर येताच ती तिला, ‘भयंकर हालअपेष्टा भोगाव्या लागतील’ असा दम भरते. त्यावर धैर्यशालिनी देवांगना उत्तर देते. “या देवांगनेच्या अंगात जोपर्यंत क्षत्रियकन्येचे रक्त खेळत आहे तोपर्यंत कसल्याही राक्षसी उपायांनी तू केव्हाही हिच्या सत्त्वाचा भंग करू शकणार नाहीस, ही खात्री ठेव.”

ह्या बाणेदार उत्तराने मदालसा आणखी चिडते. त्यातच चंद्रशेखर सुखरूप आहे आणि विशेष म्हणजे, विक्रान्त कैदेतून पळाला ही वार्ता तिच्या कानी पडते आणि मग ती ह्या सर्व गोष्टींचा सूड देवांगनेवर उगवते. ती तिच्या देखत तिच्या बाळाचे वसंताचे शिर लाथेने उडविते आणि देवांगनेच्या काळजावरच वार

करते. देवांगना तो वार धीराने सोसते. नंतर चंद्रमंडळ नावाच्या नरकपुरीत देवांगनेचा अनचित छळ चार दिवस सतत केला जातो तरी ती भयभीत होत नाही. आपले इमान सोडीत नाही. चंद्रशेखराचा पत्ता मदालसेला सांगत नाही. राजनिष्ठेपायी सगळा सैतानी छळ ती सहन करते. तिच्या प्रेतावर सुद्धा सूड उगविण्याची भाषा बोलणारी बेताल क्रूर मदालसा तिच्या डोळ्यांच्या खाचा करण्याची आज्ञा देते. आणि देवांगनेचे डोळे फोडले जातात. तरीही ती आपले सत्त्व सोडीत नाही, इमान तोडीत नाही. मोठ्या धैर्याने ते सर्व सहनच करते, विजयानंदाने हसतच असते. मदालसेला तिच्या या हसण्याचा अत्यंत राग येतो. शत्रू तडफडत मेला पाहिजे ही तिची इच्छा पूर्ण व्हावी म्हणून तिचा अपमान विटंबना करण्यासाठी त्या आंधळीच्या मस्तकावर दुर्जय लाथ मारतो. देवांगनेला ती विटंबना असह्य होते. ती कष्टी होते, विव्दळते, तेव्हा मदालसेला आनंद होतो. आणि त्या देवांगनेला हिंस्त्र श्वापदापुढे फेकून तिच्या अवयवाचे लचके तोडू देत, तिला हिंस्त्र श्वापदांना खाऊ देत म्हणून ती आज्ञा करते. त्यानुसार तिच्या अंगावर हिंस्त्र श्वापदे सोडली जातात. पण त्या श्वापदांच्या तावडीतून तिची सुटका 'मृणालिनी' करते. तरी त्या हिंस्त्र प्राण्यांनी केलेल्या जखमापायी तिला मरणासन्न अवस्था प्राप्त होते. पण ती इमान सोडत नाही. ती धैर्याची मेरुमणी राजनिष्ठेपायी हे सगळं सहन हसत करते आणि वीर पत्नी, वीर माता, मरता मरताही चंद्रशेखराच्या कल्याणासाठी प्रार्थना करते, त्याला आशीर्वाद देते. आपल्या वसंताची आठवण काढून ती हतबल वा गलितधैर्य होत नाही. मृत्यूसमयी देखील चिंता एकच आणि ती राजाच्या संरक्षणाची, त्याच्या भल्याची! केवढे हे इमान! केवढी ही राजनिष्ठा!

मृत्यूसमयीचे तिचे शौर्योद्गार सामाजिकांना स्तिमित करून जाणारे आहेत. भेकड दुर्जय, त्या आंधळीच्या मस्तकावर लाथ मारतो त्यानं ती स्वाभिमानी क्षात्रतेजस्विनी संतापते, चिडते आणि ही माझी विटंबना नाही तर साऱ्या स्त्रीत्वाची विटंबना आहे. तेव्हा त्याचा सूड घेतलाच पाहिजे. म्हणून साऱ्या ब्रम्हावर्ताच्या प्रजेला संदेश देते. तशा त्या मृतप्राय अवस्थेतही अवसान आणून रक्ताने माखलेला आपला पदर ती फाडते आणि जनतेला सांगते की “लोक हो, ह्या पदराचे चंद्रशेखराचे निशाण बनवा, ते रणांगणावर सदासर्वकाळ विजयी होईल....राजनिष्ठेने प्रेरित होऊन तुम्ही सर्वांनी हे कार्य यशस्वी केल्याशिवाय मी स्वर्गाची पायरी चढणार नाही.” (पृ. ५४)

मृत्यूसमयीच्या त्या क्षात्रकन्येचे स्फूर्तिदायक ओजस्वी भाषण ऐकून न थरारणारा सामाजिक विरळाच. ती म्हणते, “सर्व ब्रम्हावर्ताचा क्रोधसागर खळवळून तुफान करून सोडा. सर्व मर्दबहादरांच्या तरवारी या चांडाळांचे पारिपत्य करण्यास म्यानातून उसळून बाहेर पडू द्या. सर्व निर्जीव पदार्थांना सुद्धा सजीवपण येऊन त्यांच्यावर भयंकर सूड उगविण्याकरिता क्रोधावेशाने आकाशपाताळ एक करून सोडू द्या.” (पृ. ५३)

देवांगनेच्या सत्त्वशील इमानदारीपायी मदालसेला चंद्रशेखराचा पत्ता कळतच नाही. क्रौर्य आणि धैर्य ह्यांच्या या स्पर्धेत धैर्य विजयी होते. क्रूर मदालसा समाधान मानते एवढेच की देवांगनेला आपण खूप यातना दिल्या, तिचा अपमान केला, तिला दुःख दिले आणि ती यातनांनी विव्दळत असलेली पाहून आपण आपल्या डोळ्यांचे पारणे फेडले! केवढे क्रूर समाधान!!

सिंहासनाशी इमान आणि राजनिष्ठा पाळण्याबाबत विक्रांताची मनोभूमिका आणि कृती केवढी धैर्यशाली आहे! मदालसेच्या कैदखान्यातून पळून बाहेर येताच त्याला काळजी आहे तो चंद्रशेखराच्या, आपल्या राजाच्या सुरक्षिततेची आणि त्यापायी तो वेषांतर करून धावत येतो तो चंद्रशेखरला लपविलेल्या

गुप्त ठिकाणी आणि तिथे त्याला काही शिपायांच्या अर्धवट बोलण्यावरून समज होतो की चंद्रशेखर मारल्या गेला आणि त्यावेळी विक्रांत चिडतो तो आपल्या प्रिय पत्नीवर, प्रतिप्राण अशा लाडक्या चिमुकल्या वसंतावर की त्यांनी चंद्रशेखराचं रक्षण आपले प्राण देऊन का केलं नाही? त्याप्रसंगीचे विक्रान्ताचे स्वगत पहा— “चंद्रशेखर मारल्या गेला! पण तो या चांडाळांच्या हातात कसा सापडला? देवांगनेने त्याच्या रक्षणाची तजवीज कशी केली नाही? देवांगने, देवांगने, काय केलेस हे? आपल्या मुलाच्या लोभाला बळी पडून राजघाताला तू कशी तयार झालीस? तुझे मातेचे हृदय खरे; परंतु मातृस्नेहाचे मार्दव दाखविण्याचा हा प्रसंग नव्हे, हे तुला कसे कळले नाही? वसंता, तू तरीकेवढा दुर्भागी! अरे या ठिकाणी चंद्रशेखराचे रक्षण करीत असता शत्रूच्या हातून मारला जातास तर आपले कुळ जगात धन्य झाले नसते का?...गेला गेला या विक्रान्ताचा सर्व लौकिक धुळीला मिळाला. याला आता जगात तोंड दाखवायला जागा उरली नाही. माझे मित्र माझा आता धिक्कार करतील. सर्व प्रजाजन मला विश्वासघातकी म्हणतील?” (पृ. ३७, ३८)

आपले प्राण, आपली प्रियतमा व आपल्या जन्माला येऊ घातलेला बाळ ह्यांच्या रक्षणासाठी, इमान विकून, राजनिष्ठा ठोकरणाऱ्या आणि मदालसेला शरण जाऊन फितुरी करणाऱ्या, राजा दुर्जयाच्या पार्श्वभूमीवर विक्रान्ताचे हे चारित्र्य केवढे उठून दिसते!

देवांगना आपली पत्नी समोर उभी आहे, की काय अशी त्याला त्या अंधारात जाणीव होते आणि तो लगेच खवळतो, “देवांगना, देवांगना—माझी देवांगना? पण थांब, तू आता माझी कसली? (समोर मृणालिनी असते—तिलाच तो देवांगना समजलेला असतो) चांडाळणी बोल, तू जीवंत असता माझा चंद्रशेखर मदालसेच्या लोकांच्या शस्त्रांनी कसा मारला गेला, बोल. या विक्रान्ताने तुझ्यावर पूर्ण विश्वास टाकला त्याचे तू त्याला हे प्रायश्चित घडविलेस का? बोल बोल, नाहीतर या क्षणी या तलवारीने मी तुला येथल्या येथे स्वर्गाचा मार्ग दाखवितो. बोल...”

विक्रान्ताचे इमान आणि राजनिष्ठा एवढी प्रखर आहे की देवांगनेला मदालसेने कैद केले आहे आणि ती तिचा अनन्वित छळ करेल, कदाचित त्यात ती प्राणालाही मुकेल, ह्याची पूर्ण कल्पना असूनही तो तिची सुटका करण्यापूर्वी धाव घेतो ती चंद्रशेखराला सुरक्षित ठेवण्यासाठी, दुर्जयाच्या पत्नीपासून सरोजिनीपासून त्याला आपल्या स्वाधीन करून घ्यायला. वास्तविक सरोजिनीजवळ तो सुरक्षित आहे असे मृणालिनी आश्वासन देते पण विक्रान्त त्यावर विश्वास ठेवीत नाही. तो म्हणतो, “पतिप्रेमापुढे आणि पत्नीधर्मापुढे तिला (सरोजिनीला) राजनिष्ठेची काय किंमत वाटणार?” (पृ. ४२) पण वास्तवात तसे नाही. दादांनी निर्माण केलेली ही सर्व पात्रे अत्यंत वफादार आहेत. सरोजिनी देखील पत्नीधर्मापेक्षा आणि पतिप्रेमापेक्षा राजनिष्ठेला अधिक मोल देते.

चंद्रशेखराला स्वाधीन करून घ्यायला विक्रान्त सरोजिनीकडे जातो तेव्हा सरोजिनी चंद्रशेखराला त्याच्या स्वाधीन करायला तयार होत नाही. मी स्वतः आणि आमचे सरदार त्याचं प्राणपणानं रक्षण करू म्हणून वचन देते. आमचं इमान, आमची राजनिष्ठा आपण संशय घेऊन डागाळू नका म्हणून विनवणी करते. दुर्जय हा सरोजिनीचा पती असल्याने पतिप्रेमापायी ती विश्वासघात करेलकिंवा तिचा नाईलाज होईल आणि ती चंद्रशेखराला दुर्जयाच्या आपल्या पतीच्या स्वाधीन होऊ देईल अशी भीती विक्रान्तला वाटते. तो म्हणतोच, “सरोजिनी तू वेडी आहेस. हे तुझे शब्द शेवटपर्यंत कायम टिकणार नाहीत...पतिप्रेम आणि पत्नीधर्म शेवटी तुला भुरळ पाडतील आणि आम्हा सर्वासह तुला रसातळाला पोहोचवितील.”

या विक्रान्ताच्या संशयाचं निराकरण करण्याकरिता मी तेजस्विनी, तडफदार, सत्वशील व इमानी सरोजिनी बाणेदारपणे कृतिशील उद्गार काढते, “महाराज, दुर्जयांशी असलेले पत्नीचे नाते मी आता झुगारून दिले आहे. दुर्जयांनी ज्या क्षणी आपल्या इमानाचा खून पाडला त्याक्षणीच मी विधवा झाले. तो त्यांच्या सत्वाचा खून नव्हे तर प्रत्यक्ष त्यांचाच मृत्यू मी समजते. मला आता यापुढे कुणी पती नाही आणि मी यापुढे कोणाची पत्नी नाही. हा पहा मी आपला कुंकुमतिलक पुसून टाकला. हे मंगळसूत्र तोडून टाकले. आतातरी मजवर आपला भरवसा बसेल का?” (पृ. ६२)

आणि सामाजिकांना भारावून टाकीत ही वीरांगना कपाळाचे कुंकू पुसते आणि मंगळसूत्र तोडते. राजनिष्ठा आणि इमान राखण्याची तरवारीला साक्ष ठेवून शपथ घेते.

आपल्याच किल्ल्यात आपल्याच पत्नीच्या स्वाधीन असलेल्या चंद्रशेखराला आपण त्वरित कैद करून आणू ह्या भ्रमात असलेला सरोजिनीचा पती दुर्जय, मदालसेपुढे फुशारकी मारून जेव्हा किल्ल्यावर येतो तेव्हा त्याला सरोजिनीच्या आज्ञेनुसार पहारेकरी आत सोडीत नाहीत. सरोजिनी त्याला पती म्हणून ओळखत नाही. ‘बऱ्या बोलानं आलात तसे परत जा?’, अन्यथा माझ्या हातून नको तो घात होईल अशी निर्वाणीची सूचना देऊन ती त्याला किल्ल्यात प्रवेश देत नाही, उलट बाणेदारपणे ठणकावते, “चंद्रशेखराची मागणी करण्याकरिता आपणाला आता माझी युद्धातच गाठ घ्यावी लागेल.” (पृ. ७८)

दुर्जय चंद्रशेखराला आपल्या ताब्यात घेऊ शकत नाही. मदालसेकडे परत येतो तो पराजय पत्करून. मदालसा त्याची निर्भर्त्सना करते आणि त्याला तोफेच्या तोंडी बांधून उडवून द्या म्हणून आज्ञा करते. तो मदालसेचे पाय धरतो, रडतो. ती लाथाडून आणि त्याला ‘मुर्दाड कुत्र्या’ म्हणून शिव्या देऊन निघून जाते. शेवटचा प्रयत्न म्हणून नीच दुर्जय किल्ल्यात चोरून शिरतो आणि झोपलेल्या चंद्रशेखराच्या काळजात कट्यार खुपसतो. पण राजघात करायला, इमान विकायला, राजनिष्ठा ठोकून लावायला निघालेल्या ह्या दुर्जयाची फजिती होते. खरा चंद्रशेखर तिथे झोपलेलाच नसतो. तो असतो त्याच्या सारखाच हुबेहूब केलेला मेणाचा पुतळा! पण त्याचे हे राजघातकी कृत्य सरोजिनी खपवून घेत नाही. पती असला तरी त्याचे भलत्या बाबतीत लाड नाहीत. ती त्याला ह्या बेईमानीसाठी, राजघातासाठी देहान्त शासन ठोठावते. दुर्जय परोपरीने विनवण्या करतो, तिच्या पाया पडतो. आणि जीवदान मागतो पण ती ते साफ नाकारते. विश्वासघात, राजद्रोह, खून ह्यासारख्या पातकांना देहान्तशासनच दिले पाहिजे असे ती प्रत्यक्ष पतीला ठणकावून सांगते आणि विक्रान्ताला दिलेले वचन आणि आपली बाणेदार उत्तरे खरी करून दाखविते. दुर्जयाला त्याच्याच पत्नीकडून – सरोजिनीकडून – देहदंड दिला जातो.. राजनिष्ठेपुढे कुठलेही नाते महत्त्वाचे नाही. इमान राखताना, निष्ठा जोपासताना पोटचे जरी आड आले तरी ते कापले पाहिजे ह्या तत्त्वावर दादांचा अढळ विश्वास होता. आणि त्या जीवननिष्ठेतूनच, देशनिष्ठेतूनच त्यांनी ही अशी पात्रे रंगविली.

मृणालिनी, खरोखरच मृणालाप्रमाणे अत्यंत मृदू. जशी तनुलता नाजूक तशाच भावनाही अत्यंत हळव्या, कोमल. सत्य, पावित्र्य आणि एकनिष्ठ प्रेम इत्यादी सर्व सद्गुणांची ती पुतळी, पण तिची देखील सत्त्वनिष्ठा व राजनिष्ठा, लोकोत्तर धैर्य प्रकट करणारी! ब्रह्मावर्ताच्या प्रजेच्या चिरंतन सुखासाठी मदालसेचा शेवट व्हायलाच पाहिजे. राजपुत्र चंद्रशेखर गादीवर बसलाच पाहिजे आणि त्यासाठी विक्रान्ताचे प्राण रक्षिले पाहिजेत. ह्या सर्व बाबींचा विचार करून ही मृणालिनी तिच्या डोळ्यादेखत, मदालसेने तिच्या प्रजेची, लहान लहान मुलांची, बायकांची आणि पुरुषांची यातना देऊन, हाल हाल करवून केलेली कत्तल,

धैर्याने सोसते पण विक्रान्ताचा ठावठिकाणा मदालसेला सांगत नाही. शेवटी मदालसा तिलाही मैदानात चितेवर जीवंत जाळा म्हणून आज्ञा करते. मैदानात चिता रचिली जाते आणि तिच्यावर मृणालिनीला चढविले जाते. चिता पेटली! आता देखील मृणालिनी सत्त्व सोडीत नाही, मदालसेच्या क्रौर्याला अतीव धैर्याने तोंड देते, हसत हसत आपले प्राण सोडायला सिद्ध होते. पण राजनिष्ठा, राजाशी इमान सोडीत नाही, ती सांगते, “या मृणालिनीच्या कुडीत प्राण आहे तोवर या वाणीवाटे सत्त्वाची हानी करणारा एकही शब्द निघणार नाही.” (पृ. ९९)

“तो (चंद्रशेखर) आमचा राजा आहे आणि आपल्या राजाकरिता वाटेल त्या आपत्ती भोगण्यास तयार होणे हा आम्हा राजनिष्ठ प्रजाजनांचा धर्मच आहे.” (पृ. १०९)

“पवित्रतम राजकार्याकरिता मला मरण येत आहे याबद्दल मला परमहर्ष होत आहे.” (पृ. १०९)

‘सारंग आणि ‘मेघनाद’ हे दोन तुरुंगावरील अधिकारी. ही नोकरमंडळी देखील राजाशी इमान राखून आहेत. दुर्जय राजा बेईमान होतो आणि मदालसेची सत्ता कबूल करून महाराज चंद्रशेखराला पकडून तिच्या स्वाधीन करण्याचे तिला आश्वासन देतो, ह्याचे त्यांना अतीव दुःख होते. स्वार्थासाठी तो स्वामीशी बेईमान व्हायला तयार झाला हे त्या इमानी नोकरांना धक्कादायक वाटते. आणि आपली इमानदारी राखून राजाच्या सुरक्षिततेसाठी विक्रांताची आपण सुटका केलीच पाहिजे असा ते निश्चय करतात आणि पुढे आपल्याला कळतेच की ह्या तुरुंगाधिकाऱ्यांनी विक्रान्ताला मुक्त केले आहेच. मदालसेला विक्रान्त पळाल्याचे कळताच तिने पहारेकऱ्यांची डोकी उडवायला सांगितली. ह्याचाचा अर्थ ह्या तुरुंगाधिकाऱ्यांनी आपल्या राजनिष्ठेसाठी आपल्या प्राणाचेही बलिदान दिलेले आहे.

दादांनी वर्णिलेली सर्वसामान्य प्रजासुद्धा राजनिष्ठ, देशप्रेमी आणि इमानी आहे. त्यांचेसुद्धा धैर्य लोकोत्तरच आहे. मदालसेने त्यांची लहान मुलं, त्यांच्या बायका, नव्हे, सर्व जिवलग आप्त, छळ करून, यातना देऊन ठार केले आणि शेवटी त्या सर्व प्रजाजनांनाही यमसदनाला पाठविले तरी ती प्रजा शेवटपर्यंत इमानाला जागली. अटक केलेल्या व कैदेत यातना भोगणाऱ्या त्या प्रजेची ही प्रातिनिधिक वाक्ये पहा—

“खुशाल आमची डोकी मारली जाऊ द्या. बेमानीच्या जीवितापेक्षा इमानाचे मरण कितीही भयंकर तऱ्हेने आले तरी आम्ही त्याला सादर आहोत.....मृणालिनी! सत्त्वाच्या मुळावर उठलेल्या या सैतानीच्या मायावी भाषणाला भुलून फसू नकोस व सर्वासुद्धा नरकात उडी घेऊ नकोस.” (पृ. ९८,९९)

प्रत्यक्ष पतीला शत्रू मानून राजनिष्ठा व्यक्त करणाऱ्या आणि राजघाताच्या अपराधासाठी साक्षात पतीला सूळावर चढविण्याची आज्ञा करणाऱ्या असामान्य धैर्यशालिनी सरोजिनीला आणि तशाच शूरवीर व अतुल धैर्यवान मृणालिनीला दादा प्रेमात गुरफटून सामान्य माणसांचे संसारी जीवन जगण्याची भाषा करू देत नाहीत. दोघीही परमेश्वर चिंतनात काळ घालवायचा म्हणून प्रथम विचार करितात. पण विक्रान्ताच्या सल्ल्यानुसार, दादांना आवडणारा जनसेवेचा पंथ त्या स्वीकारतात. जनता हाच परमेश्वर आहे. जनसेवा ही त्याचीच सेवा आहे, तिथेच मोक्ष आहे ही दादांची जीवननिष्ठा त्या दोघीही स्वीकारतात.

मृणालिनी : जगि हा जनरूपे । प्रकट प्रभु झाला ।
जरी लाविला । देह हा लोककाजा ।

परमसुख सारे वाहिले या समाजा ।
तरी जाहली जाण ही ईशसेवा ।
जनन सफल झाले लाधला मोक्ष ठेवा ॥

दादांचे विचार व आयुष्यात अखेर निष्ठेने स्वीकारलेला आचार त्यांनी निर्मिलेली ही पात्रे बोलतात व तसे वागतात.

*

*

*

विक्रान्त, सरोजिनी, देवांगना, वसंत, मृणालिनी आणि सामान्य प्रजाजन ह्या सर्वांच्या इमानदारीला, सत्त्वाला, राजनिष्ठेला, देशभक्तीला, पराक्रमाला आणि धैर्याला धार चढावी म्हणून दादांनी मदालसेचे एक आगळेवेगळे, असाधारण असे चरित्र रंगविलेले आहे. तिचं वर्णन आणि वर्तन, परस्परांशी तंतोतंत जुळणारे आहे. तिला या जगात ‘अशक्य’ असं काहीच वाटत नाही. अहंकार, कृतान्त आणि महाकाल या सर्व महाशक्तींना पायाखाली तुडविण्याची भाषा ती बोलते.

मदालसा : “जिद् जिद् — कोणाशी जिद्? या महामानी मदालसेशी जिद्? या पंचमहाभूतावर सत्ता चालविणाऱ्या महाराणीशी जिद्! या काळाचे दात पाडणाऱ्या महाकालीशी जिद्!” (पृ. ८) ती शीघ्रकोपी आहे, तिचे विचार आणि कृती अतिरेकी आणि कमालीची क्रूर आहे. कोपापायी तिला देहभान उरत नाही. ती मग विश्व, जाळायला पहाते. विरोधकाचे शिर ठेचणे आणि त्याचे रक्त पिणे ही तर तिला मनःशांतीचे साधे तंत्र वाटते!

प्रखर कोण हा महान । नुरवी लव देहभान ॥
क्षणि प्रलयानलसमान । विश्व जाळु पाही ॥
तुडवुनि पदि दुरभिमान । ठेचुनि शिर हे तुफान ॥
घडविन रिपुरुधिरपान । तरचि शांत होई ॥ १ ॥ (पृ. ८)

सहजलीलेने कारस्थाने रचण्याच्या स्वतःच्या कौशल्याबद्दल तिला अभिमान आहे. तिचा द्वेष इतका दीर्घ आहे की ती प्रेतावरसुद्धा सूड उगविते. ती देवांगनेला म्हणतेच की, “माझा द्वेष इतका दीर्घ आहे की मी तुझ्या प्रेतावरसुद्धा भयंकर रीतीने सूड उगवीन. त्याला मी सद्गती मिळू देणार नाही. ते मी उकिरड्यावर कोल्ह्या—कुत्र्याकडून फाडवून खाववीन.” (पृ. ४७) वसंताचे—कोवळ्या मुलाचे—धडावेगळे केलेले शिर ती लाथेने उडविते आणि ते कावळ्याकडून फाडून खायला लावण्याची आज्ञा करते! तिच्या क्रौर्याला तर सीमाच नाही. देवांगनेचे दुर्जयाकरवी तिने यमदूताप्रमाणे पाच दिवस अतोनात हाल केले; तिचा अमानुष छळ केला. अन्नपाण्यावाचून तडफडत ठेवले; अंगभर डागण्या देऊन तिचे नाजूक शरीर भाजून काढले, छिन्नविच्छिन्न केले! लोखंडाच्या तापलेल्या सळ्यांनी तिच्या डोळ्यांच्या खाचा केल्या आणि शेवटी त्राण न उरलेले ते शरीर फाडून खायला त्यावर हिंस्र श्वापदे सोडली!

क्षुद्र स्वार्थ आणि आसुरी महत्वाकांक्षा यापायी ती पागल झालेली आहे. कामवासनेपायी पतीचा खून, राजसिंहासन मिळविण्यासाठी भावावर विषप्रयोग आणि आपले राज्य निर्विघ्न चालावे म्हणून प्रत्यक्ष

भाच्याचा शिरच्छेद करायला सरसावणारी मदालसा, कुठलेही भयंकर पाप करण्याचा प्रसंग आला तरी ते मी करीन असं बिनदिक्कत सांगते.

तिचे क्रौर्य आणि राक्षसी समाधान विलक्षण आहे! देवांगनेला हिंस्र श्वापदाकडून फाडून खायला लावण्याची ती आज्ञा करते. तिच्या डोळ्यांच्या खाचा आधीच केलेल्या, अंगभर डागण्या देऊन ते शरीर छिन्नविच्छिन्न आधीच केलेले आणि तरी ती देवांगना मरताना हसत मरते आहे. मदालसेला तुच्छ लेखून विजयानंदाने हर्षात मरते आहे. हेही तिला सहन होत नाही. तिनं मरताना दुःखाने तडफडून मेले पाहिजे तरच मदालसेला समाधान मिळणार आहे. ती म्हणते, “पण हा हर्ष मी तुला मरताना उपभोगू देणार नाही. तुला अपमानाच्या यातना भोगीत दुःखाने तडफडतच मेले पाहिजे. माझ्या कट्ट्या दुस्माननीला मरताना सुखाचा उपभोग! आणि तोही मी धडधडीत तिच्या समोर जिवंत असताना! छ्या, प्राण गेला तरी नाही होणार हे!” आणि असं नुसतं बोलून ती थांबत नाही तर त्या आंधळ्या देवांगनेच्या मस्तकावर दुर्जयाला लाथ मारायला लावते. आणि हा अपमान देवांगनेला असह्य होतो. ती संतापते, तडफडते आणि तिचा हा संताप आणि तडफड पाहून मदालसा अत्यानंदित होते.

मदालसा : “संताप—तडफड डोके फोडून घे. माझे काम झाले. तुझा अपमान, तुझे दुःख, तुझ्या यातना मी माझ्या डोळ्यांनी पाहिल्या. तुला विव्दलिताना पाहून मला अत्यानंद झाला. माझ्या डोळ्यांची तृप्ती झाली.” (पृ. ५१)

मदालसेला कुठल्याही पवित्र भावना आणि सद्गुणी प्रवृत्ती त्याज्य वाटतात. श्री सुलभ प्रेमभावनाही तिच्या अंतःकरणात धड फुलू शकत नाही.

इमान, राजनिष्ठा, सत्वगुण दया, माणुसकी, कृतज्ञता असले कुठलेही सद्गुण तिच्या ठायीच नाहीत. प्रेमाचे नव्हे तर क्षुद्र वासनांचे प्रयोग करून ती कोदंड आणि दुर्जय ह्या दोघांनाही खेळविते. त्यांना कुत्र्यासारखे वागविते. दुर्जयाकरवी कोदंडाचा काटा काढायला प्रवृत्त होते आणि दुर्जयाची तरी वाटेल तशी अवहेलना करून त्याचे मस्तक धडावेगळे करायची आज्ञा द्यायला मागेपुढे पहात नाही. ती कोदंडापुढे प्रेमाचे नाटक करते. त्याला गाढ आलिंगन देऊन बाहुपाशात घट्ट पकडते आणि लगेच, “लाथेच्या ठोकराखाली तुडवून टाकायला पाहिजे” असं म्हणून संतप्त मनोगत व्यक्त करते. ती मनापासून चाहते तेविक्रान्ताला. आपल्या मनावर आणि शरीरावर त्याचीच सत्ता चालू शकते हे ती जाणते, कबूल करते पण तसे होऊ देण्याची इच्छा मात्र तिला मारावी लागते कारण तिला जगात महत्त्व वाटते ते स्वतःच्या महत्वाकांक्षेचेच. राक्षसी महत्वाकांक्षेपुढे प्रेम वगैरे सर्व झूट वाटते तिला. गर्व, अभिमान आणि महत्वाकांक्षा, यापुढे सगळे तुच्छ वाटते. तिला विक्रान्तकडे ओढ घेणाऱ्या मनाला ती मागे खेचते ते ह्यापायीच.

मदालसा : “विक्रान्त म्हणजे माझ्या महत्वाकांक्षेच्या आड येणारा माझा दुस्मान! शिवाय त्याने माझ्या प्रेमाचा पूर्वी दोनवार धिःकार केलेला! तेव्हा त्याच्याकडे मी माझ्या मनाला कशी धावू देईन? आपल्या प्रेमळ पतीचा सुद्धा खून पाडण्यास मी मागेपुढे पाहिले नाही! ती मी आता माझ्या सर्व मनोरथांच्या मुळावर घाव घालण्यास तयार झालेल्या या सैतानावर (विक्रान्तावर) प्रेम कशी करू’ या अंतःकरणात पेटलेल्या महत्वाकांक्षेच्या कुंडात सर्व कोमल विकारांचे अंकुर जळून खाक झाले आहेत.” (पृ. ७१)

हे जळून खाक झालेले कोमल विकारांचे अंकुर स्वतःची महत्वाकांक्षा फलद्रूप करण्यासाठी, पुनः विकारी स्वरूपात जागवितेच. विक्रान्ताला वश करून नव्हे त्याला आपलासा करून त्याच्या पराक्रमाच्या जोरावर स्वतः कपटाने काबीज केलेले राजसिंहासन निर्विघ्न होऊन सुखाने उपभोगता यावे म्हणून ती ऐन रणांगणावर विक्रान्ताला त्याच्या छावणीत एकान्तात मुलाखत मागते आणि आपल्या सौंदर्याच्या, यौवनाच्या आणि धुंद मस्तीच्या जोरावर त्याच्या गळ्यात बेधडक मिठी मारून त्याला आपल्या पाशात गुंतविण्याचा निकराचा प्रयत्न करते. सहधर्मचारिणी म्हणून स्वीकार कर अशी कृतिपूर्वक विनंती करते! आणि तो हे सर्व झिडकारतो. तिची मिठी बेमुर्वतपणे झटक्याने दूर सारतो आणि विषारी नागिणीचा सहवास आणि त्यात येणारा मृत्यूही परवडला पण तुझ्यासारख्या पापी, दुराचारी, नीच स्त्रीशी कुठलाही संबंध नको म्हणून तिची अवहेलना करतो. तेव्हा ती त्याच प्रेमभावनेचे एकदम सूडात रूपांतर करते. आणि जंबिया रोखून त्याचा प्राण घ्यायला धावते! मृणालिनी मागून तिचा जंबिया ओढून घेते म्हणून विक्रान्त वाचतो. असली सगळी नाटके, पवित्र भावनांची ओंगळ प्रदर्शने ती स्वतःच्या महत्वाकांक्षेसाठी सतत खेळते. प्रेमाचे नाटक करून कोदंडाला बाहुपाशात जखडणारी मदालसा अखेरीस जंबिया खुपसून त्याचा खून करतेच!

कुणाचाही छळ करणे, त्याला यमयातना देणे, त्याचा खून करणे, त्याचे मुंडके कापणे, त्याला जीवंत जाळणे हे तर तिचे खेळणे आहे! विक्रान्ताचा ठावठिकाणा मृणालिनीने सांगावा म्हणून तिच्यावर दडपण आणण्यासाठी मदालसा मृणालिनीच्या निरपराध प्रजाजनांदेखत त्यांच्या लहान बालकांची, सरसहा मुंडकी कापते! बालकांना ठार करते आणि अखेरीस त्या प्रजाजनांनाही दगडाखाली ठेचून ठेचून ठार करविते! क्रौर्याचा कळस ह्याहून वेगळा तो काय? आणि हे सगळे केवळ राजसिंहासन निर्विघ्नपणे, स्वैरपणे आणि सज्जनांचा छळ करीत उपभोगण्याच्या राक्षसी महत्वाकांक्षेपायी!

जात्याच क्रूर व दुष्ट स्वभावाची नीच व हलकट मदालसा दुसऱ्याला मिळणारे समाधान वा सुख सहन करू शकत नाही. स्वतः युद्धात पराभूत झाल्यावर चंद्रशेखराच्या माथी राजमुकुट चढविला जाईल हे तिला पहावत नाही म्हणून ती त्या राजमुकुटाला पायाखाली तुडवून मातीत मिसळवून टाकते! राजनिष्ठा तर सोडाच पण राजमुकुटाबद्दलही केवढा हा अनादर!

क्रूर मदालसेजवळ दयामाया नव्हती. जिवासाठी आकांत करणाऱ्या मृणालिनीच्या प्रजाजनांच्या मुलाबाळांना तिनं दयेची भीक घातली नाही. स्वतःबद्दलही तिनं कधी कुणी दयामाया दाखवावी ही अपेक्षा धरली नाही. युद्धात संपूर्ण पराभव होऊन ती विक्रान्ताच्या कैदेत असताना विक्रान्त तिला सर्व अपराधाबद्दल क्षमा करून दया दाखवायला निघाला त्यावेळी तिनं तीव्र प्रतिक्रिया व्यक्त केली. “मी जन्मतः जशी स्वतंत्र होते तशी मरतानाही स्वतंत्रतेतच मरेन. मी काही तुमच्याजवळ माझ्या प्राणांची भीक मागायला आले नाही, आणि न मागता माझ्या इच्छेविरुद्ध जर ती तुम्ही मजवर लादू पहात असाल तर तुम्हाला मी ती मजवर लादू देणार नाही. तुम्हाला माझी जी काय दुर्दशा करायची असेल ती खुशाल करा. मी ती भोगण्यास तयार आहे.” (पृ. १६५)

ह्या शाब्दिक प्रतिक्रियेनंतरची तिनं ह्या क्षमेला दाखविलेली कृतीची प्रतिक्रिया तर फारच भयंकर आहे. क्षमा करायला निघालेल्या विक्रान्तावर ती संधी साधून जंबियाचा वार करायला धावते! आणि म्हणतेही, “तुम्ही दिलेल्या दयेला मी लाथेखाली तुडविले.” (पृ. १६७) तिच्या ह्या अतिसाहसी कृत्यामुळे चंद्रशेखर चिडतो आणि विक्रान्ताने दिलेले प्राणदान रद्द करून तिचा शिरच्छेद करण्याची आज्ञा सोडतो. पण मदालसा त्याच्या त्या, ‘शासनालाही मी ठोकून देते.’ असे म्हणित, एका शिपायाचा जंबिया काढून

स्वतःच्या उरात खुपसून घेते व मरते! आपल्या राक्षसी महत्वाकांक्षेपायी पतीपासून प्रियकरापर्यंत आणि राजापासून प्रजेपर्यंत सगळ्यांचेच खून पाडणाऱ्या आणि रक्तपातात आसुरी आनंद मानणाऱ्या मदालसेचा अंत असा आत्मविनाशातच झालेला दाखविला आहे. आतुरी गुणसंपत्तीचा असा हा आत्मनाश अटळच असतो. अशाला दैवही अनुकूल होत नाही. मदालसा म्हणतेच. “माझे दैव कसे प्रतिकूल झाले? माझे सर्वच डाव कसे फसले?” (पृ. १५९) सत्त्वगुणांचा, सर्वनाश टाळून सर्वोदय साधणारा, विजयसदैवच होणार ही दादांची जीवननिष्ठा आहे. ही सत्त्वगुणांची दैवी गुणसंपत्ती दादांना प्राप्त होती. त्याच्याच जोरावर, निष्कांचन अवस्था आणि कुठलीही सत्ता नसताही दादा राजकारणात सदैव सत्त्व राखून सर्व नेत्यांनाही आदरणीय राहिले.

‘राक्षसी महत्वाकांक्षा’ हे एक विलक्षण गतिमान नाटक आहे. उक्तींच्या पाठोपाठ साजेशीच कृती घडत जाऊन निर्माण होणारे असंख्य समरप्रसंग व नाट्यपूर्ण कथावळणे सामाजिकांना जागीच खिळवून टाकतात, ते स्तिमित होतात. औत्सुक्य, हुरहूर आणि अंतःकरणातील धडधड त्यांना एका वेगळ्याच अनुभूतीचा आनंद देत असते. क्रौर्य पाहून त्यांचे हृदय थरारते तर धैर्य अनुभवून ते स्फुरण पावते.

यातली गाणी कथानकाचा एक भागच आहेत. गद्यपद्य संवादातून धावणारे कथानक गाणी वगळली तर असंख्य ठेचा खाईल. ‘शय्यां हि नाट्यस्य वदन्ति गीतम् ।’ ह्या भरतोक्तीचा अनुभव आपल्याला दादांच्या नाटकांतून सतत येतो. पात्रांच्या उत्कट भावभावनांचा परिणामकारक आविष्कार साधणारी दादांच्या नाटकातील गीते खरे संगीत नाटक घडवितात.

प्रमुख पात्रांचे स्वभाव, ढोबळ पण उत्कटतेने भारावलेले आहेत. पात्रांच्या आकांक्षा, क्रौर्य, धैर्य, निष्ठा, इमान, देशभक्ती जनतेबद्दलचा कणव आणि सत्त्वप्रीती इत्यादी स्वभावधर्म दादांनी ठसठशीतपणे आणि कृतींचा पाठिंबा देऊन सामाजिकावर परिणामकारक रीतीने बिंबवलेले आहेत. ह्या नाटकाचे नाव राक्षसी महत्वाकांक्षा असले तरी ह्यात वर्णन आढळते ते दुसऱ्याही एका महत्वाकांक्षेचे; आणि ती आहे दैवी किंवा सत्त्वगुणोपेता. मदालसेची राक्षसी महत्वाकांक्षेचे; आणि ती आहे दैवी किंवा सत्त्वगुणोपेता. मदालसेची राक्षसी महत्वाकांक्षा आधी वर्णिलेली आहेच. ही दुसरी महत्वाकांक्षा आहे मृणालिनीची. सात्विक प्रेमाच्या, भोगविरहित, त्यागमय भावनेचे अधिष्ठान ह्या दैवी महत्वाकांक्षेला लाभलेले आहे. आपल्या त्यागी, वैरागी आणि सौजन्यशील मर्यादेने एका महात्म्याला—विक्रान्ताला—प्रेमाने व प्रेमात जिकणे ही ती महत्वाकांक्षा होय.

मृणालिनी एक नाजूक युवती. सुवर्णप्रासादाचे वैभव, श्रीकांत महाराजांची ती कन्या, राजघराण्याचे सगळे ऐश्वर्य पायाशी लोळणारे. पण बालयोगिनी म्हणून सर्वच तिची ख्याती! तिचे विक्रान्तावर प्रेम आहे, पण त्यात वैषयिकता नाही. ती अनंत सद्गुणावर, विशाल अंतःकरणावर, उदार वृत्तीवर, थोर महात्म्यावर प्रेम करते. वास्तविक विक्रान्त विवाहित आहे. त्याला हे ठाऊकही नाही की मृणालिनीचे आपल्यावर प्रेम आहे. मृणालिनीनेही कधी त्याचे प्रदर्शन विक्रान्तापुढे केले नाही. विक्रान्ताने पत्नीला बाजूला सारून तिचे स्थान आपल्याला द्यावे असे तिला स्वप्नातही वाटले नाही, वाटत नाही. त्या थोर विक्रान्ताची पत्नी देवांगनादेखील अतिशय थोर आहे, हे ती मानते. देवांगनेबद्दल तिला अतीव आदर आणि पूज्यबुद्धी आहे. देवांगनेची नम्रता आपल्यात नाही हेही ती जाणून आहे. तिची इच्छा एवढीच आहे की, “देवांगना ज्या प्रेमाच्या उद्यानात विहार करीत आहे त्यातील एखाद्या कोपऱ्यात तरी आश्रय मिळावा.” त्यात तिला संतोष आहे आणि एवढेही शक्य नसेल तरी तिला त्याचे दुःख नाही. ती म्हणते—

“एकांती नाथ भावे मी । आळवीन माझा ॥
ध्यान योग साधुनी बनविन हे तन्मय जीवन सारे ॥
द्वैतभाव विरला मग जीवा । सौख्या काय सीमा? ॥ १ ॥ (पृ. १३)

इथे प्रेम भक्तिभावात परिणत झालेले आहे. परमेश्वर प्राप्तीसाठी सर्वसंगपरित्याग करावा लागतो तशी ह्या प्रेमासाठी ती जोगीण बनली आहे. ती सांगतेच की—

“मी नवबाला जोगिण बनले ।
जोगिण बनले । जगा विसरले ।
जगा विसरले । सुखा विसरले
.....
परमात्मा वल्लभ शोधाचे पिसेच भरले ।
.....थोर—प्रीति—बल—योग मांडिला ॥” (पृ. १०)

आणि म्हणते की “विक्रान्त महाराजांसारख्या महात्म्याच्या प्राप्तीसाठी एक सोडून दहा जन्म जोगिणीसारखे वाहून तपश्चर्येत घालवायला तयार आहे.” (पृ. ११) आणि हे ती नुसते बोलते असे नाही तर तिची कृतीही तदनु रूपच आहे आणि म्हणूनच तिला बालयोगिनी या नावानं सगळे ओळखतात, तिच्या लोकोत्तर वैराग्याचे सर्व लोक कौतुकानं वर्णन करतात. तिच्या थोर औदार्याची आबालवृद्ध यशोगीते गातात, असं प्रत्यक्ष विक्रान्त सांगतो आणि तिला देवता म्हणून नम्रतापूर्वक अभिवादन करतो. त्याची तिच्यावर प्रेमळ दृष्टी आहे. तिची तो मृत्यूच्या जबड्यातून सोडवणूक करतो. रणांगणावर तिच्या सहाय्याने पराक्रम गाजविताना तो अत्यंत उत्साहितही होतो. तिच्या सहवासात तो प्रसन्न असतो.

आणि तरी त्याचे तिच्यावर प्रेम बसत नाही. तिने पतिप्रेमाच्या भावनेने आपल्याकडे पहावे हे त्याला रुचत नाही. तिच्याविषयी पत्नीस्नेहाची कल्पना त्याला एवढीही सहन होत नाही. त्याच्या मनात तिच्याबद्दल आहे तो फक्त भक्तिभाव. पण पुढे घडलेल्या सहा महिन्यांच्या सहवासातील त्यांच्या प्रेमळ वागण्याने तिच्या प्रेमांकुराला पोषण मिळाले. आणि ह्याची त्याला खूप खंत वाटते. ते अजाणता घडले. एकनिष्ठ प्रियपत्नी, त्यागी शूरवीर देवांगना देशासाठी झुंजली, धारातीर्थी पडली, आता तिच्या पश्चात तो कुठल्याही स्त्रीवर तसे प्रेम करूच शकत नाही.

मृणालिनी मात्र तसे समजत नाही. तिला त्याचेही आपल्यावर प्रेम आहे असेच वाटते. नव्हे ते सफल होत आहे ह्याचाही उत्कट आनंद तिला होत असतो. सहा महिने सततचा त्याचा सहवास तिला सुखावून जातो. त्याच्या विजयात तिचा मोठा वाटा आहे. तिनं त्याला खूप उपकृत केलेलं आहे. आणि मुख्य म्हणजे, देवांगना, त्याची प्रिय पत्नी तीही आता या जगातून नाहिशी झालेली आहे. तेव्हा विक्रान्ताने तिच्या प्रेमाचा स्वीकार करण्यात कुटलीच आता अडचण नाही ह्या कल्पनेने ती खूप आनंदित झालेली आहे. तिला आपल्या भाग्याबद्दल खूप अभिमान वाटू लागला आहे.

ती म्हणालीच होती, “एवढ्या थोर पदावर प्रेम जडून त्याच्या प्राप्तीकरिता जोगीण बनण्याचे भाग्य सर्वांच्याच कोठे वाट्याला येते? थोर सद्गुणांचे दिव्य तेज सहन होऊन त्याच्या जादूने भारली जाणारी स्त्रियांची अंतःकरणे विरळा. विक्रान्त महाराजांसारख्या लोकोत्तर गुणांच्या निधीवर माझे मन लुब्ध झाले हे

मी आपले थोर भाग्य समजते. इतर तरुण कुमारिकांच्या महत्वाकांक्षी दृष्टीला जे स्थान गोचरही होत नाही त्याने माझे मन मोहून टाकले यासारखी दुसरी आनंदाची व अभिमानाची गोष्ट कोणती?” (पृ. ११)

लोकोत्तर गुणनिधीवर प्रेम करून त्याला प्राप्त करण्याची महत्वाकांक्षा मृणालिनी बाळगत आली आणि आता ती महत्वाकांक्षा पूर्ण होणार हे तिला वाटू लागले. कारण विक्रान्त संदिग्ध बोलत होता, संदिग्ध वागत होता.

पण मदालसेच्या राक्षसी महत्वाकांक्षेप्रमाणे दादांनी मृणालिनीची ही दैवी महत्वाकांक्षाही फलद्रूप होऊ दिलेली नाही. कारण विक्रान्ताच्या मनात आता वैराग्य बाणले आहे. कुठल्याही स्त्रीबद्दल—अगदी तो म्हणतो की त्याच्या प्रिय देवांगनेबद्दलसुद्धा—आता त्याच्या मनात पत्नीप्रेम नाही. तो तिच्यासह सर्वांकडं भगिनीच्या भावनेने पाहतो!

दैवी गुणसंपत्ती असूनही मृणालिनीची महत्वाकांक्षा पूर्ण होत नाही, हे दादांना तरी कसे पटले, कोण जाणे? पण हे एक वैशिष्ट्यच दादांच्या नाटकात दिसते, की ‘प्रेम साफल्य’ नावाची तिथे चीजच नाही! दादांच्या कोणत्याही नाटकात कोणत्याही ‘हिरो आणि हिरोईनचे’ प्रेम सफल होत नाही. बहुतेक ‘हिरो’, प्रेयसीकडे पित्याच्या नजरेनेच पाहतात! आणि बहुतेक ‘हिरोईन्स’ अखेरीस संन्यास घेतात!

कालिदासाने सांगितले आहे की नाटककाराला यशस्वी होण्यासाठी प्रयोगविज्ञान आवश्यक आहे. प्रयोग कोणत्या मार्गांनी परिणामकारक होईल? दृश्य आणि अभिनय तसेच श्राव्य आणि प्रसंग यांची रसोत्कर्ष साधणारी रचना कशी करता येईल? रसविघ्ने टाळून सामाजिकाच्या अंतःकरणाचा ठाव घेणारी उक्ती आणि कृती कशी समन्वित होईल? ह्यांचे ज्ञान म्हणजेच प्रयोगविज्ञान नाटककाराला हवे. दादांना हे ज्ञान आणि त्याचे भान व्यवस्थित आहे.

राक्षसी महत्वाकांक्षेच्या पहिल्यावहिल्या प्रयत्नात दादा नाटककार म्हणून सर्वतोदूर अत्यंत यशस्वी झाले ह्याचे श्रेय ह्या प्रयोगविज्ञानालाच आहे. त्यातही उत्कट भावना, उत्कट प्रसंग, उत्कट आवेग आणि चतुरंग अभिनयाची उत्कट अनुकूलता ही नाट्याला उठाव देणारी अंगे होत हे दादांनी ह्या नाटकात यशस्वीपणे दाखवून दिले आहे. सामाजिकांची उत्कंठा, अपेक्षा आणि आकांक्षा सतत उंचावून क्षणोक्षणी कळसाचे प्रसंग ह्या नाटकात सातत्याने आढळतात.

मदालसेच्या महत्वाकांक्षेची पूर्ती होणार काय? पतीला तिने मारले, भावाचा खून करविला, गादी पटकाविली. आता निर्विघ्नपणे त्या राज्याचा महाराणी म्हणून उपभोग घेण्याच्या मार्गात अडथळा आहे तो केवळ आपल्या भाव्याचा, अल्पवयी चंद्रशेखराचा आणि त्या युवराजाला इमानी व एकनिष्ठ असलेल्या, विक्रान्त, दुर्जय वगैरे महाराजांचा आणि बव्हंश प्रजाजनांचा, पण चंद्रशेखर एकदा मारला आणि विक्रान्तादींना आपल्या बाजूला वळविले की राज्य निष्कंटक झालेच! आणि ह्याच मनसुब्याने मदालसा, साम—दाम—दंड—भेदादी क्लृप्त्यांचा अभिवेगाने आणि प्रसंगी क्रूरपणानेही वापर करते.

दुर्जय राजाला आणि विक्रान्ताला तिने कैद केले आहे. शिरच्छेदाचे भय दुर्जयाला कंपित करते, इहलोकीचे पत्नी—पुत्रादींचे प्रेम त्याला अधिक मोलाचे वाटते आणि त्याचाच फायदा घेऊन मदालसा त्याला आपल्या पायावर शरण यायला भाग पाडते. विक्रान्ताला मात्र यातली कोणतीही गोष्ट राजनिष्ठेपासून

दूर नेऊ शकत नाही, त्याचे सत्वहरण करू शकत नाही. तो शिरच्छेदाला भीत नाही; सत्ताप्राप्तीच्या मोहाला बळी पडत नाही. मदालसा त्याला वश करण्याकरिता कलिंग देशाचा राजमुकुट बहाल करते. पण विक्रान्त त्याला पाठ दाखवितो आणि मदालसेची निर्भर्त्सना करतो. प्रत्यक्ष ब्रह्मावर्ताची साम्राज्यलक्ष्मी त्यानं तीन वेळा पायाशी लोळण घेत आली असताही अव्हेरलेली आहे.

दुर्जय हा विक्रान्ताच्या खांदाला खांदा लावून लढणारा साथी, पण तो मदालसेने भेदनीतीने त्याच्यापासून दूर केला आणि विक्रान्त कुठल्याही सामदामादी प्रकारांनी वश होत नाही हे दिसताच ती हुकूम करते की, “उद्या सूर्यास्ताबरोबर हे उद्दाम मस्तक माझ्या पायाशी ठोकरा खात आले पाहिजे!” आणि हा प्रसंग व ही आज्ञा ऐकताच प्रेक्षक जागीच थिजतात आणि आता काय होणार? ह्या उत्कंठेने भारतात; विक्रान्त असा मरायला नको ह्या आकांक्षेने हुरहुरतात. दादा त्यांची उत्कंठा शमवितात, आकांक्षा पुरवितात. राजनिष्ठतुरंगाधिकारी आपले प्राण देऊन विक्रान्ताला तुरंगातून पळवितात. विक्रान्ताचा शिरच्छेद आता टळला. सामाजिकांनी उसासा टाकला!

ह्या प्रवेशांतील संभाषणेही नाट्यपूर्ण, चमत्कृतिजन्य आणि उत्कट भावनांनी भारलेली आहेत. चीड, संताप, राग, द्वेष, आत्मविश्वास इत्यादी भावना आणि विखारी वाग्बाणांचे वर्षाव अविरत करणारे संवाद नाटकाच्या रंगतीला जबरदस्त सहाय्यक ठरतात. ही काही वाक्ये पहा—

विक्रान्त : “तुझ्यासारख्या बदमाश, बदफैली, खूनी अवदसेचा दास म्हणून निर्लज्जपणे जगात मिरविण्यापेक्षा या रुद्रमंडळातील नरकवास व अमानुष यातना मी मोठ्या आनंदाने भोगेन.” (पृ. ७)

मदालसा : ‘जिद्द! जिद्द! कुणाशी जिद्द? या महामानी मदालसेशी जिद्द? या पंचमहाभूतावर सत्ता चालविणाऱ्या महाराणीशी जिद्द! विक्रान्त, पहा, पहा हा तुझा हट्ट जर आणखी एक दिवस असाच टिकून राहील तर उन्मादवायूने फिरून गेलेले तुझे हे मस्तक उद्दामपणाने ताठरलेल्या तुझ्या या शरीरापासून वेगळे झाल्यावाचून खास राहणार नाही.’

गादीचा खरा वारस चंद्रशेखर—त्याला पकडायला क्रूर मदालसेची माणसे मागे लागलेली, विक्रान्ताचा विश्वासू नोकर त्या चंद्रशेखराला बंद पेटीत लपवून सुरक्षित स्थळी नेण्यासाठी लपत छपत मार्ग काढीत चाललेला आणि मदालसेच्या माणसांच्या क्रूर तावडीतून मृणालिनीमुळे चंद्रशेखराचा होणारा बचाव हे सारे दादांनी अत्यंत रहस्यपूर्ण प्रकारे रंगविलेले आहे. हा सारा प्रवेश सामाजिकांना म्हणजेच प्रेक्षकांना, उत्कंठा, विस्मय, आणि हुरहूर लावणारा शेवट दिलासा देणारा ह्यामुळे संपूर्णरीत्या गुंगवून टाकतो. रक्ताने माखलेल्या एका वृद्धाचा पेटी घेऊन प्रवेश; त्याला मृणालिनीने दिलेला आसरा, मदालसेच्या माणसांना फसवायला आणि ती पेटी व त्यातील बालचंद्रशेखर सुखरूप वाचवायला मृणालिनीने रचलेले वेषांतराचे नाटक, नाटकात और रंग भरते.

कारुण्य, शौर्य, धैर्य राजनिष्ठा, इमान आणि संपूर्ण त्याग याचे एका मातेकडून आणि तिच्या कोमल पुत्राकडून घडलेले कृतिशील दर्शन घडविणारा प्रसंग तर अप्रतीमच! चंद्रशेखराऐवजी बाल ‘वसंत’ शत्रूच्या असिधारेला ‘मीच तो चंद्रशेखर’ असे सांगून सामोरा जातो आणि शत्रूशी लढतो. शत्रू त्याचे शिर कापून घेतात! त्याची माता हे सारे कपट राजनिष्ठेपायी, चंद्रशेखराला सुरक्षित वाचवायला म्हणून घडवून आणते. मातेच्या डोळ्यादेखत पुत्राचा हा शिरच्छेद केवढे क्रूर कारुण्य निर्माण करतो! मातेने अंतःकरणावर दगड

ठेवून घडविलेला हा त्यागपूर्ण प्रसंग प्रेक्षकांना हलवून सोडतो. मातेच्या हृदयाची कालवाकालव आणि त्यावर होणारा क्रूर प्रहार पहाताना प्रेक्षक गहिवरून जातो, हादरून जातो.

असे किती किती प्रसंग वर्णावे? प्रत्येक अंक नव्हे प्रत्येक प्रवेश अशा उत्कंठापूर्ण—नाट्यमय प्रसंगांनी आणि संभाषणांनी ओतप्रोत रंगलेला आहे. अभिनयाला सतत उठाव आणणारे खटकेबाज संवाद आणि प्रसंग रंगवावेत ते दादांनीच! वानगीदाखल हा एकच प्रसंग पाहा—

सरोजिनी चंद्रशेखराचे संरक्षण करण्याची जाबबदारी स्वतःवर घेते तेव्हा तिच्याबद्दल विक्रान्ताला खात्री वाटत नाही कारण दुर्जय हा तिचा पती तेव्हा पतिप्रेम किंवा पत्नीधर्म ह्यापायी ती चंद्रशेखराला पतीच्या स्वाधीन करेल ही भीती त्याला वाटते आणि तसे घडले तर ते सहजच ठरेल. सरोजिनीचा त्यावर उपाय चालणार नाही असे विक्रान्त म्हणतो. तेव्हा सरोजिनी बाणेदारपणे सांगते की, “महाराज, दुर्जयाशी असलेले पत्नीचे नाते आता मी झुगारून दिले आहे दुर्जयांनी ज्या क्षणी आपल्या इमानाचा खून पाडला त्याक्षणीच मी विधवा झाले. तो त्यांच्या सत्त्वाचा खून नव्हे तर प्रत्यक्ष त्यांचाच मी मृत्यू समजते हा पहा मी आपला कुंकुमतिलक पुसून टाकला. हे मंगळसूत्र तोडून टाकले.”

हा संवाद आणि कुंकू पुसण्याचा व मंगळसूत्र तोडण्याचा अभिनय केवढा प्रभावी आणि परिणामकारक! मृणालिनीला तिच्या राजनिष्ठेपायी मदालसा जीवंत जाळण्याची शिक्षा ठोठावते आणि प्रत्यक्ष चितेवर तिला उभी करून ती चिता पेटविली जाते, तोच विक्रान्त व त्याचे लोक गोसाव्याच्या वेषात तिथे येतात आणि चिता विझवून मृणालिनीला पळवून नेतात, हा पराक्रम पूर्ण नाट्यप्रसंग प्रेक्षकांची उत्कंठा आणि अपेक्षा वाढविणारा आणि पूर्ण करणाराही आहे.

दादांच्या ह्या नाटकात दृश्यांचे महत्त्व फार जाणवते. नाटक हे दृश्यकाव्य आहे. “कान्तं क्रतुं चाक्षुषम् ।” ही कालिदासोक्ती दादांनी इथे पूर्ण गिरविलेली आहे.

वसंताचा शिरच्छेद, त्याचे शिर पायाने उडविणे, मृणालिनीची चिता व त्यावरून तिची सुटका, कोदंडाचा व स्वतःचा मदालसेने सुरा भोसकून केलेला खून, मदालसेचे विक्रान्ताच्या गळ्याला घट्ट मिठी मारणे, दुर्जयाला शिक्षा ठोठावणे वगैरे किती किती म्हणून दृश्ये सांगावीत? सातही अंकातला प्रत्येक प्रवेश, नव्हे प्रत्येक पान, एकेक नवा, नव्या प्रकारचा, चित्तथरारक प्रसंग चित्तारीत रंगलेला आहे. म्हणूनच दादांचे हे नाटक पहिलेवहिले असले तरी त्याच्या वेगळ्याच जातीमुळे रंगभूमी जिंकून गेले!

५. रणदुंदुभी

वीर वामनरावदादांचे हे रंगभूमीवर आलेले दुसरे नाटक. पहिल्या “राक्षसी महत्वाकांक्षे”नंतर हे तेरा वर्षाने जन्मले. ‘राक्षसी महत्वाकांक्षा’ हे पहिलेवहिले नाटक रंगभूमीवर खूप गाजले. दादांना नाटककार म्हणून त्याने स्थिरपद केले. तरीही दादांनी उत्साहित होऊन तेरा वर्षेपर्यंत नाटक लिहिले नाही. बलवंत संगीत मंडळीच्या मालकांनी, श्रेष्ठ नटवर्यांनी, चिंतामणराव कोल्हटकर, मास्टर दीनानाथ, कोल्हापुरे ह्या सारख्यांनी प्रेमाग्रह केला नसता तर हे नाटक दादांनी कदाचित लिहिलेही नसते असं तेच प्रस्तावनेत सांगतात. दादांचा पिंडच नाटककाराचा नाही. ते जन्माने देशभक्त, देशसेवा, जनतेची सेवा, मातृभूमीची पारतंत्र्यातून मुक्तता आणि तदनुकूल आचार ह्या साठीच त्यांनी आयुष्य वेचले. पारतंत्र्याची मनस्वी चीड, गुलामगिरीविरुद्ध पेटलेले अंतःकरण आणि स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्वाचा होम करण्याची उत्स्फूर्त प्रवृत्ती हे दादांचे चारित्र्य. आणि त्याचेच प्रतिबिंब साहजिकपणे त्यांच्या सर्वच नाटकांत उमटलेले दिसते. दादातला देशभक्त आणि नाटककार हे दुभंग व्यक्तिमत्त्वाने कधीच वावरू शकले नाहीत. नव्हे नाटककार म्हणून त्यांच्यातला देशभक्तच पदोपदी अवतीर्ण होताना दिसतो.

साहित्य आणि त्यातही नाटक हे जनतेपर्यंत पोहोचण्याचे प्रभावी माध्यम म्हणून, दादांनी तशी विनंती येताच ते लिहिण्याचे स्वीकारले. पण त्यातही स्वातंत्र्यसमराला बाजूला साखून हे त्यांनी केले नाही. स्वातंत्र्यसंग्राम सुरू असतानाच जर काही सवडीचे क्षण मिळाले तर कंपनीच्या बिऱ्हाडी बसून दादा नाट्यलेखन करीत. स्वातंत्र्यासाठी करावयाच्या काही चळवळींचे आदेश जर तेवढ्यात आले तर नाटक आणि नाटककंपनी तात्काळ टाकून ते स्वातंत्र्याच्या हाकेला ‘ओ’ देत. दादांच्या रोमरोमांत पारतंत्र्याची चीड आणि स्वातंत्र्याचा अभिमान भरलेला होता. जनतेचे सार्वभौमत्व आणि शासकांची भोगविरहित व त्यागपूर्ण जनतासापेक्ष, आणि जनताकल्याणकारी भूमिका हे दादांचे राजकीय आदर्श होते. दादा त्यासाठी तनमनधन आयुष्यभर लढले. नाटकात तरी मग याहून दुसरे काय अवतरणार? शिवाय ह्या कसदार वैचारिक दुधात साखर पडली ती दादांच्या ठायी असलेल्या उपजत नाट्यगुणांची, ओजस्वी भाषाशैलीची.

कदंब नावाचे एक राज्य, त्याचा कंदर्प नावाचा एक तरुण राजा. तेजस्विनी नावाच्या सुंदर युवतीशी त्याचा विवाह ठरलेला, तिच्या बोटात त्याने अंगठी घातलेली. पण दरबारचे हालहल नावाचे व आपले नाव सार्थ करणारे सेनापती, तोंडपुजे दरबारी आणि स्वार्थलंपट, भ्याड व बेईमान मंत्री यांच्यापायी हा कंदर्प अडचणीत येतो. दुबळा आणि पराधीन बनतो. ते त्याला नाच रंग, मदिरा आणि मदिराक्षी यांच्या विलासात दंगवून शासक म्हणून दुर्बल बनवतात. सौदामिनी ही एक नखरेल तरुणी. आपल्या विलासी वृत्ती आणि चंचल प्रेमाची नाटकी कृती ह्यापायी कंदर्पाला ती आणखी बलहीन व सत्वहीन बनविते.

प्रशासक असे विलासी आणि दुर्बल बनले तर देशाचे स्वातंत्र्य धोक्यात यायला कितीसा अवसर लागणार? ‘मातंग’ युवराज हा एक मामुली संस्थानिक. कदंबाच्या लाथा खाताखाता त्याच्या कपाळाला घट्टे पडलेले. पण तो आता शिरजोर बनला. त्याने कदंबावर स्वारी करण्याचे घोषित केले आणि शरणागती पत्करा—तह करा अन्यथा युद्धाला तयार व्हा म्हणून आव्हान दिले!

आता जीव वाचवायला शरणागती पत्करायची की युद्ध करून स्वातंत्र्यरक्षणाचा शेवटपर्यंत प्रयत्न करायचा? ह्या द्वंद्वात कंदर्प सापडतो. तो स्वतः विचाराने स्वातंत्र्याचाच पायिक. पारतंत्र्याची त्याला चीडच, ह्या संबंधी दादांनी त्याच्याकरवी जे विचार व्यक्तविले ते असे—

“दासपणे जगतात मिरविणे
त्याहुनि शतपट बरवे मरणे ॥ धृ ॥
पारतंत्र्य भूवरिचा रौरव
अधःपात पथ हा अनुसरणे ॥ १ ॥” (पृ. २०)

आणि असे विचार असूनही भोवतालच्या चांडाळ चौकडीमुळे त्याचा आचार मात्र नामर्दाला, भ्याडाला, दुर्बळाला शोभेल असा घडू लागतो. तेजस्विनी त्याची भावी पत्नी, त्याला या घातकी आचारापासून परावृत्त करण्याचा आटोकाट प्रयत्न करते. मरणाच्या भीतीने पारतंत्र्य पत्करायचे का? असा सवाल टाकून ती सांगते की—

“गुलामगिरी आणि मरण ही सख्खी भावंडे आहेत. किंबहुना गुलामगिरी ही मरणाहूनही मरण आहे (कारण)—

परवशता पाश दैवे ज्यांच्या गळा लागला ॥
सजिवपणी घडते सारे । मरण भोग त्याला ॥ धृ ॥
असुनि खास मालक घरचा । म्हणति चोर त्याला ॥ १ ॥
सौख्य भोग इतरा सारे । कष्ट मात्र त्याला ॥ २ ॥
मातृभूमी त्याची त्याला । होत बंदिशाला ॥ ३ ॥ (पृ. २४)

आणि एकदा पारतंत्र्य आले की पुनः स्वतंत्र होण्याचे प्रयत्न करण्याची आशा व्यर्थच. कारण सवयीने आणि नेत्याच्या प्रयत्नाने गुलामगिरीतच आनंद मानण्याचे नेभळेपण लोकात उत्पन्न होते.

पण तिच्या ह्या विचाराचा कंदर्पावर परिणाम होताना दिसत नाही तेव्हा ही तेजस्विनी त्याला ऐकविते की, “लोकांच्या संमतीवाचून लोकांच्या इच्छेविरुद्ध” कंदर्पाला मातंगापुढे शरणागती पत्करून राज्यदान करता येणार नाही आणि राजा तसे हट्टाने करू पाहील तर लोक त्याला गादीवरून खाली खेचल्याशिवाय राहणार नाहीत.

दुर्बळ कंदर्प प्राणांच्या भीतीने आणि मंत्र्यांनी टाकलेल्या सापळ्यात पूर्ण सापडल्यामुळे तेजस्विनीचे विचार पटूनही पुनः तहनाम्यावर सही करायला धजतोच.

ह्या वैचारिक संघर्षाच्या दोलायमान परिस्थितीत सामाजिकांची उत्कंठा शीगेला पोहोचते. पारतंत्र्य आणि स्वातंत्र्य यात आता कुणाची निवड होणार? कंदर्प पारतंत्र्याचा तहनामा स्वीकारणार काय? आणि त्याने तो स्वीकारलाच तर देशाचे काय होणार? कुणीच नाही का असा तेजस्वी मृत्युंजय देशभक्त की जो पारतंत्र्याविरुद्ध, अन्यायाविरुद्ध, प्रबल पाशवी शक्तीविरुद्ध रणशिंग फुंकेल? अशी सापेक्ष हुरहूर सामाजिकांच्या चित्ताला बेचैन करीत असताच दादांची मानसकन्या तेजस्विनी आपल्या भावी पतीला त्याच्या दुबळ्या विचारापासून त्याला परावृत्त करण्यासाठी, तडफदारपणे प्रणयमुद्रा असलेली ती कंदर्पाने बोटात घातलेली अंगठी काढून त्याच्या अंगावर परत फेकते. आणि सांगते—

“स्वातंत्र्यद्रोही देशघातक्याच्या पापी प्रणयाचे हे अमंगल चिन्ह निर्लज्जपणाने आपल्या करांगुलीवर मिरविण्याला ही तेजस्विनी अतःपर तयार नाही.” (पृ. २८)

एवढेच नव्हे तर आणखी एक पाऊल पुढे टाकून निर्वाणीचे सांगते की,

“राजा आणि प्रजा हे नातेही यापुढे राहिले नाही. कारण आपण त्या (तहनाम्याच्या) कागदावर आपल्या हस्ताक्षराची मुद्रा केलीत की आपल्या व माझ्या वैराला प्रारंभ झाला म्हणून समजा.” (पृ. ३१)

पण त्यालाही कंदर्प बधत नाही, उलट त्या तहनाम्यावर स्वाक्षरी करतो तेव्हा तेजस्विनी संतापून आवेशाने जाहीर करते....

“...लक्षात ठेव, या तेजस्विनीच्या देहातील रक्ताचा अखेरचा थेंब जमिनीवर पडेपर्यंत महाराज प्रतापादित्यांच्या या पुण्यमातृभूमीच्या पायात परदास्याच्या शृंखला कदापि कदापि पडणार नाहीत.”

आणि ह्या तिच्या त्रिवार उच्चारलेल्या स्वाभिमानी, तडफदार प्रतिज्ञेमुळे आणि पुकारलेल्या युद्धाच्या रणदुंदुभीमुळे अपेक्षापूर्तीपायी आनंदलेला प्रेक्षागृहातील सामाजिक, उत्स्फूर्त टाळी देऊन थिएटर दणाणून सोडत असल्यास नवल नाही. दादांचे नाटककार म्हणून यश सामावले आहे ते ह्या (क्लायमॅक्सिस) एकेक प्रसंग कळसाला पोहोचविण्याच्या कौशल्यातही.

तरीपण दादांच्या ह्या नाटकात त्यांच्या पहिल्या नाटकाप्रमाणे सतत घडणाऱ्या प्रसंगांनी आणि घटनांनी गुंफलेले अनेककोटी कथानक नाही. इथे कंदर्पाच्या दोलायमान मनोवस्थांचे मनोहारी चित्रण आहे. तो मुळात सदाचारी व सत्प्रवृत्त. पण कमकुवत मन, दुबळी विचारसरणी आणि स्वार्थी, हलकट, क्षुद्र सहकारी ह्यांच्यामुळे कंदर्पाचे नैतिक अधःपतन झालेले दादांनी दाखविले आहे. मुळात प्रेमळ, पण जीवनातल्या तेजस्वी जोडीदाराचे प्रेमही तो टिकवू शकत नाही; जीवन सुखी करू शकत नाही. जीवनात सद्पयोगी सल्ला आणि साथ मिळाली नाही तर माणसाचा चांगुलपणा मातीमोल ठरतो. कमकुवत मनाचे भ्याड प्रदर्शन आणि क्षुद्र सहकाऱ्यांपुढे लांगूलचालन करण्याची पाळी एका दिग्विजयी सम्राटाच्या कुळात जन्मलेल्या पूत पुत्राच्या नशिबी यावी ही एक शोकांतिकाच होय.

कदंबाधिपती कंदर्पाच्या कमकुवत मनाची केविलवाणी कंपनी दादांनी कुशलतेने चितारलेली आहेत. मातंगेश्वराने कदंबावर स्वारी करण्याचे जाहीर केले, त्याला पर्याय म्हणून तह करून शरणागती स्वीकारावी व कदंबराज्य मातंगेश्वराच्या स्वाधीन करावे असा निर्वाणीचा आदेश त्याने पाठविलेला आहे. राज्य गमावणे अन्यथा युद्धाला सज्ज होणे, ह्यापैकी काय स्वीकारायचे? त्याचे हलकट मंत्री, निर्बुद्ध सेनापती, लोचट दरबारी आणि आपल्या छचोर चाळ्यांनी प्रेमपाशात बद्ध करू पाहणारी एक विलासी अमर्याद युवती ह्यांच्या दडपणापायी कंदर्प विलासात दंग होऊन युद्ध न करता, तह करून आपल्या राज्यावर पाणी सोडायला तयार होतो!

पण त्याची तडफदार, तेजस्वी वाग्दत्त वधू, स्वातंत्र्यप्रिय आणि पौरुषधारी तरुण ‘तेजस्विनी’ स्वातंत्र्याची महती आणि गुलामगिरीचे रौरवी दुष्परिणाम आपल्या भावी पतीपुढे तडफदार शब्दात स्पष्ट करून सांगते आणि तह करायला तयार झालेला कंदर्प बदलतो, तो म्हणतो, “काल रात्री तेजस्विनीचे

विलासमंदिरातील शब्द कानी पडल्यापासून माझी बुद्धी अगदी बावचळल्यासारखी झाली आहे. आणि मातंगेश्वराशी तह करण्यात आपण मोठी चूक करित आहोत अशी मनाला सारखी टोचणी लागून राहिली आहे काय करावे? काही उपाय सुचत नाही!” (पृ. १९ व २०)

गुलामगिरीपेक्षा मृत्यू बरा, पारतंत्र्य म्हणजे रौरव नर्क, हा तह करणे म्हणजे आपला अधःपातच! हे सगळे त्याला कळते आणि तरी युद्धातील मृत्यूची कल्पना, सहकाऱ्यांचे सतत भिवविणे आणि जगलो तर पुन्हा राज्य परत घेऊ, मातंगेश्वरही राज्यलोभी नाही वगैरे खुळचट आशांना बळी पडणे—ह्या पायी तो तहनाम्यावर सही करायला तयार होतो. वाग्दत्त वधू, वाग्बाणांनी त्याला विद्ध करते, त्याने दिलेली प्रणयभेट, अंगठी त्याच्या अंगावर परत फेकते, तू यापुढे माझा पती नाहीस, नव्हे तुला मी माझा राजाही मानीत नाही, उलट आता तू माझा शत्रू झालास असे निर्वाणीचे सांगते—तरी कंदर्पावर त्याचा परिणाम होत नाही उलट तिने केलेली निर्भर्त्सना सहन न होऊन तो तिच्याही विरोधात जातो आणि तहनाम्यावर सही करतो.

ह्यामुळे तेजस्विनी चिडते. ती युद्धाची घोषणा करते आणि त्यासाठी लोकांचे सैन्य उभे करण्याच्या उद्योगाला लागते. अर्थातच राजवाडा सोडल्याशिवाय हे करता कसे येणार? म्हणून ती राजवाड्यातून बाहेर पडते आणि कंदबाच्या पराक्रमी पूर्वजांच्या प्रतापादित्यांच्या समाधीचे दर्शन घेऊन त्यांचे आशीर्वाद पाठीशी असावेत म्हणून समाधी असलेल्या बागेत जाते. तिथे कंदर्प येतो. तो तिला राजवाडा सोडून जाऊ नकोस हे सांगायला येतो. त्याच्या मनातले तिच्याबद्दलचे प्रेम त्याला हे करायला लावते. पण तेजस्विनी त्याचं ऐकत नाही. स्वातंत्र्यसंग्राम होणार आणि यापुढे मी सतत राजवाडा सोडून रणांगणावरच वास्तव्य करणार हे ती निर्धाराने सांगते. तेव्हा तिला कंदर्प म्हणतो, “तू स्वातंत्र्याच्या वेडाने पिसाळलेली शुद्ध पागल बायको आहेस.” (पृ. ४६) त्यावर तेजस्विनी सांगते की, “जगात पागल कोण नाही? हे जग म्हणजे एक जंगी पागलखानाच आहे—

जगी हा खास वेड्यांचा पसारा माजला सारा ।
गमे या भ्रान्त संसारी । ध्रुवाचा ‘वेड’ हा तारा ॥ १ ॥
कुणाला वेड कनकाचे । कुणाला कामिनी जाचे ।
भ्रमाने राजसत्तेच्या । कुणाचे चित्त ते नाचे ॥ १ ॥
कुणाला देव बहकावी । कुणाला देश चळ लावी ।
कुणाची नजर धर्माच्या । निशेने धुंदली भारी ।
अशा या विविध रंगाच्या । पिश्याच्या लहरबहरींनी
दुरंगी दीन दुनियेची । जवानी रंगली सारी ॥ २ ॥

स्वातंत्र्यासारखा श्रेष्ठ पुरुषार्थ तर असल्या वेडावाचून सिद्ध होणे केवळ अशक्यच.” आणि या पाठोपाठ ती कंदर्पाला खूप हिणविते. त्याच्या पित्याच्या, “पराक्रमी प्रतापादित्याच्या ह्या समाधीपुढे, स्वातंत्र्यदेवीच्या ह्या क्रीडांगणामध्ये, क्षात्रवृत्तीच्या ह्या प्रत्यक्ष उगमस्थानामध्ये, आपल्याला स्वातंत्र्याचे दिव्य स्फुरण चढायला पाहिजे, आपले अंतःकरण वीररसाच्या उन्मादाने बेहोषपणे नाचू लागले पाहिजे. परंतु दुर्दैव या देशाचे की असल्या लोकोत्तर स्वातंत्र्यवीराच्या पोटी जन्माला आलेल्या तुम्हाला पारतंत्र्याचे पोवाडे गायला शरम वाटत नाही” त्या अद्वितीय स्वातंत्र्यभक्तांच्या पोटी आपल्यासारखा कुलांगार कैसा पैदा झाला ह्याचे ती सखेद तुच्छतेने आश्चर्य व्यक्त करते आणि त्याला घायाळ करणारा शेवटला तीक्ष्ण वाग्बाण फेकते की,

“आपण आपल्या रक्ताचे सिंचन करून वाढीस लावलेला स्वातंत्र्याचा दिव्य कल्पवृक्ष आपल्याच पोटी जन्म घेणारा कुलकलंक दिवटा समूळ छेदून पाडणार आहे असे जर आपल्या जन्मकाळी महाराजांना कळले असते तर आपल्या बालमुखातून पहिला रोदनस्वर निघण्यापूर्वीच त्यांनी आपल्या नरडीडा नख देऊन आपल्या स्वतःच्या हाताने आपला कुलक्षय करून घेतला असता व आपल्या प्रियमातृभूमीवर ओढवणारी ही दुर्धर भावी आपत्ती तेव्हाच निःसंशय टाळली असती. कंदर्प महाराज, व्यर्थ तुम्ही आपल्या दिव्य मातापितरांच्या कुशीत जन्माला आलात व आपल्या बरोबर आपल्या पूर्वीच्या आणि पुढच्या बेचाळीस पिढ्यांना नरकाचा रस्ता खुला करून दिलात. यापेक्षा भिकारड्या आईबापांच्या पोटी जन्माला येऊन कुठेतरी उकिरड्यावर कुत्र्यामांजराप्रमाणे लोळत पडला असता तर आज या कदंब राजकुलाचे राजसिंहासनाचे—राजमुकुटाचे असे धिंडवडे तरी जगात झाले नसते.” (पृ. ४८)

तेजस्विनीच्या ह्या वाग्बाणताडनाने कंदर्पाला आपल्या नामर्दपणाची, नालायकीची, नादानतेची भयाण जाणीव होते आणि तो तेजस्विनीपुढे आपली मान वाकवितो आणि म्हणतो, “हे मस्तक तरवारीच्या एका घावासरशी धडापासून वेगळे कर. मला आणि आपल्या राष्ट्राला या गुलामगिरीच्या लांछनापासून मुक्त कर.”

तेजस्विनीपुढे वाकलेला आणि गुलामगिरीपेक्षा युद्धाला सिद्ध न होणाऱ्या आपल्या दुबळ्या मनोवृत्तीला आणि केवळ पृथ्वीला भार होणाऱ्या कमकुवत शरीरयष्टीला तरवारीच्या घावाने संपविण्याची याचना करणारा कंदर्प सामाजिकांना एकदम भासून टाकतो. कंदर्पात झालेला नाट्यपूर्ण बदल सामाजिकांना सुखवून जातो.

कंदर्प अशा मृत्यूला तयार झाला तरी तहनामा घुडकावून मातंगेश्वराशी युद्ध करायला मात्र भितोच! तेव्हा पुनः एक छोटासाच उत्कट नाट्यप्रसंग दादांनी रंगविला आहे. कंदर्पाच्या ह्या भ्याडपणाला तेजस्विनी ‘षंढ’ म्हणून निंदिते आणि तुझ्यासारख्या नादानाच्या रक्ताने माझी तरवार मला विटाळायची नाही म्हणून तिथून झटक्याने निघून जाऊ लागते. तोच कंदर्प तिचा हात धरून तिला अडवितो. काकुळतीने विनवितो— “तेजस्विनी आपल्या प्रेमाचा असा शेवट व्हावा ना?” पण तेजस्विनीवर कंदर्पाच्या त्या केविलवाण्या काकुळतीचा किंचितही परिणाम होत नाही. ती आवेशाने हात सोडवून घेते आणि स्पष्ट सांगते की, “जार देवाने आपल्यासारख्या क्लीबांच्या हातात देण्यासाठी हा तेजस्विनीची हात निर्माण केलेला नाही!”

तेजस्विनीने केलेल्या ह्या धिक्काराचा कंदर्पाच्या मनावर बराच परिणाम होतो. त्याला पश्चात्ताप होतो. स्वतःचा सर्वस्वनाश करून घेतला ह्याबद्दल तो दुःख करतो, त्याचे कमकुवत मन पुनः दोलायमान होते. दादांनी ही मनाची दोलिते कंदर्पाच्या स्वगतात छान रंगविलेली आहेत.

कंदर्प : माझ्या अंतःकरणातील स्वातंत्र्यप्रेम अजून जळून खाक झालेले नाही आणि माझ्या विक्रमशाली पित्याचे माझ्या अंगात खेळणारे रक्तही अजून गोठून आटून गेलेले नाही, मग माझ्या देशाच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी रणांगण गाजविण्याला मला हरकत काय? तेजस्विनीच्या पाठोपाठ स्वातंत्र्याच्या रणांगणाकडे मी एकदम धाव का घेऊ नये? मना—चल, हिंमत धर आणि तेजस्विनीच्या मागून जाण्यास हो. तयार (जाऊ लागतो पण पुन्हा थांबून) पण तेजस्विनीच्या मागून मी गेलो तर सौदामिनी काय म्हणेल? छे! या सौदामिनीने तर माझा अगदी सारखा पिच्छा पुरविला आहे. पण ते काही नाही.

तेजस्विनीच्या प्रेमास पात्र व्हायचे तर सौदामिनीचा त्याग केलाच पाहिजे—पण तिचा त्याग मी करणार तरी कसा? तिने तर माझे जीवित अंतर्बाह्य व्यापून टाकले आहे. पण छे! मनाचा निर्धारच केला तर त्यात काहीच कठीण नाही. (विचार करून) होय—निर्धार केलाच पाहिजे. या समाधिस्थ थोर स्वातंत्र्यवीराच्या पोटी जन्मास येऊन हे रणभीरूपणाचे लांछन मी आपणास कसे लावून घ्यावे? (पुनः विचार करून) बस. झाला निश्चय कायम. या माझ्या समाधिस्थ पित्याच्या साक्षीने मी युद्धाची प्रतिज्ञा करतो. आणि आत्ताच्या आत्ता परत राजवाड्यात जाऊन व सौदामिनीचा संबंध तोडून मातंगेश्वराचा तहनामा धुडकावून लावतो. (समाधीपुढे नम्र होऊन) हे स्वातंत्र्यवीरा, तुझा अदृश्य वरदहस्त माझ्या मस्तकावर ठेव आणि माझा निश्चय पार पाडण्याचे मला सामर्थ्य दे. (उठून) बस आता—

प्रलय महाकाला । भेरिनादे जागवुनी ।
चेतवितो । घोर संगरातला संहारा ॥ धृ ॥ ...
मिळविन यश; वा सेवुनि मरणा ।
स्तविन सद्गती शुभंकरा ॥” (पृ. ५२ व ५३)

ह्या स्वगतानंतर दादांनी सूचना दिलेली आहे की, “तो त्वेषाने निघून जातो.”

पण त्याचा हा त्वेष, स्वातंत्र्यासाठी त्याने केलेला तहनामा धुडकाविण्याची प्रतिज्ञा व युद्धासाठी झडविलेली ‘रणदुंदुभी’ फार काळ टिकली नाही. सौदामिनीला हे सारे कळते, तेव्हा ती अस्वस्थ होते. कंदर्पाने युद्ध करू नये, तह करून, कंदबाचे राज्य मातंग युवराजाच्या स्वाधीन करावे, हेच तिला हवे असते. कारण ती मातंग युवराजाला फितुर झालेली असते—नव्हे मातंग युवराजाने तिला मातंग साम्राज्याची महाराणी करेन असे आश्वासन दिलेले असते. तेव्हा कंदर्पाला आपल्या तारुण्याच्या व नखरेल विलासांच्याद्वारा आपल्या नादी लावून कंदबाचे राज्य मातंगाच्या स्वाधीन करण्याचा डाव तिने टाकलेला असतो आणि तो सफळ व्हायचाच असतो. आता तेवढ्यात कंदर्पाचे मत तेजस्विनीने बदलविलेले तिला कळते आणि ती साहजिकच बेचैन होते. मग ती उरात कट्यार खुपसूस प्राणत्याग करण्याचे नाटक करते. जोगीण बनून देवाची सेवा करीन म्हणून उसने वैराग्य दाखविते आणि कंदर्प विरघळतो. पुनः तिच्या प्रेमजालात गुरफटतो, लढाईचा बेत रद्द केल्याची घोषणा करून त्या सौदामिनीला, ‘राणी हो’, म्हणून विनवितो व तिची सत्ताही मान्य करतो! तिच्याच तंत्राने चालण्याचे (ती त्याच्या तंत्राने नव्हे हे मान्य करून) वचन देतो. एवढेच नव्हे तर सौदामिनीच्या पूर्ण कट्यात जातो, तिच्यापुढे क्षमायुक्त लाचारी पत्करून, तिला राणीपद बहाल करतो, तेजस्विनीला फौजेच्या सहाय्याने कैद करून सरहद्दीबाहेर घालविण्याचा हुकूम देतो!! आणि ह्या सर्वांवर कळस म्हणजे, दवंडी पिटवितो की मातंगाधिपतीची सार्वभौम सत्ता आम्ही मान्य केली आहे. तेव्हा कंदंब देश मातंग साम्राज्यात सामील होणार आहे. त्यासाठीच कंदबाचा स्वातंत्र्यध्वज खाली उतरवून त्याठिकाणी मातंगाधिपतीचा ध्वज कंदर्पाच्या हस्तेच चढविण्याचा समारंभ शहराच्या प्रताप चौकात होणार आहे!

ह्या घोषणेनंतर दादांनी एक संपूर्ण प्रवेश प्रताप चौकातील स्वातंत्र्याचा ध्वज खाली उतरविणे आणि तिथे मातंगाधिपतीचा नव्हे गुलामगिरीचा ध्वज कंदर्पाच्याच हस्ते चढविण्याचा प्रसंग रंगविण्यात खर्ची घातला आहे. भारताचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले तेव्हा भारताचे स्वातंत्र्यनिशाण उतरवून तिथे युनिअन जॅक चढविण्याचे जे दारुण, लज्जास्पद प्रसंग घडले असतील त्याची त्वेषपूर्ण जळजळती आठवण सामाजिकांना करून द्यायचे तर दादांच्या मनात नसेल ना? ते गुलामगिरीचे निशाण वर फडकवायला ‘तेजस्विनी’

करारीपणे, प्राणपणाने विरोध करते. पण ती मूठभर लोकांच्या सहाय्याने प्रचंड राजसत्तेसमोर कुठवर टिकणार? वाणी आणि तरवार ती प्रखरपणे चालविते पण व्यर्थच! ‘धीरसिंहा’सारखी सामान्य प्रजादेखील तेजस्विनीच्या ओजस्वी भाषणामुळे देशाभिमानाने आणि स्वातंत्र्यप्रेमाने पेटून उठते पण नादान राजा आणि त्याचेसहकारी मात्र मुर्दाडासारखे केवळ भयांकित होऊन, सौदामिनीसारख्या स्वार्थी, कपटी आणि उच्छृंखल बाईच्या मतानुसार वागून अपमानास्पद असे स्वातंत्र्याचे ध्वजावतरण व पारतंत्र्याचे ध्वजारोहण स्वहस्ते घडवून आणतात!

तेजस्विनीला तिच्या डोळ्यादेखत हे लाजिरवाणे असह्य दृश्य अंतःकरण जळत असता अगतिकपणे बंदी होऊन पहावे लागते. देशाभिमान आणि स्वातंत्र्यप्रेम जागविणाऱ्या ह्या ज्वलंत दृश्याने थिएटरातील सामाजिकांची अंतःकरणे कशी धडधडत असतील, चिडून, तडफडत असतील; श्वास रोखून अंतर्मुख होत असतील. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी खडबडून जागे व्हायला पाहिजे ही जाणीव प्रत्येकाच्या उरात त्याक्षणी उसळून येत असली पाहिजे. देशभक्त दादांचे नाटककार म्हणून हेच यश आहे.

“अंतरीच्या नाना कळा” ह्या पुस्तकातील ह्या प्रवेशासंबंधीचा अभिप्रायही असाच आहे की, “इकडे दुसऱ्या अंकाला सुरुवात झाली. दीनानाथरावांच्या ‘जगी हा खास वेड्यांचा’ या पदाला दोन वन्समोअर पडले आणि त्या अंकातील शेवटच्या निशाणाच्या प्रवेशाने तर सगळे प्रक्षेक अगदी बेहोश होऊन गेले.” (पृ. २५०)

तत्कालीन ब्रिटिशांची कपट, कूट राजनीती, मिठ्ठास वाणी पण कसाबकरणी, छद्मीपणे रंगविण्यासाठी दादांनी आता मातंग युवराज रंगभूमीवर आणला आहे. मातंग युवराजाच्या कपटी बोलण्याने आणि वागण्याने निर्माण होणारे नाट्यपूर्ण प्रसंग सामाजिकांना एक वेगळाच रसास्वाद अनुभवतात. विपक्षांच्या नेतृत्वात परस्पर मत्सर व द्वेष निर्माण करून तो दुभंग ठेवायचा आणि आपण गोड गोड बोलत असतानाच एकेकाच्या मानेवरून अलगद सुरी फिरवायची ही तत्कालीन राज्यकर्त्यांची कूटनीती सतत आठवेल असे प्रसंग सामाजिकांपुढे उभे होतात.

मातंग युवराज, सौदामिनीदेखत तेजस्विनीची स्तुती करतो की ती सुंदर आहे, सद्गुणी आहे, कैदी असली तरी तिची योग्यता त्याच्या बरोबरीची आहे. आणि असे बोलून तो सौदामिनीचा मत्सर आणि राग बुद्ध्या जागृत करतो. त्याची गोड बोलण्याची आणि औदार्य दाखविण्याची परिसीमा सौदामिनीला असह्य होते. त्याच्याच विरुद्ध बंड करणाऱ्या तेजस्विनीला तो सद्गुणी म्हणतो, “स्वातंत्र्यासाठी बंड करण्याची प्रेरणा सद्गुणी व सुशील अंतःकरणावाचून इतरत्र होऊच शकत नाही.” (पृ. ७९) तेजस्विनीला शृंखला घालून आणतात त्याचे त्याला दुःख होते. तो रागावतो आणि तिच्या शृंखला काढून तिला बसायला आसन देतो! युवराज मैत्रीचा हात पुढे करतो. तेव्हा तेजस्विनी त्याला तिच्या देशाच्या मानेभोवती गुलामगिरीचा पाश आवळणारा ‘मांग’ म्हणून शिवी हासडते तरी त्याची शांती ढळत नाही. तोसंतापत नाही. उलट म्हणतो की, “वाहवा! ही नावाप्रमाणे खरोखरच तेजस्विनी आहे. अशी स्त्री जर मातंगात जन्माला येती तर मातंगाने तिला आपल्या शिरावर धारण केले असते.” (पृ. २९) ह्यामुळे मत्सरी सौदामिनी चिडते. पण त्यांचे शांतीचे हे सगळे नाटक आहे. कपटाने घशात घातलेले राज्य पचवायला ते करणे आवश्यक आहे हे तेजस्विनी मात्र जाणते.

मत्सराने पेटलेली आणि मातंग युवराजाने बुद्ध्या कुत्सित बोलून अपमानित केलेली सौदामिनी, कंदर्पाला युवराजाविरुद्ध उलटविण्याच्या उद्योगाला लागते. नव्हे वेडेवाकडे पत्र युवराजाला लिहायला कंदर्पाला प्रवृत्त करते. कंदर्प तसे पत्र पत्र लिहितो आणि मग सामाजिकांच्या लक्षात येते की हा डाव युवराजाने कशाकरिता टाकला? पहा—

शृंगाल : (पत्र वाचून) वाः छान डाव रंगात आला. आता तो खात्रीने भडकणार, काही तरी घोटाळा करणार, आणि तह मोडण्याचे निमित्त करून कदंब देश बिनबोभाट आपल्याला आपल्या घशाखाली घालता येणार.

युवराज : आलाच पाहिजे; तेवढ्यासाठीच तर हा सौदामिनीला चिडविण्याचा सारा व्यूह आम्हाला रचावा लागला. (पृ. ९७)

सौदामिनीला मातंग युवराज छिनाल, रांड म्हणून संबोधितो आणि तिला कसची महाराणी करणार मग? (पृ. ९८) त्याला कदंब राज्य पुनः परत करायचे नाही. पण पुरुषार्थ गाजवायचा म्हणून तेजस्विनीला मात्र जिंकायचे आहे. तो युवराज कंदर्पादींना मेंढरांचा कळप म्हणून हिणवितो. त्याला खरी शूर मर्दानी ‘तेजस्विनी’ आपल्या जाळ्यात पकडायची आहे आणि तशी न सापडली तर फासावर लटकवायची आहे. कारण फंदफितुरीने गुलाम बनविलेले राज्य हातून जाण्याचा खरा धोका असतो तो देशभक्त, त्यागी व चतुर साहसी वीराकडूनच हे तो जाणत असतो.

सौदामिनी चिडली. तिने कंदर्पाला युवराजाविरुद्ध भडकाविले. आता युवराज कदंबांचे घशात घातलेले राज्य परत करण्याच्या तहाच्या अटीला बांधलेला नाही.

कंदर्पाच्या मनाच्या मूळ सत्प्रवृत्त आणि स्वातंत्र्यप्रिय जडणघडणीचा उद्रेक दादांनी समर्थपणे दृश्यरूपात रंगविला आहे. कदंब राजसभा भरलेली आहे. प्रतापादित्याच्या सिंहासनावर बसायला कंदर्प कचरतो आहे. आपल्या नादानपणाची, गुलामगिरी स्वहस्ते स्वीकारण्याच्या लाजिरवाण्या कृत्याची त्याला बेहद शरम वाटते व आपण ह्या सिंहासनावर बसायला नालायक आहोत हीजाणीव त्याला जाळते. त्याच्या मनाचा निर्धार होतो की प्रतापादित्याच्या कुळाला आपण बट्टा लावू नये. गुलामगिरीचे हे जोखड, युद्ध करून बाजूला सारले पाहिजे. मातंगेश्वराला कदंबाचे राज्यदान करायचे नाही. उलट युद्धाला सज्ज व्हायचे. पण सौदामिनी उग्र रूप धारण करून आणि भ्याड, नेभळट व स्वार्थलंपट फितुर सभासदांचे सहाय्य घेऊन कंदर्पाला जबरदस्तीने सिंहासनावर बसायला लावते. युद्धाचा निर्णय थोपवून धरते. आणि तुम्हाला कैद करू, प्रसंगी तुमचे प्राणही घेऊ अशा धमक्या देऊन कंदर्पाला युवराजाचे स्वागत करायला पुढे करते. हे सगळे दृश्य अत्यंत नाट्यपूर्ण आणि क्षणोक्षणी उत्कंठा वाढविणारे ठरते. आता काय होणार? कंदर्प काय करणार?

मातंग युवराजाला, कंदर्प सुतासारखा सरळ येऊन स्वागत करतो व राज्यदानाला तयार होतो हे मानवत नाही कारण असे झाले तर तहानुसार कदंब राज्य पुनः परत करावे लागेल कदाचित! म्हणून तो कंदर्पाला सतत हिणवितो. प्रतापादित्यासमोर, ह्याच सिंहासनासमोर पूर्वी त्याच्या वडिलांसमवेत मातंग युवराजाला शरण यावे लागले होते. तेव्हा प्रतापादित्य आणि त्याच्यासोबत हा छोटा कंदर्प त्याच्या वडिलांना व त्याला हासला होता. ह्या प्रसंगाची स्मृती देऊन आज मी त्याचा वचपा काढलाय हे क्रूर

समाधान तो मोठ्या गौरवाने व कंदर्पाला पदोपदी वाग्बाणांनी अपमानित करीत आणि अधिकाधिक संतप्त करीत व्यक्त करतो.

चढत्या भाजणीने, अपमानित, लज्जित, व्यथित आणि संतप्त झालेला अगतिक कंदर्प दादांनी दृश्य स्वरूपात अत्यंत नाट्यपूर्ण रीतीने रंगविलेला आहे. कंदर्पाचे क्षणोक्षणी बदलणारे भाव दर्शविणारे अभिनयानुकूल स्वगते व संवाद कुशल नाटककार म्हणून दादांना सहज पावती देतील.

डिवचलेला कंदर्प, मुळात स्वाभिमानी आणि स्वातंत्र्यप्रेमी असलेला कंदर्प सारी राज्यसभा मेंढरासारखी खाली मान घालून बसलेली आणि अगतिकासारखी कदंब राज्याचे दान मातंग युवराजाला तात्काळ करायला आतुर झालेली पाहून संतप्त झालेला कंदर्प, आपले सिंहासन सोडतो, आपला राजमुकुट मातंगाधिपतीच्या चरणी ठेवतो पण व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा बळी मात्र देत नाही. मातंग युवराजाचे दास्य पत्करीत नाही. मातंग युवराजाच्या चरणी आपली निष्ठा अर्पण करीत नाही. उलट त्याच्या तोंडावर खडसून सांगतो, “हे उन्मत्त युवराजा, ऐक—ऐक—मी काय सांगतो ते नीट लक्षपूर्वक ऐक. तुझ्या पायाशी मातंग राजनिष्ठेची शपथ करण्यास तर हा कंदर्प तयार नाहीच नाही; पण एवढेच नव्हे तर एक दिवस या सिंहासनावरून तुला ओढून काढून—बोकडाप्रमाणे बुकलून बुकलून तुझा प्राण घेऊन हे सिंहासन मातंगांच्या गुलामगिरीतून सोडविल्यावाचूनही मी रहाणार नाही हे तू खूप समजून ऐस.” (पृ. ११४) आणि कंदर्पाने भरलेल्या ह्या तंबीमुळे चिडलेला युवराज कंदर्पाला कैद करा म्हणून लगेच फर्मावितो तर कंदर्प आपली तरवार उपसून गर्जतो, “या, कोण मला कैद करायला येणार ते या. हा पहा मी तुम्हा सर्वासमक्ष राजसभेतून बाहेर पडतो. ज्याची हिंमत असेल त्याने माझा रस्ता अडवावा आणि आपल्या पराक्रमाची परीक्षा पहावी.” (पृ. ११५)

त्याचे हे उग्र रूप पाहून कुणीही त्याला अडवीत नाही आणि तो सरळ निघून जातो. तेजस्विनीच्या सहवासामुळे कंदर्पात झालेला हा बदल कदाचित कुणाला तेवढासा सुसंगत वाटत नसेल तरी नाटकातील मातंगाधिपतीप्रमाणेच (पृ. १२७ पहा) प्रेक्षकांना सुखविणारा आहे. दादांच्या जीवननिष्ठेला न्याय देणारा आहे.

कै. नाना अभ्यंकरांनी ह्या प्रवेशाचा प्रयोग कसा व्हायचा ते सांगितले आहे. “तिसऱ्या अंकाचा शेवटचा प्रवेश तर चिंतामणराव (मातंग युवराज) आणि परशुराम सामंत (कंदर्प) यांनी असा रंगविला की अंकाचा पडदा पडल्यावर किती तरी वेळ प्रेक्षकांच्या टाळ्या चालू राहिल्या होत्या.

तिसरा अंक पडल्याबरोबर काकासाहेब खाडिलकर, अच्युतराव कोल्हटकर वगैरे निमंत्रित पाहुण्यांना घेऊन दादा आत आले. चहा घेताना काकासाहेब चिंतामणरावांना म्हणाले, ‘प्रयोग छान होतो आहे. हे नाटक तुमच्या कंपनीला नक्की हात देईल.’” (पृ. २५१ ‘अंतरीच्या नाना कळा’)

नंतर दादांनी एक न्यायालयाचे दृश्य रंगविलेले आहे. मातंग युवराजाने रचलेले हेही एक नाटकच आहे. न्यायाध्यक्ष आणि न्यायसभेतील सभासद पैशाची लाच आणि फासाची धमकी देऊन आधीच फितुर करून घेतलेले आहेत. न्यायाचा देखावा नीट रंगवून कदंबाच्या एका श्रेष्ठ नेत्याला, ‘तेजस्विनीला’ राजद्रोहाच्या आरोपावरून देहान्त शासन द्यायचे ते आधीच निश्चित झालेले आहे. कदंबाच्या जनतेला मात्र

मातंग युवराज न्यायी आहे आणि तेजस्विनीला झाली ती शिक्षा न्याय्य आहे असे वाटावे एवढाच हा प्रयत्न आहे.

न्यायालयाचे हे दृश्य असे रंगविले आहे की त्यातल्या तेजस्विनीच्या तडफदार व तर्कसंगत भाषणाचे काही नमुने ऐकले की तत्कालीन एखाद्या मोठ्या पुढाऱ्यावर ब्रिटिशांनी देशद्रोहाचे खटले भरून जे न्यायप्रियतेचे नाटक वढविले आणि त्याक्षणी त्या ‘लोकमान्य’ पुढाऱ्याने जी बाणेदार उत्तरे दिली त्याची याद यावी.

न्यायालयाचा देखावा हे मातंग युवराजाने रचिलेले नाटक असले तरी त्याचा शेवट मात्र फारच अनपेक्षित होतो. कदंबाचे न्यायाध्यक्ष आणि न्यायालयातील सभासद विशिष्ट प्रकारचाच न्याय देऊ हे आधी मान्य करूनही ऐन न्यायदानाचे वेळी, तेजस्विनी निरपराध आहे, निर्दोष आहे असा निकाल देऊन तिला मुक्त करण्याचा आदेश देतात. इथे सगळेच संभ्रान्त व चकित अवस्थेत गोंधळून जातात. कदाचित सामाजिकांनाही हा अनपेक्षित निकाल एकदम पचविता येणार नाही पण तो हवाहवासा निश्चितच आहे. देशभक्तांना, प्रामाणिकांना सत्वशीलांना, साहसी शूरवीरांना वास्तवात कदाचित न्याय मिळणार नसला तरी साहित्यात तो मिळायला नको का? दादांना असा काव्यन्याय स्वप्निल असला तरी हवासा वाटणारा, अत्यंत प्रिय आहे आणि म्हणूनच कंदर्पाशी व कदंब देशांशी केवळ स्वार्थापायी बेईमान होणाऱ्या सौदामिनीलाही दादांनी मातंग युवराजाद्वारा राजद्रोहाच्या आरोपाखाली फाशीची सजा देवविली आहे.

कदंबाचे मुख्य सेनापती आणि कदंब सैन्य बंड करते. कदंबाच्या स्वातंत्र्यरक्षणासाठी युद्ध सज्ज होते. ते कंदर्पाची मुक्तता करते. पण युद्धात मातंगांचा विजय होण्याची चिन्हे दिसू लागतात. तेजस्विनीला पकडून तोफेच्या तोंडी उभे केले जाते. पण युद्धातील विजयाचे पारडे एकदम फिरते. मातंगांचा पराभव होतो. जंगली लोकांचे अमाप सैन्य कदंबाच्या मदतीला धावून येते. त्यांचा नायक म्हणून वेषांतरित कंदर्प तिथे येतो. ‘तेजस्विनी’ला “तोफेने उडवीन अन्यथा शरण ये”, असा मातंग युवराज त्या सैन्यनायकाला दम भरतो. आणि तो नायक मग शरण आल्याचे नाटक वढवितो. मातंग युवराजाला त्याची तरवार त्याचे चरणी वाहण्याच्या निमित्ताने तरवार घेऊन पुढे सरसावतो आणि लगेच नाट्यपूर्ण रीतीने युवराजाला खाली पाडून त्याच्या छातीत तरवार खुपसू लागतो. हा नायक म्हणजे ‘कंदर्प’ आहे हे कळताच युवराज त्याही स्थितीत एकदम उठून कंबरेच्या जंबियाने कंदर्पाच्या छातीत वार करतो आणि दोघेही मरतात.

ह्यातल्या मुख्य घटना, अनपेक्षित आणि क्वचित तर्कविसंगत वाटल्या तरी चित्तथरारक आणि पुनश्च दादांचा आवडता काव्यन्याय देणाऱ्या आणि सामान्य सामाजिकांना सुखविणाऱ्या आहेत.

दादांच्या आवडत्या देशभक्तीभावाला उठाव देणाऱ्या वीररसाबरोबर ह्या नाटकात दादांनी हास्यरसाचाही मुक्त वापर केलेला आहे. राजकारणातील ढोंगी व्यक्तींचे बुरखे फाडणे हा दादांचा त्यांत उद्देश आहे. केवळ स्वार्थापलीकडे इतर कशाशीही सोयरसुतक नसलेली, वारा वाहील तिकडे पाठ फिरविणारी, खोटाऱ्डी, भ्याड व केवळ वाचिशूर अशी मंडळी दादांनी राजकारणात खूप अनुभवली असावीत. सरकारशी मिळते जुळते संधान राखून, लांगूलचालन करून दरबारात मान मिळविणाऱ्या तत्कालीन रावसाहेब व रावबहादुरांची आठवणसहज व्हावी असा दादांचा मानस दिसतो. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनाही आमच्या देशाची ही स्थिती आवडली नव्हतीच. त्यांनीही अशा मंडळींची दखल घेतलेली

आहे. “खाविंदचरणारविंदी मिलींदायमान होणारी ही सारी मिंधी मंडळी” अशी काव्यमय शिवी शास्त्रीबुवांनी ह्या वर्गाला दिलेली आहेच.

‘शिशुपाल’ व ‘पशुपाल’ ही जोडगोळी त्याकाळी दादांनी निर्माण केली आहे. त्याचबरोबर ब्रिटिशांचे अंधानुकरण करून स्वनामधन्य होणारी आणि शिस्तीच्या नावाखाली मूर्खासारखी वागणारी नोकरशाहीही दादांनी अनुभवली होतीच. त्या नोकरशाहीचा प्रतिनिधी म्हणून दादांनी ‘हालाहल’ हे पात्र ह्या नाटकात घातलेले दिसते.

संस्कृत साहित्यशास्त्रानुसार कुठल्याही रसाचा किंवा भावाचा आभास किंवा अनुकार (नक्कल) हा हास्यनिर्मिती करतो. नकली भाव किंवा रस म्हणजे हास्य. अभिनवगुप्त सांगतो की अनौचित्य प्रवर्तित रस किंवा भाव हास्यनिर्मिती करतो. ह्या अनौचित्यामुळे निर्माण झालेले रस आणि भाव म्हणजे रसाभास किंवा भावाभास होत. कुठल्याही भावाचा आव आणणे किंवा नकली भाव दर्शविणे हास्यनिर्मितीला कारण ठरते. अनौचित्यप्रकृतिकृतत्व म्हणजेच विकृतिकृतत्व हास्याचा आधार होय, असे भोज आपल्या ‘शृंगार-प्रकाश’त सांगतो. (पृ. ५२९) म्हणूनच आपली मूळ तशी नसलेली प्रकृती, आपली मूळ तशी नसलेली वृत्ती नव्हे मूळ आपले म्हणून नसलेले जे जे आपले म्हणून दाखविण्याची दुबळी किंवा नकली चेष्टा ती हास्यनिर्मिती करते.

शिशुपाल, पशुपाल आणि हालाहल ह्या सर्वांचेच बोलणे, चालणे व वागणे अनौचित्यप्रकृतिकृत आहे. ते मूळ अंगी नसलेल्या भावांचा आव आणतात. धैर्य, प्रेम, शौर्य, देशभक्ती आदी भावांची नक्कल करतात. जाणवेल, असे खोटेपण नेहमीच हास्य निर्माण करते. तसे त्यांचे खोटेपण पदोपदी जाणवते आणि प्रेक्षकात हास्यनिर्मिती करते. अनौचित्यप्रकृतीतून निर्माण झालेली विकृती, ‘वक्र’, म्हणजेच विसंगत प्रवृत्ती प्रवर्तित करते. मग त्यांचे बोलणे—चालणे व वागणे व्यर्थ ठरते. म्हणजेच वाया जाणारे किंवा विरुद्ध जाणारे ठरते. विशेषतः शृंगार व वीररसाची किंवा प्रेम, भक्ती वगैरे भाव किंवा सत्त्वोपेत गुणांची नक्कल वा आभास त्वरित हास्यनिर्मिती करून जातो. पशुपाल आणि शिशुपाल आपल्या राजाच्या समर्थनपर बोलताना म्हणींचा वापर करतात तो व्यर्थ ठरतो. आणि अर्थ, व्यर्थ झाला की हास्यनिर्मिती होते. त्यांनी वापरलेल्या म्हणी विरुद्धार्थी ठरतात! म्हणूनच व्यर्थ होतात.

राजा कंदर्प नाचरंग आणि मद्यपान यात गुंग झालेला आणि रंगेल छबेल्यांच्या चेष्टांनी खूप खूप सुखावलेला पण त्याचं वर्णन करतो ते ‘हैराण’झाल्यासारख पण ती ‘हैराणी’ हवीहवीशी आहे. पशुपाल तिचं समर्थन करतो ते, ‘असंगाशी संग आणि प्राणांशी गाठ म्हणतात ती हीच! भोलेनाथ! (पृ. २) ‘असं’ म्हणून! तसाच हा दुसरा प्रसंग—

तेजस्विनी ही कंदर्पाची वाग्दत्त वधू. ह्या नाचरंगविलासाचे वेळी त्याला तेजस्विनीची आठवण होते. तिच्याशी मी बोलणार नाही. तिचं माझं भांडण झालंय—असं सांगणारा कंदर्प जेव्हा तिची आठवण काढतो तेव्हा सौदामिनी त्याला हटकते आणि तेजस्विनीशी त्याचे बिनसल्याची त्याला आठवण करून देते. त्यावर कंदर्प म्हणतो, “प्रेमकलहांचे हे असेच चालायचे. इश्काच्या प्यालातील वादळे क्षणभंगुरच असावयाची.” (पृ. ३) पण ह्याचं समर्थन पशुपाल करतो ती संदर्भाला विरुद्ध जाणाऱ्या आशयाची म्हण वापरून तो म्हणतो, “अगदी बरोबर. तेरड्याचा रंग तीनच दिवस टिकायचा भोलेनाथ!” (पृ. ३)

प्रत्येक बोलणे संपले की पूर्ण विरामासारखा वापरायचा तो ‘भोलेनाथ’ हा शब्द! ही पशुपालाची बोलण्याची पद्धतही हास्यनिर्मिती करते. कारण ‘भोलेनाथ!’ हा संदर्भहीन निरर्थक शब्द अनौचित्यकारक ठरतो.

‘तेजस्विनी’, ‘कंदर्पाचे’ न ऐकता नाचरंग सोडून निघून जाते. आणि जाताना त्याला बजावून जाते की हे नाचरंग ठीक नाहीत. त्यावर सौदामिनी कंदर्पाला म्हणते की, “तिचा खरा मस्तवालपणा अजून पुढेच आहे. उद्या लग्न झाल्यावर ती आपल्याला देवडीवरच्या कुत्र्यासारखे वागविणार नाही तर काय सांगाल ते ऐकेन.”

ह्यावर पशुपाल, राजाची उघडउघड निंदानालस्ती करणारी म्हण वापरतो, “पशुपाल— बरोबर बरोबर, अगदी बरोबर, महाराजांनी फक्त ‘घी’ देखा, लेकिन बडगा नहीं देखा’ भोलेनाथ!” (पृ. ९)

वरीष्ठांची अनुचित हांजी हांजी करणे, त्यांच्या होकारात हो मिळविणे ह्यापायी एरवी लायकी नसलेले शिशुपाल आणि पशुपाल सरदार होतात. त्यांनी केलेली अनुचित स्तुती किंवा स्तुतीचा आभास हास्यरस निर्मिती करतो.

सौदामिनीची तोंडपुजी स्तुती ह्याचे चांगले उदाहरण ठरेल. हे दोघेही एकमेकाला साथ देत ही व्याजस्तुती करतात, आणि त्याचवेळी अनुचित, व्यर्थ अशी बडबडही करतात.

सौदा.:काय मी कदंबाची राणी झाल्ये? मातंगाची युवराज्ञी झाल्ये?

शिशु.:झाल्या म्हणजे होणार.

पशु.:आणि होणार म्हणजे झाल्याच. अगदी बेशक, बेलाशक, बेधडक झाल्याच! भोलेनाथ!

सौदा.:अहाहा! माझा हर्ष गगनात मावेनासा झाला!

शिशु.:आणि आमचा त्रिभुवनात मावेनासा झाला.

पशु.:जिकडे तिकडे आनंदी आनंद, जिकडे तिकडे भोलेनाथ!

... ..

सौदा.:काय रे मी कदंबाची राणी झाले तर लोकांना आवडेल कां?

शिशु.:यात काय संशय? सरकार थोर आहेत.

पशु.:चोरावर मोर आहेत!

शिशु.:सरकार दिलदार आहेत.

पशु. :कलदारात कलदार आहेत!

शिशु.:अशी राणी लाभायला सात जन्माचं पुण्य पदरी पाहिजे.

पशु. :सात काय? सातशे जन्माचे पुण्य पदरी पाहिजे भोलेनाथ!

(पृ. ११८)

ही सगळी स्तुती खोटी हे लगेच त्यांच्याच तोंडून कळते.

पशु. : (शिशुपालास एकीकडे) शिशुपाल, तट्टाणी लागली चौखुरी उडावयाला! आता इचे तांडव पहाण्यात मौज आहे भोलेनाथ!

शिशु. :पण इच्या या तांडवात आपल्याला लत्ताप्रसाद मिळायचा नाही ना?

पशु. :छे रे! इच्या तंगड्या शेवटी इच्याच गळ्यात घालून आपण मोकळे होणार. ही बालंबाल खात्री असू दे. अरे ही शेर तर आपण सव्वाशेर आहोत भोलेनाथ! (पृ. ११९)

आणि सरदारकी मिळविणारी ही दरबारी लोचट मंडळी स्वपक्षाशीच, सौदामिनीशीच, खरोखरच फितुरी करतात. तिच्या चुगल्या युवराजाजवळ करतात. तिचा युवराजाला तोंडघशी पाडण्याचा गुप्त कट ते आधीच युवराजाला जाऊन फोडतात. आणि आपल्याच पक्षाच्या नेत्याला सौदामिनीला राजद्रोही ठरवायला कारणीभूत होतात. तिला फाशीची शिक्षा ह्यांच्यामुळेच होते आणि त्यात हे आनंद व अभिमान बाळगतात. तत्कालीन भारताच्या परिस्थितीत अशा सरदारांचे (सर ही पदवी ब्रिटिश सरकार नेटिह लोकांना बहाल करीत असे) बरेच पीक होते. आणि त्यांच्या फितुरीची झळ देशभक्तांना फार मोठ्या प्रमाणावर लागलेली दादा अनुभवत होते.

ही मंडळी अगदी कुक्कुट मर्कटांच्या लायकीची. सेनापती हालाहल त्यांना तसे संबोधितो देखील. (पृ. ९५ पहा) ‘चुगल्या करणे ही जिभलीची बहादरी’ हे समजतात. पशुपालाच्या मते, “थोरामोठ्यांची चुगली म्हणजे केव्हाही सही होणारे शिफारसपत्र आहे समजा भोलेनाथ!” (पृ. ९४)

हे दोघेही बाचिवीर, शब्दांचे बुडबुडे उडवीत त्यांचे खेळ दाखवायला चतुर आहेत. “डंख मारावा दुसऱ्याने आणि शंख माझ्या नावाने!”, “मिथ्या बोलण्यावाचून दाढी हलणार कशी?” मालकाला आणि स्वतःलाही गाढवाची श्रेणी देणारे ह्यांचे वाग्वैभव!

सौदा. :मेल्यांनो तुमच्या धिंडका अजून राजवाडा सोडून निघून गेल्याच नाहीत का?

शिशु. :सरकारचे चरण सोडून आम्ही दुसरीकडे कोठे जाणार सरकार?

पशु. :कुंभाराच्या गाढवांना कुंभारवाड्याशिवाय दुसरा कुठे आश्रय मिळणार सरकार?

हे वाचिवीर लढाईचा प्रसंग येताच मोठ्या प्रतिष्ठितपणे माघार घेतात आणि वीररसाभास निर्माण करून हास्य पिकवितात.

तेजस्विनी आणि प्रजा तरवारी उपसून दंगा करतात आणि सेनापतीचे न ऐकता, राजवाड्यात घुसतात. सेनापती लगेच 'शिशुपाल' आणि 'पशुपाला'लाही आज्ञा देतो—

हाला. : (सेनापती) चला तुम्हीही उचला पाय आणि लागा त्यांच्या पाठीस.

शिशु. : सेनापतीसाहेब! आम्ही दरबारी शिस्तीचे संभावित लोक आहोत...आम्हाला पोराबाळासारखी धावपळ शोभत नाही.

पशु. : आणि त्यातही दुसऱ्याच्या मागे पळणे तर बिलकुलच शोभत नाही. दरबारी म्हणजे पुढारी. त्याचे पळण्यात सुद्धा पाऊल पुढेच पाहिजे भोलेनाथ! (पृ. १८)

'हालाहल' हेही पात्र त्याच्या लष्करी शिस्तीच्या अतिरेकी बोलण्यापायी व वागण्यापायी औचित्यभंग करते आणि प्रत्यक्षात त्या शिस्तीचा नुसताच बकवास ठरून उमट्या शिपाईबाण्याचा आणलेला आव केवळ हास्यनिर्मिती करून जातो.

हाला. : ए दरबारी तट्टांनो, तेजस्विनी आत आहे का?

शिशु. : आत कोणीच नाही.

हाला. : कोणी आहे की नाही हे मी तुला विचारले नाही. तेजस्विनी आहे का हे विचारले तेव्हा त्याचा जबाब मला दे. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मला विचारल्या प्रश्नाचे त्याच शब्दात उत्तर पाहिजे.

पशु. : कोणीच नाही यात तेजस्विनी नाही हे आलेच भोलेनाथ!

हाला. : अरेच्या पुनः दरबारी लटपट! लष्करी शिस्तीचा सरळ सीधा जबाब नाही.

शिशु. : सेनापतीसाहेब रागावू नका. तेजस्विनी बाईसाहेब आत नाहीत.

हाला. : मूर्खा तेजस्विनी बाईसाहेब नको आहेत मला. नुसती तेजस्विनी पाहिजे आहे. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. हुकुमात असेल तेवढेच नाव मी घेणार!...तेव्हा बोल तेजस्विनी आत आहे का?

असला मूर्खपणा शिस्तीच्या नावाखाली सेनापतीने करावा हे हास्यास्पद नाही का? म्हणूनच युवराजही त्याला यासाठी फटकारतो—

युव. :हां. आणखी हे तुमचे लष्करी शिस्तीचे पालुपद आमच्यापुढे वारंवार गात जाऊ नका. तुम्ही लष्करी शिस्तीचे माणूस आहात हे आम्हाला माहिती आहे. (पृ. ९७)

दरबारी हुजरे लांगूलचालन करून सरदारकी मिळवितात आणि स्वतःचीही अप्रतिष्ठा करणारी बाष्कळ बडबड करीत कालापव्यय करतात हे अनौचित्य हास्यनिर्मिती करते हे खालील संवादावरून जाणवते.

हाला. :बापांच्या बापाची शपथ नको आहे मला. मेल्या माणसांच्या शपथा घेऊन मला फसवू पाहता?

पशु. :पण आमचे बाप तरी कुठे जिवंत आहेत!...

हाला. :अरेच्या! तर मग आता तुम्ही स्वतःच्या शपथेवर खरे काय ते सांगा....

पशु. :पण आम्ही जिवंत आहोत ही तरी सेनापती साहेबांची खात्री आहे का?

हाला. :होय. खरेच. तो सुद्धा संशयच आहे. तुमच्यासारखे मुर्दाड दरबारी हे जिवंत असून मेल्यासारखेच आहेत. पण काही हरकत नाही. मेल्या मुडद्यांच्या शपथेपेक्षा तुमच्यासारख्या जिवंत मुडद्यांची शपथ चालेल मला. घ्या आपली स्वतःची शपथ घ्या.

पशु. : (शिशु. ला) ए जित्या मुडद्या, तू घे पहिल्याने. मी तुला मागून अनुमोदन देतो, भोलेनाथ!” (पृ. ३९)

(पशुपालाची भूमिका दामुअण्णा मालवणकर करीत. त्यांनी प्रेक्षकांना पोट धरधरून हसविले होते असे नाना अभ्यंकरांनी लिहून ठेवले आहे.) अंतरीच्या नाना कळा. पृ. २५१)

दादांच्या ह्या नाटकाला मा. दीनानाथांसारखे संगीतरत्न कलाकार लाभले आणि त्यांनी ह्यातली ‘परवशता पाश दैवे’ आणि ‘जगी हा खास वेड्यांचा पसारा’ सारखी गीते अमर केली. चिंतामणराव कोल्हटकर, कृष्णराव कोल्हापुरेसारखी अतिशय कुशल, नाट्यनिपुण नटमंडळी लाभली आणि त्यांनी दादांच्या ह्या कृतीला न्याय दिला.

६. धर्मसिंहासन

आपल्या नाट्यकलाप्रसारक नाटक कंपनीचा ढासळता आर्थिक डोलारा सावरण्यासाठी श्रीयुत लेलेबंधूंनी दादांचे मेव्हणे श्री. बाबाकाका अभ्यंकर आणि दादांचेच मित्र श्री. भावे ह्यांच्याद्वारा प्रेमळ आग्रह करवून हे नाटक लिहवून घेतले. हे दादांचे छापून प्रसिद्ध झालेले दुसरे स्वतंत्र नाटक. ह्यातील पद्येही दादांनीच रचिलेली आहेत. भावनांचा आणि विचारांचा उत्कट आविष्कार करण्यासाठी योजिलेली ही पदे अनेकदा संवादांचे आणि त्याद्वारा कथानक पुढे नेण्याचेही काम करतात. त्यामुळे इथे संगीत, नाटकाशी एकरूप झालेले जाणवते.

ह्या नाटकातील नायकाच्या सुरेंद्रांच्या सहानुभूतीची अपेक्षा करणारी नायिका कल्पलता, त्या अपेक्षेची कारणे सांगते तो भाग संगीत आहे.

कालही बालसा । शिरी जरि वरद कर आपुला दासा ॥ धृ. ॥
सेविता या पदा । सलकही तापदा आपदा निरसुनी ॥
होत सफल शुभ—काल—लालसा ॥ १ ॥

आणि कल्पलतेच्या ह्या अपेक्षेला सुरेन्द्राने दिलेला अभयप्रद प्रतिसाददेखील संगीतच आहे.

नच वृथावल्गना । ही वाया अभयवचन कधि ।
शीलनीरत नर न वदति । येई मरण जरि अवचिति ॥ धृ. ॥
वचनभंग अति अघोर पातक । मदोन्माद भरिं आचरिता ।
कुलसुयश लांछवुनि । घडवित अधमाधम निरयगति ॥ १ ॥

ह्या नाटकाचे सूत्र दादांनी रचलेल्या नांदीत आणि आळवलेल्या भरतवाक्यातून स्पष्ट जाणवते.

पतितजन—आनंद—कुवलय । धर्म—पदरज चिर—निरामय ।
करू तयासि प्रणति सविनय ॥ धृ. ॥
अबलजन—भय—तम—निवास्तुनि ।
प्रबलखलबल ताप वारुनि ।
नीतीनय साम्राज्य पसरुनि ।
अवनीतल करि शांति सुखमय ॥ १ ॥

ही आहे नांदी तर—

जगि वितरि सुखशांतता ! होवो ।
अखिलजनता । सुनत विनता ॥
वारिप्रबल छलका । तारि अबल जन ॥ धृ. ॥

हे आहे भरतवाक्य—

जगात सुख आणि शांतता नांदो, सगळी जनता सुनीतीमुळे विनयशील होवो. प्रबल सैन्याच्या पाशवी शक्तीच्या आधारे इतरांचा छळ करणाऱ्यांचा निःपात होवो तर दुर्बलांचे तारण होवो आणि हे धर्माने साधले पाहिजे. धर्म हे शुद्ध व सनातन तत्त्व जगोद्धारक आहे. ह्या धर्मतत्त्वाला नमस्कार करावा. त्या धर्माने सैन्यादिबल नसल्याने अबलत्व अनुभवणाऱ्याची भीती दूर करावी. सैन्यबळावर उन्मत बनलेल्या दुष्टाच्या शक्तीचा ताप नाहीसा करून ह्या जगात नीती आणि न्यायाचे राज्य पसरावे आणि जगात शांती व सुख नांदावे.

नाटकाच्या अखेरीस धर्मयुद्धाची सांगता वर्णिलेली आहे. धर्मसिंहासनाची धर्माज्ञा उद्घोषिली आहे. दादांनी त्या द्वारा सनातन धर्माची उद्दिष्टे आणि कर्तव्ये स्पष्ट सांगितलेली आहेत. दादांनी योजिलेले धर्माधिकारी हे पात्र सांगते, “सभासदहो, आता आपणा सर्वांना परमश्रेष्ठ धर्मसिंहासनाची अशी धर्माज्ञा आहे की दुर्बलांचा संहार हा प्रबलांचा धर्म नसून त्यांचा उद्धार हाच त्यांचा धर्म आहे. हे सदैव लक्षात बाळगून परस्परांनी परस्परांशी बंधुत्वाच्या नात्याने, समतेने व ममतेने वागावे आणि जगातील परस्वापहारी युद्धे बंद पाडून शांतता सुव्यवस्था प्रस्थापित करावी.”

देशप्रीती आणि देशभक्ती हा दादांच्या वृत्तीचा आणि प्रवृत्तीचा स्थायीभाव. राष्ट्रधर्म हा सर्वश्रेष्ठ धर्म. देशासाठी, त्याच्या स्वातंत्र्यासाठी, दीनदुबळ्या जनतेच्या सर्वकष हितासाठी, सर्वस्वाची आहुती देणे हा प्रत्येकाचा धर्म. प्रेमात सर्वश्रेष्ठ प्रेम म्हणजे फक्त देशप्रेम. त्यापुढे प्रणय, प्रीती, सर्व झूट. देशोन्नतीसाठी झपाटल्यासारखे झटणे आणि झिजणे हेच जीवनाचे सर्वश्रेष्ठ उद्दिष्ट. अशी आहे दादांची जीवननिष्ठा. हे आहे दादांचे दर्शन. त्यानुसार ते जीवनातही वागले. आधी केले मग सांगितले ही आहे दादांची रीती. ह्या शैलीमुळेच दादांच्या लेखनाला आले आहे अतीव मोल.

ह्या दार्शनिकाला, देशोद्धाराचा विचार करताना, ज्या राजकीय तत्त्वांची कास धरावीशी वाटली ती त्यांनी विचारांती धरली. भारतीय राजकारणात, परिस्थितीनुसार ज्या राजकीय तत्त्वांचा पाठपुरावा दादांच्या नेत्यांनी आणि पक्षांनी केला त्याचा प्रभावी प्रचार दादांनी भाषणातून आणि लेखनातून केला.

म्हणूनच दादांच्या नाटकांचा विचार करण्यापूर्वी वरील भूमिका मांडावी लागते.

प्रस्तुत नाटकात दादांनी मांडलेला राजकीय विचार, अत्यंत मोलाचा आहे. प्रजेचा स्वयंनिर्णयाचा हक्क राज्यकर्त्यांनी मानलाच पाहिजे. कारण देशाचे खरे मालक आहेत ते म्हणजे तिथली जनता, तिथले लोक. राज्य राजाचे नसावे, लोकांचे असावे. राज्यकर्ते लोकांनी आपल्या इच्छेने निवडावे केवळ वारसाहक्काने कुठलाही राज्यकारभार करायला मिळू नये.

हे राजकीय विचार आणि विश्वशांती व विश्वसुख नांदण्यासाठी बंधुत्व, समता आणि ममता ह्या तत्त्वांचा प्रभावी प्रचार आणि आचार सर्वदूर होऊन युद्धे टळावीत हा धर्मसंदेश सांगणे हा या नाटकाचा विषय आहे. तो मांडण्यासाठी दादांनी सरळ व सोपे कथानक रचलेले आहे. ते काल्पनिक आहे. पण लेखनकालीन राजकारणातील काही व्यक्ती, राजकीय परिस्थिती आणि प्रसंग डोळ्यापुढे उभे राहिल्यास आश्चर्य वाटू नये.

कैरव नावाचे एक काल्पनिक राज्य. ह्या राज्यावर वंशपरंपरेने वडील अपत्याचा हक्क असावा ही परंपरा. पण वयोवृद्ध राजा ही परंपरा मोडतो. लोकांना राज्याचा वारस निवडण्याचा हक्क बहाल करतो. निवडणूक होते. वडीलकीनुसार ‘कामलते’चा राज्यावर हक्क असताना, ‘कल्पलता’ नावाची तिची धाकटी बहीण लोकाकडून राज्याचा वारस म्हणून निवडली जाते आणि संघर्षाची ठिणगी पडते. कामलता आपल्या धाकट्या बहिणीशी—कल्पलतेशी—शत्रुत्व घेते. ती वडील अपत्य म्हणून तिचा गादीवर अधिकार आहे असा तिचा दावा. जनतेला आपला राजा निवडण्याचा अधिकार देणे व तसे निवडणुकीद्वारा घडविणे हे थोतांड आहे असे तिचे मत आणि त्यामुळेच ह्या जनतेच्या हक्काला मान्यता देणाऱ्या आणि त्यानुसार जनतेने निवडून दिलेल्या कल्पलतेला आपल्या बहिणीला ‘राणी’ म्हणून संबोधणाऱ्या आपल्या प्रत्यक्ष प्रियकराला नव्हे, पती म्हणून ज्याला ती लौकरच माळ घालणार अशा ‘सुरेंद्राशी’ही ती वैर पत्करते. त्याच्याशी फुललेले प्रेमाचे संबंध तोडते. नव्हे त्याला दगलबाज, गळेकापू, मांग म्हणून— “पाणी नसेल तिथे त्याला सुळावर चढविले पाहिजे,” अशा पराकोटीच्या विकारी सूडभावनेने पेटून त्याच्यावर आग ओकते आणि आपला जन्मसिद्ध हक्क, आपले वंशपरंपरागत सिंहासन, आपली पैतृक सत्ता हस्तगत करण्यासाठी अत्यंत दुष्ट, दुराचारी आणि अत्यंत पापी अशा स्वराज्याच्या शत्रूशी, कान्तारसम्राटाशी, ‘उदामकेतू’शी हातमिळवणी करते. त्यातला धोका ती जाणते “तो कल्पलतेबरोबर मलाही एखाद्या दिवशी अलगद उचलून तोंडात टाकण्यास मागेपुढे पहाणार नाही” असे ती स्पष्टच बोलते. आणि “परकीयाच्या साहाय्याने तीस्वकीयांचा नाश करणार” ह्याची जाणीव असूनही त्याबाबत यत्किंचितही विचार न करता केवळ विकारांच्या आधीन होऊन धाकट्या बहिणीवर आणि निवडणुकीत आपल्याला कौल न देणाऱ्या जनतेवर केवळ सूड उगवायचा म्हणून ती तो घातक धोका स्वीकारते, उदामकेतूचे सहाय्य घ्यायला तयार होते.

कल्पलता, तिची धाकटी बहीण तिला पुष्कळ समजावून पाहते. लोकनिर्णयाचे तत्त्व एकदा मान्य करायचे आणि तो निर्णय विरुद्ध जाताच त्याविरुद्ध दंड ठोकून उभे रहायचे, हे वर्तन इष्ट नाही. तू माझी ताई आहेस. मी तुला तू राणी नसलीस तरी सर्व सुखे देईन, तुझ्या सन्मानात, तुझ्या वैभवात एवढाही उणेपणा येऊ देणार नाही असं ती आपल्या वडील बहिणीला समजावते. पण ती ऐकत नाही. तिला फक्त सत्ता हवी असते. “प्रभुता नुरता विषयपिपासा घडावेनिराशा—नरक वासा” ह्या पद्यातून ती “सत्तेशिवाय जगणे हा नरकवास होय,” म्हणून सांगते.

तिचा प्रियकर आणि ‘वाग्दत्त’ पती सुरेन्द्रदेखील तिला समजावण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतो. लोकांची इच्छा असल्याशिवाय तुला राजसिंहासन मिळायचे नाही. राजांच्या स्वयंभूषणाचा आणि स्वयंसिद्धपणाचा मनु आता राहिलेला नाही. राष्ट्राची इच्छा, तिथल्या लोकांची इच्छा धुडकावण्याचे साहस करू नकोस, त्यापायी तुला राज्यासह प्राणालाही मुकावे लागेल, ह्याकडे तिचे लक्ष वेधतो आणि शेवटी “स्वार्थासाठी माझ्या राष्ट्राच्या जन्मसिद्ध हक्काची पायमल्ली करू इच्छिणाऱ्या स्त्रीवर प्रेम करणे मला शक्य नाही” असे निर्धाराचे मत ऐकवून तिच्याशी मित्रत्वाचेही संबंध आता ठेवता येणार नाहीत ह्याची जाणीव करून देतो. पण उपयोग होत नाही. ती हट्टी ‘कामलता’ हे प्रेमपाश तोडते आणि केवळ विकारवश होऊन बेभान व बेताल बोलते, वागते. सुरेंद्राला हलकट मांग म्हणून सुळावर चढविण्याची सूडमूलक वृत्ती प्रकट करते.

दादांनी नाटकासाठी हा व्यक्तीतला संघर्ष निर्माण केला असला तरी तो मूलतः आहे दोन तत्त्वांचाच संघर्ष. दादांचे पात्र तसे सांगतेही, “आता हे भांडण कामलता आणि कल्पलता या दोन व्यक्तीमधील राहिले नसून दोन तत्त्वातील झगड्याचे स्वरूप त्याला आता प्राप्त झाले आहे.

राजसिंहासनाची प्राप्ती जन्मावर अवलंबून ठेवायची की लोकनिर्णयावर अवलंबून ठेवायची असा स्पष्ट सवाल आज उपस्थित झाला आहे.”

राजे प्रजांच्या कुशीत जन्माला येत नाहीत ते स्वयंभू आहेत—स्वतःसिद्ध आहेत, हा एक पक्ष. तर असा मनु आता राहिलेला नाही. आता राजांना जन्माला यायचे असेल तर प्रजेच्या कुशीचाच आश्रय धरणे भाग आहे. नाहीतर जन्माला येण्याचा नादच त्यांनी सोडला पाहिजे हा दुसरा पक्ष आहे. लोकनिर्णयाचे तत्त्व मानणारा हा पक्ष आहे. राज्यकर्ते निवडण्याचा प्रजेचा जन्मसिद्ध हक्क मानणारा हा पथ आहे. लोकांनी निवडणुकींनी आपला राज्यकर्ता निवडावा हे तत्त्व मानणारा हा पक्ष आहे. कै. ब्रिजलाल बियाणींचे १९५३—५४ मधले भाषण ह्या संदर्भात आठवते. आपल्या भाषणात हे तत्त्व मांडताना विनोदाने ते म्हणत—“आजकाल राजा पेट से नहीं पेटी से निकलता है।”

हा दुसरा पक्ष उचलून धरणारी पात्रे म्हणजे ‘कल्पलता’ आणि ‘सुरेंद्र.’ हे दोघेही ह्या मताशी एकनिष्ठ. स्त्रीप्रेम आणि देशप्रेम ह्यांच्यात संघर्ष येताच, स्त्रीप्रेमाला धुडकाविणारा सुरेंद्र म्हणतो, “आता हे अंतःकरण फक्त एकाच ठिकाणी गुंतलेले राहिल आणि तेही या माझ्या प्रियतम मातृभूमीच्या चरणाच्या ठिकाणीच गुंतलेले राहिल. इथून राष्ट्रदेवता हेच माझे आराध्यदेवत आणि त्याच्याच आराधनेत माझे जीवित मी खर्च करणार.” (पृ. १६) लोकनिर्णयाला मान देण्याची शपथ घेतलेला हा सुरेंद्र आपली तरवार ह्या शपथेच्या पूर्ततेसाठी म्यानाबाहेर उपसतो आणि हे कर्तव्य पार पाडताना प्रेम आडवे आले तर तेही कापून काढतो. निवडणूकीतील विरोधी पक्ष लोकनिर्णयानुसार विजयी होताच तो विरोधित्व विसरून आपली संपूर्ण निष्ठा त्या लोकसंमत राणीला अर्पण करतो. आणि तिच्या संपूर्ण संरक्षणाची जबाबदारी स्वीकारतो.

दादांनी ह्या नाटकाचे नावच ‘धर्मसिंहासन’ दिलेले आहे. राजसिंहासनाबाबतच्या लोकनिर्णयाच्या तत्त्वाला धर्मसिंहासनचेही पाठबळ हवे. धर्मसिंहासन आणि राजसिंहासन एकभावे व एकजीवे नांदले पाहिजे. धर्माचा व्यापक अर्थ घेऊन इथे दादा धर्मसिंहासनाबद्दल लिहितात. हिंदूधर्म हा इथे व्यापक विश्वधर्माचा, सर्वहितैषी मानवधर्माचा प्रतिनिधी म्हणून दादांनी वापरलाय. धर्मसिंहासनाचे वारसदार, जनतेचे पूज्य आद्य आचार्य आणि त्यांचे प्रत्यक्ष कार्यकर्ते ‘संन्यासी’ ह्या नाटकात वापरून दादांनी धर्म आणि राजकारण एकत्र नांदविले आहे. रामदासांची ही दासबोधी संकल्पना नाट्यरूपाने मांडलेली आहे.

कल्पलतेच्या राज्याभिषेकसमयी धर्मप्रतिनिधी उपस्थित आहेत. त्यांच्या मुखाने दादांनी त्यांना अभिप्रेत असलेला ह्या सिंहासनाचा धर्म स्पष्ट केलेला आहे. “सत्पक्षाला असत्पक्षापुढे मान वाकविण्याचा उपदेश धर्मसिंहासनाकडून कालत्रयी केला जाणार नाही. धर्म हा वीरवृत्तीचा पुरस्कर्ता आहे—शरणागतीचा पुरस्कर्ता नाही.” (पृ. २३)

“धर्मसिंहासनाने मान्य केलेल्या लोकनिर्णयाच्या तत्त्वाला आणि तदनुसार स्थापित झालेल्या कल्पलतेच्या सत्तेला धर्मसिंहासनाकडून सदैव पाठिंबा मिळेल.”

ह्या उदात्त तत्त्वाचा विजय दाखविण्यासाठी लिहिलेल्या ह्या नाटकात विरोधी पक्षात ‘कामलता’ आणि कान्तारसम्राट ‘उद्दामकेतू’ योजिलेले आहेत. ह्या दिव्यतत्त्वाला विरोधी करणारे हे दोघेही लष्करी सामर्थ्य आणि व्यक्तिगत अहंगंडाने पछाडलेले आहेत. कामक्रोधादी षड्रिपूंचा त्यांच्या विचारावर विकारी

पगडा आहे. त्यांचे वर्तन उद्दाम, पापमूलक आणि लोकविरोधी आहे. लोकनिर्णयाच्या तत्त्वाला ते पायदळी तुडविणारे आहेत, राष्ट्रापेक्षा, जनतेपेक्षा स्वतः लाच श्रेष्ठ मानणारे आहेत.

“राजसिंहासन हा राजकुलोत्पन्न व्यक्तींचा ईश्वरदत्त हक्क आहे. लोकांचा त्याच्याशी काडी इतकाही संबंध नाही.” (पृ. १४) असे सांगणारी कामलता आणखी स्पष्टच म्हणते, “कैरव प्रजाजनांचा हा (लोकनिर्णयाचा वा स्वयंनिर्णयाचा) हक्क मी मानीत नाही. व त्यांनी याबाबतीत दिलेला निर्णय साफ जुमानित नाही. कैरवांचे राजसिंहासन माझे आहे आणि लोकांच्या निर्णयाला पायाखाली तुडवून मी त्यावर आरोहण करीन ही माझी प्रतिज्ञा आहे.” (पृ. १३) ह्या संघर्षात तिला मृत्यू आला तरी तो हवा आहे. पण सत्ता सोडून जगायला ती तयार नाही. “जगावयाचे असेल तर कैरव राष्ट्राच्या शिरावर पाय ठेऊन मी जगेन.” (पृ. १४) अशाप्रकारे उन्मत्त आणि स्वार्थान्ध कामलता, सत्तेसाठी लोक आणि राष्ट्र पायदळी तुडवायला मागेपुढे पहात नाही. तिची विकारवशता एवढी भयानक आहे की स्वतःचा विनाश ओढवला तरी तिला त्याची पर्वा नाही! ती म्हणते, “उद्दामकेतूशीच काय पण प्रत्यक्ष सैतानाशीही स्नेह करण्यास मी तयार आहे. मग त्यापायी माझी राखरांगोळी झाली तरी बेहेत्तर!” (पृ. १७)

‘उद्दामकेतू’ हा तर नावाप्रमाणे उद्दाम आहेच आणि सैतानही आहे. लोकनिर्णयाचे तत्त्व त्याला मुळीच मान्य नाही. त्याचा प्रतिनिधी, ‘तक्षक’ तसे स्पष्टच सांगतो, “परंतु राजा निवडण्याचा लोकांचा हक्क कान्तारसम्राटाला मान्य नाही.” त्याउलट आपल्या लष्करी सामर्थ्याच्या जोरावर लोकांना न जुमानता, आपले निर्णय लादणे व जुलूम जबरदस्ती त्यांच्यावर करणेच त्याला मान्य आहे. तक्षक म्हणतो, “लोकांकडून आपली इच्छा व आपली आज्ञा मान्य करविण्याचा प्रबलांचा व समर्थांचा जन्मसिद्ध हक्कच आहे व तो तुमच्यासारख्या दुर्बल पामरांनी बिनतक्रार मान्य केलाच पाहिजे.” (पृ. २०)

लोकनिर्णयाच्या ह्या तत्त्वाच्या जोडीलाच दादांनी ह्या नाटकात आणखी एक चिरंतन राजकीय शिष्टाचार सांगणारे मत मांडलेले आहे. स्वतंत्र राष्ट्रांच्या अंतर्गत कारभारात ढवळाढवळ करण्याचा कुणालाही हक्क नाही. ते सम्राट असले आणि कितीही प्रबल असले तरी!

निवडणुक म्हटली की विरोध आलाच. पण ह्या विरोधाचे वैरात रूपांतर होऊ नये. निवडणूक हरलो की हाडवैरी बनलो ही अवस्था हितकारक नाही. निवडणूक संपताच दोन्ही पक्षांनी परस्परांचा प्रेमादरपूर्वक सत्कार करणे त्यांचे कर्तव्य आहे असे दादांचे स्पष्ट मत आहे (पृ. ५ पहा). त्यानुसारच त्यांनी रंगविलेले सुरेंद्राचे पात्र कल्पलतेला प्रेयसी म्हणून नाकारते. लोकनिर्णयासाठी झालेल्या निवडणुकीत विरोधी पक्ष म्हणून तिला विरोध करते, तरी निवडणुकीत तिचा विजय होताच राणी म्हणून तिला सन्मानपूर्वक, आदरपूर्वक अभिवादन करते. एवढेच नव्हे तर लोकनिर्णयानुसार नियुक्त झालेल्या त्या राणीच्या संरक्षणाचे कर्तव्य पार पाडण्यासाठी उद्दामकेतूशी लढायला तरवार म्यानाबाहेर उपसते.

‘कैरव’ देशाच्या लोकांनी स्वयंनिर्णयाचा हक्क निवडणुकीद्वारा बजावून निवडलेल्या राणीला, कल्पलतेला राज्याभिषेक व्हायचा आहे, त्यासाठी दक्षिणेकडील राजे एकत्र झाले आहेत. धर्मप्रतिनिधीही, लोकनिर्णयाच्या तत्त्वानुसार होणाऱ्या राणीच्या या अभूतपूर्व राज्याभिषेक सोहोळ्याला उपस्थित आहेत. विरोधी पक्षाचा प्रमुख देखील लोकनिर्णयाचे तत्त्व सर्वश्रेष्ठ मानून निवडणुकीतील विरोध संपला म्हणून खुल्या दिल्याने राष्ट्रप्रेमभराने, राणीबद्दलच्या आदराने आणि तिचे संरक्षण सर्वतोपरी करण्याच्या निर्धाराने तिथे आलेला आहे. आणि आता राजमुकुट राणीच्या मस्तकावर ठेवणार तोच कान्तारसम्राटाचा प्रतिनिधी

नाट्यपूर्ण प्रसंग निर्माण करतो. बलाढ्य कान्तारसम्राटाचा, उद्दामकेतूचा ह्या राज्याभिषेकाला विरोध आहे म्हणून तो थांबविण्याचे आवाहन करतो. आणि लोक, राजे, धर्मप्रतिनिधी व स्वतः कल्पलता राणी—ते ऐकीत नाही तेव्हा आपल्या सम्राटातर्फे भयानक युद्धाचे आव्हानही करतो. कैरव देशाच्या संपूर्ण विनाशाचे चित्र उभे करतो आणि उद्दामकेतूच्या लष्करी सामर्थ्यापुढे तुमचा क्षणभरही टिकाव लागणार नाही ह्याचा विचार करून हे राज्याभिषेक करण्याचे आत्मघातकी कृत्य थांबवा म्हणून वारंवार सांगतो. पण त्याच्या वल्गनांची पर्वा न करता धर्मप्रतिनिधी सुरेंद्रासारखे ‘वफादार’ पुढारी, आणि दाक्षिणात्य राजे ह्यांच्या आत्मविश्वासपूर्ण निर्धारि आश्वासनांच्या पार्श्वभूमीवर राज्यभिषेक संपन्न होतो.

इकडे कल्पलतेची वडील बहीण कामलता, उद्दामकेतूसारख्या सैतानाचे सहाय्य घेऊन कैरव राज्य स्वतःसाठी मिळविण्याच्या खटपटीला लागते. परकीयांचे सहाय्य घेऊन स्वकीयांचा नाश करण्याचे पाप करायला प्रवृत्त होते आणि जबरदस्त संघर्ष सुरू होतो. पुढे काय होणार ही उत्सुकता, लष्करी सामर्थ्यामुळे, उन्मत्त झालेल्या प्रबलापुढे ह्या राष्ट्रभक्ताचे कितपत साधायचे, ह्याबद्दल हुरहूर निर्माण करून ‘धर्मसिंहासन’ नाटकाचा पहिला अंक यशस्वीपणे संपतो.

मानव मुळात चांगला. सत्त्वगुणांनी युक्त अशा चैतन्याचा प्रकाश त्याच्या अंतःकरणात सदैव सन्मार्ग दाखवीत असतो. पण अविवेकी मनावर विकाराचा पगडा बसला की तामसी प्रवृत्तीचा जोर वाढतो. मग मनाची दोलायमान अवस्था दृग्गोचर होते. विचार आणि विकार यातील सनातन संघर्ष मग अटळ ठरतो. दादांना हा असा संघर्ष रंगविणे आवडते. नाटकाला रंगत आणायला, सामाजिकांची (प्रेक्षकांची) उत्कंठा आणि हुरहूर जागवायला, टिकवायला आणि प्रसंगी वाढवायलाही तिचा उपयोग होतो. नाट्यप्रयोग यशस्वी होण्यासाठी हे नितांत आवश्यक असते. दादांना हे प्रयोगविज्ञान चांगले अवगत होते.

अविचारी कामलता सत्तेसाठी एका सैतानाचे, उद्दामकेतूचे सहाय्य घ्यायला धजली खरी पण ते सहाय्य देताना उद्दामकेतूचे उद्देश तिला स्पष्ट जाणवले. उद्दामकेतू तिला सांगतो की आम्ही तुला सेनाध्यक्ष नेमले आहे. ही घे तरवार आणि कैरव राज्यावर स्वारी करून ते तू आपल्या पराक्रमाने कर हस्तगत. आणि मग ती एकटी असताना स्पष्टच म्हणतो की तू ह्या तरवारीने पराक्रम गाजविलास तर “कैरव राजसिंहासनच काय पण प्रत्यक्ष कांतार साम्राज्य सिंहासनसुद्धा तुझ्या सहज हस्तगत होईल असे आम्ही तुला आश्वासन देतो.” (पृ. २५)

पूर्वी उद्दामकेतूने कामलतेला विवाहाची मागणी घातली होती पण कामलतेने ती झिडकारली होती. त्या अपमानाचे शल्य त्याच्या मनात अजूनही बोचत असते. वरील वाक्यातून उद्दामकेतू तिला त्याची सम्राज्ञी करण्याचे आश्वासन स्पष्टच देतो—तिला ते हवे की नको—ह्याची तो पर्वाच करीत नाही. तिला ते आवडले नाही. त्याचे चावायचे दात आता बाहेर यायला लागले असं ती मनस्विनी स्पष्ट बोलते. अपमानित उद्दामकेतूच्या मनातील कामलतेबद्दलचे क्रोधभाव नाहीसे होऊन तिथे प्रेमजागृती होत आहे. आणि ही प्रेमक्रांतीच आहे असे ‘भुजंग’ नावाचा कामलतेचा एक दुष्ट सल्लागार तिला खूष करायला म्हणून म्हणतो तेव्हा ती चवताळून सांगते, “मी इथे प्रेमक्रांती नव्हे तर राज्यक्रांती करायला आलेली आहे आणि उद्दामकेतूच्या जर मनात असे क्षुद्र, हलकट विचार आले आहेत तर मला नको त्याची ही तरवार आणि नको ते कैरव राज्यसुद्धा!” तिचं सुरेंद्रावर प्रेम आहे. तत्त्वासाठी शत्रुत्व आले असले तरी प्रेमाची एकनिष्ठता ढळलेली नाही. तिचे सुरेंद्रावरील प्रेम अव्यभिचारी व एकनिष्ठ आहे असे ती सांगते. आणि राजकारणापेक्षा त्याला ती अधिक महत्त्वाचे मानते. ती म्हणते, “राजकारण म्हणजे प्रेमाची आणि पावित्र्याची स्मशानभूमी

असेल तर त्याच्या अमंगल दुर्गधात गुदमरून, सडून, कुजून मरण्यापेक्षा सर्वसंगपरित्याग करून थेट जंगलचा रस्ता धरण्यालासुद्धा मी मागेपुढे पहाणार नाही.” (पृ. २८)

विकारवश अवस्थेत सत्तामोह बाधला, सूडाची भावना जागृत झाली. आपल्या अव्यभिचारी आणि एकनिष्ठ प्रेमाची विस्मृती पडली. प्रियकराशी शत्रुत्व घेतले. त्याच्या मरणाचे डोहाळे अनुभवले. पण मनातला सत्त्वप्रकाश उजाडताच, विचारी मनाची सत्ता कामलतेचे मूळ स्वरूप जगापुढे दाखवू लागली. उद्दामकेतूचे उद्देश स्पष्ट होताच ती सत्तामोह आणि सूडभावना विसरली. ती म्हणू लागली, “नाही. राज्यवैभवाकरिता जसे माझे मन हपापलेले नाही तसे सूडासाठीही हपापलेले नाही. मी हा झगडा केवळ तत्त्वाकरिता आरंभिलेला आहे आणि ते तत्त्वसुद्धा मी माझ्या देशाच्या कल्याणाकरिताच स्वीकारलेले आहे. तेव्हा माझा त्याग करणाऱ्या माझ्या स्वदेशबांधवांवर सूड उगविण्याच्या अधम लालसेने प्रेरित होऊन परक्यांच्या तरवारीने स्वदेशाची मान कापण्यास मी केव्हाही तयार होणार नाही. स्वकीयांवर सूड उगविण्यासाठी परक्यांची तरवार हातात धरून स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यावर घाला घालावयास तयार होणे म्हणजे—

परमार्थ घातकी । विनिपात हा ॥ धृ० ॥
स्वातंत्र्यहरिणी । तलवार पापिणी ।
हरि नित निज शिरी । दीन घात पातका महा ॥ १ ॥”

दादांना कुठल्याही गोष्टीपेक्षा तत्त्वनिष्ठा श्रेष्ठ वाटते. त्यांच्या नाटकातील पात्रांचेही तसेच आणि म्हणूनच कामलतेला आपले तत्त्व अधिक प्रिय वाटले तरी त्या तत्त्वाच्या प्राप्तीसाठी—अपवित्र साधनांचा वापर करू नये हीच दादांप्रमाणेच त्यांचीही प्रवृत्ती. कामलता म्हणते, “पण पावित्र्याचा बळी देऊन तत्त्वाचे रक्षण करता येते ही कल्पनाच सपशेल खोटी आहे. पवित्र ध्येयाची सिद्धी अपवित्र साधनांनी होऊच शकत नाही.” (पृ. ३०)

एखाद्या सर्वसामान्य भल्या माणसाप्रमाणे कामलतेचे विचार सुस्पष्ट आणि चांगले आहेत पण मन भोळे, अस्थिर आणि झटकन विकाराधीन होणारे आहे. कुणाचाही युक्तिवाद तिच्या ह्या भोळ्या अस्थिर मनावर अंमल गाजवून जातो. म्हणूनच भुजंगासारखा विषारी सल्लागार त्या आत्मघातकी मार्गाकडे दुष्ट युक्तिवादाच्या आधारे तिला वळवितो तर ‘चंद्रकला’ प्रत्यक्ष उद्दामकेतूचीच पण सत्प्रवृत्त, सत्यप्रिय आणि सन्मार्गप्रदर्शक मुलगी कामलतेला त्या आत्मघातापासून दूर राहण्यासाठी वळवू शकते. आणि मग कामलता स्वतःच्या देशाच्या स्वातंत्र्याचे स्पष्ट आश्वासन उद्दामकेतूकडून मिळत नाही तर ती तरवार त्याला परत करण्याचा निर्धार करते आणि त्याच्या अंतःकरणातील कपटाचा पूर्ण छडा लावण्याचा उद्योग आरंभिते.

व्यक्तीतील सत्त्वगुण आणि तमोगुण ह्यांतील दैनंदिन जीवनातला संघर्ष कामलतेच्या वर्तनाद्वारा दाखविण्यासाठी दादांनी सात्विक ‘चंद्रकला’ आणि तमोगुणी ‘भुजंग’ ह्या पात्रांची मोठी कल्पक योजना केलेली आहे. सत्यप्रिय, न्यायनिष्ठुर आणि निर्भीड स्पष्टवक्ती चंद्रकला उद्दामकेतूला प्रत्यक्ष आपल्या पित्यालाही त्याच्या दुष्ट हेतूंचा आणि घातकी प्रवृत्तींचा जाब विचारते. त्याला पदोपदी विरोध करते, नव्हे त्याच्या दुष्कृत्यांविरुद्ध सत्यप्रस्थापनेसाठी व न्यायाच्या विजयासाठी सशस्त्र बंड पुकारते! ह्या पात्राद्वारा दादांनी आपले राजकीय विचार आणि जीवनमूल्ये स्पष्ट केलेली आहेत. तत्कालीन सत्ताधीशांचा कावा

आणि स्वदेशबांधवातील देशद्रोही प्रवृत्ती दादांना अस्वस्थ करीत. त्याचेही चित्र ह्या पात्राद्वारा स्पष्ट जाणवते.

चंद्रकला म्हणते, लष्करी सामर्थ्यापायी उन्मत्त बनलेले हे सत्ताधीश पक्के बिलंदर, भामटे आहेत.

पद : भयो संध्यविन मन

“भरवंसा नको । ह्या चोरांचा ॥ धृ. ॥ चाल ॥
वरिवरि प्रेमाचा दाखविती देखावा ॥
परंतु अंतरिचा वेगळा खरा कावा ॥
जराहि खास नसे मानसासि ओलावा ॥ चाल ॥
सारा नकली नखरा । नखरा यांचा ॥ १ ॥ चाल ॥
करोनि रंगदंग मांडिती लपंडावा ॥
अखंड करुणेचा करिति थोर कांगावा ॥
अखेर चिखनि गळा साधिती पुरा दावा ॥ चाल ॥
धंदा भोळ्या जगा ॥ ठकवायाचा ॥ २ ॥ (पृ. ३१)

राजद्रोहापेक्षाही सत्य द्रोह महाभयंकर असं स्पष्ट सांगणारी हीच चंद्रकला देशद्रोह्यांच्याबद्दलही स्पष्ट बोलते की—

पद : राधेकृष्ण बोल मुखसे—

देशद्रोही चोर । फितुरी ॥ जे हरामखोर ॥
खल ते पातकी अघोर ॥ धृ ॥
दगलबाज दुष्माना । सन्माने आणुनि सदना ।
स्वजनांच्या कापिती माना ।
ऐसे बेईमान थोर । खल ते ॥ १ ॥

बिकट विकट परवशता । गळफास आवळुनि पुरता
ढळढळ । रडविली जनता । सैतान छल कठोर । खल ते ॥ २ ॥
बुडविती नरकी स्वकुळा । धिःकार अशा चांडाळा ।
मुख नको पाहणे डोळा । भडके क्रोधवन्हि घोर । खल ते ॥ ३ ॥

उत्कट भावना, मग ती देशप्रेमाची आणि स्वातंत्र्यप्रीतीची असली तरी तिच्या अभिव्यक्तीसाठी गद्यापेक्षा गेयत्वच अधिक उपकारक ठरते हे दादांनी जाणले होते आणि नाट्याची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी संगीताची साथ घेतलेली होती हे इथे जाणवते.

वर उल्लेखिलेला खलप्रवृत्त सत्ताधीशांचा कावेबाजपणा उद्दामकेतूच्या द्वारा चांगलाच जाणवतो. कैरव राज्य गिळंकृत करायचे आणि आपल्या प्रेमाचा अद्देर करणाऱ्या कामलतेवर सूड उगवायचा हे मनाशी

पक्के ठरलेले पण वरवर बोलणे आणि वागणेही मात्र वेगळे भासवायचे. कामलता आणि कल्पलता ह्या दोन बहिणीतील भांडण वाटाघाटांनी मिटवायचे असा प्रयत्न ‘धर्मानंद’ करतो. ही मध्यस्थी उद्दामकेतूला हिताची नाही पण त्याला उघड विरोध करणेही इष्ट नाही म्हणून वरकरणी जप करायचा वेगळा आणि आतून तयारी करायची ती वेगळी. उद्दामकेतू हे आपले बेत सांगतो ते असे—

“..... युद्धाच्या तयारीत बिलकूल कसूर करू नका. राजकारणात भांडणापूर्वी आणि भांडण सुरू असताना तडजोडीच्या नावाचा जप एकसारखा सुरू ठेवावाचलागतो. आणि त्यातही एखाद्या सन्मान्य त्रयस्थाने तडजोडीची इच्छा दर्शविल्यास तिचा अनादर करून जगाच्या सहानुभूतीस आचवणे कधीही शहाणपणाचे नसते. तेव्हा आमच्या संगतीचा तुम्ही भलताच अर्थ करू नका. आम्हाला तडजोड बिलकूल नको आहे. आणि जरी तिचा घोष आम्ही आपल्या तोंडाने एकसारखा सुरू ठेवला तरी ती आम्ही कालत्रयीही होऊ देणार नाही, ही आपल्या मनाची खात्री असू द्या.” (पृ. २४)

आणि ह्याच कपटाचा एक डाव म्हणून उद्दामकेतू कामलतेला आपल्या मगरमिठीत पक्की आवळतो आणि कैरव राज्यावर स्वारी करून ते हस्तगत करण्यासाठी तिला भडकावतो. सैनापत्य तिला देतो. दरबारात सन्मानपूर्वक तिला तरवार अर्पण करतो.

उद्दामकेतूच्या जाळ्यात कामलता सापडावी, तिने स्वजनाविरुद्ध लढावे, सूडाने पेटावे आणि त्या विकारापायी सर्वस्वाचा नाश करून घ्यावा ह्यासाठी सतत प्रयत्नशील असलेला ह्या नाटकातील तमोगुणी खलपुरुष म्हणजे भुजंग. सत्वगुणी चंद्रकलेच्या सत्वप्रकाशात आपले अनिष्ट मार्गावर पडू पाहणारे पाऊल सावरणाऱ्या कामलतेला तसे करू न देण्यात ह्या भुजंगाचा वाटा फार मोठा. तो लगेच उद्दामकेतूला सावध करतो आणि त्याच्याकरवी हवी ती आश्वासने देऊन कामलतेला पुन्हा स्वजनाविरुद्ध लढण्यास प्रवृत्त करतो. फंदफितुरी करीत सत्ताधीशांच्याकडून स्वार्थ आणि संपत्ती साधणाऱ्या देशद्रोह्यांचे चित्र ह्या पात्राद्वारा दादांनी रंगविले आहे.

लोकनिर्णयाचे तत्त्व झुगारून राजांचा राजसिंहासनावरील जन्मसिद्ध हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी कामलता उद्दामकेतूच्या लष्करी सामर्थ्याची मदत घेऊन युद्ध करायला प्रवृत्त झाली आहे हे अनिष्ट होय, आणि हे अरिष्ट टाळावे म्हणून सन्मान्य तडजोड काढण्यासाठी धर्मसिंहासनाचे अधिष्ठाते “धर्मानंद” आणि सर्वपक्षाची मंडळी चर्चेसाठी एकत्र येतात. लोकनिर्णयाचे तत्त्व मान्य करावे आणि वाद मिटवावा असा एक पक्ष. तर हे तत्त्व म्हणजे एक थोतांड आहे. राजांचा जन्मसिद्ध हक्क मानावा आणि कैरव राज्य सिंहासन कामलतेला द्यावे असे आग्रही आणि उद्दाम प्रतिपादन लष्करी सामर्थ्याच्या जोरावर करणारा दुसरा पक्ष आहे. दुसऱ्या अंकातील ह्या तिसऱ्या प्रवेशाचे दृष्य आणि संवादांचे स्वरूप पाहिले की तत्कालीन भारतीय राजकारणातल्या ‘राउंड टेबल कॉन्फरन्सची’ याद सतत येते.

कैरव राज्यातील अंतर्गत भांडणे उद्दामकेतूसारख्याच्या बाहेरच्या शक्तीची ढवळाढवळ न होता परस्पर सामंजस्याने मिटावी म्हणून धर्मानंदांचे प्रयत्न होतात. पण कामलतेच्या पाठीशी उभी असलेली उद्दामकेतूची बाह्यसत्ता हे अंतर्गत भांडण सामोपचाराने मिटू देत नाही. अर्धे राज्य कामलतेला द्यावे असाही पर्याय निघतो पण तोही उद्दामकेतू यशस्वी होऊ देत नाही. कामलता एकटी ह्या विचारविनिमयात भाग घेत असती तर हे आपसातील भांडण सहज मिटले असते. बाह्यसत्तेचा हस्तक्षेप झाला की भांडणे मिटतच नसतात. आणि तसेच घडते. युद्धाची नांदी झडते. धर्मसिंहासन कैरवाच्या बाजूला उभे ठाकते कारण

लोकनिर्णयाच्या तत्त्वाला धर्माने मान्यता दिलेली आहे. धर्म हा दुर्बलांचा रक्षक आहे. तो शांततेचा पुरस्कर्ता असला तरी, बलात्काराचा, जुलमाचा आणि अन्यायाचाही सहाय्यकर्ता नाही. धर्मानंद इतर सर्व राजांना धर्मध्वजाखाली एकत्र होऊन उद्यमकेतूशी लढायला आवाहन करतात. सर्व राजे त्या आवाहनाला आवेशात अनुकूल प्रतिसाद देतात आणि धर्मनंदांच्या जयजयकारात दुसरा अंक संपतो. पण सामाजिक विचलित होतात. त्यांना चुटपुट लागते की खरंच उद्यमकेतूसारख्या लष्करी सामर्थ्याने बलाढ्य असलेल्या सम्राटापुढे दुर्बल कैरव आणि इतर छोटे राजे यांचा टिकाव लागेल? सत्य आणि असत्य, लोकांचे हक्क आणि राजांचे हक्क, न्याय आणि अन्याय, धर्म आणि अधर्म ह्यात कुणाचा विजय होणार? हे प्रश्नचिन्ह घेऊनच पडदा पडतो. दादांच्या यशस्वी नाट्यकारुत्वाची आणि प्रयोगविज्ञानप्रभुत्वाची पावती देत सामाजिक नाटकात रंगतो.

धर्म, राजकारणापासून दूर राहू शकत नाही. लोककल्याण आणि लोकाभिवृद्धीसाठी सतत प्रयत्नशील रहाणे हे धर्मकर्तव्यच, नव्हे तोच धर्माचा धर्म होय, धर्मसिंहासने निर्माण होतात ती ह्यासाठीच. धर्मसिंहासनांनी ह्यासाठी धर्मयुद्ध पुकारले पाहिजे. धर्मसिंहासनांची कर्तव्येही दादांनी स्पष्ट केलेली आहेत.

- (१) प्रबलांच्या जुलुमापासून दुर्बलांचे संरक्षण करणे.
- (२) प्रजेच्या स्वयंनिर्णयाच्या हक्काला मान्यता देणे.
- (३) धर्म हा प्रजेचा, समाजाचा पिता, त्राता व शास्ताही झाला पाहिजे.
- (४) लष्करी सामर्थ्य हेच जगातले सर्वश्रेष्ठ सामर्थ्य नाही हे दाखवून दिले पाहिजे.
- (५) पौरुषाचे अधिष्ठान आत्मसामर्थ्य आहे, भौतिक सामर्थ्य नाही ह्याची प्रतीती घडविली पाहिजे.

तत्कालीन भारतीय राजकारणात धर्मपीठांच्या जगद्गुरूंनी, ‘स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे’ ह्या लोकनिर्णयाला मान्यता द्यावी म्हणून जे प्रयत्न झाले व तदनुषंगाने जो इतिहास घडला तोच साररूपाने इथे नाट्यरूप घेत असावा.

तिसऱ्या अंकाचा पडदा उघडतो तो आपल्या शस्त्रसामर्थ्यापायी उन्मत्त आणि उद्धट बनलेल्या सैतानाच्या उद्यमकेतूच्या युद्धातील विजयाच्या वार्तेने. कैरवांचा पराभव झालेला आहे. आणि ह्या सगळ्यांचे श्रेय जाते. ते कामलतेच्या पराक्रमाला. तिने अभूतपूर्व असा पराक्रम रणांगणावर गाजविला. प्रत्यक्ष सुरेंद्राला तिने कैद केले. हजारो कैरवांचा फडशा पाडला.

कामलता पराक्रमी खरी पण पराक्रमाचे भूषण असतो तो ‘प्रशम’. प्रशम म्हणजे कामक्रोधादी षड्विप्लव मिळविलेला विजय आणि त्यायोगे मनावर राखलेला संयम. “प्रशमाभरणं पराक्रमः ।” असं भारवी नावाचा संस्कृत महाकवी सांगून गेलाय. कामलतेच्या पराक्रमाला ह्या प्रशमाची जोड नाही. त्यामुळेच विवेकाच्याद्वारा विकारांवर तिला विजय मिळविता येत नाही. धर्मनंदांच्या धर्मयुद्धाच्या घोषणेनंतर तिचे मन आणि मत काहीसे पालटलेले असावे. कैरवांविरुद्ध लढण्यास तिने कदाचित नकारही दिलेला असावा. उद्यमकेतूने तिला चिडविले, तिला बेईमान, नामर्द, नादान अशा हिणकस शिब्यांनी अपमानित केले. तिच्यातला विकार जागृत केला. आणि मग ती प्राणपणाने लढली. उद्यमकेतूला खोटं पाडून, खोट्या समाधानानं आसुरी आनंदात बेहोष झाली. तरवार आणि अंग रक्ताने माखलेले, सोबत सुरेंद्राला कैद करून आणलेले अशा अवस्थेत ती रणचंडिका रंगभूमीवर प्रवेश करताच बेभान अवस्थेत ओरडून सांगते

की, “बोलवा उद्दामकेतू महाराजांना. त्यांनी मला बेईमान, नार्मद, नादान म्हणून माझा अपमान केला आहे. मी सर्व खोटं पाडलंय. खात्री करून घेऊ देत त्यांना ह्याची!”

पण मनातून तिला ह्या साऱ्या गोष्टींनी समाधान लाभलेलं नाही. उलट आतल्या आत ती अत्यंत अस्वस्थ आणि दुःखी, कष्टी व व्यथित आहे. तिला सारखं वाटतं की आपण अपराधी आहोत. आपल्याला कैरवांकडून देहान्त प्रायश्चित्त घ्यायला पाहिजे. कारण आपण स्वजनांशी, स्वदेशाशी बेईमानी केली आहे; त्यांचा घात केला आहे. आपण महापातकी आहोत. आपण विकारवश आहोत आणि हे वाईट आहे ह्याचीही तिला जाणीव आहे. त्या विकारापायी आपण किती विकृत बनू शकतो ह्याचं भानही तिला आहे. पण ती त्या विकारून राला आवर घालू शकत नाही हेही ती जाणून आहे. आत्मघातकी मोह ती आवरू शकत नाही ह्याची तर तिला पूर्ण जाणीव आहे. म्हणून मग तिच्या हाती उरते ती फक्त त्याबद्दलची खंत आणि पश्चात्तापदग्ध भयाण मनःस्थिती!

अभूतपूर्व विजयानंतर, सुरेन्द्राला कैद केल्यानंतर ती म्हणते, “(स्वगत) सुरेंद्राशी बोलावेसे वाटते. पण त्याच्याकडे डोळे वर करून पहाण्याचीच छाती होत नाही. देवा, ज्या जिवाची ओढ मला रात्रंदिवस घायाळ करीत आहे त्याची माझ्या हातून आज अशी विटंबना व्हावी काय? खरोखर शिरावर वीज कोसळून यावेळी मला मृत्यू येईल तर मी आपल्याला मोठी भाग्यवान समजेन. पण माझ्यासारख्या अधमाधम पापिणीला असा सुखासुखी मृत्यू कसा येणार? अनंत हालअपेष्टांनी होरपळून भाजून तडफडतच मला मेले पाहिजे. धिःकार कामलते, धिःकार असो तुला आणि तुझ्या आसुरी राज्यलालसेला!” (पृ. ५५)

पश्चात्तापदग्ध कामलता, उद्दामकेतूला स्पष्ट बजावते तेही ह्या संदर्भात अत्यंत मोलाचे ठरावे. ती म्हणते, “वास्तविक आपल्या शब्दांनी आपल्या अंतःकरणातील गूढ भाव स्पष्ट प्रकट झाल्यावर मी आजसुद्धा रणांगणावर पाऊल टाकायला नको होते. परंतु प्रेमासारख्या दुर्जिक्य शक्तीलाही कामलतेच्या तत्त्वनिष्ठेचा भंग करणे शक्य नाही, ही गोष्ट आपल्या प्रत्ययाला आणून देण्याचा आत्मघातकी मोह मला आवरता आला नाही आणि मी मूढेने आज या अघोर राक्षसी कृत्याने रणभूमीचे पावित्र्य धुळीला मिळविले. परंतु मला आता या अमंगल पापकर्माचा अगदी वीट आला आहे आणि स्वजनांच्या रक्ताने रंगून निघालेल्या राजसिंहासनाचा उपभोग घेण्यापेक्षा भिक्षापात्र घेऊन भीक मागत हिंडणे चांगले असा माझ्या बुद्धीचा ठाम निश्चय झाला आहे.” (पृ. ५८)

अंतःकरणात सत्वप्रकाश जागा होताच तमोगुणाचा अवतार संपतो. एक नवाच माणूस जणू जन्माला येतो. मग त्याच्या वृत्तीत, विचारात आणि वर्तनात आमूलाग्र परिवर्तन घडते, अशी दादांची निष्ठा आहे. कामलता ह्या दृष्टीने बोलते तेही महत्त्वाचे आहे. ती म्हणते, “होय. ही कामलताच तुझ्याशी बोलत आहे पण जिने स्वदेशहत्येच्या पातकाने आपला अधःपात करून घेतला ती मात्र ही कामलता नाही. ती कामलता पश्चात्तापाच्या अग्नीत जळून खाक झाली!” (पृ. ६९)

पश्चात्ताप झालेला माणूस प्रायश्चित्त घ्यायला प्रवृत्त होतो. ते प्रायश्चित्त विविध स्वरूपाचे असू शकते. आपल्या हातून जे वाईट घडले असेल त्याचे परिमार्जन करणे हाही एक प्रायश्चित्ताचा मार्ग असू शकेल. कामलतेने कैरवांच्या शत्रूला सहाय्य केले. कैरवांचा घात केला. सुरेंद्रांना कैद केले. कैरव राज्य आता संपूर्ण नष्ट होणार अशी चिन्हे दिसू लागली. उद्दामकेतू आता ते राज्य गिळंकृत करणार हे उघड झाले. तेव्हा सुरेंद्राची मुक्तता करणे आणि कैरव शत्रू उद्दामकेतू नष्ट करणे हा प्रायश्चित्ताचा एक प्रकार कामलतेला

पटला आणि मग “उद्धामकेतूच्या रक्ताने हे हात धुवून काढल्याशिवाय व सुरेंद्राला तुझ्या (कल्पलतेच्या) पुन्हा स्वाधीन केल्याशिवाय या पातकी हातांनी मी तुला स्पर्श करणार नाही” असं ती आपल्या बहिणीला कल्पलतेला शपथेवर सांगते.

पण उद्धामकेतूसारख्या सामर्थ्यशाली दुष्टाला रणांगणावर जिंकता येणार नाही हे ती जाणते आणि कपटानेच त्याचा वध करण्याचे योजिते. तसे ती सांगतेही पण—पद्यातून—आणि मग पद्य किंवा संगीत म्हणा, एकरूप होते नाटकाशी.

पद — शठता शठा । हालाहलाचा मधु मुखि घट ।
जो वृथा सरलता । त्या नटखटा ॥ धृ. ॥
खल कपटे अडवावा । पदतली बडवावा तुडवावा ।
सत्य हेचि जनि । आचार इतर फुकट खोटा ॥ १ ॥

आणि ही कामलतेची घोषणा नाटकात एक नवे चैतन्य निर्माण करते. सामाजिकांनाही एक नवी आशा आणि उत्सुकता जाणवू लागते.

पण उद्धामकेतूही काही कमी राजकारणी नाही. लष्करी सामर्थ्याबरोबरच कपटनीतीही तो बाळगून आहे. धर्मध्वजाखाली एक होऊन कैरवांच्या बाजूने लढणाऱ्या राजमंडळात त्याने फितुरी आणि बेदिली माजविली, राजमंडळातील राजांनी यापुढे लढायचे नाही असा निर्णय घेतला. ते सगळे स्वदेशी परत जायला निघाले! धर्मानंदांशी वादवितंड घालून त्यांची आज्ञा उल्लंघून त्यांनी युद्ध बंद करण्याचा एकतर्फी व एकमुखी निर्णय घेतला. धर्मानंदाची त्याच्या तत्त्वांची व त्याच्या संन्याशांची त्यांनी निर्भर्त्सना केली. उद्धामकेतू धर्मपक्षाचे सारे बळ अशा प्रकारे खच्ची करण्यात यशस्वी झाला, नीतिनिपुण ठरला.

राजकारणात पोटचेही आडवे आले तर ते हरप्रकारे बाजूला सारले पाहिजे ह्या तत्त्वानुसार उद्धामकेतूची कन्या चंद्रकला त्याच्या ह्या सर्व कृत्यांना उघड उघड विरोध करते. तेव्हा तिचे युवराज्ञीपद काढून घेऊन तो तिला राजवाड्याबाहेर घालवून देतो.

ह्या सगळ्या बदललेल्या परिस्थितीमुळे कैरव राज्यातर्फे आता लढणार कोण हा प्रश्न साहजिकच निर्माण झाला. सुरेंद्र कैदेत, इतर राजे युद्धनिवृत्त झालेले. तेव्हा धर्मानंद स्वतः तरवार हाती घेतात. एक संन्याशी शस्त्र घेऊन अन्यायाशी लढायला सिद्ध होतो. अहिंसेचे आणि शांतीचे पालन प्रसंगी शस्त्र धारण करूनही करावे लागते हे दादांचे ठाम मत. धर्मानंद स्वतः सेनापती होतात आणि संन्याशाचे सैन्य ही कल्पनाच मोठी अभिनव आणि विस्मयकारक आहे पण राष्ट्ररक्षणासाठी, धर्म आणि धर्मरक्षक संन्यासीही त्रयस्थासारखे उदासीन राहू शकत नाहीत. तेही देशाचे व राष्ट्राचे एक घटक आहेत. राष्ट्राप्रती त्यांचीही काही जबाबदारी आणि कर्तव्य आहेच. धर्मानंद ह्या शस्त्रग्रहणाला तयार होण्यापूर्वी नानाप्रकारे क्षत्रिय राजांना विनंती करतात. त्यांच्या क्षात्रधर्माची त्यांना जाणीव करून देतात. पण फितुर राजे त्यांचं ऐकत नाहीत तेव्हा ही अद्भुत आणि अभूतपूर्व घोषणा धर्मानंदांना करणे भाग पडते.

त्याप्रसंगी त्यांनी केलेली भाषणे दादांच्या राजकीय अहिंसावादी व शांतिप्रिय तत्त्वज्ञानाचीही चांगली मीमांसा करून जातात. दादाही एकव्रती होते, संन्यासी होते. “काम्यानां कर्मणां त्यागः!” काम्य

कर्माचा त्याग म्हणजे संन्यास ही गीताप्रणीत व्याख्या दादांच्या जीवनाला पूर्णतया लागू पडत होती. त्यांनी देशसेवेसाठी सर्वसंगपरित्याग केलेलाच होता. धन वा मान, मद वा पद त्यांना कधी मोहू शकले नाही. ते जवळ चालून आले तरी त्यांनी त्यांचा स्वेच्छेने व लीलया त्याग केला हे त्यांचे चरित्र आणि चारित्र्य आहे. तेव्हा धर्मानंदांच्या तसविरीत दादांचे चित्र दिसणे सहज शक्य आहे. धर्मानंदांची काही वाक्ये म्हणूनच इथे महत्त्वाची ठरावी—

“स्वमताचा अभिमान बाळगणे हे पौरुषाचे लक्षण असले तरी स्वमताच्या नावाखाली प्रतिज्ञेपासून भ्रष्ट होणे हे पौरुषाचे लक्षण खास नाही. हा दुबळेपणा आहे. आणि त्यातही असत्य व आत्मघातकी स्वमताचा आग्रह धरून स्वपक्षाचा विश्वासघात करण्यास तयार होणे म्हणजे या अधमपणाला तर जगात तोड नाही.” (पृ. ७७)

काँग्रेसच्या तत्कालीन टिळक आणि गांधीप्रणीत ध्येयधोरण आणि तत्त्वप्रणाली व कार्यक्रम यांच्याशी विरोध करणाऱ्या स्वपक्षीयांना तर इथे दादांनी संबोधिले नसेल ना?

“संन्याशाच्या मनगटात ही ताकद केव्हाही असते. त्याने शस्त्रसंन्यास केलेला असला तरी शक्तिसंन्यास केलेला नसतो. किंबहुना ही शक्ती परमोत्कर्षाने ज्याच्या मनगटात नसेल तो खरा संन्याशी होऊच शकत नाही. कारण संन्यास हा मर्दाचा धर्म आहे—नामर्दाचा धर्म नाही. ही शक्ती सदैव मनगटात खेळत असूनही तो शस्त्रास कधी स्पर्श करीत नाही हे त्याचे औदार्य आहे—हे त्याचेपावित्र्य आहे. पण तेवढ्यावरून तो अशक्त आहे. भीरू आहे असे समजू नको. तो धैर्याचा मेरू आणि शौर्याचा सागर आहे.” (पृ. ७९)

लोकनिर्णय, लोकांचे हक्क, लोकसंग्रह, लोककल्याण आणि लोकांचे स्वातंत्र्य अबाधित राहण्यासाठी प्रसंगी सशस्त्र लढाही आवश्यक ठरल्यास तो केला पाहिजे ही दादांची राजकीय निष्ठा इथे स्पष्ट दिसते.

आणि धर्मानंदासारखा जगद्गुरू आपल्या संन्याशांचे सैन्य उभारून लोकनिर्णयाविरुद्ध उभ्या ठाकलेल्या उन्मत्त, अन्यायी आणि जुलमी प्रबळ राजसत्तेला आव्हान देतो तेव्हा सामाजिक थरारून जातात. क्षात्रधर्माचा हा संन्यासी अवतार अनपेक्षित अवतीर्ण होताच एक नवी आशा आणि उत्कंठा त्यांच्या मनाला आकर्षून घेते. सामाजिक वर्ग नाटकात तल्लीन होतो.

सत्य, न्याय, नीती, स्वातंत्र्य आणि सुखशांती नांदण्यासाठी विशिष्ट तत्त्वनिष्ठा बाळगणारे कुणाचीही पर्वा करीत नाहीत. प्रबळ, पराक्रमी पित्याशीही दोन हात करायला ते मागेपुढे पहात नाहीत. सर्वजनहिताचे जे असेल ते रोखठोकपणे बोलले पाहिजे. निर्भयता, निर्भीडता आणि निर्भीकता ही तत्त्वनिष्ठांची आवश्यक आयुधे. दादांच्या चरित्राचा व चारित्र्याचा हाही एक पैलू होता. ह्या नाटकातील चंद्रकलेचे पात्र ह्या पैलूचाच एक जाज्वल्य आविष्कार आहे. त्या दृष्टीने चंद्रकलेचे विचार अवश्य पहावेत.

“समजते (राजकारण) चांगले समजते पण राजकारणात सच्चेपणाचा खूनच पाडला पाहिजे असे काही शास्त्र नाही.” (पृ. ३८)

“पण राजद्रोहापेक्षा सत्यद्रोह अधिक भयंकर आहे.” (पृ. ३२)

“देशद्रोही चोर फितुरी । जे हरामखोर । खलते पातकी अघोर ॥ धृ ॥ (पृ. ३५)

“दीनदुर्बलांच्या रक्ताने माजास आलेल्या ह्या कांतार सम्राटाच्या (प्रत्यक्ष तिच्या वडिलांच्या) विषारी सावलीत हा पिंड धष्टपुष्ट करण्यापेक्षा कंगाल भिकारीण होऊन उकिरड्यावर कुत्र्याच्या मौतीने तडफडून मरणेही मी मोठ्या आनंदाने पत्करेन.” (पृ. ६३)

दादा जे जगले तेच आणि तेवढेच त्यांनी लोकांना सांगितले. त्यात बेईमानी वा खोटेपणा किंवा केवळ कल्पनेची हिणकंसताही त्यांनी त्याला स्पर्श दिली नाही. त्यामुळेच दादांच्या नाटकांतील पात्रे एकसारखेच, एकविषयी, एकजिनसी व एकसुरी बोलतांना जाणवत असतील.

धर्मानंदांनी आरंभिलेले धर्मयुद्ध बंद पडले पाहिजे ह्यासाठी उद्दामकेतूने रचलेले डावपेच सामाजिकांना सत्य, सत्याग्रह वगैरे सुप्रतिष्ठित तत्त्वांचे स्पष्ट विवरण करून जातात. धर्मानंद अधिपती असले तरी इतर संन्यासीदेखील आपापले मठ स्थापून होतेच. त्यांचेही लहानमोठे नायक होतेच. उद्दामकेतू त्या उदासीन संन्याशांच्या नायकांना बोलावून आणतो आणि त्यांना धर्मानंदाने आरंभिलेले युद्ध, त्यांच्याविरुद्ध युद्ध पुकारून किंवा सत्याग्रह करून बंद पाडायला फर्मावितो. पण ते यतिनायक ह्या दोन्ही गोष्टींना नकार देतात. तेव्हा उद्दामकेतू त्यांना कैद करवून अंधाच्या कालदुर्गात बंद करण्याची शिक्षा फर्मावितो. (काळ्या पाण्याच्या शिक्षेची आठवण व्हावी.)

ह्या प्रसंगांच्या अनुरोधाने दादांनी सत्याग्रह ह्या गांधीप्रणीत, शांतिप्रधान, अहिंसात्मक तत्त्वाचे विश्लेषण केलेले आहे. सत्याग्रह हा नेभळटांचा, भेकडांचा आणि दुबळ्यांचा धर्म नाही. उद्दामकेतूसारखा हिंसाचारी, अत्याचारी, जुलमी, युद्धपिपासू आणि क्रूरकपटी राजादेखील सत्याग्रहाच्या तत्त्वाला प्रतिष्ठित समजतो. त्या मार्गाने युद्धे बंद पडू शकतात ह्यावर विश्वास ठेवतो पण त्याचवेळी हेही स्पष्टपणे सांगतो की, “तुमच्यासारख्या नादान भेकडांच्या हातून सत्याग्रह यशस्वीपणे पार पडेल असे आम्हाला आता वाटत नाही. सत्याग्रह हा मर्दाचा मार्ग आहे—नामर्दाचा मार्ग नाही.” (पृ. ८७)

सत्याग्रहाप्रणाणेच, शाब्दिक तीव्र निषेधाचा मार्ग अवलंबिणेही फक्त सामर्थ्यशाली पराक्रमालाच शोभून दिसते. भ्याडपणा, दुबळेपणा आणि युद्धभय लपविण्यासाठी उसने अवसान आणून सविनय तीव्र शाब्दिक निषेध करणे हास्यास्पदच ठरते. हेही दादांनी ह्या संन्याशांच्या, दुय्यम नायकांच्या वर्तनाद्वारा दाखवून दिलेले आहे. उद्दामकेतू त्यांना कपटाने कैद करवितो तेव्हा ते असाच तीव्र सविनय शाब्दिक निषेध करतात पण त्याचा उद्दामकेतूवर काहीच परिणाम होत नाही. उलट तो त्यांचा निषेध सहर्ष स्वीकारतो, मंजूर करतो आणि त्यांची थट्टा उडवितो. विरोधकांच्या अनुयायांत फूट पाडण्यासाठी नेहमी तत्पर असलेला उद्दामकेतू ह्या सत्याग्रहाचा उपयोग भेदनीतीसाठीच करून घेतो. धर्मानंदांना हे संन्यासी उपयोगी पडू नयेत, धर्मानंदांचे सैन्यबळ वा नैतिक बळ वाढू नये म्हणून तो हा सत्याग्रहाचे नाटक अवश्य व्हावे म्हणून प्रयत्न करतो. पण त्याचाही उपयोग होत नाही. धर्मानंदांचे नैतिक बळ कमी होत नाही. ते हा सत्याग्रह व हे सत्याग्रही ह्यांची कत्तल करून युद्धभूमीचा मार्ग अवलंबायला सिद्ध होतात. तेव्हा हे संन्याशांचे सत्याग्रही नायक धर्मानंदाला शरण जातात. प्राण वाचविण्यासाठी धडपड करतात. सर्व अनुयायांना त्यासाठी वाट फुटेल तिकडे पळून जाण्याचा धर्मसिंहासनाधिपती म्हणून आदेश देतात!

सत्याग्रह हा आपल्याला मनोमय पटलेल्या निर्भळ सत्याच्या रक्षणासाठी आग्रहपूर्वक करायचा असतो. कुणी धाक दाखविला, बडगा हाणला, प्रलोभन पुढेकेले आणि त्यापायी आपण सत्याग्रह आरंभिला तर त्या सत्याग्रहाच्या महान तत्त्वाची प्रतिष्ठा जाते. उद्दामकेतूच्या बडग्याला भिऊन काही संन्यासी सत्याग्रहाचा मार्ग अवलंबितात तेव्हा ते त्या महान् तत्त्वाला काळीमा फासतात कारण सत्याग्रह हा भीतीपोटी वा कुणाच्या सांगण्यानुसार अवलंबायचे तंत्र नाही. स्वतःला पटलेल्या, स्वतः परीक्षून स्वीकारलेल्या सत्याच्या संरक्षणासाठी हा आग्रह धरायचा असतो. एकाच्या बडग्याला भिऊन आरंभिलेला सत्याग्रह दुसऱ्याने बडगा उगारताच पार कोलमडून पडेल. आणि तसे घडतेच. उद्दामकेतूच्या बडग्याला भिऊन केलेला सत्याग्रह धर्मानंदांनी बडगा उभारताच बंद पडतो. सत्याग्रही वाट फुटेल तिकडे पळत सुटतात!

उद्दामकेतूसारख्या उन्मत राज्यकर्त्याला प्रत्यक्ष स्वतःच्या मुलीकडून अपमान व विरोध सहन करावा लागतो. त्याची कन्या चंद्रकला लोकांचे नेतृत्व करून उद्दामकेतूला जनमतापुढे वाकायला सांगते, जनमताचा आदर केल्याशिवाय सत्ता टिकणार नाही म्हणून त्याला पुनःपुन्हा बजावते. राज्यकर्त्यांनी जनतेच्या नेत्यांशी बोललेच पाहिजे. ते नेतृत्व नावडते म्हणून ते टाळता येणार नाही. त्या नेतृत्वाला झुगारून जनतेशी बातचीत होऊच शकणार नाही, हे दादांनी प्रतिपादन केलेले तत्त्व त्या काळच्या राजकीय परिस्थितीतील काही प्रश्नांचे वा समस्यांचे उत्तर असू शकेल. ब्रिटिशांनी गांधीजींशी वा तत्सम नेत्यांशी बातचीत केलीच पाहिजे असे त्याकाळी बोलले जात होतेच. आणि अशी बातचीत करून राज्यकर्त्यांनी जनमताचा आदर राखलाच पाहिजे हेही दादांचे प्रतिपादन आहे. तसा आदर न राखला तर तो राजधर्म नव्हे आणि त्याचे परिणामही चांगले होणार नाहीत असा इशारा दादा स्पष्ट देतात. चंद्रकला म्हणते, “महाराज लोकमताला पायदळी तुडवून आपण आज राजधर्माचा भंग करीत आहात हे ठीक नाही. ही लोकांची वंचना आहे. हा लोकांचा विश्वासघात आहे. तो आपल्याला भोवल्यावाचून राहणार नाही.”

सत्तांध जन—वंचका । नृपति नच गणिति बुध
तस्करचि तो निका । स्वजन धिक्कारिती करिती दुर्लौकिका ॥ धृ. ॥
नुरतेचि सुरता । नृपधर्म विमुखा
विनिपात शतधा । त्या हतविवेका ॥ १ ॥”

आणि खरोखरच शेवटी ह्या विवेकहीन उद्दामकेतूचा संपूर्ण विनाश होतो. जनतेचे नेतृत्व करणारी प्रत्यक्ष त्याची कन्या चन्द्रकला जनतेचे सैन्य घेऊन वडिलांच्या छावणीला गराडा घालते व त्याला कैद करू इच्छिते पण तेवढ्यात कामलता कपटनाट्य योजून त्या उद्दामकेतूचे शिरच त्याच्याच खड्गाने धडापासून वेगळे करते. एका जुलमी, नराधम, क्रूर व जनमत पायदळी तुडविणाऱ्या कामान्ध सार्वभौम सम्राटाचा असा भीषण अंत होतो. कामलतेला स्वजनाविरुद्ध केलेल्या स्वकृत्यांचा पश्चात्ताप होतो. स्वजनांचे रक्त सांडले ह्या पापाचा पाढा वाचून त्याबद्दल कठोर प्रायश्चित्त त्याच स्वजनांच्या हातून घ्यायला ती सिद्ध होते. पश्चात्तापदग्ध मनोवस्थेत सूडाने पेटलेली कामलता कामलंपट उद्दामकेतूच्या प्रेमाला आपण वश झालोत असे कपटनाट्य करीत त्याचा शिरच्छेद करते.

धर्मानंदाचे सैन्य विजयी होते. आणि ते सगळे संन्यासी पुनः शस्त्र टाकून विरागी बनतात. आता चंद्रकला उद्दामकेतूचा वारस म्हणून कान्तार साम्राज्याची राणी झालेली आहे. तिने कैरवांचं स्वातंत्र्य आणि जनमताचा कौल शिरसामान्य केला आहे.

ह्या नाटकाच्या शेवटल्या प्रवेशातली ही काही वचने पहा. दादांचे राजकीय तत्त्वज्ञान ती प्रकट करीत आहेत. भारताच्या, तत्कालीन परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर ह्या ओजस्वी विचारांचे तेज त्यांच्या देशभक्तीला वेगळीच उंची प्रदान करीत आहे.

चंद्रकला : अरेरे! या लोकोत्तर पुरुषाचा अखेर असा भयंकर अंत झाला. का? दीनदुर्बलांच्या रक्ताकरिता हपापलेल्या उन्मत प्रबलांनो, या कान्तार सम्राटाच्या उदाहरणाने वेळीच सावध व्हा आणि पतितांचा वाली परमात्मा हे तत्त्व लक्षात ठेवून त्याने दिलेल्या सामर्थ्याचा दुर्बलांच्या नाशाकडे दुरुपयोग करू नका. नाहीतर.....

हरिल परमेश हा शौर्यमद । मर्दुनी महा कर्दनकाला ॥ धृ. ॥
तुडवुनि क्षणि या । राज्यवैभवा । करिल ठार कुला ॥ १ ॥

लोकशाहीचा संपूर्ण विकास दर्शविण्यासाठी दादांनी कल्पलतेच्या तोंडी घातलेला हा विचार पहा—

“लोकनिर्णयाच्या तत्त्वाचा कैरवात पूर्ण विकास व्हावा म्हणून त्यास घालण्यात आलेली राजकुलोत्पन्नत्वाची मर्यादा मी आज काढून टाकलेली आहे.”

याचाच अर्थ असा की यापुढे लोक ज्या कुणाला निवडून देतील तो गादीवर बसेल. तो मग गांधीजी म्हणत तसा अगदी हरिजन आणि अबलही असेल.

चंद्रकला लगेच सर्व गुलाम राष्ट्रांना स्वातंत्र्य बहाल केल्याची घोषणा करते. आणि धर्मानंद धर्माची आज्ञा म्हणून फर्मान काढतात की—

“सभासदहो, आता आपणा सर्वांना परमश्रेष्ठ धर्मसिंहासनाची अशी धर्माज्ञा आहे की दुर्बलांचा संहार हा प्रबलांचा धर्म नसून त्यांचा उद्धार हा त्यांचा धर्म आहे, हे सदैव लक्षात ठेवून परस्परांनी परस्परांशी बंधुत्वाच्या नात्याने, समतेने व ममतेने वागावे आणि जगातील परस्वापहारी युद्धे बंद पाडून शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करावी.”

दादांनी, हिंदुधर्माचे विश्वकल्याणकारी ममताधिष्ठित समतेचे मानवीमूल्यांकित तत्त्व प्रभावीपणे जनतेपुढे मांडलेले आहे.

दादा ‘पोएटिक जस्टीस’चे चहाते आहेत. सर्वसामान्यांच्या सापेक्ष भावना ते नाटकातून व्यक्त करतात. दुष्टाला शासन, अन्यायाचे परिमार्जन, चांगल्याचे भले होणे, आदर्शांना विजय लाभणे, इत्यादी गोष्टी व्यवहारात कदाचित दुर्लभ पण दादा वाङ्मयात ह्या आवर्जून वर्णिताना दिसतात. ते आशावादी आहेत. जनतेला राष्ट्रभक्तीने चेतविताना त्यांना निराश अवस्थेत लोटणे आणि मानसिक वैफल्य जाणवू देणे कसे लाभदायक ठरणार? म्हणूनच दुर्जनांचा नाश आणि सुजनांचा विजय दादांनी वर्णिला. तत्कालीन राजकारण, त्यातील जहाल, मवाळ, आदी पक्ष, ब्रिटिश सत्तेशी लोकमताच्या आदराबद्दल आणि त्यांच्या स्वयंनिर्णयाच्या हक्काबद्दल चाललेला लढा व त्यासाठी गांधींनी वापरलेली सत्याग्रह, अहिंसा, आदी

वैचारिक पण कृतिप्रधान शस्त्रे तसेच काहींच्या मते आवश्यक असलेला जनतेचा सशस्त्र उठाव इत्यादी कालोचित बाबींचे नाट्यमय दिग्दर्शन दादांनी सर्वार्थाने रसिकांपुढे मांडले आहे.

वैचारिक मंथन करून सैद्धान्तिक निर्णय प्रस्थापित केल्यावर त्या उपयुक्त राजकीय तत्त्वप्रणालींचा देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी पुरेपूर उपयोग व्हावा म्हणून प्रसार व प्रचार करण्यासाठी सर्वस्तरीय सामाजिकापर्यंत एकसमयावच्छेदे पोहोचण्याचे नाटकासारखे दुसरे अन्य प्रभावी माध्यम असू शकत नाही हे ओळखूनच दादांनी नाट्यलेखनाची विनंती मोठ्या आनंदाने स्वीकारलेली आहे.

राजकारण आणि धर्मकारण एकत्र नांदविणाऱ्या शिवशाहीचा आदर्शही दादा विसरलेले नाहीत. धर्म आणि स्वदेश ह्यांचे हितसंबंध परस्परांत अतूटतेने गुंतलेले आहेत. जनतेच्या मुक्तीसाठी मग ती आध्यात्मिकच नव्हे तर सामाजिक, आर्थिक वा राजकीय असो ती मिळविण्यासाठी धर्म पुढेच सरसावला पाहिजे. धर्मवीरांनी ही सर्व स्वातंत्र्ययुद्धे, हे सर्व मुक्तीचे लढे लढविलेच पाहिजेत. सनातन हिंदुधर्म ह्याही बाबतीत माघारी राहणार नाही हे दादांनी समर्थपणे या नाटकात दाखवून दिले आहे. लोकशाहीची तत्त्वे, ममताधिष्ठित समतेचे सूत्र आणि दुर्बलांच्या, सज्जनांच्या रक्षणाचे ब्रीद, हिंदुधर्माने अंगिकारलेले आहे; व खरा धर्म हाच होय हे दादांचे चपखल प्रतिपादन आहे. त्यासाठीच 'धर्मसिंहासन' निर्माण झाले आहे.

७. शीलसंन्यास

‘शीलसंन्यास’ हे दादांचे रंगभूमीवर न आलेले नाटक. “मॉरिस मेटरलिक”च्या ‘मोनाव्हॅना’ची मध्यवर्ती कल्पना दादांनी स्वीकारलेली आहे असं म्हणतात. पण तसे वाटत नाही. ‘मोनाव्हॅना’ नाटकाच्या कथानकाचा केवळ सांगाडा दादांनी वापरलेला आहे. एक राणी आपल्या लाखो प्रजाजनांना पारतंत्र्य, हाल, कष्ट, अपमान, उपासमार, मृत्यू, ह्यापासून वाचविण्यासाठी आपल्या शीलाचा बळी द्यायला तयार होते. पतीवर असीम प्रेम असूनही ह्या पातिव्रत्यावर ती स्वहस्ते निखारा ठेवायला सिद्ध होते. हा एक त्या कथानकातील धागा दादांनी पकडला आहे. बाकी ह्याचे मागचे पुढचे धागेदोरे, ह्यामागचे तत्त्वज्ञान ह्या त्यागाच्या इष्टानिष्ठेची मीमांसा आणि कार्यकारण परंपरेची तार्किक जुळवणी त्यांनी स्वतःच्या जीवननिष्ठेतून केलेली आहे.

‘मॉरिस मेटरलिक’ हा तत्त्वज्ञ होता, एका स्त्रीने—एका राणीने—आपले शील बळी देऊन अनेकांच्या, प्रजाजनांच्या सुखासाठी केलला त्याग ही घटना पार्श्वभूमीला टाकून मेटरलिकने मानवी मनाचे पापुद्रे हळुवारपणे उलगडलेले आहेत. माणसाच्या मर्यादा ओळखलेल्या आहेत. त्याचे प्रभावी चित्रणही केलेले आहे. जीवन महत्त्वाचे आहे. जगणे, सुखाने जगणे माणसाला हवे आहे. त्यासाठी असत्याचे कोष स्वतःभोवती विणून त्यात मशगुल होण्याचे त्याला अधिक पसंत आहे.

हे नाटक दादांनी बलवंत नाटकमंडळीसाठी लिहायला घेतले. पण ते अर्धवटच राहिले. पुढे समर्थ नाटक मंडळीने तर त्याच्या तालमीही सुरू केल्या होत्या. पण प्रयोग मात्र झाला नाही. त्यावेळी नाटकाची संहिता किती पानी होती आणि कशी होती हे कळणे आज अशक्य आहे. कारण आजची शीलसंन्यासची सत्तर पानांची प्रकाशित संहिता उपलब्ध अशा छापील सुमारे तीनशे पृष्ठे होतील इतक्या उपलब्ध हस्तलिखित पृष्ठातून साकारलेली आहे, असे त्यांची कन्या कु. मालती जोशी हिने प्रस्तावनेत लिहिलेले आहे. हा प्रचंड संक्षेप वामनराव दादांचे नीजी सचिव आणि भाचे कै. नाना अभ्यंकर यांनी केलेला आहे. दादांच्या नाट्यलेखनाशी आणि विचारप्रणालींशी ते अत्यंत जिद्दाळ्याने समरस झालेलेहोते. नव्हे दादा नाटक लिहीतच नसत. फक्त बोलत असत. लिहिण्याचे काम करीत ते हे कै. अभ्यंकरच, असे अभ्यंकरांनीच त्यांच्या आत्मचरित्रात लिहून ठेवलेले आहे. त्यामुळे प्रस्तुतचे ‘शीलसंन्यास’ दादांना अन्याय करणारे तर कधीच असणार नाही.

मानवी जीवनाचे व मनाचे हे सत्यशोधन हा मेटरलिकचा उद्देश. पण दादांनी ह्यात राजकीय तत्त्वज्ञान शोधले आहे, मानवी मनाच्या खोल तळाशी जाण्याचे दादांनी अवेरिले आहे. मेटरलिकच्या तत्त्वज्ञानाचा संघर्ष मानसिक आहे, दादांचा राजकीय आहे. मेटरलिक दोन मनांचा विचार करतो. दादा दोन मतांचा विचार करतात. स्वतःसाठी जगणे आणि देशासाठी जगणे, ह्या दोन जगण्यातील पावित्र्य, नीती, आदी संबद्ध मतांचा उडणारा गोंधळ, संघर्ष दादांनी रंगविला आहे.

मेटरलिकच्या ‘मोनाव्हॅना’चे स्वैर रूपांतर श्री. वि. वा शिरवाडकरांनी केलेले आहे. ‘वैजयंती’ ह्या नावाने साकारलेल्या ह्या नाटकाचा पहिला प्रयोग मुंबई मराठी साहित्य संघाच्या नाट्योत्सवात दि. ७ मे १९५० रोजी झाला. दादांचे ‘शीलसंन्यास’ नाटक मात्र ह्याआधी लिहिलेले असले तरी ते प्रकाशित झाले ते १७-७-१९५७ मध्ये.

‘वैजयंती’च्या पहिल्या अंकाचे सार असे—रूपनगरचे एक छोटे राज्य. त्याचा ‘जयपाल’ हा राजा. त्या रूपनगरला शत्रूनं दीर्घकालीन वेढा घातलेला म्हणून प्रजा संत्रस्त, सरकारी भांडारातील धान्याचा शेवटला कणही संपलेला. दाखगोळाही खलास. बाहेरून कुमक बंद. सर्वत्र निराशा, राजधानीत बेबंदशाही माजण्याची लक्षणे. भूक, उपासमार, दैन्य, निराशा आणि वैफल्य यांचे थैमान! अशावेळी प्रजेचे हित ध्यानात घेऊन राजाने काय करावे? ‘जयपाल’ तहाची बोलणी करायला आपले प्रतिनिधी पाठवितो. ते परत येत नाहीत. मग पाठवितो तो आपल्या प्रत्यक्ष वयोवृद्ध काकाला, ‘विश्वपाला’ला ही बोलणी व्हायची आहेत शत्रूपक्षाच्या प्रधान सेनापतीशी, ‘रत्नाकरा’शी. तो रानटी, क्रूर, अशिक्षित, असंस्कृत शिपाईगडी आहे, अशी समजूत जयपालाची. पण त्याचा काका प्रत्यक्ष भेटून आल्यावर सांगतो की तो रत्नाकर तसा नाही. भला आहे, सज्जन व विद्वान आहे, व्यासंगी आहे. त्याच्याशी तह झालेला आहे. तहाच्या अटी...

पण ह्या सांगण्याआधी त्या अटीतील एका विचित्र अटीचे परिणाम लक्षात घेऊन व्यक्तविलेले आहे, एक तत्त्वज्ञान. व्यक्ती मोठी की समुदाय मोठा? त्यागाचे मोल फारच मोठे. व्यक्तीने समुदायासाठी त्याग करायलाच पाहिजे. समुदाय साधतो तो समुदाय. सर्वांचाच उदय, सम्यक् उदय, त्याचे साधन कधीकधी असते एका व्यक्तीचा त्याग, सर्वस्वाचे बलिदान, मानवजातीच्या कल्याणासाठीहा व्यक्तीचा त्याग व्हायलाच हवा. व्यक्तीवरील प्रेम मोठं की मानवजातीचा समावेश करणारे समुदाय—प्रेम मोठे? हे मानवजातीला कवटाळणारे समुदायप्रेम मोठे, अधिक पवित्र. पतीवरील पत्नीच्या प्रेमाच्या पावित्र्यापेक्षाही ह्याचे मोल अधिक. सद्गुण, दुर्गुण व नीती अनीती—ह्यांची व्यक्तिषापेक्षपणे व्याख्या करणे कधी उचित ठरत नाही. मानवजातीच्या कल्याणाचा विचार ह्या व्यक्तिषापेक्ष विचारापेक्षा अधिक मोलाचा, ह्या समष्टिषापेक्ष विचारानुसार, व्यक्तिषापेक्ष पावित्र्याची आणि नीतीची व्याख्या कदाचित बाजूला ठेवावी लागेल. पण ते करणे आवश्यक.

हे सगळे तात्विक विचारमंथन, जयपाल आणि विश्वपाल ह्यांच्यात होते. हे तत्त्वज्ञान जगाला सांगणे सुलभ असते. पण त्याचा संबंध व्यक्तिगत, खाजगी जीवनाशी आला तर? त्या तत्त्वज्ञानाचे पालन करतांना, व्यक्तिगत खाजगी जीवनावर घाला पडत असेल तर? रूपनगरच्या लाखो प्रजाजनांचे प्राण आणि स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यासाठी, स्वतःच्याच पत्नीच्या शीलाची आहुती द्यावी लागणार असेल तर? अशी पाळी जयपालावर येते आणि मग तो ह्या तत्त्वज्ञानाला टोकरतो. “वक्तुं सुकरंभिदं दुष्करमध्यवसितुम् ।” बोलणं सोपं पण करणं कठीण असतं. मग इथे संघर्ष निर्माण होतो. लाखोंचे हित ठोकून स्वतःचेच तेवढे सुख व मानसिक समाधान राखण्याचा निर्णय घेतला जातो.

रूपनगरचा वेढा उठेल असे रत्नाकर आश्वासन देतो. अन्नाचा व शस्त्रांचा पुरवठा रूपनगरला होईल आणि प्रजेची उपासमार आणि लाखोंचे मृत्यु टळतील व स्वातंत्र्य अबाधित राहील ह्याची रत्नाकर हमी देतो पण त्यासाठी अट घालतो, की जयपालची लावण्यवती तरुण पत्नी, ‘वैजयंती’ आजच एका रात्रीसाठी रत्नाकराच्या तंबूत एका वस्त्रानिशी व एकटी आली पाहिजे. जयपाल ही अट टोकरतो. सर्व प्रजेचा सर्वस्वी नाश त्याला मान्य असतो पण स्वतःच्या सर्वस्वावर निखारा ठेवणारी—अट त्याला अमान्य नसते. समुदायासाठी व्यक्तीने त्याग केलाच पाहिजे हे मान्य करणारा जयपाल तो त्याग स्वतःच व स्वतःच्या पत्नीनेच करण्याची पाळी येताच ते तत्त्वज्ञान झुगारून देतो—वैजयंती रत्नाकराच्या तंबूत आज रात्री जाणार नाही म्हणून निर्णय घेतो. ही अट मान्य असणाऱ्या काकांना शिव्या मोजतो.

पण वैजयंती ह्या अटीला तयार होते. लाखो प्रजाजनांचे प्राण व रूपनगरचे स्वातंत्र्य वाचविण्यासाठी ती आपल्या शीलाचा बळी द्यायला पतीच्या व आपल्याही इच्छेविरुद्ध सिद्ध होते. ती त्या रात्री रत्नाकराकडे जायचा आपला निर्धार स्पष्ट करते.

भवभूतीच्या उत्तररामचरिताचा नायक प्रजेच्या अनुरंजनासाठी “जानकीमपि मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा?” जानकीचाही स्वतःच्या प्राणप्रिय पत्नीचाही त्याग करायला तयार आहे, त्यावेळी मला काहीही व्यथा होणार नाहीत, असे स्पष्ट सांगतो. जयपालावर केवळ प्रजानरंजनासाठी नव्हे तर प्रत्यक्ष त्यांच्या प्राणांच्या रक्षणासाठी प्राणप्रिय पत्नीच्या शीलाचा बळी द्यायची पाळी आलेली आहे. तो ते अमान्य करतो.

वैजयंती मात्र, हजारो लोकांचं जीवन मोलाचं मानते. स्वतःच्या शीलापेक्षा आणि ती केवळ कर्तव्य म्हणून त्या रात्री रत्नाकराच्या तंबूत जायला निघते.

जयपाल वेडापिसाट बनतो. वैजयंतीला टाकून बोलतो. तिची वाटेल तशी निर्भर्त्सना करतो. तिचे प्रेम नाटकी म्हणून लाथाडतो. अधिकाऱ्यांना तिला कैद करायला सांगतो—पण अधिकारी तसे करीत नाहीत. वैजयंतीच्या निर्णयालाच त्यांचीही मान्यता असते. सगळेच जयपालाच्या स्वार्थाविरुद्ध, समुदायाचे हित राखण्यासाठी त्याच्या विरुद्ध जातात, शेवटी तो अर्धवट तरवार उपसून वैजयंतीकडे जातो. ह्या अपमानातून सुटण्याचा एक वेगळा मार्ग वैजयंतीला सुचवितो— “वैजयंती ह्या तरवारीच्या एका आघाताने...” पण वैजयंतीची तशीही इच्छा नाही. ती तो मार्ग नाकारते आणि रत्नाकराच्या तंबूकडे निघते.

ह्या काहीशा राजकीय कथानकाचा निव्वळ आधार घेऊन प्रकर्षानं येतंय ते मानवी जीवनाचं तत्त्वज्ञानच. मानवी मनात खोल दडलेले विचित्र संघर्ष आणि स्वार्थाचे, वासनांचे चिखल आणि सामान्य मानवी मनाची क्षुद्र अगतिकता. मग पुढे येतं ते त्यावर विजय मिळवू पहाणारं एक असफल पण वास्तव तत्त्वज्ञान. असे एक जीवनमूल्य की जे रोजच्या व्यवहारात महत्वपूर्ण वाटणाऱ्या व्यक्तिनिष्ठ जीवनमूल्यांना दूर सारेले. “एका व्यक्तीवरील प्रेम पवित्र असतं यात शंका नसते पण ज्या प्रेमाच्या बाहुपाशात साऱ्या मानवजातीचा समावेश होतो, ते त्याहूनही पवित्र फार अधिक पवित्र आहे.” व्यावहारिक सद्गुण, दुर्गुण, नीती अनीती—ही देखील ह्या व्यापक प्रेमापुढे केव्हा केव्हा मागे पडतील.

रूपनगरचा बचाव व्हायचा असेल तर राजकीय वाटाघाटीत, रत्नाकराने टाकलेल्या अटीत वैजयंतीच्या शरीरसुखाची मागणी आहे. राजकीय पातळीवरून एवढाच हे नाटक व्यक्तिपातळीवर येतं, आणि मग माणसाची अपूर्णता बदलून जातं. वयोवृद्ध विश्वपाल, रत्नाकराच्या सुविद्यतेने, सुजनतेने, सद्गुणाने आणि विद्वत्तेने भारावलेला आहे. त्याचे औदार्यही त्याला प्रभावित करते पण तो त्याने घातलेल्या वरील वैषयिक अटीबद्दल बोलताना म्हणतो, “पण पृथ्वीतलावर असा कोणता ज्ञानी अथवा सद्गुणी मनुष्य आहे की ज्याच्या अंतःकरणाच्या कोपऱ्यामध्ये एखादी राक्षसी कल्पना घर करून बसलेली नाही? विवेक आणि वासना, न्यायबुद्धी आणि दुराग्रह, उदारता आणि स्वार्थ यांच्यातील चिरंतन संग्राम माणसाच्या अंतःकरणात चालू असतो. औदार्याच्या विशाल छायेमध्येच हीनता दडून बसलेली असते. मानवाच्या अपूर्णतेची सनातन कहाणी आहे ही! कोण यातून मुक्त आहे?”

हाच विश्वपाल पुढं म्हणतो, “व्यक्तिगत सुखदुःखाच्या आणि अहंतेच्या सरहद्दी तू ओलांडल्यास तर ते दुःख दुःखही राहणार नाही.”

ह्या नाटकात जयपाल राजा असला तरी त्याचं कर्तव्य राजकीय लढायातून आखलेलं नाही मनुष्य आणि समाज ह्यांच्या संबंधावरील तत्त्वज्ञान मांडतांना हे कर्तव्य सामाजिक बनतं, म्हणूनच वैजयंतीला आपल्या प्राणप्रिय पत्नीला शत्रूच्या तंबूत एका रात्रीसाठी पाठविण्याच्या कल्पनेनं सुद्धा अतीव अपमानित होणाऱ्या, आणि स्वार्थावर व व्यक्तिगत सुखावर होणारा हा भयानक आघात सहन न करू शकणाऱ्या जयपालाला एका अगतिक माणसाला ह्याचा काका विश्वपाल जो उपदेश करतो तो मानवी जीवनाचा एक सामाजिक दृष्टिकोन मांडून जातो.

विश्वपाल म्हणतो, “जयपाल, हा आघात भयानक आहे, असह्य आहे हे मी ओळखतो. पण आपण शांत चित्तानं विचार केला पाहिजे. सामाजिक कर्तव्य आणि वैषयिक दुःख यांच्यातील अंतर ओळखलं पाहिजे.” पुढे तो सांगतो, “जीवन हे सर्वश्रेष्ठ आहे. नीती, अनीती, मान—अपमान या कल्पना आहेत, पण जीवन हे सत्य आहे! कल्पनासाठी सत्याचं बलिदान करायचं? आणि इथं तर एका जीवनाचा नव्हे तर सहस्रावधी जीवनांचा प्रश्न आहे.”

दादांच्या शीलसंन्यास नाटकाच्या पहिल्या अंकाचा ठोकळमानाने कथाभाग थोडाफार असाच आहे. पण तपशील पहाताना जाणवते की नाटक राजकीय तत्त्वज्ञानाचे विवेचन करीत आहे. व्यक्तिगत मानवी पातळीवर उतरून पाहणारे नाटक दादांनी पुन्हा राजकीय स्तरावर नेले आहे. मेटरलिकच्या हे अगदी उलट जाणवते. मेटरलिकचा राजा, मानवी आहे. त्याची कर्तव्ये राजकीय नसून सामाजिक आहेत. तो व्यक्तिगत मानवी तत्त्वज्ञानाशी नाते सांगतो तर दादांचा राजा त्याला पुन्हा राजकीय बनवतात. तो राजा ‘चन्द्रकान्त’ म्हणतो—

“या निकराच्या प्रसंगी माझं स्वतंत्र अस्तित्वच मला राहिलेलं नाही. माझं राष्ट्र हाच मी आणि माझ्या राष्ट्राचं सुखदुःख हेच माझं सुखदुःख.” (पृ. ७)

राष्ट्रासाठी व्यक्तीने अंतःकरणात उसळणाऱ्या स्वाभाविक विकारांना वाव न देता त्यांना दाबून टाकून त्यावर विजय मिळविणे हेच दिव्य सामर्थ्य होय, असे तो मानतो. आणि यामुळेच ‘माणसाची अपूर्णता’ सांगणारे मेटरलिकचे तत्त्वज्ञान दूर राहाते. मेटरलिकच्या संपूर्ण नाटकात कुठेही नसलेला राष्ट्रवाद दादांच्या ह्या नाटकात ठायीठाथी आढळतो. मेटरलिकचा राजा, राणी, सेनापती— सगळी आधी माणसे आहेत. मानवी अगतिकतेने, अपूर्णतेने साकारलेली असून जीवन श्रेष्ठ मानून त्याच्या रक्षणासाठी त्याला जेवढे सुखी करता येईल तेवढे करण्यासाठी सतत धडपडणे त्यांचे ध्येय आहे. सामाजिक कर्तव्य पार पाडतानाही ते व्यक्तिगत उंचीच्या वर अगतिकतेने जाऊ शकत नाहीत. उलट दादांची पात्रे देशभक्तीने भारलेली आहेत. भव्य, दिव्य, ध्येयवादाने ते वेडे झालेले आहेत. समाजासाठीच नव्हे तर राष्ट्रासाठी सर्वस्वाचा त्याग सहजगत्या करायला ते सदैव तत्पर आहेत.

मेटरलिकची ‘मोनाव्हॅना’ किंवा ‘वैजयंती’ लावण्यवती युवती म्हणून तिच्यावर राजा मोहित होतो. ती दरिद्री, तिच्याबद्दल निंदास्पद अफवा पसरलेल्या तरी तो तिला आपली राणी करतो. ती उपकृत होते. एक सर्वसामान्य स्त्री म्हणून ती जगते. राजाची राणी व्हायचं भाग्य लाभलं म्हणून स्वतःला कृतार्थ मानते. पहिलं प्रेम ती व्यावहारिकतेने विसरते. इतर कुठल्याही स्त्रीप्रमाणे आपल्याला अपेक्षित तेवढे सुख तो देतो एवढ्यानेही ती संतुष्ट असते. आपल्या पतीवर प्रेम करते. त्याच्याकडून उलट अनुभव येत नाही तोवर त्याच्याशी प्रामाणिकपणे पत्नी म्हणून जगत असते.

दादांची 'रत्नप्रभा' अशीच लावण्यवती युवती. राजा चंद्रकांतही तिच्यावर म्हणूनच आसक्त. पण ती पहिल्या प्रेमाला एकनिष्ठ राहून राजाच्या मागणीला प्रथम नकार देते. पण पुढे केवळ राष्ट्रप्रेमापायी, ती पहिले प्रेम बाजूला सारून ह्या राजाशी विवाह करते. इथे राजा उपकृत आहे. तीच सांगते, “महाराज, माझ्यावरील प्रेमाच्या निराशेने झुरणीस लागून आपण मृत्युशय्येवर अंतकाळच्या वेदनांनी विव्धळत पडला असताना, आपण माझ्या आपत्काळी माझ्यावर केलेल्या अगणित उपकारांची फेड करण्यासाठी आणि आपल्या अकाली निधनाने या कांचनाच्या अनाथ राष्ट्राची होणारी भयंकर हानी टाळण्यासाठी अनेक वर्षांपूर्वी 'सूर्यकांता'ना दिलेलं पाणीदानाचं वचन मोडून प्राप्त कर्तव्य म्हणून आपल्या गळ्यात माळ घालायला तयार झाले.” (पृ. ७) इथे प्रेमापेक्षा राष्ट्र श्रेष्ठ आहे. प्रेमाच्या आणाभाका राष्ट्रावरील आपत्तीपुढे झूट आहेत.

राजा आपल्या लाडक्या राणीला शत्रूच्या गोटात एका रात्रीसाठी पाठवायला तयार होत नाही ह्या संदर्भात मेटरलिक सर्वमान्य मानवी मनाची घडणूक जबाबदार धरतो. अनेकांच्या सुखासाठी एकाच्या सुखाचा बळी द्यायचा हे तत्त्वज्ञान सांगायला सोपे तरी आचरायला कठीण. इथे मेटरलिक थांबतो. यात तोराष्ट्रवाद कुठेही आणत नाही. किंवा हा मनाचा संघर्ष राष्ट्रीय पातळीवर नेत नाही. दादा मात्र असे करतात. पुढील संवाद पहा—

कृष्णकांत (राजाचे वडील) : राष्ट्रहितधर्माच्या पालनासाठी दुसऱ्याच्या बायकोच्या पावित्र्यावर पाणी सोडायला तयार होणारा मनुष्य स्वतःच्या बायकोवर प्रसंग येताच राष्ट्रहिताला लाथाडायला तयार होईल अशी माझी कल्पना नव्हती.

चन्द्रकांता : (राजा) माझी बायको म्हणजे काही एखाद्या लुंग्यासुंग्याची कवडीमोल इज्जतीची स्त्री नाही.

कृष्णकांता : तुझ्या बायकोची इज्जत जितकी तुला प्यारी आहे तितकीच गरीबांच्या बायकोची इज्जत गरीबांनाही प्यारीच आहे. (पृ. २०—२१)

एकाने अनेकांच्या भल्यासाठी त्याग करायचा की नाही? आपल्या शीलाचा त्याग करायचा तो राष्ट्रासाठी. मग राष्ट्रहितधर्म आणि पातिव्रत्यधर्म यात श्रेष्ठ कोण? या मतांची होते चर्चा. आणि मग त्यात येतो भारतीय वेदान्तसुद्धा. चन्द्रकांत (राजा) पातिव्रत्य श्रेष्ठ मानतो. तो म्हणतो, “दीड लाख लोकांच्या क्षणभंगुर जीवितापेक्षा एका पतिव्रतेच्या पावित्र्याची किंमत मला अनंत पटीने जास्त वाटते. माणसं नष्ट झाली तर पुन्हा जन्मतील पण पावित्र्य एकदा नष्ट झालं की पुन्हा परत येणार नाही.” तर रत्नप्रभा (राणी) स्वतःच आचरणानं सांगते की, “पातिव्रत्यापेक्षा राष्ट्रहितधर्मच मोठा,” शत्रूच्या तंबूकडे एका रात्रीच्या वास्तव्यासाठी जाताना ती म्हणते.

रत्नप्रभा : पती आणि स्वदेश यांच्या परस्परविचारांचं माझ्या मनात एवढं तुफान वादळ उसळलं आहे की त्याच्या धक्यानं माझं हृदय फुटून जाईल की काय अशी मला भीती वाटत आहे. पण या मातृभूमीच्या सेवेसाठी, या कांचन कुळाच्या रक्षणासाठी, उपासमारीनं मृत्यूच्या पंथाला लागलेल्या माझ्या दीड लाख बंधुभगिनींसाठी माझे पाय कृतांताच्या छावणीकडे ओढ घेत आहेत. महाराज, सुंदर दिसणाऱ्या या मातीच्या नश्वर गोळ्यावर खिळून बसलेली आपली दृष्टी क्षणमात्र त्याच्या आत खेळणाऱ्या शाश्वत

चैतन्यावर लावा म्हणजे शत्रूच्या शृंगारमंचकावर विलासात लोळणारी ही काया प्राणरहित प्रेमशून्य प्रेत आहे असंच आपल्याला आढळून येईल. (पृ. २७)

मेटरलिकच्या मानवी मोनाहॅनाला दादांची रत्नप्रभा मागं टाकते. ती दिव्य भव्य जाणवते. ती राष्ट्ररूप झालेली जाणवते. शत्रूच्या तंबूत रात्री जायला ती निघते तेव्हा म्हणते—

रत्नप्रभा : “महाराज, स्वदेशाकरिता देशभक्त फासावर लटकतात ना? स्वदेशाकरिता देशभक्त आपल्या सर्वस्वाचा होम करतात ना? मग स्वदेशाकरिता नरकात उडी घ्यायला कचरण्याचं मला काय कारण? स्वदेशाला नरकात लोटून आपण स्वर्गात प्रवेश करण्यापेक्षा स्वदेशाला स्वर्गाचं दार खुलं व्हावं म्हणून पतिविरोधाच्या यातना सहन करूनही स्वतः नरकाची वाट धरणं मला अधिक श्रेयस्कर वाटतं.” (पृ. २८)

दादा आर्यसंस्कृतीचे कट्टर अभिमानी. पण त्यांची देशभक्ती त्याहूनही प्रखर. म्हणूनच त्यांची रत्नप्रभा एकीकडे म्हणते, “पती हेच स्त्रीचे दैवत. ती पतीची मत्ता, तिच्यावर त्याचीच सत्ता.” (पृ. २४) पण कृतीने आचरते ते देशभक्ती प्रेरित राष्ट्रहितार्थ पातिव्रत्यविरोधी कृत्य. आणि दादांचे प्रॉम्पटिंग लाभलेला कृष्णकांत म्हणतो, “नवरेपणाच्या अधिकारात रत्नप्रभेचं विचारस्वातंत्र्य हिरावून घेऊ नकोस!” (पृ. २९)

दादांना नाटके पहाण्याचे लहानपणापासूनच वेड. नाटक कंपन्यांच्या बिन्हाडी रहाण्याचे आलेले योग. नाटकांचे प्रयोग डोळसपणे जवळून पहाण्याची लाभलेली संधी. ललितकलादर्श, गंधर्व, बलवंत, किर्लोस्कर, नाट्यकलाप्रसारक ह्यासारख्या त्या काळच्या नावाजलेल्या नाटककंपन्यातील कलावंत, नट, गायक, दिग्दर्शक इत्यादींचा लाभलेला सतत सहवास, ह्यामुळे नाटकात काय असावे, आणि ते कसे दाखवावे ह्याचा दादांना चांगला अभ्यास घडला. नाटक हे प्रथम दृश्य आहे. त्याचे अभिनय हे प्रमुख माध्यम आहे. ह्याचीही त्यांना जाण आली. ह्या अशाच अनेक गोष्टींना कालिदास प्रयोगविज्ञान म्हणतो. दादांना ते चांगले अवगत होते.

‘शीलसंन्यास’च्या पहिल्या अंकात म्हणूनच दादांनी जनतेची अन्नान्नदशा आणि मरणासन्न स्थिती प्रत्यक्ष रंगभूमीवर दाखविली. अर्भकं काखेत घेऊन माता आल्या. स्तनात दूध नाही त्यांच्या, कारण गेले कित्येक दिवस उपवास घडलेला त्यांना. त्यांची ती केविलवाणी अवस्था आणि करुण किंकाळी प्रेक्षकांची हृदयं करवतीसारखी कापून काढते. ‘मेटरलिक’नी आणि ‘शिरवाडकरां’नी प्रजाजनांची ही दशा केवळ इतर पात्रांच्या संवादातून सांगितली आहे. आणि नाटक, दृश्य न करता केवळ कथाकादंबऱ्याप्रमाणे श्राव्य केले आहे. रंगभूमीवरील मातांच्या अभिनयातून कारुण्य परिणामकारक रीतीने जाणवते, तसे इतर पात्रांच्या केवळ शाब्दिक कसरतींनी घडत नाही.

शत्रूच्या वैषयिक वासनापूर्तीसाठी आपल्या देशासाठी, शीलाचा, पावित्र्याचा बळी देण्याच्या टोकाला जाण्याची मानसिक सिद्धता ज्या यातनामय अवस्थेतून होते त्यांचे प्रत्यक्ष दर्शन दादा रत्नप्रभा आणि कृष्णकांत यांच्या रंगभूमीवरीलप्रभावी प्रवेशाने घडवितात. ही एवढी महत्त्वाची आणि केंद्रभूत घटना पार्श्वभूमीला टाकून ‘मेटरलिक’ किंवा ‘शिरवाडकर’ ह्यांनी हवे ते प्रयोगविज्ञान अभावानेच व्यक्त केले आहे. म्हणूनच ‘शीलसंन्यास’च्या पहिल्या अंकाचे प्रायोगिक मूल्य फार मोठे जाणवते.

मेटरलिक आणि शिरवाडकर ह्यांच्या नाट्यकृतींचा दुसरा अंक (रत्नाकराच्या, त्या शत्रूच्या छावणीत, तंबूत, नाटकाच्या नायिकेनं राणीनं—मोनाव्हनानं किंवा वैजयंतीनं—एक रात्र घालवायची असते; आपलं शरीर, शील भ्रष्टवून) त्याच्या छावणीतील घडामोडीवर केंद्रित होतो. हा रत्नाकर, विशालपूरच्या रत्नाकराचा एक भाडोत्री सेनापती आहे. त्याला स्वतःचा असा देश नाही त्यामुळे ह्या कथानकात कुठं देशभक्ती वा देशासाठी सर्वस्वाचा त्याग वगैरे तत्त्वांना थारा नाही. तो शूर आहे. त्याच्या पराक्रमाच्या भरवशावरच विशालपूर आपल्या राज्याच्या सीमा वाढवीत आहे. ह्याचाच एक भाग म्हणून रूपनगरचं राज्य बळकाविण्यासाठी त्याला वेढा घातलेला आहे. पण ह्या राणीच्या अतुलनीय त्यागानं हा वेढा संपणार आहे. उलट समृद्धत्व समर्थ बनून विशालपूरला हात चोळीत बसावं लागणार आहे. कारण हाच सेनापती त्या राणीच्या त्यागाच्या बदल्यात रूपनगरला अन्नाची रसद आणि मुबलक शस्त्रास्त्रे व दाखगोळा पुरवणार आहे.

विशालपूरच्या राजसचिवाला या सेनापतीच्या निष्ठेबद्दल शंका येऊ लागलेली आहे. हा सेनापती दगलबाज ठरेल तेव्हा याचा काटा काढला पाहिजे ह्याची योजना त्यानं केलेली आहे. रत्नाकराला ह्या सेनापतीलाही त्याची संपूर्ण कल्पना आहे. अशा परिस्थितीत काही राजकीय डावपेच लढविले जातात. राजसचिव अनपेक्षितपणे ह्या सेनापतीपुढे उभा होतो. सेनापतीला भिवविण्यासाठी तो काही युक्त्या योजून बसला असतो. पण होते उलटे. सेनापती त्या योजनांचा मूळ खरा अर्थ जाणून त्या राजसचिवालाच अटक करतो. त्या अगतिक अवस्थेत राजसचिव सेनापतीवर कट्यारीचा वार करतो पण तो चुकतो. आणि आता सेनापतीच्या कट्यारीनं प्राणाला मुकण्याची राजसचिवावर पाळी येते. पण सेनापती ते करीत नाही. फक्त त्याला बंदी करतो.

ह्या छोटेश्यानी कथानकात काही राजकीय तत्त्वांचा उहापोह होतो पण तिथेही आदर्शाना स्थान नाही. व्यावहारिक बाजू, मानवी मनाच्या संकुचितत्वामुळं पडणाऱ्या मर्यादांची जाणीव ठेवून चर्चिलेले तत्त्वज्ञान इथे जाणवते. कैलास (राजसचिव) सांगतो, “असत्यानंच जर राज्याचं कल्याण होत असेल तर असत्याचा आश्रय घेण्यात काहीही लज्जास्पद नाही.”, “मर्यादेबाहेर गेलेला चाकराचा लौकिक हा मालकाला विघातक असतो.”, “सामान्य जनतेतील तुमचीलोकप्रियता शिगेला पोहोचली होती. तुमच्या लष्करी सामर्थ्याचा लौकिक लोकांच्या अंतःकरणावर स्वामित्व गाजवू लागला होता. जनतेच्या देव्हान्यात मूर्ती म्हणून तुमची स्थापना झाली होती. असल्या मूर्ती फोडून टाकणं हे आम्हा मुत्सद्यांचं कर्तव्य आहे.”

इथे सेनापती राजसचिवावर संतप्त आहे. त्याचं एक व्यक्तिगत दुःख आहे. तो प्राणांची पर्वा न करिता स्वामीची चाकरी करीत आला. पराक्रमाची शर्थ करून विशालपूरचं राज्य विस्तारीत आला आणि त्याच्याशी विशालपूरच्या राजकारणानं दगलबाजी केली. त्याचाच राजद्रोही म्हणून शिरच्छेद करण्याची योजना आखली. तो रूपनगरला वेढा घालतो, त्याची त्याला खंत नाही. रूपनगरचे लोक भुकेने तडफडून मेले त्याचे त्याला दुःख नाही. रूपनगर किंवा विशालपूर ह्यापैकी कुठल्याही देशाबद्दल त्याला प्रेम किंवा निष्ठा नाही. राजसचिवांशी घडलेला समरप्रसंग हा केवळ व्यक्तिगत स्वार्थाच्या व द्वेषाच्या बीजातून अंकुरलेला आहे. रूपनगरला रसद आणि शस्त्रास्त्रे पुरविली जाणार तीही त्याच्या व्यक्तिगत प्रेमप्रकरणातील स्वार्थी समाधानासाठी. स्वार्थी हेतूंच्या पूर्तीचा मोबदला द्यायचा म्हणून.

दादांच्या ‘शीलसंन्यास’मध्ये ह्या वैयक्तिक स्वार्थी राजकारणाला थारा नाही. राजसचिव आणि हा सेनापती (दादांच्या नाटकातला सूर्यकांत म्हणजेच कृतान्त) यांच्यातील वरील समरप्रसंग आलेला नाही. नव्हे राजसचिव हे पात्रच दादांनी आणलेलं नाही. ह्या सेनापतीचा त्याचे राज्यकर्ते राजद्रोहाचा आरोप ठेवून

शिरच्छेद करणार एवढे कथासूत्र एका ओळीत ह्या सेनापतीच्याच मुखाने कळते. दादांच्या सेनापतीचे दुःख आणि व्यथा आहे ती वेगळीच.

दादांनी कल्पिलेल्या ‘शीलसंन्यास’च्या कथानकाप्रमाणे हा सेनापती, कृतान्त म्हणजेच सूर्यकान्त, मूळ कांचनभूमीत जन्मलेला. ‘कनकावती’ला तो वेढा घालतो आणि कांचनभूमी आणि कांचनराजाचे कूळ नष्ट करायला प्रवृत्त होतो ते केवळ सेवाकर्तव्य म्हणून. तो कांचनाच्या शत्रूच्या दरबारी सेनापती म्हणून नोकर आहे. मालकाच्या आज्ञेप्रमाणे वागणे त्याचे कर्तव्य आहे. तो स्वामिनिष्ठ आहे. पण त्यामुळे मायभूला तो विसरला नव्हे तिच्यावरच तो घाला घालायला सिद्ध झाला, कांचनभूमी, कनकावती उद्ध्वस्त करायला निघाला, आपले राष्ट्र तो विसरला. आपली राष्ट्रनिष्ठा तो गमावून बसला. आपली पितृभूमी, आपली राष्ट्रभूमी, ही कांचनभूमी, तिच्यावर स्वतःमुळे दुर्धर प्रसंग ओढवला हा त्याच्याकडून राष्ट्रद्रोह घडला असे त्याचे मत आहे. ह्या राष्ट्रद्रोहाचे त्याला दुःख आहे. तो स्वतःला त्यामुळे महान अपराधी समजतो. ही राष्ट्रद्रोहाची पातकी अवस्था त्याची महान व्यथा आहे.

तो म्हणतो, “धिःकार, धिःकार असो मला आणि माझ्या पावित्र्यशून्य पापी पराक्रमाला! माझ्यासारखा अधमाधम राष्ट्रद्रोही पापी चांडाळ या जगात जिवंत नांदण्यापेक्षा एकदम मृत्यूच्या दाढेखाली रगडला जाऊन त्याचं नावनिशाणही जगाच्या पाठीवर न राहणं शतपटीनं चांगलं.” (पृ. ४९)

त्याच्या स्वामीनं त्याने केलेली पराक्रमी सेवा आणि राज्यविस्तार दुर्लक्षून त्याला देहान्त शासन फर्मावलं ह्याची उपपत्ती तो राष्ट्रावादी दृष्टिकोनातून लावतो. तो म्हणतो, “स्वकीयांशी बेमान होऊन परक्यांचं दास्य पत्करणाऱ्या माझ्यासारख्या गुलामांची शेवटी अशीच दुर्गती होत असते.” (पृ. ४९)

ह्या सेनापतीच्या ह्या व्यथेची उपपत्ती सांगताना रत्नप्रभेकरवी दादा बोलतात, “स्वामिनिष्ठा आणि स्वजननिष्ठा या दोन तत्वात लढा उत्पन्न झाला. म्हणजे पुष्कळदा अशी फसगत होतेच, त्याला काय करायचं?” (पृ. ४८) भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात स्वकीयांशी बेईमान होऊन इंग्रजांशी इमान राखणाऱ्या स्वामिनिष्ठ सनदी नोकरांचं चित्र दादा रंगवीत असावेत कां?

हा थोडा राजकीय कथाभाग संपताच, कथानक पुढे जाते ते रत्नप्रभेच्या राणीच्या आणि ह्या सेनापतीच्या उत्कंठापूर्ण समरप्रसंगाने. एका रात्रीचा सहवास मागणारा विषयवासनांकित सेनापती रत्नाकर आणि केवळ हजारांचे प्राण वाचवायचे म्हणून मन मारून केवळ शरीर त्या पशूच्या स्वाधीन करायला त्याच्या तंबूत प्रत्यक्ष त्याच्यासमोर उभी राहिलेली कलेवरभूत—रत्नप्रभा—ह्यांच्यातील मानसिक संघर्ष आणि वैचारिक जुगलबंदी अपूर्ण माणसाच्या स्वार्थी मर्यादा आणि कधी कधी त्याही ओलांडून जाणारा, आपल्यातला पशू मारून माणुसकीला जागणारा अनुभव वास्तवाच्या आणि व्यवहाराच्या पातळीवर—‘मेटरलिक’ आणि ‘शिरवाडकर’ सहजतेने रंगवतात.

ह्या सेनापतीचा एक सेवक आहे. धिप्पाड शरीराचा, लढवय्या, शूर पण रांगडा अडाणी. शिवाय विकत घेतलेला पशुसारखाच गुलाम. प्रतिष्ठा, पदवी, मान, मरातब काही नाही त्याला. जगतो पशूसारखा. ‘प्रेम’, ही भावना जाणतो ती पशूसारखीच गरजेपुरती, फुरसतीच्या वेळी. तो सेवक म्हणतो, “शिपायाला सारे दरवाजे तरवारीच्या पात्यानंच उघडावे लागतात. तरवार उपसून जरा दरडावलं की प्रेम वाकतं वेताप्रमाणे आणि आपल्या पायावर येऊन पडतं. उगाच शब्दाशब्दीत वेळ घालविण्यात काय अर्थ आहे?”

आणि सेनापती त्यावर म्हणतो, “भाग्यवान आहेस,!.... वेगळ्या वाटेनं पण मला वाटतं तुझ्या तत्त्वज्ञानाकडेच मी चाललो आहे.”

पदवी, प्रतिष्ठा, मान, सन्मान, आणि पैसा असलेला माणूस आणि हे काहीही नसलेला गुलाम माणूस—शेवटी माणूस म्हणून सारखेच. बाह्यात्कारी ढोंगीदेखावा वेगळा असला, प्रेम वगैरेसारख्या शब्दांचे संभावित आवरण असले आणि म्हणून वाटा वेगळ्या असल्या तरी अंतरीच्या क्षुद्र वासना आणि त्यांच्या पाशवी तृप्तीची ‘मंझील’ एकच असते. हे मानवी व्यवहारातलं तत्त्व, कटु असलं तरी सत्य आहे. आदर्शात बसत नसलं तरी जगात त्याचं दर्शन टळत नसतं.

असा व्यवहारी मूळ नागडा माणूस आणि त्याचं हे उघडं धोपटं पण सत्य आचारतत्त्व दादांच्या आदर्श जीवननिष्ठेत डोकावूही शकत नाही. म्हणून हा सेवक आणि सेनापती ह्यांचा प्रवेश ‘शीलसंन्यासा’त आढळत नाही.

विषयवासनेने प्रेरित होऊन जे शरीर आपण रात्री तंबूत मागितलं ते राणीच्या रूपानं समोर उभं होताच सेनापती अस्वस्थ होतो. त्याचं शरीर क्षणमात्र थरथरतं! आपल्यासमोर एक सुंदर शरीर उभं आहे पण त्यात चैतन्य नाही. प्रेमाचा प्रतिसाद नाही. एक शुष्क करार पाळण्याचा, हजारोंची उपासमार टाळण्यासाठी, एका उपाशी, आधाशी विषयलंपटाची भूक भागविण्याचा केलेला करार पाळण्याचा त्या प्रेतवत सुंदर शरीराचा करारीपणा तो अनुभवतो. ती राणी त्याची एकेकाळची प्रेमदेवता असते. तिचा हा हजारोंना जीवदान देण्यासाठी होत असलेला त्याग पाहून त्याच्यातील पशुत्व पार थिजून जाते. तो कोसळतो, तिच्या पायाशी कोसळतो, एकमेकांना त्यांची पूर्वीची ओळख पटते. पूर्वीच्या प्रेममय प्रसंगांच्या स्मृतीही उजळून येतात. पण आता फार उशीर झालेला आहे. एवढं उत्कट आणि प्रामाणिक प्रेम ह्या सेनापतीनं पूर्वी केलं पण त्याबरोबरच तशा त्या प्रेमाला शोभणारे धैर्य आणि धाडस ते प्रेम हस्तगत करण्यासाठी त्यानं दाखविलं नाही. प्रेम मूक राहिलं. एकतर्फीच राहिलं. आता ती दुसऱ्या कुणाची तरी पत्नी आहे. त्याचा विश्वास आणि प्रेम तिनं मिळवलं आहे, सांभाळलं आहे. ती त्याच्याशी एकतर्फी प्रतारणा करू शकत नाही. सर्वसाधारण जनरीतीला ते शोभणारं नाही. आणि त्याला तसं कारणही नाही.

ह्या सेनापतीच्या उत्कट आणि प्रामाणिक प्रेमाबद्दल, धैर्याबद्दल तिला आदर वाटतो. त्यानं प्रेमासाठी ज्या यातना सोसल्या त्याबद्दल तिला कणवही वाटते. माणसाच्या मर्यादा ओळखूनच प्रेम आणि तदनुषंगिक व्यवहार चालायचेच ह्याची ती जाणीव ठेवते आणि सेनापतीलाही तशी देते. तोही ते जाणतो. आणि तिची कुठलीही फसवणूक करीत नाही. ती अशी जाणीवपूर्वक सामान्य स्त्रीसारखी वागली. खोटं असामान्यत्व मुळीही दाखविलं नाही म्हणून त्याला आनंद होतो. तो आपलं मूळ केवळ माणूस म्हणून असलेलं मर्यादित विकारवशस्वरूप स्पष्ट करतो. तो म्हणतो, “सुरुवातीला मी बेहोष झालेलो होतो. विकाराच्या सर्वस्वी आधीन होतो. धुळीत पडण्यापूर्वी जेवढं हाताला लागेल त्याचा विध्वंस करून धुळीमध्ये पडावं असं वाटत होतं मला.... मला स्वतःलाच त्या विचारांचं आता नवल वाटतं. पण वैजयंती, माझ्या हृदयातल्या (तुझ्या प्रतिमेसारखी) विजयेसारखी तू वागली नसतीस, एक शब्द ओठातून वेगळा झाला असता, एक छटा मुद्रेवर वेगळी दिसली असती, तर माझ्यामधला हिंस्त्र पशू साखळदंड तोडून मोकळा झाला असता आणि माझ्या प्रेमाचं... नव्हे प्रेमातून निर्माण झालेल्या माझ्या द्वेषाचं समाधान मी करून घेतलं असतं!” (वैजयंती पृ. ४७)

ती राणी सामान्य स्त्री आहे. जगाशी अनंत बंधनांनी ती बांधलेली आहे, अनिर्बंध वागायला ती निर्जन बेटावर नाही आणि म्हणूनच माणसाच्या मर्यादा जाणून ती त्या त्याच्यावर एकनिष्ठ प्रेम करणाऱ्या आपल्या पूर्वीच्या आवडत्या मित्राला, सेनापतीला अगदी सामान्य माणसासारखं सांगते, “म्हणजे आजही प्रेम करते आहे. असं सांगण्यासारखं आहे.....पण ते अशक्य आहे रत्नाकर, अगदी अशक्य आहे. एखाद्या निर्जन बेटावर असल्यासारखं आपण इथं बोलतो आहोत....खरोखर तसंच असतं तर गोष्ट वेगळी होती.”

तिचे हे शेवटचे वाक्य पुन्हा माणसाचे व्यवहारी तत्त्वज्ञानच सांगून जाते. ती पतीशी एकनिष्ठ आहे कारण तोही तिच्यावर तसंच प्रेम करतो आहे. त्याचा विश्वास आहे तिच्यावर. तिनं व्यवहार म्हणून त्याचा विश्वासघात करणं बरोबर ठरणार नाही. इतकं सरळ आणि सहज असं चित्र इथे रेखाटलेलं आहे.

सेनापतीनं त्या राणीच्या राज्यावर उपकार केले, अन्न व शस्त्रास्त्रे पुरविली तेव्हा त्याच्या रक्षणाची जबाबदारी त्या राज्याने घेणे व्यवहाराला धरूनच आहे. म्हणूनच त्या सेनापतीचा त्याच्या स्वामीकडून शिरच्छेद होणार म्हणून त्याला तिथून वाट मिळेल तिकडे पळून जाणंच भाग आहे. पण ती राणी त्याला तसं पळू देत नाही. आपल्या राज्यात नेते. तिच्या शब्दावर विश्वास ठेवायला सांगते. नव्हे, त्याला बरोबर नेल्याशिवाय ती जाणार नाही असा निर्धार व्यक्त करते आणि तो तिच्याबरोबर तिच्या राज्यात जातो. तिथं तो सुरक्षित राहील का पण? त्या राणीचा पती, आपली पत्नी निष्कलंक राहिली आहे यावर विश्वास ठेवेल का? हे सगळे मानवी मनाचे गुंतागुंतीचे प्रश्न आहेत पण ते घेऊन दुसरा अंक संपतो आहे.

‘शीलसंन्यास’ नाटकाचा दुसरा अंक पूर्णतया दादांची जीवनदृष्टी आणि वर्णनाशक्ती यांचा प्रभावशाली प्रत्यय देणारा आहे. राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्ती, आणि त्यासाठी संपूर्ण त्याग करणारी प्रमुख पात्रे समरप्रसंग घडवितात ते जीवनाचे सर्वोत्तम आदर्श बिंबवणारे.

दादांनी रंगविलेला, वरकरणी विषयासक्त भासणारा सेनापती, ‘कृतान्त’, लावण्यवती युवतीला, ‘रत्नप्रभेला’ आपल्या तंबूत एकटी यायला लावतो. लाखो लोकांचे प्राण वाचविण्यासाठी आपल्या शीलाची, पातिव्रत्याची आहुती द्यायला सज्ज झालेली ‘रत्नप्रभा’, ह्या सेनापतीची पूर्वायुष्यातील प्रेयसी. त्यांच्या विवाहाच्या आणाभाका झालेल्या होत्या. पण ती दुसऱ्याशीच विवाहबद्ध होते हे जाणून कदाचित सूडबुद्धीने पेटलेला हा सेनापती, तिच्या पतीला, त्याच्या राज्याला, मुक्त करण्याचे वचन देतो ते ह्या युवतीला आपल्या तंबूत एका रात्रीसाठी पाठविण्याच्या विचित्र, विषयासक्त, सूडमूलक अटीवरच. पण ती एकटी तंबूत आहे. आपण तिला भ्रष्ट करायला अटीनुसार मोकळे आहोत. त्याच्या मोबदल्यात तिच्या पतीच्या राज्याला स्वातंत्र्य आणि अन्न व शस्त्रास्त्रे पुरवून एकप्रकारे जीवदानही दिलेले आहे. त्या लावण्यवतीचा उपभोग मनसोक्त लुटायला आपण अनिर्बंध मुक्त आणि शक्त आहोत. पण असे असताही स्वतःच्या तंबूत एकट्या असहाय लावण्यवतीला पहाण्यापूर्वी, भेटण्यापूर्वी तो सेनापती स्वतःशी म्हणतो, “हृदया शांत रहा, विवेका या आणीबाणीच्या प्रसंगी मला दगा देऊ नकोस. दुष्ट विकारांनो माझ्यापासून दूर रहा. परमेश्वरा, मेरूची अचलता, आणि मेघाची उदारता मला दे.” (पृ. ३२ शीलसंन्यास) भारतीय संस्कृती आणि सभ्यता ह्यांच्या आदर्शाने संस्कारित झालेल्या हृदयाचे हे बोल त्या सेनापतीच्या व्यक्तिमत्त्वाला खूप उंच नेतात. इथे तो सर्वसामान्य माणसातला क्षुद्र, स्वार्थी, पशू आवरायला कटिबद्ध झाला आहे.

त्याने आपल्या प्रेयसीवर केलेलं प्रेमही तसंच दिव्य आहे. तिला दिलेलं पाणिग्रहणाचं वचन तो प्राणपणानं पाळतो. आपली प्रेयसी आपली प्रतारणा करून दुसऱ्याशी विवाहबद्ध झाली हे कळलं तरी तो

दुसऱ्या कुणाशीही, तसे मोहाचे प्रसंग अनेकदा येऊनही विवाहबद्ध होत नाही की क्षणिक विषयसुखाला कवटाळून ब्रह्मचर्याला कलंक लागू देत नाही. इतर सर्व स्त्रियांना भगिनीप्रमाणे मानून सदैव तिच्याच चिंतनात हृदय मग्न ठेवतो.

आणि त्याची ही प्रेयसी, ही लावण्यवती युवती ही रत्नप्रभा राणी मात्र, त्याच्याशी बेईमान होते. त्याचा त्याग करून दुसऱ्याशी, ‘कनकावती’च्या ‘चंद्रकांत’ राजाशी लग्न करते, असे वरवर जाणवते. पण तसे नाही. ती ऐन तारुण्यात निराधार बनते. पापी जगाची वाईट नजर आणि पापी प्रवृत्ती टाळण्यासाठी तिला प्राणावर बेतणारे प्रसंग सहन करावे लागतात पण मोठ्या शर्थीनं ती आपले पावित्र्य आणि शील सांभाळते. चंद्रकांत राजा तिच्यावर जीवापाड प्रेम करणारा, तिच्यासाठी झुरणी लागलेला पण कधीही त्यानंही तिच्यावर लग्न करण्यासाठी जबरदस्ती केलेली नाही. पण ह्या झुरण्यापायी तो मरायला टेकला आणि ‘कनकावती’ निराधार होऊ नये, तिच्या पालनकर्त्याचे, राजाचे प्राण वाचवायला, शत्रूच्या हल्ल्यापासून निराधार राज्याचे रक्षण करण्याकरिता एक कर्तव्य म्हणून, राष्ट्ररक्षणधर्म म्हणून ती आपल्या प्रेमावर तिलांजली देऊन त्याच्याशी आपणहून विवाह करायला तयार होते! एकनिष्ठ प्रेमाशी ती प्रतारणा करते. ज्याला विवाहाचं वचन दिलं, ज्याला मनानं पती म्हणून वरलं त्याच्याशी ती बेईमानी करते— पतिव्रताधर्म सोडते तो केवळ राष्ट्रधर्म आचरण्यासाठी. पातिव्रत्यधर्मापेक्षा राष्ट्रधर्म श्रेष्ठ म्हणून ती हे आचरण करते. ह्या राष्ट्रधर्मासाठीच तिनं ह्या सेनापतीला, ‘कृतांता’ला किंवा ‘सूर्यकांता’ला म्हणा पूर्वी त्यागून ‘चंद्रकांता’शी विवाह केला आणि पातिव्रत्यधर्म सोडला. आता पुन्हा तोच राष्ट्रधर्म पाळण्यासाठी ‘चंद्रकांता’ची पत्नी असली तरी त्या पातिव्रत्यधर्माचा त्याग करून ती ह्या ‘सूर्यकांता’च्या तंबूत एकाकी एका रात्रीसाठी धाडस करून आलेली आहे. ह्या संदर्भात खालील संवाद महत्वाचे—

रत्नप्रभा : सूर्यकान्त, प्रेमाच्या नशेनं धुंद होऊन मी आपला हात चंद्रकांताच्या हातात दिला नाही तर माझ्या पवित्र कर्तव्याच्या जाणीवेनं मला चंद्रकांतांच्या बाहुपाशात माझ्या इच्छेविरुद्ध जबरदस्तीने ढकलले.

कृतान्त : कर्तव्याची जाणीव? कोणत्या कर्तव्याची जाणीव? पतिव्रतांना आपल्या पावित्र्याची राखरांगोळी करायला भाग पाडणारा पातिव्रत्य धर्माहून श्रेष्ठ असा कोणता प्रबळ धर्म या जगात नांदत आहे?

रत्नप्रभा : राष्ट्र—सेवाधर्म, राष्ट्र—रक्षणधर्म! याच धर्माने चंद्रकांतांची आज्ञा धुडकावून लाववून मला आज आपल्या गोटात आणून सोडलं आहे आणि याच धर्मानं माझ्याकडून तीन वर्षांपूर्वी आपला त्याग करून चंद्रकांतांच्या गळ्यात विवाहमाला अर्पण करविली आहे!

कृतान्त : राष्ट्रसेवाधर्म! होय सर्व धर्मांना आपले गुलाम करून टाकणारा हा एक परमप्रबल परमश्रेष्ठ धर्म आजच्या जगात वावरत आहे खरा. (पृ. ३७—३८)

पातिव्रत्यनाश म्हणजे स्त्रियांचा मृत्यूच हे जाणूनही केवळ राष्ट्रासाठी असे धाडस करणारी असामान्य युवती म्हणजे ही ‘रत्नप्रभा.’ राष्ट्रधर्माने प्रेरित झालेली स्त्री राष्ट्रासाठी वाटेला तो स्वार्थ व सर्वस्व त्यागायला सिद्ध होते हे कृतीत आचरणारी राणी म्हणजे ही ‘रत्नप्रभा.’

‘चन्द्रकांत’ हा युवकही असाच असामान्य. हा राजा. सर्व सत्ता आणि संपत्ती साधनभूत त्याला. त्याचे ह्या रत्नप्रभेवर अपार प्रेम. तिच्यासाठी तो झुरणीला लागलेला, अखेरीस प्राणत्यागाला तयार झाला पण तिच्यावर आपले प्रेम लादत नाही. तिला जबरदस्तीने आपली व्हायला भाग पाडीत नाही. कारण तिचा त्याच्याच मित्राशी— ‘सूर्यकांताशी’ —विवाह करार झालेला आहे, हे त्याला ठाऊक आहे. पण म्हणून तो प्रेम विसरू शकला नाही. प्रेमभंग झाल्याने त्याने आजन्म अविवाहित राहण्याचा निश्चय करून आपला सर्वकाळ मग राष्ट्रसेवेत घालविला. आपल्या प्रेमविकल अंतःकरणाला रत्नप्रभेच्या भेटीचा मोह एकदासुद्धा त्यानं घडू दिला नाही.

दादांनी ह्या अंकात प्रेमाचा एक जगावेगळा त्रिकोण निर्माण केला आहे. तो उच्चपातळीवर राहतो. त्यागानं भव्य दिव्य जाणवतो. सामान्य मानवाला व मनाला थक्क करून सोडतो.

रत्नप्रभा या एका लावण्यवती तरुणीवर चंद्रकांत व सूर्यकांत ह्या दोन तरुणांचे प्रेम. हे दोघेही मित्र. चंद्रकांताजवळ सत्ता आणि संपत्ती. सूर्यकांत सामान्य स्तरातला पण शूर आणि धडाडीचा पराक्रमी आणि साहसी. दोघांचेही प्रेम प्रामाणिक पण विषयासक्त नाही, विकारी नाही तर सात्विक आणि सोज्ज्वळ. ‘एव्हरीथिंग इज फेअर इन लव्ह अँड वार’ हे पाश्चात्य तत्त्वज्ञान भारतीय संस्कृती आणि सभ्यतेवर पोसलेल्या ह्या तरुणांना मान्य नाही. रत्नप्रभेचे आपल्यावर नितांत प्रेम आहे ह्याची जाणीव असूनही आपल्या मित्राखातर चंद्रकांताच्या सुखासाठी तो आपले प्रेम आवरून तिचा हात त्याच्या हातात स्वतःहून द्यायला तयार होता, पण रत्नप्रभाच त्याला तयार झाली नाही. चंद्रकांताला त्यामुळे दुःख झाले. प्रेमभंगाचे असह्य दुःख झाले पण म्हणून तो सूडाच्या भावनेने पेटला नाही. उलट विवेकाने तो तिच्यापासून दूर झाला. तिला विसरू शकला नाही तरी भेटण्याचाही मोह आवरून बसला. आजन्म अविवाहित राहून केवळ राष्ट्रसेवेला त्यानं वाहून घेण्याचा आदर्श गिरविला. त्या प्रेमभंगापायी मन आणि शरीर खचले आणि तो आसन्नमरण झाला. इकडे दैववशात परस्परांची ताटातूट झाल्यामुळे आणि सारखेच आपत्तींच्या भोवऱ्याला गुरफटून बेजार झाल्यामुळे, रत्नप्रभा आणि सूर्यकांत परस्परांशी विवाहबद्ध होऊ शकले नाहीत. ह्या आपत्काली चंद्रकांताने रत्नप्रभेला सतत मदत केली. जिच्यावरील आपत्तींचे सतत निवारण केले. पण ह्या उपकाराच्या ओझ्याखाली ती दडपली आहे, ह्याचा एवढाही गैरफायदा घेऊन तिला आपली करण्याचा साधा विचारही त्यानं मनात येऊ दिला नाही!

असले उदात्त आणि दिव्य प्रेम, त्रिकोणी बनले तरी कोणीही कुणावर सूड उगवायचा ह्या भावनेनं वागले नाही. नव्हे त्या भावनेचा त्यांना कधी एवढा स्पर्शही झाला नाही. त्या प्रेमात कुणाच्याही वासनेला वा विकाराला वाव नाही. प्रत्येकाचे प्रेम उदात्त, त्यागावर आधारलेले आणि इतरांच्या कल्याणासाठी सर्वस्वाचा होम करण्यास तत्पर असे आहे. म्हणूनच चंद्रकांत आपल्या पत्नीला तिच्या प्रियकराची तस्वीर सदैव जवळ बागळगायला अनुमती देतो. ती चंद्रकांताला पती तर सूर्यकांताला देव म्हणून पूजिते, भजते, सेविते!

रत्नप्रभा : विवाहानंतरही मला या क्षणापर्यंत आपल्या चरणाचं केव्हाही विस्मरण झालं नाही. माझ्या हृदयमंदिरात अद्यापही आपली मूर्ती नांदत आहे. आपल्या मूर्तीच्या ध्यानात आणि आपल्या चरणरजांच्या पूजनात या घटकेपर्यंत एक दिवसही माझ्याकडून खंड पडलेला नाही...पती या नात्यानं चंद्रकांत ह्या हृदयाचे राजे असले तरी देव या नात्यानं सूर्यकांत ह्या हृदयाचे महाराजे आहेत, चक्रवर्ती सम्राट आहेत. (पृ. ४२ व ४३) आणि हे असे एकेकाचे ‘राजे’ महाराजेपण प्रत्यक्ष चंद्रकांतांनीच तिला बहाल केलेले आहे!

रत्नप्रभेचे सूर्यकांतावर प्रेम, चंद्रकांताच्या प्रेमाचा तिने अखेर केलेला. पण सूर्यकांताशी तिची ताटातूट व्हावी आणि मीलन होऊ नये. उलट चंद्रकांत आसन्नमरण व्हावा; राजा मृत्युशय्येवर आहे हे जाणून शत्रूंनी राज्यावर हल्ला करावा आणि त्याला तोंड देण्यासाठी कुणी नेता, राजा असू नये ही परिस्थिती टाळण्यासाठी, चंद्रकांताचा जीव वाचविण्यासाठी, तो नको नको म्हणत असताही रत्नप्रभेला केवळ राष्ट्रधर्माचे रक्षण करणे कर्तव्य म्हणून चंद्रकांताशी विवाह करावा लागतो! राष्ट्र वाचवावे लागते. हे सगळे दैवामुळे घडते. दादांना भारतीय संस्कृतीतील दैववाद मान्य आहे. नव्हे दादा त्याचे कट्टर समर्थक आहेत. प्रयत्नवादाचे पुरस्कर्ते असूनही दैवापुढे अगतिकपणे नम्र आहेत. आपला दुबळेपणा झाल्यासाठी दैववादाची ढाल पुढे करणारे तत्त्वज्ञान बुद्धिवादाला मानवत नाही हे मान्य करूनही दादा दैववाद कठोरपणे झुगारू शकत नाहीत.

रत्नप्रभा : हा ईश्वरी संकेत! यालाच ज्ञाते पुरुष दैव म्हणतात. जिवाची इच्छा असो वा नसो, त्याला वाटेल तिकडे खेचून ठेवणारी दुर्जिक्य शक्ती ही तीच! हिनेच आजपर्यंत मी मी म्हणविणाऱ्या महापराक्रमी वीरांना वाकविलं आहे. महान तत्त्वज्ञानी तपोनिधींना चकविलं आहे. सूर्यकांत, कर्तृत्वाच्या मिथ्या अहंकाराने मूढ बनलेले जीव आपल्या आम स्वातंत्र्याची केवढीही प्रौढी मिरवोत, परंतु ईश्वरी संकेत रूप दैवाच्या अमोघ सामर्थ्यावर त्यांना आजपर्यंत केव्हाही मात करता आलेली नाही. आणि पुढेही कधीकाळी करता येईल असं मला वाटत नाही.” (पृ. ३८)

यापुढचा नाट्यप्रसंग दादांनी आगळाच रंगविलेला आहे. आपल्या प्रियकराचे प्रेम आपण ठोकरले आणि दुसऱ्याच एका राजाची राणी झालो,—त्याप्रियकराने मात्र आपल्या प्रेमाशी प्रतारणा केली नाही तेव्हा आपण घोर अपराधी आहोत ह्या जाणीवेतून ही रत्नप्रभा आपल्या पूर्वीच्या प्रियकराला ह्या सूर्यकांताला, सेनापतीला, तरवारीने छाटून टाकायची विनंती करते. “या महापापिणीचा आपल्या हातानं वध करून इहलोकी नाही तर निदान परलोकी तरी या अभागिनीला सद्गती प्राप्त होऊ द्या.” अशी विनंती करून ती त्या सेनापतीपुढे मान वाकवून उभी होते पण सेनापती त्यावर लगेच स्वतःच तिच्यापुढे वाकतो, तिला उठवतो आणि आपली तरवार तिला देऊ करतो व म्हणतो, “तू माझाच शिरच्छेद कर—मीच महान अपराधी आहे.”

“अपराधी कोण? मीच खरा अपराधी” ह्याबद्दल दोघांत स्पर्धा सुरू होते. “माझाच ह्या तरवारीनं शिरच्छेद कर” म्हणून दोघेही एकमेकांपुढे झुकलेले. ‘मोर्नाव्हॅना’त वा ‘वैजयंती’त नसलेला हा एक अत्यंत उत्कंटापूर्ण नाट्यमय प्रसंग दादांनी रंगविलेला आहे.

रत्नप्रभेने एका प्रेयसीने फक्त प्रियकरद्रोह केलेला आहे म्हणून ती स्वतःला अपराधी समजते तर हा सेनापती—विषयांध वाटणारा सेनापती, वरवर सूड घ्यायला उद्युक्त झालेला असा वाटणारा शूर सेनापती, मित्रद्रोह, मातृद्रोह, आणि राष्ट्रद्रोह असे तिहेरी पातक मी केले म्हणून स्वतःला महान अपराधी मानतो.

चंद्रकांत हा ह्या सेनापतीचा मित्र. त्याच्या मरणासन्न अवस्थेला तोच कारण झालेला असं समजून सेनापती मित्रद्रोह घडल्याचे म्हणतो. रत्नप्रभा, आपली प्रेयसी पण एकदा विवाह झाल्यानंतर इतर स्त्रियांप्रमाणेच तीही मातेसमान असे तो मानतो आणि तरीही तिला एका रात्रीसाठी आपल्या तंबूत बोलावून तिच्या चारित्र्याला कलंक लावला, हा घडला मातृद्रोह, कांचनभूमीत त्या सेनापतीचा जन्म झालेला. त्या

भूमीच्या अन्नावर त्याचा पिंड पोसलेला आणि आता सेनापती म्हणून आपल्या धन्याच्या आज्ञेनुसार त्यानं त्या कांचनभूमीला अन्नान्नदशेत नेऊन सोडले, तिला दुर्धर आपत्तीत लोटले हा मायभूचा, राष्ट्राचा द्रोहच!

‘मेटरलिक’ आणि ‘शिरवाडकर’ हे दोघेही दुसऱ्या अंकातला हा प्रवेश संपविताना, ह्या सेनापतीला त्या राणीच्याच नगरीला पाठवितात. पण ह्या दोघांचे तसे करण्याचे कारण असे की ह्या सेनापतीने अन्न व शस्त्रे पुरवून ज्या राज्यावर उपकार केले, त्याचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवले, त्या राज्याची, त्या उपकारकर्त्याचे प्राण रक्षण्याची जबाबदारीच आहे. दादांनीही दुसऱ्या अंकाच्या शेवटी ह्या सेनापतीला त्या राणीच्याच राज्यात पाठविले आहे. पण त्या जाण्यामागे कारण पुन्हा अगदीच वेगळे आहे. दादांच्या जीवननिष्ठेतून, राष्ट्रवादी भूमिकेतून निर्माण झालेले आहे. राष्ट्रद्रोह करणाऱ्या ह्या सेनापतीला आपल्याकृतकर्माचं प्रायश्चित्त घ्यायचं आहे. ज्या मायभूचा, ज्या स्व-राष्ट्राच्या, चा जनतेचा आपण घोर अपराध केला त्यांच्या हातून अपराधापोटी मिळेल ती शिक्षा-मरणसुद्धा पत्करण्यासाठी तो त्या राणीसोबत जात आहे! सुरुवातीला विषयासक्त, अनपढ, रानटी, पशू भासणारा हा एक दुष्ट, खलप्रवृत्तीचा सेनापती दुसऱ्या अंकाच्या शेवटी खूप उंची गाठतो आणि गर्दीच्या सामाजिकांची अखेर सहानुभूती मिळवून जातो.

समुदायाला नाट्यपूर्ण म्हणून आवडणाऱ्या काही क्लृप्त्यांपैकी वेषांतराची एक क्लृप्ती दादांनी इथे वापरली आहे. दादांचा हा सेनापती, वेषांतर करून राणीबरोबर जात आहे.

दादांच्या ‘शीलसंन्यास’ नाटकातील ह्या अंकात सुरुवातीचा भाग गडकऱ्यांच्या ‘पुण्यप्रभाव’ची नकळत आठवण करून देतो. पुण्यप्रभावातील वृंदावनाप्रमाणेच आपल्या प्रेमभंगाचा सूड घेण्यासाठी हा सेनापतीदेखील तिला भ्रष्ट करण्याचा डाव टाकतो. आणि सूडाचे समाधान मिळविण्यासाठी सिद्ध होतो. त्याला ह्या पापाचरणापासून परावृत्त करण्यासाठी त्या प्रेयसीच्या सासऱ्याने ह्या सेनापतीला केलेला उपदेश आणि त्या पतिव्रतेच्या पुण्याईनं ह्या कामान्धाच्या अंतःकरणात तो घडवू पाहतो ते परिवर्तन पुण्यप्रभाव नाटकाचे बीजं जाणवून देतो. तो सासरा, कृष्णकान्त, त्या कामान्ध सेनापतीला म्हणतो, “मला अजून असंच वाटतं की तुझं अंतःकरण खात्रीनं कामदूषित आणि पापमलिन नाही. आणि त्यातूनही मी तुझ्या पायावर अर्पण केलेली ही सद्गुणांची खाण व पावित्र्याची मूर्तिमंत प्रतिमा एक परस्त्री असून महापतिव्रता आहे. याची जाणीव तुला राहिली तर तुझं पवित्र अंतःकरण हिला अशारीतीनं भ्रष्ट करण्याचं अघोर पापकर्म तुझ्या हातून कालत्रयी घडू देणार नाही असा मला अजून दृढ विश्वास वाटतो.” (पृ. ३२)

दादांच्यासुद्धा मनात आत कुठेतरी ‘गडकऱ्यांचा ‘पुण्यप्रभाव’ जागा आहे हे जाणवते.

तो सेनापती कृतान्त म्हणतो, “तर मग काय, आपल्या पातिव्रत्याच्या तेजानं आपण कृतान्ताला दिपवून टाकू असं तुला वाटलं?”

त्यावर रत्नप्रभा राणी म्हणते, “नाही. मला तसं मुळीच वाटलं नाही. पतिव्रतेच्या पातिव्रत्याच्या तेजानं दिपून जाण्याइतकं आपलं हृदय कोमल नाही.”

पातिव्रत्य आणि त्याची पुण्याई हा भारतीय संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग आहे. त्याची सतत स्मृती भारतीय संस्कृतीवर पोसलेल्या दादांना राहिली तर त्यात नवल नाही. त्यासाठी गडकऱ्यांचा

पुण्यप्रभाव आठविण्याची गरजचआहे असेही नाही. दादांनी स्वतंत्ररीत्या ह्याच अंकात पातिव्रत्याची महती विस्तृतपणे अनेक ठिकाणी गायिलेली आहे.

मेटरलिकच्या ‘मोनाव्हॅना’ आणि शिरवाडकरांचे ‘वैजयंती’ ही नाटके शेवटी शोध घेतात तो मानवी मनाचा. सामान्य माणसाच्या व्यवहारी मनाचा. सामान्य माणसाच्या दुर्बलतेचा. सामान्य माणसाच्या आत्मपरिघसापेक्ष जीवननिष्ठेचा. स्वतःचं जीवन हेच सर्वश्रेष्ठ आहे. दुर्बल मानव सामान्य विकाराच्या आधीन होणारा, आपल्या दुर्बलतेला सूडाच्या हत्याराने विजयी करू पाहणारा. सामान्य माणसाला त्याचं समाधान, आनंद अबाधित राखेल तेच सत्य पटतं मग ते वास्तविक असत्य असलं तरी. कारण हे वास्तविक असत्य किंवा सत्य अतिमानवी असतं. सामान्य मानवाच्या अरुंद आणि मर्यादित कक्षा त्याला आवर घालून, सामावून घेऊ शकत नाहीत. त्याच्या जाणीवांचे आणि समजुतींचे मर्यादित कुंपण हेच त्याच्या विश्वाचं अंगण. त्याबाहेर तो जाऊ शकत नाही. त्या बाहेरचं पहाण्याची आणि दिसलंच तर सहन करण्याची, पचविण्याची त्याच्या मनात ताकद नाही. अतिमानवी सत्य मानवाला पचविणं मानवतच नाही. जीवन हेच त्याच्या दृष्टीनं सर्वश्रेष्ठ तत्त्व आणि सत्य आहे. ते जगण्यासाठीच, जमल्यास सुखाने आणि समाधानाने जगण्यासाठीच त्याची धडपड असते. त्यासाठी स्वार्थ नासला की सूडाचे समाधान त्याला हवे असते, क्षमेचे नाही. विचारांनी तो विकारावर विजय मिळवू शकत नाही. नव्हे त्याचे चौखूर उधळलेले विकार त्याला विचार करूच देत नाहीत. अकल्पित, अनपेक्षित, दिव्य कोटीतले आचरण तो कधीही कल्पूच शकत नाही. दिव्य भव्य, व साक्षात्कारी अशा सत्यात त्याला समाधान मिळूच शकत नाही. अशा सत्याच्या प्रखर तेजाला सामोरे जाऊन स्वतःला सावरण्याची, आवरण्याची आणि ते सत्य स्वीकारण्याची त्याच्यात क्षमताच नसते. मानवी स्वभावाचं, वर्तनाचं त्याचं एक पारंपरिक गणित गिरवलेले असते. त्याची उत्तरं त्याला पाठ असतात. वेगळं गणित तो सोडवू शकत नाही, किंवा त्याच गणिताचं वेगळं उत्तर तो पटवून घेऊ शकत नाही.

असली काही सामान्य मानवाची व्यावहारिक पातळीवरची जीवननिष्ठा आणि जीवनाचं तत्त्वज्ञान, ‘जयपाल’, ‘वैजयंती’, ‘सेनापती’ ह्या सगळ्यांच्या विचारात आणि विकारात शेवटी जाणवते. आणि माणूस अखेरीस दुबळाच आहे. विचारापेक्षा विकारालाच अगतिकपणं शरण जाणारा आहे. कारण त्याची निष्ठा जीवनावर आहे. ते जगण्याची, समाधानाचं, सुखानं जगण्याची त्याला ओढ आहे. शक्यतो इतरांशी जुळवून घेण्याचा त्याचा प्रयत्न आहे पण त्या जुळवण्यासाठी सर्वत्वाचा त्याग वा बलिदान स्वखुशीनं करण्याची त्याची तयारी नाही. नव्हे तो ते करीतच नाही.

आपली प्रियपत्नी, शत्रूने भ्रष्ट केली. हजारो प्रजाजनांचे त्यामुळे प्राण वाचले. जीवन सुरक्षित राहिले. त्या प्राणाचे मोल म्हणून आपण आपल्या मालकीच्या बायकोचे शील दिले. म्हणजेच त्या प्रजाजनांचे प्राण, त्यांचे जीवन आपण विकत घेतलेत. आता त्या प्रजाजनांच्या जीवनावर आपली मालकी आहे. आपल्या पत्नीला शत्रूच्या छावणीत ह्या प्रजाजनांच्या स्वार्थासाठी ढकललं. तिथं तिचं शील भ्रष्ट होणार ह्याची पर्वा न करिता फक्त आपलं जीवन सुरक्षित राहिलं ह्याकडेच त्यांनी लक्ष दिलं. ‘जयपाला’चं, आपलं जीवन त्यांनी उध्वस्त केलं आता ‘जयपाला’ला, जीवनात समाधान हवं आहे. पत्नीचं शील भ्रष्ट झालं हा अपमान, हे दुःख, ही अप्रतिष्ठा हा सर्वस्वाचा नाश, त्याचं जीवन होरपळून काढत आहे. ते सगळे त्याला टोचत आहे. त्यापायी होणारी मनाची तडफड, तगमग, असह्य वेदना त्याला चैन पडू देत नाहीत. हे सगळं सहन व्हायचं कसं? जीवन त्यागायची तर मुळीच तयारी नाही. कारण जीवनावर प्रेम आहे. जीवन जगणं, हे श्रेष्ठ तत्त्व आहे. पण ते जगताना यातना नकोत, झाल्याच त्या यातना तर त्याचं निराकरण

विचारांनी करणं शक्य नाही. त्यासाठी हवं असतं विकारी समाधान. म्हणून ‘जयपाला’ला आता शीलभ्रष्ट करायच्या असतात त्या हजारो प्रजाजनांच्या बायता! तो म्हणतो, “ज्या यातनांचा अनुभव मी घेतला त्याच यातनांचा अनुभव आपले प्राण पुन्हा एकदा वाचविण्यासाठी प्रत्येक प्रतिष्ठित नागरिकाला घ्यावा लागणार आहे. माझ्या आणि माझ्या अधिकाऱ्यांच्या जनानखान्यात नगरातील प्रत्येक तरुण स्त्रीच्या पातिव्रत्याची होळी साजरी केली जाणार आहे आता कोणालाही कल्पना नसेल असा सूड घेऊन मी माझ्या अहंकाराचं समाधान करणार आहे.”

त्या ‘जयपाला’ची पत्नी ‘वैजयंती’, त्या सेनापतीच्या शत्रूच्या तंबूत एक रात्र राहून पहाटेला परतलेली आहे. तिच्या त्यागानं हजारोंना जीवन मिळालं आहे. त्या हजारोंची ती राणी महान आदरस्थान बनली आहे. ते हजारो आबालवृद्ध स्त्री-पुरुष त्या राणीच्या स्वागताला हजर आहेत. तिचा जयजयकार करीत आहेत. त्या वैजयंतीला मात्र ओढ आहे ती पतीची, जयपालाची. आपण शीलभ्रष्ट नाही; माहेरून यावं तसं त्या सेनापतीच्या तंबूत एक रात्र काढून तीच जुनीच पवित्र व अकलंकित वैजयंती म्हणून आपण आलो आहोत. हजारोंना जीवन देऊन, राज्याचं स्वातंत्र्य राखून, वर आपलं शीलही राखल्या गेलं आहे ह्याचा तिला अपार आनंद झालेला आहे. जयपालाला ते सगळं सत्य केव्हा सांगेन असं तिला झालं आहे.

पण जयपाल संतप्त आहे. आपली पत्नी भ्रष्ट झाली, ह्याअपमानानं तो जळतो आहे, पागल झाला आहे. आपल्या पत्नीचा त्याग, त्याला जाणवत नाही. हजारोंना जीवदान देऊन हुतात्म्याचं पावित्र्य आणि श्रेष्ठत्व मिळवून सुखरूप परतलेल्या आपल्या पत्नीला सामोरं जायलाही तो अपमानित मनाच्या विकारी अवस्थेत तयार होत नाही. ती कलंकित आहे. तिचं दर्शन, तिचं अस्तित्व आता केवळ आपल्या दुःखाला आणि अपमानित जिण्याला अधिक डागण्याच देणार म्हणून तो तिचा तिरस्कार करीत आहे.

पण तिनं रत्नाकराला बरोबर आणलं हे त्याला कळतं. तो आता आपल्या तावडीत सापडला आहे. त्या सेनापतीची, ‘रत्नाकारा’ची आपण खांडोळी करू. त्याला हालहाल करून ठार मारू. त्यानं आपल्या पत्नीला भ्रष्ट केलं, त्या अपमानाचा आता आपण बदला घेऊ, सूड घेऊ. ह्या कल्पनेचा त्याला कमालीचा आनंद झाला आहे. हे सूडाचं समाधान त्याच्या जीवनाला काहीतरी अर्थ देणारं ठरलं आहे. त्याला रानटी समाधान, क्रूर आनंद होत आहे. त्यापायी तो आणखी पागल झाला आहे.

पण तेवढ्याच एका समाधानापायी आता त्याला त्याची पत्नी हवीशी झाली आहे. तिची तो तेवढ्यासाठी मुक्तकंठाने स्तुती करतो. ती सुखरूप आली त्यापेक्षा शत्रूला तिनं गमिनी काव्यानं बंदी करून आणलं ह्यात त्याला आनंद आहे. आता पत्नी जवळ घ्यायची ती ह्या सूडाचं समाधान देणारी म्हणून.

पण आता ‘वैजयंती’ त्याला असं जवळ घेऊ देत नाही. ती आधी सत्य ऐका म्हणून सांगते. त्या शत्रूच्या, सेनापतीच्या, रत्नाकराच्या अंगावर त्याला हात टाकू देत नाही. तिचा तो संरक्षक आहे, हजारोंचा उपकर्ता आहे आणि त्याच्या संरक्षणाची हमी तिनं त्याला दिली आहे. नव्हे त्याचं संरक्षण करणं त्या ‘जयपाला’चं, त्याच्या प्रजाजनांचं कर्तव्य आहे, हे ती सांगते आणि त्यानं तिचं शील भ्रष्ट केलं नाही, केवळ एकदा हाताला स्पर्श करण्यापलीकडं त्यानं मर्यादा ओलांडली नाही, म्हणून ती मोठ्या अभिमानानं आणि ओतप्रोत भरलेल्या आनंदानं केवळ एक सत्य म्हणूनच सांगते. त्या सेनापतीबद्दल वाटणारा आदर आणि सन्मान ते सत्य सांगताना सतत व्यक्त करते.

आणि खरंच त्या सेनापतीनं तिचं शील भ्रष्ट केलेलं नाही. ती पूर्वीप्रमाणंच पवित्र आणि निष्कलंक आहे, हे सत्य आहे पण हे जयपाल मानायला तयार नाही. हे सत्य तो पचवू शकत नाही. एक रात्र लावण्यवती युवती, आपल्या पूर्ण स्वाधीन असता एक रांगडा उन्मत्त शूरवीर तरुण तिचा उपभोग न घेता राहू शकेल ह्यावर तो विश्वासच ठेवू शकत नाही. माणसाचा दुबळेपणा तो विसरू शकत नाही. माणूस कधी कधी मानवी दुर्बलतेवर विजय मिळवून काही भव्य दिव्य करू शकतो हे सामान्य माणसाला पटू शकत नाही, खरं वाटू शकत नाही. जयपालाला ते खरं वाटत नाही. आपली पत्नी आपल्या भावी जीवनाच्यासुखासाठी खोटं बोलते, आपल्या पतीनं आपला पूर्ववत स्वीकार करावा, पूर्वीच्याच आत्यंतिक प्रेमभावानं आपल्याशी संसार करावा म्हणून ती हे नाटक रचतेय असं त्याला खात्रीपूर्वक वाटतं.

त्या जयपालाला सत्य हवं असतं सत्य, पण त्याच्या सामान्य मानवी व्यवहारात आणि तत्त्वज्ञानात ते जसं बसेल तसंच आणि तेवढंच सत्य त्याला हवं असतं. तो म्हणतो,—

“सत्य! सत्य! परमेश्वराला स्मरून मी सांगतो की, मला सत्यच हवं आहे. पण सत्य असं असू शकत नाही! मानवी मर्यादेच्या कक्षेत हे सत्य बसत नाही! (म्हणूनच) हे सत्य नाही ही सत्याची विटंबना आहे! काय या माणसानं स्वतःच्या देशाशी विश्वासघात केला तो केवळ तुझ्या हाताला स्पर्श करण्यासाठी? तुझ्या प्रेमासाठी स्वतःचं भवितव्य त्यानं बरबाद करून घेतलं, आपल्या आशाआकांक्षांवर उदक सोडून तुला रात्रीच्या वेळी नेसत्या वस्त्रांनिशी आपल्या तंबूत बोलावून आणलं....हे सारं फक्त हाताच्या स्पर्शासाठी? नाही, सत्य इतकं अतिमानवी असू शकत नाही.”

आणि ‘ह्या सत्यावर प्रजाजनांचा विश्वास आहे का’ असा तो त्यांना सवाल टाकतो. जमावसुद्धा मानवांचाच, सगळ्यांचाच ना? जयपालासारखाच दुबळ्यांचाच ना? मानवी मर्यादापलीकडे जाऊन क्षितिजापलीकडलं दिव्यत्व पाहायला असमर्थ असलेलाच ना?

आणि ‘वैजयंतीलाही’ लोकांनी ते सत्य मानावं हे नको आहे. तिचं जीवन तिच्या पतीशी निगडीत आहे. तिचं सगळं पुढलं सुख तिच्या पतीच्या पूर्ववत स्वीकारावर अवलंबून आहे. तेव्हा तिच्या पतीनं ते सत्य मानावं हा तिचा आग्रह आहे. लोकांची तिला पर्वा करण्याचं कारण नाही. नव्हे लोकांनी ते सत्य मानलं तरी तिला त्यात समाधान नाही. तिच्या पतीनं ते सत्य स्वीकारावं ह्यातच तिच्या जीवनाचं भवितव्य सुरक्षित आहे. तिचंही जीवनावर प्रेम आहे. तिच्या पतीचं वा कुणाचं तरी जे प्रेम आहे ते ह्या जीवनावरील प्रेमाला पूरक म्हणून. आपल्या जीवनावरच्या प्रेमासाठी समाधान, सुख, शांती, आणि सुरक्षितता आवश्यक असते. स्त्रीला त्यासाठी पुरुषाच्या प्रेमाची नितांत गरज असते, तिचं प्रेम केवळ एकतर्फी राहू शकत नाही. ती पतीच्या प्रेमाशी एकनिष्ठ आहे पण पतीनंही त्याला उचित प्रतिसाद द्यावा ही तिची अपेक्षा आहे. म्हणून तिला पतीचा विश्वास हवा आहे. ती म्हणते, “इतरांच्या विश्वासाचं मला महत्त्व वाटत नाही. महाराज, तुमचा विश्वास मला हवा आहे. तुम्ही माझ्यावर प्रेम केलं आहे....” (पृ. ६४ वैजयंती)

पण ‘जयपाला’चं, एका पतीचं प्रेम, दुबळ्या मानवांच्या व्यावहारिक पातळीवरचं प्रेम, अतिमानवी सत्यावर विश्वास ठेवून पत्नीचा स्वीकार करीत नाही. त्याला हवं आहे सत्यच पण ते मानवी मर्यादेतलं. इतर सत्य ते असत्यच. अपमानाचा संताप, क्रोध, दुःख, यातना, सूडाच्या समाधानानं शमू शकतात. सेनापती शत्रू, आपल्या पत्नीचं शील भ्रष्ट करणारा कट्टर रानटी पशू, हाती सापडला आहे. त्याच्या देहाची भर चौकात खांडोळी करून आसुरी सूडाचं रानटी समाधान मिळवून त्या अपमानाची भरपाई होणारी आहे,

पण पत्नीनं पचेल असंच सत्य नव्हे असत्य का असेना पण तेच सांगावं असा त्याचा हट्ट आहे. केवळ लज्जेमुळं, संकोचामुळं ती असत्य बोलते, तसं तिनं करू नये हा त्याचा हट्ट आहे.

आणि त्याच्या पत्नीचाही, पतीनं जे सत्य आहे तेच स्वीकारावं असा हट्ट आहे. ती सांगते की त्या सेनापतीनं—रत्नाकरानं तिला खरोखरच भ्रष्ट केलं नाही ह्यावर पतीनं विश्वास ठेवावा म्हणून ती पुनःपुन्हा विनंती करीत आहे. शेवटी पतीपत्नीचा सुखी संसार परस्परांच्या विश्वासावरच उभारता यायचा आहे. आपल्या जीवनावर आपलं प्रेम आहे, ते जीवन सुखी व्हावं ह्यासाठी जोडीदाराचा विश्वास अत्यंत आवश्यक आहे. आणि म्हणूनच ती म्हणते, “नाही! नाही! नाही! मला हजारदा विचारलंत तरी मी नाही म्हणेन, प्राण जाईपर्यंत ‘नाही’ म्हणेन! रत्नाकरांनी मला भ्रष्ट केलेलं नाही. महाराज, या घरात आल्यापासून एक क्षणभर सुद्धा मी आपल्याजवळ कधी खोटं बोलले नाही, खोटेपणानं वागले नाही. माझ्यावरती विश्वास ठेवा, महाराज, आपली राणी म्हणून हक्कानं सांगते, आपल्या चरणांची दासी म्हणून पदर पसरून भीक मागते, की माझ्या शब्दावरती विश्वास ठेवा, रत्नाकरांनी मला भ्रष्ट केलं नाही.....नाही नाही.....” (पृ. ६५ “वैजयंती”)

पण एवढ्या काकुळतीनं अगदी जीव तोडून बोलूनही पतीवर त्याचा परिणाम नाही. त्याचा आता तिच्यावर विश्वासच राहिलेला नाही. आता उलट तो ‘पती’, त्या ‘पत्नी’ला व्यभिचारी म्हणतो, केवळ रत्नाकराचंच तिच्यावर नव्हे तर तिचंही रत्नाकरावर प्रेम आहे. त्यामुळं त्यानं तिच्यावर बलात्कार केला असं म्हणता येणार नाही. म्हणून तू त्याच्याशी व्यभिचार केलास असं तो पत्नीला म्हणतो. आणि आपल्या जाराला वाचविण्यासाठी ती खोटं बोलते असाही तो तिच्यावर आरोप करतो. तिनं त्याला खरं वाटेल असं बोलावं हा पुनःपुन्हा आग्रह करतो. तुमचं प्रेम आहे तर तुम्ही दोघंही खुशाल जा दूरदूरआणि सुखानं रहा. मी धनदौलत देतो असं जाहीर करतो पण पुन्हा बायकोला एकच अट घालतो की, “तू भ्रष्ट झाली आहेस, हे कबूल कर.”

पण ती ते मान्य करीत नाही. तिचा सत्याचा आग्रह ती सोडीत नाही.

तिचा पती, जयपाल त्यामुळे चिडून जातो. त्याला हवं ते सत्य, त्याला हवी ती कबूली, त्याला हवं ते समाधान त्याची पत्नी देत नाही. तो ‘रत्नाकरा’ला सर्वस्वी माझा आहे असं म्हणून रखवालदारांना त्याला कैद करायला सांगतो. आणि आपल्या पत्नीला सांगतो, “वैजयंती पुन्हा कधीही हा माणूस तुझ्या नजरेला पडायचा नाही.”

वैजयंतीचंही आपल्या जीवनावर प्रेम आहे. त्या सुखी समाधानी जीवनासाठी हवा तो जोडीदार म्हणून ‘जयपाल’ आता असू शकत नाही ही तिची खात्री झाली आहे. परस्परात आता विश्वास उरला नाही. तिच्या एकनिष्ठतेला तिच्या पतीनं कवडीचीही किंमत दिलेली नाही. तिचं खरं प्रेम त्यानं जाणलं नाही, त्याची किंमत केली नाही. उलट ते स्वतः ठोकरलं आहे. आता ती मुक्त आहे. ‘जयपाला’ची प्रतारणा केल्याचं पाप आता तिच्या माथी नाही. शेवटी जीवन हेच सत्य आहे. ते सुखानं समाधानानं जगता यावं यासाठीच दुबळ्या मानवांचे प्रयत्न आहेत. आता ‘रत्नाकरा’ सुरक्षित रहाणंच आवश्यक आहे. जीवनासाठी प्रेम आवश्यक आहे आणि प्रेमासाठी विश्वास आणि निष्ठा आवश्यक आहे. त्याचाच शोध घेऊन ती वैजयंती आता पूर्वीच्या प्रियकराची— रत्नाकराची— झाली आहे. ती रत्नाकराला म्हणते—

“(हलक्या आवाजात) रत्नाकर एक अक्षरही बोलू नका. माझं जुनं जीवन सारं बेचिराख होऊन गेलं आहे. आता तुम्ही माझे आहात. मी तुमची आहे. त्यांनीच मला एका जगातून दुसऱ्या जगात लोटलं आहे. सगळी बंधनं तोडणारं हे दिव्य प्रेम आहे. नंदा (रत्नाकराचे पूर्वीचे नाव) आपण दोघं इथून निघून जाऊ तुम्ही कैदखान्यात जा. मी तुमचं रक्षण करेन.”

आता ह्या नव्या जीवनासाठी, त्यावरील प्रेमापायी, सुखासाठी समाधानासाठी ती पतीला हवं ते सत्य बोलते. रत्नाकरानं आपल्याला शीलभ्रष्ट केलं हे ती ओरडून सांगते. आधी खोटं बोलल्याची कबूली देते. पतीचं प्रेम पूर्ववत लाभावं, ह्या कलंकापायी संसारसुखात व्यत्यय येऊ नये म्हणून मी खोटं बोलले असं सांगते. माझ्या शत्रूवर—ह्या रत्नाकरावर सूड घेण्यासाठी त्याच्याशी प्रेमाचं नाटक करून मी त्याला इथं आणलं आहे. त्याच्या शरीरावर खंजीराजे अनेक वार करून मी त्याचा छळ करीत अंत करणार आहे. आता तो फक्त माझाच आहे. न्या त्याला कैदखान्यात आणि त्याच्या किल्ल्या मला द्या आणून. माझ्या मार्गात आता कुणीही येऊ नका, असं ती बजावून सांगते.

तिचा पती जयपाल, ह्या हव्याशा वाटणाऱ्या सत्याने समाधान पावतो. त्यानं शीलभ्रष्ट केलं ह्या कबूलीनं समाधान पावतो. त्या दुष्टशत्रूवर सूडघेण्यासाठी मी त्याला फसवून इकड आणलं ह्या तिच्या कपटी वर्तनानं समाधान पावतो. अपमानित जीवनाच्या यातना सह्य व्हायला ह्या असल्या समाधानाची त्याला नितांत गरज असते. शेवटी जीवन हेच सत्य आहे. तेच श्रेष्ठ तत्त्व आहे हे तोही जाणतो आहे. त्याचंही जगण्यावर प्रेम आहे. तो ‘रत्नाकराला’ कैद करवितो आणि किल्ल्या वैजयंतीच्या स्वाधीन होतील ह्याची घोषणा करतो. तिला तसे स्पष्ट सांगतो. सगळं तिच्या मनासारखं आता तो करीन म्हणून सांगतो.

‘मेटरलिक’ आणि ‘शिरवाडकरही’ शेवटी एका पात्राद्वारा ह्या नाटकाचं सूत्र आणि जीवनाचं तत्त्वज्ञान सांगून जातात की, “प्रेम ही जीवनातली सर्वात मोठी गोष्ट आहे. आणि (वैजयंती) तू ती संपादन केली आहेस. हे खरं आहे आणि खोटंही आहे. न्याय्य आहे आणि अन्याय्यही आहे पण मानवी जीवन हे असंच आहे. आणि शेवटी जीवन हेच सर्वश्रेष्ठ तत्त्व आहे.”

दादांच्या ‘शीलसंन्यास’ नाटकाचा शेवट मेटरलिकच्या ‘मोनाव्हॅना’पेक्षा इतका निराळा आहे की हे एक स्वतंत्र नाटकच वाटावं.

कृतान्ताने केलेल्या पाशवी कृत्याबद्दल आपल्या शीलभ्रष्ट पत्नीनं त्याच्यावर सूड उगवावा, त्याचा खून करण्याचा प्रयत्न करावा, त्याच्या रक्ताने तिचे हात माखलेले असावेत ही किमान अपेक्षा राजा ‘चंद्रकान्त’ करतो आणि तसं दिसत नाही तेव्हा तिच्यावर ‘जारिणी’ हा गलिच्छ आरोप करून, आपल्या अपराधाकरिता शिरच्छेदाची शिक्षा भोगायला तयार हो म्हणून सांगतो. पण त्या कृतान्तानं, सेनापतीनं आपल्याला भ्रष्टच केलं नाही हे सत्य ती पुन्हा पुन्हा सांगते. तिच्या सासऱ्याचा हजारोनं जमलेल्या जनतेचा त्यावर विश्वास आहे. पण प्रत्यक्ष तिच्या पतीचा मात्र मुळीच नाही. म्हणून ती पतीनं अपेक्षिलेली देहदंडाची शिक्षा भोगायला तात्काळ तयार होते. पतीच्या तरवारीपुढं आपली मान लीलया अर्पण करते पण जनता ते होऊ देत नाही. लाखांच्या उपकारकर्तीचे प्राण आपल्या राजाला, तिच्या पतीला घेऊ देत नाही. ते राजाला अडवतात. आपल्या तरवारीचे कडे तिच्याभोवती संरक्षणाला उभे करतात.

पण ‘रत्नप्रभा’, त्या राजाची पत्नी, जनतेला आणि सासऱ्याला तिथून निघून जायची विनंती करते. आणि ते गेल्यावर पतीला, त्याच्या इच्छेप्रमाणे ते खड्ग तिच्या मानेवर चालवायला सांगते. तू निष्कलंक आहेस का हे तो पुन्हा तिला विचारतो. ती स्पष्ट सांगते की हा केवळ विश्वासाचा भाग आहे.

“तुम्ही जनतेसमोर माझ्यावर एकदा अविश्वास दाखविलेला आहे. माझ्या निःसीम प्रेमाचा आपण अपमान केलेला आहे. आता मी ह्या बाबत एक शब्द उच्चारणार नाही. मला कृतान्तातं भ्रष्ट केलं आहे ही कल्पना कायम ठेवूनकेवळ मातृभूमीसाठी मी हा शीलसंन्यास केला असल्यामुळं मी निष्पाप आणि निष्कलंकच आहे असं मानून जर आपण माझा स्वीकार करायला तयार असाल तरच तो मला हवा आहे.” (पृ. ६५ “शीलसंन्यास”)

तिच्या या करारी उत्तरानं संतापलेला तिचा पती तरवारउपसून तिच्यावर वार करणार एवढ्यात वेषांतरित ‘कृतान्त’ त्याला अडवतो. ती आपली बहीण आहे म्हणून सांगतो. ती निष्कलंक असल्याची ग्वाही देतो. ‘सूर्यकान्ता’शी विवाहाच्या वचनाने बांधलेल्या ‘रत्नप्रभे’शी कामवासनेपायी विवाह करून त्या ‘सूर्यकांता’चा बळी घेणारा तू ‘चंद्रकांत’ आहेस असे म्हणून त्याची निर्भर्त्सना करतो. आणि हा चंद्रकांत, हा राजा, आपल्या त्या अपराधाबद्दल खंत व्यक्त करतो आणि तो समोर उभा असलेला प्रत्यक्ष सूर्यकांतच आहे हे त्याच्या छातीवरील परिचित चिन्हाने कळताच त्याची क्षमायाचना करतो.

‘रत्नप्रभा’, ‘सूर्यकांता’चे ‘भाऊराया’ म्हणून चरणवंदन करते. ‘सूर्यकांत’ तिला बहीण म्हणून आशीर्वाद देतो. ‘चंद्रकांत’ हे सगळं पाहून बदलतो आणि ‘सूर्यकांत’ ‘रत्नप्रभेला’ कधीही शीलभ्रष्ट करणार नाही ही त्याची खात्री असते आणि ‘कृतान्त’ तो सेनापती म्हणजे ‘सूर्यकान्तच’ होय हे कळताच तर त्याची आपल्या पत्नीच्या निष्कलंकत्वाबद्दल शंकाच रहात नाही. ‘सूर्यकान्त’ आपल्या बहिणीचा तिच्या पतीच्या हातात हात देऊन पुनर्मीलन घडवून आणतो आणि नाटकाचा गोड शेवट होतो.

दादांनी हे सगळे संपूर्ण बदलून टाकलेले कथानक कदाचित, मानवाच्या दुबळेपणाचा आणि स्वार्थी व्यावहारीक पातळीवरच्या विकारवशतेचा विचार करता अवास्तवही वाटण्याची शक्यता आहे. पण त्या सेनापतीनं त्या राणीला शीलभ्रष्ट केलेलं नाही हीही वास्तवता आहे ना? वास्तवतेला न्याय मिळायला नको का? विकारावर विजय मिळवून, दुबळ्या मानवातल्या दिव्य चैतन्याचा, साक्षात्कार घडविणाऱ्या विचारी वर्तनाला काही गुण द्यायला नको का? हजारांच्या प्राणासाठी, देशाच्या संरक्षणासाठी, राष्ट्राच्या भल्यासाठी आपल्या सर्वस्वाची आहुती देणाऱ्या साध्वीला, एका प्रखर राष्ट्रभक्तीला पुरेसा न्याय जगानं आणि साहित्यिकानं द्यायला नको का?

दादांनी मानवी मनांच्या अंतरंगातील क्षुद्र घडामोडींना परिस्थितीच्या धक्क्यांनी एका वेगळ्या उच्च पातळीवर नेले आहे. ह्यात दादांचा आदर्शवाद आहे, राष्ट्रवाद आहे, राष्ट्र भक्तिवाद आहे.

आपल्या प्रखर देशभक्तीचा प्रत्यय त्यांचे प्रत्येक पात्र देते. राजकीय विचारांचा सम्यक् गुंफ, देशभक्तीचे आदर्श विश्व, आणि स्वातंत्र्यासाठी करावयाच्या सर्वस्व होमाचे उपनिषद म्हणजे दादांची नाटके.

‘शीलसंन्यास’ नाटकातही दादांच्या इतर सर्व नाटकांप्रमाणे नाट्यपूर्ण प्रसंगांची रेलचेल आढळते. त्यामुळे सामाजिकांचा समुदाय सारखा अधीर आणि सजग असा खिळून राहतो.

मातृभूमीच्या सेवेसाठी लाखो प्रजेचे प्राण वाचविण्यासाठी, मायभूच्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या साक्षात सुनेच्या शीलाचा बळी देणारा नाटकातला ‘कृष्णकांत’—रत्नप्रभेचा सासरा, आपल्या मुलाला सांगतो, “मुला मातृभूमीच्या सेवेप्रीत्यर्थ तुझ्याच काय पण कोणाच्याही संसाराची होळी करताना माझ्या ह्या राष्ट्रनिष्ठ मनाला कधीही काहीच वाटलं नाही.” (पृ. ५२) ह्याच बापानं आपल्याही संसाराची राष्ट्रासाठी राखरांगोळी केलेली आहे. त्याची मोठी पाच मुले राष्ट्रासाठी बलिदान करून अमर झालेली आहेत.

दादांचे मन लोकशाहीवादी, राज्यकर्त्यापेक्षा जनताच श्रेष्ठ; राजनिर्णयापेक्षा लोकनिर्णय व धर्मनिर्णय श्रेष्ठ, ह्यात संघर्ष येऊ शकत नाही कारण धर्म हा लोकधारणेसाठीच अस्तित्वात आलेला असतो, अशी दादांची धारणा आहे.

देशासाठी शीलाची आहुती देणारी रत्नप्रभा सेनापतीच्या तंबूत एक रात्र राहून परतते तेव्हा त्या देशाची जनता तिचे अभूतपूर्व स्वागत करते. रथातून तिची मिरवणूक काढते तेव्हा तिचा पती संतप्त होतो. हा जनतेचा अधःपात होय असे तो म्हणतो. तेव्हा त्याचेच वडील सांगतात, “चंद्रकांत हा लोकांचा अधःपात नाही तर जनताजनार्दनानं रत्नप्रभेच्या आचरणावर जाहीरपणे दिलेला हा धर्मनिर्णय आहे. तू तिला जारिणी म्हण, पापिणी म्हण, काय वाटेल ते म्हण. पण जनतेच्या रूपानं नटलेला सर्वसाक्षी परमेश्वर तिला महासाध्वीच मानणार— नव्हे प्रत्यक्ष देवताच समजून तिची अशी अनन्यभावे पूजाच करणार हे पक्के लक्षात ठेव. तेव्हा शहाणा असशील तर हा लोकनिर्णय पाहून अजून तरी शुद्धीवर ये आणि त्या पतिव्रतेच्या लोकोत्तर आत्मयज्ञाची अपशब्दांनी अशी विटंबना करण्याचे सोडून त्याचा गौरव करण्यासाठी आनंदानं सिद्ध हो.” कुठल्याही राज्यकर्त्यांना दिलेला हा इशारा त्रिकालाबाधित सत्य होय.

दादांचा जनतेच्या सामर्थ्यावर, जनतेच्या निर्णयकारी शक्तीवर अपरंपार विश्वास आहे. रत्नप्रभा म्हणते, “पण लोकांना सत्यासत्य निर्णयाचं सामर्थ्य नाही असं आपण का मानता?” (पृ. ६०)

जनता विचारी असते, जनता कृतज्ञ असते हाही दादांचा दृढ विश्वास आहे. त्यांच्यासाठी आपलं सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या रत्नप्रभेनं स्वतः जनतेला विनंती केली की पतीच्या हातून मला मरण येतंय हे माझं परमभाग्य आहे. तुम्ही माझ्या पतीला अडवून ह्या भाग्याच्या आड येऊ नका तेव्हा जनता म्हणते, “नाही आपण आपल्या अद्वितीय आत्मयज्ञानं आमचे प्राण वाचविले आहेत. तेव्हा आपले प्राण वाचविणं हा आमचा धर्म आहे आणि तो आम्ही पाळणारच.” (पृ. ६३)

कुठल्याही इतर धर्मापेक्षा राष्ट्रधर्म हा सर्वश्रेष्ठ धर्म आहे आणि राज्यकर्त्यांनी देखील त्याचं पालन केलं पाहिजे, त्यापुढं मान झुकविली पाहिजे. कृतान्त म्हणतो, “राष्ट्रहितार्थ केलेला शीलत्याग हा शीलभंग नसून ‘शीलसंन्यास’ आहे. हे मान्य करून हिला निष्कलंक समज आणि हिचा अंगीकार कर. (चंद्रकांत राजा!) तुझ्या ठिकाणी जर राष्ट्रप्रेम वसत असेल आणि राष्ट्रधर्माच्या दिव्य तत्त्वावर तुझी अढळ श्रद्धा असेल तर हिला निष्कलंक मानून तू हिचा अंगीकार केला पाहिजेस. नाहीतर राष्ट्रभक्तीचं हे तुझं निव्वळ ढोंग असून राष्ट्रधर्माचा ओनामाही तुला अजून कळलेला नाही असेच म्हणावे लागेल.”

पूर्वी सत्यासत्याचा निर्णय, पापपुण्याचा निर्णय, खऱ्याखोट्याचा निर्णय करण्यासाठी दिव्य करण्याची धर्मनिष्ठ अशी न्यायालयीन कादेशीर तरतूद असे. राष्ट्रहितार्थ केलेली गोष्ट हीच एक दिव्य आहे. सर्व निर्णय ह्या दिव्यामुळे राष्ट्रभक्ताच्या बाजूनेच द्यायचे आहेत ही दादांची प्रखर निष्ठा आहे. कृतान्त म्हणतो, “दिव्य? चंद्रकांता, राष्ट्रहितार्थ केलेल्या पावित्र्ययज्ञाहून आणि कीर्तियज्ञाहून अधिक श्रेष्ठ दिव्य या जगात आहे काय?... तेव्हा हिला दिव्य करायला सांगण्यापूर्वी तूच या मीपणाची आणि स्वार्थ बुद्धीची होळी करून आपल्या पापाचं प्रायश्चित्त घे. त्याशिवाय तिच्या कर्माकर्माचा निर्णय करण्याची पात्रताच तुझ्या अंगी यायची नाही.” (पृ. ७०)

‘मेटरलिकने’ आपल्या नाटकात या ‘मी’पणाचे विकारवश आणि स्वार्थ बुद्धीचे मानवी आणि व्यावहारिक पातळीवरील वास्तवतेचे चित्रण केले तर दादांनी ह्या विकारावर विचारान्ती विजय मिळवून एक आदर्शवादी विश्व निर्माण करण्यासाठी प्रत्येकाने झटावे म्हणून ‘शीलसंन्यास’ लिहिले. माणूस, ‘कसा आहे’ हे ‘मेटरलिक’ दाखवितो, तर तो, ‘कसा व्हावा’ हे दादा सांगतात.

भावोत्कट नाट्यप्रसंग निर्माण करण्यात दादा पटाइत आहेत. ‘शीलसंन्यास’च्या ह्या शेवटल्या पर्वात अशा नाट्यप्रसंगांनी दादांच्या ठायी असलेल्या प्रयोगविज्ञानाची स्पष्ट पावती दिलेली आहे.

आपली राणी रत्नप्रभा कृतान्ताच्या तंबूत एक रात्र घालवूनही निष्कलंक राहिली ह्या तिच्या वक्तव्यावर राजा चंद्रकांत जनतेचा विश्वास आहे काय म्हणून जोरात विचारतो आणि क्षणैक भयानक शांतता निर्माण होते, उत्कंठा वाढते, उत्सुकता शिगेला पोहोचते. सामाजिकांच्या मनाला उगीचच हुरहूरवाटते. आणि जनता हळूच बोलते— “यांनी सांगितलेली हकीकत खरी असली पाहिजे.” या वाक्याबरोबर नाटकाचा प्रयोग टाळ्या घेईल यात शंका नाही.

पत्नीच्या पापकर्माबद्दल राजा चंद्रकांत तिचा शिरच्छेद करायला धजतो. रत्नप्रभा, त्याची पत्नी, त्यासाठी मोठ्या आनंदाने आपली मान पुढे करते आणि आता नको ते घडणार; पण नको असं व्हायला, पण आता कशी वाचणार रत्नप्रभा? ह्या सान्या विकल्पांचे कल्लोळ सामाजिकांच्या मनात उठतात, अधीरतेने आता काय होणार हे डोळ्यात प्राण आणून सामाजिक थरारत्या भावनेनं एकाग्रचित्ते रंगभूमीकडं नजरा खिळवून बसणार आणि एकदम प्रजा गरजून उठते— “प्रथम आमचं रक्त या ठिकाणी सांडेल आणि नंतरच या माउलीच्या केसाला आपण धक्का लावू शकाल.” (पृ. ६३) आणि लगेच प्रजा आपापल्या तरवारी उपसून त्या राणीभोवती संरक्षक कडे निर्माण करतात. सामाजिकांचा सुटकेचा निश्वास, हे नाटककाराचे यश.

पुन्हा असाच प्रसंग येतो. आतातर प्रजेलाही राणीनं विनंती करून घालवून दिलेलं. राजा पुन्हा तरवार उपसून शिरच्छेद करायला सिद्ध. मग कोण वाचविणार ह्या साध्वीला? आता तर पूर्ण निराशा सामाजिकांच्या मनात, पण लगेच वेषांतर केलेला ‘कृतान्त’ पुढे होऊन राजाचा खड्ग उपसलेला हात वरचेवर धरतो. ऐनवेळी धावून आलेला परमेश्वर पाहून प्रेक्षकांनी टाळ्या न दिल्या तरच नवल.

‘रत्नप्रभा’ आणि ‘सूर्यकांत’ यांचे बालपणापासूनच परस्परावर अतीव प्रेम. विवाहाच्या आणाभाकाही नंतर घेतलेल्या. मनाने रत्नप्रभेने त्याला केव्हाच वरलेले. आता चंद्रकांत, तिचा पती, तिचा तिरस्कार करून तिला जगातून नाहीशी करायला सिद्ध झालेला. पण त्या ‘रत्नप्रभेनं’ आपल्याशी इमान राखलं नाही म्हणून ‘सूर्यकांत’ मात्र सूडानं पेटत नाही. ‘चंद्रकांत’ तिचा वध करायला धजतो या प्रसंगाचा

कुठल्याही प्रकारे गैरफायदा घेत नाही. उलट तिच्या देशभक्तीनं भारावून तिला आपली बहीण मानतो आणि तिच्या अलौकिक राष्ट्रभक्तीचा आणि अपूर्व आत्मयज्ञाचा गौरव करतो. आणि रत्नप्रभादेखील एकदम त्याला नमस्कार करून म्हणते, “भाऊराया, या बहिणीचा प्रमाण स्वीकार आणि तिला सौभाग्याचा आशीर्वाद दे.” (पृ. ६९)

भावपूर्ण अशा ह्या प्रसंगी प्रयोगाचेवेळी सामाजिकांनी प्रसन्नपणे टाळी दिली तर तो त्यांचा गौरवच ठरेल.

अशा नाट्यपूर्ण प्रसंगातून आपली जीवननिष्ठा, आपले जीवनदर्शन, आपली धर्मनिष्ठा, राजकीय आणि सामाजिक विचारप्रणाली प्रभावीपणे मांडण्यात दादा यशस्वी झाले आहेत.

दादांना नाटककार व्हायचे होते म्हणून त्यांनी नाटके लिहिली नाहीत. दादांच्याकडून मागे लागून नाटककंपन्यांनी नाटके लिहवून घेतली आहेत. त्याकाळी दिवाळी अंक काढण्याची अहमहमिका असती तर अनेक संपादकांनी मागं लागून दादांकडून लघुकथा आणि दीर्घकथा किंवा कादंबऱ्याही लिहवून घेतल्या असत्या आणि दादा लघुकथाकार किंवा कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्धीला आले असते. ते नाट्यपूर्ण आणि आवेशयुक्त भाषणे तासन्तास करीत. प्रचंड जनसमुदाय जागेवर खिळवून टाकीत. राजकीय मते आणि देशभक्तीचे प्रखर विचार, तर्कसंगत पण स्फोटक रीतीने ज्वालाग्राही शब्द आणि त्यांची भेदक फेक साधीत, प्रचंड श्रोत्यांपुढं स्फटिकवत् स्पष्ट मांडीत आणि सतत प्रचंड टाळ्या घेत. त्या भाषणात अधूनमधून पखरण असे ती उपरोधाची. स्वार्थी, हलकट आणि गुलामगिरीत धन्यता मानणाऱ्या क्षुद्र जीवाची कठोर टवाळी आणि निंदा करीत हास्यांचे फवारे उडविणारे यशस्वी व आवडते वक्ते म्हणून ते गाजले.

आणि ह्या सर्व अशाच शैलीच्या आणि आशयाच्या भाषणांचे प्रसंगयुक्त, संवादरूप अवतार म्हणजे दादांची नाटके. म्हणूनच दादांच्या नाटकांतील पात्रे बोलत नाहीत, भाषणे देतात आणि तीही दादांचीच, फक्त पाठ केलेली.

“कै. वीर वामनराव (दादा) जोशी” ह्यांच्या नाटकांच्या

“संहिता”

“राक्षसी महत्वाकांक्षा”

राक्षसी महत्त्वाकांक्षा

अंक पहिला

प्रवेश १ ला

स्थळ : रुद्रमंडळांतील तळघर.

[महाराणी मदालसा इचे तुरुंगावरील अधिकारी—सारंग व मेघनाद प्रवेश करतात.]

मेघ०:सारंगा, घात झाला. दुर्जयाने दगा दिला.

सार०:म्हणजे?

मेघ०:कोदंडांनी दाखविलेल्या आमिषांना दुर्जय बळी पडला.

सार०:काय? स्वार्थासाठी आपल्या स्वामीशीं बेमान होण्यास दुर्जय तयार झाला?

मेघ०:होय. महाराणीची सत्ता कबूल करून महाराज चंद्रशेखरास पकडून तिच्या स्वाधीन करण्याचे त्याने तिला वचन दिले.

सार०:हाय हाय!! महाराज विक्रांतांना आता केवढे दुःख होईल! पक्षाचा एवढा आधारस्तंभ कोसळून पडलेला पाहून त्यांच्या अंतःकरणाला धक्का बसेल.

मेघ०:मोठाच दुर्घट प्रसंग ओढवला आहे. त्यातून कसे पार पडावे हे मला काही सुचत नाही.

सार०:आपले काही झाले तरी बेहेत्तर. पण विक्रांतमहाराजांची येथून आपण लौकर सुटका केलीच पाहिजे.

मेघ०:होय. त्याशिवाय दुसरा उपायच नाही. (एकलेसे करून) पण थांब. महाराणी सरकारांची स्वारी आली वाटते.

[मदालसा महाराणी सपरिवार प्रवेश करते].

मदा०:सारंग, विक्रांताचा हट्ट अजूनही कायमच आहे?

सार०:सरकार, विक्रांत आपणाला वश होणे मला केवळ अशक्य वाटते.

मदा०:अशक्य! या मदालसेला अशक्य!! छे:“अशक्य” हा शब्दसुद्धा ही मदालसा ओळखीत नाही—

पद—केदार—झपताला. “क्यौरे सताया०”

सत्ता—बले दास । करि जो त्रिलोकास ॥
तोही अहंकार । नमवीन पार्यी ॥ ध्रु० ॥
ज्याच्या भये होत । अमरांसही त्रास ॥
त्याही कृतांतास । रडवीन धायी ॥ १ ॥
गर्व महाकाल । करि मानभंगास ॥
तरि त्या क्षणार्धांत । तुडवीन पार्यी ॥ २ ॥

मग या विक्रांताचा काय पाड! त्याला मी माझ्या पायांवर लोटांगण तरी घालण्यास लावीन,
नाहीतर लाथेखाली तुडवून तरी टाकीन. (मेघनादास) मेघनाद दुर्जयाचे काय म्हणणे आहे?

मेघ०: महाराणी सरकारांच्या चरणांचा दासानुदास होऊन राहण्यास दुर्जय तयार आहे.

मदा०: ठीक आहे. त्याला घेऊन ये येथे माझ्यासमोर. [मेघनाद जातो]. (सारंगास) सारंग, त्या मगस्वर
कुत्र्याला बाहेर काढ. (सारंग साखळदंडांनी बांधलेल्या विक्रांतास नागव्या तरवारीच्या पहाऱ्यांत
बाहेर काढतो). (विक्रांतास) कसे काय विक्रांत? ठीक चालले आहे?

विक्रां०: हां, ठीक चालले आहे.

मदा०: तर मग या राजमंदिरांतील राजविलासांत लोळत पडणे म्हणजे चैनच आहे म्हणायची!

विक्रां०: स्वाऱ्यांतून हिंडतांना ज्याने दिवसचे दिवस अन्नपाण्यावांचून सुखात लोटले आहेत; विषारी
वनस्पतींच्या बिछान्यावर ज्याने रात्रीच्या रात्री गाढ झोपेत घालविल्या आहेत; भयंकर हिंन्न
श्वापदांच्या सहवासात ज्याने आपल्या जिवाची करमणूक करून घेतली आहे; सारांश— जगातील
आपत्तींशी खेळत बसणे हाच ज्याचा जन्माचा व्यवसाय झालेला आहे आणि मृत्यु हा ज्याने आपला
जिगरदोस्त बनवून सोडलेला आहे, त्याला या रुद्रमंडळातील हालअपेष्टांचे काय कौतुक वाटणार
आहे?

मदा०: सध्याच्या या तुझ्या स्थितीचा तुझ्या मनावर काहीच परिणाम झालेला नाही तर?

विक्रां०: मदालसे, सुखदुःखाच्या आडव्या उभ्या धाग्यांनी विणलेल्या या आयुष्यात बरेवाईट प्रसंग नेहमीं
येतच असतात. प्रसंगाचे जसे आनंदाने स्वागत करावयाचे, तसाच वाडटांचाही आनंदानेच सत्कार
केला पाहिजे. पुरुषाने सुखदुःखांत भेद पहात बसणे नामर्दपणाचे लक्षण आहे.

मदा०: तर मग आमची सार्वभौम सत्ता धिक्कारून चंद्रशेखरास आमच्या स्वाधीन न करण्याचा तुझा हेका तू
असाच चालविणार?

विक्रां०: अलबत. या देहात रक्ताचा एक थेंब शिल्लक असेपर्यंत या विक्रांताचे शिर तुझ्या पायांशी झुकण्याची
अगर प्राणापेक्षाही प्यार असलेला माझ्या स्वामीचा अनाथ व अनाश्रित पुत्र तुझ्या हाती लागण्याची
तू बिलकूल आशा करू नकोस.

मदा०: “कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तु” असे आज माझे बादशाही सामर्थ्य आहे हें तूं जाणत नाहीस?

विक्रां०: होय, जाणतो. तुझे बादशाही सामर्थ्य मी पूर्ण जाणतो. पण त्याबरोबर मला हेंही माहीत आहे की, या तुझ्या बादशाही सामर्थ्याच्या वल्गना फोल आहेत. उन्मत्त झालेली बादशाही सिंहासने निमिषमात्रांत रसातळाला पोहोचवून गर्विष्ठांचा मद झाडून टाकणारा शहानशहा त्या स्वर्गाच्या उच्चतम सिंहासनावर बसलेला आहे. तोच काय तो एक सर्वशक्तिमान् आहे. बाकी सारे पामर आहेत. तेव्हा तुझ्यामाझ्यासारख्या दुबळ्या मनुष्यप्राण्याने त्याला विसरून—त्याला धिक्कारून—आपल्या क्षुद्र बळाचा व्यर्थ बडेजाब मिरविण्यांत काय हांशील आहे?

मदा०: विक्रांता, माझ्या इच्छेप्रमाणे वागलास तर हा कलिंग देशाचा राजमुगुट तुझ्या मस्तकावर शोभूं लागेल.

[मुगुट पुढे करते].

विक्रां०: (तोंड फिरवून) पुरे—पुरे कर तुझे हें कवटाळ. हे मूर्ख स्त्रिये, या असल्या क्षुद्र मुगुटाच्या हीन लालसेने मी आपल्या शीलापासून भ्रष्ट होईन अशी का तुझी कल्पना आहे? असल्या मुगुटांनीच हे मस्तक मला भूषवावयाचे असते, तर या कलिंगासारख्या टीचभर देशाच्या कवडीमोल मुगुटाची गोष्ट तर राहूच दे—पण ज्याने आजवर या विख्यात सूर्यवंशांतील महाभाग पुण्यश्लोक राजांची शिरें मंडित केली व जो आज कालाच्या वक्रगतीमुळे दुर्दैवाने तुझ्यासारख्या अधम चांडाळणीच्या मस्तकाच्या स्पर्शाने क्लेश पावत आहे, तो हा सूर्यरेखांकित—अमूल्य रत्नांनी जडलेला—दैदीप्यमान साम्राज्यमुगुट या भाग्यशाली मस्तकावर केव्हांच तळपूं लागला असता. ज्याच्या अतुल पराक्रमावर लुब्ध होऊन या ब्रह्मावर्ताची साम्राज्यलक्ष्मी त्याच्या पायांशीं तीनवार लोटांगण घालीत आली, परंतु मदालसे, ज्याने आपल्या पूर्वजांच्या निष्कलंक शीलास स्मरून तिचा अद्वेष्ट केला,—त्याला—त्या या विक्रांताला—कलिंगाच्या या मातीमोल मुगुटास पाहून सन्मार्गापासून च्युत होण्याचा मोह पडेल, असे तुला वाटले तरी कसे?

मदा०: विक्रांता, तीनवार मूर्खपणाचे प्रदर्शन केलेस तेवढे पुरे, स्वार्थत्यागाचे ढोंग टाकून दे आणि आपल्या पायावर लोळण घेणाऱ्या या राज्यलक्ष्मीचा अंगीकार कर. यातच तुझे खरे हित आहे.

विक्रां०: सर्व कल्याणांचे धाम जे पुरुषाचे सत्त्व ते बेगुमानपणे लाथेने झुगारून दिल्यावर खरे हित साधावयाची आशा कशाला पाहिजे?

मदा०: अरे, “सत्त्व सत्त्व” काय घेऊन बसला आहेस? ‘सत्त्व’ म्हणून अशी काहीं अजब चीज या दुनियेत आहे असे मला वाटत नाही.

विक्रां०: ‘सत्त्व?’ सत्त्वाची थोरवी काय वर्णन करावी?

पद—भूप—धमार.

वासना—संग्राम—भूवर । कवच ‘शील’ अभंग—बलधर ॥ ध्रु० ॥

क्षोभला संसार—सागर । तारिता गुरु हेंचि अघहर ॥

घोर भ्रम—कांतार जठरीं । मार्ग—दर्शक हेचि रविकर ॥ १ ॥
कीर्तिरूपे अमर करि नर । अमृतधारा हेंचि मधुतर ॥
पुरवि सत्यसंकल्प सारे । ईश्वरचि हें चिर—शुभंकर ॥ २ ॥

मदा०:काय? “सत्त्व” हा परमेश्वर आहे? छे:—हा मूर्तिमंत सैतान आहे—हा एक मूर्ख लोकांच्या बिघडून कुजून गेलेल्या मस्तकांतून बाहेर पडलेला दुर्गंध आहे—हा एक अकलशून्य माथेफिरू धर्मवेड्यांना जडलेला भयंकर रोग आहे. या हालाहलाला अमृत मानून त्याच्यासाठी तुझ्यासारख्या राजकारणी पुरुषांनी आपल्या प्राणावर उदार व्हावे म्हणजे वेडेपणाची कमाल आहे.

विक्रा०:बाई. पुरें कर. उगाच आपल्या पांडित्याचें प्रदर्शन करण्याच्या भानगडींत कां पडतेस? तुला माकडाला रत्नाची काय पारख असणार?
(कोदंड व मेघनाद दुर्जयास घेऊन येतात).

मदा०:दुर्जय!

दुर्ज०:महाराणी साहेब—

विक्रा०:“महाराणी साहेब” हे शब्द राजा दुर्जयाच्याच तोंडून निघत आहेत काय?

मदा०:दुर्जय, माझ्या क्रोधवन्हीच्या प्रखर ज्वालांनी तुम्हांला सर्व बाजूंनीं घेरलें असून त्या तुमच्या जीवितमंदिराला स्पर्श करण्याच्या अगदीं बेतांत आहेत. तुम्ही तरुण आहांत, व तुम्हांला एक सुंदर स्त्री आहे. तिचें तुमच्या ठिकाणीं अत्यंत प्रेम असून, त्या प्रेमाची भेट एका अमूल्य बालकाच्या रूपाने ती तुम्हांला लवकरच अर्पण करणार आहे. सुंदर व प्रेमळ स्त्री आणि कोमल अर्भक यांच्या सहवासाच्या सुखास दुनियेंत तोड नाही. तेव्हां या सर्व गोष्टींचा नीट विचार करून माझ्यापुढें बोला.

दुर्ज०:मदालसा महाराणीसाहेब, मी आपणांस अनन्य शरण आहें.

विक्रा०:दुर्जय—दुर्जय, हें तूं काय करीत आहेस? या कृत्यानें तूं रौरवाचें साधन करून घेत आहेस हें तुला समजत नाहीं का?

दुर्ज०:विक्रांत, रौरव पुढे केव्हां मिळेल तेव्हां मिळो. पण सरोजिनीसारख्या सुंदर तरुणीचा स्वर्गतुल्य सहवास या वेळीं सोडून जाण्याची माझी इच्छा नाहीं.

विक्रा०:दुर्जया, विचार कर. असा बेफाम होऊं नकोस. ईश्वरास साक्ष ठेवून केलेल्या राजनिष्ठेच्या प्रतिज्ञांचें स्मरण कर. अरे, महाराज विक्रमादित्यांच्या आकस्मिक खुनामुळें दुःखाकुल झालेल्या राजनिष्ठ प्रजाजनांच्या नेत्रांतून वाहणाऱ्या अश्रूंच्या धारा अजून खळल्या नाहींत; जवळचा अत्यंत प्रेमांतला आप्त आपणांस सोडून गेला असें वाटून नागरिक स्त्रियांनीं चालविलेला हृदयविदारण करणारा विलाप अद्यापि बंद पडलेला नाहीं; आबालवृद्धांनीं सोडलेल्या दुःखनिःश्वासांच्या उष्णतेमुळें संतप्त झालेलें वातावरण अद्यापि शांत झालेलें नाहीं; असें असतां आपल्या सर्व आपत्तींना व दुःखांना

कारण झालेल्या या खुनी कवटाळणीला परमपवित्र सूर्यकुलाचें श्रेष्ठ सिंहासन भ्रष्ट केल्याबद्दल आपण—सूर्यकुलाच्या निमकहलाल सेवकांनी—आपली संमति दर्शवावी व इच्या चरणांचें गुलामाप्रमाणें चुंबन घ्यावें हें केवढें बरें लांछन आहे! दुर्जया, तूं सूझ आहेस. असा धीर सोडून दुष्कर्माला प्रवृत्त होऊं नकोस आणि इहलोकीं अपकीर्ति व परलोकीं दुर्गतीची जोड करून घेऊं नकोस.

दुर्ज०:माझा निश्चय मीं पूर्ण विचारपूर्वक ठरविला आहे. प्राणरक्षणापुढें मला अपकीर्तीची व दुर्गतीची पर्वा वाटत नाही आणि माझें तुम्हांलाहि असेंच सांगणे आहे कीं—

विक्रा०:(संतापून) बस. पुरें कर. पुढें तुझें बोलणें ऐकण्याची माझी इच्छा नाही. चला, मला येथून घेऊन चला. माझ्या कोठडींत जाऊन मला स्वस्थ पडूं द्या. तेथल्या अंधारापेक्षां व घाणीपेक्षांहि ज्यांचीं अंतःकरणें काळींकुट्ट व घाणेरडीं आहेत, अशांचे मुखावलोकनहि माझ्यानें करवत नाही. चला—मला आंत घेऊन चला.

मदा०:नाहीं. तुला इथेंच थांबले पाहिजे व हा देखावा पाहिला पाहिजे. (दुर्जयास) दुर्जय, तुम्हांला आमची सार्वभौमसत्ता मान्य आहे ना?

दुर्ज०:महाराणीची मजवर कृपादृष्टि असावी. आपल्या चरणांचा दासानुदास होऊन राहण्यास मी तयार आहे. [गुडघे टेकून जमिनीचें चुंबन घेऊं लागतो].

विक्रा०:दुर्जया—दुर्जया—विचार कर. थांब. गुडघे टेकूं नकोस. मस्तक लववूं— (दुर्जय जमिनीचें चुंबन घेतो.) जा—जा—जा. खुशाल रौरवांत उडी घे—अधःपाताचा वांटेकरी हो. चला मला घेऊन चला. या सैतानांचा सहवास मला सहन होत नाही.

मदा०:दुर्जय, उठा, तुमच्या जवळून आमच्या सिंहासनाशीं इमानें इतबारें वागण्याची शपथ करून घेऊन तुम्हांला मुक्त करण्याचें आम्ही आश्वासन देतो. (विक्रांतास) विक्रांता, खांद्याशीं खांदा भिडवून काम करणारे तुझे स्नेहीदेखील आतां तुजवर उलटले आहेत. तेव्हां आतां तरी हें तुझें मस्तक माझ्या पायाशीं नम्र होणार कीं नाही बोल.

विक्रा०:हें मस्तक तुझ्या पायाशीं नम्र?

मदा०:होय. या ब्रह्मावर्ताच्या महाप्रतापी चक्रवर्तिनीच्या पायाशीं.

विक्रा०:ज्या हरामजाद्यांनीं तुझ्या पायांची धूळ मोठ्या भूषणानें आपल्या डोक्यावर धारण केली असेल, त्यांना वाटल्यास तूं आपल्या चक्रवर्तिनीपदाचा दिमाख दाखीव. पण मजसारख्या सूर्यवंशाच्या निमकहलाल सेवकापुढें तुझा हा तोरा चालणार नाही. तूं मृत्यूची सख्खी बहीण आणि खुनांची जन्मदात्री आई. तुझ्या सत्तेचें पातकी जूं मानेवर वागविण्यास कोणता मानी पुरुष तयार होईल? मी तुला पुन्हा सांगतो कीं तूं माझी राणी नाहीस—मी तुझा प्रजाजन नाही. आणि तुझ्या पायांशीं हें मस्तक एकाकी असलें तरीहि नम्र होणार नाही.

मदा०:मगस्वर, तर मग तुला या रुद्रमंडळांत अघोर हाल—अपेष्टा भोगीत जन्मभर खितपत पडावें लागेल, हें खूप समजून ऐस.

विक्रां०:तुझ्यासारख्या बदमाश—बदफैली—खुनी—अवदसेचा दास म्हणून निर्लज्जपणानें जगांत मिरविण्यापेक्षां या रुद्रमंडळांतील नरकवास व अमानुष यातना मी मोठ्या आनंदाने भोगीन.

मदा०:बदमाश—बदफैली—खुनी—अवदसा—

कोदं०:विक्रांत, हे बेजबाब तुम्ही कोणापुढें बोलत आहां हें तुम्हाला ठाऊक नाही का?

विक्रां०:आहे, ठाऊक आहे—पूर्ण ठाऊक आहे. दुष्ट कामवासनेला बळी पडून जिनें आपल्या देवाप्रमाणें पूज्य असलेल्या पतीचा, आपल्या अंकावर मोठ्या विश्वासानें मस्तक ठेवून निजला असतां, गाढ झोपेंत आपल्या स्वतःच्या हातांनीं खून पाडला; —जिने साम्राज्यपदाच्या मृगजलामार्गे धांवत सुटून आपल्या उदार भावास तुजकडून विषप्रयोग करविला आणि जी आतां आपल्या पोरक्या—अल्पवयी—कोमल भाव्याच्या रक्तानें आपले गोंडस दिसणारे चांडाळ हात माखून पतिहत्येच्या पायावर उभारलेल्या भ्रातृहत्येच्या मंदिरावर बालहत्येचा कळस चढविण्यास सज्ज झाली आहे अशा एका क्रूर, अधमाधम राक्षसिणीपुढें मी बोलत आहे, हें मला पक्कें ठाऊक आहे.

मदा०:बंद, एकदम तोंड बंद कर. असली कठोर वचनें उच्चारणारी ही जिव्हा उखडून टाका—छाटून—हिचे तुकडे तुकडे उडवा.

सारं०:विक्रांत, असें अमर्याद होणें चांगलें नाही.

विक्रां०:पोटांतील अग्नीच्या भडक्यानें उद्रेक पावणाऱ्या ज्वालामुखीच्या तोंडातून अग्निरसावांचून दुसरा कशाचा वर्षाव होणार

मदा०:अग्निरसाचा वर्षाव करणाऱ्या या ज्वालामुखीची आंतडीं मी बाहेर काढल्याशिवाय राहणार नाही.

विक्रां०:समरांगणावर तरवारीच्या खणखणाटांत व तोफांच्या गडगडाटांत सदैव बेगुमानपणें संचार करणाराला एका बायकोच्या गुरगुरण्याची भीति वाटेल असें समजूं नकोस.

मदा०:जिद्द—जिद्द—कोणाशीं जिद्द? या महामानी मदालसेशीं जिद्द? या पंचमहाभूतांवर सत्ता चालविणाऱ्या महाराणीशीं जिद्द! या कालाचे दांत पाडणाऱ्या महाकालीशीं जिद्द!! विक्रांत; पहा—पहा. हा तुझा हट्ट जर आणखी एक दिवस असाच टिकून राहील, तर उन्मादवायूनें फिरून गेलेलें हें तुझें मस्तक, उद्दामपणानें ताठरलेल्या तुझ्या या शरीरापासून वेगळें झाल्यावांचून खास रहाणार नाही.

विक्रां०:मर्दाचें मस्तक देहापासून वेगळें होण्याला कधींच भीत नाही. या देहापासून हें मस्तक अलग झालें तरी बेहेत्तर. पण या शरीराचा वियोग घडूं नये म्हणून त्याच्या लोभामुळें त्याच्यानें राजद्रोहासारख्या भयंकर व घाणेरड्या पातकाला मला कालत्रयीं प्रवृत्त करवणार नाही, ही खात्री ठेव.

मदा०:तर मग कोदंड, उद्यां सूर्यास्ताबरोबर हें उद्दाम मस्तक माझ्या पायाशीं ठोकरा खात आलें पाहिजे.—

पद—“फुलवा बिनन डार डार०” एक्का.
प्रखर कोप हा महान । नुरवी लव देह—भान ॥
क्षणिं प्रलयानलसमान । विश्व जालुं पाही ॥ ध्रु० ॥
तुडवुनि पदिं दुरभिमान । ठेचुनि शिर हें तुफान ॥
घडविन रिपु-रुधिरपान । तरिच शांत होई ॥ १ ॥

कोदं०:जशी सरकारांची आज्ञा.—

[पडदा पडतो].

प्रवेश दुसरा

स्थळ : मृणालिनीचा सुवर्णप्रासाद.
[पात्रे : मृणालिनी, सरोजिनी, कमल, कुमुद वगैरे]

कम०:माई, आज आपण सर्वजणी बागेंत क्रीडा करीत होतो. पण तुझें चित्त कांही त्या क्रीडेत नव्हते.

मृणा०:मला कीं नाही, या सर्व क्रीडांचा व करमणुकींचा अलीकडे अगदीं कंटाळा आला आहे.

कुमु०:माईसाहेबांना अलीकडे कंटाळा कशाचा आलेला नाही? हें सगळें जगच मुळीं आपणाला आवडेनासें झालें आहे.

मृणा०:हो. तुझें म्हणणें कांहीं अंशीं खरें आहे. मला किनई खरोखरच अलीकडे हें सारें जग एखाद्या सुकून गेलेल्या पुष्करणीप्रमाणें शून्य व नीरस वाटत आहे.

सरो०:पण मृणालिनी, जगाचा असा कंटाळा करून कसें चालणार? हें जग सोडून आपण कोठें जाणार?

मृणा०:खरेंच, कोठें जावयाचें? स्वर्गात जावें म्हटलें तर स्वर्ग हें तरी एक जगच नव्हे का? शिवाय प्रियवस्तूच्या समागमावांचून स्वर्गात तरी सुख कोठून लाभणार? सुख स्वर्गात किंवा पृथ्वीवर नाही. तें प्रियवस्तूच्या सहवासांत आहे. तो सहवास जर भाग्यानें वांट्यास आला, तर रौरवसुद्धां स्वर्गाहून अधिक सुखदायक होईल. सरोजिनी—

पद—“पिहरवा ते हारी०—”
हा तळमळ करितो जीव । प्रणयरत सतत हाय ॥
जरि प्राणविसावा हृदय—रमण तो । दूर जाय ॥ ध्रु० ॥
विरहिणी निशा शृंगारलीन नव नार, गाळि फार ।
तारका—जलभार ॥ १ ॥

कम०:पण मी म्हणतें, माई, प्रिय वस्तूचा लाभ होण्याकरितां माणसानें लाभेल अशा वस्तूवर प्रेम करायला नको का? दुर्लभ वस्तूची वांछा धरल्यानें सुखाऐवजीं दुःखाचे मात्र वांटेकरी माणसाला व्हावें लागतें.

मृणा०:पण कमल, प्रेम, लाभालाभाच्या शक्यतेचा विचार होण्यापूर्वीच, एखाद्या वस्तूवर जडतें आणि एकवार तेथे जडल्यावर मग पुढच्या मार्गात टपून बसलेल्या दुःखांची मुळीं पर्वाच करीत नाहीं.—

पद—नीलवेणि प्रार्थनानें०
प्रेम बाइ हें वेडें । त्या विवेक नावडे ॥
व्यसना भया मानिना । धांवतें तयापुढें ॥ ध्रु० ॥
नगहि लंघूनी जाते ना । सरिता प्रियाकडे? ।
धरणि काय सोडी भ्रमणा? ॥ शीण कां तिला घडे? ॥ १ ॥

अत्यंत श्रेष्ठ पदाचा अभिलाष धरल्यामुळें प्रेमाचा प्रवास जरी लांबीचा वाटला तरी प्रेमाची गतीहि त्या मानानें तीव्र केली म्हणजे तो स्वल्प व सुलभ होऊं शकतो. अखंड भक्तीच्या जोरावर प्रत्यक्ष परमेश्वराची सुद्धां प्राप्ति होऊं शकते ना?

कम०:पण माई, परमेश्वरप्राप्तीच्या प्रयत्नांत सर्वसंगपरित्याग करावा लागतो. तसा तूं आतां या तारुण्याच्या ऐन भरांत सर्वसंगपरित्याग करणार कीं काय?

कुसू०:बाकी प्रत्यक्ष नसली तरी अप्रत्यक्ष अशी जोगिणीची दीक्षा माईसाहेबांनीं आतां घेतलीच आहे म्हणा!—

मृणा०:होय. कुमुद, तूं म्हणतेस तें कांही खोटें नाहीं.—

पद—नइ जोबनवालीका मजा लुटा०—
मी नवबाला जोगिण बनलें । जोगिण बनलें । जगा विसरलें ॥
जगा विसरलें । सुखा विसरलें ॥ मी नव० ॥

यौननही नच गणिलें हाय ॥ ध्रु० ॥
परमात्मा — वल्लभ — शोधाचे । पिसेंच भरलें ॥ जगा० ॥ १ ॥
सांडुनि अवघे मार्ग सुलभ, या । प्रेमाच्या वाटें अनुसरलें ॥ २ ॥
थोर-प्रीति-बल-योग मांडिला । साहस प्रेमें हें आदरिलें ॥ ३ ॥

पण कोणत्याहि श्रेष्ठ वस्तूच्या प्राप्तीकरितां इतक्या उत्कटतेनें प्रयत्न नाहीं का करावा लागत?

कम०:अशा रीतीनें जर प्रत्येक कुमारिका आपल्या प्रियकराच्या प्राप्तीकरितां सर्व व्यवहार सोडून जोगीण बनूं लागली, तर जगावर मोठा कठीणच प्रसंग म्हणावयाचा.

मृणा०: कमल, वेडी आहेस तूं. एवढ्या थोर पदावर प्रेम जडून त्याच्या प्राप्तीकरितां जोगीण बनण्याचें भाग्य सर्वांच्याच कोठें वांट्याला येतें? थोर सद्गुणांचे दिव्य तेज सहन होऊन, त्याच्या जादूनें भारलीं जाणारी स्त्रियांचीं अंतःकरणें फार विरळा. विक्रांत महाराजांसारख्या लोकोत्तर गुणांच्या निधीवर माझें मन लुब्ध झालें हें मी आपलें थोर भाग्य समजतें. इतर तरुण कुमारिकांच्या महत्त्वाकांक्षी दृष्टीला जें स्थान गोचरहि होत नाही, त्यानें माझें मन सर्वस्वीं मोहून टाकलें यासारखी आनंदाची व अभिमानाची दुसरी कोणती गोष्ट आहे? त्या थोर महात्म्यांच्या चरणीं प्रेम ठेवणें, त्यांच्या चिंतनांत काळ घालविणें, त्यांचे गुणानुवाद गाणें यासारखा दुसरा पवित्र उद्योगच मला आतां या जगांत दिसत नाही.

सरो०: एवढ्या थोर पुरुषाबद्दल आदर असणें—प्रेम—असणें, त्याचे गुणानुवाद गाणें, याबद्दल तुला कोण दोष देईल?

कम०: पण वेड्यासारखें त्यांच्या प्रेमाची आशा धरून, असल्या नाना प्रकारच्या सुखविलासांनीं तुडुंबलेल्या या जगांत तुझ्यासारख्या तरुण व गर्भश्रीमंत कुमारिकेनें अगदीं स्वतंत्र असतां असें कडकडीत तापसी व्रत चालविणें हें मात्र बाई कसेसेंच दिसते.

मृणा०: कसेसेंच काय दिसावयाचें। तुमच्या दृष्टीला जरी हें चमत्कारिक दिसत असलें तरी मला तें अगदीं स्वाभाविकच दिसतें. अगे, विक्रांत महाराजांसारख्या महात्म्यांच्या प्राप्तीकरितां एक सोडून दहा जन्म, जोगिणीसारखें राहून तपश्चर्येत घालवावे लागले, तरी तितकेसुद्धां घालविण्यास मी तयार आहे.

सरो०: पण मृणालिनी, तूं एकीकडे अशी जोगिणीप्रमाणें दिवस कंठित राहून त्यांची तुला प्राप्ति कशी होणार?

कम०: त्यांच्यावर तुझें मन बसलें आहे असें त्यांना कळलें तरी आहे का?

मृणा०: त्यांच्या प्रेमाची पात्रता माझ्या अंगी आल्यावांचून माझे हें प्रेम त्यांना कळून तरी काय उपयोग?

कम०: कां बरें? अमुक एक स्त्री आपणांवर प्रेम करते असें कळलें पुरे कीं पुरुषांनीं तिकडे मोर्चा फिरविलाच म्हणून समज. परिचयसुद्धां नसतां किंवा प्रेमाच्या नुसत्या भ्रांतीनेंच पुरुष बायकांच्या मार्गे लाळ घोटीतनाहींत का लागत? मग खऱ्या प्रेमाचा सुगंध नाकाला झोंबल्यावर कमलिनीकडे धांव घेतल्यावांचून कसें राहवेल?

मृणा०: कमल, ही सामान्य पुरुषांची रीत झाली. पण विक्रांत महाराजांसारख्या महापुरुषांचा आचार फार निराळा असतो.

कुमू०: माईसाहेब, प्रेमाएवढी शिफारस दुसऱ्या कशाचीहि नाही. प्रेमाच्या हास्यमुखांतून निघालेला गोड शब्द मोडण्याचें धाडस आजपर्यंत कोणालाहि झालेलें नाही. प्रत्यक्ष ईश्वरालासुद्धां प्रेमाचे नाजूक पाश तोडवत नाहीत.

मृणा०:तुझे म्हणणें कांहीं खोटें नाहीं. पण तें प्रेमसुद्धां तसेंच उत्कट पाहिजे. लेंच्यापेंच्या मतलबी भक्तीनें कांहीं ईश्वर वश होत नाहीं. तेव्हां ही भक्ति उत्कट करणें म्हणजेच पात्रता अंगीं आणणें होय.

कम०:तर मग जोगिणीप्रमाणें आयुष्य घालवून ही पात्रता अंगीं आणण्याचा हा आपला प्रयत्न आहे वाटतें?

मृणा०:होय. असेंच कां म्हणेनास.—

पद—इतना संदेशा०—
हृदयीं पेटवीन पतिप्रेमज्वाला ।
मन दान—युत करिन यजना सुविमला ॥ ध्रु० ॥
तपुनी तपें तेज ये प्रेम—शीला ।
वळवीन मग जाण प्रिय—मना प्रेमला ॥ १ ॥

कम०:पण विक्रांत महाराज कांहीं तुझ्यासारखे अविवाहित नाहींत.

कुसू०:आणि त्यांचें आपल्या पत्नीवर अत्यंत प्रेम आहे.

सरो०:तेव्हां त्यांच्या प्रेमाचा ओघ देवी देवांगनेकडून वळून तुझ्याकडे कसा बाहूं लागणार?

मृणा०:देवी देवांगनेवरचें प्रेम उडून तें मजवर जडावें अशी मला मुळींच इच्छा नाहीं. देवांगनेच्या पदाला चढण्याची योग्यता माझ्या अंगीं नाहीं हें मी जाणून आहे. माझी एवढीच इच्छा आहे कीं, ती ज्या प्रेमाच्या उद्यानांत विहार करीत आहे त्यांतील एखाद्या कोपऱ्यांत तरी मला आश्रय मिळावा. मला त्यांत संतोष आहे. पण इतकेंहि माझ्या नशिबीं नसेलच तर—

पद—कन्हय्या घर आवो सैय्या०—
एकांतीं नाथ भावे मी । आळवीन माझा ॥ ध्रु० ॥
ध्यान—योग साधुनि बनविन हे तन्मय जीवन सारे ॥
द्वैत—भाव विरला मग जीवा सौख्या काय सीमा? ॥ १ ॥

क्रम०:छे बाई, तुझे मन विक्रांतांच्या ठिकाणी इतके पक्के जडले आहे की मला वाटते ते कोणत्याही युक्तिवादाने वळणार नाही.

मृणा०:आणि ते त्यांच्या चरणांपासून ढळूं नये अशीच माझी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे.

सरो०:ईश्वर करो नी तेथून ते कधींही न ढळो.

[पडद्यात]

कंद०:सोडा—सोडा. जाऊं द्या मला. माईसाहेबांची भेट घेऊं द्या.

नोक०:चल फिर मागे. नाहीतर धक्के मारून घालविले जाईल.

कंद०:नका—नका. असा अविचार करूं नका. मला माईसाहेबांच्याकडे घेऊन चला आणि नंतर त्या सांगतील तर घालवून लावा.

[पड्याबाहेर]

मृणा०:काय गडबड आहे? कसला दंगा चालला आहे तिकडे?

[सर्वांग रक्ताने भरलेले आहे असा कंदन, डोक्यावर एक पेटी घेऊन प्रवेश करतो. त्याच्याबरोबर मृणालिनीचे नोकर दांडगाई करीत येतात.]

कंद०:(पेटी मृणालिनीपुढे ठेवून) माईसाहेब, शरणागताचे रक्षण करा. मला येथे आश्रय द्या. विक्रांत महाराजांच्या नांवावर एवढी भीक घाला.

मृणा०:विक्रांत महाराजांच्या नांवावर? विक्रांत महाराजांचा काय संबंध आहे या प्रकरणांत?

१ नोक०:कसला आला आहे संबंध बिंबंध! ही सारी लबाडी आहे.

२ नोक०:हा कोणीतरी चोर दरवडेखोर असला पाहिजे.

कंद०:नाहीं—नाहीं. मी महाराज विक्रांताचा सेवक असून विक्रमादित्य महाराजांचे अमूल्य जवाहीर या पेटीत भरलेले आहे. राणीचे अधिकारी बलात्काराने याची लूट करून पहात आहेत आणि ते माझा पाठलाग करीत असता मी आपल्या वाड्यात आश्रयास शिरलो आहे. तेव्हा माझा बचाव करा आणि महाराज विक्रांताच्या नुकसानीस कारण होऊ नका.

१ नोक०:खोटे, ही सारी लुच्चेगिरी आहे.

मृणा०:(नोकरांस) पण अगोदर तुम्ही येथून जा व वाड्याचें दार बंद करा आणि कोणी शोध करण्यास आल्यास वाड्यांत कोणी आले नाही म्हणून सांगा. या गोष्टीचा कोठे बभ्रा होणार नाही अशी खबरदारी ठेवा. जा. सारे निघून चला येथून. [नोकर जातात]. (कंदनास) बसा. येथे क्षणभर बसा. तुमचे सर्व अंग रक्ताने भरले आहे. यावरून तुमचे व राणीच्या लोकांचे दोन हात झालेले दिसतात.

कंद०:होय माईसाहेब. त्यांच्यापैकीं दोनचार असामींना माझ्या तरवारीस आपले प्राण बळी द्यावे लागले. मलाही जखमा झाल्या आहेत. पण त्या विशेष नाहीत.

मृणा०:तुम्ही विक्रांत महाराजांचे सेवक आहांत असे सांगितले आणि केवळ तुमच्या शब्दावर विश्वास ठेवून मी तुम्हांला येथे आश्रय दिला. तुमच्या पांढऱ्या केसांवरून तुम्ही खोटे बोलत असाल असे मला वाटले नाही, परंतु माझी समजूत चुकीची ठरून परिणामी यांत दगा निघाला तर?

कंद०:तर काय? ही मान माईसाहेबांच्या चरणावर तुटून पडण्यास तयार आहे. (पडद्यात :- “बस. माझ्या लोकांना अडथळा होता कामा नये. मला वाड्याची खानेतलाशी करावयाची आहे.”) हे पहा— महाराणीचे लोक शिरले वाड्यांत.

[एक नोकर प्रवेश करतो].

नोक०:माईसाहेब, महाराणीचे लोक वाड्यांत शिरले असून त्यांनी यांच्या संबंधाने सारखा पुकारा चालविला आहे.

[पडद्यात :- “फरारी गुन्हेगार—फरारी बदमाश.” असा गलबला.]

मृणा०:वाड्याचीं दारें एकदम कां बंद केली नाहीत?

१ नोक०:आम्ही दारें बंद करण्यास जाण्यापूर्वीच ते वाड्यांत शिरले होते.

[एक दासी प्रवेश करते].

दासी०:माईसाहेब, वाड्यांत शिरलेले लोक यांचा तपास करीत इकडेच येत आहेत.

मृणा०:तर मग ती पेटी ठेवा येथे, आणि तिच्यावर हें वस्त्र टाका.

[नोकर व कंदन तसे करतात. मृणालिनी दासीच्या कानांत कांही सांगते. दासी आंत जाऊन एक लुगडे आणते]

मृणा०:(कंदनास) तुमचे नांव काय?

कंद०:कंदन—

मृणा०:कंदन, वेळ कठीण आहे. पण तिच्यांतून बचावलें हें पाहिजेच. आपल्या पांढऱ्या केसांकडे पाहून मला आपणांस सांगण्यास धीर होत नाही. पण निरुपाय आहे. हें वस्त्र आपण नेसा, आणि माझ्या दासीबरोबर पलीकडल्या बाजूस उभे रहा. माफ करा.

कंद०:कष्टी होण्याचे कारण नाही. आणा ते वस्त्र इकडे.

[दासी त्यास वस्त्र कसेबसे नेसवून देतात. पडद्यांत पूर्वोक्त गलबला होतो].

मृणा०:हं त्वरा करा. येथे उभे रहा. कमल, तूंही जा तिकडे, आणि या तिघींच्याकडून कांही तरी सेवा करून घेत आहेस असे दाखीव. सरोजिनी, तूं येथे मजजवळ रहा. [कंदन, कमल, कुमुद व दासी एकीकडे जातात. मृणालिनी कोतवाल व शिपाई यांसह प्रवेश करतात].

२ दासी०:या पहा माईसाहेब येथे बसल्या आहेत.

मृणा०:कोण आहे?

कोत०:मी शहरचा कोतवाल आहे.

मृणा०:आपण या वेळी इकडे कोणीकडे आला?

कोत०:आमचा एक गुन्हेगार फरारी झाला आहे. माझे लोक त्याचा पाठलाग करीत असता तो आपल्या वाड्यांत शिरला आहे, तेव्हा त्याचा शोध काढून त्याला गिरफदार करण्याकरिता मी येथे आलो आहे.

मृणा०:देवडीवर यासंबंधाने तुम्ही चवकशी केली नाही?

कोत०:आम्ही वाड्यांत शिरलो तेव्हा देवडीवर कोणीही नव्हते.

मृणा०:जा रे. देवडीवाल्यास हाक मार. [नोकर जाऊन देवडीवाल्यास घेऊन येतो]. काय रे, आता थोड्या वेळापूर्वी कोणी आपल्या वाड्यांत शिरले काय?

१ शिपा०:त्याच्या डोक्यावर एक भली मोठी पेट्टी होती व त्याचे सर्वांग रक्ताने भरले होते.

कोत०:त्याने माझ्या लोकांशी दांडगाई करून दोन इसमांना ठार केले आणि तिघांना जखमी केले.

देव०:नाही माईसाहेब, असा कोणीही इसम आपल्या वाड्यांत शिरला नाही.

२ शिपा०:नाहीं कसा? मी स्वतः त्याला आंत शिरतांना पाहिले.

३ शिपा०:आणि मी सुद्धा पाहिले.

४ शिपा०:मीही पाहिले.

देव०:पण माझ्या कांही दृष्टीस कोणी पडले नाही.

१ शिपा०:तुं खोटे बोलतोस.

मृणा०:त्याला खोटे बोलण्याचें कारण?

३ शिपा०:मग काय माईसाहेब, आम्ही खोटे बोलतो?

मृणा०:तुम्ही खोटे बोलता असे नाही. पण तुमचा गैरसमज झालेला दिसतो. मला वाटते अंधारात तुम्हांला तसा भास झाला.

कोत०:नाही माईसाहेब. हे सरकारी लोक आहेत आणि त्यांना असा खोटाच भास कधीच होत नाही.

३ शिपा०: आणि अंधारांत तर मुळीच कधी होत नाही.

कोत०: तेव्हा आपल्या वाड्यांत माझ्या फरारी गुन्हेगाराचा तलास करण्यास मला परवानगी पाहिजे आहे.

मृणा०: तुम्हाला भरवसा येत नसेल तर वाडा शोधून पहाण्यास माझी मुळीच हरकत नाही. बाकी मला वाटते ही तुमची काहीतरी चूक होत आहे.

कोत०: माझा कांही इलाज नाही. कायद्याप्रमाणे मला आपला वाडा आपल्या लोकांकडून तपासविलाच पाहिजे. तेव्हा तुम्ही सारे जाऊन सर्व वाडा तपासून या. मी येथे बसतो तोपर्यंत.

मृणा०: (आपल्या नोकरांस) तुम्ही दोघे यांना सर्व वाडा दाखवून आणा. (नोकर शिपायांस घेऊन जातात). कोतवाल, बसा खाली आणि ही काय हकीकत आहे ती थोडक्यांत सांगा. बसा.—

कोत०: (बसून) या सत्काराबद्दल मी माईसाहेबांचा फार आभारी आहे. दोन घटकांपूर्वी म्हणजे सूर्यास्तानंतर सुमारे घटका उलटून गेल्यावर कांहीं इसम थोडेंसें सामान व एक मोठी पेटी घेऊन हजारी रस्त्याच्या चौकीवरून जात होते. चौकीवरच्या शिपायांनी त्यांची शिरस्त्याप्रमाणे चौकशी केली, परंतु त्यांच्याकडून कांहीं समाधानकारक जबाब मिळाला नाही. तेव्हा त्यांचा माझ्या लोकांना संशय येऊन ते त्यांचे सामान तपासू लागले. ते कांही सामान तपासू देईनात. एवढ्यावरून हुज्जत वाढली आणि प्रकरण हातघाईवर आलें. चौकीवरल्या शिपायांची व त्यांची लढाई जुंपली. त्या गडबडीत त्या चोरांच्यापैकी एका म्हातान्याने सामानापैकी ती पेटी तेवढी उचलली आणि नगराबाहेर धूम ठोकली. आमचे लोक लागले त्याच्या पाठीमागे. त्या म्हातान्याने पाठलाग करणाऱ्या लोकांपैकी दोघांना ठार करून तीन घायाळ केले आणि तो बदमाश थेरडा पेटीसह पळत सुटला, आणि वाटेवर आपल्या वाड्याचे दार त्याच्या दृष्टीस पडलें, तेव्हा तो आपल्या वाड्यांत शिरला.

मृणा०: बाकीच्या भामट्यांचें काय झालें?

कोत०: तेहि बटकीचे माझ्या पांचसहा इसमांना ठार करून आणि चार-पांचांना घायाळ करून चारीहि दिशांना पसार झाले. मी त्यांच्या तपासाकरितां लोक पाठविले आहेत. परंतु रात्रीच्या वेळीं ते हातीं लागतीलसें दिसत नाही.

[शिपाई वाडा तपासून परत येतात].

१ शिपा०: सरकार, सारा वाडा तपासला. कांहीं पत्ता लागत नाही त्या इसमाचा.

कोत०: काय? पत्ता लागत नाही?

१ शिपा०: नाही सरकार, बिलकुल पत्ता लागत नाही.

कोत०: छे: तुम्ही नीट तपासच केलेला दिसत नाही. नाही तर तो हरामजादा येथें सांपडलाच पाहिजे.

मृणा०:पण तो जर येथें नाहीच तर सांपडणार कसा?

कोत०:हां माईसाहेब, हीच तर आमची खरी करामत आहे. असेल तेथून गुन्हेगाराला शोधून काढणे यांत काय विशेष पुरुषार्थ आहे? हें तर कोणीहि करील. पण नसेल त्या ठिकाणीं गुन्हेगार पैदा करणें ही खरी अजब कला आहे. छे, हे लोक सारे नालायक आहेत. तेव्हां मला स्वतः जातीनेच तलास केला पाहिजे. (तेथल्या तेथें हिंडून तपास करतो). नाही सांपडत बोवा तो कोठें! मोठा पाजी माणूस दिसतो हा. असेल त्या ठिकाणीं सांपडत नाही तर नाही; पण नसलेल्या ठिकाणींहि सांपडत नाही म्हणजे याचा अर्थ काय? छे; अलीकडे या भामट्यांनीं अगदीं ताळ सोडलेला दिसतो. ते आम्हांसारख्यांची सोयगैरसोय कांहीं पहात नाहीत. आतां या रात्रीच्या वेळीं त्यांच्यामागें आम्हीं कोठें भटकत फिरावें?

१ शिपा०:पण भटकण्याचें कांहीं कारण नाही. खरें पाहिलें असतां रात्र ही गुन्हे करण्याकरितां आहे; गुन्हे शोधण्याकरितां नाहीच आहे.

कोत०:हां, हेंहि ठीक आहे. माईसाहेब, मीं आपणांस तसदी दिली याबद्दल माफी असावी.

मृणा०:त्यांत माफी कसली? तुमचें कर्तव्य तुम्हीं केलेंत.

कोत०:इतकीं समजूदार माणसें सांपडतात कोठें? बरें आहे. घेतों मी आपली रजा. पण हें पहा, उद्यां सकाळीं पुन्हां आपणांला थोडीशी तकलीफ द्यावी लागेल. येतों मी.

[शिपायांसह निघून जातो].

मृणा०:(नोकरांस) जा, त्यांच्या मागोमाग जा, आणि ते पुढें काय करतात त्याचा बारकाईनें शोध काढून या. (नोकर जातात. कंदन, कुमुद, कमल व दासी येतात). कुमुद, तुम्ही वाड्यांत जा. आणि इकडे बागेच्या बाजूस कोणी येणार नाही अशी व्यवस्था करा. (कुमुद व दासी जातात). कंदन आतांची वेळ मोठ्या शिकस्तीनें निभावली. पण पुढें आतां तजवीज काय करावयाची?

कंद०:माईसाहेबांच्या चातुर्याची तारीफ करावी तेवढी थोडीच आहे. माईसाहेबांनीं हा आमच्यावर मोठाच उपकार केला.

मृणा०:त्यांत उपकार कसला?

कंद०:उपकार कसला? आपला उपकार झाला नसता तर केवढी हानि झाली असती याची कल्पना आपणाला कशी येणार? या पेटिंतील महाराजविक्रमादित्याच्या धनाचा संचय किती मोलाचा आहे, हें आपणांस कळल्यावांचून आपल्या उपकारांची किंमत करतां येणार नाही.

मृणा०:तें असो. पण पुढें आतां काय करावयाचें? तुम्ही संकोच धरूं नका. या माझ्या बालमैत्रिणी आहेत. त्यांच्या समोर बोलण्याला कांहीं हरकत नाही. त्यांच्याकडून कसल्याहि गुप्त गोष्टीचा स्फोट होणार नाही.

कंद०: आपण खात्री देत आहां तेव्हां मी कांही हरकत घेत नाही. माईसाहेब, हा कोश एकवार आपल्या दृष्टीखालून जावा असें मला वाटतें. कदाचित् तो पाहिल्यावर आणखी एखादी चांगलीशी तोड सुचण्याचा संभव आहे.

मृणा०: पाहूं द्या. महाराजांच्या अमोलिक वस्तूंचें आम्हांला एकवार दर्शन तरी घडूं द्या.

कंद०: पहा—पहा—हा पहा तो अमोलिक निधि.
[पेटी उघडून त्यांतून बेशुद्ध असलेल्या चंद्रशेखरास काढतो].

तिघी०: (आश्चर्यचकित होऊन) आं—हें काय?
[स्तब्ध पहात उभ्या राहतात.]

कंद०: माईसाहेब, हे परलोकवासी महाराज विक्रमादित्यांचे चिरंजीव महाराज चंद्रशेखर!

मृणा०: कोण? चंद्रशेखर!

सरो०: पण यांची ही अवस्था कां झाली?

कंद०: घाबरूं नका. त्यांच्या जिवाला काहींहि अपाय झालेला नाही. गुंगीचें औषध दिलें असल्यामुळे ते सध्यां निश्चेष्ट स्थितींत आहेत.

मृणा०: पण हा प्रसंग यांच्यावर कां म्हणून?

कंद०: महाराणी मदालसेपासून यांचें रक्षण करावें म्हणून विक्रांत महाराजांनीं यांना एका गुप्त स्थळीं लपवून ठेवले होते. शोध काढतां काढतां आज राणीच्या लोकांना त्या गुप्त स्थळाचा—कसा तो न कळे—पण पत्ता लागला, तेव्हां त्यांच्यापासून यांचा बचाव करण्याकरितां देवी देवांगनेच्या आज्ञेवरून मी यांना पेटींत घालून माझ्या सोबत्यांच्या साहाय्यानें दुसऱ्या सुरक्षित ठिकाणीं घेऊन जात होतो, तों वाटेंत हें विघ्न उपस्थित झालें. आपण कृपा केली म्हणून संकट टळलें. नाही तर मोठाच घात झाला असता.

मृणा०: मीं काय केलें? परमेश्वर पाठीराखा म्हणूनच आपण या संकटांतून पार पडलों. चला त्यांना आपण वाड्यांत नेऊं या.

कंद०: पण या गोष्टीचा बभ्रा—

मृणा०: आपण अगदीं निश्चित असा.

[पडदा पडतो].

प्रवेश ३ रा

स्थळ—(चंद्रशेखरास लपवून ठेवलेले गुप्त स्थळ).
[देवांगना स्वतःशीं विचार करीत प्रवेश करते].

देवां०:(स्वगत) मना, शांत रहा. झालेल्या निश्चयापासून डळमळू नकोस. आज तुझ्या खंबीरपणाची कसोटी आहे. पतीचें निर्मळ यश आणि स्वतःचें आवडतें एकुलतेएक मूल या दोहोंत तुला पहिल्याचाच बचाव केला पाहिजे. दुसऱ्याच्या मोहांत गुंतून पहिल्याकडे पाठ फिरविलीस तर ईश्वराच्या घरीं गुन्हेगार ठरून शाश्वत सुखास कायमचें मुकशील ही खात्री ठेव. पण हें पोटचें पोर ना? याला आपण होऊन शत्रूच्या तरवारीच्या धारेवर कसें ढकलून द्यावयाचें? आजपर्यंत कोणत्या तरी आईनें आपल्या पोटच्या गोळ्याशीं असें निष्ठुरपणाचें वर्तन केलें आहे का? पण छेः—मला तें केलेंच पाहिजे. यशाची जोपासना करणारांनीं सर्वस्वावर पाणी सोडण्यास तयार झालेंच पाहिजे. एकवार निश्चय कायम करून अर्धा मार्ग चालून गेल्यावर अशा क्षुद्र कल्पना वारंवार मार्गात आडव्या कां याव्यात? पण नाही. मी त्यांना दूर सारून पुढें जाईन. मला मार्गें वळविण्याचें अगर मध्येच अडवून धरण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत नाही हें मी त्यांच्या प्रत्ययास आणून देईन. महाराज विक्रांताची पत्नी पुत्रस्नेहाच्या विकाराला वश होऊन राजघातास तयार झाली असा दुर्लोकिक मी कसा सहन करूं? —नाहीं—तें नाहीच उपयोगी. हे दुबळ्या विचारांनो, चला—माझ्या वाटेंतून दूर व्हा. मला आपल्या दैवी पुरुषार्थाकडे जाऊं द्या. तुमच्या पाशांत सांपडून पतीच्या कीर्तिमंदिराला अग्नि लावण्यास मी साफ तयार नाहीं. “वाटेल तें कर, पण चंद्रशेखरास बचाव” असा त्यांचा निर्वाणीचा शब्द अशी त्यांची निकराची आज्ञा मीं कशी मोडावी? रुद्रमंडळांत आज अठरा दिवस अमानुष यातना भोगीत असतां महाराजांनीं आपलें शील रक्षण केलें, तें—मी त्यांच्याच पत्नीनें—त्यांचा पूर्ण विश्वास असलेलीनें—या मुलाकडे पाहून कसें बुडवावे? सत्त्वपालनाकरितां या मुलाचे प्राण आज खर्ची पडलेच पाहिजेत.

(वसंत प्रवेश करतो).

देवां०:(वसंतास उघड बाळ) वसंत, तू क्षत्रियाचा बच्चा आहेस नाही?

वसं०:यांत काय संशय?

देवां०:तुझ्या वडिलांचा लौकिक केवढा आहे माहीत आहे का तुला?

वसं०:हो—हो तर. सर्व लोक माझ्या वडिलांचा—विक्रांत महाराजांचा जयजयकार करितात.

देवां०:कां म्हणून बरे?

वसं०:कारण बाबांचा पराक्रम आहेच तसा.

देवां०:तर मग अशा पराक्रमी, कीर्तिमान् पित्याच्या पुत्राने आपल्या वडिलांच्या नांवाला साजेलसेच वागले पाहिजे.

वसं०:आणि मी तसा वागणारहि आहे. मी बाबांच्यासारख्याच मोठमोठ्या लढाया मारून व सर्व राजांना पादाक्रांत करून चंद्रशेखर महाराजांच्या गादीचे वैभव वाढवीन असे मी चंद्रशेखर महाराजांना वचनसुद्धा देऊन ठेवले आहे.

देवां०:पण एखाद्या लढाईत शत्रूच्या हातून तुला मरण आले तर?

वसं०:अं: मग त्यांत काय आहे?

पद. [मनसु करक०]

रण—मरणा सेविन तरि सफल जनन हे झाले ॥
सहजगती मज हाती खरें परम—पद आले ॥ ध्रु० ॥
पूर्वज—यश अजरामर करूनी मी या लोकी ॥
धन्य जनक, धन्य जननि, धन्य विमल कुल केले ॥ ४ ॥

आणि त्यांतूनही आपल्या राजाच्या कल्याणाकरिता मेल्यावर तर खात्रीने इहलोकी सत्कीर्ती व परलोकी सद्गती मिळेल.

देवां०:पण काय रे, आपल्या राजाकरिता लढाईत मरण न येतां दुसरेंच कोठे आले तर?

वसं०:मग काय झाले त्याला? आपल्या राजाकरितांच मरायचे ना? मग लढाईत काय किंवा दुसरीकडे काय सारखेच. दोहोंनीही मतलब एकच साधणार.

देवां०:मग समज की महाराणी मदालसेला आपल्या या गुप्त स्थळाचा पत्ता लागून आज मदालसा राणीचे दूत चंद्रशेखरास पकडावयास येथे आले व त्यांचा जीव वांचविण्याकरिता तुला मरावे लागले, तर तू मरायला तयार होशील का?

वसं०:होय; अगदी एका पायावर तयार होईन. तुला पहायची आहे गम्मत? थांब—मी आपली तरवार घेऊन येतो, आणि मग पहा माझा पराक्रम.

[जाऊं लागतो].

देवां०:क्षत्रियाचा छावा शोभतोस खरा. पण थांब मी म्हणते तरवार न गाजविता मरायचे असेल तर?

वसं०:तरवार न गाजवितां म्हणजे कसे?

देवां०:(औषधाची कुपी काढून) हे असे. या कुपीत थोडेसे मादक औषध आहे. ते पिऊन बिछान्यावर गाढ झोपेत पडून रहावयाचे.

वसं०:पण झोपेत पडून मरावयाचे कसे बुवा?

देवां०:ते राणीचे दूत येथे आले म्हणजे चंद्रशेखर म्हणून मी तुलाच दाखवीन आणि मग ते तुला मारून टाकतील.

वसं०:छे बुवा. असे एखाद्या नामर्दासारखे अंथरुणावर पडून नाही मरणार आपण.

देवां०:तर मग चंद्रशेखर महाराजांचा बचाव कसा होणार?

वसं०:कां बरे?

देवां०:तूं जर माझ्या सांगण्याप्रमाणे वागला नाहीस तर चंद्रशेखर जिवंत आहे असे समजून महाराणी त्याचा सारखा शोध चालवील आणि आज या जागेचा जसा तिला नेमका पत्ता लागला तसाच उद्या त्या दुसऱ्या जागेचाही लागेल, मग पुन्हा संकट ओढवेल. पण माझ्या युक्तीने मदालसा फसली म्हणजे चंद्रशेखराचा शोध काढण्याचे अर्थातच बंद पडेल व त्याचा बचाव करणे अधिक सोपे होईल.

वसं०:(विचार करतो).

देवां०:तूं मरणाला भितोस?

वसं०:छे. मी विक्रांत महाराजांचा बच्चा आहे. मला भिवविण्याचे मृत्युंत सामर्थ्य नाही.

देवां०:तर मग तुला आमची आईबापांची माया सुटत नाही.

वसं०:मी लहान आहे. तेव्हा तुला असे वाटणे साहजिक आहे. पण मी अस्सल क्षत्रिय आहे, आणि अस्सल क्षत्रियांचे चित्त आपल्या कर्तव्याच्या वेळी कोणाच्याही मायेत गुरफटून पडत नाही.

देवां०:तर मग तुला विचार कसला पडला आहे?

वसं०:आपण कांही गाढ झोपेत त्या राणीच्या दूतांच्या तरवारींना बळी पडण्यास साफ तयार नाही—

पद—पानी भायामें मनसा

नाहीं लांछन वद स्वकुल—सुयशी हे महा ॥ मग होऊं
कसा कुलांगार शीलाते त्यजोनि अहा ॥ स्वकुलसुयशें ॥ ध्रु० ॥
भुवन—वंद्य जनकाची अपकीर्ती होऊनी
ते ॥ निंदितील जन मला ॥ मूढासमान पतना ॥
आत्मघातकी कुमार्ग सेवूं का हा? ॥ १ ॥

देवां०:पण तसें करण्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही.

वसं०:कां बरे? झोपेंत जर मी चंद्रशेखर महाराजांसारखा दिसू शकतो, तर जागेपणींसुद्धां मला तसे दिसण्याला कोणती हरकत आहे?

देवां०:म्हणजे?

वसं०:म्हणजे असे की, ते राणीचे लोक आल्यावर तूं मला चंद्रशेखर म्हणून खुशाल त्यांच्या स्वाधीन कर. मीहि मीच चंद्रशेखर आहे, अशी बेमालूम बतावणी करीन. मग कोणती हरकत आहे?

देवां०:(एकदम त्याचे चुंबन घेऊन) बाळ काय तुझी बुद्धी ही! देवा—या माझ्या लाडक्याला—[डोळ्यांत अश्रु येतात].

वसं०:हं—आई, अशी डोळ्यांत पाणी आणू नकोस. मघांशीं तुमच्या ममतेत गुरफटून पडण्याबद्दल तूच ना मला हिणवीत होतीस?

देवां०:नाही. बाळ, तुझ्या वियोगाबद्दल वाईट वाटून माझ्या डोळ्यांत पाणी आले नाही. तुझ्या बुद्धीचे कौतुक वाटून हे आनंदाश्रु माझ्या डोळ्यांत उभे राहिले.

[त्याला आलिंगिते].

[पडद्यांत :—“देवांगनाबाई कोठे आहेत? दार उघडा”].

देवां०:अग बाई. आलेच वाटते ते मेले यमदूत! बाळ, आता मरणाला तयार हो.

वसं०:हा मी तयार आहे. [आत जाऊं लागतो].

देवां०:(त्यास धरून) पण थांब. मला वाटते तूं हे औषध घ्यावेस हेच बरे.

वसं०:नाही. मी ते साफ घेणार नाही.

देवां०:बाळ, तुला सोंगाची बतावणी साधणार नाही.

वसं०:त्याबद्दल तूं बेफिकीर रहा.

देवां०:नाही—नाही. तुला हे घेतलेच पाहिजे.

वसं०:नाही— [पडद्यात पूर्वोक्त गलबला].

देवां०:ते काही नाही. मी तुला ते बळजबरीने पाजणार [त्याला बळेच औषध पाजू लागते. तो ती कुपी घेऊन फेकून देतो].

[पडद्यांत पूर्वोक्त गलबला].

वसं०:(सोडवून घेऊन) सोड मला. मी तरवार आणतो. तूं मुळी घाबरू नकोस. मी वीराचा बच्चा आहे. तेव्हा तुला वीरमाता करून मी मरेन—तसा मरणार नाही. [जाऊं लागतो. पडद्यांत पुनः पूर्वोक्त गलबला].

देवां०:पण थांब. मला तुला भेटू दे. मला तुझें शेवटचें चुंबन घेऊं दे. [चुंबन घेते!]. एक—[पुनः चुंबन].
आणखी एक—[पुनः दोन तीन वेळ चुंबन घेते].

[पडद्यांत गलबला होतो. वसंत आत निघून जातो. देवांगना वसंताकडे पहात पहात दालनाबाहेर पडते. इतक्यांत कोदंड व त्याचे सैनिक दार पाडून भिंती चढून चोहों बाजूंनी आंत कल्ला करीत शिरतात व देवांगनेस वेढा देतात].

कोदंड०:विक्रांतांच्या पत्नी देवांगनाबाई कोठें आहेत?

देवां०:कां बरे?

कोदंड०:मला त्यांच्याशी काम आहे.

देवां०:तर मग देवांगना म्हणतात ती मीच. पण आपण कोण आहांत आणि अशा अपरात्रीं येथें कां आलांत?
हे शिपायी—ह्या नागव्या तरवारी—हा हल्ला—याचा अर्थ काय?

कोदंड०:मी महाराणी मदालसेचा सेनापती कोदंड आहे, आणि महाराणीच्या हुकुमावरून चंद्रशेखरास येथून नेण्याकरिता येथें आलों आहे.

देवां०:पण चंद्रशेखर या ठिकाणी आहे म्हणून कोणी सांगितलें तुम्हाला?

कोदंड०:कोणी का सांगेना? चंद्रशेखर येथें आहे खास. चंद्रशेखराच्या तुम्ही वडील मावशी असून त्याला तुमचा लहानपणापासून अतिशय लळा असल्यामुळे त्याची आई वारल्यापासून विक्रमादित्यांनी त्याला तुमच्या स्वाधीन केलें होतें, ही गोष्ट सर्वत्र महशूर नाही का?

देवां०:असें असलें तरी या वेळी तो येथेंच असला पाहिजे हे कशावरून?

कोदंड०:कशावरूनहि कां असेना. मी म्हणतो तें बिलकुल खरें आहे. तेव्हा महाराणीच्या हुकुमास मान देऊन आपण त्यास माझ्या स्वाधीन करा.

देवां०:महाराणीला त्याची एवढी तहान कां लागली आहे?

कोदंड०:त्याचें रक्त फार गोड आहे असें त्यांनीं ऐकलें आहे.

देवां०:कोदंड, तुम्ही कोणासमोर आणि कोणासंबंधाने बोलत आहां, याचा नीट विचार करा.

कोदंड०:याचा विचार आपणच आधी करावयास पाहिजे होता. पण तो वाद नको. चंद्रशेखर कोठे आहे तो दाखवा. त्याच्या रक्ताकरिता, महाराणी अगदीं आतुर झाली आहे.

देवां०:तर मग तिला जन्मभर जिभली चाटीतच बसावे लागेल. चंद्रशेखर साफ तुमच्या स्वाधीन केला जाणार नाही.

कोदंड०:हा तुमचा हट्ट व्यर्थ आहे. आम्ही त्याला तुमच्या जवळून हिसकावून नेऊं.

देवां०:या जिवांत जीव आहे तो ती गोष्ट विसरा.

कोदंड०:त्याचें शिर आम्हांस महाराणीच्या चरणीं अर्पण करावयाचें आहे आणि आम्ही ते करणार याबद्दल खात्री ठेवा.

देवां०:या शिराची आशा सोडून मग त्या शिराची गोष्ट बोला.

कोदंड०:बस. फुकट वेळ घालवूं नका. दाखवा कोठे आहे तो राजपुत्र. महाराणीच्या जिभलीपेक्षा माझ्या समशेरीचीच जिभली त्याचें मिठास रक्त पिण्याकरिता अधिक उत्सुक झाली आहे. तुम्ही जर निमूटपणे त्याला आमच्या स्माधीन करणार नाहीं तर आम्हांला लष्करी कायदा चालवावा लागेल.

देवां०:काय? लष्करी कायदा?

कोदंड०:होय. लष्करी कायदा.

देवां०:फार उत्तम. चालवा—खुशाल चालवा कोणता तुमचा लष्करी कायदा आहे तो. असल्या धमकावण्यांना भिणारी ही बायको नाही समजलांत.

[जाऊं लागते].

कोदंड०:थांबा. येथून एक पाऊलसुद्धा उचलूं नका. तुम्ही माझ्या कैदी आहांत.

देवां०:ही विक्रांताची पत्नी कोणाची कैदी होत नसते.

कोदंड०:अरे, धरा—बांधा इला, आणि आत शिरून चंद्रशेखराला हुडकून काढा.

देवां०:(दारांत उभी राहून) मी तुम्हांला आत पाय टाकूं देणार नाहीं.

[दार अडविते].

कोदंड०:पकडा तिला. दारांतून दूर करा आणि आंत शिरा.

देवा०:तुम्हाला माझ्या मुर्द्यावरून आत यावें लागेल. एरव्ही नाही.

कोदं०:असे काय? तर मग आम्ही तुझ्या मुर्द्यावरूनच आत जातो.

[तिला ओढतो. दांडगाई होते. वसंत दरवाजांत येतो].

वसं०:खबरदार आत कोणी पाऊल टाकील तर. चला. फिरा मागें, (शिपाई मागे फिरतात). (कोदंडास)
काय? तुम्ही हा काय प्रकार मांडला आहे?

कोदं०:कां पोरकटराव, फार दरडावूनसें विचारतां?

वसं०:चुप. महाराज चंद्रशेखरांशी केलेली अशी बेअदबी बरदास्त केली जाणार नाही. चला, सोडा देवांगणाबाईना. चंद्रशेखराचा हुकूम मानला जाणार नाही, तर ही तरवार शासन करण्यास मागेपुढे पाहणार नाही.

कोदं०:अरे, हाच—हाच—चंद्रशेखर. आपला भक्ष्य—

देवा०:(शिपाई वसंतावर तुटून पडत असतां मध्येच जाऊन उभी राहून) पहिल्याने या शरीरावर तरवारी चालवा आणि मग माझ्या या लाडक्या चंद्रशेखरावर— (कोदंड व शिपाई वसंतावर तुटून पडतात. कांही देवांगनेस दूर धरून ठेवतात. वसंत लढतो. कोदंड त्यास ठार करितो, त्याचे शिर कापून घेतो, व देवांगनेस कैद करून घेऊन जातो).

[पडदा पडतो]

अंक पहिला समाप्त

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

स्थळ—मदालसेचा राजवाडा.

(मदालसा, कोदंड, दुर्जय सरदार, नोकर वगैरे).

मदा०:हे सर्व प्राणी त्या सोद्या ब्रह्मदेवानें काळकूटाच्या तळच्या गाळाचे बनविलेले दिसतात. त्या चंद्रशेखराचें रक्षण करण्याकरितां या देवांगनेने स्वतःच्या मुलाचा बळी कां द्यावा?

दुर्ज०:सरकार, हा केवळ माथेफिरूपणा आहे.

कोदं०:पण हा माथेफिरूपणा बायकांमुलांसुद्धां इतका कसा मुरला हें मला समजत नाही. त्या मुलां चंद्रशेखराची बतावणी इतकी बेमालूम केली कीं, मला त्याच्या कपटाचा तिळमात्रही संशय आला नाही.

मदा०:कारस्थानाच्या अस्तित्वाचा सुद्धां शत्रूंना संशय येऊं नये तर त्याचे नांव कारस्थान; व ते त्या भामट्यांनी कसे बेमालूम वठविलें. कारस्थानांना सहज लीलेनें प्रसवणाऱ्या या मदालसेच्या तोंडाला त्यांनीं काळिमा फांसली. पण याचा बदला मी त्या देवांगनेच्या व विक्रांताच्या रक्ताने फेडून घेईन. अरे, अजून कां आणीत नाहीस तिला माझ्यासमोर? आजपर्यंत यांचें चंदन उडविणारा कोणी बहादुर निघाला नाही; पण आता ही जहांबाज मदालसा या सैतानांना गाडून टाकल्यावाचून राहणार नाही. (देवांगनेस आणतात). आणा—आणा—त्या चेटकिणीला अशी नीट माझ्यासमोर आणा. मला एकवार तिला या डोळ्यांनी चांगली पाहूं द्या. या माझ्या डोळ्यांतून बाहेर पडणाऱ्या संतापाच्या ज्वालांनी मी तिला येथल्या येथें जिवंत जाळून टाकणार आहे. (देवांगनेस शिपायी मदालसेच्यापुढें करतात). कायगे ए सटवे, तूं आमच्याशी दगलबाजी केलीस कां नाहीस, बोल.

देवां०:दगलबाजी?

कोदं०:होय दगलबाजी.

दुर्ज०:कपट—कारस्थान—विश्वासघात!

कोदं०:आम्हांला ठकवून धोक्यांत पाडण्याचा पाजीपणाचा प्रयत्न—

दुर्ज०:महाराणीचा शत्रु बचावण्याचा भयंकर गुन्हा—

देवां०:(स्तब्ध उभी राहते).

मदा०:अशी मुख्यासारखी काय उभी राहिली आहेस? सांग—सांग हें रक्तानें माखलेलें शिर कोणाच्या कारट्याचें आहे बोल. नीट पहा.—

देवां०:(शिराकडे पाहून स्वगत) अश्रूनो, फिरा मार्गे. अंतःकरणा, असें धडधडूं नकोस. जिद्धे, न कचरतां उत्तर कर.

मदा०:बोल. देवाला स्मरून सांग हें कोणाचें शिर आहे तें बोल.

देवां०:हें महाराज चंद्रशेखरांचें शिर आहे.

मदा०:(नोकराच्या हातांतील शिर त्वेषानें देवांगनेच्या पायांवर पाडवून) झूट—झूट—साफ झूट काय बदमाष बायको आहे हो ही. (दुर्जयास) दुर्जय, हें शिर तुम्ही ओळखतां?

दुर्ज०:होय! सरकार.

देवां०:(स्वगत) हरामजादा—

मदा०:हें कोणाचें शिर आहे?

दुर्ज०:सरकार, विक्रांताचा मुलगा वसंत याचें आहे.—

देवां०:(स्वगत) याच्या जिद्धेचे झडून तुकडे तुकडे होवोत.

मद.०:चंद्रशेखराचें नाही?

दुर्ज०:छत्. मुळीच नाही.

मदा०:कायगे ए सटवे, हें तुझ्या मुलाचें शिर आहे कीं नाही, बोल.

देवां०:चंद्रशेखराला मी माझा मुलगाच समजत असें. तेव्हां हें माझ्या मुलाचें शिर आहे, असें म्हणण्याला काय हरकत आहे?

मदा०:काय लबाड बायको आहे ही. तो समंध आणि ही डांकीण! अगे कवटाळणी, ही ठकबाजीची विद्या तूं कोठें शिकलीस?

देवां०:ही जर खरोखर ठकबाजी असेल तर या विद्येंत तूंच माझी गुरु आहेस.

कोद०:देवांगनाबाई, असें तोंडातोडीं येण्यानें तुमची लबाडी छपली जाईल असें समजूं नका. महाराणीसाहेबांना तुमचा सर्व कावा समजला आहे.

दुर्ज०:तेव्हां आतां उगाच खोटें बोलण्याचा हट्ट कां धरतां? त्याचा काय उपयोग होणार? मुकाट्यानें आपलें कपट कबूल करून मोकळ्या व्हा कशा.

देवां:कपट कसलें? आणि कबूल तें काय करावयाचें? हें शिर महाराज चंद्रशेखरांचें आहे आणि हें मीं तुम्हांला पूर्वीच सांगून टाकलें आहे.

कोद०:पण हें खोटें आहे. —

दुर्ज०:अगदीं सपशेल खोटें आहे. —

देवां:तुम्ही वाटल्यास खोटें समजा—वाटल्यास खरें समजा. ही तुमच्या मर्जीची गोष्ट आहे.

मदा०:बस्, हे असले छक्केपंजे मी साफ चालूं देणार नाहीं. (कोदंडास) कोदंड, असेच रुद्रमंडळांत जा आणि त्या हरामखोर विक्रान्ताला ताबडतोब येथें घेऊन या. त्याला हें शिर ओळखावयाला लावून मी या रांडेचे चांगले दांत पाडतें.

देवां:माझे दांत पाडण्याऐवजीं स्वतःचेच दांत पाडून घेऊं नकोस म्हणजे झाले.

मदा०:जा—कोदंड, एका क्षणाचाहि विलंब लावूं नका. चला. (कोदंड जातो).

दुर्ज०:महाराणीसरकारांनी खऱ्याखोट्याचा निवाडा करण्याची ही खाशी तोड काढली.

देवां:(स्वगत) अरे देवा—ही मोठीच अडचण उत्पन्न झाली. आतां काय बरें करावें? महाराजांनीं हें शिर बाळ वसंताचें आहे म्हणून सांगितलें म्हणजे फसलाच सारा डाव.

[घोंटाळ्यांत पडते].

दुर्ज०:देवांगनाबाई, अजून तरी शुद्धीवर या आणि हें शिर चंद्रशेखराचें नव्हे—वसंताचें आहे ही गोष्ट कबूल करा. विक्रांत येथें आल्यावर मग तुमच्या फजितीला पारावार उरणार नाहीं.

देवां:अहो, पण थोडा धीर धरा. अशी अगदीं हुपटघाई कां? येऊं द्या, विक्रांतमहाराजांना येथें येऊं द्या. आणि मग कोणाची फजिती योते ती होऊं द्या. आपल्या खरेपणाची ध्वजा उभारावयाला एवढे उतावीळ कां होतां? असत्यानें भ्रष्ट झालेल्या या पातकी कलियुगांत सत्याचा उद्धार करण्याकरितां राजा धर्मानंतर आपला—राजा दुर्जयांचाच अवतार झाला आहे हें मला माहीत आहे.

दुर्ज०:आणि म्हणूनच मी म्हणतो कीं, उगाच खोटें बोलून तुम्ही पापांत पडूं नका.

देवां:पापपुण्याचे धडे मला शिकविण्याची तसदी घेण्यापेक्षां ते आपण स्वतःलाच शिकविण्याची थोडी मेहरबानी कराल, तर जगावर मोठे उपकार होतील.

दुर्ज०:छे: विक्रांताच्याकडूनच तुमची खोड मोडविली पाहिजे.

देवां०:(स्वगत) आतां महाराजांना मी इषारा तरी कसां देऊं? पण महाराज अजूनपर्यंत कैदेतून सुटले नसतील? अहाहा देवा—असें जर होईल तर किती बरें चांगलें होईल! पण—ते—पण—(विचार करत).—

मदा०:देवांगने.तूं कितीहि लपंडाव खेळलीस तरी चंद्रशेखर जिवंत आहे आणि तूं त्याला कोठें तरी लपवून ठेवलें आहेस अशी माझी पक्की खात्री होऊन चुकली आहे. तेव्हां सांग—त्याला तूं कोठें लपवून ठेवलें आहेस, बोल.

देवा०:त्या तेथें—स्वर्गात.—त्या सर्वसमर्थ परमेश्वराच्या कृपाछात्राखालीं; त्या परमदयाळू माउलीच्या पंखाखालीं. त्या ठिकाणीं तुझ्यासारख्या राक्षसिणीची क्रूर दृष्टि जाऊन पोहोंचणार नाही.—तेथें त्याच्या पवित्र देहाला तुझ्या पातकी हातांचा स्पर्श होऊं शकणार नाही.

दुर्ज०:अगे चांडाळणी, खरे बोल.

देवां०:बोललें तें बिलकुल खरें आहे.

मदा०:नाहीं.—अशानें तुझी सुटका होणार नाही. तुला ही माहिती दिलीच पाहिजे.

देवां०:असें काय? तर मग यापुढें एक अक्षरसुद्धा यासंबंधानें या तोंडावाटें निघणार नाही.

दुर्ज०:पण आम्ही तें काढूं; सोडणार नाही.

देवां०:होय. काढाल. खात्रीनें काढाल. आपण आहांतच तसे दिग्विजयी.

मदा०:देवांगने, माझा राग मोठा कठीण आहे.

देवा०:तुझा राग कठीण असला काय अगर सोपा असला काय—मला त्याची पर्वा थोडीच आहे?

मदा०:तर मग भयंकर हालअपेष्टा भोगण्याला तयार हो.

देवां०:फार उत्तम. माझी तयारी आहे. मदालसे, महाराज विक्रांतांची पत्नीम्हणजे तुला कोणी सामान्य स्त्री वाटली काय? या देवांगनेच्या अंगांत जोंपर्यंत क्षत्रियकन्येचें रक्त खेळत आहे, तोंपर्यंत कसल्याहि राक्षसी उपायांनीं तूं केव्हांहि हिच्या सत्त्वाचा भंग करूं शकणार नाहीस, ही खात्री ठेव.

मदा०:माझ्या राक्षसी उपायांचा अनुभव आला नाही तोंपर्यंतच या तुझ्या साऱ्या वल्गना आहेत. माझ्या छळाच्या चरकांत सांपडून रगडली जाऊं लागलीस म्हणजे एका क्षणांत डोळे उघडतील. काय समजली आहेस तूं? (दुर्जयास) अजून कोदंडांनीं त्या हरामखोराला येथें आणला नाही म्हणजे

काय? (नोकरांस) अरे, कोणी तरी जा आणि त्यांना जलदी करावयाला सांगा. (एक नोकर जातो). थांब—येऊं दे आतां त्या विक्रांताला, त्याच्या मुखावाटे तुझी सारी लबाडी उघडकीला आणवून मग माझ्या रागाचा तडाखा दाखवीन तुला.

देवां०:(स्वगत) छे:—कांही सुचत नाहीं.—आतां कसें बाई करूं?—पण नाहीं.—असा धीर सोडतां नाहीं उपयोगी.—वाटेल तशा युक्तीनें महाराजांना आपल्या कारस्थानाचा इशारा दिलाच पाहिजे. (विचार करते).

दुर्ज०:सरकार, विक्रांताला कोदंड आतां येथें आणतील. तेव्हां इला येथून थोडा वेळ दुसऱ्या दालनांत नेली पाहिजे. विक्रांताला हें शिर ओळखावयाला लावण्याच्या वेळीं ही येथें हजर असतां नाहीं कामाची. कारण ही पाताळयंत्री बायको त्याला आपल्या कारस्थानाचा इशारा देऊन सावध केल्याशिवाय कधींहि रहावयाची नाहीं.

मदा०:बरोबर—बरोबर आहे. अरे, हिला पलीकडच्या दालनांत घेऊन चला थोडा वेळ.

देवां०:(स्वगत) चांडाळानें दावा साधला. छे:—झालें.माझें कारस्थान फुकट गेलें.—माझ्या बाळाच्या प्राणहानीचें चीज झालें नाहीं.—

[कावरीबावरी होते].

दुर्ज०:(ऐकलेसें करून) कोडंड आलेच वाटतें. (नोकरांस) अरे चला. जलदी करा. त्या हिला येथून पलीकडच्या दिवाणखान्यांत.—

देवां०:मी येथून हलणार नाहीं.

दुर्ज०:अरे, पाहतां काय? खेंचून न्या तिला.—मारा धक्क—घाला लाथा.

[तिला धक्के देतो.]

देवां०:माझ्या अंगाला कोणी हात लावील तर त्याच्या नरडीचा मी घोट घेईन—

मदा०:चला न्या तिला येथून. तो पहा कोडंडाच्या पावलांचा दरबारी दालनांत आवाज ऐकू येऊं लागला. ओढा—न्या तिला ढकलत—फरफटत चला.

[दांडगाई].

देवां०:(मोठ्याने ओरडून) विक्रांतमहाराज—

दुर्ज०:अरे अरे—दाबा, तोंड दाबा तिचे—तोंडात बोळे घाला. तिला इकडे पाहूंसुद्धा देऊं नका—चला—न्या. चला—न्या—[तिला नेऊं लागतात].

मदा०: कोडंड—कोडंड—(नोकरांस) चला—न्या तिला येथून.

दुर्ज०:न्या—न्या—न्या—

[नोकर तिला नेतात].

मदा०:कोदंड,—आणा—आणा—त्या बदमाष कुत्र्याला एकदम आणा पुढे.

दुर्ज०:आणा—आणा—(पडद्यांत. देवांगना—“विक्रांत”) असे, तिला बोलू देऊं नका—बोलू देऊं नका.

कोदंड०:(धावत प्रवेश करून) महाराणी सरकार, दगा झाला—

मदा०:काय?—काय झाले? [देवांगना पडद्यातून दांडगाई करीत पळत येते तो शिपाई येऊन तिला पकडतात].

देवा०:विक्रांत महाराज—विक्रांत महाराज—

कोदंड०:विक्रांत कैदेतून निसटला—

मदा०:काय? विक्रांत पळाला?

देवा०:काय—काय—काय ऐकते मी हे!

कोदंड०:होय महाराणीसरकार, विक्रांत आपल्या कैदेतून थोड्या वेळापूर्वी पसार झाला—

देवा०:(आनंदून) अहाहा—देवा—देवा तुझे केवढे उपकार हे माझ्यावर!

मदा०:अरेरे—मला कोणी तरी धरा—माझे मस्तक भडकू लागले—कोदंड, काय केलेत हे? विक्रांत सुटून गेला! त्या पहारेकऱ्यांची डोकी उडवा—मोठा घात झाला! चंद्रशेखराचा काटा उपटून काढून विक्रांताला आपला गुलाम करावा व त्याच्या तरवारीच्या सहाय्याने आपले सिंहासन मजबूत करावे हा माझा विचार सपशेल ढांसळला. चंद्रशेखर सुटला—विक्रांत निसटला. आता माझे जीवित सुरक्षित कसचे रहाते? पण थांबा, मी या सर्वांचा सूड या कैदाशिणीवर उगवीन.

देवा०:आता खुशाल तू माझ्यावर आपला सूड उगीव. मी त्याची पर्वा करीत नाही.

मदा०:जा. इला रुद्रमंडळात नेऊन ठेवा. आजवर कोणी पाहिल्या नसतील व ऐकल्याही नसतील असल्या भयंकर यमयातना इला मी आता भोगवीन. मग पहाते माझ्या हातांतून निसटलेला विक्रांत पुन्हा दाती तृण धरून मला शरण कसा येत नाही व तू लपवून ठेवलेल्या चंद्रशेखराला माझ्या स्वाधीन कसा करीत नाही तो?

देवा०:आपल्या स्त्रीच्या हालअपेष्टा पाहून राजनिष्ठेच्या व्रतापासून ढळण्याइतके महाराज विक्रांतांचे मन दुबळे नाही, समजलीस?

मदा०:ठीक आहे. पाहून घेऊन. चला न्या इला येथून. आणि कोदंड, विक्रांताच्या शोधाला चारी दिशांना माणसे पाठवा, व तुम्ही स्वतः त्याचा चोहोंकडे बारकाईने शोध करा. या बाबतीत हाताखालच्या लोकांवर तिळमात्र भरंवसा ठेवू नका. चला, ताबडतोब लागा उद्योगाला. (कोदंड जातो). या सैतानाला जमीनदोस्त करून टाकल्यावांचून माझा जीव शांत होणार नाही.

देवां०:ज्या वीरांच्या पराक्रमापुढे या ब्रह्मावर्तातील विख्यात रणधुरंधरांनी धाकाने आपल्या नांग्या टाकल्या व ज्याच्या अलौकिक बुद्धिचातुर्याच्या तेजाने दिपून जाऊन जगांतील मी मी म्हणविणाऱ्या मुत्सद्द्यांनी आपली तोंडे कोनाकोपऱ्यांत दडविली—त्याचे प्राण घेण्याची तुझी राक्षसी महत्त्वाकांक्षा सफल होण्याची आशा कशाला धरत्येस!

मदा०:पहाशील—पहाशील—आणखी आठ दिवसांच्या आत तुझ्या डोळ्यांदेखत तुझ्या नवऱ्याच्या अंगाची कातडी सोलून काढली जाणार नाहीत, आणि तो चंद्रशेखर जिवंत जाळला जाणार नाही, तर मला मदालसा म्हणू नकोस. चला न्या इला येथून, आणि हे हिच्या भिकारड्या पोराचे शिर उकिरड्यावर कावळ्यांच्या पुढे फेकून द्या.

देवां०:मदालसे, साम्राज्यमुगुट धारण करण्यास जन्माला आलेल्या या महाराज चंद्रशेखरांच्या शिराची अशी विटंबना करण्याचा हुकूम करतांना आपल्या स्वतःच्या शिराचा तू कांही विचार केला आहेस का?

मदा०:दुबळ्या प्राण्यांनी वाटल्यास हा विचार करावा. माझ्यासारखी बलाढ्य साम्राज्याची स्वामिनी असली भिकारडी शिरे आपल्या लाथेच्या ठोकरांनी अशी बेगुमानपणे उडवून देते.

[शिर लाथेने उडविते].

देवां०:चांडाळणी, ईश्वर तुझ्या या मदोन्मत शिराची तुझ्या शत्रूकडून अशीच दुर्दशा करवील.

मदा०:चला न्या इला येथून.

[देवांगनेला नेतात].

दुर्ज०:महाराणीसरकार, मला भीति वाटते की, विक्रांत मोकळा असतांना देवांगनेची हरप्रयत्नाने मुक्तता केल्यावांचून राहणार नाही.

मदा०:त्याची काय मगदूर लागली आहे हिला माझ्या हातांतून सोडविण्याची? या वाघिणीच्या दांतातील हा मांसाचा तुकडा विक्रांत काढू पाहील तर त्याला आपले प्राणच गमवावे लागतील.

[जातात].

प्रवेश दुसरा

स्थळ:— चंद्रशेखराला लपवून ठेवलेल्या गुप्त ठिकाणाचे आवार.
(वेषांतर केलेला विक्रांत प्रवेश करतो).

विक्रां०:(स्वगत) जिकडे तिकडे अशी सामसूम कां? माझ्या लोकांपैकी कोणीच कसे येथे दिसत नाही; मी येणार असे कळले असूनही माझी देवांगना मला अजून सामोरी कां येत नाही? माझा चंद्रशेखर आणि वसंत आज इतक्यांत कसे झोपी गेले!—पण माझ्या निरोपाप्रमाणे चंद्रशेखराचा बचाव करण्याकरिता देवांगना माझ्या लोकांना घेऊन येथून दुसऱ्या ठिकाणी तर गेली नसेल? का महाराणीच्या लोकांनी सर्वांना कैद करून नेले म्हणावे? छे:—या ठिकाणी पसरलेली स्मशानासारखी शांतता मला कशीशीच वाटते. कांही तरी अमंगल वार्ता माझ्या कानावर येणार असें मला वाटू लागलें आहे (ऐकलेंसें करून) पण हा कोणाचा शब्द ऐकूयेत आहे? कोणी तरी आंतल्या बाजूस बोलत आहे. हां—त्या पहा दोन व्यक्ति या मधल्या अंगणांत दिवट्यांच्या प्रकाशांत काहीं तरी शोधीत आहेत—पण मी हें काय पाहतों? —हीं येथें प्रेतें कोणाचीं पडलीं आहेत? आणि हे लोक येथें काय करीत आहेत? यांच्या पोषाखावरून हे मदालसेचे लोक दिसतात—“कोण आहे” म्हणून पुकारूं का?—पण नको—ते काय बोलतात तें प्रथम ऐकूं [मदालसेच्या शिपायांपैकी दोन शिपायी हातांत मशाली घेऊन प्रेतें हुडकीत येतात].

१ शिपा०: ही कांहीं भुताटकी तर नव्हे? नाहीतर आतां एक घटका झाली नसेल तोंच तें धड एकाएकीं येथून नाहीसें कसें व्हावें?

२ शिपा०: चमत्कार आहे. याच ठिकाणीं आपण त्याला मारिलें नव्हे का? मला वाटतें देवांगनेच्या साथीदारांपैकीं कोणी तरी तें येथून लांबविलें असेल.

१ शिपा०: पण आतां कोदंडमहाराज खपा होतील त्याचें काय?

२ शिपा०: मोठें संकट आलें बुवा.

विक्रां०: (एकीकडे) हे कोदंडाचे लोक दिसतात. पण हे कोणाच्या धडासंबंधानें बोलत आहेत!

१ शिपा०: त्या मुलाचा पराक्रम पाहून मी तर अगदीं थक्क झालों बोवा. त्याची ती लढण्याची कुशलता पाहून मला वीर अभिमन्यूची आठवण झाली. त्याच्या तरवारीची सफाईदार फेंक अजून माझ्या डोळ्यांसमोर सारखी खेळते आहे.

२ शिपा०: मला तर तो प्रत्यक्ष कर्दनकाळच वाटला. एवढासा बच्चा पण आज त्यानें मर्दुमकीची कमाल केली.

विक्रां०: (एकीकडे) हे कोणाच्या मुलासंबंधानें एवढी तारीफ करीत आहेत? असल्या धिप्पाड गड्यांनाही काळासारखा वाटणारा हा पराक्रमी मुलगा कोण?

१ शिपा०: त्या मुलाच्या तेजानें दिपून जाऊन आपला तर बोवा पाहिल्यानें त्याच्यावर हातच उचलेना.

२ शिपा०: माझें सुद्धां त्याला पाहतांक्षणींच एकदम सारें अवसान गळून गेलें, आणि बाकीचे शिपायी तर पुतळ्यासारखे क्षणमात्र त्याच्याकडे आश्चर्यानें टकमक पहात स्तब्धच उभे राहिले.

विक्रां०: (एकीकडे) हे अजून त्या बालकाचे नांव कां घेत नाहीत? माझें मन कसें उतावीळ झालें आहे त्याचे नांव ऐकण्याला!

१ शिपा०: तथापि त्याच्या छातींत पहिल्यानें मींच आपली तरवार खुपसली, आणि त्याचा प्राण घेतला.

विक्रां०: (दचकून) आं—त्यां मुलाच्या छातींत यानें तरवार खुपसली आणि त्याचा प्राण घेतला?

२ शिपा०: आणि त्याचें शिर कापून कोदंडाच्या स्वाधीन मीं केलें.

विक्रां०: (स्वगत) तर मग हे कोणीतरी मारेकरी चांडाळ दिसतात. पण त्यांच्या क्रूर तरवारींना बळी पडलेला हा मुलगा कोण?

१ शिपा० : झालें. महाराज विक्रमादित्यांच्या कुलाचा आज शेवट झाला.

विक्रां०: (स्वगत) काय? विक्रमादित्यांच्या कुलाचा आज शेवट झाला?—म्हणजे—म्हणजे माझा बाळ चंद्रशेखर का या चांडाळांच्या तरवारींनीं मारला गेला?

२ शिपा०: होय. महाराज चंद्रशेखर मारला गेल्यामुळें सूर्यवंश समूळ नाहीसा झाला.

विक्रां०: हाय! हाय! या विक्रांताच्या यशाची आणि जीविताची आतां समाप्ति झाली!

शिपा०: या आपल्या पराक्रमाबद्दल आपण महाराणी सरकारांच्या जवळून आज चांगलेंच बक्षीस उपटलें पाहिजे.

विक्रां० : (एकदम पुढें सरसावून) पण थांबा हरामखोरांनो, तुमच्या या पराक्रमाबद्दल माझ्याकडून पहिल्यानें हें बक्षीस घ्या पाहूं. (दोघांनाहि वार करून पाडतो. ते “दगा दुस्मान, दगा दुस्मान” म्हणून ओरडूं लागतात). निमकहराम चोरांनो, भोगा—आपल्या पापाचें प्रायश्चित्त भोगा. (पुन्हां वार करतो). महाराज चंद्रशेखरावर हत्यार चालविणाऱ्या निर्दय कसायांनो, मरा—मरा—तरफडत मरा आणि सरळ नरकाचा मार्ग धरा, (ते मरतात). (स्वगत) चंद्रशेखर मारला गेला! पण तो या चांडाळांच्या हातांत कसा सांपडला? देवांगनेनें त्याच्या रक्षणाची तजवीज कशी केली नाही? देवांगने—देवांगने—काय केलेंस हें? आपल्या मुलाच्या लोभाला बळी पडून राजघाताला तूं कशी तयार झालीस? तुझें मातेचें हृदय खरें; परंतु मातृस्नेहाचें मार्दव दाखविण्याचा हा प्रसंग नव्हे, हें तुला कसें कळलें नाही? (मृणालिनी घरांतून लपत छपत बाहेर येते). वसंता, तूं तरी केवढा दुर्भागी! अरे! या ठिकाणीं चंद्रशेखराचें रक्षण करीत असतां शत्रूच्या हातून मारला जातास तर आपलें कुल जगांत धन्य झालें नसतें का?

मृणा०: (स्वगत) गेले वाटतें ते लोक येथून निघून. त्यांचें बोलणें बंद पडलें.—त्यांचीं पाउलेहि कोठें ऐकू येत नाहीत. आणि त्यांच्या दिवट्यांचा प्रकाशहि कोठें दिसत नाही.

विक्रां०:(स्वगत) गेला—गेला. या विक्रान्ताचा सर्व लौकिक धुळीस मिळाला.—याला आतां जगांत तोंड दाखविण्याला जागा उरली नाही. माझे मित्र माझा आतां धिक्कार करतील.—सर्व प्रजाजन मला विश्वासघातकी म्हणतील.

मृणा०:(विक्रांतास पाहून व दचकून) अगबाई—कोणी तरी पलीकडे उभें आहे वाटतें. होय.—आपण फिरून आंत परत गेलें पाहिजे.—(आंत जाऊं लागते).

विक्रां० :(चाहूल ऐकून) कोण—कोण चाललें आहे ते? बोल—बोल—कोण आहे तें? थांब. उभा रहा. एक पाऊल उचलशील तर या विक्रांताची तरवार तुझ्या छातीत शिरलीच म्हणून समज.—

मृणा०:(वळून) कोण?—महाराज?—

विक्रां० :होय. मी विक्रांतच आहे. पण तूं कोण आहेस बोल. थांब.—एक पाऊल उचलूं नकोस. बोल—लौकर बोल—

मृणा०:मी देवांगना—

विक्रां०:कोण? देवांगना—देवांगना—

मृणा०:मी देवांगना—

विक्रां०:देवांगना—देवांगना—माझी देवांगना? पण थांब. तूं आतां माझी कसली? (मृणालिनीस धरून) चांदाळणी, बोल. तूं जिवंत असतां माझा चंद्रशेखर मदालसेच्या लोकांच्या शस्त्रांनीं कसा मारला गेला, बोल. या विक्रांतांनं तुझ्यावर पूर्ण विश्वास टाकला त्याचें तूं त्याला हें प्रायश्चित्त घडविलेस का? बोल, बोल—नाहीं तर या क्षणीं या तरवारीनें मी तुला येथल्या येथें स्वर्गाचा मार्ग दाखवितो.—बोल.—

मृणा०:पण महाराज गेलें चंद्रशेखर मारले गेले हें आपणाला कोणीं सांगितलें?

विक्रां०:ही अमंगल वार्ता मी आतांच कोदंडाच्या लोकांच्या तोडून ऐकिली.—

मृणा०:पण महाराज, ही वार्ता अजिबात खोटी आहे. चंद्रशेखर महाराज जिवंत आहेत.

विक्रां०:काय—काय—काय म्हणतेस तूं हे देवांगने? चंद्रशेखर जिवंत आहे? तूं त्याचे प्राण वांचविले आहेस—तो अद्यापि पृथ्वीच्या पाठीवर सुरक्षित नांदतो आहे?

मृणा०:होय महाराज. चंद्रशेखर पृथ्वीच्या पाठीवर सुरक्षित नांदत आहेत. त्यांच्या जिवाला कांहींसुद्धां अपाय झालेला नाही.

विक्रां०: अहाहा—ही शुभवार्ता ऐकून माझ्या मनाला केवढा आनंद झाला आहे म्हणून सांगू! पण देवांगने, मदालसेच्या लोकांच्या तरवारींना बळीपडला म्हणून मी ऐकलें तो कोण? ज्याच्या अतुल पराक्रमाचें वर्णन थोड्या वेळापूर्वी मदालसेचे लोक करीत होते, त्या बालकाचें नांव काय?

मृणा०: महाराज तो—तो—तो—

विक्रां०: बोल—बोल. मला त्या बालवीराचें नांव ऐकू दे. त्याच्या पराक्रमाचें वर्णन ऐकून मला त्याच्यासंबंधानें अत्यंत आदरबुद्धि उत्पन्न झाली आहे. बोल—बोल.—

मृणा०: महाराज, तो वसंत होता.—

विक्रां०: काय? वसंत? माझा बाळ वसंत—माझा लाडका—माझा प्राण वसंत?

मृणा०: होय. आपला विक्रमशाली बाळ वीर वसंत—

विक्रां०: हां विक्रमशाली बाळ वीर वसंत.—बरोबर. ज्याच्या मर्दुमकीची शत्रूंनींही तारीफ केली तो विक्रमशाली वीर नव्हे तर काय? वाहव्या—बाळा वसंता, शाबास—शाबास. आपल्या मातेच्या उदरीं जन्म घेऊन तूं तिला धन्य केलेंस.—आपल्या पित्याची निर्मल कीर्ति अजरामर करून ठेवलीस. धन्य—धन्य—धन्य आहेस तूं. देवांगने. तर मग बाळ वसंताचा—आपल्या स्वतःच्या एकुलत्या एक जिवलग बालकाचा—बळी देऊन तूं चंद्रशेखराचा बचाव केलास एकूण. देवि, क्षणमात्र तुझ्या शीलाबद्दल मीं संशय घेतला याची मला क्षमा कर. ये—ये—मला तुला एकवार कडकडून भेटूं दे. मला तुझ्या या थोर कृत्याबद्दल तुझा गौरव करूं दे. आपल्या पतीच्या अब्रूचे रक्षण करण्याकरितां तूं जो हा उज्ज्वल आत्मयज्ञ केलास त्याबद्दल दोन शब्दांनीं तरी मला तुला धन्यवाद देऊं दे. कां—तूं अशी दूर कां होतेस? ये—ये—पुत्राच्या मरणानें कष्टी झालेल्या तुझ्या कोमल अंतःकरणाचें मला थोडेसें सांत्वन करूं दे. ये—ये—(मृणालिनीस धरावयास जातो).

मृणा०: (दूर सरून) महाराज, मी देवी देवांगना नाहीं.—

विक्रां०: (दचकून) काय, तूं देवांगना नाहींस?

मृणा०: नाहीं महाराज. मी देवांगना नाहीं.—

विक्रां०: मग तूं कोण आहेस? आणि माझी देवांगना कोठें आहे?

मृणा०: वसंताला मारून सेनापति कोदंडांनीं देवांगनाबाईंना कैद करून नेलें.

विक्रां०: देवांगनेला कोदंडानें कैद करून नेलें? तर मग मी आतांच्या आतां वायूच्या वेगानें धांवत जाऊन त्या नरराक्षसाच्या हातून एका क्षणांत तिला सोडवून आणतो. हा विक्रांत जगाच्या पाठीवर जिवंत

असतां देवांगनेला कैद करून नेण्याला कोण समर्थ तें हें पाहूं दे मला. पण बाई—थांब,—तू कोण आहेस तें कळू दे आधीं मला,—

मृणा०: मी मृणालिनी आहे. —

विक्रा०: मृणालिनी? मृणालिनी कोण?

मृणा०: श्रीकांतांची कन्या. —

विक्रा०: श्रीकांतांची कन्या? जिच्या सद्गुणांचा डंका सर्व ब्रह्मावर्तात गाजत आहे;— “बालयोगिनी” या नांवानें संबोधून जिच्या लोकोत्तर वैराग्याचें सर्व लोक मोठ्या कौतुकानें वर्णन करीत असतात;— जिच्या थोर औदार्यावर लुब्ध होऊन आबालवृद्ध सदैव मोठ्या प्रेमानें जिची यशोगीतें गात असतात;— ती श्रीकांतांचीं एकुलती एक सद्गुणशालिनी कन्या मृणालिनी तू? अहाहा! — या संकटसमयीं तुझ्यासारख्या देवतेचें दर्शन घडलें हें केवढें तरी भाग्य माझें! “आपली कीर्ति साफ बुडाली” या भ्रामक कल्पनेनें माझें हृदय विकल झालें असतां त्यावर आनंददायी वार्तेचें सिंचन करून तूं मला सुखी केलेंस याबद्दल मी तुझे किती आभार मानूं! मृणालिनी, मी तुला नम्रतापूर्वक अभिवादन करतो. (नमस्कार करूं लागतो).

मृणा०: हें काय महाराज! (दूर सरते).

विक्रा०: नाही—नाहीं. मृणालिनी, तुझ्यासारख्या दैवी विभूतीपुढें आम्ही आपलीं मस्तकें नम्र केलींच पाहिजेत. (नमस्कार करतो). तुझें अशा अपरात्रीं या भयंकर ठिकाणीं दर्शन झालें हा मी मोठा शुभशकुनच समजतो. आतां मला माझ्या देवांगनेच्या मुक्ततेला लागलें पाहिजे. पण मृणालिनी, चंद्रशेखर जिवंत आहे असें तूं म्हणालीस ते अगदीं खरें ना?

मृणा०: होय महाराज. अगदीं खरें.

विक्रा०: तर मग मला एकवार त्याला डोळ्यांनीं पाहूं दे. चल—मला तो जेथें असेल तेथें घेऊन चल. त्याचें दर्शन घेऊन सूर्योदयाच्या आंत मला देवांगनेला सोडवून आणलें पाहिजे.

मृणा०: देवीची मुक्तता करून नंतर आपण चंद्रशेखर महाराजांच्या दर्शनाला जाऊं.

विक्रा०: नाही—नाहीं. मला त्याला पहिल्यानें डोळे भरून पाहूं दे.—देवांगनेला सोडविण्याकरितां माझें मन रुद्रमंडळ राजवाड्याकडे धांव घेत असतां हि चंद्रशेखराला सुरक्षित असलेला पाहिल्यावांचून माझें शरीर येथून हालत नाही. मृणालिनी—चल, मला चंद्रशेखराकडे घेऊन चल.

मृणा०: पण महाराज, चंद्रशेखर महाराज सध्यां येथून फार अंतरावर गेले आहेत.

विक्रां०:वाटेल तेवढ्या दूर अंतरावर त्याला जाऊं दे. पण मला त्याला एकवार भेटलेंच पाहिजे. त्याला या डोळ्यांनी पाहिल्यावांचून माझ्या मनाची तळमळ शांत होणार नाही. चल—मला त्याच्याकडे घेऊन चल.

मृणा०:तर मग मला आपल्या प्रवासाच्या तयारीला ताबडतोब लागलें पाहिजे.

विक्रां०:प्रवासाची तयारी?

मृणा०:होय. चंद्रशेखर महाराजांच्या भेटीकरितां आपणाला माझ्याबरोबर कूर्मदुर्गाकडे यावें लागेल.

विक्रां०:कूर्मदुर्गाकडे यावें लागेल? म्हणजे चंद्रशेखर कूर्मदुर्गाकडे गेला कीं काय?

मृणा०:होय. चंद्रशेखर महाराज सध्यां कूर्मदुर्गाची राणी सरोजिनी इचे पाहुणे आहेत.

विक्रां०:कूर्मदुर्गाची राणी सरोजिनी इचा पाहुणा चंद्रशेखर? तिच्या हवेलीं त्याला कोणीं केले?

मृणा०:मीं केलें.

विक्रां०:अरेरे—मोठी चूक झाली. सर्वस्वीं घात झाला. मृणालिनी, चंद्रशेखर मदालसेच्या हातांत सांपडला. माझ्या सर्व मनोरथांचा भंग झाला.

मृणा०:म्हणजे? महाराज, आपण काय म्हणतां हें?

विक्रां०:मृणालिनी, काय सांगूं तुला! सरोजिनीच्या किल्ल्यावर चंद्रशेखराचें जाणें म्हणजे मदालसा राक्षसिणीच्या गुहेंत शिरण्याइतकेंच घातक आहे. मृणालिनी, कूर्मदुर्गाचा अधिपति राजा दुर्जय फितुर होऊन मदालसेच्या पक्षाला जाऊन मिळाला आहे.

मृणा०:काय! राजे दुर्जय मदालसेला फितुर झाले?

विक्रां०:होय, आणि त्यानेंच विश्वासघात करून मदालसेला या गुप्त ठिकाणाचा पत्ता दिला आणि आजचा हा बिकट प्रसंग आम्हांवर आणला.

मृणा०:हाय हाय! तर मग देवा, माझ्याकडून केवढा घात झाला हा!

विक्रां०:ईश्वराच्या मनांतून माझे हेतु सफल करावेत आणि सूर्यवंशाचें सिंहासन आणखी कांहीं दिवस पृथ्वीच्या पाठीवर नांदावें असें नसेलच तर मी तरी काय करणार!

मृणा०:महाराज, सरोजिनी विश्वासघात करील असें मला वाटत नाही.

विक्रां०:मृणालिनी, पतिप्रेमापुढें आणि पत्नीधर्मापुढे तिला राजनिष्ठेची काय किंमत वाटणार!

मृणा०:महाराज, मी तिला लहानपणापासून ओळखते. ती माझी बालमैत्रीणच आहे. पण मला नाही वाटत की, ती पतिस्नेहाला बळी पडून राजद्रोहाचें भयंकर पातक शिरावर घेण्याला तयार होईल म्हणून.

विक्रां०:मृणालिनी, तुझा स्वभाव फार उदार आहे. त्यामुळें तुला असें वाटणें अगदीं स्वाभाविक आहे. पण आतां वाद घालीत बसण्यांत अर्थ काय? अवकाश फार थोडा आहे. मला ताबडतोब जाऊन चंद्रशेखराला सरोजिनीपासून हस्तगत करून घेतलें पाहिजे.

मृणा०:महाराज, सरोजिनीकडून चंद्रशेखर महाराजांच्या जिवाला कांहीं अपाय पोंचणार नाही. आपण अगदीं निश्चित असावे. आपण अगोदर देवांगनाबाईची सुटका करून घेऊं या. ती दुष्ट मदालसा तिची काय दुर्दशा करील आणि काय नाही, कांहीं सांगवत नाही.

विक्रां०:प्राणापेक्षांही प्रिय असलेल्या एकुलत्या एका मुलाच्या हानीपेक्षां अधिक दुर्दशा ती कोणती! तिलाहि जिनें शांतपणें तोंड दिलें, ती मदालसेच्या छळानें जेरीला येईल असें मला वाटत नाही. माझ्या देवांगनेच्या बुद्धीचा व धैर्याचा मला पूर्ण भरंवसा आहे. मी तिच्या मदतीस धांवून जाईपर्यंत स्वतःचा बचाव करण्याला ती पूर्ण समर्थ आहे. आणि इतक्याउपरहि दुर्दैवानें तिजवर कांहीं विपरीत प्रसंग ओढवलाच तर मी त्यालाहि सादर होईन. परंतु आधीं मला सरोजिनीपासून चंद्रशेखराला आपल्या स्वाधीन करून घेतला पाहिजे.

मृणा०:महाराजांची आज्ञा होईल तर सरोजिनीपासून मी जाऊन चंद्रशेखराला आणते.

विक्रां०:नको—नको. मीच तिच्याकडून त्याला आणतो.

मृणा०:सेवः—(आंतून) माईसाहेब—

विक्रां०:कोण हांक मारीत आहे आंतून?—

मृणा०:माझा सेवक आहे. देवांगनाबाईवर दुर्धर प्रसंग ओढवणार आहे, असें मला आपला सेवक कंदन याच्याकडून कळल्यानंतर लागलीच मी माझ्या दोन विश्वासू सेवकांना घेऊन येथें त्यांच्या मदतीस आलों. परंतु दुर्दैवाने आम्ही येण्यापूर्वीच हा सर्व भयंकर प्रकार आटोपून गेला होता. आम्ही बाळ वसंताचें धड घेऊन परत जाणार, तोंच राणीचे लोक तें धड नेण्यास येथें दाखल झाले. आणि त्यामुळें आम्हांला आतांपर्यंत आंत दडून रहावें लागलें.

विक्रां०:तर मग बाळ वसंताचें धड आंत सुरक्षित आहे. मला तें एकवार डोळे भरून पाहूं दे. माझ्या लाडक्यानें गाजविलेल्या पराक्रमाबद्दल मला त्याला माझ्या कौतुकाश्रूंनीं न्हाऊं दे.

मृणा०:हें पहा—आणलेंच माझ्या सेवकांनीं तें येथें. (सेवक धड आणतात).

विक्रां०:(धडास उद्देशून) बाळा, तुझ्या उज्ज्वल चारित्र्याबद्दल या तुझ्या पित्याला तुझे फार कौतुक वाटत आहे, आणि शत्रूशी शौर्याने लढत असतांना तुला मरण प्राप्त झाले याबद्दल त्याला परम हर्ष होत आहे. तुला नुसत्या शब्दांहून अधिक गौरव करण्याला मजजवळ सध्या कांहीं नाही इतकेंच काय पण तुझे यथाशास्त्र अंत्यसंस्कार करण्यालाहि मला या वेळीं अवसर नाही. बाळा, याबद्दल मला क्षमा कर. तथापि धारातीर्थी पतन पावलेल्या वीरांना आजवर सेनापति या नात्यानें मी जो मान देत आलों आहे, तो मी सांप्रत तुलाहि मोठ्या प्रेमानें देतो, त्याचा स्वीकार कर. (तरवार काढून वंदन करून त्याच्या पायांचें चुंबन घेतो, व आपल्या अंगावरील वस्त्र त्यावर टाकतो). येतो बाळ मी आतां. परमेश्वर तुला सद्गति देवो! (मृणालिनीस) मृणालिनी, येतो मी. या धडाची योग्य व्यवस्था. तूं लावशील अशी मला आशा आहे.

मृणा०:महाराजांनीं अगदीं निश्चित असावें.

विक्रां०:मी तुझा अत्यंत आभारी आहे. तुझ्यानें झाल्यास देवांगनेला वाटेल त्या युक्तीनें मदालसेच्या कैदेतून लवकर सोडीव. माझ्यामार्गे तिची सर्व काळजी मीं तुझ्यावर सोंपविली आहे.

[जातो].

मृणा०:(स्वगत) अहाहा! काय हा यांच्या अंतःकरणाचा थोरपणा! पुत्राची हानि झालेली आणि स्त्री क्रूर शत्रूच्या हातांत सांपडलेली. अशा स्थितींत कोणाच्याहि चित्तास शोकमोहांनीं भेदून टाकलें असतें व त्याची दृष्टि अंगीकृत कार्यापासून दूर केली असती. परंतु या महात्म्याची निष्ठा कर्तव्यावरून अशाहि स्थितींत चळत नाही. तेव्हां याच्या नीतिधैर्याची केवढी महती गावी! मला तर याच्या अंगच्या या लोकोत्तर गुणांनीं कसें अगदीं गुंगवून टाकलें आहे—

पद—बारी उमर लरकैय्या०

लावि चटक गुणगाना । यशपाना ॥ ध्रु० ॥

रसविभवा नव । अनुदिनिं दावी ॥

करि ही लोलुप रसना ॥ १ ॥ यशपाना०—

दिव्य गुणामृत । सेवुनि प्रीति ।

होई यौवन-लीना ॥ २ ॥ यशपाना०—

वसंताच्या धडापाशी जाऊन

काय दैवयोग विलक्षण पहा. आईबाप जिवंत असतां हि या बालकाचे अंत्यसंस्कार करण्याचें कार्य माझ्याकडे—एका तिऱ्हाईत कुमारिकेकडे आलें! पण मी हें आपलें परमभाग्य समजतें. एवढ्या बालवयांत राजकार्य साधण्याकरितां शत्रूशीं शौर्यानें लढत असतां धारातीर्थी पतन पावलेल्या या बालकाची थोरवी किती म्हणून वर्णन करावी! माझे पूर्वसंचित फळाला आलें हेंच खरें. नाही—तर या पुण्यात्म्याची सेवा मला कशी घडती! (वसंतास उद्देशून) बाळा वसंता, तुझे मी किती कौतुक करूं! तुझ्या आत्मयज्ञाकडे पाहिलें कीं, माझे हृदय भरून येतें—माझा कंठ सद्गदित होतो—माझ्या तोंडांतून शब्द फुटत नाही. बाळा, ईश्वर तुला परलोक सुखावह करो! माझे हे अश्रु मातृस्नेहानेंच भरलेले आहेत असें समज— [त्याच्या पायाशीं पडते].

सेव०:माईसाहेब—चलावयाचें परत. या बालकाचे अंत्यविधि आटोपून देवांगनाबाईंच्या मुक्ततेच्या उद्योगाला आपणाला लागलें पाहिजे.

मृणा०:होय—चला. आतां वेळ फुकट घालवून उपयोग नाही—(स्वगत) अलोट संपत्ति व अनंत सुखविलास—मी एका क्षणांत लाथाडून आपल्या कर्तव्याकडे निघालें आहे. एवढी उज्वल विरक्ति माझ्या अंतःकरणांत कोणीं उत्पन्न केली? हा एवढा प्रपंचाचा अवाढव्य पसारा कस्पटाप्रमाणें लेखण्यास लावणारा समर्थ गुरु कोण? अथवा दुसरा कोण असणार? ज्याच्या सद्गुणैश्वर्याचे पोवाडे गाण्यात मीं आज सतत दोन वर्षे घालविलीं त्याच महात्म्याचें सामर्थ्य हें! महाराज, आपल्या आज्ञेप्रमाणें घरादारांवर तुळशीपत्र ठेवून व तळहातावर शिर घेऊन मीं देवांगनाबाईंच्या मुक्ततेकरितां जात आहे. आपण कोठेंहि असलां, तरी माझा हा प्रणिपात आपल्या चरणीं सादर असो. (जमिनीवर शिर टेंकून वंदन करते). महाराज, आपला आशीर्वाद मला माझ्या कार्यात यशोदायी होवो. परंतु दुर्दैवानें कांहीं विपरीत घडून आलें तर मजवर कृपादृष्टि असूं द्या. मी स्वर्गांत गेलें तरी आपल्या चरणावरून माझी दृष्टि ढळणार नाही. कारण तें मला आतां शक्यच नाही—

पद—राग—भीमपलास; ताल—झपताल.

प्रेमगानीं सतत रमलि ही बालिका ॥

प्रेम—भवन—चरण दूर करवेल का? ॥ ध्रु ॥

जीवास आधार ॥ रवि—पद महोदर ॥

नलिनी प्रणयाकुला । विरहिं विसरेल का? ॥ १ ॥

[जाते].

प्रवेश ३ रा

(स्थळ:— मदालसेचा राजवाडा मदालसा, दुर्जय वगैरे).

मदा०:काय म्हणतां? आज चार दिवस इतका छळ करूनहि देवांगना अद्यापि वठणीवर येत नाही?

दुर्ज०:नाहींसरकार. ती बायको फारच कडवी दिसते. “चंद्रशेखर मारला गेला” हा तिचा जबाब अजूनहि कायमच आहे.

मदा०:दगलबाज बदमाष बायको. मला फसवूं पहाते—माझ्या डोळ्यांत धूळ टाकूं पहाते. पण म्हणावें हीं मदालसा अशा हुलकावण्यांना दाद देणार नाही, खूप लक्षांत ठेव. मी छळून छळून तिचा प्राण घेईन; पण चंद्रशेखराचा खरा पत्ता तिच्या तोंडून वदविल्यावाचून सोडणार नाही. माझ्याशीं हट्ट! या कृतांतस्वभावी मदालसेशी हट्ट! चरकांत घालून हड्डिन् हड्डि पिसून टाकीन ठाऊक नाही. आणा—तिला एकदम येथें घेऊन या. (दुर्जय व सेवक जातात). (स्वगत) तिचें म्हणणें खरें मानावें का दुर्जयाच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवावा? माझ्या मनाची फार चमत्कारिक स्थिति झाली आहे. तिचा जबाब खरा मानावा, तर दुर्जय माझ्याशीं दगलबाजी करण्यास धजावेल असे वाटत नाही—दुर्जयाच्या सांगण्यांत कपट नसेल म्हणावें, तर ही बायको इतक्या भयंकर हालअपेष्टा सहन करूनहि आपला खोटें बोलण्याचा हट्ट सोडण्यास तयार होत नाही, याचा अचंबा वाटतो. अथवा

अचंबा तरी कसला? माझें मन असें संशयांत पाडून आपलें कारस्थान यशस्वी करण्यास तिला असें वागल्याशिवाय सोयच उरली नाही. छे—दुर्जयच खरा; चंद्रशेखर खात्रीनें जिवंतच आहे. तिनें कांहीं सांगितलें तरी ती निव्वळ लबाडी आहे, यांत मुळींच संशय नाही. (सेवक व दुर्जय देवांगनेस आणतात). देवांगने, तूं अजून तरी चंद्रशेखराचा ठिकाणा सांगतेस का नाही, बोल.

देवां०:चंद्रशेखराचा ठिकाणा—तो वरतीं—स्वर्गांत—

मदा०:देवांगने, हें प्रकरण तूं फार हातघाईवर आणून सोडलें आहेस बरें, याचा परिणाम नीट होणार नाही.

देवां०:परिणाम नीट होणार नाही तो काय? चालू आहे त्याच्या दुप्पट—चौपट दसपट—तूं माझा छळ करशील एवढेंच ना? अं—मग त्यांत काय विशेष आहे! तुझ्या सैतानी छळाला मी आतां तोंड दिलेंच आहे. मग मला तुझी भीति काय वाटणार?

मदा०:मी हाल हाल करून शेवटीं तुझे प्राण घेईन लक्षांत ठेव.

देवां०:अगे, मरणाला तर माझी एका पायावर तयारी आहे. आणि मला वाटतें मरणाला प्रत्येकानेंच तयार असलें पाहिजे. तूं आपणाला महाराणीं म्हणवितेस म्हणून तुला देवाकडून अमरपट्टा थोडाच मिळाला आहे? आज मी मेलें तर उद्यां तुलाहि तोच मार्ग सुधारावा लागणार आहे.

मदा०:माझा द्वेष इतका दीर्घ आहे कीं, मी तुझ्या प्रेतावर सुद्धां भयंकर रीतीनें सूड उगवीन. त्याला मी सद्गति मिळूं देणार नाही. तें मी उकिरड्यावर कोल्ह्याकुत्र्यांकडून फाडफाडून खाववीन.

देवां०:खुशाल खावीव. गतप्राण झाल्यावर हीं हाडें कुत्र्यांनीं चघळलीं काय अगर माणसांनीं चघळलीं काय सारखींच. उलट मेल्यावर सुद्धां या देहाला परोपकार घडला हें पाहून स्वर्गांत मला आनंदच होईल.

मदा०:पहा—पहा. देवांगने, मला अधिकाधिक चिडवूं नकोस. माझ्यापुढें तुझा टिकाव लागणार नाही. मी मोठी हट्टखोर बायको आहे.

देवां०:तर मग पाहुंच हा तुझा हट्टखोरपणा कोठपर्यंत टिकतो तो. आतां ही आपली दोघींची शर्यत लागली आहे. तुला तुझ्या हट्टखोरपणाची जेवढी घमेंड आहे तेवढीच मलाहि आहे. तेव्हां एक तर मी तरी तुझ्यापुढें वांकलें पाहिजे नाही तर तूं तरी माझ्यापुढे हात टेकले पाहिजेस. तुझ्या दुराग्रही स्वभावाची आजपर्यंत मी नुस्ती कीर्ति ऐकत होतें. आणि केव्हा तरी एकवार तुझ्याशीं सामन्यास उभें राहण्याचा प्रसंग यावा अशी माझी फार इच्छा होती. सुदैवाने तो प्रसंग आतां आला आहे. तेव्हां अखेरपर्यंत जाऊन पाहूंच या कोण कोणापेक्षां सरस ठरते ती; आतां एवढेंच आहे कीं तूं आणि मी सारख्या परिस्थितींत नाही. तूं आपल्या सर्व राक्षसी फौजफांट्यासह सामन्यास उभी ठाकली आहेस, आणि मी एकटी व असहाय्य आहे; परंतु मला त्याची पर्वा नाही. मी कशाहि हीन स्थितींत असलें तरी तुझ्याशीं टक्कर देणारच. तेव्हां कर—काय तुझ्या क्रूरपणाची तुला शिकस्त करून

पहायची असेल, ती करून पहा. ही देवांगना सध्या उभी आहे, या जागेवरून एक पाऊल मार्गे हटणार नाही.

मदा०:थांब, सटवे. लोखंडाच्या तापलेल्या सळ्यांनीं तुझ्या या मदांध झालेल्या डोळ्यांच्या मी आतां खांचा करविते.

देवा०:वा: हें तर फार चांगलें. कारण असें केलेंस म्हणजे तुमच्यासारख्या अखिल मानव जातीला कलंक फांसणाऱ्या अधमाधमांची तोंडें पहाणे तरी अनायासें टळेल.

मदा०:छे—इतक्या थराला गोष्ट येऊं देणें म्हणजे पागलपणाचा कळस झाला हा.

देवा०:बाई खरी राजनिष्ठा म्हणजे सतीचे वाण आहे. असल्या दुर्धर प्रसंगाच्या चितेंत जळून खाक झाल्यावांचून त्याची पूर्तता होणार नाही.

मदा०:फार उत्तम—फार उत्तम. तुझ्या खऱ्या राजनिष्ठेच्या व्रताची सांगता करण्याची संधि आतां मी देतेंच तुला. बंडखोर—बदमाष बायको—राजनिष्ठेचें ढोंग माजविते; दुनियेची गुरु होऊं पहाते. दुर्जय, चला—न्या या सटवीला येथून आणि इच्या या फाजील स्वाभिमानानें आणि खुळ्या राजभक्तीनें धुंद झालेल्या डोळ्यांच्या एकदम खांचा करून टाका—

दुर्ज०:जशी महाराणी सरकारांची आज्ञा

[देवांगनेस घेऊन जातो].

मदा०:(स्वगत) अभिमानाचा कोण ताठा—आत्मविश्वासाची केवढी धुंदीनीतिधैर्याचें केवढें स्तोम! माझ्याशीं शर्यत जिंकण्याची आकांक्षा धरते! मला जेरीस आणूं पहाते! देवांगने—तूं कितीही थोर असलीस तुझ्या अंगीं सत्त्वगुण कितीहि उत्कर्षास जाऊन पोहोंचला असला—तरी मदालसा या आपल्या शर्यतींत हार खाणार नाही—माघार घेणार नाही. तुझ्या सद्गुणांचें मला मोठें कौतुक वाटत आहे, आणि तुझ्यासारख्या स्त्रीशीं झुंजण्याचा प्रसंग आल्याबद्दल मला परमहर्ष होत आहे. पण तूं माझी दुस्मान आहेस आणि आपल्या सद्गुणांच्या जोरावर माझी पिछेहाट करूं पहात आहेस. पण लक्षांत ठेव, यांत तुला यश येणार नाही. वाटेल तें भयंकर पाप करण्याचा प्रसंग आला तरी मी तें करीन. पण तुला शेवटपर्यंत अशी सारखी रगडीत नेईन. तुझ्या सद्गुणांनीं निस्तेज होऊन एक तर या मदालसेच्या पायांशी लोळत पडलें पाहिजे, नाही तर तुला तर धुळीला मिळून नामशेष झालें पाहिजे—याशिवाय आतां तिसरा मार्ग नाही.

[जाते].

प्रवेश ४ था

स्थळ:— महाराणी मदालसेच्या बागेंतील एक भाग.

[आंधळ्या देवांगनेला शिपायांच्या पहाऱ्यांत उभी केली असून जवळ दुर्जय उभा आहे].

दुर्ज०:देवांगने, आतां तुझी घटका भरत आली आहे. तेव्हां अजून तरी नीट विचार कर आणि आपला हट्ट सोड.

देवा०:छे—नांव कशाला घेतोस त्या गोष्टीचें! पांच पन्नास वर्षे जरी अशा कष्टमय अवस्थेंत लोटावयाचीं असतीं तरीसुद्धां ही देवांगना त्यामदालसेला हार गेली नसती. मग आतां तर काय, माझे आयुष्य सारें घटका अर्ध घटका उरलेंलें! तेव्हां आतां इतक्या थोड्या अवकाशावर गोष्ट येऊन ठेपली असतां मी तिच्यापुढें नमेन! छत् कालत्रयीं होणार नाही हें

दुर्ज०:देवांगनाबाई, तुमच्यासारख्या उमद्या स्त्रीचा असा शोचनीय अंत व्हावा हें मनाला कसेसेंच वाटतें.

देवा०:तुझ्यासारखीं रत्नें मानवकोटींत चमकूं लागल्यावर असेच प्रकार घडावयाचे त्याला काय उपाय! पण मला त्याबद्दल यत्किंचित्हि विषाद वाटत नाही. आत्म्याच्या अनंत काल चालूं राहणाऱ्या या जीवनप्रवासांत हा मानवी जन्म म्हणजे अखेर अखेरचा एक छोटासा मुक्काम आहे. त्या क्षणिक मुक्कामांतील शेवटचा एखादा पळ अर्धपळ थोड्याशा आपर्तीत गेला म्हणून पुढला सर्व प्रवास दुःखमयच होईल अशी खोटी कल्पना मीं कां करावी? सर्व दुःखांचा परिहार करणारा मृत्यु माझ्या जवळ जवळ येत आहे आणि अर्ध्या घटकेच्या आंत मी तुमच्या हातांतून निसटून तुमची मानवी सत्ता चालूं शकणार नाहीं अशा दिव्य प्रदेशांत प्रवेश करीन. मग तुमची पर्वा मी कां बाळगूं? तेव्हा जा. उगाच माझी कींव करण्याचा आव घालूं नकोस. तुझ्या सहानुभूतीची, मी तिळमात्र अपेक्षा करीत नाहीं.

दुर्ज०:ठीक आहे. (सेवकांस) अरे, पिंजऱ्याचीं दारें खुलीं करण्यास रखवालदारांना सांगा.

सेव०:सरकारांनीं येथून चलावें, म्हणजे पिंजऱ्याचीं दारें आम्ही खुलीं करवितों.

देवा०:करा. श्वापदांचे पिंजरे खुले करा. आणि त्यांना माझ्या अंगावर सोडून द्या. देवांगनेसारख्या स्त्रीच्या रक्तमांसावर यथेच्छ ताव मारण्याचा सुप्रसंग भाग्यानें त्या बिचाऱ्यांच्या वांट्यास आला याबद्दल मी त्यांचें मोठ्या गौरवानें अभिनंदन करीन. त्या पहा—आकाशमार्गांत देवस्त्रिया माझ्या आगमनाची मोठ्या उत्सुकतेनें वाट पहात आहेत, तेव्हां मला तिकडे लवकर जाऊं द्या.

दुर्ज०:तुला कोणाला कांहीं शेवटला निरोप कळवायचा आहे?

देवा०:माझा निरोप तूं कळविणार? जा—तुझ्या मार्फत पाठविण्याला मजजवळ निरोपच नाही. पण थांब—त्या तुझ्या मदालसेला मात्र माझे एवढे दोन शब्द कळीव. त्या अभिमानाच्या पुतळीला सांग कीं, ज्या स्त्रीशी तूं एवढी स्पर्धा मांडलीस व जिला शरण आणण्याकरितां तूं आपल्या आसुरी सामर्थ्याची शिकस्त केलीस—ती स्त्री—ती हीं देवांगना—महाराज विक्रांतांची पत्नी—शेवटी अखेरपर्यंत तुला अजिंक्यच राहिली. आणि अगदी मरणकालीसुद्धां—तूं क्रूर श्वापदांच्या तोंडी आपल्या एकेका अवयवांचा घास देत असतां तुला तुच्छ लेखून ती विजयानंदानें हांसत होती.

[मदालसा येते].

मदा०:काय! देवांगनें, मरतांना या मदालसेला तुच्छ लेखून विजयानंदानें हांसत राहणार तूं?

देवा०:होय, आपणा उभयतांत जुंपलेल्या हट्टाच्या लढाईत अखेरीस माझीच सरशी झाली या विजयानंदांत निमग्न होऊन मी हांसत प्राण सोडणार.

मदा०:पण हा हर्ष मी तुला मरतांना उपभोगूं देणार नाही. तुला अपमानाच्या यातना भोगीत दुःखांनं तडफडतच मेलें पाहिजे. माझ्या कट्ट्या दुस्माननीला मरताना सुखाचा उपभोग! आणि तोहि मी धडधडीत तिच्या समोर जिवंत असतांना! छत् प्राण गेला तरी नाही होणार हें!

देवा०:अपमान—या देवांगनेचा अपमान! कोणाची छाती आहे माझा अपमान करण्याची!

दुर्ज०:कोणाची छाती आहे? माझी—या दुर्जयाची छाती आहे. पहा—देवांगने, हा पहा—दुर्जय हें तुझें उद्दाम मस्तक आपल्या लाथेखालीं तुडवून टाकतो. महाराणी मदालसेच्या दुस्मानांच्या शिरावर शेवटी असेच लत्ताप्रहार बसावयाचे. (तिच्या मस्तकावर लाथ मारतो). जा. आतां खुशाल विजयानंदानें फुलून जाऊन हांसत प्राण सोड जा. (मदालसेस). चला सरकार—आपण पलीकडे उभें राहून इच्या यातना पाहू.

[मदालसा व दुर्जय दूर जातात].

देवा०:(विव्ढळ होऊन स्वगत) लाथ! मस्तकांत लाथ! या देवांगनेच्या मस्तकांत त्या चांडाळाची लाथ!! हाय! हाय! मला विजयानंदानें हांसत मरूं न देण्याची आपली दुष्ट वासना अखेरीस त्या चांडाळांनीं तृप्त करून घेतली! मी माझा हा अपमान आतां कोणाला सांगूं! याचा सूड घेण्याविषयीं आतां कोणाची करुणा भाकूं! या मानवी पिशाच्चांनीं गजबजलेल्या स्मशानभूमीत माझा आर्त स्वर ऐकून कोण मजजवळ धांवून येईल! देवा—सर्व जन्म अब्रूत घालवून ऐन मृत्युकाळीं हा अपमानाचा डाग माझ्या कपाळीं लागण्यासारखे माझ्याकडून काय पातक घडलें!

दुर्ज०:(पुढें येऊन) काय पातक घडलें? महाराणी मदालसेशीं स्पर्धा हें पातक घडले! तुझ्या हातून घडलें आणि त्याचे हें प्रायश्चित्त आहे समजलीस!

देवा०:दुर्जया, नीचा—हिच्या कृपेनें मदांध होऊन तूं या देवांगनेचा असा अमानुष छळ केलास—त्या—त्या—त्याच अवदसेच्या लाथेखालीं तुझें मस्तक पण जा—जा. तुझ्यासारख्या क्षुद्र कीटकाला शाप देऊन मी आपली पवित्र वाणी मरणकालीं विटाळून घेऊं इच्छित नाहीं. दुर्जनांचा शास्ता परमेश्वर तुझें यथान्याय पारिपत्य करील.

मदा०:(पुढे येऊन) संताप—तडफड—डोकें फोडून घे. माझें काम झालें. तुझा अपमान तुझें दुःख—तुझ्या यातना मीं माझ्या डोळ्यांनीं पाहिल्या. तुला विव्ढळतांना पाहून मला अत्यानंद झाला—माझ्या डोळ्यांची तृप्ति झाली. जा. आतां विजयानंदांत निमग्न होऊन खुशाल श्वापदांच्या भक्ष्यस्थानी पड आणि आपल्या अप्रतिष्ठित जीविताची समाप्ति करून घे. (दुर्जयास) दुर्जय चला वाड्यांत परत. (सेवकांस) सेवकांनो, श्वापदें मोकळीं सोडण्याला रखवालदारांना हुकूम द्या—

[मदालसा व दुर्जय जातात].

देवां०:(मोठ्यानें) हे ब्रह्मावर्तातील प्रजाजनांनो, ऐका. ही माझी—या देवांगनेची—महाराज विक्रांतांच्या पत्नीची शेवटली वाणी ऐका—बांधवहो, माझ्या हालअपेष्टांची आणि अपमानांची कहाणी ऐकू आल्यावर तुम्ही स्वस्थ बसू नका. ही माझी—या देवांगनेची मानखंडना नव्हे तर तुम्हां सर्वांची मानखंडना आहे. ब्रह्मावर्तातील प्रतापशाली वीरांच्या शौर्याचा हा अपमान आहे;—मुत्सद्यांच्या अकलेचा हा उपमर्द आहे; —तेजोराशी साधूंच्या तपश्येची ही धडधडीत अवहेलना आहे—तेव्हां उठा—जागे व्हा आणि एकच कल्लोळ माजवून रक्तपाताला सोकावलेल्या या मदालसेला उलथून पाडा;—राजघाताला तयार झालेल्या या दुर्जयाला तुडवून काढा. सर्व जगांत संचार करणाऱ्या वायुदेवा, आपल्या लहरींच्या द्वारे माझे हे शेवटचे शब्द कृपा करून ब्रह्मावर्तातील प्रजाजनांना तुं कळीव आणि हे सर्वव्यापी गंभीर आकाशमंडला, माझ्या या संदेशाचा प्रचंड प्रतिध्वनिउठवून ब्रह्मावर्तातील सर्व स्थावरजंगम सृष्टीला खडबडून जागे कर (पडद्यांत श्वापदांची गर्जना). या—या श्वापदांनो, या. तुमच्या स्वागताकरिता ही देवांगना येथें तुमची वाट पहात उभी आहे. या, आणि दुर्जयाच्या लाथेनें भ्रष्ट झालेला हा देह आपल्या माझा तीक्ष्ण नखांदातांनी फाडून त्याच्या चिंध्या उडवून टाका. (श्वापदे ओरडत येऊं लागतात). विक्रांतमहाराज, येतें मी. आपल्या चरणीं हा माझा शेवटचा प्रणिपात सादर होवो. बाळा चंद्रशेखरा, माझा आशीर्वाद तुझ्या मस्तकीं आहे. शेवटीं तुझाच विजय होईल. (श्वापदे ओरडत तिच्यावर चोहों बाजूंनी तुटून पडतात, आणि तिला बऱ्याच जखमा करतात. देवांगनास्वस्थपणे त्यांच्या भक्ष्यस्थानी पडते. परंतु इतक्यांत मृणालिनी आपल्या लोकांसह येऊन श्वापदांना मारून देवांगनेला त्यांच्यापासून सोडविते. रखवालदार आरडाओरड करूं लागतात. परंतु मृणालिनीचे लोक त्या सर्वांना ठार करतात).

मृणा०:(मरणोन्मुख होऊन पडलेल्या देवांगनेजवळ जाऊन तिला उचलते). देवांगनाबाई—देवांगनाबाई—

देवां०:कोण—कोण—कोणीं धरलें आहे मला?—इतक्या प्रेमळ शब्दांनी कोण मला हांका मारीत आहे?

मृणा०:देवांगनाबाई, मी श्रीकांतांची कन्या मृणालिनी आहे.

देवां०:श्रीकांतांची कन्या मृणालिनी! बालयोगिनी मृणालिनी! पण बाई, तूं येथें कां आलीस?

मृणा०:आपणाला सोडविण्याला आलें.

देवां०:मला सोडविण्याला? पण मला तूं येथून कशी सोडविणार! ही वाघिणीची गुहा आहे. आणि यदाकदाचित् सोडविलेंस तरी त्याचा उपयोग काय होणार? मी आतां घटका अर्ध घटकेची सोबतीण आहे. तेव्हां आतां सोडवून नेण्याच्या खटाटोपांत पडण्यापेक्षां तुझ्या मांडीवर डोकें ठेवून मला येथेंच मरूं दे. दे—बाई, मला तुझी मांडी दे.—

[मृणालिनी मांडी देते. सर्व लोक त्यांच्याभोंवती उभे राहतात].

मृणा०:देवि, आम्हांला तुम्ही शेवटीं सोडून जाणारच का!

देवां०:बाळ, त्याला काय उपाय? माझ्या शरिरांत आतां कांहीं त्राण उरलेला नाही. मदालसेनें केलेल्या छळानें माझा देह अगोदरच गतप्राण झाल्यासारखा झालेला होता आणि आतां या पशूंच्या हल्यांत तर त्याचा पूर्ण मृतवत् अवस्था झाली आहे. माझ्या मनानें आपलें खंबीरपण सोडलें नाही. परंतु या दुबळ्या अस्थिपंजराला तो छळ सहन झाला नाही. त्याबद्दलहि मला खेद वाटत नाही—परंतु मृणालिनी—माझा शेवटीं अपमान झाला. त्यानें मात्र मला या जगांत जिवंत राहणें अशक्य केलें.—

मृणा०:आपला अपमान झाला?

लोक०:देवी देवांगनेचा अपमान झाला!या ब्रह्मावर्ताच्या अधिष्ठात्री देवतेचा अपमान झाला! आणि तो कोणी केला?

देवां०:राजा दुर्जयानें केला.—मरणाच्या द्वारांत आणून सोडल्यावर त्या अधम चांडाळानें माझ्या मस्तकांत लाथ मारली.

लोक०:हाय हाय!!

देवां०:मृणालिनी आणि प्रिय बंधूनों, महाराज विक्रांत—महाराज चंद्रशेखर—आणि सर्व ब्रह्मावर्तातील प्रजाजनांना—माझ्या हालअपेष्टांचें आणि मुख्यतः माझ्या विडंबनाचे वर्तमान कळवा. ब्रह्मावर्तातील प्रत्येक स्त्रीच्या अंतःकरणांला माझा हा वृत्तान्त ऐकून पीळ पडूं द्या.—प्रत्येक पुरुष दुःखानें बेफाम होऊन जाऊं द्या.—सर्व ब्रह्मावर्ताचा क्रोधसागर खळवळून तुफान करून सोडा. सर्व मर्दबहादुरांच्या तरवारी या चांडाळांचें पारिपत्य करण्यास म्यानांतून उसळून बाहेर पडूं द्या.—सर्व निर्जीव पदार्थानासुद्धां सजीवपण येऊन त्यांच्यावर भयंकर सूड उगवण्याकरितां क्रोधावेशानें आकाशपाताळ एक करून सोडूं द्या. माझ्या या रक्तानें माखलेल्या वस्त्राचा मी हा पदर तुम्हांला फाडून देतें,—त्या पदराचें चंद्रशेखराचें निशाण बनवा. तें रणांगणावर सदासर्वकाळ विजयी होईल. त्या निशाणाच्या छायेखालीं लढणाऱ्या प्रत्येक शिपायाची समशेर अतुल पराक्रम गाजवील. मेल्यावर मी माझ्या सूक्ष्मदेहांत तुमच्या सर्व हालचालीवर लक्ष ठेवीन. राजनिष्ठेनें प्रेरित होऊन तुम्हीं सर्वांनी हे कार्य यशस्वी केल्यावांचून मी स्वर्गाची पायरी चढणार नाही. चंद्रशेखराकरितां—सूर्यकुलाकरितां—ब्रह्मावर्ताकरितां—जो जो पुरुष व जी जी स्त्री आपल्या सर्वस्वावर पाणी सोडण्यास तयार होईल त्या प्रत्येकाचा मी अमूर्तरूपानें माझ्या पोटच्या मुलाप्रमाणें सांभाळ करीन—व हरएक संकटांतून बचाव करीन.—मृणालिनी, विक्रांतमहाराजांना माझा शेवटचा प्रणिपात सांग. चंद्रशेखराला माझा आशीर्वाद कळीव. त्याच्या मस्तकावर ब्रह्मावर्ताचा साम्राज्यमुकुट ठेवला जाईपर्यंत ही देवांगना त्याच्या रक्षणकर्त्या देवतेप्रमाणें त्याच्यावर सर्वकाळ आपलें प्रेमछत्र धरील. मृणालिनी, तुझ्या या पवित्र चरणावर हात ठेवून ही मी शेवटची राजभक्तीची प्रतिज्ञा उच्चारीत आहे. सर्व विश्वांतील देवता याला साक्ष आहेत. परमेश्वर मी सफल करण्यास समर्थ आहे. ये—आतां अगदीं माझ्या जवळ ये. माझी वेळ आतां भरली. त्या पहा देवांगना आकाशमार्गांत माझ्या स्वागताकरितां उत्सुकतेनें वाट पहात उभ्या आहेत. ये—मला तुला शेवटचें आलिंगन देऊं दे. जिवंतपणीं आपण एकमेकींना कधीं पाहिलेंहि नसेल पण आतां सख्ख्या बहिणीप्रमाणें एकमेकींना भेटूं, ये. तुझ्या गाढ आलिंगनांत माझें प्राणोत्क्रमण होत आहे—मला परम हर्ष होत आहे. मी धन्य

झालें. बंधूनों, द्या मला निरोप. विक्रान्तमहाराज—विक्रान्तमहाराज—(प्राणोत्क्रमण होतें. सर्व तिला नमस्कार करतात).

[पडदा पडतो].

अंक दुसरा समाप्त.

अंक तिसरा

प्रवेश १ ला

स्थळ : कूर्मदुर्गातील सरोजिनीचा राजवाडा.
[विक्रांत, सरोजिनी, सरदार, प्रजाजन वगैरे].

विक्रां०:सरोजिनी, तू या भल्याच खटाटोपांत पडूं नकोस, चंद्रशेखराला माझ्या स्वाधीन कर.

सरो०:महाराज, क्षमा करा. मी एकवार चंद्रशेखर महाराजांना आपल्या घरांत आश्रय दिला आहे. आतां त्यांना तेथून कसें घालवून लावूं? हें क्षात्रधर्माला उचित आहे का?

विक्रां०:सरोजिनी, पतिप्रेमाशीं विरोध करून क्षात्रधर्माचें पालन करणें तुला शक्य होणार नाही.

सरो०:माझें प्रतिप्रेम मला विश्वासघाताच्या पातकाला प्रवृत्त करील का?

विक्रां०:ते प्रेम तुला वाटेल ते पातक आचरण्याला बलात्कारानें भाग पाडील.

सरो०:तर मग पतिद्रोहाला टाळण्याकरितां मी राजद्रोहाचें पातक पत्करावें असें आपलें म्हणणें?

विक्रां०:राजद्रोहाला तयार होण्याला मी तुला कसा सांगेन? परंतु दुर्जयाच्या—आपल्या पतीच्या—आज्ञेला सादर होऊन तुला शेवटीं राजघाताला तयार व्हावें लागेल. तेव्हां तो प्रसंग तुझ्यावर येऊन माझ्या राजकार्याला हानी पोहोचूं नये म्हणून मी तुला चंद्रशेखरास माझ्या स्वाधीन करण्यास सांगत आहे.

सरो०:मी दुर्जयांना दोन गोष्टी सांगून ताळ्यावर आणीन.

विक्रां०:ही आशा व्यर्थ आहे. दुर्जयाचें फितुरी मन ताळ्यावर येण्याच्या स्थितींत आतां उरलेलें नाही. मला वाटलें होते कीं, आतांपर्यंत येथें येऊन तो चंद्रशेखराला तुझ्याजवळून घेऊनसुद्धां गेला असेल. परंतु ईश्वराची मोठी खैरच म्हणायची कीं अजून त्याला या ठिकाणची बातमी लागली नाही. मी मदालसेच्या कैदेतून सुटल्यावर मला पुनः पकडण्याच्या कामांत त्यानें कोदंडाला अतिशय मदत केली. आमच्या सर्व चांगल्या चांगल्या स्नेह्यांची कोदंडाला माहिती देऊन त्यांचीं ठिकाणें त्यानें महाराणीच्या सैन्याकडून वेढून टाकविलीं. चोहोंकडे पसरलेले कोदंडाचे लोक चुकवितां चुकवितां कूर्मदुर्गाचा हा तीन दिवसांचा मार्ग चालून येण्याला मला आज आठ दिवस लागले. तेव्हां इतका बदलून गेलेला मनुष्य पुनः शुद्धीवर येईल असें मला वाटत नाही.

सरो०:तर मग मला आपल्या कुलाची सत्त्वपालनासंबंधानें असलेली कीर्ति बुडविण्याला तयार झालेंच पाहिजे?

विक्रां०:नाहीं. माझ्या सांगण्याप्रमाणें चालल्यास तुझ्या कुलाची कीर्ति बचावण्याचाच अधिक संभव आहे.

सरो०:ठीक आहे. महाराजांना जर माझा भरंवसा येत नाही, तर माझा नाइलाज आहे. (एका सरदारास) विजयसेन, जा आणि चंद्रशेखर महाराजांना येथे घेऊन या.

[विजयसेन जातो].

१ सर०:सरकारांचा निश्चय झाला तर मग कायम?

सरो०:विक्रांत महाराजांची आज्ञा मी कशी मोडू?

१ सर०:आम्हांला मोठी आशा होती की, आमच्या राजनिष्ठेची परीक्षा देण्याची संधि आम्हाला मिळेल.

२ सर०:त्या दुष्ट मदालसेपासून महाराज चंद्रशेखरांचे रक्षण करण्याकरितां आमच्या तरवारी म्यानांतून बाहेर निघाल्या होत्या, त्या आतां मोठ्या कष्टाने परत म्यानांत घालाव्या लागतील.

३ सर०:वाड्याबाहेर जमलेल्या सर्व प्रजाजनांच्या मनाचा मोठा विरस होईल.

सरो०:तुम्हां सर्वांच्या उत्साहाचा आणि आशांचा भंग करण्याचें माझ्या नशिबी येत आहे. पण त्याला माझा काय उपाय? मी अगदी पराधीन आहे.

विक्रां०:तुम्हां सर्वांच्या उज्ज्वल राजनिष्ठेचें मला कौतुक वाटत आहे. आणि अशा राजनिष्ठ लोकांच्या वर्तनासंबंधानें मी शंका घेतों याबद्दल माझी मलाच लाज वाटत आहे. परंतु काय करावें! बुद्धीशीं वैर करण्याचें मला धाडस होत नाही. मित्रहो, क्षमा करा. तुमच्याबद्दल संशय देऊन मी तुमचीं मनं दुखवीत आहे याबद्दल मजवर रोष करूं नका.

१ सर०:ते पहा—ते पहा—लोक कसे बाहेर उत्सुकतेनें वाट पहात आहेत. महाराजांच्या जयजयकारानें त्यांनीं सारें मैदान दणाणून सोडलें आहे.—कूर्मदुर्गातील प्रजाजनांच्या अंगीं एवढा प्रचंड उत्साह आज कित्येक वर्षांत चढलेला मी पाहिला नाही.

२ सर०:(वाड्याबाहेर पाहून) पण हें काय ही गडबड कसली सुरू झाली? हे लोक एकदम एकीकडे सरून कोणाला मार्ग देत आहेत?

३ सर०:अरे! हा कंदन—

विक्रां०:कोण? कंदन?—पण हा असा कावराबावरा कां दिसतो?

सरो०:आणि याच्या हातांत हें निशाण कसलें? आणि त्यावर डाग कसले दिसत आहेत?

विक्रां०:हें कांहीं ठीक चिन्ह दिसत नाही. कोणती अशुभ वार्ता तो घेऊन येत आहे कोणास ठाऊक!—

[कंदन प्रवेश करतो]

कंद०:कोठें आहे? राणी सरोजिनी कोठें आहे?

सरो०:ही मी येथें आहे. पण कंदना, काय—काय झालं तुला?

विक्रा०:कंदना, तूं असा दुःखी कां दिसतोस?

कंद०:कोण? महाराज विक्रांत? हाय! हाय! महाराज, घात झाला! दुस्मानांनी दावा साधला!

विक्रा०:म्हणजे? काय—काय म्हणतोस तूं?

कंद०:महाराज, माझ्यानें ती भयंकर वार्ता उच्चारवत नाही.—

विक्रा०:काय? भयंकर वार्ता?

सर्व०:भयंकर वार्ता—

कंद०:प्राणापेक्षां हि प्रिय असलेल्या माणसाच्या वियोगाची वार्ता भयंकरच नाही का?

विक्रा०:प्राणापेक्षां हि प्रिय असलेल्या माणसाच्या वियोगाची वार्ता म्हणजे माझ्या देवांगनेचें तर कांही विपरीत झालें नाही ना?

कंद०:येऊं नये, पण दुर्दैवानें तेंच दुष्ट वर्तमान सांगण्याचें माझ्या नशिबीं आलें आहे.

विक्रा०:म्हणजे?

कंद०:महाराज, आपली देवांगना आपल्याला सोडून गेली—आपण तिला आतां कायमचें अंतरलांत.—
अधमांनीं देवीचा अमानुषपणें खून पाडला!

विक्रा०:हाय हाय! वसंताबरोबर, देवि, मला सोडून गेलीस ना?

सर्व०:जगातील एक अप्रतिम रत्न हरवलें. या ब्रह्मावर्ताचें शिरोभूषण नाहीसं झालें—

विक्रा०:पण कंदना, माझ्या लाडकीच्या मृत्यूला कोण कारण झाला? त्या देवतेच्या दिव्य शरीरावर हत्यार चालविण्याला मदालसेच्या पदरच्या कोणत्या अधमाचा हात वाहवला? त्या क्रूरकर्म्या कोदंडाचेंच का कृत्य हें?

कंद०:नाहीं—नाहीं. महाराज, कोदंडाचें हें अघोर कृत्य असतें तर कांहीं नवल नव्हतें. परंतु आपल्याच कृपाछात्राखालीं वाढलेल्या—आपल्याच प्रीतीमुळें मोठ्या लौकिकाला चढलेल्या आणि पूर्वीचें सारें वैर विसरून आपणच उदारपणानें आश्रय दिल्यामुळें या पृथ्वीच्या पाठीवर कुलगोत्रांसहनांदत

असलेल्या अशा एका दुसऱ्याच अधमाधमानें त्या मदालसेच्या हुकुमावरून देवीचा अमानुषपणें खून केला.

विक्रां०:सांग—सांग—त्या चांडाळाचें नांव सांग मला.

सरो०:कंदना—बोल—त्या स्त्रीघातकी पातक्याचें नांव कळू दे आम्हांला!

कंद०:काय सांगूं राणीसाहेब? आपल्या पतींनीं—राजा दुर्जयांनीं—हा उपकार केला!

विक्रां०:काय दुर्जयानें हें कृत्य केलें?

कंद०:हो—महाराज. सर्व प्रजाजनांच्या आपत्तींना कारण झालेल्या त्या राक्षसिणीनें राजा दुर्जयाकडून हें अघोर कर्म करविलें!

सरो०:काय? राजा दुर्जयांनीं देवांगनाबाईचा खून पाडला!—नाहीं—नाहीं—कंदन, तुम्ही कांहींतरी सांगतां हें!

कंद०:नाहीं—राणीसाहेब, नाहीं—मी खोटें बोलत नाहीं. आपल्या पतींनीं—राजा दुर्जयांनीं—हा उपकार केला!

सरो०:हाय हाय! देवा—काय ऐकतें मी हें!

विक्रां०:दुर्जया—दुर्जया—आजवर तुझ्यावर केलेल्या उपकारांची चांगली फेड केलीस.

कंद०:महाराज, त्या कृतघ्न चांडाळानें आपले उपकार फेडण्याकरितां केवढीं अनन्वित कृत्यें केलीं आहेत त्यांचा पाढा वाचूं लागलों तर तो ऐकून आपणां सर्वांच्या अंगावर शहारे उभे राहतील; संथपणानें नाड्यांतून खेळणारें रक्त संतापानें उसळ्या मारूं लागेल; आणि सूडाच्या भयंकर कल्पनेनें तुमचीं मस्तके भणाणून जातील. विक्रांतमहाराज—सरोजिनी—राणीसाहेब—आणि सर्व मानकरी सरदारहो, पहा,—हें निशाण पहा. हें देवी देवांगनेनें मृत्युकाळीं आपल्या वस्त्राच्या, स्वतःच्या हातांनीं फाडून दिलेल्या पदराचें बनविलेलें आहे. यावर पडलेले हे रक्ताचे डाग दगाबाज दुर्जयानें मदालसेच्या हुकुमावरून देवीचा किती अमानुषपणानें छळ केला याची तुमच्या अंतःकरणाला उत्तम साक्ष पटवून देतील. सारखे पांच दिवस यमदूताप्रमाणें अहोरात्र नाना प्रकारें एखाद्या देवतातुल्य स्त्रीचे अमानुष हाल करणें आणि सरतेशेवटीं तिला जिवंतपणीं क्रूर जंगली श्वापदांकडून फाडफाडून खावविणें म्हणजे राक्षसीपणाचा अतिरेक झाला नाहीं का? या ब्रह्मावर्ताची अधिष्ठात्री देवता—जिला आजवर आपण सर्व प्रजाजन आपली प्रत्यक्ष जन्मदात्री माता समजत आलों—तिला—त्या परम उदार स्त्रीला—त्या देवांगनेला—त्या महाराज विक्रांताच्या पत्नीला अन्नपाण्यावांचून तडफडत ठेवलेलें ऐकून कोणाच्या अंतःकरणाला दुःखहोणार नाहीं! डागण्यांनीं—त्या माउलीचें नाजूक शरीर भाजून छिन्नविच्छिन्न केलेलें ऐकून कोणाला संताप चढणार नाहीं? पहा—हें निशाण पहा—यावर दिसणारा हा प्रत्येक डाग—देवीच्या दिव्य शरिरांतून काढलेल्या पवित्र

रक्तबिंदूचा आहे. लोखंडाच्या तापलेल्या सळ्या खुपसून शेवटच्या दिवशी त्या मनुष्यरूप धारण करणाऱ्या सैतानाने देवीचे कमलासारखे सुंदर डोळे फोडून त्यांच्या खांचा करून टाकल्या, त्यांतून वाहिलेल्या रक्ताने हे निशाण माखलेले आहे.

विक्रां०: हे निशाण पाहून माझ्या अंतःकरणाची शांति ढळत चालली—माझा क्रोध अनावर होऊं पहात आहे— आणि मी मार्गे ओढीत असतां हि माझा हात तरवारीकडे धांव घेत आहे.

कंद०: दोस्त हो, हा प्रत्येक डाग म्हणजे—ब्रह्मावर्ताच्या शौर्यास ब्रह्मावर्ताच्या तेजस्वितेस—ब्रह्मावर्ताच्या कीर्तीस लागलेला भयंकर कलंक आहे. हा प्रत्येक डाग ब्रह्मावर्त निर्वीर झाले—ब्रह्मावर्ताचे सत्य धुळीस मिळाले—ब्रह्मावर्त मृतप्राय झाले—असें दुनियेला कंठरवाने ओरडून सांगत आहे—देवी देवांगनेला—डोळ्यांच्या खांचा झालेल्या देवी देवांगनेला—क्रूर श्वापदांना बळी देण्यास उभे केले असतां तुमच्या त्या निमकहराम पाजी दुर्जयाने देवीच्या मस्तकांत लाथ हाणली! —त्या वेळीं—

विक्रां०: देवीच्या मस्तकांत लाथ हाणली?

कंद०: होय—देवीच्या मस्तकांत लाथ हाणली!

सरो०: धरा—मला कोणीतरी धरा. माझ्याने आतां हे मुळीच सहन करवत नाहीं—

विक्रां०: सूडाच्या राक्षसी विचारांनो, माझ्या मस्तकांत आतां खुशाल संचार करा—क्रोधाच्या विषारी लहरींनो, माझ्या अंतःकरणांत आतां वाटेल तेवढा हलकल्लोळ माजवून द्या—हे सदैव शांति धारण करणाऱ्या अवयवांनो, आपले गंभीरपण सोडून क्रोधाच्या संचाराने उसळून तुफान व्हा—आणि हे शत्रूच्या रक्ताकरितां आतुर झालेल्या खड्गदेवते, चिडलेल्या वाघिणीप्रमाणे त्या दुर्जयाच्या नरडीचा घोट घेण्याला धांव मार—(इतक्यांत विजयसेन चंद्रशेखरास घेऊन येतो).

चंद्र०: विक्रांत महाराज—

विक्रां०: कोण? चंद्रशेखर? अहाहा—ये बाळ ये. मला तुला कडकडून भेटू दे. (भेटतात). (स्वगत) माझ्या सर्व आशांचा आधार अजून सुरक्षित आहे हे पाहून माझे सर्व दुःख मी क्षणांत विसरून गेलों. देवा, सूर्यवंशाच्या जगन्मान्य सिंहासनावर या बालकाला बसविण्याचा सुदिन मला लौकर पहायला मिळेल का?

चंद्र०: कोण? कंदन, तूहि आलास? तर मग देवी आणि वसंत कोठे आहेत? त्यांना बरोबर आणले नाही का?

विक्रां०: (स्वगत) देवी आणि वसंत! नको—ते वर्तमान याला कळवून उपयोगी नाही. याच्या कोंवळ्या मनाला त्यामुळे मोठा धक्का बसेल. (उघड) बाळ, मी तुला येथून नेण्यास एकटाच या कंदनास घेऊन आलों आहे.

चंद्र०:तर मग चला. हा मी येण्याला तयार आहे. मी अगदीं तुमच्या येण्याचीच वाट पहात होतो. (सरोजिनीस) राणीसाहेब, महाराज विक्रांतांच्या समागमें जाण्याला मला आपली परवानगी पाहिजे.

सरो०:परवानगी पाहिजे? पण मी परवानगी कशी देऊं? हे पहा—हे माझ्या वंशांतील सत्त्वधीर महात्मे, “तूं तरी सत्त्वाचा भंग होऊं देऊं नकोस” म्हणून मला स्वर्गातून ओरडून सांगत आहेत;—ही पहा माझ्या उभय कुलांची कीर्ति “माझं रक्षण कर.” म्हणून करुणा वाणीनें हंबरडा फोडून माझी विनवणी करीत आहे. देवांगना आणि वसंत यांचीं उज्ज्वल कृत्यें, हीं पहा, मूर्तिमंत माझ्यासमोर उभीं राहून आपणांकडे येण्याविषयीं मला मोठ्या प्रेमानें खुणावीत आहेत; तेव्हां नाहीं—नाहीं—मी आपणांला येथून जाऊं देणार नाहीं. दुर्जयांनीं मांडलेला सत्त्वाचा उच्छेद मी पूर्ण होऊं देणार नाहीं.

चंद्र०:महाराज, राणीच्या म्हणण्याचा अर्थ मला समजत नाही.

विक्रा०:बाळ राणीची आणि तिच्या सर्व शूर सरदारांची इच्छा मी तुला येथेंच ठेवावें अशी आहे.

चंद्र०:महाराज, हे लोक फार चांगले आहेत. आज आठ दिवसांच्या थोड्याशा अनुभवावरून राणीचा स्वभाव तर अगदीं थेट देवीसारखाच अतिशय प्रेमळ व उदार मला वाटूं लागला आहे.

विक्रा०:होय, बाळ, तुझें म्हणणें खरें आहे. पण आपणांला कांहीं कारणीमुळे आतां येथें राहतां येत नाहीं.

सरो०:विक्रांतमहाराज, माझी आपल्या पायांशीं शेवटली विनंति आहे कीं, काय वाटेल तें होवो, पण महाराजांचें मदालसेपासून रक्षण करण्याची आपण मला परवानगी द्यावीच. मी आणि माझे हे सरदार आपले प्राण खर्ची घालूं, पण महाराजांच्या केसालाहि धक्का लागूं देणार नाहीं.

सर०:आमची सर्वांचीहि हीच विनंति आहे. आपल्या सैन्याची जमवाजमव होईपर्यंत कोठें तरी महाराजांना ठेवणें जरूरच आहे. मग येथेंच ठेवण्यास काय हरकत आहे?

विक्रा०:मी माझी हरकत तुम्हांला पूर्वीच कळविली आहे.

सरो०:तेवढीच हरकत असेल तर ही पहा मी ती हरकत दूर करतें. आपले पाय साक्ष ठेवून मी जाहीर करतें कीं, दुर्जय हे आजपासून माझे कट्टे दुस्मान झाले आहेत आणि त्याप्रमाणेंच यापुढें माझें त्यांच्याशीं वर्तन राहील.

सर्व सर०:आणि आम्हीहि सारे यापुढें त्यांच्याशीं शत्रुत्वाच्या नात्यानें वागूं.

विक्रा०:सरोजिनी, तूं वेडी आहेस. हे तुझे शब्द शेवटपर्यंत कायम टिकणार नाहीत.

सरो०:कायम टिकणार नाहीत?

विक्रां०:नाहीत—कायम टिकणार नाहीत. पतिप्रेम आणि पत्नीधर्म शेवटी तुला भुरळ पाडतील आणि आम्हां सर्वासह तुला रसातळास पोहोचवितील. तेव्हां सोड, जाऊं दे मला. आतांपर्यंत तूं आम्हांला केलीस एवढी मदत पुष्कळ झाली. आम्ही तुझे अत्यंत आभारी आहोंत. मित्रहो, येतो आतां. यापुढें आम्ही येथें राहणें चांगलें नाही.

सरो०:महाराज, थांबा. तुम्ही चंद्रशेखर महाराजांच्या रूपानें आमच्या कुलांचें यश घेऊन जात आहां. परंतु त्या यशाचें रक्षण करण्याची जबाबदारी माझ्यावर आहे—मी आपणांला तसें करूं देणार नाही. वाटेल ती हानि सोसूनहि आपल्या कुलाची कीर्ति रक्षण करणें हा कुलिनांचा धर्म आहे. तो दुर्जयांच्याप्रमाणेंच मीहि बुडविला तर माझे स्वर्गस्थ पूर्वज मला म्हणतील? माझ्या हातून सत्त्वाचा भंग झाल्यास त्या पातकानें माझे पितर स्वर्गातून पतन पावणार नाहीत का? हा भयंकर दोष आमच्या विख्यात कुलाचा निःपात करून टाकल्यावांचून राहिल का?

विक्रां०:पण सरोजिनी, त्याला तुझा काय उपाय?

सरो०:काय उपाय? आहे. त्यालाहि उपाय आहे. आणि पहा तो मी आतां अमलांत आणतें. महाराज, दुर्जयाशी असलेले पत्नीचें नातें मी आतां झुगारून दिलें आहे. दुर्जयांनी ज्या क्षणी आपल्या इमानाचा खून पाडला त्या क्षणीच मी विधवा झालें. तो त्यांच्या सत्त्वाचा खून नव्हे, तर प्रत्यक्ष त्यांचाच मृत्यु मी समजतें. मला आतां यापुढें कोणी पति नाही आणि मी यापुढें कोणाची पत्नी नाही. हा पहा मी आपला कुंकुमतिलक पुसून टाकला. हें मंगलसूत्र तोडून टाकलें. आतां तरी मजवर आपला भरंवसा बसेल का?

सर्व सर०:महाराज, यापुढें आपण आमच्या इमानासंबंधानें शंका घेणें म्हणजे आमचा मोठा उपमर्द करण्यासारखें आहे.

विक्रां०:वहा—तर मग या तरवारीची शपथ वहा. सरोजिनी, तूं क्षत्रियनंदिनी आहेस व ही तरवार क्षत्रियांचें आद्य कुलदैवत आहे. तेव्हां इला साक्ष ठेवून तूं आणि तुझे सरदार महाराजांच्या रक्षणाची शपथ वहा.

सरो०:या तरवारीला साक्ष ठेवून मी प्रतिज्ञा करतें कीं, महाराज चंद्रशेखरांच्या सेवेस मी आपलें सर्वस्व अर्पण आहे. या प्रतिज्ञेचा भंग मजकडून झाला तर परमेश्वर मला अनंत जन्म रौरवगति देवो. [शपथ करते].

सर्व सर०:आम्हीही सारे राणीसरकाराप्रमाणें शपथ करतो. [तसें करतात].

विक्रां०:सरोजिनी, ऊठ; मित्रहो, उठा. मी चंद्रशेखरांस तुम्हां सर्वांच्या हवालीं करण्यास तयार आहे. चंद्रशेखरा, मी तुला न्यावयास आलों होतो. परंतु तुला कांहीं काल या राजनिष्ठ लोकांच्या सहवासांतच घालविला पाहिजे. कंदन तुझ्याबरोबर येथेंच राहिल. कंदना, प्रसंगीं चंद्रशेखराचें रक्षण कसें करावयाचें हें तुला सांगावयास नकोच. हा घे—हा सूर्यकुलाचा शेवटला तंतु—

ब्रह्मावर्तातील प्रजाजनांच्या कल्याणाचा भरंवसा—या विक्रांताच्या कुडीतील प्राण—मी तुझ्या हातीं देत आहे. त्याचें रक्षण कर. दोस्तहो, या देवतेसमक्ष केलेल्या प्रतिज्ञेचा भंग घडूं देऊं नका.

सर्व सर०: महाराजांनीं अगदीं निश्चित असावें. मान कटेल पण इमान बिघडणार नाहीं.

विक्रां०: सरोजिनी, आणि सरदारहो, हें निशाण तुमच्याकरितां येथें ठेवून जातों. हें राजवाड्याच्या शिखरावर फडकत राहूं द्या. सरोजिनी, ईश्वरकृपेनें तुझ्या बुद्धीस कर्तव्याबद्दल व्यामोह पडणार नाहीं. परंतु दुर्दैवानें तसा प्रसंग आलाच तर या निशाणावर दृष्टि फेक. तें तुला सर्व धर्मसंकटांतून पार पाडील. (निशाण कंदनाजवळून घेऊन तिच्या हातांत देतो). बरें, येतों. मी आतां आपल्या कारस्थानांत यशस्वी होऊन लवकरच परत येतों. तोंपर्यंत याच्या संरक्षणाचा भार मी तुम्हां सर्वांवर व परमेश्वरावर सोंपवितों. तो दीनांचा कैवारी तुम्हां सर्वांचा पाठीराखा होवो!

सर्व०: तथास्तु.

[पडदा पडतो].

प्रवेश २ रा

स्थळ: मदालसेच्या राजवाड्यांतील बाग.

[मदालसा व दुर्जय बोलत प्रवेश करतात].

मदा०: दुर्जय, एखाद्या सार्वभौमिनीवर तिच्या पदरच्या एखाद्या क्षुद्र मांडलिकानें प्रेम करावें म्हणजे हा तिचा उपमर्द नव्हे काय?

दुर्ज०: सरकार, मानल्यास उपमर्द आहे, आणि न मानल्यास नाही. हे सर्व माणसाच्या खुषीवर अवलंबून आहे. सूर्यचंद्रादिकांच्या प्रेमादराला पात्र झालेल्या या पृथ्वीच्या भोंवतीं रात्रीच्या अंधारांत किती तरी भिकारडे तारे प्रदक्षिणा घालीत असतात आणि संधि साधून तिच्या अंगाला स्पर्श करतात. परंतु त्या थोरस्वभावी उदार वसुंधरेला त्यांत उपमर्द कोठें वाटतो?

मदा०: त्या निर्लज्ज वसुंधरेला त्यांत उपमर्द वाटत नसला तरी मला वाटतो. दुर्जय, तूं माझ्यावर प्रेम करतोस हें मला आवडत नाहीं.

दुर्ज०: सरकार, आपलें मजवर तिळमात्रहि प्रेम नसलें तरी मला आपणावर निष्कंटक प्रेम करण्यास परवानगी द्या. त्यांत आपला अपमान होतो, अशी भलतीच कल्पना करून घेऊं नका. मजवर दया करा.

मदा०: माझें तुझ्यावर प्रेम नसतांना देखील जर तुला माझ्यावर प्रेम करावयाचें तर खुशाल कर. परंतु तें माझ्यापुढें व्यक्त करून दाखवीत असतां तुला तुझ्या—माझ्या दर्जातील फरक नेहमीं लक्षांत ठेवला पाहिजे.

दुर्ज०:सरकार, प्रेमाच्या पेठेंत सर्वांची किंमत सारखीच आहे. सूर्यप्रकाशांत वस्तूवस्तूंत दिसून येणारी विषमता, प्रेमाचा उदय होतांच मावळून जाते. उच्चनीच भाव व द्वैतकल्पना यांचा सर्वस्वी निरास करून टाकणाऱ्या या प्रेमचंद्राचे किरण एकवार दृष्टीच्या पडद्यावर खेळू लागले की, आपण व आपली आराध्य देवता यांच्यामधील भेदभाव पार लोपून जातो. आपणहि प्रेमाच्या किरणांनीं स्वच्छ झालेल्या नजरेनें माझ्याकडे पाहू लागलात म्हणजे आपल्यालाहि सार्वभौमिनीपदाचा विसर पडून आपण माझ्याप्रमाणेंच एक मांडलीक बनाल—नाहीं तर मी तरी आपणांला बडा सार्वभौम राजा दिसू लागेन. परंतु हाय! या जन्मांत असा भाग्याचा क्षण कधीं उगवेल का? महाराणी सरकार, आपल्या हृदयांत या दुर्जयाविषयीं प्रेमाची भावना कधीं उत्पन्न होईल का? आपले प्रेमाचे मधुर शब्द—आपली प्रेमाची मोहक दृष्टि—आपला प्रेमाचा कोमल स्पर्श—या अभाग्याच्या वांट्याला कधीं काळीं येईल का?

मदा०:मला नाहीं वाटत असा योग कधीं येईलसें. पण दुर्जय, पुढें मागें कधीं काळीं तुझ्या सुदैवानें माझ्या अंतःकरणांत तुझ्यासंबंधानें प्रेम उद्भवलें समज, तर?

दुर्ज०:तर काय? मी आपला जन्मोजन्मींचा ऋणी होईन!

मदा०:पण त्याबरोबर मी प्रेमाच्या फेऱ्यांत सांपडलेली पाहतांच तूं माझ्यावर उलटशील आणि मजवर आपला अंमल गाजवू लागशील.

दुर्ज०:सरकार, आपणांवर अंमल गाजविण्याची कल्पनासुद्धां माझ्या मनाला आजवर शिवली नाहीं. उलट आपणच सदैव मजवर आपला खराखरा अंमल गाजवावा अशी माझी सरकारांच्या पायाशीं विनंति आहे. खरें प्रेम हें सेवा करावयाला शिकवितें; सेवा करून घ्यावयाला शिकवीत नाहीं.

मदा०:तर मग तेव्हांसुद्धां तुला माझ्या प्रजा जनाप्रमाणेंच वागावें लागेल. तूं या मदालसेचा प्रियकर झालास तरी ब्रह्मावर्ताच्या महाराज्ञीचा दास म्हणूनच तुला येथें रहावें लागेल.

दुर्ज०:मी वाटेल त्या स्थितींत राहण्यास तयार आहे. परंतु एकवार कृपादृष्टि होऊन या दीनावर आपल्या प्रेमाचे तुषार पडूं द्या. म्हणजे मी स्वतःला धन्य मानीन.

मदा०:तर मग आण. तुझ्या प्रेमाच्या नजराण्याचा मी स्वीकार करतें.

दुर्ज०:अहाहा! मला मोठा हर्ष होत आहे! हे देवते—हा घे—हा सुगंधित मंजिरीनें युक्त असा हा कोमल पुष्पगुच्छ मी तुझ्या वेणींत घालतो.

महा०:पुष्पासारखें दुसरें प्रेमाचें गोड चिन्ह नाहीं. पण—थांब—मी हा गुच्छ तुला माझ्या वेणींत. खोवू देणार नाहीं.

दुर्ज०:कां बरें? पुरुषांनीं स्त्रियांचे प्रेमपूजन अशाच तऱ्हेनें करावयाचें असतें.

मदा०:पण माझ्या मस्तकाला स्पर्श करण्याची तुझी पात्रता नाही. तू माझें प्रेमपूजन हा पुष्पगुच्छ माझ्या चरणांवर वाहूनच केलें पाहिजे.

दुर्ज०:मर्जी आपली. आपल्या आज्ञेबाहेर ह्या दासाला जावयाचें नाही. (तिच्या पायांवर पुष्पगुच्छ वहातो). सरकार, मजवर सदैव अशीच कृपादृष्टि असूं द्यावी.

[तिचा हात धरूं लागतो].

मदा०:दूर. माझ्या अंगाला स्पर्श करतां नाहीं कामाचा.—

दुर्ज०:आपल्या या उदार हस्ताचें एक—चुंबन—

मदा०:माझ्या हाताचें चुंबन घेऊं देणार नाहीं मी तुला. तू माझ्या चरणांच्या स्पर्शानें पावन झालेल्या भूमीचें चुंबन घेतलें पाहिजे.

दुर्ज०:ठीक आहे. आपली हीहि आज्ञा मला शिरसामान्य आहे. आज नाहीं तरी केव्हां तरी मी आपल्या निस्सीम प्रेमाच्या बळावर आपल्या हस्ताचें चुंबन घेण्याचा अधिकार प्राप्त करून घेईन असा मला पूर्ण भरंवसा आहे.

[जमिनीचें चुंबन घेतो].

मदा०:दुर्जया, तुझी निरपेक्ष भक्ति पाहून मी तुझ्यावर प्रसन्न झालें आहे. ये—माझा हात धर आणि मला त्या लताकुंजाकडे घेऊन चल. तेथें शिलातलावर मला बसवून येथील कोमल पुष्पांनीं तू माझें यथेच्छ प्रेमपूजन कर. चल.

[त्याच्या हातांत हात देते].

दुर्ज०:(हात धरून) मी आज कृतार्थ झालों. चलावें महाराणी सरकारांनीं. असें इकडून यावें. (दोघे जातात. दुसऱ्या बाजूनें कोदंड प्रवेश करतो).

कोद०:(स्वगत)तीं पहा—तीं पहा. तीं दोघें एकमेकांच्या हातांत हात घालून त्या लताकुंजाकडे गेलीं. तें पहा त्यानें तिला शिलातलावर बसविलें आणि तेथील वेळींचीं फुलें तोडून तो पहा—आतां तिला त्या फुलांनीं मढवून काढतो आहे. अरेरे—वेणींत फुलांचा गजरा करून घातला. कानावर पुष्पमंजिरी ठेवण्याच्या निमित्तानें हरामखोरानें चोरून तिच्या गालास स्पर्श केला. गळ्यांत पुष्पमाला घातली. तिच्या हातांत पुष्पगुच्छ दिला. आणि आतां तर तिच्यावर सारखी पुष्पांची वृष्टीच चालविली आहे. तीसुद्धां चांडाळीण त्याच्या या लीलेचें मोठ्या प्रेमानें हांसून कौतुक करते आहे. छे! —मला नाहीं आतां हें पहावत. या चांडाळीच्या सर्व कारस्थानांना यश येण्याला कारण झालों मी आणि आतां आपला कार्यभाग संपल्यावर ती मला फसवूं पहाते काय? मदालसे—मदालसे—याचा परिणाम नीट होणार नाहीं बरें. सध्यां विक्रांताशीं सामना सुरू झाला आहे. तेव्हां या वेळीं जर तू मला चिडविलेंस तर तुला रसातळाला जावें लागेल. हा नामर्द दुर्जय नाहीं पडणार बरें तुझ्या उपयोगी—तो पहा हरामखोरानें तिच्या हाताचा मुका घेतला.—छे—छे—मीच आपण होऊन आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेतला. आतां या दुर्जयाला हिच्यापासून कसा फोडावा? हा आणखी कांहीं काल येथें

राहिला तर मदालसा माझ्या हातची गेलीच म्हणून समजा. पहा ती इकडेच येत आहे.—फार चांगलें झालें, एकवार हिची चांगली कानउघाडणी करावयाला सांपडेल. पण तो पहा भामट्या वारंवार मार्गे उलटून पहात आहे आणि हीसुद्धा त्याच्याकडे पाहून हंसते आहे. बेमान, गळेकापू—चोर सारे.

[मदालसा मार्गे पहात हांसत हांसत प्रवेश करते].

मदा०:(स्वगत) शिकार चांगली हातांत आली आहे. आतां या बाणाला हळू हळू विषारी पुटे चढवून त्याचा प्रयोग कोदंडावर—(कोदंडास पाहून दचकते). अगबाई, हा कोदंड येथें उभा आहे. स्वारी जरा गरम झालेली दिसते. मला वाटतें लताकुंजांतील प्रकार याच्या दृष्टीस पडला. वा: फारच चांगलें झालें. (त्याच्या जवळ जाऊन) का कोदंड, आज मुद्रा संचित दिसते!

कोदं०:(वळून) मदालसे, मला तुला आतां स्पष्ट बजावल्यावांचून सोय नाही. तूं आतां माझ्याशीं लौकर विवाह करशील तर ठीक आहे. नाही तर परिणाम चांगला होणार नाही. हें काय? महाराणीपदाचे सर्व मान तूं उपभोगावयाचे आणि मी तुझ्यापुढें नेहमीं डोकें झुकवून तुझी हांजी हांजी करावयाची म्हणजे केवढा निर्लज्जपणा हा! आपल्याच्यानें नाही आतां हें फार काळ सहन होणार.

मदा०:कोदंड, असा रागावूं नकोस. हें चंद्रशेखराचें लचांड उपस्थित झालें नसतें, तर आपले सर्व हेतु यापूर्वीच पूर्ण झाले असते. पण काय करूं! माझा नाइलाज झाला! तुला सर्व गोष्टी माहीत असतां तूं असें माझ्यावर रागवावें म्हणजे चमत्कारिक नव्हे का?

कोदं०:छे—तुझें माझ्यावर प्रेमच नाही. आतां तूं त्या दुर्जयावर भाळली आहेस खास. नाही तर अलीकडे माझ्यापेक्षां त्याच्याशीं कुजबुजण्यांत तुझा अधिक वेळ कां जाता! आतांसुद्धां मी येथें आलों तेव्हां तुम्ही दोघें एकांतांत एकमेकांशीं हितगुज करीत होतां. माझ्याशीं एकांतांत दोन शब्द बोलण्याची तुला फुरसत सांपडत नाही, आणि त्याच्याशीं प्रहरचे प्रहर गुलगुल गोष्टी करीत बसतेस! त्याच्याकडून प्रेमपूजन घेतेस! इतकेंच काय, पण त्याला आपल्या हाताचें चुंबन घेऊं देण्यालासुद्धां तुला शरम वाटत नाही.

मदा०:कोदंड—कोदंड काय बोलतोस हें! या मदालसेला असे शब्द उच्चारतांना तुझ्या मनाला कांहींच कसें वाटत नाही?

कोदं०:बस्. बेमान आहेस तूं! तुझ्या फंदानें मीं आपल्या सर्वस्वाचा उगाच नाश मात्र करून घेतला, असा मला आतां पश्चात्ताप होत आहे! झालें, तुझा मतलब साधला! आतां तुला माझी पर्वा कशाला असेल! सुंदर तरणीताटीं पोरें तुला प्रेम करायला सांपडल्यावर, तुला या रानटी—जठर म्हाताऱ्याची कशाला आवड राहिल!

मदा०:कोदंड—त्या दुर्जयावर माझें प्रेम! —त्या नादान—बेमान—माझ्या पायांची धूळ मस्तकावर धारण करणाऱ्या गुलामावर माझें प्रेम! छे—छे अशक्य! अगदीं अशक्य! केवळ त्याच्याकडून आपला कार्यभाग साधून घेण्याकरितांच मी त्याच्यावर ही लटकी माया दाखवीत आहे. आणि खरें

म्हणशील तर मी त्याच्याशीं अशा रीतीनें वागून त्याला आपल्या जाळ्यांत अडकवावें असें तूंच मला सांगितलें होतेंस. मग आतां हा भलताच संशय कां?

कोदं०:वा—काही दोघांनी लताकुंजांत बसून खुशाल राजरोस मौजा माराव्यात आणि त्या डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पाहूनसुद्धां मी त्याबद्दल संशय घेऊं नये म्हणजे मोठी गंमत आहे बोवा. तें काहीं नाहीं. मदाससे, तूं त्याच्या कुलाकडे पाहून त्याच्याशीं सलगी करूं लागलींस. तो सुंदर असता—तरुण असता—परंतु राजकुलीन नसता तर तूं त्याच्याकडे दुंकूनहि पाहिलें नसतेंस. नाहीतर माझ्यापुढें त्याची काय बिशाद होती! मी तरुण नसलों, लावण्यानें मला झिडकारलें असलें तरी मी शूर आहे—मोठा पराक्रमी आहे. तेव्हां माझ्या शौर्याच्या नगाऱ्यापुढें त्याच्या सौंदर्याच्या टिमकीची काय दाद लागणार होती! पण त्याचें कुल या वेळीं त्याला सहाय्य झालें—पण. मदालसे, मी हीन कुलांतील असलों तरी नवीन उच्च कुल निर्माण करण्याचें माझे सामर्थ्य आहे. आणि या गोष्टीकडे तरी तूं थोडें लक्ष्य पुरवावयाला पाहिजे होतें—

मदा०: कोदंडा, माझें प्रेम हे इतर चंचल स्त्रियांच्या चवचाल प्रेमाप्रमाणें क्षणोक्षणीं बदलणारें समजतोस का? गुणी माणसांच्या गुणांचा गौरव करीत असतां, कुलगोत्रासंबंधाच्या क्षुद्र कल्पना मनांत आणणारी मी स्त्री नाहीं. तूं पराक्रमी आहेस आणि म्हणून तुझ्या ठिकाणीं माझें निस्सीम प्रेम जडलें आहे. तेव्हां उगाच असल्या शंकाकुशंका कां काढीत बसतोस? प्रियकरा—

पद—अलबेला लटकाळा वाला०—
निजकाया । तव पायां सदा ॥ वाहिली मी प्राणसख्या
मनमोहना ॥ ध्रु० ॥
तुजवांचुनीयां पर नाहीं ठावा ॥ तूंच एक विषय मना
प्रेम—दाना ॥ सदा वाहिली० ॥ १ ॥

(त्याला घट्ट मिठी मारून) आतां तर राग शांत झाला ना?

कोदं०:राग शांत झाला? हो—झाला—झालाच तो! (तिला आलिंगून) काय करूं? तुझ्या अमृतमय नेत्रांतून प्रेमाचे मधुर किरण या माझ्या अंतःकरणावर पडूं लागले कीं चंद्रमण्याप्रमाणे मृदु होऊन तें पाझरूं लागतें. प्रिये मदालसे, क्षणमात्र तुझा संशय घेऊन तुला कुशब्दांनीं ताडण केल्याबद्दल तूं या गरीब दासाला क्षमा कर.

मदा०:क्षमा तूंच केली पाहिजे. कोदंड, तुझ्या या अलोट प्रेमाबद्दल मी तुझी कशी उतराई होऊं?

कोदं०:तें काहीं कठिण थोडेंच आहे! एकवार तूं लौकिक दृष्ट्या माझी झालीस म्हणजे सर्व उपकारांची फेड होईल.

मदा०:आतांहि मी तुझीच आहे; पण लौकिक दृष्ट्याहि मी तुझी लौकरच होईन.

कोदं०:मला वचन दे.

मदा०:आजपर्यंत दिलेलीं वचनें थोडीं का झालीं?

कोदं०:तरी पण दर वेळी वचन मिळाल्यावांचून माझ्या मनाला समाधान वाटत नाही.

मदा०:बरें हें घे वचन. (वचन देते. तो तिच्या हाताचें चुंबन घेतो.). आतां तर झालें ना?

कोदं०:झालें. बरें येतों मी.

मदा०:चंद्रशेखराचें काही वर्तमान? विक्रांताचा कांही पत्ता?

कोदं०:कांही नाही. तरी पण त्याच उद्योगाला जातों आहे मी.

मदा०:ईश्वर तुला विजयी करो. (कोदंड जातो). (स्वगत) पाजी कुत्रा! मारे लाथेच्या ठोकराखाली तुडवून टाकला पाहिजे. माझ्याशी—या मदालसेशी—लग्न करूं पाहतो. लाज वाटत नाही? कोणीकडे ही सूर्यकुलोत्पन्न मदालसा आणि कोठें तूं भिकारड्या वंशांत जन्माला आलेलें पोरकें पोर! मेल्याच्या आईबापाचा तरी ठावठिकाणा कोणाला आहे! माकडा, या मदालसेच्या पाणिग्रहणाची तुझी इच्छा कधी तरी सफल होईल का! अरे, जिनें तुझ्याकडे नुसतें दुंकून पाहण्याची सुद्धां लायकी तुझ्यांत नाही, तिनें आपला देह, आपले मन—आपलें सर्वस्व, तुला अर्पण करावें हें शक्य कसें होणार? सिंहिणीनें कुत्र्याच्या गुणांवर लुब्ध व्हावें कसें? छे माझ्या महत्त्वाकांक्षेच्या तृप्तीला जर तुझी जखर नसती तर तुझ्यासारख्या मुर्दाडाला मी आपल्या जोड्यापाशीसुद्धां उभे केलें नसतें! पण काय करूं? माझा उपाय चालत नाही! त्यामुळें तुला हे प्रेमाच्या मद्याचे घुटके मला वारंवार मनमुराद पाजावे लागतात. पण हें खूप समजून ऐस की, प्रेमाचें झालें तरी हें मद्य—नव्हे हलाहल आहे आणि सरतेशेवटी तें तुला खड्ख्यांत पाडल्याशिवाय राहणार नाही. हें दुर्जयाचें पिशाच्च जें मी भासून ठेवीत आहे, तें माझें काम संपल्यावर तुझ्या उरावर बसविल्यावांचून मी सोडणार नाही. या हाताला प्रेमभावानें स्पर्श करण्याची जर खरी पात्रता कोणामध्ये असेल तर ती फक्त त्या एका विक्रांतांत आहे. माझ्या देहाबरोबर माझ्या मनावरहि सत्ता चालविण्याचें सामर्थ्य जर या जगांत कोणाच्या अंगांत असेल, तर तें त्याच बहादुराच्या अंगांत आहे. त्या प्रतापवान् थोर पुरुषापुढें तुम्ही सारी माकडें आहांत. पण विक्रांत! —विक्रांत म्हणजे कोण! तर माझाशत्रु! माझ्या महत्त्वाकांक्षेच्या आड येणारा माझा कट्टा दुस्मान! शिवाय त्यानें माझ्या प्रेमाचा पूर्वीं दोनवार धिःकार केलेला! तेव्हां त्याच्याकडे मी माझ्या मनाला कशी धावूं देईन? आपल्या अत्यंत प्रेमळ पतीचासुद्धां खून पाडण्यास मीं मार्गेंपुढें पाहिलें नाही! ती मी आतां माझ्या सर्व मनोरथांच्या मुळावर घाव घालण्यास तयार झालेल्या या सैतानावर प्रेम कशी करूं! छे—या मदालसेच्या प्रेमाचा विषय होण्यास या लोकीं तरी आतां कोणी पुरुष दिसत नाही! यापुढें प्रेम आणि मदालसा यांचा उभा दावा रहाणार! या अंतःकरणांत पेटलेल्या महत्त्वाकांक्षेच्या कुंडांत सर्व कोमल विकारांचे अंकुर जळून खाक झाले आहेत.

[दुजंय प्रवेश करतो].

दुर्ज०:आनंदाची वार्ता—सरकार, आनंदाची वार्ता!—

मदा०:आनंदाची वार्ता?—दुर्जय, कोणती—कोणती आनंदाची वार्ता!

दुर्ज०:चंद्रशेखर आपल्या हातीं आला!—

मदा०:आं! चंद्रशेखर सांपडला! कोणीं—कोणीं पकडला त्याला? कोणत्या ठिकाणीं पकडला? केव्हां पकडला? कसा पकडला?

दुर्ज०:अजून पकडला नाहीं. पण अगदीं पकडल्यादाखलच आहे. सध्यां तो माझ्याच किल्ल्यांत राणी सरोजिनीच्या कैदेत आहे. तिनें त्याला नीट बंदोबस्तांत ठेवलें असून विक्रांताच्या लोकांकडून आपणाला त्रास पोहोंचूं नये म्हणून तिनें युद्धाची कडेकोट तयारी चालविलीं आहे, अशीहि बातमी आलेली आहे.

मदा०:तर मग चला आपण एकदम कूर्मदुर्गावर जाऊन दाखल होऊं.

दुर्ज०:सरकारांना स्वतः तकलीफ घेण्याचें काय प्रयोजन आहे? आमच्यासारखे दास सेवेला हजर असतां आपण एवढी दगदग कां करावी? सरकारांचा हुकूम व्हावा, कीं हा दुर्जय त्या कारट्याला आपल्या पायापाशीं मुसक्या बांधून हजर करतो. कोदंडाच्या प्रमाणें हार घेऊन येणारा हा दुर्जय नव्हे याकडे लक्ष पुरवावें सरकारांनीं—

[कोदंड येतो]

कोदंड०:सरकार, विक्रांत हद्द ओलांडून पार निसटून गेला. आपल्या लोकांनीं आपली शिकस्त केली त्याला पकडण्याची. पण अखेरीस दुस्मानानें दगा दिला—

मदा०:पण दुसरा दुस्मान काबीज झाला ही बातमी कळली का तुला?

कोदंड०:दुसरा दुस्मान! दुसरा दुस्मान कोण?

दुर्ज०:चंद्रशेखर; आणि तो पकडला गेला आहे.

कोदंड०:चंद्रशेखर पकडला? आणि कोणीं?

मदा०:या दुर्जयांच्या पत्नीनें.

कोदंड०:तर मग विक्रांतास कूर्मदुर्गांत तंबी मिळाली ही माझ्या हेरांनीं आणलेली बातमी खरी एकूण?

दुर्ज०:होय. मलाहि तशीच बातमी आली आहे. तिनें शिकार साधली. विक्रांताची डाळ सरोजिनीजवळ शिजली नाहीं यांत काहीं नवल नाहीं. सरोजिनी तशीच धूर्त—शहाणी बायको आहे.

मदा०:तर मग दुर्जय, चला लागा तयारीला. कोदंड, त्याच्याबरोबर सैन्य द्या.

दुर्ज०:सैन्य काय करावयाचें! मी एकटासुद्धां बस्स आहे. पण वाटल्यास थोडेसे लोक घा हवे तर. बरें सरकार, मी लागतों निघण्याच्या तयारीला.

मदा०:ठीक आहे.

[दुर्जय जातो].

कोदं०:मला वाटतें, त्याच्याबरोबर लोक दिलेच पाहिजेत. नाहीतर हा हरामजादा तिकडेच गुलाम होऊन रहावयाचा. होय. फितुरीला चटावलेल्या पाजी माणसावर विश्वास ठेवणें धोक्याचें आहे.

मदा०:माझ्याविरुद्ध फितुरी करण्याची त्याची काय ताकद आहे! माझ्या प्रेशाचे पाश लोखंडाच्या शृंखलेहूनहि अधिक बळकट आहेत.

कोदं०:तरी पण जास्त सावधगिरी ठेवण्यांत बिघाड काय?

मपा०:ठीक आहे. दे थोडे लोक त्याच्याबरोबर. आणि त्यांच्या मुख्याला गुपचिप सांगून ठेव कीं, थोडासा दगा कोठें दिसला कीं छाटून टाक म्हणालें त्याला—

कोदं०:हां—बरोबर—

[जातात].

प्रवेश तिसरा

स्थळ: कूर्मदुर्गाची वेस.

[पहारेकरी व दुर्जय यांचा तंटा सुरू आहे].

दुर्ज०:पहारेकऱ्यांनो, बऱ्या बोलानें किल्ल्याचा दरवाजा उघडा.

१ पहा०:किल्ल्याचा दरवाजा उघडण्याचा आम्हांला हुकूम नाही.

दुर्ज०:हुकूम नाही? कोणाचा हुकूम नाही?

१ पहा०:राणी सरकारचा हुकूम नाही.

दुर्ज०:इतरांच्याकरितां हुकूम नसेल. पण मला कोणाचा कशाला हुकूम पाहिजे?

१ पहा०:आपणहि इतरांसारखेच आहांत.

दुर्ज०:इतरांसारखाच मी आहे? मला तुम्हीं ओळखलें नाही वाटतें.

२ पहा०:ओळखलें—ओळखलें—चांगलें ओळखलें.

दुर्ज०:तर मग मला दार उघडून मिळालेंच पाहिजे.

१ पहा०:तेवढें मात्र साफ घडणार नाही.

दुर्ज०:मी राजा दुर्जय आहे—येथला मालक आहे. मला मज्जाव म्हणजे काय?

२ पहा०:आपण राजे दुर्जय आहांत म्हणून नुसता मज्जावच करीत आहोंत. दुसरा कोणी तुमच्यासारखा अनन्वित कर्म करून या कूमंदुर्गाच्या वेशीजवळ येण्याचें धाडस करता तर त्याला देखतांक्षणींच छाटून टाकला असता.

दुर्ज०:बस् अपमान! माझ्या किल्ल्यांत माझ्या नोकरांकडून माझा अपमान! (आपल्या शिपायांस) अरे, तुम्ही पहातां काय? या हरामखोरांना एकदम कैद करा. यांच्या गर्दना मारा. काढा तरवारी. [तरवारींची चकमक. तटावर सरोजिनी व सरदार प्रवेश करतात].

सरो०:काय गडबड आहे?

दुर्ज०:कोण? कोण आपण का? राणीसरकार सरोजिनी का? या किल्ल्याच्या मालकीण का?

सरो०:आपण कोण मला असला प्रश्न विचारणार?

दुर्ज०:मी कोण? आपण मला ओळखलें नाही वाटतें?

सरो०:आपली ओळख पटण्यासारखें आपल्याजवळ आतां काय उरलेलें आहे?

दुर्ज०:असें काय? तर मग तूं मला खात्रीनें ओळखलें आहेस आणि ओळखून सुद्धां जाणूनबुजून तूं माझा अपमान चालविला आहेस. सरोजिनी, हें तुझें वर्तन योग्य नाही बरें!

सरो०:स्वतःच्या वर्तनाच्या योग्यायोग्यतेसंबंधानें ज्यांना शुद्ध राहिलेली नाही, त्यांनीं दुसऱ्याचा न्याय निवडण्याच्या भानगडींत कां पडावें हें मला समजत नाही.

दुर्ज०:सरोजिनी, या शब्दांबद्दल तुला पश्चात्ताप करावा लागेल. पण तें राहूं दे. पहारेकऱ्यांना दार उघडण्यास सांग. मला आंत यावयाचें आहे.

सरो०:आपणांला आंत घेतलें जाणार नाही.

दुर्ज०:तर मग मला बलात्कारानें आंत शिरावें लागेल.

सरो०:बलात्कारानें आंत शिरण्याची आपली काय छाती आहे?

दुर्ज०:सरोजिनी, तूं फार उद्दामपणानें बोलत आहेस. तुझा प्रत्येक शब्द आधींच या पहारेकऱ्यांच्या चढेलपणानें पेटलेल्या संतापाला अधिकाधिक भडकवीत आहे. माझ्या सहनशक्तीची अशी परीक्षा पाहूं नकोस. मला आंत घें.

सरो०:नाहीं! ही गोष्ट होणार नाही.

दुर्ज०:नाहीं? नाहीं म्हणजे? मी कांहीं कोणी चोर दरवडेखोर नाहीं.

सरो०:चोर दरवडेखोर असता तरीं पुरवले असतें. मी त्यांतहि भूषणच मानलें असतें. पण आपली धांव त्याच्याहि पुढें गेलेली आहे. आपण दगलबाज—स्त्रीघातकी—राजद्रोही आहांत! महापातकी आहांत—प्रत्यक्ष रौरवाचे साथी आहांत!

दुर्ज०:अपमान—पतीचा अपमान! स्त्रीकडून पतीचा अपमान!!

सरो०:बस्. मला स्त्री म्हणण्याचा तुम्हांला अधिकार नाही. मी आतां कोणाची स्त्री नाहीं आणि माझा कोणी यापुढें पति नाही. पहा.—या माझ्या कपाळाकडे पहा आणि आपली खात्री करून घ्या.

दुर्ज०:हे शब्द सरोजिनीच बोलत आहे का? सरोजिनी—सरोजिनी, फार चांगलें वर्तन चालविलें आहेस. इकडे येतांना तूं माझा असा गौरव करशील असें मला स्वप्नांतहि वाटलें नाही.

सरो०:तर मग आपणांला माझी खरी परीक्षाच झाली नव्हती असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें.

दुर्ज०:महाराणी मदालसेच्या कैदेत असतांना मला तुझें स्मरण होई. आणि खरें विचारशील तर केवळ तुझ्याकरितां म्हणून मी महाराणीचें दास्य पत्करिलें.

सरो०:माझ्याकरितां जर आपण महाराणीचें दास्य पत्करिलें असेल तर मी आपणांला समक्ष सांगतें कीं दुर्गतीला नेणारें तें दास्य या क्षणींच झुगारून द्या.

दुर्ज०:छे—तें आतां शक्य नाही.

सरो०:तर मग आलांत तसें परत चला.

दुर्ज०:पण मला तुझ्याशीं महत्त्वाचें काम आहे.

सरो०:आपण काय हेतु धरून आलां आहांत तें मला कळलें आहे. आणि त्यासंबंधांत माझा निश्चय कायम झाला आहे. महाराज चंद्रशेखरांचें नखसुद्धां तुमच्या दृष्टीस पडणार नाहीं.

दुर्ज०:सरोजिनी, अशी भलत्याच हट्टाला पेटून तूं आपले प्राण धोक्यांत घालूं नकोस.

सरो०:माझ्या प्राणांची फिकीर नको आपणाला.

दुर्ज०:पण माझ्या राज्याची तरी फिकीर ठेवली पाहिजे ना मला?

सरो०: तीहि नको ठेवायला. सत्त्वास तुडविणाऱ्या नराधमाला राज्यलक्ष्मीने केव्हांच लाथाडून टाकलें आहे. माझ्याप्रमाणें राज्यलक्ष्मी हीसुद्धां क्षात्रनंदिनी आहे. ती निःसत्त्व नामर्द पुरुषाची दासी म्हणून मिरविण्यांत भूषण मानीत नाही.

दुर्ज०:सरोजिनी, तुझा हा वीररस पुरे कर. अशी अगदीं बेताल होऊन जाऊं नकोस. महाराणीशीं वैर बांधून तुझा निभाव लागावयाचा नाही.—

पद—होतो प्रलयमूल०—
वाया विफल बोल । वाया ॥
स्पर्धा दुर्बल करि सबलसर्वें मिळे न यश, परि
मरणचि वरि ॥ वाया ॥ ध्रु० ॥
लघु—मुख क्षुद्र बिहग । प्राशिल जलधि केंवि?
कोमल—देह बाल । करिल काय महाचल ।
चूर्ण निजशिरीं?

सरो०:आपण व्यर्थ उपदेशाचा शीण कां घेतां? त्याचा कांहींएक उपयोग व्हावयाचा नाही.

दुर्ज०:मदालसेचा कोप मोठा भंयकर आहे. आणि तिचें सामर्थ्यहि अगाध आहे.

सरो०:माझ्या बाजूसहि सत्य व सत्याचा पाठीराखा सर्वसमर्थ परमेश्वर आहे. मला मदालसेच्या कोपाची मुळीच भीति वाटत नाही. तिचें सामर्थ्य मी कस्पटाप्रमाणें लेखतें.

दुर्ज०:सरोजिनी, तुला वेड लागलें आहे.—तुझें डोकें फिरून गेलें आहे.

सरो०:होय. मला वेड लागलेंच आहे. पण माझें डोकें फिरून गेलें असलें तरी ईश्वरकृपेनें माझें इमान फिरलेलें नाही यांत मला धन्यता वाटते. इमान शाबूत राखण्याकरितां हें डोकें फिरूनच काय-पण फुटून अगर तुटून गेलें तरीसुद्धां मला त्याची पर्वा नाही.

दुर्ज०:पण तुला या भानगडी सांगितल्या होत्या कुणीं?

सरो०:आपणासारख्या रणसिंहांनीं हातांत कांकणें भरून आपल्या शीलाला भडाग्नि दिल्यावर मला आपण होऊनच या भानगडी अंगावर घ्याव्या लागल्या.

दुर्ज०: पण आतां आम्हीं कांकणें फोडून टाकून तरवार धरल्यावर आपण या खटाटोपांत कां पडतां?

सरो०: आपण तरवार धरली आहे! होय. पण ती कशाकरितां? तर पृथ्वीवर अन्यायाचें आणि जुलमाचें राज्य कायम राखण्याकरितां;—जगांत रक्तपाताचा आणि अत्याचाराचा फैलाव करण्याकरितां;—विश्वासघात—स्त्रीहत्या—राजद्रोह या पापी पिशाच्चांना समाजांत निर्भयपणें धुमाकूळ घालण्यास मदत करण्याकरितां! असल्या तरवारी म्यानांतून बाहेर मुळीं पडल्याच नसत्या अगर बाहेर पडतांक्षणीच त्या पापी शस्त्रांचे तुकडे तुकडे उडविले जाते, तर ब्रह्मावर्तांत आज सर्वत्र दिसून येणारी झोटिंगपाच्छाई इतकी कां माजली असती? त्या मनुष्यांच्या रक्तास चटावलेल्या राक्षसिणीपासून महाराज चंद्रशेखरांचे रक्षण करण्यासाठी आपली तरवार आपल्या हातांत तळपूं लागली असती, तर दुर्जय, आजचा चमत्कारिक प्रसंग माझ्यावर आणि आपल्यावर कां येतो?

दुर्ज०: पण मी चंद्रशेखरांचे रक्षण कां करावें?

सरो०: चंद्रशेखराचें रक्षण कां करावें? हा निर्जज्ञपणाचा सवाल, दुर्जय, आपल्याच तोंडून निघत आहे का? चंद्रशेखर आपला राजा आहे व स्वतःचे प्राण खर्ची घालूनहि त्याचें आपण रक्षण केलें पाहिजे हें आपण अजिबात विसरलांत कां? धन्य-धन्य आहे आपल्या इमानाची आणि मर्दुमकीची.

दुर्ज०: चंद्रशेखर आतां माझा राजा नाही. मी आतां मदालसेची सेवा पत्करली आहे आणि तिच्या चरणी यापुढें मी आपलें इमान वाहिले आहे.

सरो०: बस्. ज्या पवित्र वस्तूला तुम्ही उन्मत्तपणानें पायाखाली तुडविलेत, तिचें नांवसुद्धां मुखावाटें काढूं नका. विश्वासघातकी पातक्यांना आपल्या इमानदारीची प्रौढी मिरविण्याला लाज कशी वाटत नाही?

दुर्ज०: हे उद्धट स्त्रिये, महाराणी मदालसेच्या मागणीचा असा अपमान करूं नकोस.

सरो०: मी मदालसेला ओळखीत नाहीं. खून व रक्तपात या अमानुष पातकांच्या सहाय्यानें राज्यपद बळकावूं पहाणाऱ्या आततायी कैदाशिणीला “महाराणी” म्हणून मानण्यास मी साफ कबूल नाही.

दुर्ज०: पहा—पहा—अशी अगदी बेफाम उधळून जाऊं नकोस—

सरो०: बस्. एक अक्षर यापुढें काढूं नका. क्रूरपणाची कमाल करून प्रत्यक्ष दैत्यांनाहि लाजेनें माना खाली घालावयास लावणाऱ्या अधमाधमाचें तोंडसुद्धां माझ्याच्यानें पहावत नाही. चला—येथें क्षणभरसुद्धां थांबूं नका. नाहीतर माझ्या हातून काय अत्याचार घडेल आणि काय नाही तें सांगवत नाही. आतांपर्यंत मी फारच शांतपणानें वागलें. मला क्षणभर भ्रम झाला होता की, तुमच्या अंतःकरणांत चांगुलपणाचा लवलेश तरी कोठें आढळेल. पण तुमच्या भाषणांनी माझा भ्रम दूर झाला. केलेल्या आसुरी कृत्यांची तुमच्या चित्ताला तिळमात्रहि खंत वाटत नाही—त्याबद्दल तिळमात्रहि पश्चात्ताप तुम्हांला होत नाही. तेव्हा चला—निघा येथून. एकदम चालते व्हा—माझा शांतपणा फाजील कसाला लावून पाहूं नका—जा—[जाऊं लागते].

दुर्ज०:सरोजिनी, थांब—आपल्या प्रेमळ पतीचा कळवळ्याचा उपदेश असा झिडकारून टाकूं नकोस.
महाराणी मदालसेच्या मागणीस निमूटपणें राजी हो.

सरो०:चंद्रशेखराची मागणी करण्याकरितां आपणांला आतां माझी युद्धांतच गाठं घ्यावी लागेल.

दुर्ज०:सांभाळ—सांभाळ—पुढें जड जाईल.

सरो०:जा—जा—तुमच्यांत काय मगदूर असेल तो खर्च करा व आपले दुष्ट हेतु सिद्धीस नेण्याकरितां खुशाल धडपडा.

दुर्ज०:सरोजिनी, हें शेवटचेंच सांगणे बरें. ऐक—ऐक—

सरो०:ही सरोजिनी आपल्या मोहात गुंतून सैतानाची गुलाम होऊन कधीहि राहणार नाही.
[सरदारांसह निघून जाते].

दुर्ज०:सरोजिनी—सरोजिनी—छे—गेली—गेली—गेलीच ती. असा अपमान सहन करून हें काळें तोंड घेऊन मी आतां परत कसा जाऊं? पण हाय! इतक्या थोड्या लोकांनिशी किल्ल्यावर चढाई करण्याचें मला धैर्य होत नाही. काय करूं? (पहारेकऱ्यांस) हरामखोरांनो—

पद—माते काय असें वदसि हें०
केला मान—भंग हा ॥
मान भंगुनि भुजंग चिडविला महा ॥
भोगा शासन त्याचें ॥ ध्रु० ॥
आमंत्रुनि काल घरा । कशि जीवित—आस धरा ॥
हेतू। विनाशा। मान—भंग हा ॥ १ ॥ मान भंगुनि० ॥
प्रखर वन्हि पद—हत जरि। जाळिल नच पद का तरि? ॥
तेंवी । तुम्हांतें ॥ क्रोध जाळि हा ॥ २ ॥ मान भंगुनि०

[चडफडत शिपायांसह निघून जातो.].

प्रवेश चवथा

स्थळ:— मदालसेचा राजवाडा
[मदालसा, कोदंड, कामगार, सरदार वगैरे].

मदा०:सरोजिनीनें विक्रांताच्या स्वाधीन चंद्रशेखरास केलें नाहीं ही बातमी अगदी खरीं ना?

१ काम०:अगदीं खरी. विक्रांतानें सरोजिनीला वळविण्यासाठीं आपली शिकस्त करून पाहिली. परंतु सरोजिनी आपल्या कृतनिश्चयापासून तिळमात्रढळली नाहीं अशी मला माझ्या हेरांकडून खात्रीलायक बातमी कळली आहे.

कोदं०:तर मग सरोजिनी फारच चांगली मुलगी दिसते. हातांत आलेलें सावज तिनें सोडून दिलें नाहीं या तिच्या दूरदर्शीपणाची तारीफ करावी तेवढी थोडीच आहे.

मदा०:दुर्जयाच्या बरोबर सरोजिनीहि इकडे येईल तर तिला तिच्या या राजनिष्ठेबद्दल मी माझ्या अर्धासनावर बसण्याचा मान देईन.

कोदं०:आणि दुर्जयांना—

मदा०:कलिंग देशाचा राजमुगुट अर्पण करीन. पण दुर्जय अजून कसे परत येत नाहीत? त्यांच्या भेटीकरितां माझें मन अत्यंत उत्कंठित झालेलें आहे. वास्तविक एव्हांना ते परत यावयाला पाहिजेत. त्यांच्याकडची अजून कांहीच बातमी नाही का आली?

[सेवक येतो].

सेव०:सरकार, राजा दुर्जयांची स्वारी राजवाड्याबाहेर येऊन दाखल झाली आहे.

मदा०:काय? दुर्जय आले?

सेव०: होय सरकार.

मदा०:ही आनंदाची वार्ता आणल्याबद्दल हें घे तुला बक्षीस. (हातांतील कंकण काढून त्यास देते). जा त्यांना क्षणमात्र राजवाड्याबाहेरच थांबण्यास सांग. त्यांच्या येण्याची आगाऊ सूचना त्यांचेकडून न मिळाल्यामुळें त्यांच्या स्वागताची तयारी करण्यास आमच्याकडून थोडा विलंब होत आहे, याबद्दल आम्ही दिलगीर आहोंत असें त्यांना कळीव. (सेवक जातो). कोदंड, चला, दुर्जयाला आपण सामोरे जाऊं या. अरे, त्यांच्या स्वागताची ताडबतोब तयारी करा. राजवाड्याच्या महाद्वारावर मी स्वतः त्यांचें स्वागत करणार. जा.—विजयदुंदुभीचा गजर करवा—त्यांना तोफांची सलामी द्या—सर्व फौज एकदम राजद्वाराशीं आणवून सैनिकांकडून त्यांचा जयजयकार करवा. चला, निघा सारे येथून. लागा एकदम तयारीला. अर्ध्या घटकेच्या आंत राजवाड्यांत सर्वत्र राज्याभिषेकोत्सवाचा थाट दृष्टीस पडला पाहिजे. जा—उचला पाऊल. क्षणभरहि येथें थांबूं नका. माझें मन अगदीं उतावीळ झालें आहे. दुर्जयाला पहाण्यापेक्षाहि चंद्रशेखराचें शिर या हाताने एका झटक्यासरशी चेंडूसारखें आकाशांत केव्हा भिरकावून देईन असें मला झाले आहे. चला, विलंब लावूं नका. (कांही सेवक जातात). अरे, माझा साम्राज्यमुगुट आण. माझा तो पृथ्वीमोलाचा रत्नहार आण. माझे सर्व साम्राज्यवस्त्रालंकार घेऊन ये. (सेवक तसें करतात). चढवा—हे सर्व अलंकार माझ्या अंगावर लौकर चढवा. सर्व साम्राज्यालंकारांनीं मंडित होऊन नंतर मग मी आपल्या शत्रूला माझ्या तरवारीनें कंठस्नान घालीन. माझी तरवार आण. दुर्जयाकरिता कलिंगाचा राजमुगुट घेऊन ये. (दासी सर्व वस्त्रालंकार तिला घालतात). आण—ती माझी तरवार, दे इकडे. पंचारती घेऊन दुर्जयांना ओवाळण्याकरितां तुम्ही साऱ्या राजद्वारावर बरोबर चला. सर्व स्तुतिपाठकांना गायनास प्रारंभ करण्यास हुकूम द्या. दुर्जयांनी राजमंदिरांत प्रवेश केला की त्यांच्यावर चोहों बाजूंनी पुष्पवृष्टि होऊं द्या आणि त्यांच्या नांवाचा प्रचंड जयघोष उडवून द्या. (तरवार हातात घेऊन) माझा शत्रु आज माझ्या हाती येणार ही कल्पना मनांत सारखी खेळत असल्यामुळें माझ्या मनाला केवढा उत्साह

चढला आहे! अखिल ब्रह्मावर्तात माझी सत्ता कायम कशी होईल, याविषयीच्या चिंतेचा माझ्या अंतःकरणांत या क्षणी लवलेशहि उरलेला नाही. एवढा मोठा बलाढ्य शत्रु विक्रांत, पण मला आतां केवळ मशकासारखा वाटूं लागला आहे. आजचा दिवस म्हणजे खऱ्या चरित्राचा प्रारंभ आहे. या शुभ मुहूर्तावर या ब्रह्मावर्ताच्या साम्राज्यसिंहासनावर माझी कायमची स्थापना झाली, की मी जगाच्या सर्व परिस्थितीचा रंग पालटलाच म्हणून समजा. यापुढे पृथ्वीच्या पाठीवर नांदणाऱ्या सर्व वैभवशाली राजा—अधिराजा—महाराजांना माझे भाट बनून या मदालसेच्या पराक्रमाची, ऐश्वर्याची आणि यशाची कवने गावीं लागतील; सर्व घमेंडखोर रथी—अतिरथी—महारथींना—आपला सर्व गर्व सोडून या मदालसेच्या प्रतापशाली राजदंडाखाली आपल्या उद्दाम माना अत्यंत लीनपणाने लववाव्या लागतील; सर्व देशांना—सर्व राष्ट्रांना—सर्व राज्यांना—नव्हे प्रत्यक्ष या बलाढ्य सृष्टिसाम्राज्यालाहि—या ब्रह्मावर्ताच्या सर्वशक्तिमान् सम्राज्ञीची आज्ञा शिरसामान्य करावी लागेल.(पडद्यांत वाघें वाजतात व जयघोष होतो). चला-सारे राजवाड्याच्या महाद्वाराकडे चला. स्तुतिपाठकांना गायनास प्रारंभ करण्यास इषारा द्या—चला—[सर्व जातात].

प्रवेश पांचवा

स्थळ :राजवाड्याचें महाद्वार.

[बाहेर दुर्जय सैनिकांसह उभा आहे. आंतून मदालसा व कोदंड सहपरिवार स्वागतार्थ बाहेर येतात].

मदा०:(दुर्जयास) या—या—या—दुर्जय, या ब्रह्मावर्ताची महाराणी तुमचें प्रेमपुरस्सर स्वागत करतें. या—तुम्हीं बजावलेल्या विनमोल कामगिरीबद्दल मी माझ्या गळ्यांतील हा पृथ्वीमोलाचा रत्नहार तुम्हांला माझ्या आदराचें चिन्ह म्हणून मोठ्या सन्मानानें अर्पण करतें;—आणि या कलिंग देशाच्या राजमुगुटानें तुमचें मस्तक भूषित करून तुमच्यासारख्या पराक्रमी वीराला मी माझ्या प्रेमालिंगनाचा मान देतें.माझ्या चरणांचें चुंबन न घेता या माझ्या साम्राज्यकंकणानें मंडित झालेल्या हस्ताचें चुंबन घेण्याचा मानाचा हक्क तुम्हांला तुमच्या प्रशंसनीय कामगिरीच्या गौरवार्थ आम्हीं आजपासून बहाल केला आहे.(त्याच्या गळ्यांत आपल्या गळ्यांतील रत्नहार घालते व राजमुगुट त्याच्या डोक्यावर ठेवूं लागते, तों तो दूर सरतो). कां? तुम्ही दूर कां सरतां? हा कलिंग देशाचा राजमुगुट तुम्हांला तुमच्या कामगिरीच्या मानानें कमी मोलाचा वाटतो का?

दुर्ज०:नाहीं सरकार. आपणांसारख्या महावैभवशाली चक्रवर्तिनीनें प्रसन्न होऊन मला एवढ्या गौरवानें अर्पण केलेला हा राजमुगुट मी कमी मोलाचा कसा मानूं? पण महाराणी सरकार, या थोर सन्मानाला मी अगदी अपात्र असल्यामुळे मला त्यापासून दूर सरावें लागत आहे.

मदा०:नाहीं—असें म्हणूं नका.दुर्जय, तुम्हीं माझ्या कट्ट्या दुस्मानाला पकडून आणलें आहे—तुम्हीं माझे सिंहासन आणि माझे अस्तित्व निभर्य करून सोडलें आहे—तुम्हीं माझ्या महत्त्वाकांक्षेच्या भव्य मंदिरावर हा दैदीप्यमान कळस ठेवला आहे.तेव्हां तुम्ही या सन्मानाला अपात्र म्हणून कसें म्हणतां येईल? म्हणून म्हणतें, या—असें दूर सरूं नका. ही मदालसा तुमच्या या विक्रमशाली मस्तकावर हा मुगुट ठेवण्यास अत्यंत उत्सुक झाली आहे.(मुगुट पुनः पुढें करते).

दुर्ज०:(तिचा हात अडवून) पण सरकार, आपली ही उत्सुकता फार काळ टिकणार नाही. आपण माझा एका क्षणानंतर अड्डेर कराल;-माझा धिःकार कराल;-मला लाथेखालीं तुडवून टाकाल.

मदा०:काय? तुमचा मी अड्डेर करीन?—धिःकार करीन? तुम्हांला लाथेखालीं तुडवून टाकीन? नाही—नाहीं—दुर्जय, मी माझ्या कार्यकर्त्या मित्राशीं अशी बेमानपणानें कशी वागेन? मला कांहीं अंतःकरण म्हणून नाहीच का? मला ईश्वरानें इतकी का पाषणहृदयी बनविलें आहे?

दुर्ज०:तर मग सरकार, मी आपला भयंकर गुन्हेगार आहे. मला माझ्या गुन्द्याबद्दल माफी करा.—[गुडघे टेकून तिच्या समोर बसतो].

मदा०:तुम्हांला तुमचे सर्व अपराध माफ आहेत. या—या—हा राजमुगुट आपल्या शिरावर धारण करा आणि ताबडतोब माझ्या दुस्मानाला माझ्यासमोर आणून दाखल करा. ही पहा माझी तरवार चंद्रशेखराचें रक्त प्राशन करण्याकरितां कशी 'आ' पसरून उभी आहे. तुम्ही तो कारटा नुसता माझ्या नजरेच्या टापूंत आणून सोडलांत कीं, त्याच्यावर हिनें झडप घातलीच म्हणून समजा.—घ्या—हा मुगुट घ्या—(मुगुट त्याच्या डोक्यावर पुनः ठेवूं लागते).

दुर्ज०:सरकार, चंद्रशेखराला मीं पकडून आणलेलें नाही!

मदा०:(एकदम मार्गे सरून) काय? काय?—काय म्हणतां तुम्ही? चंद्रशेखराला पकडून आणलें नाही?

दुर्ज०:होय सरकार. पकडून आणलें नाही.

मदा०:आणि तें कां म्हणून?

दुर्ज०:कारण तो मला सांपडला नाही—त्याला मी पकडूं शकलों नाही.

मदा०:अरेरे—माझ्या मनाचा विरस झाला.—आशेचा भंग झाला. माझें सारें मनोराज्य साफ बुडालें. दुर्जय, धिक्कार धिक्कार असो तुम्हांला आणि तुमच्या शौर्याला! अहो, तुमची राजनिष्ठा या निकराच्या प्रसंगीं पारखी कशी झाली? तुमचें माझ्यावरचें अलोट प्रेम या वेळीं कोठें दडी देऊन बसलें? माझी कृपा संपादन करून या साम्राज्याचे आधारस्तंभ—या मदालसेच्या गळ्यांतील प्रत्यक्ष ताईत—होऊन राहण्याची तुमची महत्त्वाकांक्षा एकाएकी लयास कशी गेली? तुम्ही माझ्याशीं बेमान झालांत—माझा सर्वस्वीं ज्ञात केलांत—

दुर्ज०:सरकार! मी काय करूं? माझी राजनिष्ठा—माझें अलोट प्रेम—माझी महत्त्वाकांक्षा हीं सर्व काहीं अद्यापि जिवंत आहेत. आणि त्यांनीं माझ्या अंतःकरणांत या वेळीं भयंकर काहूर उसळून सोडलें आहे.—बेमानीचा डाग सहन करण्याइतकें निर्लज्ज मन नाही माझें. माझ्या हातून आपल्या इच्छेचा भंग कधींहि झाला नसता. पण—महाराणी सरकार, पण—

मदा०:पण—पण काय?

दुर्ज०: काय सांगूं? माझे दुर्दैव ओढवलें—माझे दुष्ट ग्रह माझ्यावर उलटलें. मला बोलावयाला लाज वाटते. पण सरकारांच्या कदमापाशीं बेशरमपणानें मला सर्व वृत्तान्त सांगितलाच पाहिजे. सरकार, माझी ती हलकट बेमान स्वामिद्रोही बायको विक्रांताला फितुर झाली.

मदा०: काय? सरोजिनी विक्रांताला फितुर झाली?

दुर्ज०: होय सरकार. तिनें आपल्या पतीच्या कीर्तीला काळिमा फांसला. आपल्या उभय कुलांना नरकांत ढकललें. तिनें चंद्रशेखराला आपल्या किल्ल्यांत आश्रय दिला.—आपली साम्राज्यसत्ता झुगारून दिली आणि चंद्रशेखराकरितां आपल्याविरुद्ध माझ्या सर्व प्रजेला चिथावून बंडाचें निशाण उभारलें.

मदा०: काय? माझ्या विरुद्ध—या मदालसेच्या विरुद्ध बंडाचें निशाण? अरेरे—माझे पित्त भडकून गेलें.—माझ्यानें माझा राग आतां आवरून धरवत नाहीं. माझ्याविरुद्ध माझ्या पदरच्या गुलामाच्या बायकोचें बंड! छे—हें मी सहन कसें करूं? नाहीं—नाहीं. आतां एका क्षणांत त्या निशाणाच्या चिंधड्या उडवून सरोजिनी दुनियेच्या पाठीवर होती कीं नव्हतीशी करून टाकतें. पण दुर्जय, तुम्ही त्या बदमाश बंडखोर रांडेच्या मुसक्या आवळून तिला येथें गिरफदार करून कां आणिलें नाहीं? अगर तेथल्या तेथेंच गर्दन मारून तिचें पारिपत्य कां केलें नाहीं? असें करण्याचा महाराणी मदालसेचे प्रतिनिधी म्हणून तुम्हांला पूर्ण अखत्यार होता.

दुर्ज०: अखत्यार होता, पण सरकार, तो अखत्यार बजावण्याचें माझ्या अंगांत सामर्थ्य नव्हतें—

मदा०: काय? सामर्थ्य नव्हतें? माझे बहादुर शिपायी तुमच्या बरोबर असतां तुमच्या अंगांत सामर्थ्य नव्हतें? ही ब्रह्मावर्ताची बलाढ्य सम्राज्ञी तुमच्या पाठीशीं चंग बांधून तयार असतां तुमच्या अंगांत सामर्थ्य नव्हतें?

दुर्ज०: सरकार, सरोजिनीनें केलेली लढाईची कडेकोट तयारी पाहून मी भांबावलों.—मला तिच्यावर हल्ला करवेना—तिच्या तेजापुढें मी अगदीं दिपून गेलों.

मदा०: अरेरे—हे भागुबाईपणाचे उद्गार तोंडांतून काढतांना तुमची जिह्वा, दुर्जय, एकदम झडून कां जात नाहीं? अशा प्रकारचें रडगाणें मला ऐकण्यापेक्षां तिकडल्या तिकडेच काळें तोंड करून मरून कां गेला नाहीं? छे—छे—छे. नामर्दपणाची कमाल केलीत तुम्हीं. एका दीडदमडीच्या बायकोला भिऊन पळून आलांत, लाज वाटत नाहीं? छे—तुमच्यासारख्या भ्याडाचें तोंडसुद्धां पहावत नाहीं माझ्यानें. हातांत बांगड्या भरून एखाद्या भिकारड्याची बटकूर होऊन कां राहिलां नाहीं? येथें हें काळें तोंड घेऊन माझ्यापुढें येण्याचें निर्जज्ञपणाचें धाडस कां केलेंत?—

दुर्ज०: सरकार, आपल्या चरणांवांचून या दीन दासानें—

मदा०: बस्. एक अक्षर तोंडावाटें काढूं नका. कोदंड, या पळपुट्याला आतांच्या आतां तोफेच्या तोंडीं बांधून उडवून द्या. त्या कलिंग देशाच्या पवित्र मुगुटाला यांच्या पातकी दृष्टीचा स्पर्शहि होऊं देऊं नका—तो माझा रत्नहार त्यांच्या गळ्यांतून काढून द्या.—तो त्याच्या अंगावरचा लष्करी पोषाख एकदम

उतरा खालीं. हा स्तुतिपाठ—हा विजयदुंदुभि—हा जयजयकार—ही पुष्पवृष्टि—सारी एकदम बंद करा.—सलामीच्या तोफांची सरबती थांबवा. लष्करी मुजऱ्यास येणाऱ्या फौजेस परत पाठवा.—त्याच्या स्वागतार्थ राजवाड्याच्या महाद्वारावर लावलेलीं तोरणें आणि विजयपताका तोडून फेकून द्या. माझ्या सर्व आशांची मदार मीं याच्यावर ठेवली आणि या हरामखोरानें शेवटीं मला असा दगा दिला. चला. या पाजी कुत्र्याला घेऊन जा माझ्या डोळ्यासमोरून.—गाढवावरून सर्व नगरांत याची धिंड काढवून नगराबाहेरच्या स्मशानांत याला सुळावर चढवा आणि कोल्ह्याकुत्र्यांकडून या विश्वासघातक्याचें प्रेत फाडफाडून खाववा.—

दुर्ज०:सरकार, एवढा कसूर माफ—

[रडूं लागतो].

मदा०:कसूर माफ? हरामखोरा, माझ्या सर्व आशांचा चक्काचूर झाला.— माझें सारें जीवित भयाण झालें—आणि मी तुझा कसूर माफ करूं?

दुर्ज०:सरकार, मी आपणांला अनन्यशरण आहें. मला क्षमा करा.—माझ्यावर दया करा.—

[मदालसेचे पाय धरतो].

कोद०:तुझ्यासारख्या हरामखोरावर दया करण्याकरितां कांहीं देवानें दया उत्पन्न केलेली नाहीं.—चला—उचला याला महाराणी सरकारांच्या पायांवरून.—

[सेवक पुढें सरसावतात].

दुर्ज०:(सेवकांस अडवून) नका—नका, मला असा दूर लोटूं नका. मी निरपराधी आहें. अनाथ आहें. मला पदरांत घ्या.—मला आपल्या पायाशीं आश्रय द्या.—(पाय घट्ट धरून) मजवर दया झाल्याशिवाय मी हे पाय सोडणार नाहीं.—

मदा०:चल. दूर हो मुर्दाड कुत्र्या. तुझ्यासारख्या नामर्दाला मदालसेच्या चरणांचा आश्रय कालत्रयीं मिळणार नाहीं.—

[त्याला लाथ मारते व राजवाड्यांत निघून जाते. दुर्जय तेथें बेशुद्ध पडतो].

[पडदा पडतो].

अंक तिसरा समाप्त

अंक चौथा

प्रवेश १ ला

स्थळ: मृणालिनीचा राजधानीबाहेरील बाग.

[बागेच्या मध्यभागी एक समाधि असून तिच्यासमोर एक पुतळी आहे असा देखावा. वेषांतर केलेला विक्रांत पुतळी—जवळ उभा आहे].

विक्रांतः (स्वगत) तीन प्रहर रात्र उलटून गेली! अरुणोदयाचा समय जवळ येऊन ठेपला! हा चंद्रसुद्धा आपल्या प्रियकरणीला सोडून कष्टी होत्साता—पण आपल्या नित्यकर्मास लागण्यास निघाला; परंतु माझे पाय या ठिकाणाहून अजून कां हालत नाहीत? या प्रतिमेनें मला आपल्या पायांशीं जसें कांहीं जखडून टाकलें आहे. मी प्रयत्न करतो; परंतु हे अवयव माझी आज्ञाच मानीत नाहीत. प्रिय देवांगने नुसत्या पाषणाच्या प्रतिमेच्या रूपाने प्रकट झाली असतां हि जर तूं माझे खरें जीवित क्षणमात्रांत आकर्षणं करून घेतलें आहेस तर प्रत्यक्ष स्वर्गांतून खालीं उतरून आलीस तर मी तत्क्षणीं तुझ्या स्वरूपांत लीन होऊन जाईन कीं काय कळत नाही. पण छे—आतां ती आशा कशाला पाहिजे! या विक्रांताला आतां तें मनोहर रूप कोटून दृष्टीस पडावयाला! यापुढें हें अंतःकरण स्त्रीप्रेमाच्या सुखाला कायमचें अंतरलें. लाडके, सोड—सोड—माझा जसजसा अधिक वेळ तुझ्या प्रतिमेच्या सहवासांत जात आहे तसतसें माझे हृदय शोकाच्या आवेगांनीं भरून येत आहे! आजपर्यंत ज्याच्या नेत्रांतून दुःखाचा एक अश्रूहि गळला नाही, त्याला आतां हे दोन नेत्र अश्रूंचा पूर ओसरून जाण्यास कमी वाटू लागले आहेत. सोड—मला आतां येथें थांबवत नाही. लाडके, तुझे स्मरण करून तुझ्या प्रेमास्तव घटका अर्ध घटका तरी निदान शोकाला स्वैर वाहूं देणें मला कमीपणाचें वाटत नाही. उलट मी तर तें आपलें परम पवित्र कर्तव्यच समजतो. पण, स्थळकाळाचा नको का विचार करावयाला? सोड—जाऊं दे मला. प्रिये—

पद—(राग—बैहाग; ताल—धमार).

शोक घनतर भडकला खळ।

साहवे नच ताप हा पळ ॥

हृदय वितळुनि सलिल—रूपें।

लोटलें झणिं नयनिं खळखळ ॥

तेंच चरणीं वाहुनी तव।

करिनि भावें प्रेम—तर्पण ॥

थोर-मन तूं करुण—सरिता।

पदरिं घे हा रमणि, नत जन ॥ ॥

देवांगने, तुझ्या थोर उपकारांच्या मानानें ही माझी सेवा अल्प आहे. पण लाडके, मी काय करू?

पद—(चाल-सदर).—

दास तव हा दीन निर्धन।

केविं फेडिल थोर तव ऋण? ॥ १ ॥
प्रणयमय या अलकणांविण।
नाहिं दुसरें जवळिं लव धन ॥ २ ॥

[पुतळीवर अश्रु गाळीत उभा राहतो. मृणालिनी हार वपूजेचें साहित्य घेऊन प्रेमगीत गात प्रवेश करते.]

मृणा०:(स्वगत) या प्रेमाचा महिमा किती अतर्क्य आहे!

पद—सखे री मँका पिया बिन०—
जर्गी या सारे मानिति प्रेम—बला। नभ वसुधामुख
चुंबित प्रेमें विधुरता सुधा विमला ॥ ध्रु० ॥
सोडुनि नभ चालला शशि हा जातां निशा।
प्रबलहि परि न तोडवे मृदूला प्रेम—पाशा ॥
धांवत प्रियदर्शनातें ही उषा प्रेमाकुला।
त्रिभुवनि कोणि नाही या प्रेमगुणीं नाकळिला ॥ १ ॥

विक्रां०:(स्वगत) कोकिलेपेक्षांहि मधुर कंठानें या प्रभातकालीं प्रेमरसाचे गोड वर्णन करणारी ही कोण बरें स्त्री असावी? सर्व सृष्टींतील प्रसन्नता एकत्र करून प्रेमासारख्या प्रसन्न रसाचें यथार्थ वर्णन करण्याकरितां विधात्यानें ही नवीन सरस्वतीच तर निर्माण केली नाही ना? का प्रथम प्रतिमांरूपानें प्रकट होऊन नंतर प्रत्यक्ष दर्शनानें या आपल्यादासाला पावन करण्याकरितां ही देवांगनाच प्रेमगीत गात स्वर्गांतून भूलोकीं उतरलीं आहे?

मृणा०:(विक्रांतास पाहून) कोण? —कोण आहे तेथें उभें?

विक्रां०:(पुढें होऊन) भिण्याचें कारण नाही. मी एक निरुपद्रवी प्राणी आहे.

मृणा०:निरुपद्रवी प्राणी?

विक्रां०:होय. निरुपद्रवीच नाही तर काय? तूं ज्या सर्वसमर्थ प्रेमाचे स्रोत गात होतीस, त्याच्या तावडींत सांपडल्यावर प्राण्याच्या अंगची योग्यता शिल्लक राहते कोठें?

मृणा०:आपणांसारख्या निरुपद्रवी प्राण्यांनीं या उद्यानांत प्रवेश करण्याचें कारण काय?

विक्रां०:याचें उत्तर मी काय देऊं? प्रेमानें गुलाम केलेल्या प्राण्याच्या हालचाली जर स्वतंत्र असत्या तर येथें मी कां आलों याचा मला उलगडा करतां येता.

मृणा०:आपणांला येथें येतांना कोणाचा प्रतिबंध झाला नाही?

विक्रां०: नाही. कोणाचाहि प्रतिबंध झाला नाही. सर्व ब्रह्मांडांत अव्याहत संचार करणाऱ्या प्रेमाबरोबर फिरणाराला मज्जाव करण्याला कोण समर्थ आहे?

मृणा०: आपल्याला प्रेमानें अगदी वेड लागलेलें दिसतें.

विक्रां०: पण प्रेमानें वेड लावलें नाही कोणाला?

पद—बन आए सखि शामभाज०—

विलसत जग अभिनव प्रणय—जाल। मनिं पडुनि भूल
अतुलहि बलधर सुर सकळ फसति जरि भुवन—पाल ॥ ध्रु० ॥
कोटि सूर्य हे प्रचंड फिरीत गगनिं। खेळवीत प्रेमसूत्रधार
त्यांस। अंगुलिवरि सर्वकाल ॥ १ ॥

तेव्हां प्रेमाच्या मंजुल आलापांनीं वेड्या होऊन या सर्व ईश्वरी शक्ति सुद्धां जर मूढाप्रमाणें भ्रमण करीत आहेत, तर त्याच्या जादूनें भारला जाऊन सारी रात्र या उद्यानांत मी भटकत फिरावें यांत नवल तें काय?

मृणा०: काय? प्रेमाच्या वेडानें आपण सारी रात्र या उद्यानांत भटकत आहांत?

विक्रां०: होय, भटकत आहें खरा.

मृणा०: तर मग आपण आपल्या ठिकाणाचा मार्ग चुकलांत वाटतें?

विक्रां०: नाही. मी मार्ग चुकलों नाही. सूर्यप्रकाशालाही अगम्य असणारे मार्ग ज्याच्या प्रकाशांत स्पष्ट दिसतात आणि इष्ट स्थळीं अचुक नेऊन पोहोंचवितात तें प्रेम प्रत्यक्ष माझें मार्गदर्शक होतें. मग मला माझ्या ठिकाणची भूल कशी पडेल?

मृणा०: म्हणजे आपण शोधीत होतां तें ठिकाण हेंच कीं काय?

विक्रां०: होय. हेंच तें ठिकाण. येथेंच माझ्या प्रेमाचा निधि यानें जतन करून ठेवलेला होता तो मी शोधीत होतो.

मृणा०: आपल्या प्रेमाचा निधि या उद्यानांत ठेवलेला आहे?

विक्रां०: या उद्यानांत नव्हे तर आपण उभें आहोंत या ठिकाणीं.

मृणा०: या ठिकाणीं?

विक्रां०:होय. याच ठिकाणीं. कारण अखेरीस या प्राणापेक्षांहि प्रिय असणाऱ्या लोकोत्तर वस्तूचें दर्शन मला येथेंच घडलें.

मृणा०:छे—हें संभवेल तरी कसें!

विक्रां०:संभवेल कसें? हें पहा, या येथें त्या पवित्र दिव्य वस्तूचें स्मारक उभें आहे. [पुतळीकडे बोट दाखवितो].

मृणा०:काय—काय? हें आपल्या दिव्य प्रेमाचें स्मारक!

विक्रां०:होय. जेथें माझें हृदय सदैव लीन झालेलें असें तेंच हें ठिकाण. आजपर्यंत समरांगणावर सदा विजयी असणाऱ्या अजिंक्य वीराला आपल्या गुणांनीं सर्वस्वीं वश करून टाकणाऱ्या देवतेची हीच ती मनोहर प्रतिमा.

मृणा०:काय? आपण काय बोलत आहां हें!

विक्रां०:नाहीं, मी भलतेंच बोलत नाहीं. ज्या जागेवर ही पाषाणाची मुग्ध प्रतिमा उभी आहे, तेथेंच माझी प्रियतमा—या अंतःकरणाची स्वामिनी—आपल्या दासाकडे प्रेमलोलुप दृष्टीनें पहात उभी आहे.

मृणा०:प्रेमाच्या वेडांत आपण आपलें देहभान पार विसरून गेलां आहांतसें वाटतें.

विक्रां०:नाहीं—नाहीं. मी माझें देहभान विसरलों नाहीं. मी चांगला शुद्धीवर आहे.

मृणा०:तर मग या पुतळीला आपण आपल्या प्रियेची प्रतिमा कशी समजलांत?

विक्रां०:कां बरें? या सुंदर प्रतिमेंत माझ्या लाडकीचें अलौकिक सौंदर्य सांठलेलें तुला स्पष्ट दिसत नाहीं? हें लावण्यरसाचें ओतलेलें मुखकमल माझ्या प्रियेच्या दैवी गुणाचें तेज प्रकट करीत नाहीं का?—इकडे पहा, या प्रभातसुंदरीच्या प्रसन्नतेलाहि लाजविणारें हें या मुखावरील मनोहर हास्य पहा. तें हास्य पाहून सर्व चराचर विश्व आनंदानें उचंबळून नाचूं लागलेलें अनेकवार मीं या डोळ्यांनीं पाहिलेलें आहे. चंद्राला अमृतकला याच गोड हास्यापासून प्राप्त होत असें. कारण, माझ्या लाडकीच्या मुखावरील हें हास्य क्षणमात्र लोपल्यासारखें झालें कीं, हा चंद्र तत्कालनिस्तेज होई. आतांच पहा ना. हें या चंद्राच्या दृष्टीस पडैनासें झाल्यामुळें तो कसा कलाहीन झाला आहे, आणि असलें हें म्लान वदन लोकांना दाखविण्याची लाज वाटूं लागल्यामुळें तो क्षितिजाच्या पडद्याआड लपूं पहात आहे. असें हें अमृताहूनहि मधुर हास्य माझ्या लाडकीच्या मुखाशिवाय इतरत्र कोठेंहि मीं पाहिलेलें नाहीं. मग सांग, अनुपम लावण्याचें भांडार अशी ही प्रतिमा माझ्या लाडकीवांचून दुसरी कोणाची असणार?

मृणा०:आपण मला यापूर्वी कधीं पाहिलें आहे का?

विक्रां०:छे—तुला मीं आजपर्यंत कधींच पाहिलेलें नाहीं.

मृणा०:मग या माझ्या प्रतिमेवर आपण आपल्या प्रियकरिणीचा आरोप कसा करतां?

विक्रां०:म्हणजे? ही प्रतिमा तुझी आहे?

मृणा०:होय. माझी आहे.

विक्रां०:अरेरे—तर मग माझ्याकडून मोठी चूक झाली. पण हें असें कसें झालें! इतक्या अलौकिक गुणांच्या ऐश्वर्यानें मंडित झालेली दुसरीं स्त्री या पृथ्वीवर कोठून आली? पण नाहीं.—मी चुकलोंच. ही प्रतिमा तुझीच खरी. मला क्षमा कर. न कळून मीं तुझा उपमर्द केला, याबद्दल मला अत्यंत वाईट वाटत आहे. विश्वासानें अंधळ्याप्रमाणें ज्याच्या मागोमाग येथवर आलों, तें प्रेम माझा शेवटीं असा घात करून मला तोंडघशीं पाडील असें मला वाटलें नाहीं. पण माझ्या लाडक्या देवांगनेचीं रूपगुणांत इतकी स्पर्धा करूं पहाणारी तूं कोण आहेस?

मृणा०:काय! देवांगनेची! अगबाई आपण महाराज—

विक्रां०:होय. तोच मीं हतभागी प्राणीं. पण तूं कोण आहेस?

मृणा०:महाराजांनीं मला ओळखलें नाहीं तरीं मी महाराजांना अपरिचित नाहीं. मला महाराजांनीं पाहिलेलें आहे.

विक्रां०:मीं तुला पाहिलेलें आहे! छे—मला नाहीं वाटत. पण—पण—तूं मृणालिनीं—श्रीकांताची कन्या मृणालिनी तर नव्हेस?

मृणा०:होय. तीच मी.

विक्रां०:मृणालिनी, मी तुझा अत्यंत अन्यायीं आहे. जिनें माझ्या लाडकीला व मुलाला सद्गति देऊन मला आपले ऋणीं केलें, तिच्या या परमपवित्र प्रतिमेवर भलताच आरोप करून मीं केवढें पातक केलें! मृणालिनि, न जाणतां घडलेल्या या अपराधाबद्दल राग मानूं नकोस. देवांगनेच्यादहनस्थानाच्या दर्शनाच्या उत्सुकतेनें माझें मन मूढ झालें होतें. त्यामुळें हा प्रमाद मजकडून घडून आला.

मृणा०:यांत प्रमाद तो कसला!

विक्रां०:हे तुझे शब्द आझ्या अपराधाची क्षमाच मी समजतां. पण मृणालिनी, माझ्या देवांगनेचें दहनस्थान कोठें आहे तर मग? माझें मन त्याच्या दर्शनाकरितां उत्सुक झालें आहे. तेव्हां मला तेथें घेऊन चल.

मृणा:महाराज, देवीचें दहनस्थान हें पहा या बाजूला आहे.

विक्रां:दाखीव—दाखीव मला तें माझ्या प्रियतमेचें परमपवित्र दहनस्थान दाखीव. मला त्याच्या दर्शनानें पावन होऊं दे.

मृणा०:(छत्रीकडे बोट दाखवून) महाराज, हें पहा तें स्थान. त्यावरच हें समोरचें देवालय उभारलें आहे. देवी देवांगनेच्या पवित्र अस्थि याच छत्रीखालीं समाधिसुखाचा आस्वाद घेत आहेत.

विक्रां:काय? काय म्हणतेस तूं मृणालिनी! मी हें समोर पहात असलेलें मनोहर मंदिर माझ्या देवांगचें आहे! याच सुवर्णाच्या कळसाच्या खालीं देवी वसुंधरेंच्या रत्नमयगर्भात माझ्या देवांगनेच्या पवित्र देहाचा अवशेष ठेवलेला आहे? पण मृणालिनी, हें मंदिर यावर कोणीं उभारलें? माझ्या लाडकीचा एवढा गौरव कोणीं केला? मला आपल्या उपकारांचा दास कोणीं बनवून सोडला? बोल. मृणालिनी, बोल. मला त्या पुण्यवंताचें दर्शन घेऊं दे. मला आपली कृतज्ञता त्याला प्रकट करूं दे. त्या उदाराच्या चरणदर्शनाकरितां माझें मन आतुर झालेलें आहे. सांग, तो महात्मा कोण आहे तें कळूं दे मला. कां? तूं अशीं स्तब्ध कां? तूं बोलत कां नाहीस? तुझी वाणी एकदम अशी मूक कां व्हावी? पण हें तुझेंच—तर औदार्य नव्हे? होय. होय, हें तुझेंच कृत्य खास. मृणालिनी, जी स्त्री मदालसेच्या उग्र कोपाला बळी पडली व जिच्या पवित्र देहाला जिवंतपणीं अधमांनीं श्वापदांच्या तोंडीं दिलें, त्या माझ्या लाडकीच्या अस्थींवर तूं हें एखाद्या देवतेला साजेसें मंदिर बांधविलेंस! अहाहा! केवढा तुझा हा थोरपणा! मृणालिनी, खरोखर तूं या भूलोकींची स्त्री नसून कोणी तरी स्वर्गीय देवता आहेस! या तुझ्या उपकारांबद्दल मी तुझा कसा उत्तराई होऊं?

मृणा०:यांत उपकार ते कसले? माझें कर्तव्य मीं बजावलें.

विक्रां:हें उत्तर तुझ्या शालीनतेला अधिकच शोभा देत आहे. पण मृणालिनी, तूं राजधानींतील आपल्या सुवर्ण प्रासादांत रहात असतां येथें अशा प्रातःकाळीं अवचित कशी आलीस?

मृणा०:महाराज, देवीचे और्ध्वदेहिक संस्कार केल्यापासून मी येथेंच राहिलें आहे.

विक्रां:ती कां म्हणून?

मृणा०:देवीच्या समाधीचें रोज त्रिकाल पूजन करण्याचा मीं नियम केला आहे.

विक्रां:काय? देवांगनेच्या या समाधीचे त्रिकाल पूजन करण्याचा तूं नियम केला आहेस?

मदा०:होय.

विक्रां:तर मग इतक्या प्रातःकाळीं आपली सुखशय्या सोडून तूं येथें या भूगर्भाच्या मंचकावर कायमचें शयन करणाऱ्या एका अनाथ व अनाश्रित स्त्रीचें प्रभातपूजन करण्यास आली आहेस. मृणालिनी, तूं मला अगदीं भांबावून सोडलें आहेस. या वेळीं देवांगनेच्या वियोगाबद्दल दुःख करावें, का तिच्या परमभाग्याबद्दल आनंद मानावा हेंच मला कळत नाही. मृणालिनी, तूं मला आपल्या या कृत्यानें

आपला कायमचा ऋणी करून ठेविलें आहेस. माझ्या देवांगनेच्या या समाधीचें वंदन करण्यास माझें मन अत्यंत उत्सुक असतां हि मला तुझें अभिनंदन केल्यावाचून पुढें पाऊल टाकवत नाही.

मदा०: महाराज, एवढ्या अनुग्रहाला मी पात्र नाही.

विक्रा०: मृणालिनि, तूं कांहीं म्हण. माझें मन तुझ्याविषयींच्या आदरबुद्धीनें भरून गेलें आहे. मला समजत नाही, पण एखाद्या देवतेच्या सन्मुख उभा असतांना जसे शब्द वाणीवाटें बाहेर पडावेत तसे शब्द तुझ्या सान्निध्यांत असतांना माझ्या मुखांतून निघत आहेत.

मृणा०: महाराजांच्या थोर स्वभावाला अनुसरूनच हा माझा गौरव होत आहे. बाकी हा माझ्या सान्निध्याचा प्रभाव नसून या छत्रीखालीं समाधींत निमग्न असलेल्या देवतेच्या सान्निध्याचा प्रभाव आहे.

विक्रा०: मृणालिनि, माझ्या लाडक्या देवांगनेसंबंधानें तुझें हें उत्कृष्ट प्रेम पाहून माझें मन आनंदानें उचंबळून येत आहे. (समाधीस उद्देशून) हें देवि देवांगने, या माझ्या चर्मचक्षूंना जरी तूं दिसत नसलीस तरी या अंतर्दृष्टीला तुझी दिव्य तेजोमय मूर्ति स्पष्ट दिसत आहे. तुझें प्रेमपूजन या वेळीं मला अन्य कोणत्याहि प्रकारानें करता येत नाही. तथापि लाडके,

पद: (राग—पूर्वी; ताल—झपताल).

आजवरि नांदलें राज्य तव ज्या स्थलीं ॥

प्रीति—कमला जिथें वसति करि आपुली ॥ ध्रु० ॥

प्रिय तेंच हृत्कमल । अनुराग दल विमल ॥

वाहतो चरणिं तव कांत विनंतांजलि ॥ १ ॥

मृदा०: महाराजांनीं, देवीच्या पूजनाकरितांच तयार केलेला हा हार घ्यावा. (हार पुढें करते).

विक्रा०: या माझ्या हृदयकमलाहून या हारांतील पुष्पें अधिक मोलांचीं आहेत का? पण थांब. (हार घेऊन) हा हार तूं—मृणालिनीनें—मोठ्या भक्तीनें या देवतेला वहाण्यास तयार केला आहेस नाही का? तेव्हां यांतील फुलांचेंच काय—पण फुलांच्या प्रत्येक पाकळीचेंहि मोल या माझ्या प्रेमानें ओथंबलेल्या हृदयकमलाहून निःसंशय अधिक आहे. [समाधीस हार वाहून डोकें टेंकून बसतो].

मृणा०: (स्वगत) या स्त्रीप्रेमाचें सामर्थ्य किती अगाध आहे पहा.

पद अवचित गेलें किंकर करिं०—

प्रेमल—ललना—प्रेम अतुल—बल।

प्रबल अजित पति मानस जिंकुनि।

दाखवि कुतुहल । प्रेम अतुल—बल ॥ ध्रु० ॥

चरणीं ज्याच्या सुविनत भावें ।

लोकपालही लीनचि व्हावें । तोहि वीरवर,

प्रणय—विकल—मन, चुंबी अवनितल ॥ १ ॥

विक्रां०:मृणालिनि, पांच वर्षापूर्वी मागधाचें बंड मोडण्याच्या कामीं देवांगनेनें मला जी मदत केली—तिच्याच तोडीची तुझी आजची कामगिरी आहे. असो. तुझे माझ्यावर अत्यंत उपकार झालेले आहेत. त्यांच्या मानानें मजकडून तुझी कोणतीही सेवा घडून येणें शक्य नाही. पण थांब. माझ्या आदराचें चिन्ह म्हणून मी तुला ही मुद्रिका देतो, इचा तूं स्वीकार कर. दोन वर्षापूर्वी महाराज विक्रमादित्यांनीं सर्व प्रजाजनांच्या संमतीनें मला ब्रह्मावर्ताचें साम्राज्यपद तिसऱ्यानें अर्पण करण्याचा प्रयत्न केला. त्या प्रसंगीं राज्यपदाचा स्वीकार न करण्याचा माझा अढळ निश्चय पाहून महाराजांनीं प्रसन्न होऊन, राजप्रीतीची व लोकप्रीतीची द्योतक म्हणून ही तरवार व ही मुद्रिका मोठ्या प्रेमानें मला बक्षीस दिली. त्यानंतर ही मुद्रिका मीं माझ्या निर्मळ प्रेमभावाचें चिन्ह म्हणून देवांगनेच्या बोटांत घातली होती ती मी आतां तुला तुझ्या देवांगनातुल्य चारित्र्याबद्दल प्रेमादरपूर्वक अर्पण करीत आहे. तिचा तूं स्वीकार कर. या मुद्रिकेच्या रूपानें या विक्रांतानें आजवर संपादिलेली कीर्ति—अलौकिक लोकप्रियतेचें अमूल्य भांडार—मीं तुझ्या स्वाधीन करीत आहे. परमेश्वर तुला देवांगनेप्रमाणेंच सर्व प्रजाजनांच्या प्रेमास पात्र करो!

[तिच्यापुढें आंगठी धरतो.]

मृणा०:मी एवढ्या सत्कारास पात्र नाही. तथापि महाराजांचा प्रसाद म्हणून मी या मुद्रिकेचा स्वीकार करतें.

विक्रां०:(समाधीवरून उतरून) माझें गुप्त ठिकाण सोडून या स्थानाचें दर्शन घेण्याकरितां मी काल रात्रीं वेष पालटून निघालों. माझे मित्र माझी मार्गप्रतीक्षा करीत असतील. हें स्थळ सोडून जाण्यास माझे पाय निघत नाहीत. पण निरुपायास्तव गेलें. पाहिजेच. तेव्हां येतो मी आतां तुझ्या उपकारांनीं मी सदैव बद्धच असावे अशी इच्छा आहे.

मृणा०:महाराजांच्या चरणाची—

विक्रां०:(मधेंच) नको—मृणालिनि, असे शब्द मुखावाटें काढूं नकोस. तूं फारच उच्च कोटींतील प्राणी आहेस. तुझ्यासंबंधानें आम्ही आदरभावच बाळगला पाहिजे. चालूं दे. तुझी उपासना चालूं दे. तूं या देवतेचें मंदिर स्थापून तिची जितक्या भक्तीनें पूजा करीत आहेस तितक्याच आदरानें मीहि या हृदयमंदिरांत तुझी उपासना करीन. इला परलोक सुखाचा व्हावा म्हणून तूं प्रार्थना करीत असतां, तुला परमेश्वरानें सर्वदा सर्वत्र सुखी ठेवावे अशी मीहि परमेश्वराजवळ करुणा भाकीत असेन. बरें, येतो मी आतां. हा तुझा आम्हां उभयतांवरील लोभ असाच वृद्धिंगत होवो.

[ती नमस्कार करते. तो तिला उचलतो. समाधीकडे पहात पहात जाऊं लागतो.]

विक्रां०:(स्वगत)

पद—हे विधुवदन मन मोहिते०

या नव—कमल—दल कोमला ।

तनुला, अनुदिनि ही अवगणुनि शिणवि कां ।

यौवनमंडित वाला? ॥ ध्रु० ॥

प्रकट झालि ही पतितपावना । गंगा स्नेहरसाला ॥

आदर निर्मल केवल याला । कारण केवि महाला! ॥ १ ॥

[जातो.]

मृणा०(विक्रांताकडे पहात स्वगत).

पद—छागयो रे तेरे नयनों में (राग—मांड; ताल—दादरा.)

भान हरी हा । मोहि नयना मना ॥ ध्रु० ॥

जिंकोनि अबला, तनू—रोमरोमीं । सत्ता बलानें

विहार करी हा ॥ १ ॥ मोहि नयना मना०—

नयनांत खेळे; श्रवणांत बोले । हृदयांत डोले

प्राणसखा हा ॥ मोहि नयना मना ॥ २ ॥

अहाहा! आतांपर्यंत मी कशी ब्रह्मानंदांत तल्लीन झालें होतें! माझ्या दुःखाचा मला विसर पडला होता! माझें मन माझ्या प्रियकराशीं कसें अगदीं तादात्म्य पावलें होतें! पण हाय! आतां पुन्हां या भयाण जगांत भ्रमिष्ठासारखें भटकत फिरणें मला भाग आहे. (पुतळीजवळ जाऊन उभी रहाते व पाहून दचकते). पण हें काय! या प्रतिमेवर हे जलाचे बिंदु कोठून आले? समजलें. ही देवांगनेचीच प्रतिमा समजून वियोगदुःखानें विव्हल झालेल्या महाराजांच्या नेत्रांतून वाहिलेले हे शोकाश्रु आहेत. अहाहा! सखे प्रतिमे, धन्य—धन्य आहेस तूं! तुझें अंग आणि चरण प्रियकाराच्या प्रेमाश्रूंनीं भिजलें हें तुझें केवढे भाग्य! माझें असें भाग्य कधीं उदयाला येईल का गे! सांग. गडे, सांग. तूं अशी कोणती तपश्चर्या केलीस तें कळू दे मला. काय? उन्हांतान्हांत—थंडीवान्यांत एकसारखी एकनिष्ठेनें तूं या देवीपुढें आज पंधरा दिवस हात जोडून तिची प्रार्थना करीत आहेस त्याचें हें फळ? तर मग मीसुद्धां देवीच्या पुढें नम्र होईन आणि तुझ्यावर जसा तिनें वरप्रसाद केला तसा मजवर करीपर्यंत मी तिच्या पायांवरून उठणार नाहीं. (समाधीवर डोकें ठेवते, तों तिच्या डोक्यावर विक्रांतानें वाहिलेला हार पडतो). अगबाई! हें काय बरें! हा हार माझ्या मस्तकावर कोणीं टाकला? माझी प्रार्थना तर फळास आली नाहीं ना? होय—होय. हेंच खरें. देवीनें माझी करुणा ऐकली. तिला माझी दया आली. व तिने उदार अंतःकरणानें या हाराच्या रूपानें आपल्या पतीचें—माझ्या प्रियकराचें—हृदय मला प्रसाद म्हणून दिलें. अहाहा! हे पुष्पहारा—

पद—रे झम बंद आईलो०—

मधु—मधुर प्रणया—लया । होसि तूं चिर मंगल—दायी

बिकट प्रणय—पथिं रुचिर शकुन ॥ ध्रु० ॥

प्रेय—सुरस—मय रमण—हृदय तूं । स्वशिरीं धरिन लवलाही ॥ १ ॥

प्रति—दल चुंबुनि दृढ आलिंगन । पुलकित तनू विगला ही ॥ २ ॥

(हार गळ्यांत घालते) पण माझ्या या प्रियकराच्या हृदयाचें जतन मी कसें बरें करूं? देवीच्या वियोगानें कष्टी झालेलें तें कोमल मन मी कसें बरें रिझवूं? या हाराप्रमाणें तें नाजूक हृदय दुःखतापानें कोमेजून जाणार नाहीं का? मघांशीं येथून जातांना महाराज या समाधीकडे वरचेवर वळून पहात होते, तेव्हां त्यांचे डोळे कसे अगदीं अश्रूंनीं भरून आले होते. देवा, या उदार आत्म्यानें असें दुःखांतच राहिलेलें आयुष्य कंटावयाचें का रे! त्या कुसुमाहूनहि मृदु असलेल्या हृदयाला यास्त्री-वियोगदुःखाचे आघात सदैव असेच सहन करणें भाग आहे ना? (थांबून) देवीच्या मार्गे आपल्यावर देवीइतकेंच प्रेम करणारा दुसरा कोणी प्राणी आहे, असें जर

त्यांना कळलें तर त्यांच्या मनाला थोडेसें सुद्धां सुख वाटणार नाही का? कां बरें नाही वाटणार! वाटलेंच पाहिजे. प्रेमी माणसाच्या प्रेमानें बरी होणार नाही अशी एक तरी जखम या जगांत आहे का? पण माझें हें प्रेम त्यांना कसें कळणार? माझी सखी म्हणून त्यांना हें माझें हृद्गत कोण जाऊन सांगणार? पण हें काय? मी अशी बुचकळ्यांत कां पडले? प्रीति ही स्वतःच बोलकी असतां तिला दुसऱ्याची जरूर काय? वाणीची उत्पत्तिच मुळीं जिच्यापासून तिला वाणीच्या गुलामांचें साहाय्य हवें कशाला? हे प्रीतिदेवते, तूं आम्हां कुमारीजनांची सखीं आहेस. तेव्हां तूं माझें एवढें काम कर—

पद—जमुनातट राम खेले०—
करुणा करिं जाईं सखे जाई ॥ ध्रु० ॥
कळवुनि माझा निर्मल प्रेमा ।
सुखवि विकल हृदया बाई ॥ १ ॥
प्रणय—मंजुला बोलुनि बोला ।
विरह—विलाप लया नेई ॥ २ ॥

[पडदा पडतो].

प्रवेश दुसरा

स्थळ:— मदालसेचा राजवाडा.
[कोदंड, दुर्जय, कामगार व कैद करून आणलेले सरदार].

कोदंड०:विक्रांताच्या सध्यां आमच्याविरुद्ध काय खटपटी चालल्या आहेत याची तुम्हांला पूर्ण माहिती आहे अशी आमची पक्की खात्री झाली आहे.

दुर्ज०:आणि इतकें असूनहि जर तुम्ही आम्हांला कांहीं सुगावा लागूं देणार नाही तर बायकांमुलांसुद्धां तुमचीं डोकीं मारलीं जातील.

१ कैदी०:खुशाल आमचीं डोकीं मारलीं जाऊं द्या.

[मदालसा व मृणालिनी येतात].

मदा०:मृणालिनी, माझी कृपा अशी लाथाडूं नकोस.

मृणा०:तुझी कृपा संपादून मला काय मिळवावयाचें आहे? तूं मला काय देणार?

मदा०:माझा स्नेह संपादन केलास तर इहलोकचीं सर्व सौख्यें मी तुला प्राप्त करून देईन.

मृणा०:बाई, नको. तुझ्या त्या सुखांचा वारासुद्धां नको. रौरवाची कायमची रहिवाशी होऊन राहण्याची माझी महत्त्वाकांक्षा नाही.

मदा०:देवांगनेसारखी गति होण्याचे तुला डोहाळे लागलेले दिसतात.

मृणा०:देवांगनेसारखी गति मिळण्याइतकें भाग्य कोठें आहे माझें?

मदा०:भिळं नकोस. देवांगनेप्रमाणें तुझ्याहि कपाळाचा रौरव चुकत नाही ही खात्री असूं दे.

मृणा०:बाई, रौरव तुझ्याकरितां राखून ठेवण्यांत आलेला आहे. देवांगना ती पहा स्वर्गात परमेश्वराच्या अर्ध्यासनावरविराजमान झालेली आहे.

मदा०:फार उत्तम. तुलाहि तेथेंच पाठवितें थांब. (कोदंडास) कोदंड, हे हरामखोर काय म्हणतात?

कोदंड०:हे सारें वेडे पीर आहेत.

दुर्ज०:असल्या माथेफिरूंचीं डोकीं ठेचल्यांचून हे वठणीवर येणार नाहीत.

मदा०:यांच्या बायकांमुलांना पकडून आणविलें आहे?

कोदंड०:होय सरकार.

मदा०:ठीक आहे तर. हे बंडखोर जर आपला हट्ट असाच चालवितील, तर यांच्यासमोर पहिल्यानें यांचीं मुलें कापवा. तेवढ्यानें हि यांचे डोळे उघडले नाहीत, तर त्यांच्या बायकांचे—त्यांच्या आयाबहिणींचे—त्यांच्या डोळ्यांदेखत भयंकर हाल हाल करवा. आपल्या बायकांच्या यातना पाहून हि या फत्तरांचीं अंतःकरणें द्रवलीं नाहीत, तर बायकांचीहि कत्तल उडवा. आणि इतकें झाल्यावरहि त्यांचा हट्ट कायमच टिकला तर शेवटीं त्या सर्वांना दगडांनीं ठेंचून मारवा.

कोदंड०:जशी सरकारांची आज्ञा.

दुर्ज०:अरे मूर्खानो, अशी आपली दुर्दशा कां करून घेत आहां? या-अजून तरी शुद्धीवर या.

१ कैदी म्हातारा:बेमानीच्या जीवितापेक्षां इमानाचें मरण कितीहि भयंकर तऱ्हेनें आलें तरी आम्ही त्याला सादर आहोंत.

मदा०:मृणालिनी, ही. शिक्षा ऐकलीस? पहा—तूं स्त्री आहेस आणि आपल्या हट्टाकरितां निरपराधी प्राण्यांचे नाहक जीव जावेत हे कोणत्याहि स्त्रीच्या अंतःकरणाला मानवणार नाही. तेव्हां तूं जर विक्रांताची माहिती आम्हांला देशील, तर या हट्टवाद्यांवरचा राग सोडून, हे माझे कट्टे दुस्मान असले तरी सुद्धां मी यांना क्षमा करण्यास तयार होईन आणि तुलाहि जीवदान देईन.

१ म्हाता०:मृणालिनी, सत्त्वाच्या मुळावर उठलेल्या या सैतानीच्या मायावी भाषणाला भुलून फसूं नकोस व सर्वासुद्धां नरकांत उडी घेऊं नकोस.

मृणा०:तुम्ही अगदीं स्वस्थ असा. या मृणालिनीच्या कुडींत प्राण आहे तों या वाणीवाटें सत्त्वाची हानि करणारा एकहि शब्द निघणार नाही.

मदा०:कोदंड, यांचीं मुलेंमाणसें कोठें आहेत तीं आणवा येथें. (कोदंड बायकांमुलांना घेऊन येतो). हे बायकांमुलांनीं, हे पहा तुमचे पुरुष येथें उभे आहेत. यांनीं आमचा भयंकर गुन्हा केला असल्यामुलें आम्हीं यांना मरणाची शिक्षा फर्माविली आहे. अर्ध्या घटकेच्या आंत हे सर्व हरामखोर वाड्यापुढच्या मैदानांत दगडांनीं ठेंचून मारविले जातील.

बायकामुलें:देवा—देवा! काय रे केलेंस हें!

[रडतात].

मदा०:उगाच देवाच्या नांवानें आक्रोश करण्यांत काय अर्थ आहे? यांची मृत्यूची घटका भरत आली आहे. तेव्हां तुम्हाला जर त्यांची शेवटची भेट घ्यावयाची असेल तर घ्या. तसें करण्याची आम्ही तुम्हांला मोकळीक देतो. उगाच वेळ कां घालवितां? करा—त्या सर्वांना मोकळें करा.

[शिपाई त्यांना मोकळें करूं लागतात].

१ कैदी—म्हाता०:आम्हांला त्यांना भेटण्याची मुळीच इच्छा नाही.

मदा०: तुमची इच्छा नसली तरी आमची तशी इच्छा आहे. सोडा त्यांना. जा, बिचान्यांनो जा; आणि आपल्या आवडत्या आप्तांना एकवार शेवटची कडकडून भेट द्या.

[बायकामुलें मोकळीं होतांच कैदी सरदारांना जाऊन मिठ्या मारतात].

२ कैदी सर० मुलगी:(रडत) बाबा—बाबा! आम्हांला असे अनाथ टाकून आपण चाललांत का हो?

२ कैदी सर० मुलगा:आमच्या आईनें आम्हांला लहानपणींच सोडलें आणि आतां बाबा, तुम्ही आम्हांला सोडून जातां का?

२ सर० मुलगी:आतां आमचा प्रतिपाळ कोण करील?

२ सर०:बाळांनो, सर्व विश्वाचा प्रतिपाळ करणारा तुमचीहि काळजी वाहील. पण तुम्हांला त्याची फिकीर नको. त्यानें आपणां सर्वांना अगोदरच पदरांत घेतलें आहे.

२ सर०:मुलगा व मुलगी:(रडत) बाबा, याचा अर्थ आम्हांला समजत नाही.

२ सर०:बाळांनो, अधीर होऊं नका. याचा उलगडा थोड्याच वेळांत होईल.

२ सर०:मुलगी:बाबा, मी अनाथेने आतां कोणाच्या जिवावर आपलें हें कष्टमय जीवित कंठावें? आपल्या सेवेत मी पतिवियोगाचें दुःख गिळून आनंदानें काळ घालवीत होतें. पण आतां तुम्हीहि सोडून चाललांत. आतां मीकाय करूं? म्हातारपणीं आपणांवर ओढवलेला हा प्रसंग मला पहावत नाही.

१ सर०:बाळे, घाबरूं नकोस. आपणांला फार वेळ एकमेकांना सोडून रहावें लागणार नाही. स्वर्गाचा मार्ग आपण उभयतांनींहि एकदमच आक्रमावा असाच ईश्वरी संकेत आहे.

१ सर० मुलगी:असें झालें तर मी देवाची फार उपकारी होईन.

३ सर० आई:बाळा, आतां या म्हातारीनें कसे दिवस कंठावेत?देवा, केवढा रे निष्ठुर तूं! मला अगोदर न्यावयाचें टाकून माझ्या बाळाला कसा घेऊन चाललास? आतां या अल्पवयी पोरीनें काय रे करावें? मुली, बाळ, तूं मागल्या जन्मी काय काय पाप केलें होतेंस, म्हणून तुझ्यावर ही अशा वयांत आकाशाची कुन्हाड कोसळली!

३ सर०:आई, रडूं नकोस, शांत रहा. आलेल्या प्रसंगाला तोंड दे.

४ सर० बायको:(तान्हेल्या मुलास पुढें करून) पहा—पहा—या बाळाकडे पहा. कसें बाई माझे छकुलें दिसतें आहे ते! पण देवा, आतां याचें कोण रे कौतुक करील? याचें कोड कोण रे पुरवील? हाय!हाय!!

मदा०:बस्. पुरे झाली भेट. चला ह्या बदमाशांना मैदानाकडे घेऊन.

बायकामुलें:नका. नका. यांना असें आमच्या जवळून ओढून नेऊं नका. आमची करुणा येऊं द्या. वाटल्यास आम्हां सगळ्यांना त्यांच्याबरोबर मारून टाका, पण आमची अशी निर्दयपणानें ताटातूट करूं नका.

मदा०:चला. सोडवा त्यांच्या मिठ्या. दूर करा साऱ्यांना ओढून काढा. हा काय प्रकार मांडला आहे यांनीं? मिठ्या सोडणार नाहीत तर तरवारींनीं हात कापून काढून मिठ्या सोडवा. (शिपाई दांडगाई करून सर्वांना दूर करतात). चला घेऊन चला त्या कुत्र्यांना एकदम येथून. [कैदी सरदारांना नेऊं लागतात].

३ सर०:चांडाळणी, आमचा सूड परमेश्वर तुझ्यावर उगविल्यांचून राहणार नाही.

[कोदंड त्यांना घेऊन जातो].

बायकामुलें:महाराणीसरकार, दया करा. दया करा. त्या सर्वांना जीवदान द्या. वाटल्यास आमचे प्राण घ्या, पण त्यांना जिवंत सोडा. आम्ही सर्व आपणांला शरण आहोंत.

[मदालसेला नमस्कार घालतात].

मदा०:त्यांना जीवदान देण्याचें माझ्या हातीं नाही. ही मृणालिनी येथें उभी आहे. त्यांना मरूं देणें अगर जगूं देणें सर्वस्वी तिच्या स्वाधीन आहे. तिच्या मनास आलें तर ती त्यांना वांचवील. एवढेंच नाही, तर

त्यांचें व तुम्हां सर्वांचें ती जन्माचें कोटकल्याणसुद्धां करून सोडील. तेव्हां तिचीविनवणी करा. उठा, जा—तिच्यापुढ. गुडघ टेंका—डोकीं लववा आणि करुणा भाका.

बायका०:नाहीं—नाहीं सरकार, हें सर्व आपल्याच स्वाधीन आहे. नका—आम्हांला लाथेनें ढकलूं नका—दया करा दया करा.

मदा०:काय बेवकूब बायका आहेत हो? अगे, मी तुम्हांला सांगतें ना कीं मजकडे कांहीं नाहीं म्हणून? मृणालिनीच्या शब्दासरशीं तुम्हां सर्वांना मी सोडून देण्यास तयार आहे. जा. तिच्यापुढें पदर पसरा.—तिला आपल्या प्राणांची भीक मागा. तिला जर तुमची दया आली तर तुम्ही खात्रीनें वांचाल असें मी तुम्हांला आश्वासन देतें.

[सर्व बायकामुलें मृणालिनीभोंवतीं हात जोडून उभीं राहतात].

मृणा०:मदालसे, तुझ्या नीचपणाचा कळस झाला. खाटीकसुद्धां ढोरांचे प्राण असे छळछळून घेत नसेल. अरेरे—देवानें या राक्षसिणीला मनुष्याचा व त्यांतूनहि स्त्रीचा जन्म कां दिला मला कळत नाहीं.

बायकामुलें०:मृणालिनी, पहा,—आमच्या दीनवाण्या स्थितीकडे पहा आणि आमची आपणांला करुणा येऊं द्या. [मृणालिनीच्या पायां पडतात].

मृणा०:बायांनो,—मुलांनो,—माझ्या पायांशीं व्यर्थ कां लोळण घेतां? तुमचा बचाव करण्याला मी असमर्थ आहे.

मुलें:नाहीं आपण असमर्थ नाहीं. आपल्या तोंडांतून शब्द निघाला पुरे कीं महाराणी आम्हां सर्वांना जीवदान देण्यास तयार आहे. (मदालसेस) होय ना सरकार?

मदा०:अगदीं का पायावर आहे.

मृणा०:बाळांनो, हें सारें कपट आहे. ज्या शब्दांच्या आशेवर महाराणी तुम्हांला सोडण्याचें आश्वासन देत आहे, ते शब्द मला बोलतां येत नाहींत. मग कां माझ्या मार्गे लागतां? तिचेच पाय धरा आणि पहा तिला तुमची कांहीं कींव आली तर. पण—नका—नका—त्या चांडाळणीच्या पायांशीं नम्र होऊं नका. तिला तुमची तिळमात्र दया येणार नाहीं. ती तुमचा अधिक छळ मात्र करील. तेव्हां तुम्ही आपलीं मनं घट्ट करा आणि आलेल्या प्रसंगाला सादर व्हा

[सेवक येतो].

सेव०:सरकार, त्यांना मैदानांत उभें केलें आहे. यांना तिकडे नेण्याचा हुकूम व्हावा.

मदा०:जा. पहिल्यानें हीं मुलें छाटण्याकरितां घेऊन चला.

[मुलांना ओढून नेऊं लागतात].

बायका०:हाय हाय! देवा, हा छळ तुला पाहवतो का रे? महाराणी सरकार, नका—नका—एवढा कोप करूं नका.

मदा०:माझ्या कोपांतून सुटण्याची इच्छा असेल तर जा. तुमच्या पुरुषांना जाऊन भेटा. त्यांच्या पायां पडा—त्यांची प्रार्थना करा आणि त्यांच्याकडून विक्रांताची सर्व माहिती देऊन त्याला पकडण्याच्या कामांत मदत करण्याबद्दलचें वचन घेऊन या.जा.नाहीं तर तुमचीं मुलें, तुमचे पुरुष आणि तुम्ही स्वतः भयंकर हाल हाल करून मारल्या जाल. (बायकामुलांना घेऊन जातात). मृणालिनी, या बायकामुलांच्या संहाराचें पातक तुझ्या शिरावर आहे.

मृणा०:सर्व दुनियेच्या संहाराचें पातक जरी माझ्या शिरावर येऊन पडलें तरी सुद्धां माझें मन डगमगणार नाही.

[सेवक पुन्हां येतो].

सेव०:सरकार, बायकामुलांची कत्तल उडाली तरीसुद्धां ते हरामजादे वळत नाहीत.

मदा०:मृणालिनी, अद्याप नीट विचार कर. आणि या जवानमर्दाचे—तुझ्या विक्रांताच्या जिवलग दोस्तांचे—तरी प्राण वांचीव. असलीं रत्नें हातचीं कां गमावतेस?

मृणा०:सूर्यकुलाच्या हितसंबंधाच्या रक्षणासाठीं सांप्रत असल्याच रत्नांची किंमत देणें भांग आहे. त्याला काय करणार?

मदा०:हट्टखोर—माथेफिरू—पागल बायको! (सेवकास) जा. आणि दगडांच्या वर्षावाखालीं त्या सर्वांच्या चिंधड्या उडवून टाकण्यास सांग. (सेवक जातो). मृणालिनी, त्या चंद्रशेखराकरितां तुम्ही इतक्या अपेष्टा भोगण्यास तयार झालां आहांत असें त्या कारट्यानं तुमचें काय कल्याण केलें आहे?

मृणा०:कल्याण केले असो वा नसो, तो आमचा राजा आहे आणि आपल्या राजाकरितां वाटेल त्या आपत्ति भोगण्यास तयार होणें हा आम्हां राजनिष्ठ प्रजाजनांचा धर्मच आहे.

मदा०:चंद्रशेखर तुमचा राजा? आणि मग मी कोण?

मृणा०:तूं? तूं एक अमानुष विकारांनीं गजबजलेला उकिरडा—अमंगल पापरसाची ओतलेली हिडीस पुतळी—निपाताच्या खड्ड्यांत ढकलणारी प्रत्यक्ष कृत्या आहेस. खूनांच्या राशीवरून राज्यलक्ष्मीच्या मंदिरांत शिरलेली चोर तूं! तुला राणी कोण म्हणेल?

मदा०:मृणालिनी, आपली जीभ आटोप. तुला ठाऊक नाहीं का कसल्या स्त्रींशीं तुला प्रसंग आहे?

मृणा०:त्या स्त्री या पवित्र नांवाचा नुस्ता उच्चारसुद्धां करूं नकोस, तूं स्त्री कसची? तूं सैतान आहेस. आणि ब्रह्मावर्ताचें साम्राज्यसिंहासन जसें तूं जबरदस्तीनें बळकाविलेंस तसा स्त्री या पवित्र नांवावर तूं

बलात्कारानें कबजा करूं पहात आहेस. परंतु जिच्या अंतःकरणांत मृदुपणाचा लेशहि नाही—दयेशीं जिचें हाडवैर—आणि मनुष्यांच्या रक्ताकरितां जी हपापलेली—तिला स्त्री कोण म्हणेल?

[पडद्यांत]

सर०:मृणालिनी, आम्ही तर चाललोंच, पण तूं आपल्या सत्त्वापासून ढळूं नकोस. ईश्वर तुला सद्बुद्धि देवो!

कोदं०:(प्रवेश करून) सरकार, ते सारे सर्प ठेंचले गेले.

मदा०:आता या सर्पिणीचीं वाट लावली पाहिजे.

मृणा०:खुशाल हवी तशी वाट लाव. मी एक गेलें तर माझ्या मार्गे माझ्याहून अधिक जहाल विष धारण करणाऱ्या दहा सर्पिणी उत्पन्न होतील. जोंपर्यंत सर्पकुलाला प्रसवणारी व पोसणारी तुझी विषारी कृत्यें अशींच चालूं रहाणार, तोपर्यंत सर्पाचें पीक सारखें पिकत जाणार हें लक्षांत ठेव.

मदा०:या ब्रह्मावर्तातील बायकासुद्धां फार माजोऱ्या झाल्या आहेत. दुर्जय, चला. आतांच्या आतां हिलासुद्धां राजवाड्यापुढच्या मैदानांत जिवंत जाळून टाका. धुराच्या लाटेवर बसून स्वर्गाच्या सिंहासनाकडे उडून जातांना हिला मी राजवाड्याच्या गच्चीवरून पहाणार आहे. कोदंड, इची सर्व मालमत्ता जप्त करवा, इचा वाडा जमीनदोस्त करवा. आणि इचे कोणी आप्तइष्ट असतील त्यांना कैद करवा. असल्या लोकांचीं मला पाळेंमुळें खणून काढलीं पाहिजेत.

[सर्व जातात].

प्रवेश तिसरा

स्थळ:— मदालसेच्या राजवाड्यापुढील पटांगण.
(राजवाड्यासमोर चिता रचली असून प्रेक्षकांची गर्दी उसळली आहे.
कोदंड, दुर्जय वगैरे सरदार राजवाड्याच्या गच्चीवर उभे आहेत. शिष्ट नागरिक रदबदली करीत आहेत).

१ नाग०:सरकार, या गोरगरिबांच्या माउलींचा असा शेवट होऊं नये अशी आम्हां राजनिष्ठ नगरवासियांची कदमापाशीं विनंती आहे.

कोदं०:इचा अपराध अतिशय मोठा अतएव अक्षम्य आहे. तेव्हां या बाबतींत कोणाचेंहि म्हणणें ऐकलें जाणार नाही.

२ नाग०:सरकार, या मुलीच्या वडिलांच्या लौकिकाकडे आणि इच्या स्वतःच्या आजपर्यंतच्या वर्तनाकडे सरकारांनीं अवश्य लक्ष पुरविलें पाहिजे.

३ नाग०:सूर्यकुलाच्या सेवेंत इच्या घराण्याइतकी खस्त आजपर्यंत फारच थोड्यांना खावी लागली असेल.

१ नाग०:सरकार, या मुलीनेंहि राज्याची पुष्कळ सेवा केली आहे.

२ नाग०:आपल्या राज्यांत असें एकहि नगर नाही की, जेथें या मृणालिनीच्या औदार्याची ध्वजा कोणत्या ना कोणत्या तरी रूपानें झळकत नाही.

३ नाग०:आपल्या राज्यांत असा एकहि भाग नाही कीं जेथील रहिवासी इच्या उपकारांनीं बद्ध होऊन इचे धन्यवाद गात नाहीत.

१ नाग०:आपल्याच राज्यांतील काय पण परराज्यांतील लोकसुद्धां इच्या औदार्याचे पोवाडे गात आहेत.

२ नाग०:तेव्हां असल्या स्त्रीचा शेवट अशा भयंकर तऱ्हेनें झाल्यास सर्वांचीं अंतःकरणें अत्यंत कष्टी होतील.

दुर्ज०:गुन्हेगारासंबंधानें एवढें स्तोत्र गाणें आणि त्याच्याबद्दल इतकी सहानुभूति दाखविणें म्हणजे आपल्या सभ्यतेला बट्टा लावण्यासारखें आहे.

३ नाग०:आपल्या सभ्यासभ्यतेच्या काय कल्पना असतील त्या असोत, परंतु आमच्या मते आमचें वर्तन अगदीं योग्य आहे.

[मदालसा परिवारासह प्रवेश करते]

मदा०:तिला अजून आणलें नाही येथें?

कोद०:ती इतक्यांत येथें येऊन दाखल होईल, सरकार.

१ नाग०:महाराणीसाहेब, एक अर्ज आहे.

[गलबला]

मदा०:कसली गडबड आहे?

कोद०:सरकार, कांहीं शिष्ट नागरिक मृणालिनीला माफी देण्यांत यावी म्हणून रदबदली करण्यास आले आहेत.

मदा०:माफी? छे—नांव कशाला पाहिजे!

१ नाग०:सरकारांच्या चरणापाशीं राजनिष्ठ नगरवासियांची अशी सविनय प्रार्थना आहे—

मदा०:बस्. या बाबतींत प्रत्यक्ष परमेश्वराची प्रार्थनासुद्धां ऐकली जाणार नाही. चला, चालते व्हा येथून.

१ नाग०:सरकार फार दयाळू आहेत.

मदा०:खामोश! कोदंड, तिला लौकर कां आणीत नाहीत?

कोदंड० :ही आणलीच पहा तिला.

[मृणालिनीला आणतात]

२ नाग०:सरकार, इच्या वयाकडे तरी पहा.

मदा०:काय फाजील लोक आहेत हे कोदंड! या सर्वांना येथून घालवून द्या.

३ नाग०:सरकार, आम्ही अनन्य शरण आहोत.

[नमस्कार करतात]

लोक०:दया करा सरकार, माफी द्या—जीवदान द्या.

मदा०:चला, उचला यांना येथून, यापुढे जरतुमची वटवट चालू राहील तर वटवट करणाऱ्या तुमच्या जिभा छोटून टाकल्या जातील. घालवून द्या त्यांना. (शिपाई नागरिकांना दूर नेतात). आणा.—तिला अशी आमच्या समोर उभी करा. (मृणालिनीस पुढे करतात). काय गे सटवे, बोलतेस का आतां तरी विक्रांत कोठे आहे तो?

मृणा०:या जिऱ्हेचे शतशः तुकडे उडाले तरीसुद्धां तिच्याकडून तिला हें वृत्त कळणार नाही.

लोक०:शाबास—शाबास!!

मदा०:पहा—पहा—अशी बेताल होऊं नकोस. ही समोर रचलेली चिता कोणाकरितां आहे हें आलें का लक्षांत तुझ्या? तेव्हां पहा. चांगला विचार कर. या चितेचा तुला स्पर्श होण्यापूर्वी आपल्या बचावाची सोय पहावयास तुला सवड आहे. हा मृत्यूच्या दाराचा उंबरठा आहे.—नव्हे हा प्रत्यक्ष मृत्यूचा जबडा आहे. यांत एकवार तूं प्रवेश केलास म्हणजे या आनंदमय जगाकडे तुला नुसतें वळून पहातां सुद्धां यावयाचें नाही.

मृणा०:या अशाश्वत जगांत मृत्यूच्या जबड्यात कोण शिरलेला नाही? प्राण्याचा जन्म म्हणजेच मृत्यूच्या विक्राळ मुखांत प्राण्यानें केलेला प्रवेश होय. तेव्हां मृत्यूची भीति मीं कां बाळगावी? ही एकच चिता काय—पण अशा अगणित चितांची रांग जरी माझ्या समोर उभारविलीस, तरीसुद्धां या मृणालिनीच्या हृदयाला कंप उत्पन्न होणार नाही.

मदा०:ठीक आहे. चढवा—हिला चितेवर चढवा.

(शिपाई तसें करतात) [मध्येच एक गोसावी पुढे येतो].

१ गोसा०:नका—नका—सरकार, अशा निष्ठुर होऊं नका. बिचारीवर दया करा.

तिनें अजून या दुनियेचा काय अनुभव घेतला आहे?

मदा०:कोण रे हा गोसावडा! चला दूर न्या ह्याला.

[त्याला शिपाई ढकलूं लागतात, तो दुसरा पुढे येतो].

२ गोसा०:सरकार, आपण थोर आहांत—आपण महाराणी आहांत आणि थोरास दया हें भूषण आहे.

मदा०:काढा—त्यांना बाहेर काढा.

कोदं०:काढा—त्यांना दूर घालवून द्या.

(त्या दोघांना शिपाई दूर ढकलीत नेतात, तों तिसरा येतो).

[लोकांत गलबला होतो].

३ गोसा०:सरकार, या दगाबाज दुनियेंत मनुष्यानें आपण सुरक्षित आहोंत असें मानून दुसऱ्यावर नाहक जुलूम करणें ठीक नाही.

४ गोसा०:(पुढें येऊन) सरकार, काल हा क्षणैक सुखाचें आमिष दाखवून मूढ जीवांना अलगत दुःखाच्या गर्तेत ढकलून देतो. तेव्हां गुन्ह्याप्रमाणें शासन करतांनासुद्धां माणसानें दूरवर नजर ठेविली पाहिजे.

मदा०:हा काय चावटपणा चालला आहे! कोदंड, आमच्या बंदोबस्तांत फारच ढिलेपणा झालेला आहे. होळी संपल्यावर बंदोबस्ताकडे नेमलेल्या सर्व अधिकाऱ्यांना आमच्या समोर हजर करा. चला हटवा यांना येथून. काय सगळी अंदाधुंदी माजत चालली आहे! असल्या प्रसंगी इतकी अव्यवस्था म्हणजे काय?

[गोसाव्यांना ढकलूं लागतात].

३ गोसा०:आम्हांला वाटेल तर जगाच्या पार ढकलून द्या, पण सरकारांना या कृत्याबद्दल शेवटीं पश्चात्ताप झाल्यावांचून राहणार नाही. महाराणी साहेब, हें आपण आपल्या राज्याचें भूषण गमावीत आहांत हें लक्षांत ठेवा.

लोक०:बरोबर.

४ गोसा०:हें आपल्या साम्राज्यमुगुटांतील एक अत्यंत दैदीप्यमान रत्न आपण वेडेपणांनं उकिरड्यावर फेंकून देत आहां.

लोक०:खरी गोष्ट—खरी गोष्ट. [गोसाव्यांना गर्दीत ढकलून देतात].

मदा०:(मृणालिनीस) अग वेडे, ज्याच्याकरिता तूं आपणांस सुखासुखी जाळून घेत आहेस तो ह्या निष्ठेला पात्र नाही.

मृणा०:माझ्या एवढ्या निष्ठेला जर पृथ्वीवर कोणी पात्र असेल तर तोच एक महात्मा आहे.

मदा०:महात्मा? अरेरे! खुळी पोर. मृणालिनी, मला तुझी कीव येते. स्वतःच्या बचावाकरितां तुझ्यासारख्या एका अल्पवयी मुलीचा बळी देण्यास सज्ज झालेल्या भेकडाला तूं महात्मा समजतेस? काय म्हणावें तुला!

मृणा०:बाई, तुझ्या मतलबी बोलण्याला ही मृणालिनी फसणार नाही; उगाच कां आपल्या वाणीचा क्षय चालविला आहेस? [लोकांत खळबळ].

लोक०:शाबास—बायको असून मर्दासासारखे जबाब देते आहे, वारे वा! शाबास—शाबास!—

मदा०:कोण 'शाबास—शाबास' म्हणून ओरडत आहे? यापुढें जर कोणी असे उद्गार काढील तर तो एकदम कैद केला जाईल. (नोकरांस) पेटवारे आगट्या. (नोकर तसें करतात. मृणालिनीस) मृणालिनी, या तुझ्याभोवतीं गराडा देऊन उभ्या असलेल्या आगट्या नव्हेत. तर अक्राळविक्राळ रूप धारण करणारे हे प्रत्यक्ष यमदूत आहेत. तेव्हां यांच्याकडेपाहून तरी शुद्धीवर ये. हें असलें सोन्यासारखें तारुण्य असें मार्तीत ढकलूं नकोस.—

मृणा०:विश्वासघातानें मिळालेल्या पातकी विलासांत लोळत पडण्यापेक्षां हें यौवन या राक्षसी होळींत जळून खाक झालें तरी बेहेत्तर.

पद—दादुरवा बोल मोरा शोर०—
अशनि—पात शिरिं हो । खवळुनि हा प्रलयी दारुण ॥
महाभूत—गण अवचित मजवरि चालुनि येवो ॥ ध्रु० ॥
पसरुनि भीषण प्रचंड वदना । कृतांत मांडी जरि
धिंगाणा । पळहि मतिसि भय शिवे न अणुभरि ॥ १ ॥

लोक:शाबास-शाबास—

[टाळ्या पिटतात].

मदा०:कोदंड, हे लोक फारच बेफाम होत चालले. त्यांना सांगा कीं पुनः जर असें वर्तन त्यांच्याकडून घडलें तर त्यांचीं डोकीं मारलीं जातील.

कोदंड०:(लोकांस) लोक हो, मर्यादेच्या बाहेर आपल्या अशा विकारांना जाऊं देणें महाराणी सरकारच्या मते मोठा गुन्हा आहे.

मदा०:नव्हे—नव्हे. तर आमचा द्रोह करणारासंबंधानें आपली प्रीति अशा प्रकारानें, या ठिकाणीं व या प्रसंगीं व्यक्त करणे म्हणजे प्रत्यक्ष आमचा द्रोह करण्यासारखें आहे. तेव्हां यापुढें जर कोणी असल्या तऱ्हेचें गैरशिस्त वर्तन करील तर ताबडतोब त्याला ह्या होळींत जिवंत जाळून टाकण्यांत येईल. मृणालिनी, आतां त्या तुझ्या विक्रांताला हाका मार. आतां या कालस्वरूपी चितेच्या जबड्यांतून तुला तो कसा बाहेर काढतो तें पाहूं दे मला.

गोसा०:(गर्दीतून) विक्रांत दुनियेच्या पाठीवर जिवंत असतां या बिचारीची अशा रीतीनें मृत्युमुखांत आहुति पडेल असें वाटत नाहीं आम्हांला.

मदा०:(मोठ्यानें) हातच्या कांकणाला आरसा कशाला पाहिजे? विक्रांत दुनियेंत कर काय, पण प्रत्यक्ष या ठिकाणीं असता तरीसुद्धां या मदालसेच्या पंजांतून हिची सुटका करण्यास समर्थ होता ना. मृणालिनी, मरणाची तयारी कर.

मृणा०:माझीं तयारी आहे. लोकहो, येतें मी. तुमच्या सहानुभूतीबद्दल मी तुमची आभारी आहे. असाच या मुलीवर निरंतर लोभ असूं द्या. पवित्रतम राजकार्याकरितां मला मरण येत आहे याबद्दल मला परम हर्ष होत आहे. महाराज विक्रांत आणि चंद्रशेखर यांचें तुम्हां सर्वांना स्मरण असूं द्या.—बाळ वसंताचा आत्मयज्ञ-देवी देवांगनेची राजभक्ति—राणी सरोजिनीची सत्त्वप्रियता—

मदा०:बस्. तिला पुढें बोलूं देऊंन का. एक शब्द उच्चारूं देऊं नका.

मृणा०:बांधवहो, ईश्वर तुम्हां सर्वांना सुखी ठेवो.

मदा०:बंद—तोंड बंद करा तिचें.

लोक०:बोलूं द्या. तिला बोलूं द्या.

[गलबला]

मदा०:कोदंड, या लोकांची सरसहा कत्तल उडविण्याला हुकूम द्या.

लोक०:मृणालिनी, देव तुला सद्गति देवो.—देवा—देवा—

मदा०:फोडा, फोडा त्या देवाच्या नांवाने आकाश कोसळून पडेपर्यंत टाहो; फोडा. पेटवा रे चिता.

मृणा०:विक्रांत महाराज.

लोक०:विक्रांत महाराज—विक्रांत महाराज,

मदा०:(ओरडून) विक्रांत, ये ये कोठें कोनाकोपऱ्यांत दडून बसला असशील तर आपल्या भक्तांच्या हाकेला धावून ये. आणि हे आपल्या साथिदारिणीचे सुखसोहाळे पहा.

मृणा० व लोक०:विक्रांत महाराज, विक्रांत महाराज.

विक्रांत०:(गोसाव्यांच्या मेळ्यांतून गोसाव्याच्या वेषानें पुढें येतो व वेष टाकून प्रगट होतो. विक्रांताचे लोक आपापले वेष टाकून तरवारी उपसून चितेभोंवतीं जमतात व चिता विझवितात). पहा—पहा मदालसे, हा विक्रांत पहा, आपल्या भक्ताच्या हाकेसरशीं येथें धावून आला आहे आणि तुझ्या सर्व

सरदारांच्या—तुझ्या बहादुर सैनिकांच्या समोर या माझ्या साथिदारिणीला कालाच्या जबड्यांतून ओढून काढून घेऊन जात आहे. आतां तुझें काय सामर्थ्य असेल तें दाखीव. हा पहा मी चाललों.
[चितेवर चढून मृणालिनीस सोडवून घेतो. तुताऱ्या व जयजयकार].

मदा०:(ओरडून) अरे पकडा—पकडा. सर्वांना एकदम कैद करा. सर्वांची कत्तल उडवा.

कोदं० व दुर्ज०:कत्तल—कत्तल, शिंगें फुंका. फौजेस इशारा द्या.

विक्रा०:(चितेवरून उतरून) लोकहो, आम्हांला मार्ग द्या. रक्तपात आणि तोहि आमच्या बांधवांचा रक्तपात आमच्या तरवारींनीं व्हावा अशी आमची इच्छा नाही. पण आमच्याविरुद्ध जर कोणी आम्हांस तसें करण्यास भाग पाडील तर त्याचा दोष आमच्याकडे नाही.
[लोक मार्ग देतात. शिंगें, तुताऱ्या, जयजयकार. विक्रांत मृणालिनीस घेऊन आपल्या लोकांसह निघून जातो.]

मदा०:(ओरडत) पाठलाग करा. दौडा—चला—माझा घोडा आणा—चिलखत आणा.—तरवार आणा.—

[बेफाम होऊन गच्चीवरून उडी टाकून पहाते. कोदंड व दुर्जय तिला आवरून धरतात.]

[पडदा पडतो]

अंक चौथा समाप्त.

अंक पांचवा

प्रवेश १ ला

स्थळ: मदालसेचा राजवाडा.

[मदालसा, कोदंड, दुर्जय, सरदार, वगैरे. मद्यपान व नाचरंग चालू आहेत].

मदा०:(मध्येच) काय करावें? आज कांहीं केल्या मनाला उल्हास वाटत नाही.

कोदंड०:कां बरें असें व्हावें?

मदा०:विक्रांताच्या हालचालीचा अजून कांहींच सुगावा लागत नाही. हें कांहीं ठीक नाही. तो केव्हां येऊन आपल्यावर अकस्मात् घाला घालील कांहीं नेम नाही. अलीकडे किंचित् माझ्या मनाला त्याच्या संबंधानें भीति वाटू लागली आहे.

दुर्ज०:भीति वाटण्याचें कांहीं कारण नाही.

कोदंड०:मीं सर्वत्र कडक बंदोबस्त ठेवला आहे.

दुर्ज०:आणि माझे हेर सारखे डोळ्यांत तेल घालून रात्रंदिवस त्याला हुडकून काढण्याची खटपट करीत आहेत. तेव्हां महाराणी सरकारनीं अगदीं निश्चित असावे.

मदा०:हां, ठीक आहे. चालूं द्या पुढें (पुन्हां मद्यपान व नाच). (थोडा वेळ नाच झाल्यावर पुनः मध्येच) कोदंड, चंडवर्म्याकडील काय बातमी?

कोदंड०:कूर्मदुर्गाचा वेढा मजबूत आहे. सरोजिनी लौकरच जेरीस येईल असा रंग आहे.

मदा०:दुर्जय, मृणालिनीकडील कांहीं वर्तमान?

दुर्ज०:कांहीं विशेष नाही; सध्यां ती मणिनगरला जाऊन राहिली आहे.

मदा०:तेथें बसून काय करते आहे ती?

दुर्ज०:करणार काय? बसली असेल त्या विक्रांताच्या नांवानें मणी ओढीत. आणखी काय? नादावलेली पिसाट पोर ती! तिला दुसरें काय सुचणार?

मदा०:प्रेमाचा तडाखा बसला कीं पुरुष असो वा स्त्री असो, त्याची अशी दुर्दशा व्हावयाची. हूं चालूं द्या तुमचें नृत्यगायन.

[पुन्हां मद्यपान व नृत्यगायन सुरू होतें. नृत्यगायन ऐन भरांत आलें असतां एकदम एक शिपाई घाबऱ्या घाबऱ्या प्रवेश करतो].

शिपा०: महाराणी सरकार, दगा—दगा—उठा—सावध व्हा.—विक्रांत मोठ्या सैन्यानिशीं आपणांवर चाल करून येत आहे.

सर्व०: (एकदम घाबरून) विक्रांत आला—विक्रांत आला!—

मदा०: कोठें—कोठें—कोठें आहे तो?

शिपा०: तो मणिनगरच्या मार्गानें येत आहे. त्याच्या येण्याची बातमी वणव्याप्रमाणें सर्वत्र पसरत चालली असून राज्यांत जिकडे तिकडे अस्वस्थता माजत चालली आहे. त्याच्या वाटेवरच्या गांवांतील लोक त्याला भराभर गांवे खालीं करून देत आहेत व चंद्रशेखराची सत्ता मान्य करीत आहेत. दोन दिवसांच्या अवधींत त्याचें सैन्य पांचपट अधिक वाढलें आहे. तो उघड होऊन इकडे येऊं लागला तेव्हा अवघे काय ते त्याच्याजवळ पांच हजार लोक होते.

मदा०: म्हणजे? इतक्या लौकर त्याची फौज वाढली?

शिपा०: पण त्यांत काय नवल आहे? ठिकठिकाणची आपली फौज त्याला जाऊन सारखी मिळत आहे. त्याचें नुसतें नांव ऐकिलें कीं, लोक हत्यारें बांधून त्याच्या मुकामाची वाट पहात असतात.

मदा०: (चवताळून) कोदंड, विक्रांताच्या तोंडावर ताबडतोब सैन्य पाठवून आसपासचा मुलूख उद्ध्वस्त करवा. जीं गांवें, जीं शहरें, जे लोक त्याला अनुकूल होण्याचा संभव दिसेल तीं गांवें, शहरें जाळूनपोळून खाक करून टाका आणि त्या लोकांची एकसहा कत्तल उडवून टाका. बायका, मुलें, म्हातारीं—कोतारींसुद्धां जिवंत ठेवूं नका. सरसकट बीजन उडवून द्या. [दुसरा एक शिपायी येतो.]

२ शिपा०: सरकार, विक्रांत कुंतलपुरापाशीं येऊन थडकला!

मदा०: काय? कुंतलपुरापाशीं येऊन थडकला?

१ शिपा०: म्हणजे? तो परवां मणिपुरापासून दहा कोसांवर होता ना आणि आतां एकदम कुंतलपुरास आला?

मदा०: म्हणजे? एका दिवसांत तीस कोस मुकाम पुढें?

१ सर०: सरकार, विक्रांताची दौड विजेसारखी फार भारी असते.

२ सर०: तो शौर्यापेक्षांहि शिपायांच्या मजलीवरच बहुधा अधिक जय मिळवितो.

१ सर०: त्याची मोठी खुबी हीच कीं, प्रत्येक हालचाल तो विजेच्या वेगानें फार जलद करीत असतो.

२ सर०:त्यामुळें तो कोठें काय करतो याचा पत्तासुद्धां लागत नाही.

मदा०:माझाहि वेग विजेपेक्षां कांही कमी नाही. त्याचा नुसता विजेचा वेग आहे. पण मी स्वतः मूर्तिमंत वीजच आहे. चला मी स्वतः विक्रांताला तोंड द्यावयास निघतें आणि पहातें माझ्यापुढें त्या विक्रांताचा कितपत टिकाव लागतो तें. काय रे, त्याचें सैन्य किती आहे?

२ शिपा०:असेल तीस पस्तीस हजारांवर—

मदा०:असूं दे—वाटेल तेवढें असूं दे; मी त्याला भीत नाही. कोदंड, महाराणी स्वतः लढाईवर निघाली आहे असे चोहोंकडे जाहीर करवा. राज्यांतील प्रत्येक तरुणानें मजबरोबर लढाईवर निघालें पाहिजे म्हणून सक्त हुकूम फिरवा.—चला तुम्ही सर्व तयारीस लागा. विक्रांता, तूं आपल्या अलौकिक लोकप्रियतेच्या जोरावर माझ्याशीं टक्कर देण्यास येत आहेस. पण लक्षांत ठेव, कीं ही मदालसा तुझा धुव्वा उडविल्यावांचून राहणार नाही.—

[पडदा पडतो].

प्रवेश दुसरा

स्थळ:— विक्रांताची छावणी.

विक्रां०:(स्वगत) मृणालिनी आज पुन्हां माझ्याबरोबर लढाईवर येणार! छे—इचें माझ्याविषयीचें वेड आतां फारच अनावर होत चाललें आहे, क्षणभरहि ती मला विसंबत नाही आणि मला सोडून दूर राहात नाही. खरोखर, अशा लोकोत्तर स्त्रीचें इतकें उत्कृष्ट प्रेम मजवांचून इतर कोणा भाग्यशाली पुरुषावर जडलें असतें, तर त्या बिचाऱ्याला केवढी धन्यता वाटली असती. पण माझ्या नीरस अंतःकरणाला त्या प्रेमाचा चटका कसा तो लागत नाही. तिच्याप्रमाणें माझाहि तिच्याकडे अतोनात ओढा आहे. पण आम्हां दोघांच्या प्रेमाची उत्कटता सारखीच असली तरी त्यांची जात एक नाही. तिची माझ्या संबंधानें पतिभावना आहे आणि मला तर तिच्याविषयीं पत्नीस्नेहाची कल्पनाहि सहन होत नाही. तिच्या पतिप्रेमाचा माझ्यावर अलीकडे सारखा वर्षाव होत असतांहि, माझ्या अंतःकरणाचा प्रवाह निर्मल भक्तिभावनेच्या थड्या ओलांडून स्त्रीप्रेमासारख्या विषयसुखाच्या लालसेने दूषित झालेल्या प्रदेशांत कांही केल्या प्रवेश करीत नाही. मोठाच विलक्षण प्रसंग आला आहे. आतां यांतून पार कसें पडावें? छे—इच्याशीं इतक्या मोकळेपणानें वागण्यांतमोठी चूक झाली. माझी इच्छा नसतांहि मला नकळत माझ्या प्रेमवर्तनामुळें तिच्या प्रेमांकुराला पोषण मिळालें व त्याची एवढी वृद्धि झाली. आतां यापुढें हळू हळू कठोरपणाचा उपयोग केल्यावांचून सोय नाही. कठोरपणानें वागण्याचा आजवर मीं कितीदां तरी निश्चय केला. पण तडीसच जात नाही त्याला काय करावे![मृणालिनी प्रवेश करते].

मृणा०:महाराजांना मजकरितां फार वेळ खोळंबावें लागलें!

विक्रां०:कांहीं विशेष नाही.

मृणा०:मीं फार लगबग केली. पण झालाच थोडासा उशीर. महाराजांनीं त्याबद्दल क्षमा करावी.

विक्रां०:तुला क्षमा नेहमींच आहे. पण मृणालिनी, तूं आज मजबरोबर लढाईवर न आलीस तर नाही का चालणार?

मृणा०:पण मी म्हणतें येण्याला हरकत कोणती?

विक्रां०:गेल्या लढाईत तुला झालेल्या जखमा अद्यापि नीट भरून आलेल्या नाहीत.

मृणा०:पण महाराजांच्या जखमा तरी कोठें नीट बऱ्या झाल्या आहेत?

विक्रां०:मृणालिनि, आम्ही या रणदेवतच्या सेवेतील दास. आमचे हे नित्याचेच सुखविलास आहेत.

मृणा०:पण महाराज, आपणाप्रमाणें रणदेवतेचें दास्य मींही आतां पत्करिलें आहे.

विक्रां०:तरी सुद्धां तूं आज मजबरोबर येऊं नयेस असें मला वाटतें.

मृणा०:महाराजांच्या प्रेमळ मनाला मला त्रास झालेला पहावत नाहीं हें मी जाणतें. पण महाराज, आपणापासून दूर राहण्यापेक्षां आपणाबरोबर राहून आलेला कोणताहि प्रसंग मला कमी दुःखाचा— नव्हे मी म्हणतें अधिक सुखाचा—वाटतो. ज्या जखमांनीं महाराजांच्या प्रेमलोलुप दृष्टीला मला थोड्या दिवसांपूर्वी पात्र केलें त्या आज मला आपणापासून दूर राहूं देणार नाहीत.

विक्रां०:मृणालिनी, तुझी प्रकृति सुधारली नसतां मी तुला लढाईच्या मैदानावर चालण्याची तसदी कशी द्यावी? लोक मला दूषण नाहीत का देणार? तेव्हां मला वाटतें आज तूं मागें छावणींतच रहावेंस हें बरें.

मृणा०:महाराजांची तशी आज्ञाच असेल तर माझा इलाज खुंटला. बाकी छावणीत राहण्यापेक्षां मला महाराजांच्या समागमें युद्धभूमीवर येण्याचीच अधिक हौस वाटते. महाराज, आपणांलाखरेंच सांगूं?—

पद-बळ तेरा समजायोरे०—

बहु अपुल्या सहवासीं या प्रीती मना ॥ ध्रु० ॥

असुख—भावना विसरुनि गेले ॥

सुखचि दिसत जगिं सारें हें या नयनां ॥ १ ॥

काल जाइ कसा समजत नाहीं ॥

लीन सतत मन आनंदीं रणरमणा ॥ २ ॥

विक्रां०:(स्वगत) आला.—पुन्हां प्रेमाचा भुंगा लागला माझ्या कानाशीं गुणगुणावयाला. इचे हे मधुर शब्द ऐकले कीं माझें अंतःकरण अधिकाधिक कष्टी होतें. अमृताच्या डोहांत बुडून मरण्यासारखें झालें आहे हें. पण छे—मला या जाळ्यांतून दांडगाई करून सुटलेंच पाहिजे. आज हिनें मजबरोबर लढाईवर येतां नाहीं कामाचें, बस; हिनें मागें छावणींतच राहिलें पाहिजे. (उघड) मृणालिनी, क्षमा

कर. तुझ्याशीं कठोरपणानें वागून तुझ्या मनाला दुखविणें मला अतिशय जिवावर येतें. पण काय करूं? माझा नाइलाज आहे. वस्तुतः तुला आज्ञा करण्याचा माझा अधिकार नाही. पण जर माझी आज्ञा मानून छावणींत राहण्यास तयार असलीस, तर अधिकार नसतांही मी तुला आज्ञा करतो कीं तूं आज मजबरोबर रणांगणावर येऊं नयेस.

मृणा०:ठीक आहे. महाराजांची आज्ञा मला शिरसामान्य आहे. माझ्या शरीराला लढाईवर येण्याची सक्त मनाई करण्यांत आली असली, तरी माझ्या मनाला तसा कांहीं प्रतिबंधन नाही ना? तर मग मी माझ्या मनानें महाराजांच्या बरोबर लढाईवर येईन आणि जखमा सहन करून गेल्या तीन खेपांना या शरीरानें महाराजांची जशी सेवा केली तसें माझें मनहि आज महाराजांच्या आज्ञेंत सादर राहील. माझें शरीर अशक्त झालें असलें तरी माझें मन आपणाबरोबर लढाईवर येण्याइतकें खंबीर आहे, हें महाराजांच्या लक्षांत आहे हें पाहून मला आनंद होतो.

विक्रा०:मृणालिनी, तुझ्या मनाच्या खंबीरपणासंबंधाने माझी पूर्ण खात्री होऊन चुकली आहे परंतु खरें विचारशील तर तुझ्या मनानेंहि मजबरोबर येऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. पण तें होणें—

मृणा०:केवळ अशक्य आहे. आपली परवानगी असो वा नसो माझें मन आपणाबरोबर लढाईवर हें येणारच, आणि मी म्हणतें लढाईवरच काय, पण आपण कोठेंहि गेलांत तरी आपल्याबरोबर आपल्या छायेप्रमाणें तें सदासर्वकाळ असणारच.

विक्रा०:मृणालिनी, हे तुझे शब्द चंद्रकिरणाहूनहि शीतल असतां मला तापदायक होतात.

मृणा०:तापदायक होतात? आणि तें कां म्हणून?

विक्रा०:तें कां म्हणून? मृणालिनि, कां म्हणून काय सांगूं? अमृतप्राशनानें मनुष्य मरतो अगर कोमल कुसुमांच्या स्पर्शानें मनुष्याच्या अंगास चटके बसतात, असें जर दिसू लागलें तर त्याचें कारण काय सांगावें?

मृणा०:महाराजांच्या हृदयाला क्लेश होतील असें माझ्या शब्दांत काय होतें?

विक्रा०:तुझ्या शब्दांत काय होतें? काय सांगूं मृणालिनी, तुझ्या शब्दांत जें कांहीं होते, तें त्यांत नसतें तर बरें होते. अर्थावांचून शब्द निर्माण होते तर विषारी शब्दांनासुद्धां कोणास अपाय करतां येता ना. मग तुझ्या सारख्या अमृतमय वाणीच्या पदरीं दुर्जनतेचा दोष कसा येतो?

मृणा०:माझ्या शब्दांत महाराजांविषयींच्या प्रेमाशिवाय दुसरें काय होतें?

विक्रा०:हां—तेंच. तें—तें प्रेम—तें अमृत—तेंच या वाणींत नको होतें. किंबहुना त्या थोर अंतःकरणांत त्याचा मुळीं उद्भवच झाला नसता तरी फार चांगलें झालें असतें. पण हें व्हावे कसें? या देवतेला सोडून त्या दिव्य वस्तूनें दुसऱ्या कोणाचा आश्रय करावयाचा होता? तिच्या वास्तव्याला दुसरें कोणतें स्थान पात्र होतें?—

मृणा०: म्हणजे, म्हणजे काय म्हणतां महाराज, आपण हें! माझ्या प्रेमाचा आपल्या मनाला वीट वाटतो का?

विक्रां०: प्रेमाचा वीट! होय—पण तो विषय सध्या राहूं दे. पुनः बोलूं आपण केव्हां तरी त्यासंबंधानां. वस्तुतः प्रेम ही अवीट वस्तु आहे—पण नको तो विषय पुढें चालावयाला. मृणालिनी, येतोमी. माझे सैनिक अगदीं उतावीळ झाले असतील. (शिंंग वाजतें). हा पहा कुणाचा इशारा झाला. कृतांतसिंहाचे लोक चालू झाले. मला आतां गेलेंच पाहिजे. मीं तुला आज बरोबर घेतलें नाहीं, त्याचा भलताच अर्थ करूं नकोस. मला निरोप दे. तुझ्याशीं बऱ्याच गोष्टी बोलावयाच्या आहेत. माझें अंतःकरण मी तुला खुलें करून दाखविणार आहे—पण सध्यां नको त्याविषयीं कांहीं. दे, मला तुझी ही कृपादृष्टि नुसती मजबरोबर असली कीं सर्व मंगलदायी देवता मजवर प्रसन्न झाल्याच असें मी समजतां. येतोमी. तूं जाऊन तंबूंत स्वस्थ ऐस. युद्ध संपतांक्षणींच मी तुझ्या दर्शनाकरितां येईन.

मृणा०: महाराजांची प्रतापी तरवार आज युद्धांत पूर्ण यशस्वी होवो. (विक्रांत जातो). (स्वगत) विक्रमशाली वीरांच्या मस्तकावर विजयश्रीचा मुगुट ठेवणाऱ्या उदारशील रणदेवतांनो, माझ्या प्रियकरावर तुमचा प्रसादहोऊं द्या.—पण विक्रांत माझे खरोखरच प्रियकर आहेत का? होय. आहेतच ते माझे प्रियकर. माझें जर त्यांच्या ठिकाणीं निस्सीम—निश्चल—निर्व्याज प्रेम आहे तर ते माझे प्रियकर कसे नाहींत? मग माझ्या शब्दांपासून त्यांना त्रास होतो, असें ते आतां कां म्हणाले बरें? माझ्या अंतःकरणांत त्यांच्या विषयींच्या प्रेमाचा मुळीं उद्भवच झाला नसता, तर फार चांगलें झालें असतें, असें त्यांना आज कां वाटलें? प्रेमी माणसांच्या प्रेमळ शब्दांपासून मनाला त्रास व्हावा याचा अर्थ काय? माझें त्यांच्यावर प्रेम आहे ही माझी चूक आहे असें त्यांना कां वाटत असेल! पण छे. आजपर्यंत ते असें कधींच बोलले नाहींत उलट त्यांच्या प्रत्येक कृत्यावरून त्यांचें माझ्यावर अत्यंत प्रेम आहे, असें अगदीं स्पष्ट दिसत असे. मग आज असें त्यांचें चमत्कारिक वर्तन कां? पण नको तो विषय सध्यां. आतां चोहोंकडे युद्धाची गर्दी उसळेल आणि मनुष्यांच्या अंतःकरणांतील सर्व कोमल विकारांची होळी होऊन भयानक विकारांचीं पिशाचें सर्वत्र थयथयाट करून सोडतील; तेव्हां माझ्या प्रेमाचा बचाव करण्याकरितां मला तें आंतल्या आंत झांकून ठेविलें पाहिजे. पण प्रेमाला रणावर मरण आहे का? नाहीं; प्रेम रणावर अमर आहे. इतर सर्व सौम्य व मधुर विचारांचें जरी युद्धभूमि हें स्मशान असलें, तरी प्रेमाच्या देवतेचें हें नंदनवन आहे. प्रीतिदेवता सर्वालंकारांनीं नटून जर खरोखर कोठें सुप्रसन्न चित्तानें विहार करीत असेल तर, ती या वीरांच्या तरवारींनीं सुशोभित झालेल्या रणांगणावरच. कुमारिकांच्या निष्कपट अंतःकरणाप्रमाणें संग्रामदेवतेनें नटविलेला हा रणप्रासाद प्रीतिदेवतेचें अत्यंत प्रिय क्रीडामंदिर आहे; तेव्हां रणस्वामिनी भवानीची सखी ही प्रेमलता युद्धाच्या उष्णतेत करपून कशी जाणार?—

पद—राग बागेश्री; ताल—झपताल.

थोर रण—मातृ पद प्राप्त इस जाहलें ॥

म्हणुनि रणिं अभय ही । अमर ही त्या बलें ॥ ध्रु० ॥

रण—समय घोरतर । काल संहारकर ॥

मत्तसमरानुचर । हे हिनें नमविले ॥ १ ॥

अनल—ज्वाला अतुल । तेज प्रसवी प्रखर ॥

दुखवि कां तिजसि तें । प्रलयि जरि कोपलें ॥ २ ॥

(पडद्यांत आवाज होतात). झाली युद्धाला सुरुवात. आतां तंबूत परत न जातां पलीकडच्या टेकडीवरून युद्धाचा चमत्कार पाहूं. प्रेमलीलेला सदृशअसणारी ही युद्धक्रीडा कुमारिकेच्या प्रेममय अंतःकरणाला सदैव सुखदायक होवो!

[जाते].

प्रवेश तिसरा

स्थळ: रणांगण

[विक्रांत प्रवेश करतो].

विक्रांत: झाली, या बगलेच्या फौजेची धुळधाण उडाली. आतां एका पाव घटकेच्या आंत दुस्मान रणमैदान सोडून पळावयास लागेल. मदालसा बहादुर स्त्री खरी! तिने आज शौर्याची कमाल केली. युद्धाच्या गर्दीत आपला घोडा घालून तिला आमच्या सैन्यावर बेधडक तुटून पडतांना पाहून मला तिच्या निधळ्या छातीचें कौतुक वाटलें. आणि वास्तविक स्त्रीशीं झगडण्यांत कांहीं पुरुषार्थ नसतां हि त्या मदालसेच्या सामन्यास उभें राहिल्याबद्दल मला क्षणमात्र अभिमान वाटला. मी जर या ठिकाणीं ताबडतोब येऊन दाखल होतो ना, तर त्या जहांबाज बायकोनें विजयश्रीला आमच्या गोटांतून खात्रीनें खेचून नेलें असतें. पण या विक्रांताशीं झगडण्यांत आजपर्यंत रणांगणावर कोणाच्याहि वांट्यास जें भाग्य आलें नाहीं, तें हिच्या तरी वाट्याला कोटून येणार? इतकाहि पराक्रम गाजवून अखेरीस तिला हारच खावी लागली. आणि मीं मनांत आणलें तर तिला आज आपले प्राणहि या तरवारीच्या धारेवर बळी द्यावे लागते. पण छे—त्या नादान स्त्रीच्या रक्तानें मी आपली तरवार विटाळणार नाहीं. ती मला गांठून माझ्याशीं दोन हात करण्याकरितां सारखी धडपडत आहे. पण मी तिची धडपड सफल होऊं देणार नाहीं. अरे पण ही पहा ती इकडेहि आलीच. आतां आपण दुसऱ्या बाजूस गेलें पाहिजे. [जातो. मागून दुसऱ्या बाजूनें मदालसा येते.]

मदांत: विक्रांता, थांब—थांब असा तोंड चुकवून जाऊं नकोस. मी तुझी पाठ सोडणार नाहीं. माझें सर्व सैन्य आज रणमैदानावर गारद होऊन गेलें तरी तुला गांठून तुझ्याशीं दोन हात केल्यावांचून मी रणमैदान सोडणार नाहीं. आज चार लढायांत मीं तुझा सारखा पिच्छा पुरविला आहे, आणि तूं प्रत्येक वेळीं माझा सामना टाळीत आला आहेस; पण आज मी तुझी पुरी पाठ पुरविणार. मला मरण आलें तरी तें तुझ्या हातूनच आलें पाहिजे. एखाद्या क्षुद्र कीटकाकडून मी मारली जाणार नाहीं, आणि तुलाहि इतरांच्या हातून मरूं देणार नाहीं. तुझ्या हातानें मीं अगर माझ्या हातानें तूं असेच आपण मेलें पाहिजे. तेव्हां थांब—माझ्याशीं लढ आणि आपणां दोघांपैकीं दुनियेंत यापुढें कोणी नांदावें याचा कायमचा निकाल लावून घे. पण छे—तो गेला—गेला पार निघून दुसरीकडे. मिसळला युद्धाच्या गर्दीत आणि दिसेनासाहि झाला. आतां त्याला मी कसा गांठूं? (पडद्यांत विजयदुंदुभींचा नाद.) आं—हा विजयदुंदुभींचा नाद कोणीकडून उठला? माझा पराजय झाला का? (मदालसेचा जयजयकार) छे—हा जयघोष माझ्या नांवांचा होत आहे. मग काय मी विजयी झालें?

१ शिपांत: (प्रवेश करून) सरकार, आनंदाची वार्ता. सरकार विजयी झाले.

२ शिपा०:(प्रवेश करून) विक्रांताच्या मुख्य सैन्याचा मोड झाला. कृतांतसिंहास कोदंडांनी कैद केलें. चंद्रशेखराचें निशाण आपल्या लोकांच्या हस्तगत झालें.

मदा०:ही आनंददायक वार्ता आणल्याबद्दल मीं तुम्हांला माझ्या खास तैनातीत दाखल केले आहे. (पाहून) पण हें काय? विजयदुंदुभी एकदम बंद कां झाल्या? जयघोष मध्येच कां थांबला? नुकत्याच आग विझालेल्या जागीं लढाईच्या ज्वाला पुन्हां कां भडकूं लागल्या?— [३ सरदार प्रवेश करतो.]

३ सर०:(घाबऱ्या घाबऱ्या) महाराणी सरकार, धांबा.—कोदंडांना मदत करा. नाहीतर लढाईत आतांपर्यंत आपल्या लोकांनी कमाविलेलें सारें यश पुन्हां शत्रूच्या पदरांत पडणार आणि आपला पुरापुरा मोड होणार.

मदा०:म्हणजे पुन्हां लढाईनें उलट खाल्ली? जयापजयाचें पारडें एका क्षणांत बदलूं लागलें? —विक्रांतानें इतक्यांत या टोंकापासून त्या टोंकाला हल्ला नेला?

४ सर०:(प्रवेश करून) सरकार, धांवा—मृणालिनीनें कोदंडांना जखमीं केलें.—आपल्या लोकांचा दम सुटला.—मृणालिनी, कृतांतसिंह चंद्रशेखराचें निशाण हरण करून परत चाललीं—

मदा०:मृणालिनी! छे, मृणालिनी नसेल—तो विक्रांत असेल. कृतांतसिंहाच्या कृतांतावर—माझ्या बहादुर कोदंडावर—मृणालिनी कसा जय मिळवील?

५ सर०:(प्रवेश करून) चला—सरकार, चला. आपले लोक कोदंडांना रणभूमीवर टाकून पळत सुटले. मृणालिनीच्या लोकांनीं सरसहा कत्तल सुरू केली. कृतांतसिंहानें गमावलेली विजयश्री मृणालिनी आपल्या हातून हिसकावून घेऊन चालली.

मदा०:मृणालिनी—मृणालिनी. जेथें तेथें विक्रांत, नाही तर मृणालिनी. तुम्ही सारे विक्रांताला या बाजूला डांबून टाका. मी आतां त्या मृणालिनीची जाऊन गडडी वळते. या मदालसेच्या पंजांतून वाटेल त्यानें जयश्रीमिळवून न्यावी म्हणजे काय? चला. तुम्ही सारे विक्रांतावर तुटून पडा. जा, निघा. (सर्व जातात). हे रणदेवते, विक्रांतावर आसक्त असलेली ही तुझी खुळी पोरगी जयश्री, आपल्या सवतीच्या गळ्यांत पडून प्रियकराच्या आराधनेला निघाली आहे. पण यामुळें विक्रांताचें प्रेम तिच्या पदरांत न पडतां मृणालिनीच्या पदरांत पडेल, हें त्या वेडीला कळत नाही. तेव्हां ऊठ, जागी हो; आणि वेळीच सावध होऊन आपल्या मुलीला तिच्या लबाड सवतीच्या हातांतून सोडीव. ये—मृणालिनीला मातीस मिळविण्यास मी निघालें आहे तेव्हां माझ्या तरवारींत संचार कर—आणि तुझ्या साहाय्यानें तुझ्या मुलीच्या वाटेतील हा सवतीचा कांटा मला उपटून टाकूं दे.—

[त्वेषानें निघून जाते].

प्रवेश चौथा

स्थळ: मृणालिनीचा तंबू
[विक्रांत व मृणालिनी]

विक्रां०:मृणालिनी, मी आज अगदीं भांबावून गेलों आहे.

मृणा०:महाराजांना भांबावून जाण्याचें कारण काय?

विक्रां०:मृणालिनी, आज आमच्या पक्षाला अलौकिक यश प्राप्त करून देऊन तूं मजवर अपरिमित उपकार करून ठेवले आहेस, त्यांची फेड कशी करावी हें मला समजत नाही.

मृणा०:महाराज, पण हे मुळीं उपकारच नव्हत. तें माझें कर्तव्यच होतें.

विक्रां०:तरी पण तुझ्या कृत्याबद्दलचें पारितोषिक तरी तुला मिळालें पाहिजे.

मृणा०:महाराज, पारितोषिकाच्या लालसेनें कांहीं मी आपल्या पक्षाची सेवा करीत नाही.

विक्रां०:पारितोषिकाची आकांक्षा तिळमात्रहि न धरतां तूं आमच्या पक्षाची सेवा करीत आहेस, हें खरोखरच तुझ्या अंतःकरणाचें थोरपण आहे. आणि त्याचेबद्दल तुला पारितोषक देण्याची तुझ्याप्रमाणे मलाही आवश्यकता दिसत नाही. पण माझी जी सेवा तुझ्याकडून आतांपर्यंत झाली आहे तिच्याबद्दल मी तुझे उत्तराई झालेंच पाहिजे.

मृणा०:तें कां म्हणून?

विक्रां०:कारण माझी सेवा करणें हें तुझें कर्तव्य नव्हतें.

मृणा०:नाहीं. आपली सेवा करणें माझें कर्तव्यच होतें आणि त्या कर्तव्याबद्दलहि आपणाला उत्तराई व्हावेसे वाटत असेल तर आपली कृपा मजवर निरंतर असूं द्यावी म्हणजे झालें.

विक्रां०:कृपा तर नेहमीची आहे. पण असमर्थाची कृपा असली काय आणि नसली काय सारखीच आहे.

मृणा०:महाराज, आपण असमर्थ कसें म्हणतां? विक्रांत जर असमर्थ, तर या जगांत आतां समर्थ तरी कोणाला म्हणावें? प्रसन्न झाले असतां, जे आपल्या इच्छामात्रेंकरून सेवकाचे वाटेल ते मनोरथ पूर्ण करू शकतात, त्या निग्रहानुग्रह समर्थ पुरुषांना असमर्थ कसें म्हणतां येईल?

विक्रां०:मृणालिनी, इतरांच्या संबंधानें मी कितीहि समर्थ असलो तरी तुझ्या संबंधाने मात्र मी पूर्ण असमर्थच आहे. कारण प्रसन्न झालों असतांहि तुजवर कांही प्रसाद करतां येईल असें मला वाटत नाही. तुला देण्याकरितां तुझ्या योग्यतेला साजेसें असें कांहीं मजजवळ उरलेलें नाही. कारण आम्हां शिपायांचे धन काय तें तरवारीच्या जोरावर समरांगणांत मिळविलेलें यश आणि लोकांनीं प्रेमळपणानें बहाल केलेली कीर्ति. पैकीं समरांगणावरील यश हें मी आपल्या बांधवांच्या चरणीं कायमचें वाहिलेलें असल्यामुळें त्यावर आतां माझी मालकी राहिलेली नाही. आणि माझी कीर्ति ही तर मीं तुला यापूर्वीच अर्पण केलेली आहे. तेव्हां तुझ्या उपकारांचे ऋण सदासर्वकाळ शिरावर वागविणें एवढेंच आतां माझ्या वाट्यास राहिलेलें आहे. आणि आजपासून तुझ्या पायांची धूळ या मस्तकावर धारण

करून मी मृणालिनीचा जन्माचा ऋण आहे ही गोष्ट मी जगाच्या निदर्शनास नेहमी आणीत राहीन. तेव्हा मृणालिनी, आजवर देव, राजा आणि गुरुजन यांच्यावांचून ज्यावर कोणाची सत्ता चालू शकली नाही तें हें विक्रांताचें मस्तक माझ्या सत्तेचें म्हणून मी तुझ्या चरणावर अर्पण करीत आहे. त्याचा कृपा करून स्वीकार कर.

[तिच्या पायांवर मस्तक ठेवूं लागतो].

मृणा०:(दूर सरून) महाराज, नका; आपल्याकडून आपल्या या थोर शिरकमलानें पूजा करून घेण्याइतकी या पायाची योग्यता नाही.

विक्रा०:नाहीं. मृणालिनी, या पायांची थोरवी खरोखर मोठी आहे.

पद—कर मूल सखी०—

पद—कुवलयिं या विमला । कमला करि लीला ।
सुगुणवती सुरयुवती । सकल येती सेवेला ॥ ध्रु० ॥
आत्मयज्ञरूप हरी । प्रकट जिथें चिरकालीं ॥
गुणगणना त्या चरणा । कवण तुला?

(नमस्कार करून तिच्या पायांची माती मस्तकास लावीत) देवा, ही पवित्र मृत्तिका आपल्या स्पर्शानें या माझ्या मस्तकाला पावन करो. मृणालिनी, येतों मी आतां. तूं आज फार श्रमली आहेस. तेव्हा तूं आतां स्वस्थ जाऊन विश्रांति घे.

[जातो].

मृणा०:(स्वगत) परमेश्वरा, या उदार आत्म्याला सदैव सुखांत ठेव. यांचें हें चमत्कारिक पण उदार वर्तन मला दर पळाला अधिकाधिक त्यांच्या जवळ जवळ ओढीत आहे. मला तर अलीकडे ते प्रत्यक्ष देवच वाटूं लागले आहेत. प्रियकराच्या ठिकाणी देवाची भावना उत्पन्न होऊ लागली म्हणजे प्रेम परमावधीस चाललें असे नाही का होत? सकाळच्या त्यांच्या बोलण्यानें माझ्या मनावर जें थोडेसें उदासीनतेचें पटल पडलें होतें, तें पुन्हां आतांच्या वर्तनानें नाहीसे झालें. क्षणांत सुख—क्षणांत दुःख देणारी ही प्रीति कुमारिजनांची सखी म्हणून म्हणतात; पण मला ती तारुण्यदशेबरोबर आम्हां कुमारिकांच्या राशीस आलेली दुष्ट ग्रहदशाच वाटते.

पप—पानी भरेली०—

प्रीति जगिं या वैरि खरी अबला जना आम्हां ही ॥ ध्रु० ॥
घेउनि जनना मृदुल हृदयिं या।
घालि तयावरि । घाव कठोरा ॥ १ ॥
परवश करुनी भ्रमवि जगतिं या ।
लावि गळ्याला । फांस अघोरा ॥ २ ॥

सकाळपासून उद्विग्न झालेल्या चित्ताला आतां समाधान वाटत आहे, तेव्हां आता मला क्षणमात्र विश्रांति मिळेल.—

[जाते].

प्रवेश पाचवा

स्थळ: विक्रांताचा तंबू.
[विक्रांत विचार करीत आहे].

विक्रां०:(स्वगत) आजचा प्रसंग मोठा बिकट आहे.:अज्ञानतः कां होईना पण आपणच वाढविलेल्या एका थोर कुमारिकेच्या अत्यंत नाजुक प्रेमलतेला आपणच छेदून पाडावयाची म्हणजे निर्दयपणाचें अधम राक्षसी कर्म नव्हे का? आणि असलें हें लांछनास्पद आसुरी कर्म म्हणजे या विक्रांतांच्या नीचपणाची, कृतघ्नतेची कमालच झाली नाही का म्हणायची? पण काय करावें? त्या राक्षसी कर्माला प्रवृत्त होण्यावांचून गत्यंतर उरलें नाही. मला तें फार नाजुकपणाने उरकलें पाहिजे. देवा, मला या कठिण प्रसंगांतून निभावून ने अशी माझी तुझ्या पायापाशीप्रार्थना आहे. अतिशय उत्कट प्रेमाच्या निराशेचा देखावा म्हणजे कोण भयंकरता!—छे, मला तर कल्पनाहि नुसती असह्य वाटते.—मृणालिनी आलीच.—मना, असें सैरावैरा धांवूं नकोस. एका ठिकाणीं स्थिर हो. लढाईच्या मैदानावर तुमुल युद्धाच्या ऐन गर्दीतसुद्धां जें कधीं डगमगलें नाही त्यानें आज असें चंचलपण कां प्रगट करावें?—पण हा मनुष्यांच्या कत्तलींनीं भेसूर दिसणाऱ्या लढाईपेक्षांहि अधिक भयाण प्रसंग नाही का? मजवरचा हा प्रसंग टाळून जर कोणी मला आणखी शंभर लढाया करण्यास सांगेल तर त्याची ती आज्ञा मोठ्या आनंदानें मान्य करीन—पण हा प्रसंग नको.—

(मृणालिनी येते).

मृणा०:महाराजांचें केव्हां येणें झालें?

विक्रां०:मी हा आतांच आलों.

मृणा०:महाराजांची प्रकृति ठीक आहे ना?

विक्रां०:प्रकृतीमध्ये जर मनाचा अंतर्भाव होत नसेल तर माझी प्रकृति ठीक आहे.

मृणा०:म्हणजे! महाराजांच्या मनाला कांहीं त्रास होत आहे का?

विक्रां०:होय आणि तेवढ्याकरितांच तुला बोलावलें आहे.

मृणा०:महाराजांनीं आज्ञा करावी, मी सेवेला हजर आहे.

विक्रां०:मृणालिनि, माझा तुझा सेव्यसेवकसंबंध आतां उरलेला नाही.

मृणा०:कां बरें?

विक्रां०:कारण, गेल्या लढाईपासून आपलें नातें बदललें आहे. वस्तुतः मीं त्या नात्यानें कधीं तुझ्यापाशी वागण्याची अपेक्षाच केली नव्हती. तूं तसा संबंध पाळीत आहेस, पण तोहि त्या दिवशीं आपण बदलला आहे. बरें तें राहूं दे. बैस येथें, आणि माझें म्हणणें शांतपणानें ऐकून घे. मृणालिनि, त्या दिवशी दिलेल्या पारितोषिकानें माझ्या मनाचें समाधान झालें नाहीं, तेव्हां तुला आणखी कांहीं तरी द्यावें म्हणून मीं तुला मुद्दाम आल्याबरोबर बोलावणें पाठविलें. कारण, मला पुनः एक—दोन दिवसांकरितां छावणी सोडून बाहेर जावयाचें असल्यामुळें तें आजच देऊन टाकावें असें मीं योजलें आहे. पण थांब. मला तुला एक इशारा देऊन ठेवूं दे. पारितोषिकाच्या गोड नांवाला भुलून अगोदरच आनंदांत गर्क होऊं नकोस. कारण मी जी वस्तु तुला देणार आहे ती अमृताहूनहि मधुर, चंद्राहूनहि शीतल आणि स्वर्गाहूनहि थोर आहे; पण तिचें दान करीत असतां देणाराला व घेणारालाहि ती अत्यंत तापदायक होणारी आहे.

मृणा०:तर मग मला वाटतें आपण ती मला न दिलेली बरी.

विक्रां०:छे. मीं ती तुला दिलीच पाहिजे. आणि मीं ती तुला देणारच.

मृणा०:महाराजांचा तसा निश्चय असेल तर कितीहि तापदायक असली तरी मी ती घेतलीच पाहिजे. महाराज, सांगा कोणती वस्तु ती?

विक्रां०:मृणालिनि, त्या दिवशीं तुझ्या चरणीं वहिलेल्या या माझ्या महाभाग मस्तकाशिवाय माझ्याजवळ एक अत्यंत थोर अंतःकरण आहे. आणि तुला तें मीं आज देणार आहे.

मृणा०:काय—काय म्हणतां महाराज? आपलें थोर अंतःकरण आपण मला देणार? अहाहा—देवा—कोण आनंदाचा क्षण हा! माझ्या सर्व आशा सफल झाल्या—माझे सर्व मनोरथ पूर्ण झालें. महाराज, मी आपली अत्यंत आभारी आहे.

[त्याच्या पायाशीं गुडघे टेकूं लागते].

विक्रां०:हां—मृणालिनि, थांब इतक्यांत आनंदून जाऊं नकोस. मी आपलें अंतःकरण तुला देतों असें बोललों नाहीं. कारण माझ्या अंतःकरणावर माझी मुळीं सत्ताच नाहीं. त्यावर त्यापूर्वीच दुसऱ्याचें स्वामित्व स्थापन झालेलें आहे. आणि मी म्हणतों कदाचित् माझी मालकी असती तरीसुद्धां तुझ्या अमोलिक सेवेचें पारितोषिक होण्याची त्याची खात्रीनें किंमत नव्हती. पण मी जें अंतःकरण तुला देणार आहे त्यानें मात्र तुझ्या सेवेचें मोल बरोबर करतां येईल.

मृणा०:महाराज, मला तर आपल्यापेक्षां दुसऱ्या कोणाच्याहि अंतःकरणाची महती अधिक वाटत नाहीं. असें असतां आपल्या अंतःकरणापेक्षांहि अधिक मोलाचें असें हे कोणाचें अंतःकरण आहे?

विक्रां०:तें एक अत्यंत थोर अत्यंत—उदार—असें एका देवांगनेचें दिव्य अंतःकरण आहे.

मृणा०:पण महाराज, तें तर मला आपण देण्यापूर्वीच मिळालें आहे. देवी देवांगनेचा आत्मा माझ्याशीं पूर्ण तन्मय झाला असल्यामुळें देवीचें थोर अंतःकरणहि माझ्याजवळ आहे. आणि खरें विचाराल तर महाराज, त्या दिव्य अंतःकरणाच्या दैवी स्फूर्तीनेच माझी आपल्या ठिकाणीं निस्सीम प्रीति जडली आहे.

विक्रां०:मृणालिनि, तें जरी तुझ्याजवळ असलें तरी त्यावर मालकी माझी आहे.

मृणा०:वाटल्यास आपली मालकी मी मान्य करतें—

विक्रां०:पण मी माझ्या लाडक्या देवांगनेच्या अंतःकरणासंबंधानें बोललों नाहीं. कारण तिचें अंतःकरण दुसऱ्याच्या स्वाधीन करणें म्हणजे तिचा विश्वासघात करण्यासारखें आहे.

मृणा०:मग दुसऱ्या कोणत्या देवांगनेचें दिव्य अंतःकरण आपल्या स्वाधीन झालेलें आहे? ही एवढी भाग्यशाली दुसरी देवांगना कोण?—

विक्रां०:मृणालिनि, ही अत्यंत गुह्य गोष्ट आहे. पण तुझ्याजवळ मन मोकळे करून बोलण्याला मला कांहींच संकोच वाटत नाहीं. तुला ऐकून अचंबा वाटेल, पण मी सांगतोच तुला. मृणालिनि, या चांडाळ विक्रांतानें आपल्या अंतःकरणांतील स्त्रीप्रेमाचा लवलेशहि मोबदल्यांत न देतां एका उदारतुल्य स्त्रीच्या अंतःकरणाचा अपहार केलेला आहे.

मृणा०:महाराज, काय म्हणतां आपण हें? आपल्या हातून—महाराज विक्रांतांच्या हातून—असें निंदकर्म घडलें!

विक्रां०:होय. घडलें खरें पण त्याला माझा अगदीं नाइलाज होता. मी त्या अंतःकरणाचा कधींहि अभिलाष केला नव्हता आणि त्याच्या प्राप्तीची पात्रता माझ्या अंगीं आहे असेंहि मला कधीं वाटलें नाहीं. पण इतकें असूनहि हें कर्म माझ्या हातून घडून आलें आणि त्या निंद्य पातकाचें परिमार्जन करण्यासाठीच तें मी तुला अर्पण करणार आहे.

मृणा०:पण असें करण्यानें पूर्वीच्या अपहाराच्या पातकांत आणखी विश्वासघाताच्या पातकाची भर पडणार नाहीं का?

विक्रां०:वास्तविक भर पडली पाहिजे. पण ती पडणार नाहीं. इतकेंच नव्हे तर असें केल्यानें पहिल्या अपहाराच्या पातकाचाहि दोष नाहींसा होईल.

मृणा०:म्हणजे? देवीचें अंतःकरण मला देण्यांत देवीचा विश्वासघात होत नाही ना!

विक्रां०:होय, कारण त्या ठिकाणीं एकीची वस्तु दुसरीच्या स्वाधीन केल्यासारखी होते.—

मृणा०:आणि येथें?

विक्रां०:तसें होत नाही. या ठिकाणीं ज्याची वस्तु त्यालाच परत केल्यासारखी होत आहे.

मृणा०:म्हणजे-म्हणजे! आपल्या या भाषणाचा अर्थ तरी काय महाराज?

विक्रां०:याचा अर्थ हाच कीं मृणालिनीनें विक्रांताच्या संमतीवाचून विक्रांताची इच्छा नसतां, त्याला दिलेलें अंतःकरण आज विक्रांत प्रेमादरपूर्वक मृणालिनीला परत करीत आहे. तिनें विक्रांताची ही प्रेमाची भेट आनंदानें स्वीकारावी.

मृणा०:हाय रे देवा!—अखेरीस हेंच का पारितोषिक मला मिळावयाचें होतें?

विक्रां०:मृणालिनी, काय सांगूं? तुझ्या उज्ज्वल प्रेमाची जिनें किंमत करतां आली असती ती वस्तूच आता मजजवळ उरलेली नाही—मग तुझ्या प्रेमावर मी आपला हक्क कसा दाखवूं? मोबदला देण्याचें सामर्थ्यअसल्यावांचून माणसानें दुसऱ्याच्या अर्थावर वांछा कशी धरावी? हा सज्जनांचा मार्ग आहे का? हा नीतीचा व्यवहार होईल का?

मृणा०:पण महाराज, प्रेमाला मोबदल्याची अपेक्षा असते कोठें?

विक्रां०:होय. तुझें म्हणणें बरोबर आहे. खरें प्रेम निरपेक्षच असतें यांत शंका नाही. पण निरपेक्ष म्हणजे तें कशाचीच अपेक्षा करीत नाही असें मात्र नाही. त्याला त्याच्याच जातीच्या प्रेमाच्या मोबदल्याची तरी अपेक्षा नेहमीं असतेच.

मृणा०:होय. असते खरी ही अपेक्षा. आपण ज्यावर अतोनात प्रेम करतां त्यानें आपल्यावरहि उलट तसेंच प्रेम करावें असें प्रत्येकाला वाटतें खरें-पण महाराज, हें स्वाभाविक नव्हे का?

विक्रां०:होय. अगदीं स्वाभाविक आहे. पण मृणालिनी, प्रेमाचा मोबदला प्रेमानें नेहमी मिळतोच असें नाही.

मृणा०:म्हणजे महाराज, आपलें माझ्यावर मुळीं प्रेमच नाही का?

विक्रां०:प्रेम नाही असें कसें होईल? तुझ्यावर माझें अत्यंत प्रेम आहे. पण मृणालिनी, तूं ज्या जातीच्या प्रेमाची माझ्यापासून अपेक्षा करीत आहेस त्या जातीचें मात्र तें प्रेम नाही.

मृणा०:तर मग महाराज, आपण आजवर माझ्याशीं प्रतारणा केलीत.

विक्रां०:छे, तुझ्याशीं प्रतारणा करण्याची कल्पनाही ईश्वरसाक्ष या मनाला आजपर्यंत कधीं शिवलेली नाही. उलट तुझ्याशीं प्रतारणा करावयाची नाही म्हणून तर हा तुझें मन दुखविण्याचा अत्यंत दुःखदायक प्रसंग मी आपणांवर ओढून आणला आहे.

मृणा०:तर मग आपणांवर प्रेम करण्यांत माझ्याकडून मोठा गुन्हाच घडला म्हणावयाचा!

विक्रां०:नाहीं. गुन्हा घडला असें मला कांहीं वाटत नाही. पण ही चूक झाली एवढें मात्र खरें.

मृणा०:चूक झाली? आपणांवर प्रेम करण्यांत माझी चूक झाली? महाराज, काय म्हणतां आपण हें? अहो, आपणांवर प्रेम करावयाचें नाही तर दुसरें कोणावर प्रेम करावयाचें? मला तर वाटतें कीं, महाराजांशिवाय इतरांवर माझें प्रेम जडतें, तर मात्र माझी खरोखरच चूक होती. महाराजांच्या चरणांवर माझें चित्त लुब्ध झालें हें मला माझें परम भाग्य वाटते.

विक्रां०:आणि मृणालिनी, मलाहि तें तुझ्याप्रमाणेच परम भाग्य वाटावयास पाहिजे होतें. पण दुर्दैवाने तसें मला वाटत नाही त्याला मी काय करूं?

मृणा०:तर मग माझें प्रेम महाराजांच्या पवित्रतम यशाला कमीपणा आणणारें आहे असें महाराजांना वाटतें? आणि तें खरेंहि आहे. आपल्या प्रेमाच्या पारड्यांत तोलण्याच्या लायकीचें तें नाही हें मलाहि समजते आहे.

विक्रां०:नाहीं. मृणालिनी, तुझें प्रेम मी कमी प्रतीचें लेखीत नाही. तें प्रेम म्हणजे खरोखरच या लोकीं दुर्मिळ असणारी एक दिव्य वस्तु आहे. असली दुर्लभ वस्तु ज्याला लाधेल तो मोठा भाग्यवान् पुतळा समजला पाहिजे. पण असल्या अलौकिक दिव्य पदार्थाचा अभिलाष धरण्याचा हक्क मला पोहोचतो असें मला वाटत नाही.

मृणा०:कां बरें वाटत नाही?

विक्रां०:कारण मी त्या तुझ्या थोर प्रेमाला पात्र आहे असें माझें मन मला सांगत नाही. मृणालिनी, माझा निरुपाय आहे. श्रीप्रेमाला आतां या अंतःकरणांत मुळीं थाराच उरलेला नाही. माझ्या देवांगनेच्या बरोबर त्या उदात्त दैवी विकाराचाहि या अंतःकरणांतून अस्त झाला आहे.

पद—एजि तुमबिन जिएरा—

रसविरहित सरसें मानस हें ॥

प्रणया विन्मुख शून्य उदासी ॥

मानस हें ॥ ध्रु० ॥

त्वत्प्रेमा—विधु—प्रतिबिंबा या ॥

सुरम्य नर्तन—केलि कराया ॥

अवकाश लवहि नच राहे ॥ १ ॥

मृणा०:महाराज—

पद—सुरगपिया व्यारी—

जड जीवित आतां कसें घालवूं? ॥ व्यथितशा या मना ॥

केंवि सुखवूं? आतां कसें शांतवूं? ॥ ध्रु० ॥

निराधार मी जगिं; कैशी करुणदशा ही साहूं? ॥ १ ॥

शून्य धरणि सारी मजला । मरण—पथा का सेवुं? ॥ २ ॥

विक्रां०:मृणालिनी, तूं तरुण आहेस. आणि एखाद्या तरुणावर प्रेम करून अजूनहि तूं आपलें जीवित सुखमय करून घेऊं शकशील. तुझ्या प्रेमाला पात्र होण्यासारखा भाग्यशाली तरुण या ब्रह्मावर्तात सहज सापडेल.

मृणा०:पण महाराज, मला आपल्याशिवाय दुसऱ्या कोणावर प्रेम करायचेंच नाही.

विक्रां०:माझा नाइलाज आहे. मृणालिनी, यापुढें संन्यासदीक्षा घेऊन ईश्वरी ज्ञानाचा अभ्यास व प्रसार करण्याचा माझा निश्चय झाला आहे. तेव्हां आतां हें उच्च ध्येय टाकून मी पुन्हां प्रपंचांत स्वतःला गुरफटून कसा घेऊं? स्त्री—पुत्रांच्या मोहानें अंध होऊन माझें चित्त माझ्या ध्येयापासून च्युत होऊं नये म्हणून ईश्वरानें आता मला त्याहि बंधनांतून मुक्त केलें आहे. तेव्हां अनायासें प्राप्त झालेल्या या स्वातंत्र्याला पुन्हां विवाहबंधनानें मी मर्यादित कसा करूं?

मृणा०:तर मग आपणाला स्त्री ही उच्च ध्येयापासून पुरुषाला भ्रष्ट करणारी एक महा पापिणी कृत्या वाटते.

विक्रां०:छे, मृणालिनी, मी स्त्रीची एवढी कमी किंमत समजत नाही. उलट मला असें वाटतें—

पद—वारिवेंगणें०—

ललना खरी । खनी मंगलाची ॥

भवार्ता जना । गंगा सुधेची ॥ ध्रु० ॥

मधु—माधुरी दे । हालाहलाला ॥

अति कोमला । अबला—बला ॥

असुरी कराया । गति ना कुणाची ॥ १ ॥

परंतु संन्यासदीक्षा घेऊन जें कार्य करण्याचा मी संकल्प केलेला आहे त्याला मात्र स्त्री हें निःसंशय विघ्न आहे.

मृणा०:महाराज, माझ्या हातून चूक झाली. मला क्षमा करा. दुर्लभ वस्तूचा आपण अभिलाष करीत आहोंत असें मला पहिल्यानेच कळलें असून सुद्धां मी आपलें प्रेम अनावर होऊं दिलें. हा माझाच अपराध झाला. पण महाराज, ते अनावर प्रेमसुद्धां मी निराशेच्या मर्यादेंत ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता. पण सहा महिन्यांपूर्वी आपली माझी गांठ पडून आपल्या प्रेमळ सहवासाचा मला लाभ घडल्यापासून तर त्या प्रेमाला पुनःअधिक भर आला. आणि त्या भरांत मी त्याला घातलेला निराशेचा बांधारा फुटून तें पुनःअत्यंत वेगानें वाहूं लागलें. आणि त्यानें आतांपर्यंत माझें सर्व जीवित व्यापून टाकलें. महाराज, आपल्या प्रेमळ आणि निष्कपट वर्तनाचे आघात बसून जर माझी पूर्वी झालेली निराशा भग्न झाली नसती, तर आजचा हा प्रसंग मला इतका हृदयविदारण करणारा वाटला नसता. असो. नशीब माझें, त्याबद्दल महाराज, मी आपणास दोष देत नाही.

विक्रां०:मृणालिनी, माझ्या अंतःकरणांत या वेळीं दुःखाचें केवढें काहूर उसळलें आहे, याची तुला कशी कल्पना येणार? जिनें माझ्या कार्यास यश येण्याकरितां अहोरात्र जिवापाड कष्ट केले—आपल्या स्त्री—जातीचाविचार न करिता जिनें रणमैदानावरील दुर्धर प्रसंगांनासुद्धां धैर्यानें तोंड दिलें—आणि अनेकवार जिनें आपले स्वतःचे प्राण धोक्यांत घालून माझ्या प्राणाचें रक्षण केलें—त्या उदारचरित, सत्त्वशील कुमारिकेशीं—त्या सर्व मंगलांच्या अधिष्ठात्री देवतेशीं—त्या दिव्य प्रेमाच्या साक्षात् मूर्तीशीं—असा कृतघ्नपणा करण्याचें या हतभाग्याच्या कपाळीं आलें आहे, याबद्दल या विक्रांताच्या अंतःकरणाला केवढे क्लेश होत आहेत हें तुला कसें कळणार? पण मृणालिनि, माझा निरुपाय आहे. तुझ्या प्रेमाचा अंगीकार करण्याचें धाडस मी कसें करूं? माझा अंतःकरणांत तुजविषयीं स्त्रीप्रेमाची तिळमात्रहि भावना नसतां मी तुझ्यावर लटकेंच पत्नीप्रेम दाखवून मी तुला कसा फसवूं? हें कपटाचरण होणार नाही का? ही प्रतारणा होणार नाही का? —हा तुझा विश्वासघात होणार नाही का?

मृणा०:पण महाराज, माझा अंगीकार केल्यावर सहवासानें ती प्रेमभावना महाराजांच्या अंतःकरणांत उद्भवणार नाही म्हणून कशावरून?

विक्रां०:नाहीं, मृणालिनि, ही तुझी चूक आहे. माझ्या विरक्त अंतःकरणांत आतां त्या भावनेचा उदय पुनः कालात्रयीं होणार नाही. प्रेमाच्या सर्व प्रकारांत पतिपत्नीप्रेम हें कवि आणि पंडित कितीही श्रेष्ठ दर्जाचें व उदात्तस्वरूपाचें सांगोत; परंतु माझ्या बुद्धीला तर त्यांत विषयसुखाच्या लालसेची परमावधि अगदीं स्पष्ट दिसत आहे. आणि त्यामुळें कवींनीं वाखाणिलेलें हें प्रेम माझ्या दृष्टीला बऱ्याच कमी प्रतीचें वाटत आहे. मृणालिनि, तुला सांगितलें तर खोटें वाटेल—पण प्रत्यक्ष माझ्या लाडक्या देवांगननेसंबंधाची सुद्धां स्त्रीभावना ह्या हृदयांतून पार लुप्त आहे. मला आतां देवांगनेसुद्धा सर्व स्त्रिया भगिनीसमान वाटूं लागल्या आहेत. मी तुला ईश्वरास साक्ष ठेवून—

मृणा०:नका नका, महाराज, मला आपले पुढचे शब्द ऐकवत नाहीत मला जाऊं द्या.—मला येथें बसवत नाहीं—माझें डोकें भडकूं लागलें—

विक्रां०:जा—जा—जा. हे उदारबालिके, जा. तुझ्याप्रमाणें मलाहि हें आतां सहन होत नाही—या वज्रापेक्षांहि कठोर शब्दांचे आघात मला आतां तुझ्या कोमल अंतःकरणावर जास्त काळ करवत नाहीत. जा. तूं क्षणमात्र माझ्या दृष्टीसमोरून दूर हो. तुझी तो दीन मुद्रा मला पहावत नाहीं.—तुझ्या नेत्रांतून वहाणाऱ्या या अश्रूंच्या धारा माझ्या अंतःकरणाला वाहून नेत आहेत. जा.—मृणालिनि, जा. तूं खरेंच येथून थोडा वेळ जा. या कृतघ्न चांडळाच्या सहवासांत तूं क्षणभर सुद्धां राहूं नकोस. हाकसाब तुझे हालहाल करून तुझा प्राण घेईल. तुझी याला मिळमात्र दया येणार नाही. सहस्रावधि लोकांच्या संहारानें निघृण बनलेल्या या अंतःकरणाला तुझी करुणार्द्र वाणी द्रववून टाकणार नाही. सर्व कृतघ्नांचा पुढारी—सर्व चांडाळांचा राजा—सर्व विश्वाघातकी नरपशूंचा हा आसुरी ईश्वर—हा महाचांडाळ दैत्य—तुझी कीव करणार नाही. जा—बाळे, जा तूं येथून. नको—नको—तुझ्या त्या निष्कपट प्रेमपूर्ण नेत्रांनीं अशी केविलवाणी होऊन माझ्याकडे पाहूं नकोस. त्यांतून होत असलेल्या प्रणयामृताच्या वृष्टीला हा पाषाण नालायक आहे. देवा—देवा, काय प्रसंग! या करुणरसाच्या ओतलेल्या स्वर्गीय देवतेचा निर्दयपणानें हा असा अमानुष छळ करण्याचा प्रसंग मजवर आणण्यापेक्षां मला तूं यापूर्वीच या दुनियेतून नाहीसे कां करून टाकलें नाहीस?

मृणा०:(त्याला मिठी मारून) महाराज—महाराज—महाराज—दया करा—मला ढकलूं—नका—मला टाकूं
नका—

विक्रां०:(मिठी सोडवीत) नको. सोड—मृणालिनि, मला सोड—मीं आजवर वत्सल पित्याप्रमाणे तुजवर
अत्यंत माया केली—व सख्ख्या भावाप्रमाणे तुझ्याशीं अतिशय सलगीनें वागलों; पण मृणालिनि,
तुझ्यावर एवढें अतोनात प्रेम असतां हि आज हें तुझ्यावरचें संकट मला निवारण करतां येणार नाही.
तुझें प्रेमळ शब्दांनीं सांत्वन करून या वेळीं तुझ्या नेत्रांतून वाहणारा हा अश्रूंचा पूर मला थांबवितां
येणार नाही तुझें दुःखानें फुटूं लागणारें हें कोमल हृदय मला या वेळी आवरून धरवणार नाही,
म्हणून म्हणतो—जा—माझ्या लाडक्या बाळे—जा—मला एकट्याला येथें पडून राहूं दे.

मृणा०:महाराज, मी आतां आपणांला सोडून कोठें जाऊं?

विक्रां०:तुला वाट सांपडेल तिकडे जा. पण येथें आतां क्षणभरहि थांबूं नकोस. जा.माझ्या डोळ्यांसमोर उभी
राहूं नकोस. पण नाही. थांब—तूं दुःखीकष्टी झालेली कोठें भटकशील? आपलें मन मोकळें करून
आपलें हें दुःख तूं कोणाला सांगशील? तुझें प्रेमळ शब्दांनीं कोण सांत्वन करील? तेव्हां—नको—
मृणालिनि, तूं येथून जाऊं नकोस. ये. परत माघारीं ये. माझ्या लाडके मृणालिनि—माझ्या लाडक्या
बाळे—आजवर या विक्रांतानें—या तुझ्या जिवलग मित्रानें—या तुझ्या प्रेमळ भावानें—या तुझ्या
कनवाळूं पित्यानें—तुला प्रत्येक संकटांत हात दिला आहे. तेव्हां आजच यानें तुला दीनेला—या
स्मशानवत् झालेल्या भयाण जगांत अनाथ—अनाश्रित—असें एकटे कसें सोडावें? या विक्रांताच्या
अंतःकरणांत स्त्रीप्रेमाचा कणहि उरलेला नसला, तरी तें अगदीं शुष्क झालेलें नाही.वात्सल्याला
दयेला—करुणेला त्यांत विपुल अवकाश आहे. आजपर्यंत हा या विक्रांताचा सर्व दुःखपरिहार
करणारा उदार हस्त कोणाहि पीडितापासून कधीहि विन्मुख झालेला नाही. तो आज तुझ्यापासून—
त्याच्याच क्रूरपणानें दुःखित झालेल्या एका निष्कलंक, निष्कपट कुमारिकेपासून परत कसा
फिरेल! तुझा—मृणालिनीचा त्याग या दुर्धर प्रसंगांत त्याच्यानें कसा करवेल? तेव्हां ये—माझ्या
प्राणप्रिय कन्ये, ये. मला तुला माझ्या हृदयाशीं धरुंदे.—मला हे तुझे कोमल अश्रु माझ्या या
वात्सल्यपूर्ण हाताने पुसूं दे. तुझ्या कानांत शांतवनाचें दोन जिह्वाळ्याचे शब्द या वाणीला बोलूं दे.
प्रियकर या नात्यानें हा विक्रांत केवढाहि पाषाणहृदयी असला तरी जनक या नात्यानें त्याचें
अंतःकरण अधर्म—अनुदार—नाहीं.

[तिला धरावयास जातो].

मृणा०:(दूर सरून) नाही महाराज—मला आपणांला भेटावेसें वाटत नाही. प्रियकर या नात्यानें ज्या मूर्तीची
आजवर या हृदयांत सेवा केली तिला आतां अन्य भावनेनें मला स्पर्श करवत नाही. दूर व्हा—
महाराज, मला आपल्या त्या पितृवात्सल्यानें आर्द्र झालेल्या हस्तानें स्पर्श करूं नका. मी एकीकडे
कोठें तरी एकटी रडत बसेन—माझे दुःख मी मलाच मोकळेपणानें सांगेन—माझें सांत्वन मी स्वतःच
करीन—जाऊं द्या मला आतां येथून. मला आपले शब्द—आपला स्पर्श—आपला सहवास या वेळीं
अगदीं दुःसह झाला आहे.

विक्रां०:बरोबर आहे. जलाल विषाचे फूत्कार टाकणाऱ्या कालभुजंगाला कोण कवटाळील! प्रखर ज्वालांचे
लोळ फेकणाऱ्या प्रलयाग्नीला कोण मिठी मारील! —प्राण हरण करणारे भयानक पाश हातांत

खेळविणाऱ्या सर्वभक्षक मृत्यूला कोण आलिंगन देईल! तेंव्हा ठीक आहे; मृणालिनी, तूं जा येथून. एकांतांत बसून आपल्या दुःखाला शोकाच्या द्वारे वाहून तुझ्या विवेकसंपन्न बुद्धीच्या उपदेशानें तुझ्या शोकार्त चित्ताचें सांत्वन करून घे—जा. आज माझ्या ऐवजीं तुझेविचारीं मनच तुझ्या कामास येईल.—मृणालिनी, हा विक्रांत आजवर तुला निकट स्नेही वाटत होता. तो आतां पुढें तुला तुझा कट्टा दुस्मान वाटूं लागेल. पण त्याच्यावर तूं क्षमादृष्टि ठेव. तुझा घात केल्याबद्दल तूं याला वाटेल तेवढे शिव्या—शाप दे—पण यानें तुझ्याशीं प्रतारणा केली नाही—तुझी कपटानें वंचना केली नाही—एवढी गोष्ट लक्षांत असूं दे. मी महाचांडाळ असलों तरी मृणालिनी, तुझ्यासंबंधानें माझ्या अंतःकरणांत अतिशय स्नेह वास करीत आहे, हें मी तुला पुनः एकवार सांगतां. तूं कितीहि माझायापुढें राग केलास—तूं मलाकितीहि तुच्छ लेखलेंस—तरी हा विक्रांत तुझा स्नेहीच राहणार ही खात्री असूं दे. उपकार मी कधीं विसरणार नाहीं. तुझ्या स्नेहाला मी कधीं धिःकारणार नाहीं. तूं शरीरानें जरी माझ्यापासून दूर गेलीस तरी या हृदयांत तुझी वैराग्यसंपन्न सद्गुणशालिनी, पवित्र मूर्ति कायमची वास्तव्य करून राहील. जा—तुझी ही हृदयद्रावक अवस्था माझ्यानें पहावत नाहीं.

मृणा०:महाराज, माझ्या उत्कट प्रेमाचा शेवट अखेरीस हा असाच व्हावयाचा होता ना!—देवा—

पद—राग—जीवनपुरी; ताल—झपताल.
मरण तरि कां न ये हाय मज या क्षणा! ॥
भरंवसा ज्या पदीं ठाव तें देइ ना ॥ ध्रु० ॥
प्रेमसुख मावळे । दूर आशा पळे ॥
धैर्य सगळें गळे। काय फल जीवना! ॥ १ ॥
गगन जरि कोसळे । वीज शिरिं आदळे ॥
भूमि तनु ही गिळे । तरिच सुख या मना ॥ २ ॥

[जाते].

विक्रां०:(स्वगत) गेली ती औदार्याची देवता, या विक्रांताच्या अनुदार मनाला शाप देत चालती झाली.—आतां त्या बिचारीच्या सुखाचा कायमचा अस्त झाला. यापुढें त्या तिच्या अद्वितीय लावण्यानें प्रकाशणाऱ्या मुखचंद्रावर प्रसन्नतेचा गोड प्रकाश खेळतांना दृष्टीस पडणार नाही. तिच्या वर्तनांत यापुढें उदासीनतेची भयाण छाया कायमचें ठाणें देऊन बसणार! विक्रांता—विक्रांता—कसा रे तूं अधम चांडाळ बनलास! तुझें सारें औदार्य आज एकदम कसें नष्ट होऊन गेलें! तुझ्या सदादयार्द्र हृदयानें आज एवढें कठिणपण कसें धारण केलें! हे विश्वांतील सर्व क्रूर देवतांनो, या चांडाळाला एकदम या जगांतून नाहींसा करा.—यावर संकट परंपरेचा वर्षाव करून त्याखालीं त्याला चिरडून टाका.—याचा निःपात करा.—हे विश्वासघातकी कृतघ्ना, आपल्या कृतकर्माच्या होळींत जळून खाक हो.—[पडतो] [पडदा पडतो].

प्रवेश ६ वा

(मृणालिनी प्रवेश करते).

मृणा०:(स्वगत) हाय हाय!—

पद—छब दिखला जाय०—
सुख विलया जाय, लागे हाय मना ॥
चैन पडे नच जीवा या ॥ ध्रु० ॥
जातां पति—सुख—क्षितिज धराया ॥
दूर पळत, नच हातीं ये ॥
काय करूं? किति धांवूं? बहु शिणलीं
श्रमानें ही काया ॥ १ ॥

[कुमुद प्रवेश करते].

कुमु०:माईसाहेब, काय झालें?

मृणा०:झाला; अखेरचा निकाल लागला. आता त्यासंबंधानें बोलण्याचें कारणच उरलें नाहीं.

कुमु०:म्हणजे महाराजांनीं आपला अंगीकार केला का?

मृणा०:नाहीं.

कुमु०:काय तरी निर्दय मन म्हणावयाचें हें! विक्रांतमहाराजांचा स्वभाव इतका निष्ठुर असेल असें मला वाटलें नाहीं.

मृणा०:कुमुद, त्या करुणासागराला मी निष्ठुर कसें म्हणूं! पण या थोर पुरुषांचीं मनं चमत्कारिक खरीं मात्र.

कुमु०:मग काय आपल्या मनाची दुःखद अवस्था त्यांना कळत नाहीं म्हणावें, का कळून सुद्धां उगाच आपला हा हेका आहे म्हणावें?

मृणा०:कुमुद—

पद—मेरे दर्दे जिगरकी०—
मन पोळे सदा हें सखे त्या कळे ॥
सखे त्या कळे गे निराशेमुळें ॥ ध्रु० ॥
किती चालले हाल माझ्या जिवाचे ॥
कळुनियाहि तो गे मुळीं ना बळे ॥ १ ॥
लोभ अपार करी परी पदरांत घ्याया ॥
पळ बाई वळेना दयेच्या बळें ॥ २ ॥

कुमु०:मग काय? इलाजच खुंटला. पण माईसाहेब, पुढें काय करावयाचें?

मृणा०:पुढें काय करावयाचें तें मीं आतां ठरवून टाकलें आहे.

पद—हो नदिया जलभरन गई०—
मी त्यजुनि अखिला जना ॥
सेविन कानना, कंठिन नीरस जीवना ॥ ध्रु० ॥
जालुनिया हृदया प्रणयार्ते ॥
प्रभुपार्यी करीन लीन ॥ १ ॥

[सेवक येतो].

सेव०:माईसाहेबांना विक्रांतमहाराजांनीं तंबूत येण्याविषयीं विनंति केली आहे.

मृणा० :येते मी. चल तूं पुढें (सेवक जातो.) कुमुद, माझा शेला आण. मी जाऊन येतें.

[कुमुद शेला आणून देतें. दोघी जातात].

[पडदा पडतो].

प्रवेश ७ वा

स्थळ :— विक्रांताच्या छावणींतील मृणालिनीचा तंबू.
[विक्रांताचे अधिकारी मदालसेस तंबूत आणून बसवितात.]

मदा० : (अधिकारी बाहेर गेल्यावर, स्वगत) आजचा हा शेवटचा प्रयत्न. आज विक्रांत माझा दास तरी झाला पाहिजे, नाही तर माझ्या पायांशी गतप्राण तरी होऊन पडला पाहिजे. (जंबिया काढून) हे शस्त्रा, तूं मला वेळेवर दगा देणार नाहीस ना? बहुतकरून माझ्याकरितां तुला त्रास घ्यावाच लागणार नाही. माझ्यासारख्या लोकोत्तर सौंदर्याच्या स्त्रीच्या जहरी नजरेची कट्यार तुझ्यापेक्षां शतपटीनें अधिक तीक्ष्ण असते; तुझ्यासारख्या पोलादी शस्त्रांनी ज्या महाधुरंधर वीरांच्या हृदयाचा ठाव काढला नाही, त्यांच्या हृदयाचे ह्या आमच्या दृष्टीच्या आघातांनीं तुकडे तुकडे केले आहेत व त्यांना जमीनदोस्त करून टाकलें आहे. तेव्हां नको, मला तुझ्या साहाय्याची अपेक्षा नाही. माझे सौंदर्य व माझी वाणीच माझा कार्यभाग साधून देतील. पण कदाचित् त्यांना यश आले नाहीच— छे, पण ती शंका नको. त्यांना यश आलेंच पाहिजे. मार्गे दोनवार या विक्रांतानें या प्रणययुद्धांत मला पराजित केलें. पण त्या वेळीं आम्हां स्त्रियांच्या संग्रहाला असणाऱ्या शृंगाराच्या सर्व शस्त्रांचा मीं उपयोग केला नव्हता. पण आज एकहि हत्यार उपयोगांत आणल्यावांचून ठेवणार नाही. तेव्हां तूं जा, परत आपल्या ठिकाणीं जाऊन स्वस्थ बैस. तुझ्या मदतीवांचून मी आज विक्रांताला जिंकणार. (जंबिया परत ठेवते. ऐकलेसें करून.) पण विक्रांत आलाच वाटतें.

[विक्रांत प्रवेश करतो].

विक्रां०:मदालसे, तुझे माझ्याशीं काय काम आहे?

मदा०:विक्रांत, तुम्हीं माझ्या वकिलाची नुसती गांठहि घेतली नाही.

विक्रां०:प्रत्यक्ष तुझीसुद्धां भेट घेण्याची माझी इच्छा नव्हती. परंतु माझ्या लोकांच्या आग्रहापुढें माझा नाइलाज झाला.

मदा०: म्हणजे? आपलें हें वैर मिटूंच नये अशी तुमची इच्छा आहे का?

विक्रा०: होय; अशीच माझी इच्छा आहे.

मदा०: पण अशी इच्छा असण्याचें कारण?

विक्रा०: कारण तें मिटणें शक्यच नाही.

मदा०: कां बरें?

विक्रा०: कां बरें? आम्ही तुझें वैर विसरून तुझ्याशीं सलोख्यानें वागावें असे कोणते उपकार तूं आमच्यावर करून ठेवले आहेस? अमानुष पातकांचे डाग डोक्यावर मोठ्या भूषणानें वागविणाऱ्या राक्षसिणीशीं सख्य होणें शक्य तरी आहे का?

मदा०: माझ्या सर्व पातकांचें क्षालन करण्यास मी तयार झालें तर?

विक्रा०: खून व रक्तपात हीं पातकें आहेत असंच जिला वाटत नाही ती त्यांचे क्षालन तरी कसें करणार?

मदा०: नाही, मला आतां तीं कृत्यें पातकीं वाटूं लागली आहेत.

विक्रा०: तुझ्या वाणीचा आणि करणीचा मला इतका परिचय झालेला आहे की, कसल्याहि लपंडावांनीं तूं मला केव्हांहि फसवूं शकणार नाहीस.

मदा०: नाही, नाही, मला आतां खरोखरच पश्चात्ताप होत आहे व पापक्षालनार्थ माझें मन आतुर झालें आहे.

विक्रा०: पण तुझ्या पापांचें क्षालन खुनांचे रक्त पिरून माजास आलेलें हें तुझें सिंहासन धुळीस मिळाल्यावांचून होणार नाही.

मदा०: एवढ्यानें भागत असेल तर हा साम्राज्यमुगुट मी तुझ्या पायांवर वहातें. आपण दोघेंहि या सिंहासनाचा उपभोग घेऊं. तुझी सहधर्मचारिणी होऊन राहण्यास मी तयार आहे.

विक्रा०: पण तुझ्यासारख्या सैतानीला आपली सहधर्मचारिणी करण्यास माझी कुठे तयारी आहे?

मदा०: तुझी तयारी होण्यास कोणती अडचण आहे?

विक्रा०: तुझ्यासारख्या महापातकी खुनी कवटाळणीचा प्रियकर व दोस्त म्हणून दुनियेंत मोठ्या डौलानें मिरवण्याइतका नीच निर्लज्जपणा अजून माझ्यांत आलेला नाही.

मदा०: मला तुझ्यासारख्या प्रतापशाली वीराच्या तरवारीच्या साहाय्याची अत्यंत अपेक्षा आहे.

विक्रां०:माझी तरवार अन्यायाचीं आणि जुलुमाची पाठीराखी होण्याची आशा कशाला करतेस?

मदा०:पण तुझ्यावर अनुरक्त झालेल्या-तुझ्यावर प्रेम करणाऱ्या—अबलेची तर ती पाठीराखी होईल ना?

विक्रां०:मदालसा आणि प्रेम हीं एकत्र कशीं असूं शकतील? विषवल्लीच्या गाभ्यांत अमृताचा कोंब आहे म्हणून कोणी म्हणेल तर ते खरें कसें मानावें?

मदा०:नाहीं—नाहीं. विक्रांता, तुझी समजूत चुकीची आहे.

पद—गोविंद गुण गाऊं रे०—
प्रेमाच्या रंगिं रंगे ही । प्रीतीच्या रंगिं रंगे ही ।
प्री प्रेमला ॥ ध्रु० ॥
मन प्रेमें डोलत । वाणिं प्रेम बोलत ॥
वर्षति प्रेम लोचन हे । रे कोमला ॥ १ ॥
स्फुरति अधर प्रेमातुर हें । हृदय नाचतें उत्साहें ॥
प्रेमपूर्ण तनु सारी रे ॥ ही निर्मला ॥ २ ॥

विक्रांता, प्रेमानें ओतप्रोत भरलेली ही काया सौंदर्यानेंहि भूषित झालेली आहे.

विक्रां०:होय, विधात्याच्या हातून पुष्कळदां घडून येणाऱ्या हलगर्जीपणाचा तुला फायदा मिळाला आहे खरा. पण मला हेंच समजत नाही कीं या अशा दुष्ट विकारांनीं भरलेल्या रौरव कूपावर असल्या लोकोत्तर सौंदर्याचें झांकण घालण्यांत परमेश्वराचा काय हेतु असेल! पण तें असो. तुझ्या सौंदर्याची चर्चा करण्याकरितां कांहीं आपली मुलाखात नाहीं.

मदा०:तरीसुद्धां माझ्या सौंदर्याची चर्चा तुला केलीच पाहिजे.

विक्रां०:असें असेल तर आपली ही मुलाखत आपणांस येथेंच संपविणे भाग आहे.

[तंबूंतून जाऊं लागतो].

मदा०:(त्याला अडवून) नाही—मी आपल्या सौंदर्याचा प्रभाव असा फिक्का पडूं देणार नाहीं. विक्रांता, थांब, तारुण्याने मुसमुसलेल्या लावण्यलतिकेचा असा अनादर करूं नकोस. माझ्या उन्नत उरोजावर मस्तक ठेवून क्षणमात्र विश्रांति घे. आपल्या गोंडस बाहूंचा माझ्या कंठाभोंवती विळखा घालून क्षणमात्र प्रेमलोलुप दृष्टीनें माझ्याकडे पहा.—आणि प्रेमातुर झालेल्या या अमृतमय अधरांचें पान करून मधुर अशा शृंगाररसाचा यथेच्छ आस्वाद घे.

[त्याच्याजवळ जाते]

विक्रां०:मार्गे स्वारीवर असतांना एकदां रात्रीं जलाल विष धारण करणाऱ्या एका नागिणीनें विळखा घातलेल्या झाडाच्या एका फांदीवर मीं चुकून प्रातःकाळपर्यंत निद्रा केली होती. ती प्राणघातक चूक पुनः हातून घडण्याचा प्रसंग आल्यास मी मोठ्या आनंदानें त्याला सादर होईन. परंतु मदालसे,

तुझ्या विषपूर्ण उरोजावर मस्तक ठेवून तुझ्या जहरी अधरांच्या स्पर्शाने शृंगाररसाचा आस्वाद घेण्याचा दुष्ट मोह मी माझ्या बुद्धीस कदापि पडू देणार नाही.

मदा०:विक्रांता, असा निष्ठुर होऊं नकोस.—

पद :— मरिवरोरि केवरय्या०—

वेडि जाहलें । गुणि मोहुनिया ॥

पायी याच सारें । मन लावियेलें ॥ ध्रु० ॥

मद टाकूनियां । शिर वाकवीलें ॥

कटु हास्य तेंही । सुखें आदरीलें ॥ १ ॥

तेव्हां तुला माझा अंगीकार केलास पाहिजे.

विक्रा०:सर्व दुनिया ओस पडून तूं आणि मी असें दोनच प्राणी पृथ्वीच्या पाठीवर जिवंत राहिलों तरी सुद्धां मीं तुझा अंगीकार करणार नाहीं.

मदा०:(त्याच्या गळ्यास मिठी मारून) या अप्सरेच्या गोंडस बाहुंचा हा पाश तूं कसा सोडवितोस तो मी पहातें.

विक्रा०:(हात सोडवीत) तुझ्यासारख्या अप्सरांचा गर्व उतरून टाकण्यास मी समर्थ आहे याचा प्रत्यय तुला आणून देतो. हा असा—हा असा या पातकी बाहुंचा पाश विक्रांत आपल्या बलानें हा असा तोडून टाकतो.

[मिठी सोडतो].

मदा०:विक्रांता, नको—नको—मला असा झिडकारूं नकोस.—

[पुन्हां मिठी मारावयास जाते].

विक्रा०:मदालसे—

पद—मन रिनातोम् ना०—

कपटमया माया । दाखविशी प्रेमपार्शी बांधुं येशी ॥

खेळ मांडिला तुवां हा वायां ॥ ध्रु० ॥ गरल वमे जी विषारी

फणा गणवि केवि सुधा? ॥ नर कृतांतकवल न होई का

सेवुनि दुर्धर विषास या? ॥ १ ॥

मदा०:विक्रान्ता—विक्रान्ता— [त्याच्या जवळ पुन्हां जाऊं लागते].

विक्रा०:बस्, आपली भेट खलास. तूं एकदम येथून चालती हो. नाहीं तर लढाईचे सर्व नियम झुगारून मी तुला आतांच्या आतां कैद करवीन.

मदा०:ठीक आहे. विक्रांता, तूं माझ्या कोणत्याहि उपायाला अद्यापि दाद दिली नाहीस म्हणून तूं या मदालसेला कायमचा अजिंक्य झालास असें समजूं नकोस.

विक्रां०:मी यदाकदाचित् तुझ्यासारख्या यःकश्चित् स्त्रीकडून जिकला गेलों तर लढाईच्या मैदानावर तरवारीच्या जोरावर जिकला जाईन. एकांतांत प्रणयाच्या जोरावर जिकला जाणार नाही, ही खात्री ठेव.

मदा०:पण आतां मी तुला जगूं देईन तेव्हां ना?

[त्यांच्यावर जंबियानें वार करूं पहाते. इतक्यांत मृणालिनी येऊन तिचा हात धरते व तिच्या हातांतील जंबिया काढून घेते].

विक्रां०:(तिचा हात धरून) मदालसे, मर्यादेबाहेर काम गेलें.पण जा. मी तुला जिवंत सोडतों. स्त्रीच्या—तुझ्यासारख्या नादान स्त्रीच्या रक्तानें हात विटाळणें मला पसंत नाही. तुला सोडून देण्यानें माझ्या कार्याची मी बरीच हानि करीत आहे. पण आतां तुला कैद केलें तर लोक मला दुर्बल समजतील. सरळ मार्गानें मी तुझा मोड करूं शकलों नाही म्हणून मीं हें कपट केलें असा माझा दुर्लौकिक होईल. आणि त्यामुळें माझ्या कार्याची अधिक हानि होईल. तेव्हां—जा. मीं तुला क्षमा केली आहे. सूर्यकुलांतील स्त्रीशीं—महाराज विक्रमादित्यांच्या भगिनीशीं—प्रियमित्र शशांकराज यांच्या पत्नीशीं—अशाहि प्रसंगीं अन्य प्रकारें वागावेसें या विक्रांताला वाटत नाही. जा. आपल्या छावणींत परत जा. आणि युद्धभूमीवर या विक्रांताला जिकण्याची महत्त्वाकांक्षा धर. अशा भलत्याच मार्गाचें अवलंबन करून आपल्या मानीपणाला बट्टा लावून घेऊं नकोस. जा. (घांट वाजवितो. शिपायी आंत येतात.) (शिपायांस) झाली आमची भेट. यांना छावणीबाहेर नेऊन पोंचवा.

[मदालसा चडफडत निघून जाते].

विक्रां०:मृणालिनी, आतांच्या तुझ्या नवीन उपकाराबद्दल मी तुझे आभारच मानीत नाही.

मृणा०:आणि कन्येनें केलेल्या कृत्याबद्दल पित्यानें आभार मानण्याचें कारणहि नाही.

विक्रां०:काय—काय ऐकतों मी हें! बोल, मृणालिनी, ते शब्द पुनः बोल. मला ते एकवार या कानांनीं पुन्हां ऐकूं दे—बोल.—

मृणा०:महाराज, आपल्या इच्छेप्रमाणें—आपल्या आज्ञेप्रमाणें—ही मृणालिनी आतांपासून आपली कन्या झाली आहे.

विक्रां०:माझी कन्या मृणालिनी—माझी लाडकी कन्या मृणालिनी—अहाहा—केवढा हर्ष झाला आहे मला!—मृणालिनी, बाळे—ये—ये. आणि आतां तरी मला—या तुझ्या पित्याला तुला हृदयाशीं धरू दे—तुझें अवघ्राण करूं दे.

मृणा०:बाबा—बाबा—होय—माझे आजपासून बाबाच आपण. बाबा, या मुलीला पदरांत घ्या.

[दोघे भेटतात].

विक्रां०:मुली, तुला परमेश्वर सदासर्वदा सुखी ठेवो.—[पडदा पडतो].

अंक पांचवा समाप्त.

अंक सहावा

प्रवेश पहिला

स्थळ : मदालसेची छावणी.

[मदालसा व कोदंड]

मदा०:यापुढें विक्रांत आपणाला कोणत्याहि उपायांनीं जिकला जाईलसें मला वाटतं नाहीं.

कोदं०:महाराणी सरकारांनीं असें निराश होणें चांगलें नाहीं.

मदा०:मोहानें भलत्याच गोष्टीची आशा करीत बसणें बेअकलीपणाचें आहे. तरी पण निराशेच्या स्थितींतसुद्धां मी आपला उद्योग बंद पडूं देणार नाहीं. मृत्युमुखांत आतां आपली खास आहुति पडणार अशी माझी पक्की खात्री झाली तरी सुद्धां मी माझ्या कार्यापासून पराङ्मुख होणार नाहीं. दुर्धर परिस्थितीला तोंड देण्याचें धैर्य ज्याप्रमाणें माणसाच्या अंगीं असावें लागतें, त्याप्रमाणेंच परिस्थितीची बरोबर अटकळ बांधण्याची अक्कलहि माणसांत असावी लागते. यशाच्या भ्रामक कल्पनेनें मूढ बनून बिकट परिस्थितींत अंधळेपणानें उडी घालणाऱ्यापेक्षां, अपयशाची स्पष्ट कल्पना असतांहि कर्तव्य म्हणून जो विरुद्ध परिस्थितीशीं झगडतो तो पुरुष अथवा ती स्त्री मी अधिक थोर समजतें. आणि ही मदालसा या दुसऱ्या वर्गातील स्त्री आहे. तिच्या चित्ताची स्थिरता कोणत्याहि स्थितींत तिळमात्रहि ढळणार नाहीं.

कोदं०:मग आतां पुढचा मार्ग काय?

मदा०:याची योजना मीं करून ठेवली आहे. हें पहा इकडे— (त्यांच्या कानांत कुजबुजते). हें असें यापुढें करावयाचें म्हणजे दुर्दैवानें आपला नाश होऊन विक्रांत विजयी झाला, तरी याचा सर्व खटाटोप व्यर्थ जाईल आणि आपला सूड पूर्ण होईल.

कोदं०:पण दुर्जय या गोष्टीला तयार होईल का?

मदा०:त्याबद्दल तूं बेफिकीर रहा.

कोदं०:तर मग आपणांला त्या उद्योगाला ताबडतोब लागलें पाहिजे.

मदा०:होय. आतां फुकट वेळ घालवून उपयोगी नाहीं. जा. त्याला इकडे पाठवून दे आणि तूं अगोदर चंडवर्माच्या छावणींत जाण्याच्या तयारीला लाग.

कोदं०:पण मदालसे, त्याजकडून हें काम न झालें तर?

मदा०:त्याची परस्पर आयतीच कत्तल उडेल. आणि आपल्या मार्गातील कांटा आपोआप नाहींसा होईल.

कोदं०:आणि काम साधून आला तर तो साधा कांटा पोलादी बनेल. आणि मग—

मदा०:कोदंडा, तूं भिऊं नकोस. आपला कार्यभाग साधल्यावर जिवंत राहण्याचा त्याला मुळीं हक्कच पोहोचत नाही. आतांपर्यंत त्याचें आयुष्य केवळ आपल्या मतलबाकरितांच लांबत आलेलें आहे. ज्या क्षणीं आपला मतलब संपेल त्या क्षणींच त्याची आयुर्मर्यादाहि संपली म्हणून समज. संकटकालीं उपकार करणारा पुरुष मागाहून डोईजड होतो व शत्रूच्या गुलामगिरीपेक्षां त्या मित्राचीच गुलामगिरी शतपटीनें जाचक होत असते, हें मी जाणून आहे. तेव्हां तू अगदीं बिनघोर रहा. कांहीं झालें तरी तो कांहीं पुढें फार काळ जिवंत रहात नाही. जा. त्याला इकडे लावून दे. (कोदंड जातो). जा बैला. तुलाहि लौकरच या मदालसेच्या महत्वाकांक्षेला बळी पडावें लागणार आहे हें लक्षांत ठेव. तूं झालास तरी बळी देण्याकरितां पोसलेल्या बोकडापलीकडे कांहीं तुझी अधिक किंमत नाही. आज नाही उद्यां तुझाहि रस्ता तोच आहे. माझी मैत्री संपादन करूनहि बळी पडला नसता तर तो फक्त विक्रांतच. पण तोहि माझें शत्रुत्व संपादन करून तुमच्याच पंक्तीला येऊन बसला आहे.

[दुर्जय येतो].

दुर्ज०:महाराणी सरकार, काय आज्ञा आहे?

मदा०:दुर्जय, तुझें माझ्यावर किती प्रेम आहे?

दुर्ज०:कां बरें? हा चमत्कारिक प्रश्न आज मला कां म्हणून विचारण्यांत येत आहे?

मदा०:आज तुझ्या प्रेमाची मला परीक्षा पहावयाची आहे.

दुर्ज०:तर मग माझें आपल्यावर अलोट प्रेम आहे. सरकारनी आज्ञा करावी आणि ती ताबडतोब बजावली जाते किंवा नाही याचा अनुभव पहावा.

मदा०:तर मग तुला सरोजिनी आणि चंद्रशेखर यांच्या मारेकऱ्याचें काम केलें पाहिजे.

दुर्ज०: मारेकऱ्याचें काम?

मदा०:होय. महाराणी मदालसेच्या प्रेमाची व पाणिग्रहणाची इच्छा धरणारानें असलीं साहसं केल्यावांचून तो तिच्या अनुग्रहाला पात्र कसा होणार?

दुर्ज०:आपल्या प्रेमाकरितां मी वाटेल तें अघोर कृत्य करण्याला तयार आहे, पण हें मला साधणार कसें? माझा कूर्मदुर्गांत प्रवेश होणार कसा? आणि तेथें हें काम करण्याला लागतील तितके दिवस मला तेथें सुरक्षित राहतां येणार कसें?

मदा०:ती सर्व कांहीं व्यवस्था होईल. पण हें काम करण्याला तुझ्या मनाची तयारी आहे ना?

दुर्ज०: आपल्या मनाशीं माझें मन इतकें तन्मय झालें आहे कीं आपल्या मनांत आलेली गोष्ट माझ्या मनाला तत्काल पटलीच पाहिजे.

मदा०: तर मग चल तंबूंत. मी तुला सर्व गोष्टी नीट समजावून सांगते.

[जातात].

प्रवेश दुसरा

स्थळ :— कूर्मदुर्गातील सरोजिनीच्या वाड्यांतील शय्यागृह.

[पलंगावर चंद्रशेखर गाढ झोंपेंत निजला आहे, दाराशीं पहारेकरी पहारा करीत आहे. इतक्यांत खोलींतील एका कोंपऱ्यांतून वेषांतर केला दुर्जय गुप्तपणें बाहेर पडतो.]

दुर्ज०: (स्वगत) प्रहरभर त्या गुप्तमार्गांत कोंडून पडल्यामुळें जीव कसा गुदमरून गेला आहे. आतां क्षणाचाहि विलंब न लावतां चंद्रशेखराचा निकाल लावला पाहिजे. (कमरेची कट्यार काढून पलंगावर निजलेल्या चंद्रशेखराच्या छातींत भोंसकूं लागतो. इतक्यांत ‘दगा—दगा’ म्हणून ओरडत पहारेकरी पाठीमागून येऊन त्याला धरतो. दुर्जय स्वतःचा हात सोडवून घेऊन चंद्रशेखराच्या छातींत कट्यार खुपसतो व पळून जाऊं लागतो. पहारेकऱ्याची व त्याची कुस्ती सुरू होते. पहारेकरी तोंडानें सारखा ‘दगा—दगा’ म्हणून ओरडता रहातो, कुस्तींत दुर्जय पहारेकऱ्यास ठार करतो व पळून जाऊं लागतो. तों शिपाई खोलींत शिरून त्यास पकडतात).

दुर्ज०: पकडा—आतां मला खुशाल पकडा. माझा डाव साधला. महाराणी मदालसेचा शत्रु ठार झाला. तिचें सिंहासन स्थिर झालें.

[सरोजिनी प्रवेश करते].

सरो०: चंद्रशेखर महाराजांचा खून पडला!

दुर्ज०: होय.—आतांच तें मर्दपणाचें कृत्य ह्या हातांनीं पार पाडलें.

सरो०: (पलंगाजवळ जाऊन पहाते व भिऊन मार्गे सरते). अरेरे—झाला—सर्वस्वीं घात झाला! चंद्रशेखर गेला! माझें सत्त्व बुडालें! माझी अब्रू मातीला मिळाली!

[उग्रसेन शिपायांसह दिवट्या घेऊन प्रवेश करतो].

उग्र०: नाही—नाहीं. सरकार, स्वस्थ असा. आपली अब्रू अगदीं सुरक्षित आहे.

दुर्ज०: पहा—त्या पलंगावर पहा. या हातांनीं खुपसलेल्या कट्यारीच्या प्राणघातकी घावानें गतप्राण होऊन पडलेलें चंद्रशेखराचें शव पहा आणि मग राणीची अब्रू सुरक्षित असल्याची बढाई मारा.

उग्र०: ज्याच्यावर परमेश्वराचें कृपाछत्र आहे त्याच्या जिवाला तुझ्यासासाख्या पामराकडून काय अपाय पोहोंचणार आहे!

दुर्ज०:ईश्वरी कृपाछत्राच्या गोष्टी कशाला आतां? त्या पलंगापाशीं जा आणि ईश्वराला काय धन्यवाद द्यावयाचे असतील ते द्या.

उग्र०:तर मग पहा—हें ईश्वरी लीलेचें कौतुक पहाच. महाराणी मदालसेचा दुस्मान-हा पहा ईश्वरी कृपाछत्राखालीं सुखानें गाढ झोपेंत निमग्न आहे. [कळ दाबून जवळच्या भिंतींतील एक गुप्तद्वार उघडतो, तों आतल्या बाजूस पलंगावर चंद्रशेखर निजला असून जवळ कंदन बसला आहे, व चार बाजूस नागव्या तरवारीचे पहारे आहेत असा देखावा दृष्टीस पडतो].

सरो०:काय काय-चंद्रशेखर जिवंत आहे?

उग्र०:होय सरकार.—चंद्रशेखरमहाराजांच्या जिवाला कांहींच अपाय झालेला नाही.

सरो०:तर मग मला त्याला डोळे भरून एकवार पाहूं द्या.

[चंद्रशेखराच्या खोलींत जाते].

दुर्ज०:आं—हें गौडबंगाल काय आहे! चंद्रशेखर जिवंत आहे! तर मग नुकतीच त्याच्या छातींत मीं कट्यार खुपसली तो कोण?

उग्र०:तोहि चंद्रशेखरच.

दुर्ज०:काय? तो सुद्धां चंद्रशेखरच! पण हा दुसरा चंद्रशेखर कोण?

उग्र०:हा पहिल्या व खऱ्या चंद्रशेखराचा मेणाचा पुतळा आहे.

दुर्ज०:मेणाचा पुतळा?

उग्र०:होय मेणाचा पुतळा. असा कांहीं तरी प्रकार पुढें मागें घडून येईल असा मीं परवांच अंदाज केला होता. परंतु माझ्या बोलण्यावर कोणाचाच विश्वास बसेना. म्हणून कोणालाहि न कळत मीं ही अशी योजना करून ठेविली होती (पलंगावरील पुतळा उचलतो व त्याच्यापुढें धरून पुतळ्याच्या छातींतील कट्यार बाहेर काढतो). पहा—पहा—आणि आपला नीच प्रयत्न सपशेल फसला याबद्दल आपली खात्री करून घे.

[सरोजिनी चंद्रशेखर, कंदन व शिपाई यांसह प्रवेश करते.]

दुर्ज०:हाय हाय! झाला, माझा सर्वस्वीं घात झाला.

कंद०:पण तूं असा अधम चांडाळ आहेस तरी कोण, बोल.

दुर्ज०:आतां कसला मी बोलतो. झाली-माझी वाचा बंद झाली यापुढें.

कंद०:चांडाळा, मी ती उघडल्यावांचून राहणार नाहीं. (त्याला मारतो). बोल, बोल तूं कोण आहेस, बोल.

उग्र०:थांबा. तो बोलला नाहीं तर त्या पडद्याआड लपून राहिलेला त्याचा चेहरा त्याची चांगली ओळख पटवील. (त्याच्या तोंडावरील पडदा दूर करीत) सुधीरा, दाखीव तुझें तें अंधाराच्या पडद्याआड लपविलेलें अंधारासारखेंच काळें ठिक्कर तोंड; सर्वांच्या दृष्टीला पडूं दे. [पडदा दूर करतो].

सरो०: काय—काय—सुधीर! हायरे दैवा! —सुधीर—सुधीर, चांगला विश्वासघात केलांत.
[त्याच्याजवळ जाते, तो तोंड फिरवतो].

उग्र०:त्याच्या तोंडावर उजेड पाडा.
[त्याच्या तोंडावर उजेड पाडतात. तों दुर्जयाचा मूळ चेहरा सर्वांच्या दृष्टीस पडतो. सर्व दचकतात.]

सरो० : (घाबरून) काय—काय—काय पहातें मी हें! पण दुर्जय, तुम्ही येथें कसें आलांत?

दुर्ज०:कसा आलों आणि काय आलों! झालें; आतां ती चौकशी कशाला?—

उग्र०:तुम्हीं सांगितलें नाहीं तरी तुमचा पोषाख तुमचें कपट प्रगट केल्यावांचून राहणार नाहीं.
[वरचे कपडे काढतो तों आंत सुधीराचा पोषाख दिसतो].

सरो० : आं—सुधीर आणि दुर्जय एकच का?

दुर्ज०:होय. सरोजिनी, मी तुला तुझ्या अलौकिक पतिनिष्ठेचें चांगलें फळ भोगविणार होतों. पण माझा डाव फसला! घात झाला!

सरो०:देवा—देवा—मी हें काय ऐकतें!
[बेशुद्ध पडते].

उग्र०:राणीसरकारांना घेऊन चला येथून व ताबडतोब जाऊन सर्व सरदारांना दरबारी दिवाणखान्यांत पुकारा. आतांच्या आतां लष्करी कचेरी भरवून या गुन्ह्यांची चौकशी केली पाहिजे.
[पडदा पडतो].

प्रवेश ३ रा

स्थळ :— कूर्मदुर्गातील वधस्तंभ.

[दुर्जयास कैदी केलें असून लष्करी पोषाखांत सरदार उभे आहेत. लष्करी वेषांत सरोजिनी येते].

१ सर०:सरकार, दुर्जयावर राजवधाचा प्रयत्न केल्याचा व त्या प्रयत्नांत विलब नामक सैनिकाचा खून पाडल्याचा आरोप सर्वतोपरी शाबीत झाला आहे.

२ सर०:आणि याशिवाय दुर्जयांनीं कपटानें दुर्गांत प्रवेश करून घेतल्यापासून येथें जे अनेक अत्याचार घडून आले, त्या सर्वांच्या मुळाशींही दुर्जयच होते अशीही त्यांनी कबुली दिलेली आहे.

सरो०:आमच्या किल्ल्यांतील फुटलेल्या बातम्या—आमच्या शस्त्रांची झालेली नासाडी—आणि आमच्या शिपायांवर झालेले विषप्रयोग हे सर्व अपराध आपणच केले, असें दुर्जयांनी कबूल केलें आहे!

१ सर०:होय, आणि एवढेंच नव्हे तर या सर्व नीचपणाच्या कृत्याबद्दल त्यांना मोठा अभिमानही वाटत आहे.

सरो०:तर मग या गुन्ह्यांना शास्त्रांत कोणतें शासन सांगितलेलें आहे?

१ सर०:देहान्त शासन सांगितलें आहे.

२ सर०:आणि या युद्धाच्या धामधुर्मीत तर हेंच शासन अपराध्याला अवश्य आहे.

६ सर०:तथापि शासनाचा अखेर निर्णय करणें राणीसरकारांच्या इच्छेवर अवलंबून आहे.

सरो०:आपल्या युद्धमंडळाचा या बाबतींत काय निश्चय झालेला आहे?

१ सर०:शास्त्राज्ञेप्रमाणें देहान्त शासनच अपराध्यास देण्यांत यावें, असा युद्धमंडळाचा अभिप्राय आहे.

२ सर०:अपराधांचे भयंकर स्वरूप व गुन्हेगाराचा पूर्वेतिहास यांचा आम्हीं सर्वांनीं फार कसोशीनें विचार करून हा निकाल ठरविला आहे?

३ सर०:तरी पण राणीसरकारांना जर शासनांत बदल करावयाचा असेल तर त्यासंबंधानें आमची प्रतिकूलता नाही.

सरो०:शास्त्रानें नियमित केलेल्या शासनांत बदल करण्यास मोठें बलवत्तर कारण पाहिजे, पण तसें कांहीं कारण या प्रसंगीं मला दिसत नाही.

दुर्ज०:कां बरें? या शासनाला संमति देऊन आपण पतिहत्येचें पातक शिरावर घेत आहांत, हें आपणांस कळत नाहीं काय?

सरो०:पण समरांगणावर व न्यायसभेंत कोणतींही खासगी नातीं अस्तित्वांत राहूं शकत नाहीत अशी धर्माची स्पष्ट आज्ञा आहे, हें आपण जाणतच असाल?

३ सर०:सरकारांचें म्हणणें सर्वथैव खरें आहे.

दुर्ज०:परंतु तोच धर्म पतिहत्येच्या पातकाचा अत्यंत जोरानें निषेध करीत आहे, हें आपल्या स्मरणांत नाहीं वाटतें.

सरो०:आहे—स्मरणांत आहे. परंतु या प्रसंगी स्त्री आपल्या पतीच्या जिवावर उठलेली नसून, न्यायाचें प्रतिपालन करण्याची पवित्र जोखीम जिच्या शिरावर येऊन पडली आहे अशी एक राणी, एका भयंकर गुन्हेगाराला त्याच्या अत्यंत नीच गुन्हांबद्दल शिक्षा लावीत आहे, हें लक्षांत ठेवा.

दुर्ज०:अशा प्रकारच्या लपंडावांनीं आपण आचरीत असलेल्या पातकांचे स्वरूप सौम्य करूं पहाणें म्हणजे नीचपणाची कमाल आहे.

सरो०:विश्वासघाताचें भयंकर पातक आचरून वर निर्लज्जपणानें दयेची याचना करणें म्हणजे नामर्दपणाची कमाल आहे.

दुर्ज०:तरी सुद्धां मला देहांत शासनांतून तूं मुक्त केलेंच पाहिजे.

सरो०:तुमचा अपराध इतका भयंकर आहे कीं त्याबद्दल योग्य शासन न करणें म्हणजे न्यायाचा खून पाडणें आहे—पापाला फूस देणें आहे—समाजाचा नाश करणें आहे.

दुर्ज०:माझ्याकरितां नाही, तर निदान तुझ्या उदरीं लौकरच जन्मास येणाऱ्या आपल्या अपत्याकरितां तरी तूं मला कृतापराधांची क्षमा केलीच पाहिजे.

सरो०:असल्या मोहांना बळी पडण्याइतकी ही सरोजिनी आतां कमकुवत राहिली नाही. या वेळीं हा गर्भ जरी प्रत्यक्ष माझ्या उदरांतून करुणा वाणीनें तुमच्याबद्दल रदबदली करूं लागला, तरी त्या गर्भावस्थेतील कोमल अर्भकाच्या करुणेमध्येहि मला न्यायापासून ढळविण्याचें सामर्थ्य येणार नाही.

दुर्ज०:तर मग आपल्या जन्मदात्या पित्याशीं बेमान होऊन त्याचा निर्घृणपणें शिरच्छेद करविणारी हीच ती अधम चांडाळीण म्हणून त्या अपत्यानें जन्मभर तुझी निर्भर्त्सना करीत राहणें तुला आवडेल का?

सरो०:आपल्या पित्याचीं अनन्वित पातकें ऐकून त्याला झालेली शिक्षा सौम्यच होती, असेंच त्या बालकाला वाटेले. परंतु तुमच्यांतील पातकी अंश उतरून जर माझीं न्यायाचीं कृत्यें त्याला नीचपणाचीं म्हणून भासू लागलीं, तर असल्या पातकी विकारांनीं पछाडलेल्या त्या बेअक्कल पोराच्या निंदेची मी तिळमात्र पर्वा करणार नाही.

दुर्ज०:सरोजिनी, तुझें हृदय जितकें मृदु म्हणून मी समजत होतो, तितकें तें कठोर आहे, असें माझ्या आतां अनुभवास आलें. तुला आपल्या नवऱ्याची पर्वा वाटत नाही. आपल्या अपत्याची कीव येत नाही—हें तुझें वर्तन स्त्रीजातीच्या निष्कलंक नांवाला काळिमा फांसणारें आहे.

सरो०:व्यर्थ आपल्या वाणीला शीण कां देतां? तुम्हांला मृत्यूच्या दाढेंतून ओढून काढण्याची तुमच्या वाचेंत शक्ति नाही. चला—यांना देहान्त शासन कायम करण्यांत आलें आहे. वधस्तंभावर चढवून मांगाकडून यांचा शिरच्छेद करावा.

[जाऊं लागते]

३सर०:सरकारांनीं थोडे थांबावे. दुर्जयांचा सरकारापाशीं एक अर्ज आहे.

सरो०:काय अर्ज आहे?

३सर०:सामान्य खुनी अपराध्याप्रमाणे मांगाकडून आपले डोकें मारलें जाऊं नये, अशी दुर्जयांचीं इच्छा आहे.

सरो०:तर मग हत्तीच्या पायाखालीं यांना तुडवून टाकवा. अगर किल्ल्याच्या तटावरून यांचा कडेलोट करवा.

३सर०:नाहीं अशा प्रकारचें मरण त्यांना लज्जास्पद वाटतें.

दुर्ज०:उघड्या मैदानावर लष्करी वेषांत शिपायांच्या गोळ्यांनीं वीराप्रमाणे मला मृत्यु यावा अशी माझी मागणी आहे.

सरो०:राजद्रोही खुनीं पातक्याला वीराचा पवित्र मृत्यु कधीहि लाधणार नाही. कपटानें विश्वासघात करून आपल्या राजाच्या गुप्त खुनानें आपली कीर्ति मळविण्याला ज्या नराधमाला लाज वाटली नाही, त्यानें वीरास लाभणाऱ्या पवित्र शासनाची मागणी करण्याचें धाडस कां करावें?

[जाऊं लागते].

दुर्ज०:(शिपायांच्या हातून सुटून तिला अडवितो.) नको—नको, असा क्रूरपणानें माझा वध करूं नकोस. मला जीवदान दे.

[तिच्या पायांवर लोळण घेतो].

सरो०:मृत्युकालीं तरी असें बेहिमतीपणाचें वर्तन करूं नका.

दुर्ज०:नको—मला माखूं नकोस. मला जन्मभर कैदेत ठेव. माझे वाटतील तसे हाल कर. पण या तारुण्यांत माझे प्राण मजजवळून हिरावून घेऊं नकोस. मला जगूं दे. जगाचा उपभोग घेऊं दे.

सरो०:विश्वासघात, राजद्रोह, खून या असल्या अघोर पातकांच्या घाणीनें मलिन झालेल्या या तारुण्याचा तुम्हीं आतां लोभ सोडलाच पाहिजे. ज्या जगाला तुम्ही आपल्या राक्षसी कृत्यांनीं काळिमा फासला त्याचा तुम्हांला अतःपर उपभोग घडणें रास्त नाही. (शिपायांस) उचला. दूर करा यांना.

[शिपायी दुर्जयास दूर करतात. सरोजिनी निघून जाते].

दुर्ज०:सरोजिनी—सरोजिनी—थांब—थांब—माझी करुणा येऊं दे तुला—छे, गेली—गेलीच ती निघून. हाय हाय! दुर्जया—दुर्जया—झाला! तुझा सर्वस्वीं नाश झाला!

१ सर०:चला, चढवा यांना वधस्तंभावर.

[शिपायी तसें करूं लागतात.]

दुर्ज०:नका—नका—सारेच असे निर्दय होऊं नका. तुम्ही सर्वांनीं माझे अन्न खाल्लें आहे. असे बेमान—
स्वामिघातकीं—बनूं नका. मला सोडा—मला जीवदान द्या. तुम्हां सर्वांना मी अनन्य शरण आहे.
[काकुळतीस येऊन सर्वांच्या पायां पडतो].

१ सर०:आतां या रडण्याओरडण्याचा काय उपयोग? करणीं करतांनाच दूरवर विचार ठेवावयास पाहिजे
होता—

दुर्ज०:(वधस्तंभास बांधला असतां) चांडाळांनो, मी तर चाललों. पण महाराणी मदालसा तुम्हां सर्वांवर
माझा सूड उगविल्यावांचून राहणार नाहीं.—मदालसे—मदालसे—हा तुझा दुर्जय हें जग सोडून
चालला.—याला विसरूं नकोस.

[पडदा पडतो].

अंक सहावा समाप्त.

अंक सातवा

प्रवेश पहिला

स्थळ : रणांगण

(मदालसेचे कांहीं सरदार)

१ सर०:छे, आजच्या लढाईचें चिन्ह ठीक दिसत नाहीं. विक्रांतानें आज आपणांस नामशेष करून टाकण्याचा जणूं काय संकल्प करून टाकलेला दिसतो. पहा—या मैदानावर ठिकठिकाणीं चालूं असलेल्या एकाहि चकमकींत आपल्या लोकांचा हात सरशी होत नाहीं,—जेथें पहावें तेथें सारखा पराभव.

२ सर०:विक्रांतानें आज केवळ प्रलयकालाचें स्वरूप धारण केलें आहे. तो ज्या ठिकाणीं आज पाऊल टाकीत आहे तेथें आमचा फडशा पडल्यावांचून रहात नाहीं.

१ सर०:मृणालिनी तर महिषासुरमर्दिनीप्रमाणें नुस्ती कत्तलच उडवीत चालली आहे. महाराणी विक्रांताचा पिच्छा सोडीत नाहीं, आणि मृणालिनी महाराणीचा पिच्छा सोडीत नाहीं, अशी सारखी शर्यत चालली आहे. पण हें काय—आपले लोक पळू लागले. विक्रांताच्या लोकांनीं पाठलाग सुरू केला.—बांधारा फुटलेल्या तलावाप्रमाणें आपलें सैन्य चोहोंकडे सैरावैरा धावू लागलें! झाला—मला वाटतें लढाईचा निकाल लागला. चल आपण पसार होऊं.

[जाऊं लागतात. इतक्यांत कोदंड प्रवेश करतो].

कोदंड०:दोस्तहो, थांबा. रणांगण सोडून पळू नका.

१ सर०:सेनापतिसाहेब, आतां थांबण्यांत शहाणपण नाहीं.

कोदंड०:अरे पण महाराणी कोठें आहे तेवढें मला सांगा. पळून जावयाचें असलें तर आपण सर्वच बरोबर पळून जाऊं या. महाराणीला एकटीला मागें टाकून आपण आपला जीव बचावण्यास पहाणें बेमानपणाचें आहे.

२ सर०:महाराणी युद्धाच्या एन गर्दीत आहे. तेथें तिला पहावयाला जाणें म्हणजे स्वर्गाची वाट चालूं लागण्यासारखेंच आहे. तेव्हां आपणच वाटल्यास जा तिकडे. आम्ही आपली येथूनच सुधारतो.

[जातात].

कोदंड०:अरे—अरे—थांबा.—छे.—या भित्र्या भागूबाई आतां कोठून थांबणार! पण आतां मदालसेला कोठें शोधूं? तिच्याशिवाय माझा पाय येथून निघत नाहीं. सारें रणमैदान पालथें घातलें, पण ती कोठें दिसत नाहीं. आमचा तर आतां पुरा फडशा पडला. आतां येथें थांबणें धोक्याचें आहे. येथें थांबून

शत्रूच्या हातांत सांपडण्यापेक्षां पळून जाणेंच श्रेयस्कर आहे. तेव्हां चला.—ताबडतोब मदालसेला पहिल्यानें शोधून काढू या.

[निघून जातो. मदालसा प्रवेश करते].

मदा०:झाला! माझा सर्व प्रपंच आतां आटोपला! माझें सर्व सैन्य पार गारद झालें—माझे सरदार मला सोडून पसार झाले! आतां माझ्यावांचून मला दुसरें कोणी उरलें नाहीं! मदालसे, झाला—संपला आतां तुझा अवतार. आतां तूं या रणांगणावरून आपलें तोंड काळें कर. आणि जगाच्या पाठीवर कोठें तरी कोनाकोपऱ्यांत दडून रहा. चल, उचल पाय—ठोक धूम.—पण रणांतून पळून जाणें हें महामानी मदालसेच्या थोर नांवाला बट्टा लावणारें नाहीं का? तर मग खुशाल शत्रूच्या स्वाधीन हो आणि आपलें राहिलेलें आयुष्य त्याच्या गुलामगिरींत मुर्दाडपणानें घालीव. हाय! शत्रूची गुलामगिरी! नाहीं ही कल्पनाच मला सहन होत नाहीं. छे—त्यापेक्षां मरण पुरवलें! —हो—मरणच इष्ट! —मीं नाहीं जिवंत शत्रूच्या हातीं लागणार. चल—शस्त्रा, हो तयार. आणि एका घावासरशीं—पण थांबा.—(मुगुट हातांत घेऊन) मी मेले तरी माझ्या मस्तकाच्या स्पर्शानें पुनीत झालेला हा साम्राज्यमुगुट माझ्या शत्रूच्या हातीं लागेल आणि तो माझ्या पराजयाचें चिन्ह म्हणून याला आपल्या मस्तकावर धारण करून जगांत मोठ्या डौलानें मिरवील. तेव्हां नाहीं—हा मुगुट माझ्यामार्गे मी जगांत जिवंत राहूं देणार नाहीं. माझ्या वैभवशाली मस्तकाच्या सहवासानें पावन झालेला हा साम्राज्यमुगुट त्या कारट्याच्या करंट्या शिराच्या स्पर्शानें मी पतित होऊं देणार नाहीं. प्रथमतः मी माझ्या हातांनी या मुगुटाला धुळीला मिळवीन आणि नंतर मग मी पृथ्वीमातेच्या उदरांत आनंदानें प्रवेश करीन. (मुगुटास उद्देशून) हे महाभाग्यशाली साम्राज्यमुगुटा, आजपर्यंत या मदालसेच्या मस्तकाच्या सान्निध्यानें तूं सर्व जगतांत श्रेष्ठ पदवीस चढला होतास. तेव्हां आतां या कंगाल गुलामांच्या समागमानें तूं आपणाला भ्रष्ट करून घेण्याची महत्त्वाकांक्षा धरूं नकोस, जा—आणि देवी वसुंधरेच्या गर्भांत सुखानें शयन कर. (मुगुट मोडून धुळीस मिळविते). झालें—आतां माझें मन शांत झालें. आतां मला सुखानें मरण्यास कांहींच हरकत नाहीं.
[स्वतःस मारून घेऊं लागते. तों कोदंड येऊन तिचा हात धरतो].

कोदं०:हां—हां—हां—हां—मदालसे, असें साहस करूं नकोस. हात आवर.—

मदा०:कोण? कोदंड? चल, हो दूर. सोड मला.—

कोदं०:नाहीं. मी तुला सोडणार नाहीं. तुला जगलेंच पाहिजे.

मदा०:छे. शत्रूच्या दास्यांत दिवस काढण्यापेक्षां मरणेंच अधिक चांगले.—

पद—घन गर्जुनियां बरसे—

असुलोभ जनीं अधमा ॥

भोगिति नीच काक लांछित जीवन ॥ ध्रु० ॥

मानिनिचें दास्या जनन न ॥

उचित खचित तिज नृप—सिंहासन ॥

अदय काल परि छल करूं सजतां ।

कोदं०:पण मदालसे, आपण शत्रूच्या हातीं लागलों तर ना?

मदा०:शत्रूच्या हातीं लागणार नाहीं असें कसें होणार?

कोदं०:कां बरें? आपण आतांच्या आतां येथून पळून गेलों म्हणजे नाहीं का बचावणार त्यांच्या हातून?

मदा०:पळून गेलों म्हणजे! म्हणजे? कोदंड मला लढाईतून पळून जाण्याला सांगतोस तूं?

कोदं०:होय. मी तुला नेण्याकरिताच मुदाम तुला येथे शोधीत आलों; तेव्हां चल. आतां येथें क्षणभरहि थांबूं नकोस.

मदा०:छे! हें कदापिहि होणार नाहीं. माझ्या शत्रूंनीं—विक्रांतांनं व मृणालिनीनें मला आतांपर्यंत कधीं रणांत पाठ दाखविली कां? नाहीं. तर मग ही मदालसाहि त्यांच्या पुढून पाठ दाखवून रणांतून पळून जाणार नाहीं.

कोदं०:पण मदालसे, त्यांनीं आत्महत्याहि करून घेतली नाहीं.

मदा०:मग काय मी जिवंत त्यांच्या हातांत सांपडून सर्व जगांत आपली छी थू करून घ्यावी असें तुझें म्हणणें? छे! हें नाहीं मला पसंत! ते मला एखाद्या जंगली क्रूर पशूप्रमाणें पिंजऱ्यांत घालून माझें प्रदर्शन मांडतील! माझी सर्व ब्रह्मावर्तांत धिंड काढवून माझा सर्वत्र फजितवाडा करतील! तेव्हां सोड. ही पुढची माझी दुर्दशा चुकविण्याकरितां मला मेलेच पाहिजे. लढाईत लढत असतांना मरण यावें म्हणून मीं पुष्कळ धडपड केली. पण शत्रूचा एकहि शिपाई माझ्यावार वार करीना. मला मारावयाचें नाहीं असा त्यांना त्या दुष्ट विक्रांतांनं सक्त हुकूम दिलेला होता. तेव्हां आतां मला मरणाला आत्महत्येशिवाय दुसरें कोणतें साधन आहे? तेव्हां सोड—मला या माझ्या मानी जीविताची मानांतच समाप्ति करून टाकूं दे. अपमानाचा कलंक मरताना तरी या मदालसेला लागूं देऊं नकोस आणि कोदंड, तुलाहि मी प्रेमाचा सल्ला देतें कीं, तूंहि आता पळून जाऊन जिवंत राहण्याच्या भानगडींत पडूं नकोस. कारण सत्ताहीन झालेल्या पुरुषाचे हाल कुत्राहि खात नाहीं. तेव्हा ये. तूं मला आणि मी तुला असें एकमेकांना मारून घेऊन येथें शत्रू येऊन दाखल होण्यापूर्वीच, आपण हें आपलें दुर्दैवी जीवित संपवून टाकूं व या दुर्धर जगांतून पार होऊं.

[त्याला धरूं लागते. दोघांची झुंज होते. इतक्यांत मृणालिनी आपल्या सैनिकांसह प्रवेश करते.]

मृणा०:पकडा या दोघांना. पळून जाऊं देऊं नका. यांच्या जवळचीं शस्त्रें हिसकावून घ्या. (शिपाई त्या दोघांना पकडतात व त्यांचीं शस्त्रें काढून घेतात). मदालसे, कोदंड, आतां तुम्ही सारे माझे कैदी आहांत.

मदा०: मला कैदी करण्यापेक्षा माझी तुम्ही कत्तल कां उडवीत नाही? शिपायानों, सोडा मला. मी पळून जात नाही. तुमच्यासमोर उभी रहाते. द्या—माझ्या हातांत एक तरवार द्या. मी तुमच्याशी लढते. अगर नको—मला तरवारहि नको. निःशस्त्र स्थितीतसुद्धा मी मरण्याला तयार आहे. उपसा आपल्या तरवारी आणि या तुमच्या कट्ट्या दुस्माननीला कापून काढा.

[विक्रांत व सरदार प्रवेश करतात.]

विक्रा०: पण आमच्या तरवारींचा स्पर्शहि होण्याची तुझी लायकी नाही. मग आमच्या तरवारींनी मृत्यु प्राप्त होण्याची तू आशा कशाला करतेस? (मृणालिनीस) शाबास—मृणालिनि, शाबास. झालें; आज आपलें कार्य पूर्ण सिद्धीला गेलें. चंद्रशेखरमहाराजांचा जयजयकार करा. [जयघोष].

मदा०: (मोठ्याने हांसून) ओरडा. घसा फोडफोडून ओरडा. तुम्ही आतां कितीहि शंख केलांत, तरी चंद्रशेखर कांहीं स्वर्गातून उतरून परत पृथ्वीवर तुमच्याकडे येत नाही.

विक्रा०: मदालसे, हा तुझा भ्रम आहे. चंडवर्म्याचा माझ्या सैन्याने पूर्ण मोड केला असून माझे सरदार आतां चंद्रशेखर आणि सरोजिनी यांना घेऊन येथें दाखल होतील.

मदा०: तर मग हा माझा भ्रम नसून विक्रांता, तुझाच भ्रम आहे. परवांच्या रात्रीच माझ्या आज्ञेवरून राजा दुर्जयानें कूर्मदुर्गाच्या राजवाड्यांत चंद्रशेखराचा खून पाडला.

[उग्रसेन व कांहीं सरदार प्रवेश करतात].

उग्र०: खून पाडला असता. पण मदालसे, तुझ्या त्या निमकहराम दुर्जयाचा तो दुष्ट प्रयत्न फसला. त्याचें कपट शेवटीं उघडकीला आलें. आणि त्याला त्याच्या अघोर राजद्रोहाबद्दल राणी सरोजिनीकडून देहान्त प्रायश्चित्तहि मिळालें.

मदा०: हाय हाय! माझे सर्वच डाव कसे फसले! माझे दैव प्रतिकूल कसे झालें!

उग्र०: (विक्रांतास) महाराजांचा जयजयकार असो. महाराज, राजाधिराज चंद्रशेखर व राणी सरोजिनी आपल्या दर्शनास येत आहेत.

[चंद्रशेखरचा जयघोष].

मदा०: अरेरे! राजाधिराज चंद्रशेखर! मदालसे—मदालसे—झाला—तुझ्या महत्त्वाकांक्षेचा चक्काचूर उडाला.—राजाधिराज चंद्रशेखर! देवा—हे शब्द—हा चंद्रशेखराच्या नांवाचा जयजयकार—मला ऐकवत नाही. शत्रूचा जयजयकार बलात्कारानें माझ्या मेंदूवर नेऊन आदळविणाऱ्या कृतघ्न श्रवणेंद्रियांनो, मला सोडून एकदम चालते व्हा. पण मला यापुढें कोणत्याहि इंद्रियाची आवश्यकता नाही. कारण तुम्ही सर्व एकत्र होऊन मला माझ्या हाडवैऱ्याचा उत्कर्ष प्रत्येक क्षणीं जाणविणार. तेव्हां सर्व इंद्रियांनो—जा निघा. तुमचा माझा हा आतां शेवटला रामराम. पण थांबा—हें सर्व खरें असेल? का मला फसविण्याकरितां यांनीं ही सारी लबाडी मांडली आहे?

मृणा०: पण तू अशी बुचकळ्यांत कां पडतेस? खरें कां खोटें याचा हा प्रत्यक्षच पुरावा पहा.

[पडद्यांत चंद्रशेखराच्या नांवाचा प्रचंड जयघोष. चंद्रशेखर, सरोजिनी, सरदार वगैरे प्रवेश करतात.]

विक्रां०:ये—ये—बाळा, चंद्रशेखरा, मला तुला कडकडून भेटू दे.

[दोघे भेटतात].

मदा०:(स्वगत) माझ्या डोळ्यांदेखत माझ्या कट्ट्या दुस्मानाची विजयभेट! माझ्यानें नाही हा देखावा पहावत.

[तोंड फिरविते].

विक्रां०:सरोजिनी, मी तुझा अत्यंत आभारी आहे—तूं सूर्यकुलाचें रक्षण केलेंस याबद्दल सर्व जग तुला धन्यवाद देईल व तुझी कीर्ति पृथ्वीवर अजरामर होऊन राहील. (मदालसेस) मदालसे, तुझ्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षेला दडपून टाकून विजयी झालेला हा तुझा कट्टा दुस्मान चंद्रशेखर अजून पृथ्वीवर जिवंत आहे याच्याबद्दल आपली खात्री करून घे. आणि आतां तुझ्या मस्तकावरील साम्राज्यमुगुट याच्या विजयशाली मस्तकावर मी तुझ्यासमक्ष ठेवतो, तो अभूतपूर्व देखावा डोळे भरून पहा, आणि आपल्या मदांध डोळ्यांचें पारणें फेडून घे. आणा—इचा मुगुट कोणी हरण करून घेतला आहे तो आणा. —

मदा०:मदालसेचा मुगुट हरण करणारा बहादुर या जगांत तरी कोणी नाही. —

विक्रां०:आणा मुगुट—आणा,—

मदा०:विक्रांता, हे मुगुट आणणार कोठून? तो आता इहलोकी जिवंत नाही. तो पहा—तो पहा तेथें तो हतभागी साम्राज्यमुगुट तुकडे तुकडे होऊन धूळ खात पडला आहे. —

विक्रां०:काय? धूळ खात पडला आहे? (पाहून) अरेरे—कोणी चांडाळानें या परमपूज्य मुगुटाची अशी दुर्दशा करून टाकली!

मदा०:दुसरें कोण करणार? विक्रांता, या मदालसेनें—या तुझ्या कट्ट्या दुस्माननीनें—तुझ्यावर हा भयंकर सूड उगविला. माझ्या मस्तकाच्या स्पर्शानें पावन झालेला हा मुगुट या काट्याच्या मस्तकावर विराजमान व्हावा हें मला आवडलें नाही आणि म्हणून मी त्याला ही मृत्तिकासमाधि दिली. जा, आतां खुशाल रडत बसा.—ही मदालसा पराजित झाली तरी अखेरीस तिनें तुमचा शेवटला डाव तरी हाणून पाडलाच. बस्. झाली माझी इतिकर्तव्यता.

विक्रां०:चांडाळणी, तुझ्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षेची आतां मात्र कमाल झाली.

[मदालसा बिकट हास्य करते].

[पडदा पडतो].

प्रवेश दुसरा

स्थळ : कूर्मदुर्गातील सरोजिनीचा राजवाडा.
(मृणालिनी व सरोजिनी).

मृणा०:सरोजिनी, तुझा वृत्तांत ऐकून मनाला अतिशय दुःख होत आहे.

सरो०:मृणालिनी, काय सांगू? गेल्या चार महिन्यांत माझ्या मनाची जी ओढाताण झाली, तिची कल्पना माझ्यावांचून कोणालाहि येणार करता नाही. परमेश्वराने जर माझी पाठ सांभाळली नसती तर माझी काय दुर्दशा होती आणि काय नाही, हे कांहीं सांगवत नाही.

मृणा०:असो, जे झाले ते झाले. तू शेवटपर्यंत आपल्या धर्माला, कसल्याहि मोहांना बळी न पडतां चिकटून राहिलीस ही त्यांतल्या त्यांत मोठी समाधानाची गोष्ट आहे. खरे पाहिले तर. तुझ्यावर ओढवलेल्या चमत्कारिक प्रसंगांत दुसरी एखादी सामान्य स्त्री सांपडती तर खात्रीने तिच्या हातून या विलक्षण धर्मसंकटांत चूक घडती व मोहाने भलताच मार्ग स्वीकारून ती अधःपतनास जाती. परंतु त्या सर्व असाधारण प्रसंगांतून तू आपले यश बचावून सुरक्षित बाहेर पडलीस हे त्या ईश्वराचे आपणावर महदुपकार आहेत.

सरो०:होय. ईश्वराचे मजवर हे मोठे उपकारच आहेत. नाही तर शहाण्यांनाहि भ्रमांत पाडणाऱ्या या धर्मसंकटांनीं मला खात्रीने भुरळ पाडून माझा सर्वस्वी नाश केला असता. असो; मृणालिनी आतां पुढचा मार्ग तू काय ठरविला आहेस?

मृणा०:ते आतां तुझ्या विचाराने ठरवावयाचे मीं योजिले आहे.

सरो०:मीं माझे भावी आयुष्य ईश्वरोपासनेत घालावयाचे निश्चितच केले आहे.

मृणा०:मीहि असाच निश्चय केला आहे.

सरो०:तर मग आपण बरोबर हिमाचलावर जाऊन वानप्रस्थाश्रमाची दीक्षा घेऊं.

मृणा०:पहिल्याने मलाहि हीच कल्पना पसंत पडली होती. परंतु याबद्दल मी विक्रांतमहाराजांना अभिप्राय विचारला. तेव्हां त्यांनीं मला दुसराच मार्ग उपदेशिला.

सरो०:विक्रांतमहाराजांनीं काय उपदेश केला तुला?

मृणा०:त्यांनीं मला लोकसेवेच्या रूपाने ईश्वराची आराधना करण्याचा उपदेश केला. त्यांनीं सांगितले. —

पद: अशिहि नव बाला०—

जगिं हा जनरूपे । प्रकट प्रभु झाला ।

प्रकट प्रभु झाला । स्वभावे उदेला ॥ ध्रु० ॥

जरी लाविला देह हा लोककाजा ।
परम सुख सारें वाहिलें या समाजा ॥
तरी जाहली जाण. ही ईशसेवा ॥
जनन सफल झालें लाधला मोक्ष—ठेवा ॥ १ ॥

सरो०:तुला हा उपदेश मानवला का?

मृणा०:हो. मीं त्यावर पुष्कळ विचार करून पाहिला व सरतेशेवटी लोकसेवेंत ब्रह्मचर्यानें आपलें आयुष्य खर्च करून ईश्वरार्चन करावयाचा निश्चय मीं कायम केला.

सरो०:मलाहि तुझा विचार ठीक वाटतो.

मृणा०:विक्रांतमहाराजहि थोड्याच वर्षांत संन्यास घेऊन आपणास धर्मकार्यास वाहून घेणार आहेत. तेव्हां त्यांची शिष्यवृत्ति पत्करून आपणाला लोकसेवेला व धर्मकार्याला शक्त्यनुसार हातभार लावतां येईल. तेव्हां आतां तुझ्या विचारास काय येतें तें पहा.

सरो०:विचारास काय यावयाचें आहे? विक्रांतमहाराज आणि तूं ज्या मार्गानें जाल तो मार्ग श्रेयस्कर असला पाहिजे अशी माझ्या मनाची ठाम समजूत असल्यामुळें मीहि त्याच मार्गाचें अवलंबन करणार.

मृणा०:मला अत्यानंद होत आहे हें तुझें भाषण ऐकून. सरोजिनी, ये. मला तुला एकवार कडकडून भेटूं दे. आजपर्यंत आपण सख्ख्या बहिणीप्रमाणें वागत आलोंच आहोंत. पण तें ऐहिक नातें होतें. आतां आपण पारमार्थिक प्रदेशांत प्रवेश केला आहे, तेव्हां प्रापंचिक नात्यापेक्षांहि श्रेष्ठ व शाश्वत अशा पारमार्थिक नात्यानें एकमेकींना बांधून घेऊं ये.

[भेटतात व सेवक येतो].

सेव०:सरकार, मदालसा व कोदंड यांच्या शासनाचा निर्णय करण्याकरितां सरदारमंडळी दरबारी दिवाणखान्यांत जमणार आहेत—तेव्हां उभयंता सरकारांनीं तेथें यावें अशी विक्रांतमहाराजांची उभयता सरकारांना विनंति आहे.

सरो०:तूं जा. आम्ही आलोंच तुझ्या पाठोपाठ. [सेवक जातो]. मृणालिनी, मदालसा व कोदंड यांना काय शासन करावेसें वाटतें तुला?

मृणा०:सरोजिनी, आतां आपलें प्रापंचिक जीवित समाप्त झालें आहे. तेव्हां प्रापंचिक जीवितांतील रागद्वेषादि विकारांपासून आपण अलिप्त राहिलें पाहिजे. या पारमार्थिक विचारांच्या साम्राज्यांत सर्व गुन्हेगारांना एकच शासन ईश्वराने नेमलेलें आहे. आणि तें कोणतें म्हणशील तर 'दया.'—तेव्हां हेंच शासन त्यांना देण्यांत यावें असें मी महाराजांना सुचविणार आहे. तुझ्या मनाला काय वाटतें?

सरो०:मृणालिनीच्या आत्म्यांत विलीन झालेला हा सरोजिनीचा जीवात्मा मृणालिनीच्या विचाराहून दुसरा विचार कसा मान्य करणार!

मृणा०:परमेश्वर तुझे सर्वदा मंगल करो!

[जातात]

प्रवेश तिसरा

स्थळ :- कूर्मदुर्गातील राजवाडा

[विक्रांत, चंद्रशेखर, सरोजिनी, मृणालिनी, सरदार व बंदिवान् मदालसा आणि कोदंड.]

विक्रा०:मदालसे, तुला आपल्या कृतकर्माबद्दल पश्चात्ताप होत आहे काय?

मदा०:कृतकर्माचा पश्चात्ताप? पश्चात्ताप बेहिमती क्षुल्लक प्राण्यांना होतो. माझ्यासारख्या बहादर स्त्रीला होत नाही.

विक्रा०:पण आतां तुझा बहादरीचा डौल उतरला आहे. आणि वैभवाच्या शिखरावर असतांना ज्या ईश्वरास तूं विसरली होतीस त्याचें आतां तुला स्मरण होणें जरूर आहे.

मदा०:ऐश्वर्यात लोळत असतां ज्याच्याकडे मी दुकूनहि पाहिलें नाहीं त्याच्या पायाशीं आपत्काळीं मी कधींहि शरण जाणार नाहीं.

विक्रा०:आज जरी तुला आपल्या दुष्कृत्यांबद्दल वाईट वाटलें नाहीं तर पुढें कधीं तरी तुला पश्चात्ताप झाल्यावाचून रहाणार नाहीं. तेव्हां ती संधि तुला मिळून तुझी शुद्धि व्हावी म्हणून तुझ्या सर्व अपराधांची तुला क्षमा केली जात आहे. जा, आतां तूं एखाद्या मठांत जाऊन ईश्वरचितनांत आपलें आयुष्य घालीव.

मदा०:विक्रांता, तूं औदार्याचा आंव घालून मला लाजवूं पहात आहेस. पण मी आपल्या हाडवैच्याला असलें यश लाभूं देणार नाहीं. विक्रांता, हें मस्तक तुझ्या क्षमेचें लांछन मिरविण्यास तयार होईल असें तुला वाटत असेल, तर ती तुझी चूक आहे. ही पहा मी तुझी क्षमा लाथेनें झिडकारून टाकते.

कृता०:मदालसे, तूं आमच्या असल्या अनुग्रहाला खरोखर अपात्र असतांहि महाराज विक्रांताच्या आग्रहावरून आम्ही तुला क्षमा करण्यास तयार झालों आहोंत. परंतु—

मदा०:तुम्ही मला क्षमा करणार? तुम्ही कोण? तुमची योग्यता काय? गंजीवरचे कुत्रे तुम्ही. तुमच्यासारख्या नादानांची माझे जोडे पुसण्याची सुद्धां लायकी नाहीं. ते तुम्ही मला—या महामानी मदालसेला क्षमा करण्याचा डौल दाखवितां! जा—मला मुळीं माझ्या प्राणाचीच पर्वा नाहीं. एक तर ही मदालसा साम्राज्यपदावर आरूढ होईल, नाहीं तर प्राणत्याग करील. परंतु तुमच्यासारख्या दीडदमडीचीहि योग्यता नसणाऱ्या लोकांच्या गुलामगिरींत तुम्ही घाल तो भाकरीचा तुकडा चघळीत मुर्दाडपणानें आपलें आयुष्य घालविण्यास कदापि कबूल होणार नाहीं.

विक्रां०:मदालसे असा अविचार करूं नकोस. सूर्यकुलांत उत्पन्न झालेल्या स्त्रीचा असा नीच शेवट व्हावा हें मला रुचत नाही.

मदा०:पुरे—पुरे. सूर्यकुलाच्या अभिमानाचें प्रदर्शन पुरे. मलाहि सूर्यकुलोत्पन्न मदालसेचा दुसऱ्याच्या दास्यांत अंत झालेला पहावत नाही. मी जन्मतः जशी स्वतंत्र होतें, तशी मरतांनाहि स्वतंत्रतेतच मरेन. मी कांहीं तुमच्याजवळ माझ्या प्राणांची भीक मागण्यास आलें नाही. आणि न मागतां माझ्या इच्छेविरुद्ध जर ती तुम्ही मजवर लादूं पहात असाल, तर तुम्हांला मी ती मजवर लादूं देणार नाही. तुम्हांला माझी काय दुर्दशा करायची असेल ती खुशाल करा. मी ती भोगण्यास तयार आहे.

कोदं०:मदालसे, अशी बेफाम होऊं नकोस.

मदा०:चुप, एक शब्द बोलूं नकोस. तुझ्यासारख्यानें असल्या प्रसंगीं आपली इज्जत संभाळून वागलें पाहिजे.

कोदं०:आतां इज्जतीच्या गोष्टी बोलण्यांत जीव काय?

मदा०:जीव काय? नामर्द—कुत्र्याची अवलाद. या विक्रांतानें माझ्या कैदेत असतां आपणासमोर आपलें शिर नमविलें होतें? मग आतां आपण—त्याच्या कट्ट्या दुस्मानांनीं—त्याच्या दयेचा स्वीकार करून त्याचे गुलाम बनून रहावें म्हणजे केवढा नादानपणा! नाही—नाहीं. मी हद्दांत आपल्या शत्रूपक्षां रतिभरहि कमी ठरणार नाही. आणि कोदंड, माझें तुलाहि निक्षून सांगणें आहे कीं, तूंहि आपला दर्जा विसरून प्राणाच्या मोहांत गुंतून फसूं नकोस.

कोदं०:नको. मदालसे, अशी भलत्याच हद्दाला पेटून इहलोकच्या सुखांना लाथाडूं नकोस.

मदा०:शत्रूच्या गुलामगिरींत सुख! कोदंड, तुझें डोकें ताळ्यावर आहे का?

कोदं०:होय, मी तुझ्यासारखा अजून बेहोष बनलों नाही.

मदा०:मग असे नामर्दपणाचे शब्द तुझ्या तोंडून कां निघत आहेत?

कोदं०:मला अद्यापि शहाणपणानें सोडलेलें नाही.

मदा०:बेशरम! आपला भागुबाईपणा लपविण्यासाठीं शहाणपणाचा डौल आणतांना तुला लाज वाटत नाही?

कोदं०:तुला वाटेल तें म्हण. पण मी तुला आग्रहानें सांगतो की, या चरणांचा आश्रय करून या जगांत स्वतः सुखानें नांद, आणि मलाहि सुखानें नांदूं दे.

मदा०:नाहीं—नाहीं. मी रौरवांत आनंदाने पिचत पडेन. पण ही दुःस्थिति पत्करणार नाही.

कोदं०:अगे चांडाळणी, अशी जिवावर उदार कां होतेस?

मदा०:चूप भेकडा. तुला तुझा जीव प्यारा असेल तर तूं टाक तो या कुत्र्यांच्या पायांवर. मला कांहीं माझा जीव प्यारा नाही.

कोद०:नाहीं—नाहीं असें बोलूं नकोस. जिवापेक्षां दुसरी कोणती गोष्ट प्यारी आहे या दुनियेंत?

मदा०:जिवापेक्षां इज्जत प्यारी आहे.

कोद०:तर मग इज्जतीच्या बचावाकरितां तरी माझा सल्ला ऐक.

मदा०:गुलामगिरी ही इज्जतीला गिळून टाकणारी कृत्या आहे. तिच्या तोंडांत आपण होऊन आपली मान दिल्यावर बचावाची आशा कशाला पाहिजे?

कोद०:नाहीं? तूं माझे ऐकत नाहीस?

मदा०:नाहीं—नाहीं—साफ ऐकत नाही.

कोद०:तर मग इज्जतीच्या रक्षणाकरितां तूं नरकाचा आश्रय कर. आणि प्राणाकरितां मी या चरणांचा आश्रय करतो. (चंद्रशेखरापुढें गुडघे टेकून) महाराजाधिराज, मी चरणांपाशीं आपल्या प्राणांची याचना करीत आहे. —

मदा०:थांब—थांब. मला हें बघवत नाही. मी तुला तुझे बेइज्जतीचें प्राण वांचवूं देणार नाही. (त्याच्या उरांत जंबिया खुपसते. आणि विक्रांतावर धावून जाऊन) आणि हा दुसरा घाव चांडाळा, तुला—

[विक्रांतास मारूं पहाते. परंतु विक्रांत तिला अडवून धरतो.
शिपायी तिच्या हातांतील जंबिया काढून घेतात.]

चंद्र०:बस्. इला दिलेलें प्राणदान आतां रद्द झालें.

सर०:सुळावर चढवा.—हत्तीच्या पायाशीं द्या.—कडेलोक करवा.—जिवंत जाळून टाका.

[गलबला].

त्रिकां०: जा इला नीट बंदोबस्तानें घेऊन जा. न्यायाप्रमाणें इचें शासन होईपर्यंत इला राजवाड्यांत कैदेत ठेवा.

चंद्र०:न्याय आम्हीं या क्षणींच करतो. सेवकांनो, इला आतांच्या आतां मांगांच्या स्वाधीन करा व किल्याबाहेरच्या उघड्या मैदानावर इचा शिरच्छेद करवा.

मदा०:अरे जा, भिकारड्यांनो. तुम्हीं दिलेल्या दयेला ज्याप्रमाणे मी लाथेखालीं तुडविलें, त्याप्रमाणें तुम्हीं नेमलेल्या शासनालाहि मी अशी ठोकरीनें उडवून देतें.

[एका शिपायाचा जंबिया काढून घेऊन उरांत मारून घेते व मरते.]

विक्रां०: खून व रक्तपात यांच्या भेसूर स्वरूपाने प्रगट झालेल्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षेचा शेवट हा असा आत्मनाशांतच होणार.

[पडदा पडतो.]

प्रवेश चौथा

स्थळ : सरोजिनीचा राजवाडा

[मृणालिनी व सरोजिनी]

मृणा०: क्षणभंगुर विषयाच्या अनिवार लालसेनें ओतप्रोत भरलेला असल्यामुळे, परमेश्वराच्या प्राप्तीच्या मार्गात विघ्न होऊन बसलेला हा अहंकारजन्य प्रपंचपसारा टाकून देऊन परमवैराग्याच्या शुद्ध किरणांनीं प्रकाशित झालेलें हें अंतःकरण आज केवढें समाधानपूर्वक झालेलें आहे. सरोजिनी, आजच्यासारखी शांति व सौख्य या जन्मांत मीं अनुभविलेलें नाही.

सरो०: माझाहि हर्ष आज गगनांत मावेनासा झाला आहे, ज्या राजर्षीच्या कृपेनें हा अलभ्य लाभ आपणांस झाला, त्यांच्या चरणांचें दर्शन आपणांस आज अत्यंत सुखदायी होईल.

[विक्रांत प्रवेश करतो].

विक्रां०: मुलींनो, परमेश्वर तुम्हां दोघींचे सर्व पारमार्थिक मनोरथ पूर्ण करो. सरोजिनी, तूं आपलें राज्य चंद्रशेखरांच्या चरणीं अर्पण करून धर्मकार्यार्थ तापसदीक्षा घेण्याचा निश्चय केलास याबद्दल मी तुझें मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. सरोजिनी, मृणालिनी, तुम्हां उभयतांचें हें लोकोत्तर चरित्र यावच्चंद्रदिवाकरौ या भूमंडलावर वंद्य व अनुकरणीय होऊन राहिल. या माझ्या लाडक्या मुलींनो, मला एकवार तुम्हाला आलिंगन देऊं द्या. वस्तुतः तुमच्या चरणांचें मीं तीर्थ घ्यावें इतकी तुमची योग्यता आहे. पण तुमच्यासंबंधानें विषमभाव विसरलेल्या या मनाला भेटावेसें वाटत आहे.

मृणा०: तरी पण आम्हीं आमच्या ज्ञानदात्या पित्याच्या चरणांचेंच चुंबन घेतलें पाहिजे.

[दोघी नमस्कार करून पाहतात].

विक्रां०: (त्यांना धरून) नाही—मी तुम्हांसारख्या दिव्य विभूतींना माझ्या क्षुद्र चरणांचें अभिवादन करूं देणार नाही. नाहीतर मीच तुमच्या चरणांवर हें आपलें मस्कत ठेवतो. (तसें करूं लागतो. पण त्या त्यास धरतात व आलिंगन देतात.) परमेश्वरा, या माझ्या प्राणप्रिय कन्यांच्या मस्तकावर तुझा वरदहस्त चिरकाल ठेवलेला असो! मुलींनो, चला आज. चंद्रशेखरमहाराज देवी देवांगनेच्या समाधीचें दर्शन घेण्यास जाणार आहेत, व तेथें प्रजानन त्यांना राजमुगुट अर्पण करणार आहेत. तेव्हां आपणाला तिकडे निघालें पाहिजे.

मृणा०: आम्ही आमच्या मातृदेवतेच्या पूज्य समाधीचें दर्शन घेण्याला मोठ्या आनंदानें येतो.

विक्रां०:ठीक आहे. मी पुढे होतो.

[जातो].

सरो०:व्यक्तिविषयक संकुचित आयुष्याचा त्याग करून भव्य अशा सामाजिक आयुष्याचा अंगीकार केल्यामुळे आतांचा क्षण जसा आनंदांत गेला तसाच सर्व भावी कालहि देवा, आम्हांला आनंदमय होवो!

मृणा०:ईश्वर आपली इच्छा पूर्ण करील. सरोजिनी,—

पद—सबसे रामभजन कर लेना०—

मजला प्रेम—सुरस—रस पीतां। सुखमय झालें संसारीं ॥ धृ० ॥
प्रेमपूर्ण हृदयांतुनि वाहे प्रेम—सुधारस—धारौ ॥
घडवीन तिचें पान जनां तरि दुःख काय जगतांत ॥
उरलें मजला संसारीं? ॥ १ ॥ सकल जीव प्रिय
बांधव माझे दुःख दीन अनाथ ॥ सुखवाया जरि
झिजविन । चिदानंद—सुख—सार ॥ सन्मुख
झालें संसारीं ॥ २ ॥

[जातात].

प्रवेश ५ वा

स्थळ—देवांगनेच्या समाधीचें स्थान.
[प्रजाजन चंद्रशेखराच्या स्वागतार्थ जमले आहेत].

प्रजा०—

पद—ये ये दयाळा०—

आले नृपाला ॥ जन दर्शनास हे ॥ ध्रु० ॥
निवटुनि खल घन—रिपु—बल। प्रकटे जंव रवि—मंडल ॥
हर्षित हें विश्व अखिल तेंवि जाहलें ॥ १ ॥
स्वागतार्थ उत्सुक जन । करिती तव पद—पूजन ॥
सविनय हें हृदयासन ॥ चरणिं वाहिलें ॥ २ ॥

[पद्याच्या शेवटीं विक्रांत, चंद्रशेखर, सरोजिनी, सरदार वगैरे येतात. प्रजानन जयजयकार करतात].

चंद्र०:(समाधीपुढे उभा राहून) मातोश्री, हा बालक तुझ्या चरणीं लीन होत आहे.

[समाधीस वंदन करतो].

पुढा०:हा लोकांनीं मुद्दाम तयार करविलेला राजमुगुट महाराज विक्रांतांनीं राजाधिराज चंद्रशेखरमहाराज यांच्या मस्तकावर ठेवावा, अशी राजनिष्ठ प्रजाजनांची इच्छा आहे.

विक्रां०:(त्यांच्याजवळील मुगुट घेऊन) शास्त्रोक्त राज्याभिषेकसमारंभ लौकरच होईल. तथापि महाराजाधिराजांच्या प्रथम स्वागताचे वेळीं अशा रीतीने आपण त्यांचा गौरव केलांत ही गोष्ट अधिक आनंदाची आहे. आपणा सर्वांच्या अलौकिक राजनिष्ठेबद्दल आपणास धन्यवाद देऊन आपणा सर्वांच्या इच्छेप्रमाणें हा मुगुट हें आपणा सर्वांच्या राजभक्तीचें उज्ज्वल चिन्ह मी महाराज चंद्रशेखरांच्या मस्तकावर ठेवतो.

[मुगुट चंद्रशेखरांच्या मस्तकावर ठेवूं लागतो].

चंद्र०:थांबा. हा मुगुट माझ्या मस्तकावर ठेवूं नका. प्रजाजन हो, तुमच्या या लोकोत्तर राजनिष्ठेबद्दल मी तुमचा अत्यंत ऋणी आहे. परंतु बांधवहो, हा साम्राज्यमुगुट धारण करण्याला मला माझे हें मस्तक सर्वस्वीं अपात्र वाटत आहे.

विक्रां०:असें काय करतां महाराज? लोकमताच्या गौरवार्थ आपण हा मुगुट मस्तकावर धारण केलाच पाहिजे.

चंद्र०:मी लोकमताचा अनादर करतो असें नाही. पण माझा अगदीं निरुपाय आहे. सूर्याकुलोत्पन्न पुरुषानें—महाराज विक्रमादित्यांच्या पुत्रानें—आपल्या तरवारीस क्षणामात्रहि न शिणवितां प्राप्त झालेल्या या राज्यपदाचा अंगीकार कसा करावा? तेव्हां तो मुगुट महाराज विक्रांतांच्या मस्तकावर ठेवा—नाहीं तर त्यानें राणी सरोजिनीचें शिर मंडित करा—अगर बालयोगिनी मृणालिनीस तिच्या उज्ज्वल चारित्र्याबद्दल तो नजर करा.

विक्रां०:महाराज, आम्हीं सर्व राज्यपदास अनधिकारी आहोंत.

चंद्र०:तर मग तो मुगुट इकडे मजजवळ द्या. जिच्या अधिकारासंबंधानें कोणीहि अपवाद घेणार नाही अशाच एका पुण्यपावन विभूतीच्या चरणीं तो आपण अर्पण करूं या. (मुगुट घेऊन) हे माते देवांगने, हा नम्र बालक ब्रह्मावर्ताचा हा साम्राज्यमुगुट सर्व प्रजाजनांच्या संमतीनें तुझ्या थोर चरणावर अर्पण करीत आहे. देवि, या आमच्या प्रेमपूजनांचा वात्सल्यपूर्ण कृपादृष्टीनें स्वीकार कर. [समाधीवर मुगुट ठेवतो]. बांधवहो, आजपासून हें ब्रह्मावर्ताचें साम्राज्य देवी देवांगनेच्या नांवानें चालविलें जाईल. आपल्या अभंग शीलाच्या प्रतापानें ब्रह्मावर्ताचें साम्राज्यपद पावलेल्या महाभाग्यशाली सम्राज्ञी देवी देवांगनेच्या चरणीं हा या साम्राज्याचा दासानुदास चंद्रशेखर नम्रतापूर्वक अभिवादन करीत आहे.

[तरवार काढून वंदन करतो. सर्व तसें करतात.
पुष्पवृष्टि.—जयजयकार.—नृत्यगायनादिक].

सर्व:परमेश्वरा,—

पद—पिया पिया करत पपीयरा०—

नृपवर कुशलं वसो सदा ॥
महिवरि नादो अचल राज—पद ।
तरोनि अखिला दुरापदा ॥ ध्रु० ॥
सकल समाज सेवुनि शांती ।
लागो सुखदा प्रगति—पथा ॥
गुणगण—तेजें वैभवशैलीं ।
विलसुनियां ही सुखवो वसुधा ॥ १ ॥

[पडदा पडतो].

समाप्त

“संगीत रणदुंदुभि”

मंगलाचरण

पद : हमीर—चौताल. “मध बोले०”—

नमन हैं काला मंगला ॥ माया—मूल जो;
महाविशाल सदा दावि नाट्यलीला ॥ ध्रु० ॥
भवाधार भाव थोर ॥ संहार हा घोर ॥
रंगवी जो । सारें हैं इंद्रजाल ॥ १ ॥

अंक पहिला

प्रवेश पहिला

स्थळ : कदंबाधिपति राजा कंदर्प याचें रतिविलासमंदिर.

(राजा कंदर्प, सौदामिनी, शिशुपाल, पशुपाल वगैरे मंडळी नाचरंग व मद्यपान यांत गर्क झालेली आहेत. नृत्यगायन चालूं असतां पडदा उघडतो.)

नर्तकी:(गात व नाचत)—

२ पद: “कैसी शरमकी है बात०”—

ही सखि राधा खेळे शृंगार ॥ ध्रु० ॥

लचकोनि चाले । वेलीच हाले ॥ उडवी बहारीबहार ॥

मुरडोनि डोळे । हृदयीं स्मराची ॥ मारी विषारी कट्यार ॥ १ ॥

(नृत्यगायन थांबतें).

सौदामिनी:(नृत्यगायन थांबल्यावर) अहाहा! नृत्यगायनाला आज काय बहारीचा रंग चढला आहे! रंगदेवतेनें आज जणुं काय आपल्या रंगेल धनदौलतीची बेगुमान उधळपट्टीच चालविली आहे!

कंदर्प:खरोखरच उधळपट्टी चालविली आहे! अशी बहार आपण जन्मांत कधीं पाहिली नाही! सारा मजाच मजा उडून गेला आहे! शृंगारसरोवरांत बुचकळ्या देऊन देऊन या रंगेल छबेल्यांनीं आज आमचा जीव कसा कामज्वरानें बेदम हैराण करून टाकिला आहे!

पशुपाल:असंगांशीं संग आणि प्राणांशीं गांठ म्हणतात ती हीच! भोलेनाथ!

कंदर्प:अहाहा! खरोखर या वेळीं तेजस्विनी येथे असती तर काय बहार झाली असती!

सौदामिनी:झाली तेजस्विनीची आठवण! मला वाटलें होतें चार दिवस तरी आपण बोलल्याप्रमाणें वागाल! पण चार दिवस तर राहोतच; पण चार प्रहरसुद्धां आपल्याला धीर निघाला नाही.

कंदर्प:प्रेमकलहांचें हें असेंच चालावयाचें! इष्काच्या प्याल्यांतील वादळें अशीं क्षणभंगुरच असावयाचीं!—

३ पद :मांड—त्रिताल. “बालम सैय्या छेडोना०”—

कोमल वातें । हालत डोलत ॥ प्रीति—सुर—लता ॥ ध्रु० ॥

कलह—कुतुहलें दावि रसाला ॥ नर्तनलीला ॥ काम—विलसिता ॥ १ ॥

पशुपाल:अगदीं बरोबर! तेरड्याचा रंग तीनच दिवस टिकावयाचा! भोलेनाथ!

कंदर्प:मला वाटतें तेजस्विनीला बोलावणें पाठवावें.

सौदामिनी:कांहीं नको. तिच्या येण्यानें फायदा तर कांहीं व्हावयाचा नाहीच; पण उलट रंगाचा बदरंग मात्र होईल!

शिशुपाल:अगदीं बरोबर. तेजस्विनी ताईसाहेबांना विलासरंगाची लज्जत आहे कोठें?

कंदर्प:विलसरंगाची लज्जत नाही! मग बायकोच्या जन्माला फुकटच आली वाटतें?

शिशुपाल:नुसते बायकोच्या जन्माला येऊन उपयोग काय? जन्माला आल्यासारखा बायकीपणांतच जन्म घालविला पाहिजे. त्यांच्या अंगांत बायकांचा बायकीपणा तर नाहीच; पण तुम्हा आम्हा पुरुषांचा बायकीपणासुद्धा नाही! त्यांचा म्हणजे सारा कोरडा ठणठणीत शुष्क कारभार! या वेळीं त्या जर येथें आल्या तर नृत्यगायनाऐवजीं वादविवादाचीच दंगल उडवून देतील!

पशुपाल:बरोबर—अगदीं बरोबर! तेजस्विनीबाईंना महाराजांचा तहाचा विचार बिलकुल पसंत पडावयाचा नाही आणि त्या येथें लढाईचें थैमान करून सोडतील. त्यांचा सारा मर्दानी खाक्या! महाराजांचें व त्यांचे लग्न त्यांच्या वडिलांनींच ठरवून ठेविलें आहे म्हणून ठीक आहे. नाहीतर माझी पक्की खात्री आहे कीं त्यांनीं पुरुषाऐवजीं एखाद्या बायकोशींच लग्न लावलें असतें! भोलेनाथ!

कंदर्प:ठीक आहे. राहिलें. तुम्ही सारेच विरुद्ध आहांत तर आम्ही नाही तिला बोलावणें पाठवीत. चला—करा पुनः प्रारंभ, राज्यकारभाराची दगदग उद्यांपासून कायमची पाठीची सुटणार या आनंदानें आज आमचा दिल बडा खुर्षीत आहे. तेव्हां आज अगदी बेछूटपणानें काम चालूं द्या. तुफान वादळानें खवळलेल्या दर्याप्रमाणें आज येथें शृंगाराचा हलकल्लोळ माजून गेला पाहिजे. आज येथें सर्वांना पूर्ण पानस्वातंत्र्य आणि विलासस्वातंत्र्य आम्ही बहाल केलें आहे!

पशुपाल:वाहवा! आतां मात्र खरी बहार येणार! आधींच उल्हास—त्यांत फाल्गुन मास! भोलेनाथ! चला. आणा दारू! — (मद्यपानास सुरवात होते. इतक्यांत सेवक लगबगीनें प्रवेश करतो).

सेवक:(घाबऱ्या स्वरानें) सरकार—सरकार—तेजस्विनी ताईसाहेबांचीं स्वारी आली.—

सौदामिनी:(दचकून) काय? तेजस्विनी आली!

सेवक:होय सरकार—

कंदर्प:कोठें आहे?

सेवक:विलासमंदिराच्या दारावर मी त्यांना अडवून ठेविलें आहे.

कंदर्प:अडवून ठेविलें आहे? पागल—जा तिला एकदम इकडे घेऊन ये.—चल उचल पाय.—

सौदा०:थांब. तिला इकडे आणूं नकोस.—परत घालवून दे.

कं०:कां? परत कां घालवून दे?

सौदा०:यावेळीं तिची ब्याद आम्हांला येथें नको आहे.—

तेज०:(एकदम प्रवेश करून) नको म्हणून काय उपयोग? तुझी ब्याद महाराजांच्या पाठीस लागली आहे तोंवर माझी ब्याद तुझ्या पाठीची सुटणें शक्य नाही. महाराज, आपण हा काय प्रकार मांडला आहे?

कं०:कांहीं नाही. मामुली गोष्टी चालल्या आहेत.

तेज०:मामुली गोष्टी! महाराज, आजचा प्रसंग मामुली आहे काय? “राज्य पदरांत टाका; नाहीतर युद्धाला उभे राहा”असा उद्दामपणाचा निर्वाणीचा खलिता मातंगेश्वरानें आपणांस पाठविला आहे. पण त्याला तसाच खडखडीत जबाब देण्याच्या उद्योगाला न लागतां आपण नाचरंगांत गर्क झाला आहांत. मामुली गोष्टी मामुली प्रसंगाला शोभतात; निर्वाणीच्या प्रसंगाला शोभत नाहीत. निर्वाणीच्या वेळीं निर्वाणीच्याच गोष्टी केल्या पाहिजेत. कादंबांच्या तलवारीच्या धाकानें ज्यानें आजवर कदंबाधिपतींच्या पायांवर अनेकवार लोटांगणें घातलीं, त्या एका क्षुद्र संस्थानिकानें उन्मत्तपणानें आपल्याला युद्धाचें आव्हान द्यावें म्हणजे हा कांहीं मामुली प्रसंग नाही—हा निर्वाणीचा प्रसंग आहे.

कं०:कबुल—तुझें म्हणणें मला सर्वस्वी कबुल आहे. आणि खरें विचारशील तर या अपमानाचा बदला कसा घ्यावा याच विचारांत आम्ही गुंतलों आहोंत.

तेज०:काय? याच विचारांत आपण गुंतला आहांत! महाराज, मला काय आपण दूधपितें पोर समजतां? हें रतिविलासमंदिर म्हणजे हा काय खलबतखाना आहे? या हलकट नाटकशाळा—हे पाजी खुषमस्करे—या रंगेल बाईसाहेब हें काय दरबारचें मंत्रिमंडळ आहे? बेसुमार मद्यपान आणि बेफाम नाचरंग हें काय गुप्त खलबत आहे? खरोखर, शत्रूच्या युद्धाच्या आव्हानाचा विचार करण्याची ही मुलुखावेगळीच तऱ्हा दिसते.

सौदा०:शत्रूच्या आव्हानाला युद्धाची तयारी हाच का एक बिनतोड जबाब आहे?

तेज०:होय. युद्धाच्या आव्हानाला युद्धाचा डंका हाच एक बिनतोड जबाब आहे.

शिशु०:तर मग सामदामादि उपाय शास्त्रांत सांगितले आहेत ते काय सारे फुकटच आहेत?

तेज०:अलबत्. मातंगेश्वरासारख्या उन्मत्ताच्या आव्हानाला सामदामाचे उपाय निःसंशय फुकटच आहेत.

४ पद—“वैभवं नटल्या जयाच्या०”—

दुर्मर्दे भरल्या अरीच्या गर्वभारा हराया ॥

प्रबल हा डंका रणाचा एक लोकीं खरा या ॥ ध्रु० ॥

मृदुल-मधुरा विनयवाणी । भव्य खाणी धनाच्या ॥
फोल सारा हा पसारा । अधम-हृदया धराया ॥ १ ॥
हृदय बनलें कठिनतेचें । प्रस्तराचें खलाचें ॥
खड्ग-धारा वज्र साचें । चूर्ण त्याचें कराया ॥ २ ॥

कं०:कबुल—तुझें सारें म्हणणें मला कबुल आहे. पण ही चर्चा करण्याचे हें स्थळ आणि हा काळ आहे का?

तेज०:स्थळ हें नसलें तरी काळ हाच आहे. शत्रु सरहद्दीवर येऊन दाखल झाला आहे आणि आपल्या जबाबाची उत्सुकतेने वाट पहात आहे. तेव्हां त्याच्या प्रतिकाराच्या तयारीला आपण आतांपासूनच लागलें पाहिजे.

पशु०:ताईसाहेब, बोलतो याची माफी असावी. तलवारीचा जबाब तलवारीनेच द्यावा लागेल अशा गैरसमजुतीने आपलें हें सारें जोरदार व्याख्यान चाललें आहे. पण महाराजांचा विचार कांहीं तलवारीला तलवारीचा जबाब देण्याचा नाही. त्यांनीं आणि त्यांच्या मंत्रिमंडळानें मातंगेश्वरांचीं तलवार मोडून पाडण्याचा निराळाच डाव योजिला आहे. डाव पण डाव आहे. रामाचा बाण चुकार ठरेल; पण हा डाव भिकार ठरणार नाही. एक टोला कीं राम बोला भोलेनाथ!

कं०:बरोबर—बरोबर—पशुपालाचें म्हणणें अगदीं बरोबर आहे. आम्हीं जर अशी रामबाण योजना करून ठेविली नसती तर अशा आणीबाणीच्या वेळीं आम्ही असे गाफलासारखे नाचरंगांत दंग कसे होऊन गेलों असतो? तेव्हां ये—अशी शांतचित्तानें आमच्याजवळ बैस; आणि या आनंदविलासाचे दोन घुटके घेऊन आपल्या थकल्या भागल्या जिवाला थोडी विश्रांति दे.

(तिचा हात धरावयास जातो.)

तेज०:थांबा.—तलवारीवांचून मातंगेश्वराला चिरडून टाकण्याची आपली अजब शकल काय आहे ती आधी मला सांगा आणि मग विलासाच्या व विश्रांतीच्या गोष्टी बोला.

सौदा०:राजकारणाच्या मसलती कांहीं चव्हाट्यावर सांगावयाच्या नसतात.

तेज०:चव्हाट्यावर सांगावयाच्या नसतील तर राजमहालांत एकांतांत चला. तेथें आपण बोलत बसूं.

कंदर्प:पण इतकी घाई का? दोन प्रहर रात्र म्हणजे कांहीं युगांची चौकडी नाही, उद्यां दिवस निघाल्यावर सर्व प्रधान मंडळी खलबतखान्यांत जमणार आहेत. तेथें तुला सर्व खुलासा अनायासच होईल.

तेज०:छे, मला उद्यां सकाळपर्यंत बिलकुल धीर निघत नाही. या वेळींच मला खुलासा पाहिजे. चला—आपण मजबरोबर एकीकडें चला, आणि आपल्या योजनेची निदान रूपरेषा तरी मला समजावून द्या. त्यावांचून माझें चित्त कांहीं शांत व्हावयाचें नाही.

कं०:काय बोवा हट्टखोर बायको आहेस तूं! यावेळीं दारूच्या गुंगीनें माझें डोकें जड पडत चाललें आहे आणि तूं माझ्यामार्गे हा नसता ससेमिरा लाविला आहेस. आतां करावें तरी काय?

सौदा०:करावयाचें काय? आपल्या जिवाला जर बरें वाटत नसेल तर तसें साफ सांगून टाका. उगीच भीड हवी कशाला? तेजस्विनी, तुझ्याशीं मातंगेश्वरांच्या स्वारीसंबंधानें चर्चा करण्याची या वेळीं महाराजांची बिलकुल लहर लागत नाही. तेव्हां तुला जर सकाळपर्यंत धीर निघत नसेल तर तूं मुकाट्यानें आल्या वाटेनें परत जा. उगाच येथें असा धिंगाणा घालून मजलशीचा बदरंग करूं नकोस.—

५ पद :यमन—एकताल. “तानोम् दिरदिर०”—

हाला—मधु—मदविलसिस रतिविलात—भर भरला ॥ ध्रु० ॥

समर—विषय विषसम हा;॥ भरवि पिसे । अति

सुरसें । सुरतरसें । शृंगार ॥ १ ॥

तेज०:महाराजांनीं मला तशी आज्ञा करावी. मी या क्षणीं येथून निघून जाण्यास तयार आहे. (कंदर्पास) महाराज, काय? चलता ना माझ्याबरोबर? का सौदामिनीचे शब्द ही आपलीच आज्ञा समजून मी हें रतिविलासमंदिर सोडून परत जाऊं?

कं०:छे-छे. अशी अगदीं डोक्यांत राख घोलून घेऊं नकोस. मी तुला थोडक्यांत सर्व कांहीं सांगतो. पण थोडी शांत हो. क्षणभर येथें बैस. दाखूचे दोन घोट घे. म्हणजे तुझे डोकें जरासें ठिकाणावर येईल. आणि मग आपण या सर्व लोकांना येथून घालवून देऊन येथेंच एकांतांत या विषयाची सविस्तर चर्चा करूं. या वेळीं या शृंगारविलासाला कसा बहारीचा रंग चढला आहे. तेव्हां याचा मध्येच भंग करणें मला आणि तुलाहि उचित नाही.

पशु०:बरोबर—सरकारांचें म्हणणें अगदी बरोबर—अगदी रास्त—अगदी उचित आहे. घटका अर्ध घटकेचा विलंब म्हणजे काहीं मोठीशी बाब नाही. पेल्यांतील थेंब दोन थेंब जिभेवर शिपडतां शिपडतांच एवढा वेळ सहज निघून जाईल. भोलेनाथ!

कं०:तेव्हां समंजस बायकोप्रमाणें ये. —अशी या सुखासनावर येऊन बैस,—हां दाखूचा प्याला ओंठाला लाव. — [तिचा हात धरावयास सरतो].

तेज०:(दूर सरून) नाही. तुमच्या रामबाण योजनेचा खुलाला झाल्यावांचून मला तुमच्या या रंगविलासांत सामील व्हावयाचे नाही.

सौदा०:असाच तुझा हट्ट असेल तर तूं आमच्या मजलशींत सामील झाल्यावांचून तुला आमच्या योजनेंतील एक अक्षरहि कळावयाचें नाही. (नृत्यांगनांस) चला गे, करा नृत्यगायनाला पुनः सुरुवात.

तेज०:(कंदर्पास) महाराज, हा आपलाच निकाल मी समजावयाचा का?

कं०:(गोंधळून) काय सांगावें बोवा आतां? मोठी पंचाईत आली. तुला पळाचा दम निघत नाही आणि मला दमाला पळ मिळत नाही. धरलें तर चावतें आणि सोडलें तर पळतें अशी माझी अवस्था झाली आहे.

निकाल आहे म्हणावा तर नाही; आणि नाही म्हणावा तर आहे. तेव्हा आतां तुलाच काय वाटेल तें तूं समज. वाटल्यास जा. मला कांहीं विचारूं नकोस. मी या वेळीं बिलकुल देहभानावर नाही.

तेज०:ठीक आहे. चालूं द्या तुमचा नाचरंग. महाराज माझे बोलणें या वेळीं आपणांस रुचावयाचें नाही. पण जातां जातां मी आपणांस बजावून ठेवत्ये कीं शत्रु दाराशीं उभा असतां आपण अशा घाणेरड्या विलासरंगांत दंग झाला आहांत हें काहीं ठीक नाही—

६ पद : “देवता कामुकतारहिता०”—

आपदा राज—पदा भयदा ॥ नृपति—काम—भोग—निरति ॥ ध्रु० ॥

लोपुनिया चिरसुखदा ॥ दिव्य शील—संपदा ॥

पापरता । पामरता ॥ माते; नरपति—

शिरिं अरि सदा महाभया धरित ॥ १ ॥

(निघून जाते).

कं०:गेली—गेलीच ती अखेरीला निघून. मोठी हट्टखोर बायको आहे!

सौदा०:अजून काय झाले आहे? ही आतां कोठें नुक्ती सुरवात आहे. खरा मस्तबालपणा अजून पुढेंच आहे. उद्यां लग्न झाल्यावर ती आपल्याला देवडीवरच्या कुत्र्याप्रमाणें वागविणार नाही तर काय सांगाल तें ऐकेन.

पशु०:बरोबर—बरोबर—अगदीं बरोबर. महाराजांनीं फक्त घी देखा, लेकिन बडगा नहीं देखा. भोलेनाथ!

कं०:जाऊं दे. आतां त्याची जास्त चर्चा नको. दारू आणा आणि नाचगाण्याला सुरुवात करा.

(मद्यपान व नृत्यगायन सुरू होतें).

(पडदा पडतो).

प्रवेश दुसरा

(स्थळ : राजवाड्याचें महाद्वार. सेनापति हालाहल. शिशुपाल,
पशुपाल व नागरिकांचे पुढारी. राजदर्शनार्थ राजवाड्यांत प्रवेश
करण्याबद्दल झगडा चालूं आहे).

१ ला पुढारी:आम्हांला महाराजांची भेट घेऊच द्यावयाची नाही असा आपला हट्टच असेल तर आमचा इलाजच खुंटला.

हालाहल :भल्या गृहस्थानो, हा माझा हट्ट नाही. महाराजांचा मला तसा सक्त हुकुम आहे. तेव्हा मी काय करणार? मीं लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. सक्त हुकुमाची सक्तीनें बजावणी करणें हें माझे सक्त काम आहे.

२ रा पु०: महाराजांचाच तसा सक्त हुकुम असेल तर आम्ही तुमच्या कर्तव्याच्या आड येऊं इच्छित नाहीं. पण मेहेरबानी करून एवढा आमचा अर्ज तरी आपण महाराजांच्या जवळ नेऊन गुदरा.

हाला०: छे—दिलगीर आहे—तेंहि व्हावयाचे नाहीं. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. नेमल्या कामापलिकडे डोळा वर उचलून पहाणें सुद्धां मला लष्करी शिस्तीनें मना आहे.

३ रा पु०: म्हणजे हा तर निव्वळ जुलूम झाला म्हणावयाचा! महाराजांची भेटहि तुम्ही आम्हांला घेऊं देत नाहीं आणि आमचा अर्जहि त्यांच्या पायाशीं सादर करीत नाहीं. मग मातंगेश्वरांच्या स्वारीसंबंधानें लोकमत काय आहे हें महाराजांना कळावे कसें?

शिशु०: जरूर काय महाराजांना लोकमत कळण्याची? महाराज राजे आहेत आणि असल्या प्रश्नांचा स्वतंत्रपणे निर्णय करण्यास लागणारी अक्कल देवानें त्यांना मुबलक दिली आहे.

पशु०: मग तुमच्या अकलेच्या उसन्या शिंदोरीची त्यांना जरूर काय! अस्मानचा रस्ता हुडकण्यासाठीं सूर्याला कांहीं मशालजींच्या मशालींची जरूर लागत नाहीं. भोलेनाथ!

१ ला पू०: अहो देवडीवरचे ठेकेदार, आम्हीं आपल्याशीं बोलत नाहीं. सेनापतींशीं बोलत आहोंत. तेव्हां मेहेरबानी करा आणि मधें लुडबुडूं नका.

शिशु०: लुडबुडूं नका! कां लुडबुडूं नका? आम्ही महाराजांचें खास खासगी दरबारी आहोंत.

पशु०: आणि आज येथें वाटेल त्या कामांत लुडबुडण्याचा आम्हांला महाराजांकडून खास जादा अधिकार देण्यांत आलेला आहे. काय समजलां आहांत! भोलेनाथ!

हाला०: बरोबर आहे त्यांचें म्हणणें. आजच्या अवघड प्रसंगीं माझ्याकडून लष्करी कायद्याचा अद्वातद्वा उपयोग होऊं नये म्हणून या दोन राजमान्य खास खासगी दरबारियांची माझ्यावर मुद्दाम खास देखरेख ठेवण्यांत आलेली आहे. तेव्हां वाटेल त्या डबक्यांत तोंड खुपसण्याचा त्यांना आज कुल अखत्यार आहे. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मी त्यांना बिलकुल रोखूं शकत नाहीं. शिवाय मला स्वतःलाहि तुमचा हा अव्यापारेषु व्यापार बिलकुल पसंत नाहीं.

२ रा पु०: आपल्या पसंती नापसंतीचा हा सवालच नाहीं. आपण फक्त हुकुमाचे ताबेदार आहांत, आणि आपणाला ताबेदार या नात्यानें आमचा हा अर्ज महाराजांना नेऊन पोहोंचविलाच पाहिजे.

शिशु०: पोहोंचविलाच पाहिजे? म्हणजे हे तुमचे ताबेदार आहेत असें समजतां वाटतें तुम्ही?

२ रा पु०: अलबत्त. राजाचे नोकर रयतेचे ताबेदारच आहेत.

हालां: (मधेंच) खामोष. असले राजद्रोही शब्द माझ्यासमोर उच्चाराल तर मी एकदम लष्करी कायदा पुकारीन, याद राखून ठेवा. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मला राजद्रोह हा शब्दसुद्धां बरदास्त होत नाही.

१ ला पु०: सेनापति, लष्करी कायद्याची धमकी तुम्ही कोणाला देत आहांत याची कांहीं शुद्ध आहे का तुम्हांला?

हालां: भलत्या गोष्टींची शुद्ध ठेवण्याचें मला कारण काय? मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. आणि मिळालेल्या हुकुमाची चोख तामिली बजावण्याची मला शुद्ध राहिली म्हणजे बस आहे.

पशु०: बरोबर—बरोबर—अगदीं बरोबर. विधवेला कुंकवाची उठाटेव हवीं कशाला? भोलेनाथ!

२ रा पु०: आम्ही लोकांचे पुढारी आहोंत—प्रतिनिधि आहोंत.

शिशु०: असाल.—

पशु०: अगर नसाल.—

हालां: अगर असाल आणि नसाल, मला काय गरज आहे तुमच्याशीं? मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मी एक फक्त आपल्या राजाला जाणतो. लोकबिक कांहीं जाणत नाहीं; आणि लोकांच्या पुढार्यांना तर मी कस्पटाप्रमाणेंच लेखतो.

शिशु०: अगदीं रास्त—अगदीं योग्य—

पशु०: बिलकुल शिस्त. घाण्याचा बैल फक्त तेल्याचा लागणदार; -तांबोळ्याचा आणि त्याचा कांहीं एक संबंध नाही. भोलेनाथ!

३ रा पु०: तुमचीं हीं उर्मटपणाचीं भाषणें आह्मांला लोकांच्या कानांवर घालावीं लागतील.

हालां: खुशाल घाला. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. लोकांच्या कानांचा मला बिलकुल डर नाही.

१ ला पु०: लोकांचे कान म्हणजे काय समजतां तुम्ही?

हालां: लोकांचे कान म्हणजे लोकांचे कानच समजतो मी. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. कान म्हणजे हात नव्हेत अगर कान म्हणजे पाय नव्हेत एवढें समजण्याइतकी अक्कल माझ्या डोक्यांत खास आहे.

पशु०: अलबत्, असलीच पाहिजे. सेनापतीचें डोकें म्हणजे कांही एकाद्या देवळाचा पोकळ घुमट नाही. हें दगडांचें भरगच्च भरलेलें पेव आहे. काय समजलांत? भोलेनाथ!

शिशु०:बरोबर-बरोबर. कानाला नाक अगर नाकाला तोंड जर हे समजत असते तर यांना सैन्याचे अधिपति कोणी केलें असतें?

पशु०:अलबत्. कोणी केलें असतें? सैन्याचा अधिपति म्हणजे कांही बिगारीचा बैल नाही. तो एक भला जंगी मानव अधिकारी आहे. आणि त्याला कान म्हणजे कान—नाक म्हणजे नाक—तोंड म्हणजे तोंड हें अगाध ज्ञान असलेंच पाहिजे. भोलेनाथ!

२ रा पु०:तर मग आम्हीं आतां येथून परत जावें?

शिशु०:बेशक जावें.—

पशु०:बेलाशक जावें.—

हाला०:बेधडक जावें. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. तुम्ही आपण होऊन जाऊं लागलांत तर मी तुमचा रस्ता रोंखणार नाही. अगर तुमचा पाठलागहि करणार नाही.

३ रा पु०:आणि परत न गेलो तर?

शिशु०:खुशाल येथें हवा खात हिंडावें.—

पशु०:अगर माशा मारीत उभें रहावें.—

हाला०:अगर माझ्या शिपायांच्या पहाऱ्यांत आराम घेत बसावें. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. निष्कारण तुम्ही येथें माझ्याशीं हुजत घालीत बसलांत तर मी तुम्हांला आपल्या लोकांकडून बिनदिक्कत कैद करवीन. बिलकुल मुलाजा करणार नाही.

१ ला पु०:आम्हांला कैद केलेंत तर लोक खवळून जातील.—

हाला०:जाऊं द्या. त्याची फिकीर नको आपल्याला. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. दंगेखोरांचा बंदोबस्त करण्याची कला मला पूर्ण अवगत आहे.

शिशु०:आणि तिचा उपयोग करण्यासाठीं यांच्यापाशीं शिकारी कुत्र्यांचा जंगी तांडाहि आहे.—

पशु०:आणि त्या शिकारी कुत्र्यांच्या कमरांना अस्मानच्या बिजलीप्रमाणें चमकणाऱ्या तल्लख तलवारीहि भरभक्कम लटकल्या आहेत. तेव्हां या सैतानांच्या सरदाराला, शहाणे असाल तर, नाहक चिडवूं नका—आणि घरच्या बायकापोरांना हकनाक रडवू नका. भोलेनाथ!

२ रा पु०:असेंच असेल तर आम्ही येथून हालतच नाही. तुमच्याशीं हुजतच घालीत बसतो. हिंमत असेल तर करा आम्हांला कैद.

हालां:हिंमत? तुम्हाला कैद करावयास हिंमत कशाला पाहिजे? मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. नुसत्या शब्दाबरोबर मी तुम्हांला कैदच काय पण सपशेल लंबेसुद्धा करू शकतो.

शिशुं:बेशक करू शकतो.—

पशुं:बेलाशक करू शकतो. गाई कांपतां आल्या नाहीत तर तो कसाब कसला आणि माणसें मारतां आलीं नाहीत तर तो सेनापति कसला! भोलेनाथ!

हालां:तेव्हां बोला. मुकाट्यानें आल्या वाटेनें परत जातां का माझ्या लष्करी हिंमतीची परीक्षा पहाता? मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. परीक्षेला मी नटणार नाहीं आणि परीक्षेंत मीं हटणार नाहीं.

शिशुं:तेव्हां बोला—नीट विचार करून सांगा.

पशुं:नाहीतर पुढें पस्तावाल. पहा—इंगा फिरला कीं पिंगा सरला. भोलेनाथ!

३ रा पुं:ठीक आहे. आम्ही तुमचा इंगाच पहाणार. चला, होऊन जाऊं द्या दोन दोन हात.

हालां:अस्सें काय? बहोत बेश. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मला तुमचें युद्धाचें आव्हान स्वीकारलेंच पाहिजे.

शिशुं:अलबत्. स्वीकारलेंच पाहिजे.

पशुं:तोंडाला तोंड आणि हाताला हात दिला नाही तर लष्करी शिस्त ती काय? भोलेनाथ!

हालां:शिशुपाल—पशुपाल—तुम्ही महाराजांचे खास खासगी दरबारी आहांत. आणि या वेळीं माझे वरिष्ठ अधिकारी आहांत.

शिशुं:कबुल.—

पशुं:बिनतक्रार कबुल—भोलेनाथ!

हालां:तुम्ही सारा प्रकार स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहिला आहे आणि अखेरपर्यंत मी किती शांत राहिलो हे तुम्हांला पूर्ण माहित आहे.

शिशुं:कबुल—कबुल—

पशुं:बिनबोभाट कबुल—भोलेनाथ!

हालां:तेव्हां आतां यांच्यावर हात उचलण्याला मला तुमची परवानगी पाहिजे— तुमचा हुकुम पाहिजे.

शिशु०:माझी सदर परवानगी आहे.

पशु०:आणि माझाहि सरास हुकुम आहे, भोलेनाथ!

हाला०:मी आपला आभारी आहे. [शिपायांस] शिपायांनो, या दंगेखोरांना फौरन गिरफ्तार करा. [शिपायी तसें करूं लागणार तोंच तेजस्विनी एकदम प्रवेश करत्ये].

तेज०:गिरफ्तार करा! कोणाला गिरफ्तार करा?

पशु०:[घाबरून शिशुपालास एकीकडे] अरे बापरे! ही आकाळवीज एकदम येथें कशी उमटली? भोलेनाथ!

हाला०:[तेजस्विनीस] या लोकांना गिरफ्तार करण्याचा मी हुकुम केला आहे.

तेज०:चला—फिरा मार्गे. या लोकांच्या केंसाला धक्का लागला तर येथें रक्ताचा सडा पडेल.

हाला०:सडा पडो नाही तर पाऊस पडो. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मी केला हुकुम परत घेणार नाही. ताईसाहेबांनी उगाच मधें पडूं नये.

तेज०:कां पडूं नये? वाटेल त्यावर वाटेल त्या वेळीं तुम्हीं जर निष्कारण हमला करूं लागलांत तर तुमचा प्रतिकार केलाच पाहिजे.

शिशु०:[पशुपालास हळूच] पशुपाल, आतां प्रकरण हातघाईवर येणार.

पशु०:[शिशुपालास हळूच] प्रकरण हातघाईवर आलें तर आपला गनिमी कावा आहेच बहाल. यः पलायते स जीवति. भोलेनाथ!

हाला०:ताईसाहेब मी यांच्यावर निष्कारण हमला करित नाही. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. कारणावांचून तलवार उपसण्याचा माझा बिलकुल शिरस्ता नाही.

शिशु०:बरोबर आहे. सेनापतींचें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे. कारणावांचून क्रिया करणें हें त्यांना जन्मांत ठाऊक नाही.

पशु०:आणि क्रियेवांचून कारण करणें हेंहि त्यांना जन्मांत ठाऊक नाही. मार्गे नाही तर पुढें, पण कोठें तरी त्यांच्या क्रियेला कारणाचें शेंपूट नेहमीं चिकटलेलें हें असतेंच असतें, भोलेनाथ!

तेज०:गिरफ्तारीचा हुकुम सोडण्याला यांनीं तुमचा कोणता गुन्हा केला?

शिशु०:महाराजांची भेट घेण्याचा यांनीं हट्ट धरला.

पशु०:आणि आपला हट्ट न सोडण्याचाहि यांनीं हट्ट धरला! चोर ते चोर आणि वर शिरजोर, भोलेनाथ!

१ ला पु०:तुम्ही जर आम्हांला मुकाट्यानें राजवाड्यांत जाऊं दिलें असतें तर हट्ट धरण्याचें आम्हांला काय कारण होतें?

हाला०:राजवाड्यांत कोणालाहि सोडूं नये असा मला सक्त हुकुम असतां मी तुम्हांला मुकाट्यानें कसा आंत जाऊं देणार? मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. सरकारी हुकुम पायांखालीं तुडविण्याचा फाजिल उद्धटपणा तुमच्याप्रमाणें माझ्या अंगीं अद्यापि आलेला नाही.

पशु०:बरोबर आहे. मोकाट जनावरांपेक्षां दावणींतील जनावरें नेहमींच अधिक संभावित असतात, समजलांत. भोलेनाथ!

तेज०:लोकांच्या सन्मान्य पुढाऱ्यांनाहि मज्जाव करण्याचा तुम्हांला सक्त हुकुम आहे काय?

शिशु०:पुढाऱ्यांनाच काय, पण खुद्द आपल्याला सुद्धां मज्जाव करण्याचा सेनापतींना सक्त हुकुम आहे!

तेज०:काय! मला सुद्धां राजवाड्यांत जाण्याची बंदी करण्यांत आलेली आहे?

पशु०:आपल्याला सुद्धां काय? आपल्यालाच बंदी करण्यासाठीं हा सारा खटाटोप आहे. हे विचारे नुस्ते चोरापारीं संन्याशी सुळीं जात आहेत. खरा रोंख कांहीं यांच्यावर नाही. खरा रोंख आपल्यावर आहे. भोलेनाथ!

तेज०:(विचार करून) असेंच असेल तर मला आंत गेलेंच पाहिजे.

हाला०:मीं आपणाला आंत जाऊं देणार नाही. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. हुकुमापुढें मला माणसाची पर्वा नाही.

शिशु०:(पशुपालास हळूच) पशुपाल, आली घसरंपट्टीचीं वेळ.

पशु०:(शिशुपालास हळूच) मग उचल पाय. कुत्ता जाने—चमडा जाने. भोलेनाथ!

तेज०:हालाहल, मुकाट्यानें मला आंत जाऊं द्या. नाही तर जबरदस्तीनें मला आपला रस्ता साफ करून घ्यावा लागेल.

हाला०:आपण जबरदस्तीनें आंत शिरण्याचा यत्न कराल तर मलाहि आपल्याला जबरदस्तीनें बाहेर काढावें लागेल. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. धक्क्यास बुक्का आणि बोटास सोटा असें माझें शास्त्रच आहे.

तेज०:तर मग हालाहल, तुमचा हुकुम मोडून मी आंत शिरणार; आणि मी एकटीच शिरणार असं नाही तर या लोकांच्या पुढाऱ्यांनाहि आपल्याबरोबर आंत घेऊन जाणार.

हाला०:(शिशु० व पशु० यांस) शिशुपाल, पशुपाल, कांहीं कारण नसतां ताईसाहेबांनीं प्रकरण हातघाईवर आणलें आहे. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मला आतां ही दांडगाई बरदास्त करता येत नाही. तेव्हां लष्करी शिस्तीप्रमाणें मी तुमच्या परवानगीनें आणि हुकुमानें ताईसाहेबांना अडवितों.

शिशुपाल:अडवा—अडवा—बेशक अडवा. माझी सदर परवानगी आहे.

पशुपाल:अडवा—अडवा—बेलाशक अडवा. माझा सर्रास हुकुम आहे. (शिशुपालास एकीकडे) साप मरो नाही तर संन्यासी मरो; घरमालकाचा जीव सलामत राहिला म्हणजे बस्. भोलेनाथ!

हालाहल:(तेजस्विनींस आडवा होऊन) ताईसाहेब, थांबा, पुढें पाऊल टाकूं नका. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मला दूर सारून आंत शिरण्याचा यत्न कराल तर नाहक प्राणास मुकाल.

शिशुपाल:शाबास

पशुपाल:भले बहादुर—

शिशुपाल:चालूं द्या. आम्ही महाराजांना वर्दी देतो—

पशुपाल:आणि तुम्हांला कुमक पाठवितों. भोलेनाथ! (दोघे जाऊं लागतात).

हालाहल:थांबा—तुम्ही येथून जाऊं नका—

शिशुपाल:(पशुपालास एकीकडे) आलीं कंबळी!

पशुपाल:मग घे देवाचें नांव. श्रीराम जयराम जय जय राम! भोलेनाथ!

तेजस्विनी:गृहस्थहो, आपल्या तलवारी काढा आणि माझ्या मागून या.

हालाहल:शिपायांनो, तुम्हीहि तलवारी काढा आणि यांना आडवे व्हा. (दोन्ही पक्षांत दंगल सुरू होत्ये. तेजस्विनी व पुढारी दांडगाईनें आंत शिरतात). अरे—अरे अरे—शिरले आंत! दौडा—पळा—पकडा त्यांना. (शिपायी त्यांचा पाठलाग करतात). शिशुपाल पशुपाल, चला—तुम्हीहि उचला पाय आणि लागा त्यांच्या पाठीस.

शिशुपाल:सेनापतिसाहेब, आम्ही दरबारी शिस्तीचे संभावित लोक आहोंत.

पशुपाल:लष्करी शिस्तीचे हडेलहप्पी लोक नाही. भोलेनाथ!

शिशुपाल:आम्हांला पोरांसोरांसारखी धावपळ शोभत नाही.

पशुपाल:आणि त्यांतहि दुसऱ्यांच्या मार्गे पळणे तर बिलकुल शोभत नाही. दरबारी म्हणजे पुढारी. त्यांचे पळण्यांतसुद्धा पाऊल पुढे पाहिजे. भोलेनाथ!

शिशुपाल:तेव्हां तुम्ही इकडून त्यांचा पाठलाग करून त्यांना पकडा.

पशुपाल:आणि आम्ही इकडून पुढे जाऊन महाराजांना या दंग्याची वर्दी देतो. म्हणजे बरोबर कामाची वांटणी झाली. दळावयाला तुम्ही आणि पळावयाला आम्ही. भोलेनाथ! (पळून जातात).

हालाहल:अरे—अरे गेले—गेलें लेकाचे पळून! खरोखर, दरबारी तट्टें म्हणजे अशींच अवसानघातकीं असावयाचीं. फक्त मुजोरीत पटाईत. हाताशीं प्रसंग आला कीं यांनीं पायांचा पराक्रम दाखविलाच. पण जाऊं द्या. यांच्या नादीं लागण्यांत कांहीं आपला निभाव नाही. आपण लष्करी शिस्तीचे लोक. आपल्याला दुस्मानांचा पिच्छा पुरविलाच पाहिजे. (जातो.)

[पडदा पडतो.]

प्रवेश तिसरा

(स्थळ : राजवाडा, कंदर्प व सौदामिनी)

सौदामिनी:आज सकाळीं उठल्यापासून आपण हें आरंभिलें आहे काय? काल संध्याकाळीं आपण तहाचा निश्चय केलात आणि चार प्रहरांची रात्र उलटून गेली नाही तोंच सकाळीं लढाईच्या गोष्टी बोलूं लागलात म्हणजे आहे तरी काय हें? राजकारण म्हणजे पोरखेळ आहे असें का आपल्याला वाटतें?

कंदर्प:पोरखेळ आहे असें वाटत नाही. पण काल रात्रीं तेजस्विनीचे विलासमंदिरांतील शब्द कानीं पडल्यापासून माझी बुद्धि अगदीं बावचळल्यासारखी झाली आहे. आणि मातंगेश्वराशीं तह करण्यांत आपण मोठी चूक करीत आहोंत अशी मनाला सारखी टोंचणी लागून राहिली आहे.

सौदामिनी:पण तेजस्विनीच्या शब्दांची इतकी टोंचणी लागावयाला तेजस्विनी अशी आहे कोण? तिला राजकारण कळतें का युद्धशास्त्र कळतें का कळतें तरी काय? ती म्हणजे एक तापट स्वभावाची अडमुठ्ठी अडदांड पोर! कोणी 'अरे' म्हटलें कीं ताडकन् त्याला 'कारे' म्हणावयाचें एवढें तिला ठाऊक. राजकारणांतील सान्या वेड्यावांकड्या गुंतागुंती सोडवून प्रसंगास योग्य असें धोरण ठरविण्याची तिच्यांत कांहीं लायकीं आहे का? मातंगेश्वराचा खलिता वाचून मलासुद्धा रागाची उसळी आली होती आणि एकदम जाऊन त्या मेल्या उद्धटाच्या नरडीचा घोंट घ्यावा असें मनाला वाटलें होतें. पण बलवान शत्रूच्या नरडीचा घोंट घेण्याला आपले दांत शाबूत पाहिजेत ना? त्याचीं तर पाळेंमुळेंसुद्धां खिळखिळीं झालेलीं. मग करावयाचे काय? नाहीतर कट्ट्या दुस्मानाच्या पायांवर लोटांगण घालणें हे मला तरी कबुल झालें असतें असें आपल्याला वाटते का? —मला हें समजत का नाही कीं—

७ पद.जीवनपुरी—त्रिताल. “पैय्या सैय्या०—”

धीरा वीरा स्वकुल यश—नाश।
मृत्युहुनी विपदा घोरा ॥ ध्रु० ॥
स्वरिपुचरण—शरणागति हरवी ॥
थोर वीर—कुल—लौकिक सारा ॥ १ ॥

कंदर्पः(संचित) काय करावें? कांहीं सुचत नाही! जन्मभर कादंबांच्या लाथा खातां खातां ज्याच्या कपाळाला घट्टे पडले त्या एका क्षुद्र संस्थानिकापुढें मस्तक नम्र करण्याची पाळी यावीं म्हणजे दैवदुर्विलासाची कमाल झाली! खरोखर—

८ पद. बेहाग—त्रिताल. “टेरसुनी पीयाके०—”

दासपणें जगतांत मिरविणें ॥
त्याहुनि शतपट बरवें मरणें ॥ ध्रु० ॥
पारतंत्र्य भूवरिचा रौरव ॥
अधःपात पथ हा अनुसरणें ॥ १ ॥

(संचित उभा रहातो. प्रधान कालकूट व मंत्री तहनाम्याचा कागद घेऊन येतात).

कालकूटःसरकार, हा तहनाम्याचा कागद तयार आहे. यावर आतां सरकारांनीं सही करावी. मुदतीची वेळ अगदीं भरत आली आहे.

सौदा०:तो कागद फाडून टाका. सरकारांची तहाची लहर लागत नाही. त्यांना आतां लढाईची सुरसुरी आली आहे.

काल०:काय? सरकार लढाई पुकारूं इच्छितात? म्हणजे? काल रात्रीं तहाचा विचार नक्की झाला होता आणि आज एकदम लढाई कशी उमटली?

सौदा०:तेजस्विनीबाईंचा फेरा काल रात्रीं आला ना? झालें. त्यांचा पांढरा पाय घराला लागतांच यांना आत्महत्येचे डोहाळे होऊं लागले.

काल०:सरकार, आपण ही आमची थट्टा का मांडली आहे? प्रसंग कोण—परिस्थिति कोण याचा कांहींच विचार सरकारांना दिसत नाही याचा अर्थ काय? दुस्मान दाराशीं येऊन उभा आहे—दार ठोठावतो आहे आणि आपले हे असे चाळे चालले आहेत. म्हणजे याला म्हणावें काय?

कंदर्पःप्रधानजी, मी अगदीं भांबावून गेलों आहे!

काल०:आपण भांबावून गेला आहांत तर जे भांबावून गेले नाहीत त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें वागा. मी सावध आहे—सौदामिनी राणीसाहेब सावध आहेत—सारे मंत्रिमंडळ सावध आहे. आम्हाला सर्व परिस्थिति आरशाप्रमाणें स्वच्छ दिसत असून तीवर रामबाण उपाययोजना कोणती करावी हें आम्हाला बिनचुक कळत आहे. शिवाय आम्ही कांहीं आपले दुस्मान नाही. दोस्त—इतकेंच नव्हे तर इमानदार दोस्त—आहोंत. मग आमच्यावर विश्वास टाकण्यास आपल्याला शंका कां वाटते?

कंदर्पःतुमच्याबद्दल शंका वाटत नाही. पण काल रात्री तेजस्विनीचे शब्द ऐकल्यापासून तह करण्यांत कांहीं चूक होत आहे की काय अशा संशयाने माझे मन पछाडले गेले आहे.

कालकूटःबरोबर आहे. प्रेमाच्या माणसाच्या शब्दांचा असा परिणाम व्हावयाचाच. परंतु तेजस्विनीचे शब्द प्रेमाचे असले तरी शहाणपणाचे नाहीत. तह करण्यांत चूक झाली असती. पण केव्हा? तहामुळे राज्यास आणि वैभवास कायमचे मुकण्याची पाळी आली असती तेव्हा. पण तसे झाले असते तर आम्हीच मुळी महाराजांना तह करण्याचा आग्रह केला नसता; लढाईचीच सल्ला दिली असती. पण आज तसा प्रसंग नाही. मातंगेश्वराशीं विनयाने व गोडीगुलाबीने वागल्यास आपले राज्य आपणांस विनहरकत परत मिळण्याचा जबरदस्त संभव आहे. किंबहुना मातंगेश्वराने तसे जवळ जवळ आपणांस आश्वासनच दिलेले आहे. मग एका साध्या नमस्काराने विनबोभाट काम पार पडत असतां निष्कारण हातघाईवर प्रसंग आणण्यांत मतलब काय?

कंदर्पःठीक आहे. दैवावर हवाला टाकून मी तहनाम्यावर तुमच्यासाठी सही करतो. आणा—तो कागद इकडे आणा. मला तो एकवार वाचून पाहू द्या.

कालःहा घ्यावा. (कागद त्याच्या हाती देतो व तो वाचू लागतो. इतक्यांत पडद्यांत “धरा—आडवा—आंत जाऊं देऊं नका” असा गलबला होतो).

कंदर्पः(दचकून) कसला गलबला आहे बाहेर?

सौदाःदेवल, पहा काय गडबड आहे ती आणि सेनापतींना सांगून एकदम बंद कर. (शिशुपाल व पशुपाल धावत येतात).

शिशुःराणीसरकार—राणीसरकार—तेजस्विनी बाईसाहेब—

कंदर्पःकाय? तेजस्विनी आली? (गलबला होतो).

शिशुःहोय सरकार. सेनापतींचा मनाईचा हुकुम मोडून—

सौदाःचुप. फाजील बडबड नको आम्हांला.

पशुःभोलेनाथ?

सौदाःताबडतोब परत जा आणि त्यांना इकडे घेऊन या.

कंदर्पःजा—जा—निघा. मी अगदीं तिची वाट पहात आहे.

शिशुःहें आम्हांला काय माहित? नाहीतर—

सौदाःअरे, पुनः तुमचा वात्रटपणा सुरू झाला.

पशुःभोलेनाथ!

सौदाःचला—निघा—जा—आणि त्यांना एकदम इकडे घेऊन या.

(ते जातात. पुनः गलबला)

कंदर्पःअरे—पुनः गलबला! धरा—आडवा—आंत जाऊं देऊं नका कोणाला! असें आलें आहे तरी कोण बाहेर? आणि त्याला अडविण्याचें कारण काय? कांहीं दगा फटका तर नाही? (तेजस्विनी व पुढारी प्रवेश करतात व त्यांच्यामागून हालाहलादि येतात).

तेजःदगा फटकाच आहे. महाराजांनी एक क्षणभरसुद्धां येथे थांबूं नये. ताबडतोब माझ्या बरोबर बाहेर पडावें. नाहीतर महाराजांचे हितशत्रु महाराजांच्या मानेवर आपल्या कपटाच्या तलवारीचा घाव घातल्यावांचून खास रहाणार नाहीत.

कंःशत्रु? कोठें आहेत शत्रु?

तेजःहे येथें—आपल्या सभोंवार—आपल्याला गराडा देऊन उभे आहेत.

कंःकाय? माझ्या सभोंवार मला गराडा देऊन उभे आहेत! मग मला दिसत नाहीत कसे?

तेजःआपल्याला दिसत आहेत. पण आपण त्यांना ओळखू शकत नाही.

कालःम्हणजे? ताईसाहेबांचा आमच्यावर रोंख आहे की काय?

तेजःहोय. तुमच्यावरच माझा रोंख आहे. तुम्हीच महाराजांचें हितशत्रु आहांत आणि एकांतांत महाराजांचा नाश करणाचा तुमचाच प्रयत्न चालला आहे.

कालःसरकार, आपल्या समक्ष हा मंत्रिमंडळाचा धडधडीत अपमान होत आहे.

तेजःचोरांना चोर म्हणण्यांत त्यांचा अपमान कसला आला आहे?

कालःचोरांना चोर म्हणण्यांत चोरांचा अपमान होत नसला तरी चोरीचें माप पदरांत टाकल्यावांचून चोरांनाहि चोर म्हणतां येत नाहीं हें ताईसाहेबांनीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

तेजःपण तुमच्या पापाचें माप तुमच्या पदरांत टाकावयाला चित्रगुप्ताच्या चोपड्यांचा पुरावा नको आहे. मातंगेश्वराच्या खलित्याला देण्यासाठीं तुम्ही तयार केलेला हा जबाब तुमची सारीं पापें चव्हाट्यावर मांडण्याला पूर्ण समर्थ आहे.

सौदा०: आपल्या विवेकबुद्धीला पटेल तो अभिप्राय स्पष्ट जाहीर करणें म्हणजे शत्रुत्व करणें आहे वाटतें?

तेज०: बाईसाहेब, शरणागतीचीं दुष्ट कल्पना ज्या बुद्धीला सुचते व रुचते ती मुळी खरी विवेकबुद्धीच नव्हे. विवेकबुद्धि ही मूर्तिमंत निर्भयता आहे. तिला भ्याडपणाच्या पातकी कल्पनांचा वाराहि सहन होत नाही.

काल०: म्हणजे! मंत्रिमंडळावर आपण भ्याडपणाचा आरोप करितां कीं काय?

तेज०: बेशक करत्ये. मंत्रिमंडळाच्या अंगांत थोडीहि हिंमत असती तर त्याने शरणागतीच्या अधमाधम विचाराला आपल्या डोक्यांत क्षणमात्रहि थारा दिला नसता.

काल०: शरणागतीचा विचार भ्याडपणाचा तसाच शहाणपणाचाही असूं शकेल.

तेज०: शक्य नाही. कालकूट शरणागति ही कदंबाचा अधःपात आहे.

काल०: अधःपात असला तरी आजच्या प्राणसंकटांतून सहीसलामत बाहेर पडण्याला शरणागतीवांचून अन्य उपायच नाही.

तेज०: कोण म्हणतो अन्य उपाय नाही? कदंबाची तलवार शाबूत आहे आणि या प्राणसंकटांत कदंबाचें संरक्षण करण्यास ती सर्वथैव समर्थ आहे.

काल०: परंतु तलवारीचा अवलंब करणें म्हणजे साक्षात् मृत्यूलाच निमंत्रण करणें आहे.

तेज०: आणि शरणागतीचा अवलंब करणें म्हणजे अमरपद प्राप्त करून घेणें आहे वाटतें?

सौदा०: शरणागतीनें अमरपदाची प्राप्ति झाली नाही तरी मरण खास टळेल.

तेज०: पण मरण टळून गुलामगिरी पत्करण्यांत अर्थ काय? गुलामगिरी आणि मरण हीं सख्खी भावंडें आहेत. किंबहुना गुलामगिरी ही मरणाहून मरण आहे.—

९ पद—“अब छेडोना पराई कान्हा०”—

परवशता पाश दैवें ज्याच्या गळां लागला ॥

सजिवपणीं घडती सारे । मरण—भोग त्याला ॥ ध्रु० ॥

असुनि खास मालक घरचा । म्हणति चोर त्याला ॥ १ ॥

सौख्य—भोग इतरां सारे । कष्ट मात्र त्याला ॥ २ ॥

मातृभूमि त्याची त्याला । होत बंदिशाला ॥ ३ ॥

सौदा०:परवशता ही मरणाहूनहि भयंकर असली तरी तीत जगलों वाचलों तर गेलेलें स्वातंत्र्य पुनः परत मिळवूं अशी आशा करावयास तरी जागा असत्ये. परंतु मरणाने स्वातंत्र्याला तर मुकावें लागतेंच पण त्याबरोबर स्वातंत्र्याची आशाहि समूळ नष्ट होते.

तेज०:मरणाच्या भितीने स्वातंत्र्यांत आपल्या स्वतंत्रतेचें रक्षण करण्याची ज्यांना हिंमत होत नाही ते पारतंत्र्यांत संपादन करण्याचें साहस करतील ही आशा कशाला पाहिजे? महाराज, कदंबानें दुबळेंपणानें आज पारतंत्र्य स्वीकारिलें तर कादंबांच्या ठिकाणीं आज जागृत असलेलें स्वातंत्र्यप्रेम व वसत असलेली क्षात्रवृत्ति उद्या शत्रू हरप्रयत्नाने मारून टाकील आणि गुलामगिरींतच आनंद मानण्याइतकें नेमळेंपण लोकांत उत्पन्न करून गतस्वातंत्र्य संपादन करण्याची कल्पनाहि लोकांस सुचूं देणार नाही. तेव्हां हातचे सोडून पळत्याच्या पाठीस लागण्यांत अर्थ काय? हा प्रत्यक्ष आत्मघात आहे. —ही साक्षात् आत्महत्या आहे!

काल०:महाराज, तेजस्विनीताईसाहेब सांगत आहेत त्या सर्व गोष्टींचा मंत्रिमंडळानें पूर्ण विचार करूनच सरकारास तहाचा सल्ला दिलेला आहे. काल काय झालें, आज काय होत आहे व उद्यां काय होईल या गोष्टी तेजस्विनी ताईसाहेबांपेक्षां मंत्रिमंडळास अधिक चांगल्या समजतात.

सौदा०:तेव्हां आतां निष्कारण वादविवादांत कालाचा अपव्यय करण्यापेक्षां तहनाम्यावर सही करून राज्यदानाचें उदक मातंगेश्वरांच्या हातावर सोडण्याचाच निश्चय महाराजांनीं कायम करावा हें उत्तम!

तेज०:पण लोकांच्या संमतीवांचून लोकांच्या इच्छेविरुद्ध राज्यदानाचें उदक मातंगेश्वरांच्या हातावर महाराजांना कधींहि सोडतां येणार नाही.

सौदा०:कां सोडतां येणार नाही? राज्य हें राजाचें आहे आणि त्याची वाटेल तशी विल्हेवाट लावण्याचा त्याला पूर्ण अखत्यार आहे.

तेज०:बिलकुल नाही. जमिनीचा अफाट विस्तार अगर संपत्तीचा अलोट सांठा म्हणजे कांहीं राज्य नाही. राज्य म्हणजे राजाच्या ताब्यांत लोकांनीं आपल्या स्वातंत्र्याची ठेवलेली ठेव आहे; व तिच्यावर लोकांची मालकी आहे; राजाची मालकी नाही. राजा फक्त तिच्या संरक्षणार्थ व संवर्धनार्थ नेमलेला लोकांचा सर्वश्रेष्ठ सेवक आहे. त्याला फक्त तिच्या रक्षणाचा व वर्धनाचाच अधिकार आहे; आपल्या लहरीप्रमाणें तिची वाटेल तशी उधळपट्टी करण्याचा अगर ती वाटेल त्या चोराच्या स्वाधीन करण्याचा अधिकार नाही.

कं०:पण मातंगेश्वरासारख्या जबरदस्त शत्रूपासून राज्याचें रक्षण करण्यास आम्ही असमर्थ असलों तर?

तेज०:राज्याचें रक्षण करण्यास आपण असमर्थ आहोंत अशी आपल्या दिलाची बालंबाल खात्री होऊन चुकली असेल तर आपण आपल्या राजसिंहासनावरून आताच्या आतां ताबडतोब खाली उतरा आणि तें लोकांच्या स्वाधीन करा. लोकांच्या स्वातंत्र्याचें परचक्रापासून संरक्षण करण्यास असमर्थ असलेल्या पुरुषाला राजसिंहासनावर आरूढ होण्याचा मुळीं हक्कच नाही.

कं०:वाहवा! खूप तत्त्वज्ञान शोधून काढलेंस. म्हणे आम्हांला राजसिंहासनावर बसण्याचा मुळीं हक्कच नाही! कां हक्क नाही? मी कांहीं कोणी बाजारांत खरेदी करून आणलेला बिनवारशी उपटसुंभ नाही. मी राजकुलांत खास राजाच्या पोटीं जन्मास आलेला राजपुत्र आहे आणि राजसिंहासन हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे. तो माझ्यापासून कोण हिरावून घेणार? मी दुबळा असलों—असमर्थ असलों—अशक्त असलों तरी तेवढ्यामुळें माझ्या जन्मसिद्ध हक्काला केव्हांहि बाध येऊं शकत नाही. मी राजा आहे—माझ्या राज्याचा स्वामी आहे. आणि त्याचीं वाटेल तशी वासलात लावण्याचा मला पूर्ण अधिकार आहे.

तेज०:महाराज, अविचारानें या भलत्याच हट्टास पेटूं नका. राज्यदान करून कदंबाच्या स्वातंत्र्याचा मातंगेश्वराच्या पायांवर बली देण्यास आपण सिद्ध झालांत तर स्वातंत्र्यप्रिय कादंब आपणांस आपल्या राजसिंहासनावरून ओढून काढण्यास क्षणभरहि मार्गे पुढें पहाणार नाहीत.

सौदा०:काय छाती आहे लोकांची महाराजांना कदंब राजसिंहासनावरून ओढून काढण्याची? नुस्ते असे शब्द तोंडावाटे काढतील तर राजद्रोही बंडखोर म्हणून भर चव्हाट्यावर त्यांचीं डोकीं मेंखसूंखालीं बिनदिक्कत फोडलीं जातील.

तेज०:स्वतंत्रता देवीच्या निस्सीम उपासकांना चव्हाटे आणि मेंखसू यांचा डर स्वप्नांतहि शिवत नाही. स्वातंत्र्याच्या महामंत्राचा पहिला वर्ण उच्चारतांच ते आपल्या पंचप्राणाचे उदक मृत्यूच्या हातावर सोडून मोकळे झालेले असतात. तेव्हां अशा निर्भय स्वातंत्र्यभक्तांच्या स्वातंत्र्याचा तुम्ही परक्यांच्या पायांशीं खून पाडण्यास तयार व्हाल तर मेंखसू आणि चव्हाट्यांच्या साऱ्या धमक्या जागच्या जागीं जिरून जाऊन तुम्हा सर्व देशद्रोह्यांचीं मस्तकें एक दिवस नगराच्या वेशीवर टांगलीं जातील हे खूप समजून असा.

सौदा०:ठीक आहे. तसा प्रसंग येईल तेव्हा आम्हीहि पाहून घेऊ. घोडा मैदान नजीकच आहे.

काल०:मला वाटतें वाद पुष्कळ झाला. बोलण्यापेक्षां तेजस्विनी ताईसाहेबांनीं काय करावयाचें तें करूनच दाखवावे. शब्दांपेक्षां कृतीचें मोल जास्त आहे. तेव्हां सरकार, बोला. आतां आपला अखेरचा निकाल काय असेल तो एकदांचा सांगून टाका. म्हणजे त्याप्रमाणें आम्हांला पुढच्या व्यवस्थेस लागण्यास ठीक पडेल.

तेज०:अखेरचा निकाल दुसरा काय असायचा? युद्ध हाच अखेरचा निकाल आणि त्याच्या तयारीला आपण एकदम लागलें पाहिजे.

सौदा०:काय? महाराज, युद्ध हाच का अखेरचा निकाल?

कंदर्प:युद्ध? (विचार करून) हो—युद्धच.

काल०:काय? युद्धच? महाराज, आपण शुद्धीवर आहांत कां?

कंदर्पः(फिरून विचार करून) छे—युद्ध नाही—

तेज०:काय? युद्ध नाही!

कंदर्पः(विचारपूर्वक) नाही—युद्ध नाही. तह हा माझा अखेरचा निकाल.

काल०:तर मग सरकारांनी या कागदावर ताबडतोब सही करावी. वेळ अगदीं भरत आली आहे.

कंदर्पःआणा तो कागद इकडे (कालकूट त्यास कागद देतो).

तेज०:महाराज, एक क्षणभर थांबा. त्या शरणागतीच्या तहनाम्यावर आपल्या हस्ताक्षराची मुद्रा करण्यापूर्वी आपल्या हातानें आपण माझ्या हातांत घातलेली ही आपली प्रणयमुद्रा आपण परत घ्या (बोटांतील आंगठी काढून त्याच्यापुढें धरत्ये).

कंदर्पः(भांबावून) काय? प्रणयमुद्रा परत घेऊं? तेजस्विनी—तेजस्विनी—हा काय अविचार तूं आरंभिला आहेस?

तेज०:अविचार म्हणा—अनाचार म्हणा—नाहीं तर अत्याचार म्हणा. पण स्वातंत्र्यद्रोही देशघातक्याच्या पापी प्रणयाचें हें अमंगल चिन्ह निर्लज्जपणानें आपल्या करांगुलीवर मिरविण्याला ही तेजस्विनी अतःपर तयार नाही. (आंगठी त्याच्या आंगावर फेंकत्ये).

कंदर्पःअगे वेडे, प्रणयाचा स्वातंत्र्याशीं अर्थाअर्थी संबंध काय? प्रणय हा विषय वेगळा—स्वातंत्र्य हा विषय वेगळा.

तेज०:नाहीं. स्वातंत्र्य हा पुरुषाचा पराक्रम आहे आणि पराक्रम हाच स्त्रियांच्या प्रेमाचा विषय आहे. जेथें स्वातंत्र्य नाही. तेथें पराक्रम आणि जेथें पराक्रम नाही तेथे प्रेम नाही. तेव्हां माझ्या प्रेमाची जर आपणांस अपेक्षा असेल तर आपण स्वतंत्र राहण्याचाच निश्चय केला पाहिजे.

कंदर्पःस्वतंत्र राहण्याचा निश्चय केला पाहिजे असें म्हणण्यापेक्षां मरण्याचाच निश्चय केला पाहिजे असेंच स्पष्ट कां सांगत नाहीस?

तेज०:सांगत्ये—अगदीं स्पष्ट सांगत्ये. आपल्याला जर माझें प्रेम पाहिजे असेल तर स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ मरण्याचाच निश्चय आपण केला पाहिजे. नाहीतर माझ्या प्रेमाची आशा आपण सोडून दिली पाहिजे. ही तेजस्विनी या जन्मांत कधीं विवाहबंधनानें बद्ध व्हावयाचीच असेल तर ती आपल्या देशाचें स्वातंत्र्य रक्षण करण्यासाठीं निधड्या छातीनें मृत्यूशीं झगडण्यास सिद्ध होणाऱ्या बहादुर रणमर्दाशींच बद्ध होईल. परक्यांचे लत्ताप्रहार भूषणानें मस्तकावर मिरविणाऱ्या गुलामाची गुलाम ती केव्हांहि होऊन राहणार नाही—महाराज—

१० पद गझल. “पहिले तो ले लिया दिल०—”

स्वातंत्र्य हेंच ज्याचें ॥ आजन्म ब्रीद साचें ॥
रण—रागिणी वराया ॥ सामर्थ्य एक त्याचें ॥ ध्रु० ॥
परदास्य—लांछनाची ॥ तिळ लाज ज्यास नाही ॥
धिःकार त्या पशूला ॥ धिक् प्रेमदान त्याचें ॥ १ ॥
तलवार काल—कन्या ॥ क्लीबा न अंगिकारी ॥
रणरंगिं वीरसंगें ॥ घनघोर नाच नाचे ॥ २ ॥
निर्लज्ज नीच ललना ॥ भजताति भेंकडासी ॥
नच मानिनी जुमानी ॥ नादान प्रेम त्याचें ॥ ३ ॥

कंदर्पः असेंच असेल तर माझा इलाजच खुंटला. मला आतां तुझ्या प्रेमासाठीं मृत्यूच्या गळ्याला मिठी मारणें भागच आहे! ठीक आहे. तुझी तशी इच्छाच आहे तर होऊं दे. हा पहा, तुझ्या प्रेमाखातर झालों मी मरणाला तयार.—सोडलें आपल्या प्राणांवर पाणी. (कालकूटास) कालकूट, हा कागद घ्या.—मला याच्यावर सही करावयाची नाही— (कागद परत देऊं लागतो).

काल०: (संतापाचा आव आणून) फेंकून द्या. मला त्या कागदाची जरूर नाही; आणि आपल्या प्रधानकीची त्याहून जरूर नाही. यापुढें मी आपला प्रधान नाही आणि आपला कोणताही हुकूम यापुढें माझ्याकडून पाळला जाणार नाही.

मंत्रिः आम्हीहि यापुढें सरकारांची नोकरी करूं चहात नाहीं.

हाला०: मीहि यापुढें सरकारांच्या नोकरींत राहण्यास तयार नाहीं. मीलष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. माझ्या सारख्या सेनापतीची सल्ला झुगाखून आपण लढाईला तयार झालांत ही गोष्ट लष्करी शिस्तीच्या धोरणानें मला अगदीं नापसंत आहे.

कंदर्पः (घाबरून) अरेच्या! हें काय? तुम्ही सारेच मला सोडून चाललात—

काल०: करावयाचें काय? जेथे आमच्या शहाणपणाची जरूर नाही.

हाला०: जेथें आमच्या पराक्रमाची पर्वा नाही—

मंत्रिः जेथें आमचें निदान फोल ठरलें!—

हाला०: इमान कवडीमोल ठरलें!—

काल०: तेथें मुर्दाडाप्रमाणें राहण्यांत अर्थ काय? (सारे जाऊं लागतात).

कंदर्पः (गोंधळून) कालकूट—हालाहल—मंत्रि—थांबा—थांबा.—

तेज०: थांबा कशाला? जाऊं द्या.—खुशाल जाऊं द्या त्यांना. त्यांच्या वांचून आपलें कांहीं एक अडणार नाही.

कंदबः(वैतागून) अडणार नाही कसें? हे सारे माझे आधारस्तंभ! हे गेले म्हणजे माझे हातपायच मोडले!
कालकूट—हालाहल—मंत्रि—थांबा—थांबा.—

काल०:नाहीं. महाराजांना आमच्या सांगण्याप्रमाणे वागावयाचें नाही. मग आम्ही थांबून काय करावयाचें?
आम्ही गेल्यानें महाराजांचे कांहींएक अडावयाचें नाही. तेजस्विनीताईसाहेब प्रधानकीचीं वस्त्रें
अंगावर चढवून राज्यकारभार पहातील आणि हातांत तलवार धरून लढाया मारतील.—

तेज०:होय. तेजस्विनी, हें सर्व करील. आपण अगदी निर्धास्त असा.

काल०:झालें. ताईसाहेबांनीं सर्वाधिकार आपल्या हातीं घेतलें. आतां येथें आमची कांहीं जरूरी नाही. (पुनः
जाऊं लागतात).

कंदर्पः(त्यांना अडवून) अहो, असें कानांत वारें भरल्यासारखें काय करतां? तुमच्या साऱ्यांच्या
म्हणण्याप्रमाणे वागण्याला मी तयार आहे.

सौदा०:आपल्या बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाही. या क्षणीं असें बोलत आहांत;—पुढच्या क्षणीं याच्या अगदीं
उलट बोलूं लागाल. तेव्हां निष्कारण दुसऱ्यांना त्रास कां? कालकूट, हालाहल, मंत्रि जा तुम्ही.
यांच्या बिलकुल नादीं लागू नका.—

कंदर्पःअगे—अगे—तूं सुद्धां आगींत तेल ओतूं लागलीस? कालकूट थांबा. हिचें बिलकुल ऐकूं नका. हें घ्या.
तुमच्या सल्ल्याप्रमाणे वागण्याचें मी तुम्हाला वचन देतो.— (वचन देऊं लागतो).—

सौदा०:कोरडें वचन काय करावयाचें? खरोखरच यांच्या तंत्रानें वागण्याची आपली तयारी असेल तर तो
कागद घ्या आणि त्यावर सही करा. म्हणजे त्यांना आपला विश्वास पटेल.

कंदर्पःठीक आहे. आण तो कागद इकडे आणि दौत कलम घे (कागद घेऊं लागतो).

तेज०:(त्वेषानें) तर मग महाराज, यापुढें मी आपली भावी पत्नी नाही आणि आपण माझे भावी पति नाही;
इतकेंच नव्हे तर आपलें राजा आणि प्रजा हें नातेंहि यापुढें राहिलें नाही. आपण त्या कागदावर
आपल्या हस्ताक्षराची मुद्रा केलीत, कीं आपल्या व माझ्या वैराला प्रारंभ झाला म्हणून समजा.

कंदर्पःवैर कर—विरोध कर—प्रतिकार कर—काय वाटेल तें कर. पण तुझ्या नादीं लागून आपला
सोन्यासारखा जीव वाऱ्यावर टाकावयाला मी कांहीं तयार नाही (कागदावर सही करूं लागतो).

तेज०:(दुःखानें स्वगत) अरेरे! झाला—झाला! कंदबाच्या राजसत्तेचा लोप झाला—स्वातंत्र्यलक्ष्मीचें
सौभाग्य नष्ट झालें. स्वर्गाचें स्मशान होऊन सर्वत्र गुलामगिरीचा गडद अंधःकार पसरला!

कंदबः(कागदावर सही करून) कालकूट—घ्या हा कागद. झालें आतां तुमच्या सर्वांच्या मनासारखें?

काल०:झालें.

तेज०: [संतापून आवेशाने] हे स्वातंत्र्यद्रोही—देशघातक्या—नराधमा, तूं जरीं आपल्या प्रजाजनांचा विश्वासघात करून मातंग राजसिंहानापुढें कदंब राष्ट्राचा बली दिला आहेस तरी लक्षांत ठेव, या तेजस्विनीच्या देहांतील रक्ताचा अखेरचा थेंब जमिनीवर पडेपर्यंत महाराज प्रतापादित्यांच्या या पुण्य मातृभूमीच्या पायांत परदास्याच्या शृंखला कदापि—कदापि—कदापि पडणार नाहीत.—

११ पद“श्याम कवचा वरि०—”

कालमुखिं हा बलि देउनिया मत्प्राण रुधिरमय दारुण रणांगणीं ॥ ध्रु० ॥

विजया देवी स्वतंत्रता पूजिन भावें अमर—भुवन—विहारिणी ॥ १ ॥

(त्वेषानें निघून जातो).

पडदा पडतो.

अंक पहिला समाप्त.

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला

स्थळ : राजवाड्यांतील एक भाग. पशुपाल व तेजस्विनीच्या कांहीं दासी.

पशु०:(आवेशाने) एक अक्षर तोंडावाटे काढूं नका. मी या वेळीं तुम्हाला महाराजांची भेट घेऊं देणार नाहीं. बस्. हम् करे सो कायदा! भोलेनाथ!

१ ली दासी:अहो, पण तेजस्विनी ताईसाहेब राजवाड्यांतून निघून गेल्या म्हणजे काय करणार?

पशु०:ते कांहीं मी जाणत नाहीं. तेजस्विनीं जावो नाहीं तर राहो मला त्याची पर्वा नाही. फक्त तिच्या जाण्याची बातमी महाराजांच्या कानांवर जाऊं द्यावयाची नाही अशी सौदामिनी राणीसाहेबांची मला सक्त ताकीद आहे तेवढी बरोबर पाळणे एवढें माझें काम. दुसरें तिसरें मी कांहीं ओळखीत नाहीं. तेव्हां चला, येथून ताबडतोब चालत्या व्हा. तुम्हाला मीं महाराजांची भेट घेऊं देणार नाहीं. बस्. मेरे मुरगीकी एकहि टांग, भोलेनाथ!

२ री दासी:(काकुळतीनें) अहो, महाराजांना ही बातमी आम्ही कळविली नाहीं तर महाराज आमच्यावर खपा होतील.

पशु०:होऊं देत—होऊं देत—महाराज तुमच्यावर खपा होतील तर खुशाल होऊं देत. त्यांत माझें कांहीं एक बिघडत नाहीं. गांव जळाला तरी हनुमान निराळा. बस् भोलेनाथ!

३ री दासी:तुमचें ठीक आहे. पण आमचीं डोकीं उडविली जातील त्याबद्दल जबाबदार कोण?

पशु०:त्याबद्दल जबाबदार मी. तुमचीं डोकीं उडविलीं गेलीं तर डोकी उडविली गेल्यानंतर सरकारांत तुम्ही बेधडक माझ्यावर फिर्याद गुदरा. तुमच्या उडालेल्या डोक्यांची जबाबदारी मी आपल्या शाबूत डोक्यावर मोठ्या आनंदानें घेईन. पण आतां येथें एक क्षणभरसुद्धां थांबूं नका. तेजस्विनीच्या विरहानें महाराजांची तब्येत अगदीं हैराण झाली आहे. या वेळीं तेजस्विनीच्या जाण्याची बातमी त्यांच्या कानांवर घालणें म्हणजे आर्गीत तेल ओतण्यासारखें आहे. तेव्हां आतां, माझ्या चतुर छबेल्यांनो, मुकाट्यानें परत जा आणि महाराजांची प्रकृति दुरुस्त झाली म्हणजे मग फिरून या. मग मी तुम्हाला त्यांना भेटण्याची जरूर परवानगी देईन. तेव्हां आता उगाच मला सतावूं नका. माझें डोके एक वेळ भडकलें कीं लौकर ठिकाणावर यावयाचें नाही; आणि मग तुमच्यावर मोठा भयंकर प्रसंग ओढवेल. तेव्हां हा पशुपाल एखाद्या शांतदांत मुनीप्रमाणें शांत आहे तोंपर्यंत आपले जीव घेऊन त्याच्या नजरेच्या टापूबाहेर व्हा अगे, शिर सलामत तो पगडी पचास.भोलेनाथ!

१ ली दासी:नाहीं. आमची शिरें सलामत राहिली नाहीत तरी बेहेत्तर. पण महाराजांच्या कानांवर ही बातमी घातल्यावांचून आम्ही येथून हालणार नाहीं.

पशु०:(रागावून) हालणार नाही! तेजस्विनी अंगांत संचरली वाटतें? पण याद राखून ठेवा हा पशुपाल असल्या गमज्यांना दाद देणार नाही. मी सुद्धा तेजस्विनीसारखाच जिवंत आग्यावेताळ आहे. संतापलो तर सारें ब्रह्मांड एका क्षणांत जाळून भस्म करून टाकीन. मग तुमच्यासारख्या चार दोन कोंवळ्या नाजुकसाजुक पोरीसोरींची कथा काय? तेव्हां निमूटपणें येथून बऱ्या बोलानें चालत्या व्हा. नाहक त्रास देऊन मला रागाला आणूं नका. जन्मभर तुम्ही माझ्याशीं येथें अशी हुजत घालीत बसलांत तरी मी तुम्हाला या वेळीं महाराजांना भेटू देणार नाही. मग शेंडी तुटो नाही तर पारंबी तुटो, भोलेनाथ!

२ री दासी:(चिडून) पशुपाल, तुम्ही केवढेंहि उसनें अवसान अंगांत आणलेंत तरी आम्ही कांहीं तुम्हाला भिणार नाही. ज्या गांवच्या बोरी त्याच गांवच्या बाभळी आहेत. मानेवर केंसांचें जंगल वाढविलें म्हणून नराचा कांही नरसिंह होत नाही. तुम्ही जसें राजवाड्यांतील खुषमस्करे आहांत तशा आम्हीहि राजवाड्यांतीलच दासी आहोंत. तेव्हां मुकाट्याने आम्हांला आंत जाऊं द्या. नाहीतर आम्ही तुमच्याशीं धिंगामस्ती करून आंत जाऊं—सोडणार नाही. लक्षांत ठेवा.

पशु०:(रागानें) धिंगामस्ती करून आंत जाऊं? अगे मस्तवाल बटकींनो, माजलांत काय? ठीक आहे. तर मग होऊंच द्या आतां तुमची आमची कुस्तंकुस्ती. हां—चला. ही मी आपली तरवार म्यानांतून उपसली. करा आतां माझ्याशीं धिंगामस्ती आणि शिरा आंत. मारे एकेकीला सपशेल लंबी केली नाही तर फिरून बायकांशी लढणार नाही. चला—अस्सल बायका असाल तर सरा पुढें आणि मरा ठार. हा वीर तुमच्यासारख्या निःशस्त्र बायकांवर वार करण्यासाठी तलवार उपसून पवित्रा ठोकून एका पायावर तयार आहे. जय हरहर महादेवकी जय—भोलेनाथ! (पवित्र्यावर उभा राहतो. तिघी त्यास धरावयास पुढें सरसावतात).

पशु०:हां—हां—हां—हां. तीन निःशस्त्र बायकांनी एकत्र होऊन एकदम एका सशस्त्र पुरुषावर हल्ला चढविणें हे धर्मयुद्ध नाही. ही दंडेली आहे—हा जुलूम आहे—हा अधर्म आहे. एकेक अंगावर या आणि मग माझ्या तलवारीचा पराक्रम पहा. माझ्या हातांत तलवार चमकत असतां तुमच्यापैकी कोणीहि एकटीनें बिन तलवारीने माझा पराजय केला तर मी तुम्हाला बिनहरकत शरण चिड्डी लिहून देण्यास तयार आहे. मग तुम्ही खुशाल आंत जा—बाहेर रहा—काय वाटेल तें करा. मी एक अक्षर तोंडावाटें काढणार नाही. परंतु माझ्या तलवारीखाली तुम्ही साऱ्याजणी ठार मरून पडलांत तर मात्र मी तुम्हांला गचांड्या देऊन येथून परत घालवीन. बिलकुल गय करणार नाही. लक्षांत ठेवा. हं—चला—होऊं द्या आतां धर्मयुद्धाने तुमचे दोन दोन हात. चला—या. एकेक पुढें या. जय—हरहर महादेव की जय! भोलेनाथ (तलवार फिरवूं लागतो. इतक्यांत कंदर्प व शिशुपाल प्रवेश करतात).

कंद०:काय गडबड आहे?

१ ली दासी:(पुढें होऊन) सरकार आम्ही आपल्या भेंटीस आलों तर पशुपाल आम्हाला आपली भेटच घेऊं देत नाहीत.

पशु०:अलबत्. भेट कशी घेऊं देईन? तेजस्विनी राजवाडा सोडून निघाली आहे ही बातमी महाराजांच्या कानांवर पडूं घ्यायची नाही अशी सौदामिनी राणीसाहेबांची मला जर सक्त ताकीद आहे तर ती बातमी सरकारांच्या कानांवर मी तुम्हाला कशी घालूं देईन? भोलेनाथ!

कंद०:काय? तेजस्विनी राजवाडा सोडून खरोखरच चालली?

१ ली दासी:होय सरकार. आणि म्हणूनच आम्ही इतक्या लगबगीने सरकारांच्या पायांकडे धांवत आलों.

पशु०:आणि म्हणूनच मी तरी यांना अडथळा केला व करीत आहे. तेजस्विनी राजवाडा सोडून जाणार ही बातमी यांना मी आपल्या कानांवर कधीहि घालूं देणार नाही. भोलेनाथ!

कंद०:बेअकल—पशु आहेस शुद्ध—

पशु०:अलबत, आहेच. नाही कोण म्हणतो? हुकुमांच्या ताबेदाराला स्वतःच्या अकलेशी फारकत करावीच लागते. नाही तर नोकरीत त्याचा टिकाव कसा लागणार! ताबेदार तट्टू आणि बजरबट्टू असे दुनियाच म्हणते. भोलेनाथ!

कंद०:(दासीस) चला. मला तिच्याकडे घेऊन चला.

१ ली दासी:चलावें सरकारांनी (जाऊं लागतात).

शिशु०:सरकारांनी एक क्षणभर थांबावे.

कंद०:थांबावें? कशाकरितां?

शिशु०:सरकारांना तेजस्विनीच्या भेटीस जाऊ देऊ नये असें शृगालराजांकडे जातांना सौदामिनी राणीसाहेबांनी मला बजावून ठेविलें आहे.

पशु०:अगदी बरोबर. मलासुद्धा राणीसाहेबांची अशीच ताकीद आहे.

कंद०:सौदामिनीचा मी गुलाम आहें की काय? अमक्याची भेट घ्या, तमक्याची घेऊं नका असे मला सांगणारी सौदामिनी कोण! मी राजा आहें स्वतःचा व येथील माणसांचा मालक आहे. माझ्यावर कोणाचीही सत्ता चालणार नाही. तेजस्विनीला भेटण्याची माझी इच्छा आहे आणि तिची भेट मी घेणारच. चला गे—मला तेजस्विनीच्या महालाचा रस्ता दाखवा (जाऊं लागतात).

शिशु०:नका—महाराज, नका—जाऊं नका, आम्ही गरीब लोक, आपण तेजस्विनीकडे गेलांत तर राणीसाहेबांचा आमच्यावर कोप होईल.

पशु०:आणि त्या आम्हा गरीबांना लाथांखाली तुडवून काढतील, तेव्हां आम्हा गरिबांवर दया करा आणि सौदामिनी राणीसाहेब परत येईपर्यंत तरी येथून हालूं नका. त्या आल्यावर आपल्याला दाही दिशा मोकळ्या आहेत. मग आपण खुशाल वाटेल तो गोंधळ घाला. आम्ही एक अक्षर तोंडावाटें काढूं—तर भोलेनाथ! पण आतां कृपा करून कोठें जाऊं नका. (दोघे त्यास आडवे होतात).

कंदर्प:बेवकूब—फाजील कुठले! चला दूर व्हा—माझ्या वाटेंत आडवे येऊं नका (त्यांना ढकलून निघून जातो).

शिशु०:गेले—गेलेच निघून ते. पशुपाल, आतां काय करावयाचे?

पशु०:आतां “पांचजन्याय विद्महे पावमानाय धीमहि”करावयाचें दुसरें काय? हं—कर सुरवात. तूं षडज लावलास की मी मध्यमपंचमाचा जोड देतो. साऱ्याराजवाड्यांत मारे बोंबाबोंब उडवून देऊं. भोलेनाथ!

शिशु०:(पाहून) अरे—पण थांब. ती पहा—ती लष्करी शिस्त इकडे येत आहे. त्यांच्या कानांवर आपण ही वार्ता घालूं म्हणजे ते कांही तरी शकल काढतील.

पशु०:काय? हा म्हशीचा प्राणनाथ शकल काढणार? शाबास! तूं सुद्धां त्याचाच भाऊबंद दिसतोस. अरे बाबा, शकल काढावयाला अकल लागते अकल. काय समजलास? भोलेनाथ!

शिशु०:मूर्खा, मोठ्या लोकासंबंधानें असें मोठ्यानें बोलूं नये.

पशु०:देहाच्या विस्तारावरून अकलेची मोजदाद करावयाची असेल तर हा फारच मोठा माणूस आहे खरा, पण हे बघ, या हिशेबानें बैलरेडे याच्याहिपेक्षां मोठे गृहस्थ ठरतील. भोलेनाथ!

शिशु०:चुप बैस. तुझ्या जिभेला मुळीं हाडच नाही. त्यांच्या कानावर हे शब्द पडलें तर तुझीं माझीं हाडें घुसळलीं जातील. (हालाहल शिपायांसह लगबगीनें प्रवेश करतो).

हाला०:ए दरबारी तट्टांनो, तेजस्विनी आंत आहे का?

शिशु०:आंत कोणीच नाही.

हाला०:कोणी आहे की नाही हे मी तुला विचारलें नाही. तेजस्विनी आहे का हे विचारले. तेव्हां त्याचा जबाब मला दे. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मला विचारल्या प्रश्नाचें त्याच शब्दांत उत्तर पाहिजे. अशी दरबारी भाषेच्या चलाखीची उत्तरे नकोत. बोल—तेजस्विनी आंत आहे का?

पशु०:कोणीच नाही यांत तेजस्विनी नाही हें आलेंच, भोलेनाथ!

हाला०:अरेच्या! पुनः दरबारी लटपट! लष्करी शिस्तीचा सरळ सीधा जबाब नाही.

शिशु०:सेनापतीसाहेब, रागावूं नका. तेजस्विनी ताईसाहेब आंत नाहीत.

हाला०:मूर्खा, तेजस्विनी ताईसाहेब नको आहेत मला. नुस्ती तेजस्विनी पाहिजे आहे. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. हुकुमांत असेल तेवढेच नांव मी घेणार. ताईसाहेब—बाईसाहेब—आईसाहेब मी कांहीं ओळखीत नाहीं. तेव्हां बोल, तेजस्विनी आंत आहे का सांग.

शिशु०:तेजस्विनी आंत नाहीं

पशु०:आंत तेजस्विनी नाहीं. भोलेनाथ!

हाला०:हां—आतां कसें बरोबर लष्करी शिस्तीला धरून उत्तर दिलेंत. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. तेव्हां मला अशीं लष्करी शिस्तीची उत्तरे आवडतात. तुमच्या दरबारी नखऱ्याचीं नागमोडी उत्तरे आवडत नाहीत.

पशु०:गाढवाला गुळाची चव कोठून असणार? भोलेनाथ!

हाला०:पण हें पहा—हें तुम्ही खरे सांगत आहांत का ही तुमचीं निव्वळ दरबारी थाप आहे?

शिशु०:दरबारी थाप असेल तर वाटेल त्याची शपथ घ्यावयाला आमची तयारी आहे.

पशु०:बिनदिक्कत तयारी आहे. भोलेनाथ!

हाला०:अरे! पुनः आलांत तुम्ही आपल्या पहिल्या वळणावर. पण जाऊं दे. वांकड्या चालीच्या दरबारी जिभांना लष्करी शिस्तीची सरळ चाल लवकर गठावयाची नाहीं. काय म्हणता? शपथ घ्यावयाला तुमची तयार आहे?

शिशु०:बेशक आहे.

पशु०:बेलाशक आहे—बेधडक आहे. भोलेनाथ!

हाला०:तर मग घ्या पाहूं आपल्या बापांच्या शपथा.—

पशु०:बापांच्याच काय, पण बापांच्या बापांच्या शपथा घेण्यालासुद्धां आमची ना नाहीं. भोलेनाथ!

हाला०:बापांच्या बापांची शपथ नको आहे मला. मेल्या माणसांच्या शपथा घेऊन मला फसवूं पहातां काय?

पशु०:पण आमचे बाप तरी जिवंत कोठें आहेत? ते सुद्धां केव्हांच मरून पार झाले आहेत! भोलेनाथ.

हालाः:अरेच्या! असें आहे काय? तर मग तुम्ही आतां स्वतःच्याच शपथेवर खरें काय तें सांगा. बोला, तेजस्विनी आंत आहे का? अगदी स्वतःच्या शपथेवर सांगा.

पशुः:पण आम्ही स्वतः जिवंत आहोंत ही तरी सेनापतीसाहेबांची खात्री आहे का?

हालाः:होय. खरेंच. तोसुद्धां संशयच आहे. तुमच्यासारखे मुर्दाड दरबारी हे जिवंत असून मेल्यासारखेच आहेत. पण कांहीं हरकत नाही. मेल्या मुडद्यांच्या शपथेपेक्षां तुमच्या सारख्या जिवंत मुडद्यांची शपथ चालेल मला. घ्या—आपली स्वतःची शपथ घ्या.

पशुः:(शिशुपालास) ए जित्या मुडद्या, तूं घे पहिल्यानें. मी तुला मागून अनुमोदन देतो. भोलेनाथ!

शिशुः:नाहीं. तूं घे पहिल्यानें. मी तुला अनुमोदन देतो.

पशुः:अरे बाबा, मुर्दाड जिवंतपणांत तूं माझ्यापेक्षां श्रेष्ठ आहेस. तेव्हां तुझा मान पहिला आहे. हं, चल हो पुढे. पुढाऱ्यानें असें मागें पाऊल घेणे शोभत नाही. भोलेनाथ!

शिशुः:(हालाहलास) सेनापतिसाहेब, मी अगदी स्वतःच्या—अगदी जिवंत स्वतःच्या शपथेवर सांगतो को तेजस्विनी आंत नाही.

पशुः:माझें शिशुपालास तंतोतंत अनुमोदन आहे. भोलेनाथ!

शिशुः:आतां झाली आपली खात्री?

पशुः:काय? झाली आपली खात्री? कां पुनः शपथ घेऊन पुनः अनुमोदन देऊं? भोलेनाथ.

हालाः:खात्री? होय—झालीच म्हणावयाची. पण छे, तुम्हा मुर्दाड दरबारी लोकांच्या शपथांवरसुद्धां विश्वास ठेवणें धोक्याचें आहे. तेव्हां तसे नाहीच कामाचें. मी स्वतःच आंत जाऊन पाहून खात्री करून घेतो.

दोघे:ठीक आहे. आमचें सपशेल अनुमोदन आहे. (हालाहल आंत जातो),

पशुः:शिशुपाल, पाहिलेंस,—मी मघांशीं वर्णन केलें तें बरोबर आहे कीं नाही? अरे बाबा, ब्रह्मदेवानें अकलेची खैरात केली तेव्हां हा डुक्कर मुळी तेथें हजरच नव्हता त्याला उपाय काय? हजीर सो वजीर और गैरहजीर सो गद्दा असा मुळीं कायदाच आहे. भोलेनाथ!

शिशुः:अरे, पुनः तोंड सोडलेंस. तुला भान कसें रहात नाही? तो पहा—तो खवीस आला परतून बाहेर. तेव्हां जरा जीभ आवरून ठेव, नाही तर तुझी आणि माझी गठडीच आवळील तो.

पशुः:ठीक आहे. आतां अगदीं मेल्या मुडद्यासारखा डोळे मिटून उभा रहातो. भोलेनाथ!

शिशु०:डोळे मिटून काय करावयाचें? तोंड मिटून उभा रहा.

पशु०:ठीक आहे. जशी तुझी आज्ञा, डोळे आणि तोंड दोन्ही मिटून उभा रहातो. म्हणजे पाहावयालाहि नको—आणि पाहिले तरी बोलावयाला तर नकोच नको. भोलेनाथ! (तसें करतो. हालाहल प्रवेश करतो).

शिशु०:काय? आहे कोणी आंत?—

हाला०:कोणी आहे की नाहीं हें पहावयास मी गेलों नव्हतों. तेजस्विनी आंत आहे की नाहीं हें पाहावयाला मी गेलों होतों.

शिशु०:मग? आहे तेजस्विनी आंत?

हाला०:ज्याअर्थी ती तेथें आढळली नाही त्याअर्थी ती तेथें नाही असेंच म्हणणें भाग आहे. तुम्ही लोक मला सच्चे दिसता.

पशु०:(स्वगत) आंधळ्यासी जग सारेंचि आंधळे, भोलेनाथ!

हाला०:मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मला सच्चेपणा फार प्यारा आहे.

शिशु०:अलबत्. असलाच पाहिजे.

हाला०:आणि दरबारी असून तुम्ही सच्चेपणानें वागलांत—

शिशु०:होतें चुकून कधीं कधीं असें.

पशु०:(स्वगत) कपिला षष्ठीचा योग येतो केव्हां केव्हां! भोलेनाथ!

हाला०:तेव्हां त्याबद्दल मी तुमचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

पशु०:(उघड) माझे पूर्ण अनुमोदन आहे. भोलेनाथ!

शिशु०:आणि या आभाराबद्दल मीहि आपले उलट आभार मानतो.

पशु०:या उलट आभारालाहि माझे पूर्ण उलट अनुमोदन आहे. भोलेनाथ!

हाला०:ठीक आहे. मी पुनः तुमचा आभारी आहे. (शिपायांस) चलारे.

शिशु०:सेनापति साहेबांच्या कानांवर आम्हाला एक बातमी घालावयाची आहे.

हालां:बातमी घालावयाची आहे?

पशुं:होय. एक खबर घालावयाची आहे. भोलेनाथ!

हालां:खबर दरबारी आहे का लष्करी आहे?

शिशुं:दरबारी आहे.

हालां:दरबारी असेल तर प्रधानजींच्या कानावर घाला.

पशुं:दरबारी नाही—लष्करी आहे. भोलेनाथ!

हालां:एक म्हणतो दरबारी—एक म्हणतो लष्करी. खरें काय समजावें यांत?

शिशुं:दोन्ही खरीच आहेत.

हालां:दोन्ही खरीच आहेत?

पशुं:होय. दोन्ही खरीच आहेत. फक्त मतभेदाचा प्रश्न आहे.

हालां:मतभेद कसला?

शिशुं:महाराजांची स्वारी तेजस्विनीकडे गेली ही खबर मी दरबारी समजतो—

पशुं:आणि मी लष्करी समजतो. एवढाच मतभेद. बाकी महाराजांची स्वारी तेजस्विनीकडे गेली ही खबर मात्र खरीच आहे. भोलेनाथ!

हालां:तर मग तुमचा मतभेद कायम असेपर्यंत मला तुमची खबर कानावर घेतां येत नाही. शिवाय असल्या वादग्रस्त खबरी ऐकण्याला मला तूर्त अवकाशही नाही. तेजस्विनीला ताबडतोब कैद करण्याबद्दल राणीसरकारांचा मला हुकूम झाला आहे. तेव्हां मला ताबडतोब तिचा तलास लावून तिला गिरफ्तार केले पाहिजे. तुमचा मतभेद मिटून तुमची खबर लष्करी ठरली तर मला येऊन भेटा, मग मी ती जरूर ऐकून घेईन. (शिपायांस) चलारे,— (शिपायांसह जातो).

शिशुं:पशुपाल, तूं अखेरीस तोंड उघडलेंस.

पशुं:अरे तुझे तोंड बंद होण्याची पाळी आली तेव्हां मला आपली प्रतिज्ञा मोडणें भागच पडलें. भक्तासाठी संकटांत उडी घातली नाही तर तो देव कसला? भोलेनाथ!

शिशुं:देव कसला आणि दानव कसला? जित्याची खोड मेल्याशिवाय जात नाही हेंच खरें.

पशु०:आणि मेल्याची खोड तरी जित्याशिवाय जाते कोठें? कोणताहि मेला पुनः जन्माला आल्याशिवाय आपलें थडगें सोडून बोहर थोडाच पडतो? भोलेनाथ!

शिशु०:जाऊं दे तें. आतां कंबक्ति आली तिला इलाज काय बोल?

पशु०:तिला इलाज दारू.

शिशु०:दारू? वा: खूप इलाज शोधून काढलास. महाराजांना जाऊं दिलें म्हणून खरपूस शिव्या आणि वर दारू प्याल्याबद्दल पलाखती मार. म्हणजे तुझ्या इलाजानें बक्षिसाची पुरी दामदुप्पटच होणार!

पशु०:अरे दुप्पट काय आणि चौपट काय? दारूच्या निशेंत कळेल तर ना त्याची फिकीर? अरे आप मर गए, दुनिया डूब गई. भोलेनाथ! चल. असा नामर्दासारखा घाबरूं नकोस. अरे हा तर आपला रोजचा खुराक. त्याला भिऊन कोठें चालते आहे? रोज मरे त्याला कोण रडे? उचल पाय आंत जाऊन एकदम सुरईच्या सुरई रिचवून टाकूं. बस्. एकदा कैफ चढला कीं मग राणी येवो—नाहीं तर तिचा बाप येवो—आपण त्याला कांहीं दाद देत नाही. अरे भाई रणांगणावर जसा कुसुंबा तशी गृहांगणांत ही दारू आहे. हिची मस्ती अंगांत शिरली कीं एक वीर दसलाखांचा पीर बनतो. तेव्हां चल. “क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ” “युद्धयस्व विगतज्वरः” उचल पाय. हिंमत मर्दा तो मदत खुदा. भोलेनाथ! (त्याला ढकलीत आंत नेतो).

प्रवेश दुसरा

राजवाड्याच्या बागेंतील प्रतापादित्याच्या समाधीचें स्थल.
(तेजस्विनी समाधीस प्रदक्षिणा घालून नमस्कार करते व नंतर हात जोडून प्रार्थना करत्ये).

तेज०:हे समाधिस्थ स्वातंत्र्यसूर्या!—

१२ पद :तिलक कामोद—एकताल “परमपुरुषनारायण०—”

वितरि प्रखर तेजोबल। करि जन समरनिरत।

हरुनि दयाल मोहजाल ॥ ध्रु० ॥ करुनि दया। ने

विलया ॥ हा स्वदेश—नाश—काल ॥ १ ॥

(पुनः प्रदक्षिणा करून व नमस्कार करून जाऊं लागते. इतक्यांत दुसऱ्या बाजूनें कंदर्प प्रवेश करतो).

कंदर्प:तेजस्विनी—

तेज०:कोण?

कंदर्प:मी—कंदर्प—तुझा दास—

तेज०:काय म्हणतां?

कंदर्पः राजवाडा सोडून जाण्याचा तुझा निश्चय कायम झाला?

तेजः कायम झाला एवढेच नव्हे तर राजवाड्याबाहेर पडण्यासाठीच मी निघाल्ये आहे.

कंदर्पः पण तू आतां जाणार कोणीकडे?

तेजः स्वातंत्र्याच्या रणांगणाकडे.

कंदर्पः स्वातंत्र्याच्या रणांगणाकडे?

तेजः होय. स्वातंत्र्याचे रणांगण हेंच यापुढे माझे वसतिस्थान मी करणार; आणि जगावयाचे असले तर तेथेच जगणार व मरावयाचे असले तरी तेथेच मरणार,

१३ पद : देसकार—त्रिताला. “झनझन झनझन बाजे—
तनमनधनसुख सार। पायिं अरपुनि। पूजिन वरदा
सकल वीर—कुल—विजय देवता ॥ ध्रु० ॥ पेटवुनि रण-
ज्वलन—ज्वाला ॥ आचरीन तप घोरतर महा ॥ १ ॥

कंदर्पः तेजस्विनी, तू हा शुद्ध अविचार करीत आहेस. तू एकटी स्वातंत्र्याच्या रणांगणावर अष्टौप्रहर आसन मांडून बसलीस म्हणजे स्वातंत्र्यदेवता कदंबावर सुप्रसन्न होईल अशी का तुझी कल्पना आहे?

तेजः होय. अशी माझी कल्पनाच नव्हे, तर असा माझा दृढ विश्वास आहे. सहस्रावधि करांनी सागरास मिठी मारणाऱ्या भागीरथीप्रमाणे स्वातंत्र्यगंगेचा उगमहि टीचभर लांबीरुर्दीच्या क्षेत्रांतच होत असतो. आज स्वातंत्र्याच्या रणांगणावर मी एकटीच वावरतांना दृष्टीस पडल्ये तरी उद्यांच्या सूर्याने धरणिमातेचे पहिले दर्शन करण्यापूर्वी मी ते रणांगण सहस्रावधि स्वातंत्र्यवीरांनी गजबजून सोडीन; आणि त्यांच्या प्रचंड आत्मयज्ञाने स्वातंत्र्यदेवतेला कदंबावर सुप्रसन्न होऊन वरप्रदान करण्यास हमखास भाग पाडीन.

कंदर्पः पण तुझ्या या कृत्याने कदंब राष्ट्रांत यादवीचा वणवा पेटून त्याचा सर्वस्वनाश हाईल याची तुला कांही शुद्ध आहे का?

तेजः गुलामगिरीच्या रौरवांत वर्षानुवर्ष सडत—कुजत—मरत पडण्यापेक्षा स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ पेटविलेल्या यादवीच्या होमकुंडांत कदंब राष्ट्र एकदम जळून खाक झाले तरी त्यांत त्याचे परमकल्याणच आहे.

कंदर्पः तेजस्विनी, मातंगेश्वराच्या मनांत कदंबाच्या स्वातंत्र्याचा अभिलाष बिलकुल नाही. तो आपले राज्य आपणांस परत देणार आहे.

तेजः शक्य नाही. आपण होऊन घर चालून आलेली कादंब राजलक्ष्मी घराबाहेर घालवून लावण्याइतका मातंगेश्वर खुळा नाही. महाराज, राज्ये परत देण्यासाठी जिकली जात नसतात. चावून—गिळून—

पचवून टाकण्यासाठी जिंकली जात असतात. मातंगेश्वर बिलंदर भामटा आहे. प्रारंभी तो कितीहि गोड बोलला तरी शेवटी तो आपणांस तोंडघशी पाडल्यावांचून खास राहणार नाही.

कंदर्पःछे. शक्य नाही. मातंगेश्वर माझी अशी फसगत कालत्रयी करणार नाही. तो माझा राजमुगुट फिस्न माझ्या मस्तकावर निःसंशय स्थापन करील.

तेजःपण त्यांत अर्थ काय? स्वपराक्रमाने संपादन केलेले राज्यवैभव भ्याडपणाने परक्यांच्या पायावर प्रथम अर्पण करून मग त्याचा कृपाप्रसाद म्हणून ते फिस्न उपभोगण्याची हांव धरणे म्हणजे शुद्ध मुर्दाडपणाचे लक्षण आहे. या समाधीच्या गर्भात शयन करणाऱ्या आपल्या पराक्रमशाली पित्याने कदंबाचा राजमुगुट लोकांच्यापुढे भिकेची झोळी पसरून कमावलेला नाही; स्वतःच्या बाहुबलाने संपादन केलेला आहे. तेव्हा आपणहि तो स्वपराक्रमाच्या हक्कानेच शिरावर धारण केला पाहिजे; परक्यांच्या दयेचेंलांछन म्हणून धारण करता कामा नये. त्यापेक्षा आपले हें मानी मस्तक राजमुगुटावांचून विशोभित राहिले तरी बेहेत्तर आहे.

कंदर्पःछे—छे—छे. तेजस्विनी, स्वातंत्र्याच्या वेडाने पिसाळलेली तू एक शुद्ध पागल बायको आहेस!

तेजःहोय खरोखरच मी स्वातंत्र्याच्या वेडाने भ्रमिष्ठ झालेली एक पागल बायको आहे. पण दुनियेंत पागल कोण नाही? हें जग म्हणजे एक जंगी पागलखानाच आहे.—

१४ पद — गझल. “कियामत सरपे आई है०—”

जर्गी हा खास वेड्यांचा । पसारा माजला सारा ॥
गमे या भ्रान्त संसारी । ध्रुवाचा ‘वेड’ हा तारा ॥ ध्रु० ॥
कुणाला वेड कनकाचें । कुणाला कामिनी जाचे ॥
भ्रमानें राजसत्तेच्या । कुणाचें चित्त तें नाचे ॥ १ ॥
कुणाला देव बहकावी । कुणाला देश चळ लावी ॥
कुणाची नजर धर्माच्या । निशेनें धुंदली भारी ॥ २ ॥
अशा या विविध रंगांच्या । पिश्यांच्या लहरबहरीनीं ॥
दुरंगी दीन दुनियेची । जवानी रंगली सारी ॥ ३ ॥

मग असल्या वेड्यांच्या बाजारांत मी एकटीच तेवढी शहाणी कोठून असणार? आणि खरें विचाराल तर मला शहाणे रहाण्यांत आनंदहि वाटत नाही. ज्याला आपला प्रिय विषय हस्तगत करून घ्यावयाचा असेल त्याने त्याकरिता वेडेच बनले पाहिजे. त्यांतूनहि स्वातंत्र्यासारखा श्रेष्ठ पुरुषार्थ तर असल्या वेडावांचून सिद्ध होणे केवळ अशक्यच आहे. जगांतील सर्व महत्कार्यांचा उदय वेडाच्या उदरीच झालेला आहे. वेड हेंच महत्कार्यसिद्धीचें रहस्य आहे—परमयशाची गुरुकिल्ली आहे.

कंदर्पःतेजस्विनी, तुझ्या वेडाला आज उन्मादाचें अगदीं भरतें आलेलें आहे.

तेजःहोय. माझ्या वेडाला आज भरतेंच आलेलें आहे. आजचा काळच तसा आहे. आणि त्यांत या स्थलाचीहि भर पडलेली आहे. हें आपल्या निस्सीम स्वातंत्र्यभक्त पित्याचें समाधिस्थान-म्हणजे

स्वतंत्रतादेवीचें साक्षात् क्रीडांगण आहे—क्षात्रवृत्तीचें प्रत्यक्ष उगमस्थान आहे. येथील पशुपक्षीच काय, पण जड मूढ पाषाणसुद्धां स्वातंत्र्याच्या वेडानें पिसाळून जाऊन आपल्या मूक वाणीनें स्वातंत्र्याचीं दिव्य कवनें गातात—व आपल्या मुग्ध अचलतेनें वीरवृत्तीच्या स्वैरलीला करितात. मग माझ्यासारख्या जिवंत मनुष्य प्राण्याच्या अंगांत या ठिकाणीं अशा निकराच्या प्रसंगीं स्वतंत्रतादेवीचा संचार झाल्यास त्यांत आश्चर्य काय? या पवित्र स्थानाचा महिमाच तसा अगाध आहे. खरें पाहिलें असतां आपल्यालासुद्धां येथें स्वातंत्र्याचें दिव्य स्फुरण चढलें पाहिजे व आपलें अंतःकरण देखील वीररसाच्या उन्मादानें बेहोषपणें नाचूं लागलें पाहिजे. परंतु दुर्दैव या देशाचें की असल्या लोकोत्तर स्वातंत्र्यवीराच्या पोटीं जन्म घेऊन आपणांस या ठिकाणीं पारतंत्र्याचे पोवाडे गाण्यास व भीरुपणास शहाणपणाच्या नांवानें आळविण्यास शरम वाटेनाशी झाली आहे. खरोखर, आपण या पवित्र भूमीवर पाऊल टाकून तिचा उपमर्द केला आहे—तिची विटंबना केली आहे. धिःकार—धिःकार असो आपणाला आणि आपल्या पौरुषाला!

कंदर्पःआपलें प्रामाणिक मत बोलून दाखविल्यानें जर या स्थानाची विटंबना होत असेल तर हें स्थान स्वतंत्रता देवीचें क्रीडांगण होण्यास अपात्र आहे असेच मोठ्या खेदानें म्हणणें भाग आहे.

तेज०ःअप्रामाणिक माणसांना प्रामाणिक मते असतात असें म्हणजे म्हणजे जगाच्या डोळ्यांत धूळ फेकणें आहे. प्रामाणिक मतांचा उदय नेहेमीं प्रामाणिक अंतःकरणांत होत असतो.—अप्रामाणिक अंतःकरणांत होत नाही.

कंदर्पःम्हणजे? माझें अंतःकरण प्रामाणिक नाही अशी तुझी समजूत आहे?

तेज०ःसमजूतच काय पण अशी माझी बालंबाल खात्री होऊन चुकली आहे. प्रामाणिक अंतःकरणें विरक्त आणि निर्भय असतात—विलासी आणि भ्याड असत नाहीत; आणि त्यांना स्वातंत्र्य प्रिय असतें—पारतंत्र्याचा विटाळहि त्यांस खपत नाही. सुखोपभोगांच्या तामसी लालसेनें रौरवांत उडी घेण्यास सिद्ध व्हावयाचें आणि बेशरमपणानें प्रामाणिक अंतःकरणाचा व प्रामाणिक मतांचा डौल मिरवावयाचा म्हणजे ही शुद्ध सौदेगिरी आहे. आपल्या सारख्या विलासी भेकडाला मुळीं मतच असणें शक्य नाही. मग प्रामाणिक मतांच्या बाता कशाला?

कंदर्पःम्हणजे तुझ्या मतानें मी अगदीं नादानांतला नादान ठरलों एकूण!

तेज०ःबेशक ठरलांत. महाराज प्रतापादित्यासारख्या अद्वितीय स्वातंत्र्यभक्ताच्या उदरीं आपल्यासारखा कुलांगार कसा पैदा झाला हेंच मला समजत नाही. आपण आपल्या रक्ताचें सिंचन करून वाढीस लावलेला स्वातंत्र्याचा दिव्य कल्पवृक्ष आपल्याच पोटीं जन्म घेणारा कुलकलंक दिवटा समूळ छेदून पाडणार आहे असें जर आपल्या जन्मकाळीं महाराजांना कळलें असतें तर आपल्या बालमुखांतून पहिला रोदनस्वर निघण्यापूर्वीच त्यांनीं आपल्या नरडीला नख देऊन आपल्या स्वतःच्या हातानें आपला कुलक्षय करून घेतला असता व आपल्या प्रिय मातृभूमीवर ओढवणारी ही दुर्धर भावी आपत्ति निःसंशय तेव्हांच टाळली असती. कंदर्प महाराज, व्यर्थ—व्यर्थ—तुम्ही आपल्या दिव्य मातापितरांच्या कुशींत जन्मास आलांत व आपल्याबरोबर आपल्या पूर्वीच्या आणि पुढच्या बेचाळीस पिढ्यांना नरकाचा रस्ता खुला करून दिलांत. यापेक्षां भिकारड्या आईबापांच्या पोटीं

जन्म घेऊन कोठें तरी उकिरड्यावर कुत्र्यामांजराप्रमाणें लोळत पडला असता तर आज या कादंब राजकुलाचे—राजसिंहासनाचे—राजमुगुटाचे असे धिंडवडे तरी जगांत झाले नसते. महाराज प्रतापादित्यांचा पुत्र आपल्या सिंहासनावर आपल्या कट्ट्या दुस्मानाला बसवून एखाद्या गुलामाप्रमाणें त्याच्या पायावर लोटांगण—छे—नाही—नाहीं—मला तीं कल्पनासुद्धां करवत नाहीं—

कंदर्पः बस्, तेजस्विनी बस् कर. यापुढें तुझे हे कठोर बागबाण मला सहन होत नाहीत.—खरोखरच मी मामर्द—नादान—नालायक आहे. काढ—आपल्या कमरेची तलवार काढ आणि प्रतापादित्यांनीं जें केलें नाही तें करून मला आणि आपल्या राष्ट्राला या गुलामगिरीच्या लांछनापासून मुक्त कर. घे—तुझ्या तलवारीनें तुटून पडण्यासाठीं माझें पातकी मस्तक मी तुझ्यापुढें करीत आहे—तें एका घावासरशीं धडापासून वेगळें कर.—आणि मग खुशाल आपला मार्ग धर. (तिच्यापुढें गुडघे टेकून बसतो).

तेज०: कंदबाच्या स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ तलवारीनें तुटून पडण्यासाठीं आपलें मस्तक माझ्यापुढें करण्याऐवजीं पारतंत्र्यापासून संरक्षण करण्यासाठीं तलवार धारण करण्यास आपण आपला हात माझ्यापुढें कां करीत नाही.

कंदर्पः कंदबाच्या स्वातंत्र्यरक्षणासाठीं तलवार धरण्यास मला हातच राहिलेला नाही. मातंगेश्वराच्या तहनाम्यावर सही करून मी तो आधींच कलम करून घेतलेला आहे.

तेज०: कादंब राजसिंहासनावर पहिलें पाऊल ठेवतांना केलेल्या प्रजापालनाच्या प्रतिज्ञा ज्यांना बिनदिक्कत मोडता आल्या त्यांना मातंगेश्वराशीं केलेला तहनामा धुडकावून देण्यास एवढा संकोच कां वाटावा?

कंदर्पः संकोच वाटत नाही.—भीति वाटते. तहनामा धुडकावून मातंगेश्वराशीं लढण्यास उभे राहण्याची मला हिंमत होत नाही.

तेज०: तर मग चला—उठा. तुमच्यासारख्या बेहिंमती—नादान पुरुषाच्या रक्तानें आपली तलवार विटाळण्याची मलाहि इच्छा नाही. चला—जा. यापुढें एक अक्षरहि आपणाशीं बोलण्याला मी तयार नाही. इतकेंच नव्हे तर महाराज प्रतापादित्यांच्या समाधीशेजारी उभा राहून तो निर्लज्जपणानें गुलामांच्या गुलामालाहि न शोभणारी नामर्दपणाची भाषा बोलतो त्या षंडाचें अतःपर मुखावलोकनहि करावेंसें मला वाटत नाही. (झटक्यानें जाऊं लागते).

कंदर्पः (तिचा हात धरून) तेजस्विनी—तेजस्विनी—आपल्या प्रेमाचा असा शेवट व्हावा ना?

तेज०: (हात सोडवीत) चला—सोडा माझा हात. आपल्यासारख्या क्लीबाच्या हातांत देण्यासाठीं देवानें हा तेजस्विनीचा हात निर्माण केलेला नाही. या तेजस्विनीचें पाणिग्रहण करण्याचा अधिकार स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ शस्त्रग्रहण करणाऱ्या समरधीर वीरालाच फक्त आहे; इतरांना नाही. (हात सोडवून निघून जाऊं लागते; इतक्यांत हालाहल शिपायांसह प्रवेश करतो).

हालाः:तेजस्विनी, थांब. एक पाऊल पुढें टाकूं नकोस. तूं कैदी आहेस.

तेजः:कैदी! कोणाची कैदी?

हालाः:आमची कैदी.

तेजः:तुमची कैदी! छे—तुमच्यासारख्या भुरट्यांची कैदी ही तेजस्विनी कधींच होऊं शकणार नाही. चला, माझ्या वाटेंतून दूर सरा. नाहीतर तलवारीनें मला माझा रस्ता मोकळा करून घ्यावा लागेल. (तलवार उपसते).

हालाः:तुझ्याजवळ तलवार आहे आणि आम्ही तलवारी घरीं ठेवून आलों आहोंत वाटतें? शिपायांनो, पकडा हिला आणि ही तलवार चालवील तर लष्करी शिस्तीप्रमाणें तुम्हीही आपल्या तलवारी चालविण्यास मार्गे-पुढें पाहूं नका. (शिपायी तेजस्विनीस गराडा घालून तलवारी उपसूं लागतात).

कंदर्पः(एकदम पुढें होऊन) थांबा-तलवारी उपसण्याचें कारण नाही. हालाहल, तेजस्विनीला पकडण्याचा तुम्हांला कोणी हुकूम दिला?

हालाः:सौदामिनी राणींसाहेबांनीं—सरकार.

कंदर्पः:सौदामिनी राणी कधीं झालीं? आणि असले हुकूम सोडण्याचा अधिकार तिला कोणीं दिला?

हालाः:ते कांहीं आपल्याला ठाऊक नाही. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मला हुकूम मिळाला—मी त्याची फौरन तामिलीं करण्यास दौडत आलों.

कंदर्पः:लष्करी शिस्तीच्या माणसानें वाटेंल त्याचे हुकूम पाळावयाचे असतात वाटते? चला—तलवारीं म्यान करा आणि तेजस्विनीला आपल्या वाटेनें जाऊं द्या.

हालाः:जशी सरकारांची आज्ञा. (शिपायांस) शिपायांनो, तलवारी म्यान करा आणि तेजस्विनीचा मार्ग मोकळा सोडा. (शिपायी तसें करतात.)

कंदर्पः:तेजस्विनी, तलवार म्यान कर आणि आपल्या वाटेनें निघून जा. तुझें कंदर्पावरचें प्रेम उडालें असले तरी कंदर्प तुझ्या प्रेमाच्या जाळ्यांतून अजून पुरा बाहेर पडलेला नाही. तेव्हां निदान तूर्त तरी आपल्या डोळ्यांदेखत तो तुझा या लोकांकडून असा अपमान होऊं देऊं इच्छित नाही. जा—आपल्या वाटेनें तुझी इच्छा असेल तिकडे निर्भयपणें निघून जा.

तेजः:नाहीं. मी अशा तऱ्हेनें येथून जाऊं इच्छित नाही. तलवारीने आपली मुक्तता करून घेण्याचे सामर्थ्य माझ्या मनगटांत असतां आपल्या कृपेनें झालेली सुटका मीं मान्य करावी हें मला योग्य वाटत नाही. मी आपली शत्रु आहे आणि येथून मुक्त होतांच आपल्याविरुद्ध बंडाचें निशाण उभारण्याचा

माझा निश्चय झालेला आहे. तेव्हा मागच्या पुढच्या गोष्टींचा नीट विचार करून मग काय करावयाचें असेल तें करा.

कंदर्पः सर्व गोष्टींचा विचार करूनच मी या वेळीं वागत आहे. तुझ्यावरचें प्रेम झुगारून देऊन ज्या दिवशीं तुझें शत्रुत्व करण्याची माझ्यावर पाळी येईल त्या दिवशीं तुझें शत्रुत्व करण्यास मी माघार घेईन असें तूं समजूं नकोस. पण आज माझ्या या स्वातंत्र्यभक्त पित्याच्या समाधीशेजारीं मी परक्यांचा गुलाम बनलों असलों तरी तुझ्यासारख्या स्वातंत्र्यनिष्ठ स्त्रीला माझ्या पंक्तीला बसवावयाला माझें मन मला सांगत नाही. जा—(हालाहलास) हालाहल, तुम्ही आपल्या लोकांनिशीं राजवाड्यांत परत जा.

हालाः जशी सरकारांची आज्ञा (शिपायांस) शिपायांनो, लष्करी शिस्तीप्रमाणें राजवाड्यांत परत चला. (शिपायांसह निघून जातो).

तेजः या समाधीच्या क्षणैक सान्निध्याचा आपल्या मनावर एवढा परिणाम झाला असेल तर अनुभवानें यापुढें आपण आपल्या या समाधिस्थ पित्याच्या चारित्र्याचेंच अनुकरण कराल असा मला दृढ विश्वास वाटतो.

कंदर्पः अनुभवानें माझ्या सर्व कल्पना खोट्या ठरल्या तर प्रेमाप्रमाणें तत्त्वानेंहि मी तुझाच होईन ही खात्री ठेव.

तेजः तर मग महाराजांनीं या समाधीच्या नित्य दर्शनानें स्वतंत्रता देवीची एकनिष्ठपणें आराधना करावी. म्हणजे स्वातंत्र्यदेवता हा सुप्रसंग लवकरच घडवून आणल्यावांचूत रहाणार नाही. महाराज—

१५ पद - केदार गौडा—एकताला “वंदितं पदाम्बुजम्”

देवता स्वतंत्रता ॥ मधु—मधुरालापिनी । सकल
विश्वमोहिनी ॥ ध्रु० ॥ वितरि दिव्यानंद ॥ गौरवुनी ।
अति सुरसा । वीर—रसा ॥ १ ॥

(निघून जाते).

कंदर्पः (स्वगत) झालें-आतां माझें जीवित निःसार झालें! येथून पुढें माझ्या नशिबीं दुःखावांचून कांहींच उरलें नाही! परमेश्वरा, माझ्या आशेचा असा शेवट व्हावा ना? पण तूं तरी काय करणार? मी स्वतःच्या हातानेंच आपला सर्वस्वनाश करून घेतला. हिंमत धरून मी जर स्वातंत्र्ययुद्धास सिद्ध झालों असतों तर तेजस्विनीनें माझा असा धिःकार कां केला असता?—पण! पण मला अजूनहि युद्धास सिद्ध होतां येणार नाहीं कां? कां—कां—कां होतां येणार नाहीं? माझ्या अंतःकरणांतील स्वातंत्र्यप्रेम अजून जळून खाक झालेलें नाही आणि माझ्या विक्रमशाली पित्याचें माझ्या अंगांत खेळणारें रक्तहि अजून गोठून आटून गेलेलें नाही. मग माझ्या देशाच्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्यासाठीं रणांगण जागविण्याला मला हरकत काय! —छे—हरकत तर कांहींच दिसत नाही. मग विलंब कां?—तेजस्विनीच्या पाठोपाठ स्वातंत्र्याच्या रणांगणाकडे मी एकदम धाव कां घेऊं नये? —मना—चल, हिंमत धर—आणि तेजस्विनीच्या मागून जाण्यास तयार हो. (जाऊ लागतो—पण पुनः थांबून)—पण तेजस्विनीच्या मागून मी गेलों तर सौदामिनी काय म्हणेल? —छे—या सौदामिनीनें तर माझा अगदीं

सारखा पिच्छा पुरविला आहे. पण तें कांहीं नाहीं. तेजस्विनीच्या प्रेमास पात्र व्हावयाचे असेल तर सौदामिनीचा त्याग मला केलाच पाहिजे.—पण तिचा त्याग मी करणार तरी कसा? तिनें तर माझे जीवित अंतर्बाह्य व्यापून टाकिलें आहे.—पण छे—मनाचा निर्धारच केला तर त्यांत कांहीच कठीण नाहीं. (विचार करून) होय—निर्धार केलाच पाहिजे. या समाधिस्थ थोर स्वातंत्र्यवीराच्या पोटीं जन्मास येऊन हें रणभिरूपणाचें लांछन मीं आपल्याला कसें लावून घ्यावें? (पुनः विचार करून) बस्. झाला निश्चय कायम. या माझ्या समाधिस्थ पित्याच्या साक्षीनें मी युद्धाची प्रतिज्ञा करतो. आणि आतांच्या आतां परत राजवाड्यांत जाऊन व सौदामिनीचा संबंध तोडून मातंगेश्वराचा तहनामा धुडकावून देतो.— (समाधिपुढें नम्र होऊन) हे स्वातंत्र्यवीरा—तुझा अदृश्य वरदहस्त माझ्या मस्तकावर ठेव आणि माझा निश्चय पार पाडण्याचें मला सामर्थ्य दे. (उठून) बस्—आतां—

१६ पद—शंकरा—त्रिताल. “कपटमया माया०—”
प्रलय—महाकाला ॥ भेरिनादें । जागवोनी । चेतवीतो ॥
घोर संगरानला संहारा ॥ ध्रु० ॥ मदोन्मत्त खल—दल
बलिदाना। करोनि वीर—कुला । मिळविन यश; वा
सेवुनि मरणा। साधिन सद्गति शुभंकरा ॥ १ ॥

[त्वेषानें निघून जातो].

प्रवेश ३ रा

[राजवाडा. सौदामिनी, शिशुपाल पशुपाल प्रवेश करतात.]

सौदा०:(रागानें) लबाड—पाजी—चोर कोठले! जातांना मी तुम्हाला वारंवार बजावून ठेविलें होतें. तरी तुम्ही अखेरीस पाजीपणा करावयाचा तो केलातच.

शिशु०:सरकार, देवाशपथ मी ही बातमी सरकारांच्या कानावर घातली नाहीं.

सौदा०:तूं घातली नसलीस तर या चोरानें घातली असेल.

पशु०:नाही सरकार. भोलेनाथ साक्ष—मी सुद्धां घातली नाहीं.

सौदा०:मग कोणीं हा पाजीपणा केला?

शिशु०:तेजस्विनीच्या दासींनीं लबंडिच्यांनीं हा सारा घोटाळा केला, सरकार.

सौदा०:तेजस्विनीच्या दासींनीं? त्या सटव्या येथें आल्या कशा? आणि तुम्हांला पहाऱ्यावर ठेविलें असतां आंत शिरल्या कशा?

पशु०:आंत शिरण्याची त्यांची काय छाती होती? एखाद्या जबरदस्त डाकूप्रमाणे या माझ्या तलवारीचें टोंक त्यांच्या छातीला भिडवून मी त्यांना येथें दगडासारखें डांबून ठेविलें होतें. भोलेनाथ!

सौदा०:मग त्यांनीं ही बातमी महाराजांच्या कानावर कशी घातली?

पशु०:खुद्द महाराजच बाहेर आले त्याला काय करणार? आम्ही दोघांनी आपला हुकुम तंतोतंत पाळला. पण महाराजांनींच आपल्या विरुद्ध बंड उभारलें त्याला आमचा उपाय काय? भोलेनाथ!

सौदा०:तें काहीं नाहीं. तुम्ही दोघेहि फितुरी बदमाष आहांत हेंच खरें.

शिशु०:सरकार मालक आहेत. तेव्हां आम्ही गरिबांनीं काय बोलावें?

पशु०:पण हें लांडग्याच्या अपराधाबद्दल कोंकरांना बडविणें आहे एवढें मात्र बोलल्यावांचून रहावत नाहीं. भोलेनाथ!

सौदा०:(चवताळून) बस्. असली फाजील बडबड नको आहे मला. तुमच्यासारख्या लफंग्यांना यापुढें राजवाड्यांत राहूं देणेंसुद्धा धोक्याचें आहे. तेव्हां चला—आपलें बिऱ्हाड बाजलें उचलून आतांच्या आतां राजवाड्याच्या बाहेर व्हा.

शिशु०:सरकार, खरोखरच आम्हीं गुन्हेगार नाहीं. वाटेल त्याची शपथ घेऊन सांगतां.

पशु०:वाटेल त्याची कशाला? खुद्द सरकारांचीच शपथ घेऊन सांगतां, भोलेनाथ! तेव्हां सरकारांनीं आमच्यावर दया करावी.

सौदा०:काय लोंचट कुत्रे आहांत रे तुम्ही? चला—या वेळीं माझें डोकें संतापानें तापून गेलें आहे. तेव्हां माझ्या समोरून पहिल्याने काळें करा. नाही तर शिपायांकडून लाथा घालवून मी तुम्हांला बाहेर काढवीन. चला—

शिशु०:तर मग नाइलाज आहे आमचा.

पशु०:भाटीच पिलें खाऊं लागल्यावर कोणाकडे दाद मागावयाची? (हळूच) शिशुपाल, काढ पाय. नाही तर गंडांतर आलेंच, भोलेनाथ! (जातात).

सौदा०:(स्वगत) आतां काय करावें? महाराजांची गांठ पडण्यापूर्वीं हालाहलानें तेजस्विनीला कैद केली असली तर ठीक. नाहीं तर ही चंचल स्वभावाची स्वारी पुनः बिथरल्यावांचून रहावयाची नाहीं. (हालाहल प्र.क.).

हाला०:राणीसरकार—

सौदा०:कोण?

हाला०:सेनापति हालाहल—

सौदा०:हालाहल, तेजस्विनीची व्यवस्था लागली?

हाला०:नाही सरकार.

सौदा०:नाही? म्हणजे! कां लागली नाही?

हाला०:कशी लागणार? सरकारांच्या हुकुमाप्रमाणे मी तिला कैद केलें. लष्करी शिस्तीप्रमाणे माझे तें कामच होतें. पण खुद्द महाराजांनीं मध्ये पडून तिला सोडून दिलें. तेव्हां मीं काय करणार? मी लष्करी शिस्तीचा माणूस. मला महाराजांचा हुकुम मानणे भाग पडलें.

सौदा०:काय म्हणतां? तुम्ही तिला कैद केलें असतां महाराजांनीं मध्ये पडून तिला सोडून दिलें?

हाला०:यांत काय संशय? मी लष्करी शिस्तीचा माणूस—खुद्द महाराज मध्ये पडले नसते, तर आपल्या हुकुमाविरुद्ध मी प्राण गेला तरी गेलों नसतों. शंका येत असल्यास माझ्या शिपायांना सरकारांनीं विचारून पहावें.

सौदा०:“सौदामिनी राणीसाहेबांनीं तेजस्विनीला कैद करण्याचा मला हुकुम केला आहे”असें तुम्ही महाराजांना सांगितलें नाहीं?

हाला०:सांगितलें तर. अगदीं बरोबर. आपण उच्चारलेल्या शब्दांतच मी महाराजांना बजावलें. पण उपयोग काय? आपलें नांव सांगतांच त्यांच्या पायाची आग मस्तकाला चढून त्यांनीं आपल्यावरच मोर्चा लावला आणि “सौदामिनी राणी नाहीं व तिला असले हुकुम सोडण्याचा अधिकार नाहीं.”असें मला उलट ठांसून बजावून तेजस्विनीला सोडून दिलें. मग मीं काय करणार? मीं लष्करी शिस्तीचा माणूस. मला—

सौदा०:बस्. तुमचें लष्करी शिस्तीचें आखण कडवें नको आहे मला. माझा हुकुम मोडून तुम्ही तिला सोडून दिलेंत ना? तर मग चला चालते व्हा माझ्या डोळ्यासमोरून. लष्करी शिस्त पाळण्याला तुम्ही अगदीं अगदीं नालायक आहांत. व्यर्थ व्यर्थ तुमच्यासारख्या लपोट शंखाला मीं एवढ्या हुद्यावर चढविलें. मोराचीं पिसें चिकटविल्यानं कावळा कांही केकावत नाहीं हेंच खरें—चला निघा येथून. चालते व्हा—

हाला०:महाराजांनाही न जुमानण्याचा सरकारांनीं हुकुम केला असतां तर—

सौदा०:बस्. जास्त वटवट लावूं नका. तुमच्या आगळिकीनें माझे मस्तक अगदीं फिरून गेलें आहे. चला चालते व्हा माझ्या समोरून—सारा चोरांचा बाजार माजला आहे!

हालाः ठीक आहे. जशी सरकारांची आज्ञा. मी लष्करीं शिस्तीचा—(सौदामिनी डोळे वटारते). राहिलें.
चाललों मी. (जातो).

सौदाः (स्वगत) हालाहलनें सांगितलेली हकीकत ऐकल्यापासून माझ्या अंगाचा कसा भडका उडाला आहे. मी राणी नाहीं काय? असले हुकुम सोडण्याचा मला अधिकार नाहीं काय? छे—छे हा अपमान अगदीं असह्य आहे. कंदर्पा—कंदर्पा—आणखी दोन दिवस गमजा करून घे. मातंग युवराजाचा पाय राजधानीच्या वेशीला लागला कीं सौदामिनी कोण आहे व तिचा अधिकार काय आहे याचा प्रत्यय मी तुला ताबडतोब आणून देईन. खूप समजून ऐस.—

१६ पद. शंकरा—त्रिताल. “गुणिय नसो डरियो—”
नमविन मी पर्दी या ॥ त्वरित तुज; हा, पळ नलगे,
गर्व हराया ॥ ध्रु० ॥ मानधना मी राजवाला ॥ खर
अवमाना । साहिन का या? ॥ १ ॥

[कंदर्प प्रवेश करतो].

कंदर्पः (स्वगत) बस्. आतां एका झटक्यासरशी सौदामिनीच्या प्रेमाची बेडी तोडून टाकून लढाईची नौबत ठोकण्याचा हुकुम सोडतो. (पाहून) पण ही पहा सौदामिनी येथेंच उभी आहे. तेव्हां आतां जिवाचा धडा करून येथल्या येथेंच निकाल करून टाकूं. उगाच विलंब लावण्यांत अर्थ नाही— पण इच्याशीं भाषणाला सुरुवात कशी करावी? (विचार करतो).

सौदाः (पाहून) कोण उभें आहे ते?

कंद० : (स्वगत) मना, हो तयार, शब्दांनो, तोंडांत अडखळूं नका.

सौदाः (पुनः) कोण उभें आहे तें?

कंद० : मी—कंदर्प—कंदबाचा राजा—

सौदाः : अस्सें? आपण? कंदर्प! कंदबाचे राजे! ठीक आहे. पण कंदबाच्या राजांची स्वारी एकटीच कोणीकडे फेरफटक्याला गेली होती?

कंद० : तेजस्विनी राजवाडा सोडून गेली. तिची भेट घेण्याला गेलों होतों.

सौदाः : तिनें भेटीचें निमंत्रण पाठविलें होतें वाटतें?

कंद० : निमंत्रणाची जरूर काय? भेट घ्यावीसें वाटलें—भेट घेऊन आलों.

सौदाः : अस्सें! सकाळीं दरबारांत तिनें एवढी शोभा केली त्याचें मनाला काहींच वाटलें नाहीं आं!

कंद०:काय वाटावयाचें? शोभेची लाजलज्जा स्वतंत्र बाण्याच्या स्वाभिमानी पुरुषाला. स्वाभिमानशून्य गुलामाला काय त्याचें? गुलामाला मान आणि अपमान दोन्ही सारखेच!

सौदा०:गुलामाला मान आणि अपमान सारखे असतील. पण आपण कांही गुलाम नाही.

कंदर्प:नांवानें गुलाम नसेन कदाचित्. पण स्थितीनें गुलामगिरीचाच अनुभव मला पदोपदीं येत आहे.

सौदा०:पण पदोपदी प्रत्ययास येणारी गुलामगिरी आपण मुकाट्यानें सहन कां करता?

कंदर्प:यापुढें ती सहन करावयाची नाही—एवढेंच नव्हे तर या क्षणी तिचा पाश तोडून टाकावयाचा असाच मी निश्चय केला आहे.

सौदा०:खरें?

कंदर्प:खरें म्हणजे? खरेंच खरें—अगदी लाख वेळां खरें! इतकेच नव्हे तर हा निश्चय ताबडतोब अमलांत आणण्याकरितां, सौदामिनी, मातंगेश्वराशीं केलेला तह झुगाखून देऊन आतांच्या आतां युद्धाचा पुकारा करण्याचेंहि मी ठरविलें आहे.

सौदा०:(स्वगत) स्वारी फारच जोरांत आलेली दिसते. तेव्हां साध्या मात्रेनें काम भागणार नाही. चांगलें अवसान अंगांत आणलें पाहिजे. (उघड) बरें, पुढें?

कंदर्प:पुढें काय? तुला माझें करणें पसंत आहे कीं नाही सांग. पसंत असेल तर आपला स्नेह कायम आहे म्हणून समज. नाही तर हीच आपली उभयतांची अखेरची मुलाखत.

सौदा०:असें? तर मग ही कट्यार घ्या आणि या माझ्या छातींत खुपसून या आपल्या अखेरच्या मुलाखतीचीं अखेर करून टाका.

(कट्यार पुढें धरत्ये).

कंदर्प:मोठी विलक्षण बायको दिसत्येस तूं!

सौदा०:दिसत्ये कां? मी विलक्षण आहेच. पण मी विलक्षण असल्ये अगर सुलक्षण असल्यें तरी आपल्याला काय करावयाचें? आपल्याला माझ्यापासून त्रास होत आहे. तेव्हां या वीतभर पात्याच्या मदतीनें त्यांतून आपण आपली कायमची सुटका करून घ्या आणि आपल्या मार्गाला लागा.—कां? आपण असें मार्गें कां सरलांत? आपल्याला हिंमत होत नसेल तर मीच आपला मार्ग मोकळा करून देत्ये. देवा घे या अनाथ अबलेला पदरांत—(कट्यार उरांत भोसकून घेण्याचा आविर्भाव दाखवित्ये).

कंदर्प:(तिचा हात धरून) हां—हां सौदामिनी हे काय?

सौदा०: (हात सोडविण्याचा बहाणा करीत) सोडा—सोडा माझा हात. महाराजांचें आतां माझ्यावर पूर्वीचे प्रेम राहिलेलें नाही.—महाराजांना माझा तिटकारा वाटूं लागला आहे आणि आपल्या मानगुटीची ही साडेसाती केव्हां सुटेल असें महाराजांना होऊन गेलें आहे. मग आता मला जिवंत राहून करावयाचें काय? —सोडा—सोडा माझा हात.—मरूं द्या मला.—

कंदर्प: हे तुझे कांहीं तरी तर्कट आहे. माझे तुझ्यावरील प्रेम रतिभरहि कमी झालेलें नाही. अगर मला तुझा तिटकाराहि वाटूं लागलेला नाही.—

सौदा०: हा नुस्ता मानभावीपणा आहे. महाराजांचे माझ्यावर पूर्वीप्रमाणें प्रेम असतें तर माझ्या सहवासांत महाराजांना पदोपदीं गुलामगिरीचा अनुभव खास आला नसता व महाराजांनी अखेरच्या मुलाखतीचें नांव माझ्यासमोर केव्हांहि काढलें नसतें.—

कंदर्प: माझी चूक झाली. क्षमा करा. आतां फिरून मी तुझ्यासमोर अखेरच्या मुलाखतीचें नांव प्राणांतींहि काढणार नाहीं. सोड. ती कट्यार दे इकडे. (कट्यार हिसकावून घेतो.)—

सौदा०: घ्या—खुशाल घ्या ती कट्यार! जगांत कांहीं एवढीच एक कट्यार नाही.—(जाऊं लागत्ये).

कंदर्प: (तिला अडवून) छे—दुसऱ्या कट्यारीनेंहि मी तुला मरूं देणार नाहीं. तुला जगलेच पाहिजे आणि तेंहि माझ्या सहवासांतच जगलें पाहिजे.

सौदा०: छे.—मला जगावयाचें असलें तरी आपल्या सहवासांत तर यापुढें मी प्राण गेला तरी जगावयाची नाहीं. मी आपली खुशाल एखाद्या मठांत जाईन आणि तेथे जन्मभर जोगीण बनून राहीन.—चला—सोडा माझी वाट.—मला जाऊं द्या. राजवाड्यांत राजाची रखेली म्हणून रहाण्यापेक्षां मठांत देवाची सेवेकरीण होऊन रहाणें शतपटीनें चांगलें.—(जाऊं लागत्ये).

कंदर्प: (तिला धरून) छे—तुला जसें मरता यावयाचें नाहीं तसें जोगीणहि बनतां यावयाचें नाहीं. तुला राणीच झालें पाहिजे आणि येथें राजवाड्यांत आमच्याजवळच राहिलें पाहिजे. चल—हा पहा मी लढाईचा बेत रद्द केला—आणि तुझी सत्ता मान्य केली.—आतां तुझे म्हणणें काय?

सौदा०: आपण नेहेमींच असं सोंग आणतां. पण आतां कांही मी आपल्या लाघवी बोलण्याला फसावयाची नाही. तेजस्विनी आपला वाटेल तेव्हां, वाटेल तेथें, वाटेल त्याच्या समक्ष वाटेल तसा पाणउतारा करत्ये म्हणून तिची आपली भेटच होऊं नये असा मी बंदोबस्त केला. पण आपल्याला ती कैद वाटली आणि आपण माझी इच्छा मोडून माझ्यामागे मला न कळवितां तिची भेट घेतलीत. आपणाला जर तिच्या सुंदर मुखांतून निघालेल्या गोड गोड शिव्या खाण्याची एवढी हौसच होती तर मला तसें आपण सांगावयाचें होतें. म्हणजे आमदरबार भरवून मी तिला तेथे मुद्दाम मोठ्या सन्मानानें बोलावून आणविलें असतें आणि सर्व दरबाऱ्यांसमक्ष तिच्याकडून आपल्या मस्तकावर शेलक्या शिव्यांची लाखोली वाहविली असती. माझें काय त्यांत बिघडत होतें?

कंदर्प: कबुल. ही माझी चूक झाली. आणि तिच्याबद्दल मी तुझी क्षमा मागण्यास तयार आहे. झाले?

सौदा०: झाले काय? ही एकच चूक असती तर ती मी सुद्धा मनावर घेतली नसती. पण हिच्यापेक्षांहि भयंकर चूक आपण करून ठेविली आहे तिची वाट काय? तेजस्विनीने जर आतां देशांत दंगा उडविला तर तो निस्तरणार कोण? प्रेमाच्या आवेशांत आपण तिला सोडून दिलेंत खरें; पण आतां ती देशाला आग लावीत सुटली म्हणजे तिला आवरावयाची कशी? तहनाम्यांतील शर्तीप्रमाणें उद्यां कादंबांच्या निशाणाच्या जागीं मातंगांचा विजयध्वज उभासून मातंगेश्वराची सत्ता कदंबावर जाहिर करावयाची; परवां विजयी मातंग युवराजांची स्वारी राजधानींत प्रवेश करावयाची; आणि पुढें दोन दिवसांनी युवराजांना राज्याभिषेक करून त्यांचें मांडलिकत्व मान्य करावयाचें. इतक्या गोष्टी अजून व्हावयाच्या. तेव्हां अशावेळीं तेजस्विनी मोकळी असणे हे बरें आहे का? बोला. आतां असल्या प्राणघातक चुकीची मी आपणाला क्षमा कशी करावयाची सांगा. आणि मी क्षमा केली तरी तेजस्विनीच्या धिंगाण्यामुळें देशांत उद्धवणारें बंड कांहीं आपोआप जागच्याजागीं जिखून जात नाही. तें भडकणारच आणि आपल्या कार्याला विघ्न हें येणारच. ही परिस्थिती पाहिल्यावर मातंगेश्वर आपले राज्य परत करण्याचें आश्वासन तरी पाळील कीं नाही कोणास ठाऊक? तेव्हां असल्या उठाटेबीत पडून आपल्या हातानें आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेण्यापेक्षां साऱ्या भानगडी सोडून स्वर्गात नाही तर निदान मठांत तरी ‘हरि हरि’ म्हणत बसणें काय वाईट? महाराज—

१७ पद—धानी—त्रिताल. “काननके वसिया०—”

रामपदीं नमतां । रमतां ॥ सफल जनन जनिं;

भावचि जीवा । मार्ग खरा या । भवा तराया ॥ धृ० ॥

मोहुनि प्रेमा स्वार्थ न केला ॥ परमार्थहि तो हातुनि

गेला ॥ लाभ काय तरि? जीवित वाया ॥ १ ॥

कंदर्प:खरेंच. ही सुद्धां माझी मोठीच चूक झाली. काय करावें? मला या साऱ्या गोष्टींचें त्या वेळीं अगदीं भानच राहिलें नाही. पण आतां झालें तें होऊन गेलें. पुढें काय करावयाचें सांग.

सौदा०:पुढें दुसरें काय करावयाचें? हालाहलांना पाठवून तेजस्विनीला ताबडतोब कैद करावयाची.

कंदर्प:एकदां सोडून दिल्यावर पुनः कैद करावयाची?

सौदा०:बिघडले काय त्यांत? झालेली चूक दुरुस्त करून नये असें काहीं शास्त्र का आहे?

कंदर्प:शास्त्र नाही. पण तें जरा मनाला कसेसेंच वाटतें. दुसरीं कांही तोड काढ.

सौदा०:दुसरी तोड म्हणजे हद्दपार करावें.

कंदर्प:हां. हें ठीक आहे. कैदेपेक्षां हद्दपारी बरी दिसते.

सौदा०:तर मग हालाहलांना आतां बोलावून आणवितें.

कंदर्प:आणीव.

सौदा०:कोण आहे रे तिकडे? (शिशु प्र.क.)

शिशु०:सरकार, मी आहे. (पशु० प्र.क.)

पशु०:आणि मीहि आहे.

सौदा०:मेल्यानो, तुमच्या धिंडका अजून राजवाडा सोडून निघून गेल्याच नाहीत का?

शिशु०:सरकारांचे चरण सोडून आम्ही दुसरीकडे कोठे जाणार सरकार?

पशु०:कुंभाराच्या गाढवांना कुंभारवाड्याशिवाय दुसरा कोठे आश्रय मिळणार सरकार?

सौदा०:खरेच—तुमच्या सारख्या गाढव नसणाऱ्या गाढवांना लाथांचा सुकाळ करावयाला राजवाड्यावांचून दुसरे ठिकाण जगाच्या पाठीवर नाही खरे. पण ते राहू द्या. आतांच्या आतां हालाहलाला बोलावून आणा.

शिशु०:मी एकटाच जाऊं?

पशु०:कां आम्ही दोघेहि जाऊं?

सौदा०:दोघेहि जा.

शिशु०:ठीक आहे.

पशु०:जशी सरकारांची आज्ञा. भोलेनाथ. (दोघे जातात).

सौदा०:बरें. आपण मला मसंहि देत नाही आणि मठांतही जाऊं देत नाही. तेव्हां मी आपल्याला आतां अखेरचें विचारते की आपण दोघांनीं जन्मभर एकत्र नांदावें अशी खरेच आपलीं इच्छा आहे का?

कंदर्प:होय. अगदी मनापासून इच्छा आहे.

सौदा०:पण आपल्याला एकत्र नांदायचें असेल तर आपल्याला सदैव माझ्या तंत्रानें चालावें लागेल. मी कांही आपल्या तंत्रानें चालणार नाहीं. कबूल आहे का आपल्याला हें?

कंदर्प:कबूल आहे. तुझ्या तंत्रांतून बाहेर पडण्याचा यत्न केला—आणि फजित होण्याची वेळ आली. तेव्हां एकदां अदल घडल्यावर फिरून तोच मूर्खपणा करण्याला माझी तयारी नाही. सौदामिनी,—

१८ पद—“धनहंस किंकिणी०”

रतिरंग—रंगिणी ॥ रसिक—मन—मोहिनी ॥ ध्रु० ॥

मृदुबोल मधु—मधुर ॥ शिरिं धरिन चिरकालिं ॥
गुरु देवता मजसि ॥ तूंचि वर—दायिनी ॥ १ ॥

(तिच्या पायाशीं लीन होतो. इतक्यांत शिशु येतो).

शिशु०:सरकार, सेनापतिसाहेब आले आहे. (पशु. प्र.क.)

पशु०:सरकार, सेनापतिसाहेब बाहेर आज्ञेची वाट पहात आहेत. भोलेनाथ.

सौदा०:घेऊन या त्यांना आंत.

शिशु०:जशी सरकारांची आज्ञा.

पशु०:जसा सरकारांचा हुकुम, भोलेनाथ. (दोघे जाऊन हालाहलास आणतात).

हाला०:सरकारांची काय आज्ञा आहे?

सौदा०:फौजेची एक तुकडी घेऊन आतांच्या आतां तेजस्विनीला पकडा आणि ताबडतोब सरहद्दीबाहेर हाकलून द्या.

हाला०:सरकार, सौदामिनीबाईसाहेब सांगतात त्याप्रमाणें करण्यास सरकारांची आज्ञा आहे काय? मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. तेव्हा सरकारांच्या हुकमावांचून राणी नसणाऱ्या बाईसाहेबांच्या शब्दाला मला मान देतां येणार नाही. हो—एकदां ठोकर बसली तेव्हां पुनः जपून पाऊल टाकलें पाहिजे.

सौदा०:ऐकलेंत हे शब्द! मघां आपण या नंदीबैलाला पढविलांत त्याची ही उजळणी! मला सर्व कांहीं याच्याकडून कळलें. पण करावयाचें काय? मी राणी नाहीच. तेव्हां मला सगळें निमूटपणें सोसणेंच भाग आहे. राणीसाहेब नाही तरी बाईसाहेब म्हणून म्हणाला हें तरी माझें भाग्यच. नाही तर बायको नसणाऱ्या बायकोला ज्या नांवानें हाक मारतात तेंच नांव यानें घेतलें असतें म्हणजे माझी पुरी शोभाच झाली असती.

हाला०:बाईसाहेब, असें भलतेंच कसें होईल? आपण प्रत्यक्ष बायको नसलात तरी अप्रत्यक्ष बायको आहांत हें काय मी जाणत नाही? पण काय करणार? मी लष्करी शिस्तीचा माणूस. सरकारांनीं बजावल्यानंतर मी आपणाला राणीसाहेब कसें म्हणणार?

शिशु०:अगदीं बरोबर?

पशु०:अगदीं भोलेनाथ! मिया बोलल्यावाचून दाढी कशी हालणार? भोलेनाथ!

कंद०:हालाहल, सौदामिनी आजपासून कदंबाची राणी झाली आहे. आणि तिचा शब्द म्हणजे माझीच आज्ञा समजून तो बिनतक्रार पाळला गेला पाहिजे. यापुढे सौदामिनीच्या नांवापुढे “राणीसाहेब”हा किताब न लावतां जर तिच्या नांवाचा कोणी एकेरी उच्चार केला व तिच्या मुखांतून निघालेला शब्द झेलण्यास इन्कार केला तर त्याचें डोकें एकदम फांसावर लटकाविलें जाईल. लक्षांत ठेवा.

हाला०:जशी सरकारांची आज्ञा. (सौदामिनीस) सरकारी हुकुमानें बायको नसणाऱ्या बायकोच्या पदावरून राणी पदावर चढलेल्या सौदामिनी राणीसाहेबांचा जयजयकार असो. (मुजरा करतो).

शिशु०:मीहि सौदामिनी राणीसाहेबांचा जयजयकार करतो.

पशु०:आणि मीहि पण शिशुपालाच्या जयजयकाराला भोलेनाथ करतो. भोलेनाथ! (दोघे मुजरा करतात).

हाला०:घेतो आतां मी रजा. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. तेव्हां हुकुमाच्या तामिर्लीत मला दिरंगाई करतां येत नाही. उभयता सरकारांचा जयजयकार असो! (जातो).

शिशु०:राणीसरकारांची आणखी काय आज्ञा?

सौदा०:आपण येथून एकदम काळें करावें.

पशु०:आणि मला राणीसरकारांचा काय हुकूम?

सौदा०:जो यांना तोच तुम्हांला.

पशु०:ठीक आहे. शिशुपाल—चल हो पुढें. गाईमागून वासरूं, भोलेनाथ! (दोघे जयजयकार करून जातात).

कंदर्प:झालें तुझ्या मनासारखें? माझ्या प्रेमाची खात्री पटली?

सौदा०:पटली म्हणून विचारावयाला का पाहिजे? (आलिंगन देते) महाराज—

१८ पद—आनंद—झपताल. “आज आनंद भए०—”
होत आनंदमय सुरलोक भुवन हें ॥ रसिका जीवा लागे प्रेमछंद ॥ धृ० ॥
करि हा मना दंग ॥ शृंगार—रस—रंग ॥ गगनांतरंगीं सदा विहार ॥ १ ॥

—जातात.—

प्रवेश चौथा

(नगरांतील एक मार्ग. दवंडीवाला प्रवेश करितो).

दवंडी:(दवंडी देऊन) ऐका—ऐका—ऐका. भ्रमरावतींतील सर्व राजनिष्ठ प्रजाजनहो, ऐका. महाप्रतापशाली राजराजेश्वर मातंगाधिपति यांची सार्वभौमसत्ता कदंबाधिपति कंदर्प महाराजांनीं मान्य केल्यामुळे देश लौकरच मातंग साम्राज्यांत सामील करण्यात येणार आहे. आणि या मातंगेश्वराच्या साम्राज्यसत्तेचें चिन्ह म्हणून चार घटकांनीं प्रतापचौकांतील कदंबाचा स्वातंत्र्यध्वज काढून त्या ठिकाणीं मातंगांचें वज्रांकित निशाण कंदर्प महाराजांच्या हस्ते उभारण्यांत येणार आहे. तेव्हां भ्रमरावतींतील तमाम लोकांनीं मातंगाधिपतीच्या सार्वभौमसत्तेला आपली मान्यता दर्शविण्यासाठीं या लौकरच उभारल्या जाणाऱ्या मातंगध्वजाला राजनिष्ठेची पहिली सलामी देण्यास प्रतापचौकांत हजर राहिलें पाहिजे असा कदंबाधिपति कंदर्प महाराज यांचा सक्त हुकूम आहे. ऐका—ऐका—
(जातो).

प्रवेश पांचवा

(प्रतापचौक. ध्वजासनावर कदंबांचें निशाण फडफडत असून
कालकूट व धीरसिंह कोतवाल कांहीं शिपायांसह तें
काढण्यासाठीं ध्वजासनाजवळ उभे आहेत).

काल०:धीरसिंह, ध्वजासनावर चढून तें आपलें निशाण तेथून खालीं उतरा.

धीर०:महाराज प्रतापादित्यांनीं हें निशाण येथें रोविलें त्या वेळीं आपल्या पुढच्याच पिढींत तें येथून ढळेल असें त्यांस खास वाटलें नसेल.

काल०:प्रतापादित्यांना काय वाटलें असेल आणि काय वाटलें नसेल याची उठाठेव तुम्हाला कशाला पाहिजे?

धीर०:उठाठेव म्हणून मी म्हणत नाही. पण महाराज प्रतापादित्यांनीं हें निशाण ह्या ठिकाणीं स्थापन केलें त्या वेळचा तो मंगलकारक देखावा माझ्या डोळ्यांपुढून कांहीं केल्या हालतच नाही.

काल०:तुमच्या डोळ्यांपुढून तो देखावा हालत नाही आणि आम्हाला त्याचें स्मरणहि राहिलें नाही असें का तुम्ही समजतां? पण करावयाचें काय? आल्या भोगाला शांतपणें सादर झालेंच पाहिजे.

धीर०:भोग आला कसला? आणला. कंदर्प महाराज जर मातंगेश्वराशीं लढण्यास तयार झालें असते तर—

काल०:चुप—महाराजांच्या निर्णयाविरुद्ध तोंडांतून शब्द काढणें म्हणजे राजद्रोह आहे. तेव्हां मनांतले उमाळे मनांत दाबून आपल्या कर्तव्याला मुकाट्यानें सादर व्हा. उगाच फाजील बडबड करूं नका.

धीर०:प्रधानजी, मातंगांच्या गुलामगिरींतून कदंब देशास मुक्त करून हा स्वातंत्र्यध्वज या ठिकाणी स्थापन करण्याला महाराज प्रतापादित्यांना केवढे क्लेश पडले आहेत आणि त्याच्यापार्शीं कदंब देशांतील किती नरवीरांचें रक्त सांडलें आहे याची आपणास कांहीं कल्पना आहे काय?

काल०:मला पूर्ण कल्पना आहे. पण असल्या फाजिल कल्पना करीत बसण्याची ही वेळ नाही. मातंगेश्वराच्या सार्वभौम निशाणाची मिरवणूक राजवाड्यापासून निघाली असून ती आतां इतक्यांत येथें येऊन पोहोचेल तेव्हां ती येथें येण्यापूर्वी या ध्वजासनावरून हें निशाण खाली उतरलेंच पाहिजे. आपल्या कांहीं कल्पना असल्या तरी राजसेवेत आपण राबत आहोंत तोंपर्यंत राजाज्ञा कशीहि असली तरी ती आपण पाळलीच पाहिजे.

धीर०:होय. राजसेवेचा त्याग करवत नाहीं तोंपर्यंत राजाज्ञा मला पाळलीच पाहिजे खरी. (निशाणाकडे पाहून) हे हतभागी विजयध्वजा, मला क्षमा कर. माझी इच्छा नसतांना केवळ राजाज्ञेच्या पालनाकरितां—पण छे— अशा नादान राजाज्ञेच्या पालनाकरितां मी या परमवंद्य स्वातंत्र्यध्वजाचा उपमर्द करण्यास प्राणांतींही तयार होणार नाहीं. (ध्वजासनापासून परततो.)

काल०:अरे? हा काय चावटपणा मांडिला आहे तुम्ही?

धीर०:मी हें निशाण खालीं उतरणार नाहीं?

काल०:काय? हें निशाण खालीं उतरणार काहीं? कोतवाल तुम्ही शुद्धीवर आहांत काय?

धीर०:होय. मी चांगला शुद्धीवर आहे. आणि म्हणूनच हें अधम कृत्य करण्याचे साहस मला करवत नाहीं.

काल०:राजाच्या अन्नावर आपला पिंड पोसून राजाज्ञेचें पालन करणें तुम्हाला अधमपणाचें वाटतें आं? शाबास—शाबास आहे तुमच्या अकलेची आणि इमानदारीची!

धीर०:राजाचें अन्न! बरोबर आहे. मी आजपर्यंत राजाचें अन्न खाल्लें आहे. तेव्हां त्या अन्नाशीं मला माझें इमान शाबूत राखलेंच पाहिजे. प्रधानजी, क्षमा करा. क्षणमात्र माझ्या मनावर मोहाचें पटल आलें होतें. पण आपल्या शब्दांनी तें आतां दूर झालें. राजाचें अन्न! बरोबर आहे. आपण मला वेळींच सावध केलेंत याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे.

काल०:तुमचे आभार मला नको आहेत. मला तें निशाण खालीं उतरावयास पाहिजे आहे. तेव्हां चला—चढा वर आणि काढा तें मुकाट्यानें खालीं.

धीर०:होय. चढतोच मी वर आणि काढतोच तें खालीं. (ध्वजासनावर चढूं लागतो तोंच तेजस्विनी कांहीं लोकांसह प्रवेश करत्ये).

तेज०:खबरदार, उतरा खालीं. या निशाणाचा असा उपमर्द कराल तर तुम्हांला आपल्या प्राणाला मुकावें लागेल.

काल०:कोण? तेजस्विनी?—तेजस्विनी, आम्हालां असां अडथळा करूं नकोस. कोतवालांना वर चढूं दे व तें निशाण खालीं काढूं दे. आम्हाला तशी राजाज्ञा आहे.

तेज०:तुमची राजाज्ञा तुमच्याजवळ ठेवा. मला तिची प्रतिष्ठा सांगूं नका. ज्याला आपल्या राज्याची चाड नाही—राजसिंहासनाची किंमत नाही—राजध्वजाची पर्वा नाही तो राजा कसला? हैवान तो. मला त्याच्या आज्ञेची अगर हुकुमाची काडी इतकीहि मातब्बरी वाटत नाही. कोतवाल, मुकाट्यानें खालीं उतरा. मी या निशाणाला तुमचा पापी स्पर्श होऊं देणार नाही. (कोतवाल ध्वजासनावरून परत उतरूं लागतो).

काल०:अहो, उतरता काय? चला—परता. चढा वरती. तो पहा—मिरवणुकीच्या वाद्यांचा नाद जवळ ऐकू येऊं लागला. तेजस्विनी, तूं राजाज्ञेचा भंग करीत आहेस—आमच्या कर्तव्यांत आम्हाला अडथळा करीत आहेस—हें चांगलें नव्हें. याचा परिणाम नीट होणार नाही. आतांपर्यंत महाराजांच्या भिडेमुळें आम्ही तुझी गय केली. आणि तूं महाराजांचा हद्दपारीचा हुकुम धुडकावून लावलास तरी आम्ही तुझ्या वाटेस गेलों नाही. पण आतां तुझी गय केली जाणार नाही तूं जर निमूटपणें आम्हाला हें निशाण उतरूं देणार नाहीस तर तुला त्याबद्दल भयंकर शासन भोगावें लागेल.

तेज०:या माझ्या परमपूज्य राजध्वजासाठीं वाटेल तें शासन भोगण्याला मी तयार आहे. कर्तव्याला अकर्तव्य समजून तुम्ही जर आज आपल्या राजसत्तेचा व राजैश्वर्याचा आपल्या हातानें विध्वंस करण्यास तयार झाला आहांत तर तुमचा प्रतिकार करणें हा माझा पवित्र धर्म आहे. या माझ्या श्रेष्ठ प्रजाधर्माचें पालन करीत असतां माझ्यावर कशाहि आपत्ति कोसळल्या तरी त्यांची मला यत्किंचित् पर्वा नाही. तेव्हां चला दूर व्हा. या कदंबाच्या राजध्वजाजवळ मी कोणालाहि फडकूं देणार (पडद्यांत वाद्यांचा नाद व मातंगेश्वराचा जयघोष).

काल०:तेजस्विनी, अतिप्रसंग करूं नकोस. दूर हो. आम्हाला तें निशाण खालीं उतरूं दे. ही पहा—ही महाराजांची स्वारी मातंगेश्वरांचें निशाण घेऊन आलीच. कोतवाल, चढा—चढा वर आणि काढा तें निशाण खालीं. (कंदर्प, सौदामिनी, शृंगाल, हालाहल इ. प्रवेश करतात).

सौदा०:(पाहून) काय? कालकूट, अद्यापि हें निशाण येथें उभें आहे?

तेज०:होय. हा कदंबाचा वैभवशाली राजध्वज अद्यापि येथें उभा आहे आणि पुढेंहि तो येथें असाच फडकत राहणार.

कंदर्प:तेजस्विनी, तूं हें काय मांडलें आहेस?

तेज०:कदंबाच्या राजसिंहासनाप्रीत्यर्थ आरंभिलेल्या पवित्र आत्मयज्ञाचें हें मंगलाचरण आहे—स्वातंत्र्यादि उज्ज्वल व दैदीप्यमान् रत्नें धारण करणाऱ्या संग्रामसागराचें मंथन करण्यासाठी कदंबराष्ट्रमंथा त्याच्या तळाशीं सोडण्याचा हा मंगल समारंभ आहे.

सौदा०:पाहिलेंत हें आपल्या औदार्याचें फळ. हिनें आपला हद्दपारीचा हुकूम पायीं तुडविला त्या वेळीं हिला कैद करून सुळावर चढविण्यासंबंधानें मी आपणाला बजाविलें. परंतु आपल्या प्रेमाला त्यावेळीं उसळी फुटून मोठ्या उदारपणानें आपण तिचा तो अक्षम्य अपराध पोटांत घातलांत. आतां ऐका तिचें रणपांडित्य!

शृगाल:तेजस्विनी, हा राजद्रोह आहे.

सौदा०:नव्हे—नव्हे—हें साक्षात् बंड आहे.

तेज०:तुम्हाला वाटेल तें नांव तुम्हीं या माझ्या कृत्याला द्या. मला त्याची परवा नाही. राजद्रोह—बंड असल्या भीषण शब्दांनीं भेकडांच्या अंतःकरणांत धडकी भरेल—या तेजस्विनीच्या अंतःकरणांत भरणार नाही. आज कदंबभूमींत खरे राजद्रोही कोणी नांदत असतील तर जे कादंब राजसिंहासनाला परक्यांच्या पापी चरणस्पर्शानें भ्रष्ट करूं पहात आहेत ते आहेत. आज कदंबभूमींत खरे बंडखोर कोणी वावरत असतील तर जे कादंब राजध्वजाला परक्यांच्या पायाशी बळी देण्यास सज्ज झाले आहेत ते आहेत. मी राजद्रोही नाही—मी बंडखोर नाही.

कंदर्प:काय? तेजस्विनी, तूं मला राजद्रोही म्हणत्येस—मला बंडखोर म्हणत्येस?

तेज०:होय. कंदर्पा, मी तुला राजद्रोही म्हणत्यों.—तुला बंडखोर म्हणत्ये. तूच कादंब राजसत्तेचा द्रोह मांडला आहेस—तूच कादंब राजसत्तेचा विध्वंस करण्यासाठी तिच्या विरुद्ध बंड उभारलें आहेस!

कंदर्प:वाहव्वा—वाहव्वा! राजा राजद्रोही! राजा बंडखोर! धन्य—धन्य आहे तुझ्या अकलेची आणि ज्ञानाची!

तेज०:परक्यांच्या गुलामगिरींत मान अडकवून घेण्यास तयार झालेल्या षंढा, ‘राजा’ या परम पवित्र नांवानें स्वतःस आळविण्याची तुला लाज कशी वाटत नाही? तूं राजा कसला? शेणामेणाचें बाहुलें तूं. ज्याला आपल्या राजसत्तेची कदर नाही—राजसिंहासनाची कदर नाही—राजध्वजाची कदर नाही त्या तुला राजतेजोहीन पामराला राजा कोण म्हणेल? तुझ्यासारखी काडीमोडीचीं धांदरटें असतील तीं तुझ्यासारख्या नादानाला ‘राजा’ म्हणून डोक्यावर घेऊन नाचतील. माझ्यासारखीं पोलादी कांब तुला मुर्दाडाला प्राण गेला तरी राजा मानणार नाही व म्हणणार नाही.

सौदा०:महाराज शेणामेणाचें बाहुले आणि आम्ही काडीमोडीचीं धांदरटें काय? ठीक आहे. त्याची परीक्षा लौकरच लागेल. पण तो वाद सध्यां आम्हाला तुझ्याशीं घालावयाचा नाही. आम्हाला तें निशाण उतरून त्याच्या ठिकाणीं हें निशाण स्थापावयाचें आहे. तेव्हां मुकाट्यानें खाली उतर आणि कोतवालांना तें निशाण काढूं देऊन महाराजांना हे निशाण त्या जागीं उभारूं दे.

तेज०:प्राण गेला तरी हें कदंबाचें निशाण काढून त्या जागीं तें मातंगांचें निशाण मी तुम्हांला उभारूं देणार नाही.

कं०:काय मगदूर आहे तुझी असें करायची? या कंदर्पाची इच्छा आहे तर त्या निशाणाच्या जागीं हें निशाण फडकलेंच पाहिजे.

तेज०:मातंगांनी कादंबांना रणांगणावर पराभूत केल्यावांचून हा राजध्वज येथून ढळणार नाही, व तें निशाण या ध्वजासनाच्या पायरीवर चढणार नाही.

शृगालः मातंगेश्वराच्या तलवारीचें पाणी किती तिखट आहे हें तूं जाणत नाहीस?

तेज०: कादंबांच्या रक्ताला तरवारीच्या तिखट पाण्याचा इतका परिचय झालेला आहे की त्याला कोणाच्याहि तरवारीचे किंचित्हि कौतुक वाटत नाही. मातंगेश्वराला आपल्या तरवारीच्या तिखट पाण्याची एवढी घमेंड वाटत असेल तर तें त्यानें कादंबांना समरांगणावर दाखविण्याची तसदी घ्यावीच. म्हणजे तेथें त्याची तरवार जो प्रकाश पाडील त्यावर त्याच्या निशाणाची जागा आपोआपच ठरेल.

शृगालः पण ती जागा पूर्वीच ठरविली गेली आहे.

तेज०: कोणाकडून ठरविली गेली आहे?

सौदा०: महाराज कंदर्प यांच्याकडून ठरविली गेली आहे.

कंदर्प: होय. आमच्याकडून ठरविली गेली आहे.

तेज०: आपल्याला हा निकाल देण्याचा अधिकारच नाही. कदंब राजसिंहासनाला लाथ मारून ज्या क्षणीं परक्यांच्या गुलामगिरीचा शिक्का आपण आपल्या हातानें आपल्या कपाळावर मारून घेतलांत त्या क्षणींच आपले सर्व सत्ताधिकार नष्ट झाले. आतां हा अधिकार एकट्या संग्रामदेवतेनें आपल्या हातांत ठेवला आहे आणि तिच्या मंदिरांत जाऊनच आपण या प्रकरणाचा निकाल लावून घेतला पाहिजे.

शृगाल: तेजस्विनी, तुझे हें उद्दामपणाचें भाषण म्हणजे मातंगेश्वराला युद्धाला आव्हानच आहे.

तेज०: होय. मातंगेश्वराला हें युद्धाचें आव्हानच आहे. हा कादंबांचा राजध्वज येथून उखडून काढून त्या ठिकाणी आपलें निशाण रोंवण्याची मातंगेश्वराची जर इच्छा असेल तर त्यानें कादंबांशीं रणांगणावर दोन हात केलेच पाहिजेत.

कंदर्प: तेजस्विनी, सारा कदंबदेश मातंगेश्वराची साम्राज्यसत्ता मान्य करण्यास तयार झाला असतां हि चार दोन भिकारड्या साथीदारांच्या जोरावर अखिल कदंबराष्ट्राच्या नांवानें युद्धाच्या आव्हानाचा उच्चार करतांना तुझ्या जिवाला कांहींच लाज कशी वाटत नाही?

तेज०: लाज कशाकरितां वाटावयाची? आपल्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्यासाठी तळहातावर शिरें घेऊन या कादंब राजध्वजासभोंवार गोळा झालेले हे हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके स्वातंत्र्यभक्त हेंच खरें कदंबराष्ट्र आहे. आपली स्वातंत्र्याची पूर्वपरंपरा सोडून परदास्याचा फांस खुषीनें आपल्या गळ्यांत अडकवून घेण्यास जे पामर तयार झाले आहेत ते मुळीं खरें राष्ट्रच नाही.

कंदर्प: काय करावें? तुझे फिरून गेलेलें डोकें अजून ताळ्यावर कसें येत नाही हेंच मला समजत नाही.

सौदा०:समजणार कसें? समजून घेण्याची इच्छा असेल तर समजणार ना? पण आपल्याला मुळीं समजून घेण्याची इच्छाच नाही. मी पहिल्यापासून आपल्याला कार्नी कपाळीं ओरडत्ये आहे की, लकडीशिवाय ही मकडी वळावयाची नाही. पण माझे ऐकतो कोण? मघांपासून मी पहात्ये आहे. आपण आपले तिच्याशीं वाद घालीत बसला आहांत. ही काय वादाची का वेळ आहे? दूर होत नाही म्हणत्ये—सैनिकांकडून गचांडी देववून बाजूला करावयाची. पण तिच्या अंगाला वाऱ्याचा धक्का बसलेलाहि आपल्याला पहावत नाही त्याला करावयाचें काय? मग आपल्याला हिचें हें वेड घालविण्याचा मार्ग सुचणार कसा आणि कोणी सुचविला तर रुचणार तरी कसा? दांडक्यानें तोंड ठेंगल्यावांचून या बेताल बायकोचे चाळे केव्हांहि थांबणार नाहीत, हें अगदीं पक्के लक्षांत ठेवा.

शृगा०:बरोबर आहे राणीसरकारांचें म्हणणें. या माथेफिरू बायकोशीं आपण जन्मभर जरी अशी हुज्रत घालीत बसलांत तरी ही ताळ्यावर येणार नाही. हिला सोटेसाठीचा प्रसादच मिळाला पाहिजे.

काळ०:आम्ही केव्हांच हिचा बंदोबस्त केला असता. पण महाराजांच्या पुढें आमचा कांहीं इलाजच चालत नाही.

सौदा०:थांबा—महाराजांची हिंमत होत नाही तर मीच करत्ये बंदोबस्त हिचा. हालाहल, सैनिकांना पुढें बोलवा.

हाला०:जशी राणीसरकारांची आज्ञा. (तसें करतो).

सौदा०:कोतवाल, आतां चढा वर आणि या चढेल बायकोला व तिच्या साथीदारांना लाथा घालून खाली काढा.

धीर०:राणीसाहेब, माफ करा. माझा पाय वर चढूं शकत नाही आणि माझा हात या स्वातंत्र्यदेवतेच्या अंगास स्पर्श करण्यास धजत नाही.

कंद०:काय? तुमचा पाय वर चढूं शकत नाही? आणि या नादान बायकोच्या अंगास स्पर्श करण्यास तुमचा हात धजत नाही?

सौदा०:कोतवाल झालांत आणि असले भागुबाईपणाचे शब्द तोंडावाटे काढण्याला तुम्हाला शरम वाटत नाही?

धीर०:महाराजांच्या दुस्मानावर तुटून पडण्याला सरकारांनी हुकुम करावा आणि मग कोतवालाचें नांव सांगण्याला लागणारी मर्दुमकी या धीरसिंहाच्या जिभेंतच नव्हे तर मनगटांतहि आहे किंवा नाही याचा सरकारांनी पडताळा पहावा.

शृगा०:मग हे लोक कोण आहेत? दुस्मान नाहीत?

धीर०:नाहींत. वकीलसाहेब, हे लोक दुस्मान नाहींत. हे लोक महाराजांचे दोस्त आहेत—इतकेंच नव्हे तर सच्चे इमानदार दोस्त आहेत. महाराजांच्या या वैभवशाली राजध्वजाचें परकियांच्या पापी स्पर्शापासून रक्षण करण्यासाठी व त्या योगें महाराजांचें महाराजपण निष्कलंक राखण्यासाठी जे आपल्या प्राणावरहि तिलांजली देण्यास तयार झाले आहेत त्यांना महाराजांचे दुस्मान कोण म्हणूं शकेल?

काल०:बस्. तुमचीवटवट बंद करा. असलीं उर्मटपणाची पागल भाषणें करण्यासाठीं कांहीं तुम्हाला कोतवाल नेमण्यांत आलेलें नाही. तुम्ही सरकारचे नोकर आहांत आणि सरकारचा हुकुम बिनतक्रार पाळणें एवढेंच तुमचें काम आहे.

धीर०:सरकारांनी कादंब राजसिंहासनाची सेवा करण्याचा हुकुम केला असता तर त्याच्या तामिलीसाठी या जिवाची कुरबानी करण्यालाही मी मार्गे-पुढें पाहिलें नसतें. पण सरकार मला हा कादंबराजसिंहासनाचा उपमर्द करण्यास सांगत आहेत. तेव्हां त्यांची आज्ञा पाळणे मला शक्य नाहीं. मी सिंहासनाचा नोकर आहे—माणसांचा नोकर नाही. तेव्हां सिंहासनाशी विरोध करून माणसांची नोकरी बजावण्यासाठी जर मला ही कोतवालाची तलवार देण्यांत आली असेल तर ती ही परत घ्या. मला तिची जरूर नाही. (तलवार पुढें फेंकतो). बस्. यापुढें हा धीरसिंह आपला नोकर नाही—आपला बंदा नाहीं आणि आपला शब्द झेलावयाची जबाबदारी आतां याच्या शिरावर राहिलेली नाही. (जाऊं लागतो).

तेज०:शाबास! शाबास!! खरा मर्द—खरा बहादर!!

सौदा०:थांब विश्वासघातकी राजद्रोह्या थांब. सरकारांच्या हुकुमाची अशी अवहेलना करून तुला येथून असा बेसजा निसटून जातां येणार नाहीं. हालाहल, या हरामखोरांला एकदम कैद करा. आणि त्या बंडखोरांना खाली ओढून काढून ध्वजासनाचा मार्ग मोकळा करा.

हाला०:शिपायांनो, कोतवालाला फौरन कैद करा. (शिपायी धीरसिंहास पकडतात). तेजस्विनी, मुकाट्यानें खाली उतर नाही. तर मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. मी हुज्रत घालत बसणार नाही. एकदम बडग्याला प्रारंभ करीन.

तेज०:खुशाल कर. तुझ्या बडग्याचें स्वागत करावयाला आमची तयारी आहे.

हाला०:शिपायांनो, चढवा हल्ला. (शिपायी हल्ला चढवितात. चकमक उडते. तेजस्विनीस व तिच्या साथीदारांस खाली ओढून काढतात. ध्वजासन मोकळें होतांच सौदामिनी ध्वजासनावर चढते व कदंबाचें निशाण काढते).

सौदा०:(निशाण हातांत घेऊन तेजस्विनीस) तेजस्विनी हें पहा—हें तुझ्या कदंबाचें निशाण तूं जिवंत असून तुला लाथाडून तुझ्या डोळ्यांदेखत या ध्वजासनावरून पदच्युत केलें! (निशाण घेऊन खाली उतरते) महाराज, आतां तें निशाण त्या जागी स्थापन करा. (कंदर्प मातंगाचें निशाण ध्वजासनावर

उभारतो). तेजस्विनी, पहा तें मातंगंचे निशाण या कदंबाच्या निशाणाच्या जागी आपल्या सार्वभौम
ऐश्वर्याच्या तोऱ्याने फडकूं लागलें तेंहि चांगलें डोळे उघडून पहा.—

(पडदा पडतो).

अंक दुसरा समाप्त.

अंक तिसरा

प्रवेश पहिला

(स्थळ :- राजवाड्यांतील एक बाग).

(मातंग युवराज, कंदर्प, शृगाल, कालकूट, हालाहल, शिशुपाल, पशुपाल, इत्यादि मंडळी वनविहार करीत आहेत. नृत्यगायनादि चालू आहे).

युव०:(नृत्यगायन आटोपल्यावर) तहाविरुद्ध उद्भवलेल्या चळवळीचा आतां अगदीं मागमूस राहिला नाहीना?

काल०:तेजस्विनीला कैद केल्यापासून आतां सर्वत्र शांतता नांदत आहे.

युव०:तेजस्विनी एवढी वजनदार स्त्री आहे काय?

काल०:वजनदार कसली? पण ती एक मोठी उपद्रव्यापी बायको आहे एवढें मात्र खरें.

शिशु०:बरोबर आहे प्रधानजींचें म्हणणें.

पशु०:अगदीं भोलेनाथ!

युव०:तिला एकदां पहावें अशी आमची इच्छा आहे.

कंद०:युवराजांची इच्छा असेल तर तिला केव्हांहि युवराजांना दाखवितां येईल.

शिशु०:हो. त्यांत काय कठीण आहे?

पशु०:राजा बोले दळ हाले-भोलेनाथ!

युव०:मग आतांच कां आणवीत नाही?

काल०:तिला पाहून युवराजांना आनंद होईल असें मला वाटत नाही.

शिशु०:हो—तेंहि खरेंच.

पशु०:अगदीं भोलेनाथ!

युव०:कां? ती पूतना अगर शूर्पणखा आहे कीं काय?

काल०:पूतना अगर शूर्पणखा पुरवल्या. ती त्यांच्यावरहि ताण आहे.

शिशु०:बरोबर आहे प्रधानजींचें म्हणणें.

पशु०:अगदीं भोलेनाथ!

युव०:म्हणजे? ती फार सुंदर आहे असें आम्ही ऐकलें तें खोटेच का?

काल०:तें खोटें नाही. पण सुंदर असली तरी ती मातंगांचीं पक्की द्वेष्टी आहे.

शिशु०:हां—महाद्वेष्टी आहे.

पशु०:अगदीं भयंकर द्वेष्टी आहे. भोलेनाथ!

युव०:द्वेष्टी वाटेल तेवढी असूं द्या. त्याची आम्हाला पर्वा नाही. आम्हाला तिचें लावण्य पहावयाचें आहे. आणि तें तिच्या ठिकाणीं आहे. तेव्हा एवढें आम्हाला बस आहे. कंदर्प, आणवा तिला आतांच येथें. आजच्या आनंदीआनंदांत तिच्या लोकोत्तर सौंदर्याच्या दर्शनाचाहि आनंद आज आम्ही लुटून घेऊं.

कंदर्प:कालकूट, जा आणि तेजस्विनीला येथे घेऊन या.

काल०:जशी सरकारांची आज्ञा. (शिशुपालास एकीकडे) अरे तुम्ही दोघे जाऊन सौदामिनीराणीसाहेबांना ही वर्दी पोहोंचवा. (शिशुपाल व पशुपाल जातात). हालाहल, चला. (कालकूट व हालाहल जातात).

युव०:तेजस्विनीचा आपला विवाह ठरला होता म्हणे?

कंदर्प:ठरला होता. पण आता आमचा विचार बदलला, तहाविरुद्ध चळवळ केल्यामुळें ती आतां आमच्या मनांतून अगदीं उतरली आहे.

युव०:तिनें आपला हट्ट सोडून तहाला संमति दिली तर?

कंदर्प:छे—तें शक्य नाही.

शृगाल:शक्य तर नाहीच. पण समजा शक्य झालें तर!

कंदर्प:तर—तर पाहतां येईल पुढें.

युव०:ठीक आहे. अजून अवधि आहे. बाकी तेजस्विनीचा व आपला विवाह झाल्यास आम्हाला संतोष होईल.

सौदा०:(प्रवेश करून) तेजस्विनीला इकडे आणण्यासाठी कालकुटांना पाठविलें आहे?

कंदर्प:होय.

सौदा०:ते कशाकरिता?

कंदर्प:युवराजांना तिला एकदां पहावयाचे आहे.

युव०:होय. तिला एकदां पहावें अशीं आमची इच्छा आहे.

सौदा०:पण तिला पहावयाचें तें काय? बायकोसारखी बायको ती.

युव०:बायका बायकांसारख्या असतात—पुरुषांसारख्या नसतात—हेंहि आम्हाला कळत नाही अशी का बाईसाहेबांची कल्पना आहे?

सौदा०:अशा कल्पनेनें मी बोलल्यें नाहीं. युवराजांना राग आला असेल तर त्यांनी मला क्षमा करावी. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ एवढाच होता कीं युवराजांसारख्या थोरांनीं तिला पाहण्याची इच्छा करावी एवढी कांही तिची थोर योग्यता नाहीं.

युव०:योग्यतेच्याच हिशोबानें डोळ्यांचा उपयोग करावयाचा म्हटल्यास आम्हाला आरशांतल्या आपल्या प्रतिबिंबाशिवाय जगांतील कोणत्याच सजीव निर्जीव वस्तूंवर आपली उघडी नजर फेंकतां यावयाची नाही. तथापि योग्यतेच्या दृष्टीनें देखील तेजस्विनी ही एकदां पहाण्यासारखी चीज खास आहे असें आमचें मत आहे.

सौदा०:युवराजांचेंच मत आहे तेव्हां तें चुकीचें कसें म्हणावयाचें? बाकी युवराजांसारख्या थोर पुरुषाच्या दृष्टीस पडण्याइतकी लायकी तिच्या अंगी आहे असें निदान मला तरी कांही बिलकुल वाटत नाही.

युव०:आपण माणसाची योग्यता कशावरून ठरवितां? रूपावरून का गुणावरून?

सौदा०:दोन्हीवरूनहि ठरवीत नाहीं. माझें माप अगदीं वेगळेंच आहे. माणूस आपल्याशीं कसें वागतें यावरून मी त्याची लायकी नालायकी ठरवित्यें. माझ्याशीं जें माणूस प्रेमाने वागेल तें चांगलें व जें माझा द्वेष करील तें वाईट असें माझें आपलें सोपे आणि अगदीं सुतासारखें सरळ गणित आहे.

युव०:विलक्षणच गणित आहे आपलें. असो. आम्ही कांहीं तेजस्विनीला अद्यापि प्रत्यक्ष पाहिलेलें नाहीं. तथापि तिच्यासंबंधानें आम्ही जें कांहीं कर्णोपकर्णी ऐकलें आहे त्यावरून ती एक सुंदर व सद्गुणी स्त्री आहे अशी आमची समजूत झाली आहे.

कंदर्प:युवराजांची समजूत अगदीं बरोबर आहे.

सौदा०:(चिडून) बरोबर आहे?

कंदर्पःअलबत्. तेजस्विनी सुंदर नाही?

सौदा०:सुंदर असेल कदाचित्. पण सद्गुणी आहे का?

कंदर्पःम्हणजे यांत कांहीं शंका आहे वाटते?

सौदा०:धन्य—धन्य झाली आपली! आपल्याविरुद्ध बंड करणाऱ्या बंडखोर स्त्रीला आपण सद्गुणी म्हणतां तेव्हां काय म्हणावें आपल्याला?

युव०:उदार म्हणावें—थोर म्हणावें. बंडखोरी हा मानवी कायद्यानें केवढाहि भयंकर अपराध असला तरी त्याची दुर्गुणांत गणना करितां येत नाही. किंबहुना स्वातंत्र्याकरितां बंड करण्याची प्रेरणा सद्गुणी व सुशील अंतःकरणावांचून इतरत्र होऊंच शकत नाही.

सौदा०:स्वतः दिग्विजयी जेतेच जितांच्या बंडखोरीची प्रशंसा करूं लागल्यावर इतरांनीं काय बोलावयाचें?

युव०:जेत्यांनीं नेहमीं जितांचीं निंदाच केली पाहिजे असेंहि आपलें एखादें सोपें आणि सुतासारखें सरळ गणित आहे कीं काय? जेते म्हणजे अडाणी, क्रूर, जंगली पशूच असले पाहिजेत असें कांहीं शास्त्र नाही. जित असो वा जेता असो तो जोपर्यंत मनुष्य जातीचें पवित्र नांव सांगेल तोपर्यंत त्यानें आपल्या ठिकाणीं माणुसकीची जाणीव सदैव जागृत ठेवलीच पाहिजे.

कंदर्प०:युवराजांचें म्हणणें यथार्थ आहे. (कालकूट प्र.क.).

काल०:तेजस्विनीला आणलें आहे. हुकुम होईल तर येथें हजर करितो.

कंदर्प०:आणा तिला आंत.

काल०:जशी महाराजांची आज्ञा (जातो).

युव०:कंदर्प, आपण तिचा आमचा परस्परांना परिचय करून द्या.

सौदा०:परिचय काय करून द्यावयाचा? आपण मातंग देशाचें दिग्विजयी युवराज आणि ती एक सामान्य कैदी. तेव्हां तिच्याशीं एवढा शिष्टाचार पाळण्याचें कारण काय?

युव०:बाईसाहेब, आपण समजतां इतकी हलक्या दर्जाची कैदी नाही ती. चोर दरवडेखोरांत आणि बंडखोर या दुष्ट नांवानें ओळखिल्या जाणाऱ्या स्वातंत्र्यवीरांत जमीन अस्मानाचें अंतर आहे. दुर्दैवानें अपेशी ठरली म्हणून ती आज आमची कैदी झाली आहे. नाहीतर आज आम्हाला बरोबरीच्या नात्यानेंच तिच्याशीं गोष्टी कराव्या लागल्या असत्या. अगर आमच्या नशिबानें उलट खाल्ली असती तर उलट

आम्हालाच तिच्यापुढे कैदी म्हणून उभे रहावे लागले असते. तेव्हा जेथे केवळ कार्याच्या यशापयशावरच माणसाचा लौकिक अवलंबून असतो तेथे त्याची खरी किंमत लावण्यासाठी यशापयशांच्या मर्यादेपलिकडेच नजर टाकली पाहिजे.

कंदर्पः: युवराजांचे शब्द, खऱ्या दिग्विजयी वीराला शोभण्यासारखेच आहेत. दुस्मान अपेशी ठरला एवढ्याच कारणामुळे त्याची योग्यता कवडीमोल ठरविणे म्हणजे आपल्या मनाचे हलकेंपण उघड करणे आहे. (काल० व हाला० शृंखलांनी बद्ध केलेल्या तेज० ला आणतात).

युव० : (पाहून) हे काय? शृंखला न काढतां तुम्ही या शूर स्त्रीला आमच्यापुढे आणलेत? कालकूट, तुम्हाला दरबारी रीतिरिवाज कांहीं ठाऊक आहेत का नाहीत?

सौदा० : आमच्या दरबारचा असाच रिवाज आहे. बंडखोर बंदमाषांना राजापुढे आम्ही कधीच मोकळे हजर करीत नाही.

युव० : तुमच्या दरबारचा असा रिवाज असेल—आमच्या दरबारचा असा रिवाज नाही. राजकीय कैदी त्यांच्या दर्ज्यास शोभेल अशा मानानेच आमच्या दरबारांत आमच्यापुढे पेश केले जातात. या वेळीं जरी आम्ही कदंबेश्वरांच्या राजवाड्यांत असलो तरी कैदी आमच्यापुढे पेश करावयाचा आहे. तेव्हा तो आमच्या दरबारच्या शिरस्त्याप्रमाणेच आमच्यापुढे पेश केला गेला पाहिजे.

कंदर्पः: हालाहल, तिच्या शृंखला काढा व तिला मोकळी करा. (हाला० तसें करतो).

युव० : त्यांना बसण्याला आसन द्या. (नोकर तसें करतात). कंदर्प, आपण आतां यांना आमचा परिचय करून द्या.

तेज० : आपल्या परिचयाची मला कांहीं जरूर नाही.

कंदर्पः: तुला जरूर नसली तर आम्हाला जरूर आहे. हे मातंगेश्वरांचे दिग्विजयी सेनानी मातंग युवराज आहेत व ते आज आमचे सन्माननीय पाहुणे आहेत.

तेज० : सन्माननीय पाहुणे आहेत! सर्वस्वासह यजमानाला गिळंकृत करणाऱ्या सन्माननीय पाहुण्यांची ही नवीनच जात जगांत पैदा झालेली दिसते.

कंदर्पः: तेजस्विनी, दिग्विजयी जेत्यांच्या संबंधानें बोलतांना जितांनीं जिभेला थोडा आवर ठेविला पाहिजे.

तेज० : ते जित असतील ते आवर ठेवतील. मी कोणाची जित नाहीं आणि माझा कोणी जेता नाहीं; तेव्हा मला कोणासंबंधानेंहि बोलतांना जिभेचा लगाम आखडण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

युव० : बरोबर आहे. आपण जोपर्यंत आपला स्वातंत्र्याचा आग्रह सोडलेला नाहीं तोपर्यंत आपणाला जित समजणें चुकीचें आहे. पण तें राहूं द्या. आपण आधीं त्या आसनावर बसा.

तेज०:माफ करा. आपल्या सत्काराचा स्वीकार करण्याचा मला हक्क आहे असें मला वाटत नाही.

युव०:कां वाटत नाही?

तेज०:कारण मी आपली शत्रु आहे. आणि आपली कैदी या नात्यानें मला आपल्यापुढे उभें करण्यांत आलें आहे.

युव०:आपलें उत्तर शूर स्त्रीच्या उमदेपणाला साजेसेंचे आहे. पण आम्ही आपल्याला या वेळीं आमचा शत्रु अगर कैदी म्हणून येथें आणविलेले नाही.

तेज०:आपण कदाचित् तसें आणविलें नसेल. पण मी आपल्यापुढें शत्रुत्वाचें नातें मनांत जागतें ठेऊनच उभी आहे.

युव०:आपल्यासारख्या दिलदार स्त्रीकडून आमच्यासंबंधानें असा अन्याय होईल असें आम्हाला वाटत नाही. आमच्या चित्तांत आपल्यासंबंधानें मित्रत्वाची भावना जागृत झाली आहे. तेव्हां आपल्याहि चित्तांत आमच्यासंबंधानें स्नेहभाव उत्पन्न झालाच पाहिजे.

तेज०:पुढचें कांहीं सांगवत नाही. पण आज मात्र तसें होणें अगदीं अशक्य आहे.

युव०:कां अशक्य आहे?

तेज०:अनायासानें जेतपदाचा लाभ झालेल्या धूर्त भाग्यवंतांच्या तोंडीं आपण वापरीत आहांत ही औदार्याची भाषा शोभते. परंतु जेत्यांच्या जेतृत्वामुळें सर्वस्वाचा नाश होऊन ज्यांच्या कपाळीं परदास्याचें लांछन लागलें आहे त्या हतभाग्यांच्या ठिकाणीं हें औदार्य संभवूं शकत नाही.

१९. पद :गझल—“दिलहिन काबूमे तो०—”
परवशता उरिं जोंवरी । खर शल्य सलें हें ॥
अरिवरि तोंवरि प्रेमें । मन केंवि भुलें हें ॥ ध्रु० ॥
भडकतो क्रोध हृदयांत । बघतां त्यासि वैभवांत ॥
घ्यावया सूड दिनरात ॥ जित चित जळे हें ॥ १ ॥

युव०:मग महाराज कंदर्प आमच्याशीं स्नेहभावानें कसें वागत आहेत?

तेज०:मी बोलल्यें तें जिवंत माणसांच्यासंबंधानें बोलल्यें. मेल्या मढ्यांच्यासंबंधानें बोलल्यें नाही.

कंदर्प:म्हणजे तूं आम्हांला मेलेलीं मढीं समजतेस काय?

तेज०:होय. मी आपणाला श्वासोच्छ्वास करणारी मेलेलीं मढींच समजते.

सौदा०:हा महाराजांचा अपमान आहे.

सेज०:असेल. तुमच्या महाराजांच्या मानापमानाची पर्वा करण्याचें मला कारण काय?

काल०:कारण काय? ते राजे आहेत आणि त्यांचा मान तूं ठेवलाच पाहिजे.

तेज०:ते ज्यांचे राजे असतील त्यांनीं त्यांच्या मानापमानाची काळजी घ्यावी. माझे कांहीं ते राजे नाहीत. माझा राजा परमेश्वर आहे आणि फक्त त्याच्या मानापमानाची चिंता वहाणें हा माझा धर्म आहे.

युव०:पण राजा हा तरी परमेश्वराचाच एक अंश आहे.

तेज०:राजा परमेश्वराचा अंश असेल. पण राजाचें निर्जीव चित्र कांहीं परमेश्वराचा अंश खास नव्हे.

सौदा०:म्हणजे महाराज राजाचें चित्र काय?

तेज०:तुमच्या या महाराजांना 'राजाचें चित्र' म्हणणें म्हणजे सुद्धां त्यांचा मोठा गौरव करण्यासारखेंच आहे. कारण चित्र निर्जीव असलें तरी त्याला निदान कांहीं रंगरूप तरी असतें. पण यांना तर तें सुद्धां नाही. हा म्हणजे एक शुद्ध मातीचा गोळा आहे; आणि तुम्ही सर्वांनीं तोंडानें 'राजा' 'राजा' असा कंठशेष करीत त्या गोळ्याचें माकड बनविण्याचा उद्योग चालविला आहे!

सौदा०:पाहिलें. एवढ्यासाठीं मी हिला येथें आणवूं नका म्हणून म्हणत होत्ये.

काल०:आणि मी सुद्धां महाराजांना हेंच सांगितलें होतें.

सौदा०:युवराजासारख्या थोर दिग्विजयी पाहुण्यासमोर कदंबेश्वरांना वाटेल तशा अद्वातद्वा शिब्या देणें म्हणजे काय हें? कालकूट, या माथेफिरू अवदसेला आतांच्या आतां येथून घेऊन चला कसें.

तेज०:घेऊन चला. मलाहि येथें थांबण्यांत कांहीं आनंद वाटत नाही.

युव०:थांबा. आह्मांला त्यांच्याशीं आणखी थोडा वेळ बोलावयाचें आहे. (तेजस्विनीस) तेजस्विनी, आपला कंदर्प महाराजांवर फारच राग दिसतो.

तेज०:देशद्रोही चांडाळाचा कोणालाहि संतापच येणार!

युव०:आमचा स्नेह म्हणजे तुम्ही देशद्रोह समजतां काय?

तेज०:माझ्या देशाच्या दुस्मानांचा स्नेह म्हणजे देशद्रोहच समजत्यें मी.

युव०:पण तुम्ही आम्हाला आपल्या देशाचे दुस्मान लेखतां हीच मुळी तुमची चूक आहे. आम्ही तुमच्या देशाचे दोस्त आहोत.

तेज०:माझ्या देशाच्या मानेभोंवती गुलामगिरीचा पाश आवळणारे मांग माझ्या देशाचे दोस्त होऊंच शकत नाहीत.

युव०:प्रेमाच्या पाशाला गुलामगिरीचा पाश मानणें म्हणजे मूढपणाची कमाल आहे!

तेज०:लांडग्याच्या मनांत कोंकरासंबंधानें प्रेम आहे असें सांगणें म्हणजे द्वाडपणाची कमाल आहे!

युव०:आमच्या प्रेमाची साक्ष आम्ही आपल्याला कशी पटवावी?

तेज०:आल्या वाटेनें तडक घरचा रस्ता धरून पटवावी.

सौदा०:कदंबाचें राज्य परत कदंबाधिपतींच्या स्वाधीन केल्यावर युवराज घरचा रस्ता धरणारच आहेत.

तेज०:पण आधीं राज्य घेऊन तें फिरून परत करण्याचा द्राविडी प्राणायाम करीत बसण्यापेक्षां मुळीं प्रथम तें घेण्याचीच यातायात सोडून दिलेलींबरी नव्हे का? कदंबाच्या राज्यलक्ष्मीच्या पदराला मातंगांच्या पुण्यहस्ताचा पावन स्पर्श झाला नाही तर कादंबांचे पितर कांहीं स्वर्गांतून नरकांत गडगडून पडत नाहीत!

युव०:पण कदंबेश्वरांनीं आपलें राज्य आपण होऊन आमच्या गळ्यांत बांधल्यावर तें त्यांचें त्यांस परत केल्यावांचून आम्ही येथून हालणार कसे?

तेज०:कदंबेश्वरांनीं आपल्या घरीं येऊन कांहीं आपल्या गळ्यांत आपले राज्य अडकविलेंलें नाही. कदंबेश्वरांचें राज्य घशांत टाकण्यासाठीं आपणच कदंबेश्वरांच्या घरावर दरवडा घातला आहे.

युव०:आम्ही कदंबावर स्वारी केली ती कदंबेश्वरांचें राज्य हिरावून घेण्यासाठीं मुळींच केली नाही. त्यांचा स्नेह संपादन करण्यासाठीं केली.

तेज०:स्नेह संपादन करण्यासाठीं स्वान्या करण्याची ही शकल नवीनच आहे.

युव०:मुळींच नाही. परस्परांशीं शत्रुत्वाने वागणाऱ्या दोन पक्षांमध्ये बलाची समानता प्रस्थापित झाल्यावांचून त्यांच्या ठिकाणी परस्परांविषयीं आदर व प्रेम उत्पन्न होऊं शकत नाही हा सनातन सिद्धान्त आहे—

२० पदः पूर्वी—त्रिताल. “चलोरे भाई अवलिया०—”
प्रबल अवमानी। दीन अबला ॥ जनिं सदा मान यश
बला ॥ ध्रु० ॥ दुर्बलता अति घोर पतनकर। मलिन
पाप; करि सदा विनाशा ॥ आत्मवशता कधी न हीन-

मातंगांची आजवर अशीच दुर्दशा झाली होती. परंतु आज आम्ही मातंग कादंबांच्या बरोबरीचेच नव्हे तर कांकणभर अधिकच सरस ठरल्यामुळे कादंबेश्वरांच्या पुढे मान वांकवून उभे न राहतां त्यांच्या मांडीशी मांडी लावून बसलो आहोंत आणि मित्र या नात्याने त्यांच्याशी प्रेमाच्या गप्पा गोष्टी बोलत आहोंत.

तेज०:कादंबांचा राजा भ्याड निघाला म्हणून मातंगांना आज आपल्या बलाची मोठ्या दिमाखाने प्रौढी मिरविण्यास जागा झाली आहे. नाहीतर प्रीतीचे उगमस्थान तरवारीच्या धारेंत आहे का अंतःकरणाच्या पावित्र्यांत आहे याचा निर्णय कादंबांनी आपणांस समरांगणावर निर्विवाद लावून दाखविला असता. कदंब हे मेंढरांचे राष्ट्र नाही—सिंहांचे राष्ट्र आहे व शत्रूच्या पाशवी बलापुढे नम्र होऊन आपल्या प्रीतीचा ठेवा त्याच्या स्वाधीन करण्याचा त्याचा देहस्वभाव नाही. तो नमेल—दबेल—किंबहुना अशा दैन्यावस्थेत मुकाट्याने मरेलहि. परंतु बलात्काराने आपले अंतःकरण हिरावून पहाणाऱ्या आपल्या दगलबाज दुस्मानावर प्रेम कधीहि करणार नाही. युवराज—

२१ पद : गझल. “दिल् चुराये हुए०—”
जिकितें । जगिं तें ॥ मृदु प्रेमबलचि प्रेमातें ॥
पशुबलें। अवधी ॥ बलहीन जय न ये त्यातें ॥ ध्रु० ॥
छेदितां। प्रेमलता ॥ क्रूर कठिन खड्गानें ॥
पाप तें। प्रसवी ॥ घनघोर कलह कालातें ॥

युव०:आपला उज्ज्वल स्वदेशाभिमान पाहून व निस्सीम स्वातंत्र्यप्रेम पाहून आपल्यासंबंधाने आमच्या मनांच्या उद्धवलेला आदर दशगुणित झाला आहे.

सौदा०:आपण गौरवाने बोलत असतां ‘दगलबाज’ ‘दरवडेखोर’ अशा शेलक्या विशेषणांनी आपल्याला आळविणाऱ्या बेमुर्वतखोर उर्मट बायको संबंधाने आदर बाळगणे व तो तिच्यासमोर उघड बोलून दाखविणे हे राजकारणी पुरुषांना शोभत नाही.

युव०:बाईसाहेब, राजकारणाचे धडे आपल्यापासून शिकण्याइतके कांहीं आम्ही अजागळ नाही.

सौदा०:माझ्या प्रत्येक शब्दाचा युवराज भलताच अर्थ करीत आहेत हे पाहून माझ्या मनाला अत्यंत दुःख होत आहे. मी बोलल्ये ते युवराजांना राजकारणाचे पाठ शिकविण्याच्या उद्देशाने बोलल्ये नाही. युवराजांच्या फाजिल स्तुतिपाठाने ही चढेल बायको अधिकच चढून जाईल म्हणून मी युवराजांना इषारा दिला.

तेज०:बाईसाहेब, या बाबतीत आपण अगदी निर्धास्त असा. कावेबाज शत्रूचे शब्द कोणत्या प्रसंगी कोणत्या मतलबाने उच्चारलेले असतात हे जाण्याइतकी अक्कल देवाने मला दिलेली आहे. युवराजांच्या अखंड स्तुतिपाठानेहि या तेजस्विनीच्या अंगावर मूठभर तर राहोच पण चिमूटभर देखील मांस चढणार नाही ही आपण खात्री ठेवा.

शृगालः म्हणजे युवराज आतांपर्यंत जें बोललें तें सारें खोटेंच होते म्हणावयाचें!

तेज०: निदान मी तरी तें सारें खोटेंच समजते एवढें खरें!

युव०: ठीक आहे. ही आपली पहिलीच मुलाखत आहे, तेव्हां पूर्वग्रहांनीं पछाडलेल्या आपल्या मनाला आमच्या शब्दांत कपटाचा भास झाल्यास त्यांत अस्वाभाविक असें कांहींच नाही. आम्ही आपल्या ठिकाणीं असतो तर आम्हीहि असेंच सावधपणाचें वर्तन केलें असतें.

सौदा०: काय? आपल्याशीं प्रेमळपणानें वागणाऱ्या मित्राशीं आपणहि असेंच उद्धटपणाचें वर्तन केलें असते?

युव०: अलबत्. असेंच वर्तन केलें असतें. शब्दांतील प्रेमळपणा कृतींत अनुभवास येईपर्यंत कट्ट्या शत्रूनें आणलेल्या मित्रत्वाच्या आवाला आम्ही असाच सडेतोडपणाचा खडखडीत जबाब दिला असता.

तेज०: मला वाटतें आतां आपलें संभाषण अधिक लांबविण्यांत कांहीं अर्थ नाही.

युव०: अर्थ आहे म्हटला तर आहे—आणि नाही म्हटला तर नाही. आमच्याविरुद्ध का होईना पण आपण अष्टौप्रहर जरी आमच्याशीं बोलत बसलांत तरी आम्हाला आपल्या बोलण्याचा कंटाळा येणार नाही. कठोर शब्दांच्या आड आपले कोमल व उदार अंतःकरण छपवून ठेवण्याचा आपण आतांपर्यंत जरी आटोकाट यत्न केलांत तरी आमच्या भेदक दृष्टीनें त्याचा बरोबर ठाव काढलेला आहे व त्यामुळे आपल्या कट्टु शब्दांतहि आम्हाला एक प्रकारची विलक्षण गोडी वाटूं लागली आहे. तथापि आपणाला आमच्याशीं बोलण्याचा कंटाळा आला असेल तर निष्कारण आपणाला येथें डांबून ठेवण्याची आमची इच्छा नाही. आम्हाला आपलें अंतःकरण शोधावयाचें होतें आणि तें आतां आम्ही पुरें शोधलें आहे. आतां आमचें तूर्त तरी आपल्याशीं कांहीं काम उरलें नाही. (कंदर्पास) कंदर्प, आमचें काम झालें. आपण यांच्या ठिकाणीं यांना आतां पोहोचतें करूं शकता.

कंदर्प: ठीक आहे. कालकूट, इला इच्या ठिकाणीं चांगल्या बंदोबस्तानें नेऊन पोहोचवा. (तेजस्विनीस) तेजस्विनी, तुमझ्याशीं बोलण्याचीं माझी इच्छा नाही. पण जातां जातां तुझ्याशीं मी एवढें बोलून ठेवतो कीं आपल्या दुराग्रही स्वभावानें तूं आज एका थोर पुरुषाचें मन निष्कारण दुखाविलें आहेस.

तेज०: खरोखरच एका थोर पुरुषाचें मन दुखविल्याचें पाप माझ्या हातून घडलें असेल तर त्याचें प्रायश्चित्त मला केव्हां ना केव्हां तरी भोगावेंच लागेल आणि मी तें आनंदानें भोगीनही. परंतु हें पाप माझ्या हातून घडलें आहे असें माझी मनोदेवता मला सांगत नाही. महाराज, कपटानें घशांत टाकलेलें राज्य बिनबोभाट पचवितां यावें म्हणून युवराजाकडून हा सारा देखावा दाखविण्यांत येत आहे. उद्यां यांचा डाव पुरा साधला म्हणजे दाखवावयाचे दांत आंत ओढले जाऊन चावावयाचे दांत बाहेर आल्यावांचून रहाणार नाहीत. कंदर्प महाराज, यांच्या मिठास मायावी भाषणांनीं हुरळून गेल्यामुळे माझे शब्द या वेळीं आपणास रुचावयाचें नाहीत. परंतु मी आपणास पुनः एकवार बजावून सांगते कीं— ‘थांबा— पुढें पाऊल टाकूं नका. अजून तरी मार्ग फिरा. अजून आपणास आपल्या बचावाचा मार्ग खुला आहे’—

कंदर्पःबस्. पुरें कर आपलें पांडित्य. त्याच त्याच कोट्या व त्याच त्याच शिव्या ऐकण्याचा मला आतां अगदीं कंटाळा आला आहे. मी कदंबाचा राजा आहे—कदंबाचा स्वामी आहे व आपल्या जन्मसिद्ध अधिकारांत मी जें कांहीं केलें आहे तें प्राण गेले तरी मला आतां फिरवावयाचें नाही.

तेजःःठीक आहे. आपले हे शब्द परिणामी आपणांस भोंवल्यावांचून रहावयाचें नाहीत. आपण ही आपल्या राष्ट्राची वंचना केली आहे व तिच्याबद्दल एक दिवस आपल्याला राज्यासह प्राणाचें मोल द्यावें लागेल. आपल्या राजेपणाचें बल त्या वेळीं आपणास उपयोगी पडणार नाही. —

२२ पद “पीहू पीहू काहे बोल”०—
कांही नाही पाही जनिं मोल। बोल विफल हे ॥ अधम गति परिणामीं
॥ धृ० ॥ जनकोपानल—प्रखर—ज्वाला ॥ त्वरित जाळिते स्वकुलवंचका

॥ १ ॥

चला, मला घेऊन चला. (काल० हाला० तिला नेतात).

युव०: बाहवा! नांवाप्रमाणें खरोखरच तेजस्विनी आहे. अशी स्त्री जर मातंगांत जन्मास आली असती तर मातंगानें तिला आपल्या शिरावर धारण केलें असतें!

सौदा०: आणि आतां तरी शिरावर धारण करावयाला हरकत कोणती आहे? जन्मस्थानाच्या फरकामुळें कांहीं तिच्या सद्गुणांत फरक पडलेला नाही!

युव०: बाईसाहेब, आपल्या नागमोडी अंतःकरणाला आमचे सरळ उद्गार पटावयाचे नाहीत हें आम्ही जाणून आहोंत.

सौदा०: माझें अंतःकरण नागमोडी आणि आपले उद्गार सरळ काय? युवराज, आपले शब्द माझ्या अंतःकरणाला घरें पाडीत आहेत.

युव०: बाईसाहेबांनीं जरा शांत व्हावें. तेजस्विनीची स्तुति म्हणजे कांहीं आपली निंदा नाही.

सौदा०: निंदा नाही कशी? निंदाच आहे. काझ्या हाडवैरिणीसमोर आज आपण माझी मरणप्राय अप्रतिष्ठा केली आहे.

युव०: बाईसाहेबांची त्याबद्दल आम्ही माफी मागतो. बाईसाहेबांनीं आमच्या दुस्माननीसमोर आम्हाला शहाणपणा शिकविण्याचा आव आणला नसता तर असा प्रसंग खात्रीनें आला नसता. असो. झालें तें झालें. आतां पुढें तरी बाईसाहेब अधिक अक्कलहुषारीनें वागतील अशी आम्हाला उमेद आहे. (कंदर्पास) कंदर्प, चला आपण अंमळ बागेंत फिरून येऊं.

कंदर्प: चलावें. आमची तयारी आहे. सौदामिनी, चल.

युव०:त्यांना कशाला उगाच तकलीफ देतां? आमच्या बोलण्याने त्यांचें पित्त भडकून गेलें आहे. तेव्हां तें शांत करण्यासाठी त्यांना थोडा एकांत मिळूं द्या.

कंदर्पःपित्त कसलें भडकलें आहे? तिचा स्वभाव थोडा गरम आहे एवढेंच. आपण पुनः दोन गोड शब्द बोललांत म्हणजे येईल प्रकरण ताळ्यावर.

युव०:गोड शब्द बोलण्याला आमची मुळीच ना नाही. पण आम्हाला आपल्या एकट्याशीच कांहीं बोलावयाचें आहे.

कंदर्पःपण,सौदामिनी आणि आम्ही दोन कोठें आहोंत? आमचे देह दोन आहेत—पण आत्मा एकच आहे.

युव०:आत्म्यासंबंधानेंच बोलावयाचें असेल तर तो दोघांचाच का, सर्वांचाच आत्मा एक आहे. पण मला आपल्याशीं कांहीं आत्मज्ञानाच्या गोष्टीं बोलावयाच्या नाहीत व्यवहार बोलावयाचा आहे.

सौदा०:महाराजांनीं जावें त्यांच्या बरोबर. माझी प्रकृति बरी नाही. तेव्हां मी कांहीं येत नाही.

युव०:झालें? आतां कांहीं हरकत नाहीना? परवागगी मिळाली.

कंदर्प०:ठीक आहे. चलावें युवराजांनीं.

युव०:शृगाल, चला. तुम्हीहि बरोबर चला.

सौदा०:आपल्या दोघांच्या एकांतांत माझी अडचण होते आणि शृगालराज चालतात कां?

युव०:आम्हाला वाटतें या सवालाचा जबाब शब्दांनीं देण्यापेक्षां कृतीनें दिलेला बरा. कंदर्प—शृगाल—चला. (तिघे जातात).

सौदा०:(स्वगत) बेमान—गळेकापू—चोर कोठला! गरज सरतांच वैद्याला तिरडीवर आवळावयाला तयार! कंदर्पाची गट्टी जमली नव्हती तोंवर माझी सारखी सारखी वरवर चालली होती—पण आतां कंदर्प पुरा तावडींत आलेला पहातांच माझ्यावर सर्पासारखा उलटूं पाहतो. जेथें तेथें अपमान—जेव्हां तेव्हां अप्रतिष्ठा! तेजस्विनीचा गौरव आणि माझा उपहास! ठीक आहे. पाहून घेते. कंदर्प मुठींत आला तरी कंदबाचें सिंहासन कांहीं अजून पदरांत पडलेलें नाही. तुझ्या जिभेंत अमृत भरलेलें असेल तर माझ्या जिभेंतहि कालकूट भरलेलें आहे. दोन दिवसांच्या आंत माझ्या विषारी दांतांच्या दंशानें कंदर्पाला तुझ्यावर उलटविला नाही तर नांवाची सौदामिनीच नाही (विचार करून) बस. ठरला निश्चय. आतां एकदम उद्योगालाच लागावयाचें.—

२३ पद— “पतितं दीनद्वरणं—”

शठ हा। गर्वोद्धट हा ॥ भेदितो दुरुत्तरें मदंतरा ॥

शठ हा ॥ ध्रु० ॥ कुटिल कपटि रिपु मातला ॥ पाहिजेचि

पदिं झणि ठेंचिला ॥ वाया। माया। खला या ॥ १ ॥
(त्वेषानें निघून जाते).

प्रवेश दुसरा

(स्थळ:— राजवाड्याच्या बागेतील एक भाग. शृगाल व पशुपाल बोलत येतात).

शृगाल:असे काय? कंदर्प महाराज आमच्याशीं अलिकडे एक दोन दिवसात असें तिरसटपणानें फटकून वागतात त्याचें कारण सौदामिनी राणीसाहेब आहेत एकूण.

पशु०:भोलेनाथ! सौदामिनी राणीसाहेबच आहेत. दुसरे कोणी नाहीं. अहो, आगेच्या डोंबाला विस्तवाची ठिणगीच कारण होत असते.—पाण्याचें थेंब कारण होत नाहींत. अहो, ही म्हणजे अगदीं उलट्या काळजाची महापाताळयंत्री बायको आहे. बोलेल एक—दाखवील दुसरेंच—आणि करील तिसरेच. भोलेनाथ!

शृगाल:बरें पण हें गुपित तुम्हाला कसें कळलें?

पशु०:आम्हाला कसें कळलें! अहो, आमचे कान आखडू का आहेत? पाताळांत बसलो तर स्वर्गातल्या गोष्टी ऐकतो आम्ही. मग हें तर काय आमच्या परसांतलेंच कारस्थान. हें कळावयास काय कठीण? नुस्ता नाकानें वास घेऊन कान टवकारावयाचा उशीर कीं खडान् खडा—शब्दान्—शब्द—नव्हे—अक्षरन् अक्षर—भोलेनाथ!

शृगाल:पण सौदामिनी राणीसाहेबांना आमचा एवढा राग येण्याचें कारण काय?

पशु०:कारण भोलेनाथ! बायकांना लोण्याची सुद्धां सवत खपत नाहीं. मग तेजस्विनीसारखी हाडामांसाची कोठून खपणार? अहो, “याचको याचकं दृष्ट्वा श्वानवत् गुर्गुरायते” समजलांत भोलेनाथ!

शृगाल:पण युवराजांचें तेजस्विनीवर प्रेम आहे कोठें?

पशु०:अहो, पुरुषांच्या भाबड्या नजरेला चोरट्या प्रेमाची बदचाल चटकन् उमगत नाहीं. पण बायकांची नजर या बाबतींत महाबिलंदर असते. आणि त्यांतही ही सौदामिनी म्हणजे तर या कामांत अगदी भोलेनाथ! नसेल तेथें चोरी पकडील—मग असेल तेथें तर गोष्टच बोलावयाला नको. नुसत्या सुतानें स्वर्गाचा पल्ला गांठते. माझ्या उभ्या जन्मांत इच्यासारखी जहांबाज बायको मीं कांहीं कधीं—भोलेनाथ?

शृगाल:बरें. मी म्हणतो युवराजांचें तेजस्विनीवर प्रेम असलें तर त्यांत इचें काय बिघडलें!

पशु०:अहो सारेंच बिघडलें! कंदर्प महाराजांचें राज्य गेल्यामुळें कदंबाचे राज्ञीपद नाही आणि युवराजांची शिकार निसटल्यामुळें मातंगांचें युवराज्ञीपदहि नाही. तेलहि गेलें—तूपहि गेलें आणि हातीं धुपाटणें मात्र आलें—भोलेनाथ?

शृगाल:पण कंदर्प महाराजांचें राज्य आम्ही त्यांना परत करणार आहोत.

पशु०:अहो, आपण नेहमींच असें ह्मणता. पण भामट्यांचा विश्वास कधीं कोणाला—भोलेनाथ?

शृगाल:म्हणजे? आम्ही भामटे आहोंत वाटतें?

पशु०:अहो आपण भामटे आहांत असें मी म्हणत नाहीं. पण सौदामिनीने महाराजांच्या कानांत हाच मंत्र सांगितला आहे, त्याला काय करावयाचें? ती स्वतः अट्टल भामटी असल्यामुळें तिच्या भामट्या नजरेला आपल्या सारखे भामटे तेव्हांच—भोलेनाथ!

शृगाल:(विचारपूर्वक) छे—युवराजांना सांगून हें प्रकरण मिटतें घेतलें पाहिजे. नाहीतर भलताच परिणाम व्हावयाचा.

पशु०:अहो भलताच काय—भयंकर परिणाम व्हावयाचा! आज सकाळपासून तर महाराजांची तब्येत फारच उखडलेली दिसते.खुद्द राणीसाहेब आणि प्रधानजी यांच्यावर सुद्धां शिव्यांचा सारखा भडिमार सुरू आहे. भोलेनाथ!

शृगाल:म्हणजे? राणीसाहेबांनींच चिडविलें आणि राणीसाहेबांनाच शिव्या?

पशु०:हां. हीच तर सारी—भोलेनाथ! युवराजांच्या पाठीस लागण्यासाठीं सैतान जागा केला आणि आतां त्यांनं मांत्रिकांचीच मानगुटी धरली आहे. तहाच्या शर्ती पाळीत नाहीं म्हणतो, भोलेनाथ!

शृगाल:काय? तहाच्या शर्ती पाळीत नाहीं म्हणतो?

पशु०:हो. मी प्रत्यक्ष आपल्या कानांनीं हें—भोलेनाथ! हां.

शृगाल:(विचार करून) युवराजांच्याजवळ तुम्ही या सर्व गोष्टी कबूल कराल का?

पशु०:भोलेनाथ! खऱ्याला डर कसला? पण हें पहा, युवराजांच्यापुढें तुम्ही एवढ्यांतच मला पेश करूं नका. मी भितो असें नाहीं. पणतुमच्या युवराजांना पाहिलें म्हणजे माझ्या छातीत—जरा भोलेनाथ! तेव्हां थोडी भीड चेपूं द्या. मग युवराज आहेत आणि मी आहे. पाहून घेतो. एका शब्दांत युवराजांना चारीमुंडे चीत मारलें नाहीं तर काय म्हणाल—तें भोलेनाथ!

(शिशुपाल गडबडीनें प्रवेश करतो).

शिशु०:ए भोलेनाथ, येथे यांच्याशीं गप्पा काय छाटीत बसला आहेस? तिकडे चल. महाराज तुझ्या नांवाने सारखा शंख करीत आहेत.

पशु०:माझ्या नांवाने शंख करीत आहेत! म्हणजे? मी काय बोवा त्यांचे घोडे—भोलेनाथ?

शिशु०:तू घोडे मारले नाहीस. पण शंख मात्र तुझ्या नांवाने चालला आहे खरा.

पशु०:वाः हे खूप आहे बोवा! डंख मारावा दुसऱ्याने आणि शंख माझ्या नांवाने! वड्यांचे तेल वांग्यावर! भोलेनाथ!

शिशु०:तेव्हा चल. उगाच बडबड करीत बसू नकोस. तुझे तोंड दिसल्यावाचून दाखूच्या बाटल्यांचीं तोंडे खुली व्हावयाचीं नाहीत.

पशु०:असें? मदिरापानाच्या समारंभाकरिता या पशुपालाचे आवाहन चालले आहे काय? मग भोलेनाथ! चल—दोन सोडून चार पायांवर आपली तयारी. पण तू खरे सांगतोस ना हे? कां कांहीं लबाडी आहे? नाही तर दाखू प्यावयाला म्हणून जाईन आणि लाथा खाऊन परत येईन. हो—महाराजांची तब्येत जरा गरम झाली म्हणून—भोलेनाथ!

शिशु०:अरे गरम झालेली तब्येत नरम करण्याकरतांच तर हा तीर्थप्राशनाचा समारंभ आहे. मदिरा ही खदिरांगारांची वडील बहीण. एक चटका बसला की प्रपंचांतील सारा तापत्रय जळून खाक. तेव्हा चल. दाखूच्या पवित्र गंगाप्रवाहांत चार दोन बुचकळ्या देऊन महाराजांचा ताप निवारण करूं.

पशु०:ठीक आहे. चल. (शृगालास) वकीलसाहेब, भोलेनाथ!

शृगाल:ठीक आहे. हा तीर्थप्राशनसमारंभ आटोपल्यावर पुनः एकदां भेटा. म्हणजे तुम्हा उभयतांच्या कामगिरीसंबंधाने आपण सविस्तरपणे बोलू.

पशु०:समारंभ संपतांच येतां येईल की नाही सांगवत नाही. पण दाखूची निशा उतरून फिरून शुद्धीवर आलो म्हणजे जरूर येऊन भेटेन. बरे भोलेनाथ!

शृगाल:भोलेनाथ! (जातो).

शिशु०:काय रे? जुळले का कांहीं संधान?

पशु०:अरे—भोलेनाथ! थोरा मोठ्यांची चुगली म्हणजे कोव्हांही सही होणार शिफारसपत्र आहे म्हणून समज. भोलेनाथ!

शिशु०:म्हणजे? तू चुगली केलीस की काय?

पशु०:भोलेनाथ! चुगली नाही तर जिभलीची बहाद्री काय?

शिशु०:कोणाची चुगली केलीस?

पशु०:अरे खुद्द राजेसाहेबांची आणि राणीसाहेबांची! भोलेनाथ! शिकारच करावयाची मग उंदीरघुशीची का? चांगले वाघ लांडगेच पालथे घातले पाहिजेत. त्या सौदामिनीनें—सोदीनें मातंगेश्वराकडून मिळालेला लुचपतीचा सारा मलिदा स्वतःच सफाचट करून टाकला. तुझ्या माझ्या हातीं एक कपर्दिकाहि लागू दिली नाही. तेव्हां आतां तिला पुरी भोलेनाथ करून टाकण्याची मी अगदीं भीष्मप्रतिज्ञा केली आहे. बस्. एक तीं तरी भोलेनाथ, नाहीतर मी तरी भोलेनाथ! जें होईल तें जाईल. (पाहून) पण थांब, तो लष्करी डुकर इकडे येत आहे. तेव्हां आतां जरा हा कथा प्रसंग भोलेनाथ (हाला० येतो).

हाला०:(शिशुपालास) कायरे ए कुक्कुट, इकडे काय करतो आहेस?

शिशु०:काहीं नाही. पशुपालाला बोलावतो आहे.

हाला०:आणि तूं रे मर्कट?

पशु०:मी शिशुपालाचें बोलावणें ऐकतो आहे.

हाला०:ऐकतो आहे? बोलावणें नुसते ऐकून चालत नाही. ताबडतोब पाय उचलून वाट चालू लागलें पाहिजे.

पशु०:त्याच विचारांत आहोंत आम्हीं. सेनापतिसाहेबांची लष्करी शिस्त मार्गांत आडवी आली म्हणून जरा अडखळलो. म्हटलें एवढ्या मोठ्या प्रचंड धोंडेला असें उद्धटासारखें ओलांडून जाणें प्रशस्त नाही आणि शिवाय लष्करी शिस्तीला धरूनहि नाही. भोलेनाथ!

हाला०:लष्करी शिस्तीला तुम्ही एवढा मान देऊं लागलांत हें पाहून मला मोठा आनंद होतो. पण आतां येथें क्षणभरहि थांबू नका. महाराज रतिविलासमंदिरांत तुमची अगदीं चातकाप्रमाणे वाट पहात बसले आहेत.

शिशु०:हे आम्हीं निघालोच तिकडे. सेनापतींचा विजय असो!

पशु०:लष्करी शिस्तीचा जयजयकार असो! भोलेनाथ! (दोघे निघून जातात).

हाला०:(स्वगत) आतां युवराजांची भेट घेऊन हें पत्र त्यांच्या स्वाधीन केलें पाहिजे. पण ते आतां सांपडतील कोठें? (पाहून) अरे वा! ते पहाशृगाल आणि युवराज इकडेच येत आहेत. बेश झालें. आपली पायपीट चुकली.

(शृगाल व युवराज बोलत प्रवेश करतात).

युव०:(शृगालास) एकूण आमच्या अंदाजाप्रमाणें आमचा डाव सही झाला!

शृगाल:निःसंशय झाला! आपण चिडविल्यामुळें क्रोधानें खवळून जाऊन त्या जलाल नागिणीनें कंदर्पाच्या कानाला आपल्या विषारी दांताचा कडकडून चावा घेतला.

युव०:फार छान झालें. आतां आपला जम येथें पुरा बसला आहे. तेव्हां आतां त्यानें तहाच्या शर्ती पाळण्याची टाळाटाळ केली कीं राज्य खालसा करून आपण मोकळें होऊं. उगाच भिजत घोंगडें ठेवण्यांत अर्थ काय?(हालाहल पुढें येतो.)

हाला०:(मुजरा करून) युवराजांचा विजय असो!

शृगाल:काय? लष्करी शिस्तीचे आधारस्तंभ, इकडे कोणीकडे मोर्चा वळला आपला?

हाला०:महाराजांनी युवराजांना देण्याकरितां हें पत्र दिलें आहे.

शृगाल:पाहू—द्या तें इकडे.

हाला०:माफ करा. तें पत्र युवराजांचें आहे. आपलें नाही. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. एकाचे पत्र दुसऱ्याला आणि दुसऱ्याचा निरोप तिसऱ्याला सांगण्याचा माझा शिरस्ता नाही.

शृगाल:ठीक आहे. युवराजांना द्या.

हाला०:युवराजांनी या पत्राचा स्वीकार करावा. (युव० स पत्र देतो).

युव०:(पत्र घेऊन व वाचून) तुमचे महाराज या वेळीं कोठें आहेत?

हाला०:या वेळीं ते कोठें आहेत तें मी कसें सांगणार? मी पत्र घेऊन इकडे आलों त्या वेळीं ते रतिविलासमंदिरांत होते. पण आतां ते तेथेंच आहेत का दुसरीकडे निघून गेले आहेत हें मला काय माहित? राजे लोकांच्या पायाला नेहमीं भोंवरा बांधलेला असतो. म्हणून शंका येते, मी लष्करी शिस्तीचा माणूस—

युव०:समजलें.समजलें. जास्त चव्हाट वळूं नका. असेच परत जाऊन पत्र आम्हाला पोहोंचलें असें महाराजांना कळवा.आणि त्याचप्रमाणें सौदामिनी बाईसाहेबांना—

हाला०:सौदामिनी राणीसाहेबांना?—

युव०:राणीसाहेबांना नाही—बाईसाहेबांना ताबडतोब आमच्या भेटीला लावून द्या. जा.

हाला०:जशी युवराजांची आज्ञा. मी लष्करी शिस्तीचा—

युव०:हां आणखी हे तुमचें लष्करी शिस्तीचें पालुपद आमच्यापुढें वारंवार गात जाऊं नका. तुम्ही लष्करी शिस्तीचे माणुस आहांत हें आम्हाला माहित आहे.

हाला०:सरकारांची मर्जी. सरकारांचा विजय असो. (जातो).

युव०:शृगाल, काम फत्ते! —हें पत्र पहा. (पत्र त्यास देतो.)

शृगाल:(पत्र वाचून) वा: छान डाव रंगाला आला. आतां तो खात्रीनें भडकणार कांहीं तरी घोंटाळा करणार—आणि तह मोडल्याचें निमित्त करून कदंबदेश बिनबोभाट आपल्याला आपल्या घशाखालीं घालतां येणार!

युव०:आलाच पाहिजे. तेवढ्यासाठींच तर हा सौदामिनीला चिडविण्याचा सारा व्यूह आम्हाला रचावा लागला.

शृगाल:मला वाटतें आपण आतां सौदामिनीला थोंडें गोंजारण्याला सुरवात करावी.

युव०:छे—इतक्यांत नाही. राज्यदानाच्या शर्तीचा एकदांचा सोक्षमोक्ष होईपर्यंत आपण ही नागीण नेहमीं अशी खवळलेली ठेवली पाहिजे. नाहीतर ती या भडकलेल्या सैतानाला पुनः शांत करील व त्याच्याकडून तहांतील शर्ती बिनतक्रार पाळवून त्याचें राज्य त्याला परत करण्याला आपणाला भाग पाडील. तेव्हां या वेळीं तिला आपण सारखे डीवचीतच राहिलें पाहिजे. कदंबाचें राज्य कोणत्याही हालतींत आम्हाला परत द्यावयाचें नाही आणि ही सौदामिनीची ब्यादहि आम्हांस कायमची पाठीस लावून घ्यावयाची नाही. कंदर्पानें शर्त मोडली कीं राज्य घशाखाली आणि सौदामिनी फांसावर. बस्. खेळ खेलास!

शृगाल:सौदामिनीला दिलेलें युवराज्ञीपदाचे वचनहि आपल्या मनांत पाळावयाचे नाही?

युव०:बिलकुल नाही. असल्या छिनाल रांडेला मातंगयुवराजाच्या अर्ध्यासनावर बसण्याचा मान आमच्याकडून केव्हांहि मिळणार नाही.

शृगाल:युवराजांचें मन तेजस्विनीनें आकर्षित केलेलें दिसतें.

युव०:तसेंच कांहीं केवळ नाही. परंतु तिला जिकल्यावांचून आमचा खरा विजय झाला असें मनाला वाटत नाही. ही कंदर्पादि मंडळी म्हणजे केवळ एक मेंढरांचा कळप आहे. त्यांना जिकण्यांत कांहीं खरा पुरुषार्थ नाही. खरा पुरुषार्थ या वाघिणीला वेंसण घालण्यांत आहे.

शृगाल:पण ही वाघीण आपल्या जाळ्यांत सांपडेल असे मला वाटत नाही.

युव०:जाळ्यांत सांपडली नाही तर फांसावर चढेल. आम्हाला कांहीं त्या गोष्टीची मोठीशी फिकीर वाटत नाही. (सौदा० येते).

सौदा०: युवराजांनीं मला कशाला बोलाविलें?

युव०: हे कंदर्प महाराजांकडून आलेलें पत्र पहा (पत्र पुढें करतो).

सौदा०: तें मीं पाहिलें आहे. माझ्या समक्षच महाराजांनीं तें लिहिलें.

युव०: अस्सं. म्हणजे आम्हाला हुलकावण्या देण्यांत कंदर्प महाराजांना आपणहि सामील आहांत म्हणावयाचें.

सौदा०: समक्ष घडणाऱ्या प्रत्येक गोष्टींत मनुष्य सामीलच असतें असें कांही शास्त्र नाही.

युव०: अस्सें? बरें. याला उत्तर काय द्यावयाचें?

सौदा०: मी काय सांगूं? आपल्या मर्जीस येईल तें द्या.

युव०: राज्यदानसभारंभ आतां एक क्षणभरहि लांबणीवर टाकण्याची आमची इच्छा नाही. आतांपर्यंत झाला हाच विलंब मर्यादेबाहेर गेला आहे.

सौदा०: तर मग तसें कळवा महाराजांना.

युव०: पण आपली या बाबतीत सल्ला काय आहे?

सौदा०: माझी कांहींच सल्ला नाही. युवराजांना बरें दिसेल तें युवराजांनीं खुशाल करावें.

युव०: पण तें आपल्या महाराजांना रुचेल का?

सौदा०: तें तरी मीं काय सांगूं? कदाचित् रुचेल—कदाचित् रुचणारहि नाही. पण मी म्हणत्ये महाराजांच्या रुचण्या न रुचण्याची युवराजांना पर्वा करण्याचें कारण काय? महाराज जित आहेत आणि आपण जेते आहांत आणि जितांना त्यांची इच्छा असो. वा नसो जेत्यांच्या लहरीप्रमाणें नाचणें भागच आहे.

युव०: अस्सें! ठीक आहे. तर मग या पत्रांतील विनंति आम्हांला मान्य करतां येत नाही असें आपल्या महाराजांना जाऊन कळवा.

सौदा०: कळविते. पण मला वाटतें युवराजांनीं या बाबतींत पुनः एकवार नीट विचार करावा.

युव०: आपल्याला आम्ही सल्ला विचारली तेव्हां ती देण्याचा आपण मोठ्या तोऱ्यानें इन्कार केलांत. आतां आम्हाला आपल्या सल्लेची जरूर नाही. आमचा निकाल पुरा विचार करूनच आम्ही दिलेला आहे. आणि तो आपल्या महाराजांकडून बिनतक्रार अंमलांत आला पाहिजे अशी आमची आपणाला सक्त ताकीद आहे.

सौदा०:मला ताकीद आहे?

युव०:होय—तुम्हाला—सौदामिनीसाहेबांना—सक्त ताकीद आहे.

सौदा०:हें पत्र मी पाठविलेलें नाहीं—महाराजांनी पाठविलेलें आहे.

युव०:ते ठाऊक आहे आम्हाला. राजकारणाचे खेळ आम्ही कांहीं आज नव्यानेच खेळत नाहीं. असलीं पत्रें कोण सांगते—कोण लिहिते—आणि कोण पाठविते हें सारें आम्ही पुरें जाणतो. तेव्हां हें पत्र महाराजांकडून आलें असलें तरी आमची ताकीद—आमची आज्ञा—आमचा हुकुम—अंमलात आणण्याची जबाबदारी सौदामिनीसाहेब, आपल्यावर आहे. आणि तिची चोख तामिली करण्यांत आपल्याकडून थोडाहि कसूर झाला तर—बाई—साहेब—

युव०:तर काय?

युव०:तर काय हें आम्ही बोलून दाखवूं इच्छित नाहीं—वेळ आली म्हणजे तें प्रत्यक्ष करूनच दाखविलें जाईल. तूर्त एवढा इशारा मिळाला तेवढा बस आहे. तेव्हा शहाण्या असाल तर जरा बेतानें पुढें पाऊल टाका. शृगाल, चला आपण राजवाड्यांत जाऊं या.

शृगाल:जशी सरकारांची इच्छा. चलावे.—

सौदा०:शृगालराज, मला आपल्याशीं दोन शब्द बोलावयाचे आहेत.

युव०:(मध्येच) आपल्याशीं दोन शब्द बोलावयाला शृगालांना या वेळी फुरसत नाहीं. चला शृगाल चला.—

शृगाल:सरकारांनी पुढे व्हावें. मी आलोच पाठोपाठ.

युव०:छे—आपण आमच्याबरोबरच आलें पाहिजे. आमच्यासमोर ज्यांना आपल्याशीं मोकळेपणानें बोलण्याची इच्छा नाहीं त्यांना आमच्यामार्गे आपल्याशीं गुप्त खलबर्ते करण्याची संधि देण्याची आमचीहि इच्छा नाहीं. चला—आमच्या पुढें व्हा.—(दोघे जातात).

सौदा०:डाव सपशेल उलटला! कंदर्प बिथरलेला पाहून हा कांहीं नरम येईल असें वाटलें होतें. पण आतां परिणाम भलताच होणारसे दिसतें.—

२४ पद—तिलंग—त्रिताल. “बेंचनको में तो०—”

कातरन; धीट खल हा। बधेना ॥ सकल डाव मम
हाणुनि पाडी। कपट जालीं कदा फसेना ॥ धृ० ॥
प्रेम पाश गुण विफलचि ठरला ॥ कार्य—नाश भय
धाक बसविना ॥ १ ॥

(कालकूट येतो)

काल०:काय! पहार वाकली का दगड फुटला?

सौदा०:पहार वाकली—पण दगडहि फुटला नाही.

काल०:तर मग मोठाच पेंच येऊन पडला म्हणावयाचा.

सौदा०:पेंच म्हणून काय विचारतां? आतां जर आपण हरप्रयत्नानें कंपर्पाला शांत केला नाही तर आपली कांहीं घडगत नाही.

काल०:पण कंदर्प आतां शांत होणार कसा? तो तर अगदीं बेफाम झाला आहे.—

सौदा०:लढाईची दहशत पुनः घालून पहावयाची.—

काल०:मला नाही वाटत लढाईच्या दहशतीचा कांहीं उपयोग होईलसें.

सौदा०:नाहीं तर नशीब आपलें. जें व्हावयाचें असेल तें होईल.

काल०:(हळूच) येथून पाय काढावयाचा असेल तर अजून सवड आहे.

सौदा०:छे पाय काढण्याचें नांव घेऊं नका. काय सोक्षमोक्ष व्हावयाचा असेल तो येथेंच होऊन जाऊं द्या.

(शशु० व पशु० येतात).

शिशु०:सरकार—सरकार चला. महाराजांची तब्येत या वेळीं अगदी थंड झाली आहे.—

सौदा०:थंड झाली आहे?

पशु०:भोलेनाथ! अगदीं थंडगार झाली आहे.

शिशु०:दारूच्या आगेनें रागाची आग आम्हीं अगदीं पार विझवून टाकली आहे.

पशु०:भोलेनाथ! काट्यानें काटा काढून टाकला आहे!

शिशु०:आतां सरकारांनीं नुसती मलमपट्टी लावली कीं काम सोळा आणे फत्ते.

पशु०:तेव्हां तवा तापला आहे तोंवर सरकारनी त्यावर तडाख्याने त्या आपल्या रोट्या भाजून घ्याव्यात हेंच—भोलेनाथ!

सौदा०:चला, कालकूट, नशिबाची परीक्षा एकदांची पाहून टाकूं.

शिशु०:मी येऊं सरकार?

सौदा०:नको.

शिशु०:जशी सरकारांची आज्ञा.

पशु०:आणि मी भोलेनाथ?

सौदा०:तुंही नको.

पशु०:जसा सरकारांचा हुकुम.

सौदा०:चला.—कालकूट. (काल० व सौदा० जातात.).

शिशु०:हो. भोलेनाथ—आतां कोणीकडे पल्ला?

पशु०:आतां शृगाल राजांकडे. काशीची गंगा रामेश्वराला आणि रामेश्वरचा सागर काशीला. भोलेनाथ!

पशु०:आणि शृगाल राजाकडे जाऊन करावयाचें काय?

पशु०:चुगल्या! दुसरा धंदा कोणता आहे आपल्याला? भोलेनाथ?

शिशु०:हें पहा तुझा हा धंदा निव्वळ सट्टेबाजी आहे. केव्हां आंगलट येईल याचा कांहीं नेम नाही.

पशु०:अं आला तर आला. नशिबावर जबरदस्ती करू पहाणाऱ्या मर्दानी असे भिऊन नाहीं चालत. अरे, हें जीवित म्हणजेच एक जंगी जुगार आहे. साधली तर दिवाळी नाहीतर—भोलेनाथ!

शिशु०:मला तर बाबा या उपद्रव्यापांत होळीचीच भीति वाटते.

पशु०:असा भागुबाईसारखा डरतोस काय मर्दा? आपल्यासारख्या नंग्या फटिंगांना होळी आणि दिवाळी दोन्ही—भोलेनाथ! आपल्याला नाहीं आगा—नाहीं पिच्छा. मग एवढी फिकीर हवी कशाला? साधलें तर काम, नाही तर सटक सिताराम! चल—एकाद्या रणभीरूप्रमाणें. ऐनवेळीं असा अवसानघात करूं नकोस. माझ्यावर विश्वास ठेव. “सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज”. मी सर्व होळीदिवाळींतून तुला बिनहरकत पार पाडतो. डरूं नकोस—घाबरूं नकोस—आणि कचरूंहि पण नकोस. अरे, “हिंमत मर्दा तो मदत खुदा!”—भोलेनाथ. (त्याला ओढून घेऊन जातो).

प्रवेश तिसरा

(कदंब राज्यसभा. दरबार भरला असतां कंदर्प, सौदा०, कालकूट इत्यादि प्रवेश करतात. खडी ताजीम होतें. कंदर्प सिंहासनावर बसावयास जातो. परंतु सिंहासनाजवळ जातांच थबकून उभा रहातो).

सौदा०:हें काय? महाराज थांबलें कां?

कंदर्प:सौदामिनी, महाराज प्रतापादित्यांच्या या परमपवित्र आणि परमश्रेष्ठ सिंहासनास स्पर्श करण्याची पात्रता माझ्यासारख्या गुलामगिरीस हपापलेल्या नादान नामर्दाच्या अंगीं आहे असें तुला वाटते का?

सौदा०:आजच्या प्रसंगीं कांहींहि गडबड करावयाची नाही असें महाराजांनीं मला वचन दिलेलें आहे.

कंदर्प:वचन दिलें आहे खरें पण या सिंहासनावर पाऊल ठेवण्यास मला धैर्यच होत नाही. त्याच्याकडे नजर फेंकलीं कीं महाराज प्रतापादित्यांची मूर्ति त्यावर विराजमान झालेली व क्रोधाविष्ट दृष्टीनें माझ्याकडे पहात असलेली मला दिसूं लागते.

सौदा०:एखाद्या धर्मभोळ्या अडाणी अजागळाप्रमाणें कांहीं तरी खुळचट कल्पना डोक्यांत घेणें महाराजासारख्या सुज्ञास शोभत नाही. हं धरावा माझा हात आणि चढावें वर. आपण सिंहासनावर पाऊल ठेवतांच प्रतापादित्यांची मूर्ति आपल्याला आसन मोकळें देतें कीं नाही तें मी पहात्ये. (त्याला हात धरून सिंहासनावर बसविते). कालकूट आता दरबाराला सुरुवात करा.

काल०:जशी राणीसरकारांची आज्ञा. (सभेस उद्देशून) कादंब राजसभेंतील मान्यवर सभासद हो, आजचा खास दरबार कोणत्या कार्यासाठीं भरविण्यांत आला आहे हें आपणा सर्वास विदितच आहे. कादंब—मातंगामध्ये नुकताच झालेल्या तहान्वयें दिग्विजयी मातंग युवराजांच्या पदरांत कादंब राज्याचें दान कदंबाधिपतीकडून आजच्या दरबारांत टाकण्यांत येणार आहे. तेव्हां कदंबेश्वराकडून होणाऱ्या या थोर राज्यदानाला आपणा सर्वांची अखेरची संमति कदंबेश्वरांना पाहिजे आहे. आणि आपणांकडून ती आनंदानें दिली जाईल असा कदंबेश्वरांना दृढ विश्वास आहे.

सभा०:आमची पूर्ण संमति आहे. —

कंदर्प:(एकदम उभा राहून) थांबा—कदंब राजदरबारांतील मान्यवर सभासद हो, थांबा. आजच्या राज्यदानाला आपली अखेरची संमती देण्यापूर्वी चांगला विचार करा. आजचें हें राज्यदान म्हणजे तुमच्या स्वातंत्र्याचें—तुमच्या सर्वस्वाचें दान आहे. या दानाचें उदक तुम्ही मातंग युवराजांच्या हातावर एकवार सोडलेंत म्हणजे यावज्रन्म तुम्हाला परक्यांच्या गुलामगिरींत रखडत रडत पडावें लागेल हे लक्षांत ठेवा.

सौदा०:सरकार—सरकार—हें काय? या वेळीं असें भलतेच बोलणें चांगलें का?

कंदर्पः पण यांत वाईट काय आहे? मी या लोकांचा राजा आहे आणि त्यांच्या कृत्याचे परिणाम काय होतील हे त्यांना नीट समजावून देणे हे माझे कर्तव्य आहे.

सौदाः तें सारें खरें. पण आपलें कर्तव्य बजावीत असतां माणसानें सत्याचा अपलाप करणें युक्त नाहीं. आजचें राज्यदान म्हणजे कादंबांच्या सर्वस्वाचें संरक्षण आहे. मान्यवर सभासद हो, आजच्या राज्यदानाची शर्त काय आहे ती आपण जाणत आहांत ना? कादंबांचें राज्य कादंबांना परत करण्याच्या शर्तीवर आज हे राज्यदान केलें जात आहे आणि ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे आजच्या राज्यदानाला राज्यदान हें नांव न देता राज्यसंपादन हेंच नांव देणें योग्य आहे. मातंगयुवराजांनीं आपल्या पराक्रमानें आपलें राज्य पूर्वीच जिंकून घेतलें आहे—तेव्हां आतां त्यांना तें आपण दान तें काय करणार? आजचा खरा समारंभ म्हणजे आपल्या हातून गेलेलें राज्य शांततेच्या आणि गोडीगुलाबीच्या मार्गानें परत मिळविण्याचा आहे. गमावून बसण्याचा नाहीं.

सभाः बरोबर—बरोबर—राणीसाहेबांचें म्हणणें तंतोतंत बरोबर आहे. म्हणूनच या राज्यदानाला आम्ही पूर्वी आपली संमति दिलेली आहे आणि आजहि देत आहोंत.

कंदर्पः (मध्येंच) सभासदहो, स्वतःच्या पराक्रमानें कमाविलेलें राज्य पहिल्यानें परक्याच्या पदरांत टाकून नंतर त्यानें दिलेल्या भिक्षेवर संतुष्ट होणें हें कदंबाच्या आजवरच्या पराक्रमाला व लौकिकाला कमीपणा आणणारें आहे असें आपणाला वाटत नाही काय?

सभाः वाटतें जर वाटते. पण या गोष्टीचा विचार यापूर्वीच व्हावयास पाहिजे होता. आतां त्याचा कांही उपयोग नाहीं.

कंदर्पः उपयोग नाहीं? कां उपयोग नाहीं? या लांछनास्पद दुष्कर्मापासून आपण अजूनही परावृत्त होऊं शकतो. आणि तहनाम्यांतील राज्यदानाची शर्त धुडकावून देऊन आपला अधःपात टाळूं शकतो.

सौदाः छे—तें आतां मुळीच शक्य नाहीं. एकवार पूर्ण विचारपूर्वक मान्य केलेली शर्त आतां ऐनवेळी मोडणें म्हणजे मातंगेश्वराविरुद्ध युद्ध पुकारणें आहे; आणि आजच्या बिकट परिस्थितींत मातंगेश्वराशीं युद्धास उभें रहाणें म्हणजे आपण होऊन आपल्या हातानें आपल्या मानेवर सुरी चालविण्यासारखे आहे.

सभाः बरोबर—बरोबर. अगदीं बरोबर. आजचा प्रसंग युद्धाला मुळीच अनुकूल नाहीं. युद्धाची वेळ पूर्वीच निघून गेली. आणि त्या वेळी जर सरकारांनी युद्धाचा निश्चय कला असता तर कदंब राजसभेनें त्यास मोठ्या आनंदानें आपला पाठिंबा दिला असता. पण त्या वेळी सरकारांनीं माघार घेतली—हार कबुल केली व मातंगांशी तह केला. तेव्हां आतां महाराजांनीं तहांतील शर्तीवरहुकुम अखेरपर्यंत वागलेंच पाहिजे. नाहीं तर असत्यवादी अधर्माचारी म्हणून साऱ्या जगांत कदंबाची अपकीर्ति होईल.

कंदर्पः तर मग या राजसभेंत मला एक क्षणभरहि थांबावयाचें नाहीं. सभासदहो, या क्षणापासून मी तुमचा राजा नाही व तुम्ही माझे प्रजाजन नाहीं. आणि या सिंहासनाचा स्वामी म्हणून त्यावर बसण्यास

यापुढे मी तयार नाही. (सिंहासनाखाली उतरून) घ्या. हे सिंहासन आणि हा राजमुगुट मी तुमच्या स्वाधीन करतो—तो घ्या आणि वाटेल त्या चोराच्या खुशाल हवाली करा. माझा आतां त्याच्याशी कांहीं एक संबंध राहिला नाही. (राजमुगुट काढून सिंहासनाच्या पायरीवर ठेवतो व जाऊं लागतो. कालकूट त्यास आडवा होतो).

काल०:सरकार—सरकार—हें काय करीत आहांत आपण?

कंदर्प:महाराज प्रतापादित्यांच्या पुत्राला शोभेल तेंच मीं करीत आहे. ज्या सिंहासनापुढें नांक घासतां घासतां मातंगेश्वराच्या नाकाचा शेंडा पार झिजून गेला तो सिंहासन आज त्याच्याच नालायक पुत्राच्या पायाखालीं तुडविलें जात असलेलें मुकाट्यानें पाहणें मला शक्य नाही. चला दूर व्हा.—माझा रस्ता मला मोकळा करा.—मला जाऊं द्या—.

सौदा०:नाहीं. आपल्याला येथें थांबलें पाहिजे व राज्यदानाची शर्त पुरी केली पाहिजे.

कंदर्प:मी राजसिंहासन—राजमुगुट आणि राज्य तुमच्या स्वाधीन केलें आहे. तेव्हां आतां तहनाम्यांतील शर्ती पुऱ्या करण्याची जबाबदारी तुमच्या शिरावर आहे—माझ्या शिरावर नाही.

सौदा०:छे असले लपंडाव मुळींच चालणार नाहीत. राजसभेची इच्छा नसतां आपण मातंगांचा तह राजसभेवर लादला आहे. तेव्हां त्याची पूर्तता होईपर्यंत आपणांस सिंहासनाचा त्याग करतां येणार नाही—राजमुगुटाचा त्याग करितां येणार नाही आणि राजसभेचाहि त्याग करतां येणार नाही. महाराजांना मी हात जोडत्यें—पदर पसरत्यें. असा आततायीपणा महाराजांनीं करूं नये. त्यापासून काडीचाहि लाभ व्हावयाचा नाही. उलट आपली स्वतःची आणि आपल्या राष्ट्राची अतोनात हानि मात्र होईल. (त्याला अडविते. इतक्यांत एक लष्करी अंमलदार प्रवेश करतो).

अंम०:सरकार, युवराजांची स्वारी राजवाड्यांतून निघाली असून अर्ध घटकेच्या आंत राजसभेच्या महाद्वारीं येऊन दाखल होईल असा सेनापतींचा संदेश आला आहे.

सौदा०:प्रधानजी आपण महाद्वारावर युवराजांचें स्वागत करण्यास जा.

काल०:महाद्वारावर स्वतः महाराज—

सौदा०:महाराज राजसभेंत स्वागत करतील. तुम्हीच महाद्वारावर जा.

काल०:जशी राणीसाहेबांशी आज्ञा (जातो).

कंद०:सौदामिनी, मी युवराजांचें राजसभेंत स्वागत करण्यास तयार नाही.

सौदा०:(रागानें) महाराज, बस्. पुरे झाला हा प्रकार. मुकाट्याने तो मुगुट मस्तकावर धारण करून युवराजांच्या स्वागताला तयार व्हा. आतांपर्यंत आम्ही आपली फार गय केली. पण यापुढें आम्हाला

तसें करतां येणार नाही. तहांतील शर्तीप्रमाणें आपल्या हातून राज्यदान झालेंच पाहिजे. ते आपणास प्राणांतीही चुकवितांयेणार नाही. राज्यदान झाल्यानंतर वाटल्यास आपण राज्याचा लोभ सोडून वाटेल तिकडे खुशाल निघूनजा. मी, कालकूट अगर ही राजसभा आपल्या मार्गांत आडवे येणार नाही. पण त्यापूर्वी राज्य सोडून जाण्याचा आपण हट्ट धराल तर आम्ही आपणास तत्काल कैद करून युवराज दरबारांत येतांच राजद्रोही गुन्हेगार म्हणून त्यांच्या स्वाधीन करूं. कमी करणार नाही. लक्षांत ठेवा.

कंद०:काय? तुम्ही मला कैद करणार!

सौदा०:होय. कैद करूं एवढेंच नव्हे तर आपण अधिक गडबड कराल तर आपणास आपल्या प्राणासहि मुकावें लागेल हें खूप समजून असा. या वेळी आपल्यावर कोणतीही दया दाखविली जाणार नाही. तेव्हां चला—आतां एकेक क्षण लाख मोलाचा आहे. विलंब लावूं नका.— (मुगुट हातांत घेऊन). मुकाट्यानें हा मुगुट मस्तकावर धारण करा आणि राजसभेंत युवराजांचें स्वागत करण्यास तयार व्हा. (मुगुट त्याच्या मस्तकावर ठेवते. इतक्यांत पडद्यांत युवराजाचा जयघोष होतो).

कंद०:तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार आहे हा!

सौदा०:चुप. वेडावांकडा एक शब्द तोंडांतून निघतां कामाचा नाही. हंसत मुखानें गोड शब्दांत सारा प्रसंग पार पडला पाहिजे.

कंद०:ठीक आहे. पाहतो प्रयत्न करून. (जयजयकारांत कालकूट, युवराज, शृगाल, शिशुपाल, पशुपाल इत्यादि प्रवेश करतात).

युव०:(चोहोंकडे पाहून स्वगत) काय? येथें भयंकर वादळ भडकलें आहे अशी शिशुपाल पशुपालांनीं आणलेली बातमी खोटीच की काय?

सौदा०:(हळूच) हं महाराजांनी पुढें होऊन नम्रपणानें युवराजांचें स्वागत करावें.

युव०:(स्वगत) बातमी खोटी असणें शक्य नाही. पण मग येथें एकाएकीं एवढी शांतता कशी उत्पन्न झाली?

कंद०:(हळूच पुढें सरून) कदंब राजसभेंत मातंग युवराजांचें स्वागत असो!

युव०:(हंसून) कदम्वेश्वराचा सदा सर्वदा विजय असो! (स्वगत) समजलो. सौदामिनीनें अखेरीस आमच्यावर मात केली. आमचा डाव सपशेल फसला!

सौदा०:युवराजांचें कुशल आहे ना?

युव०:होय परमेश्वरकृपेनें सर्व ठीक आहे. आपलें कसें काय चाललें आहे?

काल०: युवराजांच्या मेहेरबानीने सर्वांचे उत्तम चाललें आहे.

युव०: (स्वगत) छे. हें चिन्ह काही ठीक दिसत नाही. आजची संधि हातची गेली कीं सारें कारस्थान फुकट गेलें. माझ्या अकलेची परीक्षा लागली.

सभा०: युवराजाच्या शुभागमनानें कादंबराजसभेला महदानंद झाला आहे.

युव०: आम्ही कादंबराजसभेचें अत्यंत आभारी आहोंत. (स्वगत) बस्. तें कांही नाही. आज या ठिकाणीं भडका हा उडायलाच पाहिजे.

सौदा०: कां? युवराज कसला विचार करीत आहेत?

युव०: विचार? विचार असा कांहीं विशेष नाही. या आपल्या वैभवसंपन्न राजसभेत पाय टाकल्यापासून आम्हाला आपल्या बाळपणांतील एका विलक्षण प्रसंगाचें वारंवार स्मरण होत आहे. प्रतापादित्यांनीं आमच्या वडिलांना कुंडलच्या लढाईत पराभूत करून आपला बंदिवान् म्हणून या राजसभेत आणलें असतांना आम्हीहि त्यांच्या समागमें होतो. त्या वेळीं आमचें वय कांहीं फार नव्हतें. पण त्या वेळीं या ठिकाणीं जो भेंसूर व भयंकर देखावा आमच्या दृष्टीस पडला तो अजूनहि आमच्या डोळ्यांपुढें जशाचा तसा दिसत आहे. प्रतापादित्य या समोरच्या रत्नजडित सिंहासनावर दिग्विजयी जेत्याच्या डौलानें विराजमान् झालेले होते. जवळ कंदर्प महाराजांची बालमूर्तिहि मोठ्या ऐटीनें वीरासन ठोकून बसली होती. आम्हां उभयतां पित्रापुत्रांना लढाईतील कैदी म्हणून या सिंहासनासमोर उभे करण्यांत आलें. त्या वेळीं आम्हा पित्रापुत्रांकडे तुच्छतादर्शक उन्मत्त नजरेनें पाहून प्रतापादित्य विजयी जेत्याच्या दिमाखानें मोठ्यानें हांसले. कंदर्पाची बालमूर्तिहि त्यांच्याबरोबर आम्हांकडे पाहून पाहून हांसत होती. प्रतापादित्यांची हृदयाचा भेद करणारी ती दुष्ट दृष्टि आणि उपहास दर्शविणारे तें निर्दय हास्य आठवलें कीं—

सौदा०: (मध्येच) युवराजांनीं आजच्या शुभ प्रसंगीं असल्या दुःखदायक गतगोष्टींच्या स्मरणानें आपल्या जिवाला निष्कारण त्रास करून घेऊं नये.

युव०: बरोबर आहे. बाईसाहेबांचें हें म्हणणें अगदी बरोबर आहे. परंतु खरें पाहिलें तर स्मरणानें आजच्या मंगल प्रसंगीं आमच्या चित्ताला विषाद वाटत नसून हर्षच होत आहे. कांहीं कालापूर्वी ज्या ठिकाणी आम्ही लाजेनें व दुःखानें खालीं माना घालून केविलवाण्या नजरेनें जमिनीकडे पहात पामराप्रमाणें उभे होतो त्याच ठिकाणी आज उन्मत्तपणानें आम्हाला हांसणारे—आमचा उपहास करणारे आमचे कट्टे दुस्मान् आमच्यामोर तेजोहीन होत्साते लजेनें मान खालीं घालून—पण जाऊं द्या. आजच्या शुभ प्रसंगीं आम्ही आपल्या पूर्व अपमानाचें व अप्रतिष्ठेचें स्मरण करणें जसें उचित नाही तसेंच पराभवानें लाचार होऊन आपलें मित्रत्व संपादन करण्यास उत्सुक असलेल्या आपल्या बलहीन व तेजोहीन अशा लज्जाकुल शत्रूच्या लज्जास्पद अपमानाचीव अप्रतिष्ठेची त्यास जाणीव करून देणेंहि आमच्यासारख्या दिग्विजयी वीराला युक्त नाही. वार करावयाचा झाला तरी जिवंतावर करावा. मेल्यावर वार करण्यांत शूरांना भूषण नाही.

कंदर्पः(स्वगत) संतापानें मस्तक फिरु लागलें!

सौदा०:महाराजांनीं युवराजांचा हात धरून त्यांना सिंहासनावर बसवावें.

युव०:(स्वगत) नमनाचाच बाण पण चांगला वर्मी झोंबल्यासारखा दिसतो. ठीक आहे. आतां पुढचें मैदान क्षणांत खुलें करून टाकतों साफ!

कंदर्पः(हात पुढें करून) यावें युवराजांनीं—

सौदा०:युवराजांनीं महाराजांचा हात धरून सिंहासनावर चढावें.

युव०:जशी बाईसाहेबांची इच्छा! (कंदर्पाचा हात धरून) आपला हात असा गरम कां लागतो? आपली प्रकृति ठीक नाही काय?

सौदा०:प्रकृति ठीक आहे.

युव०:समजलों. आपलें सिंहासन आपल्या कट्ट्या दुस्मानाच्या पायांखाली तुडविलें जात असलेलें पाहून कोणत्याहि स्वाभिमानी शूर पुरुषाची प्रकृति थोडीबहुत गरम ही होणारच. परंतु कंदबेश्वरांनीं त्याबद्दल चित्तास विषाद मानून घेऊं नये. एका कार्लीं आम्हीं रडत होतो आणि आपण हंसत होतां. आज आम्हीं हंसत आहोंत—आपणावर रडण्याची पाळी आली आहे. झालें. फिटसफीट झाली. त्यांत मनास लावून घेण्यासारखें कांहींच नाही. गर्वाचें घर एक दिवस खालीं हें झालें पाहिजे हा ईश्वरी नियमच आहे.

कंदर्पः(स्वगत) या उद्दाम माणसाचे हे मर्मभेदक शब्द माझा संताप अधिकाधिक चेतवीत आहेत. (युवराजास सिंहासनावर बसवितो. जयजयकार होतो).

युव०:(सिंहासनावर बसल्यावर) (स्वगत) बाण वर्मी झोंबतात. पण ज्वालामुखीचा अजून स्फोट होत नाही. काय करावें? सौदामिनीनें दाढ पक्की बांधलेली दिसते. (उघड) कंदर्प, बाईसाहेब आणि मान्यवर सभासदहो, आपणहि आपल्या आसनावर बसा. शृंगारराज, ज्या सिंहासनाने उन्मत्तपणानें महाप्रभावशाली राजराजेश्वर मातंगाधिपतींचा हरघडीला मानभंग केलेला आहे त्या सिंहासनाला पायांखालीं तुडवून त्यावर मातंगेश्वरांचा अतुल पराक्रमी पुत्र—मातंगाचा दिग्विजयी युवराज—आज जेता या नात्यानें आस्वढ झाला हीं मंगल वार्ता या क्षणीं दूतांच्या हस्ते मातंग राजधानीस पाठवा. म्हणजे ती ऐकून सूडासाठी रात्रंदिवस तळमळत असलेल्या मातंगेश्वराला व मातंग प्रजाजनाना परमहर्ष होईल व ते आम्हाला आपले शुभाशीर्वाद पाठवतील.

सौदा०:(स्वगत) युवराजांचे शब्द घात करणारसें दिसतें. तेव्हां आतां हा प्रसंग झटपट आटोपतां घेतला पाहिजे. (कंदर्पास उघड) महाराजांनीं आतां आपल्या मस्तकावरचा मुगुट काढून युवराजांच्या चरणीं अर्पण करावा.

कंदर्पः(स्वगत) काय करावें? कांहीं सुचत नाही. मनाचे लगाम तुटत चालले—संताप अनावर होऊं पहात आहे. वाटतें कमरेची तरवार काढून या चांडाळाच्या छातींत खुपसावी आणि या राज्यदानाच्या अभद्र नाटकाचा येथेंच एकदम शेवट करून टाकावा!

कालः(कंदर्पसि) सरकार असे स्तब्ध कां उभे राहिले आहेत?

कंदर्पः(अनावर संतापानें) स्तब्ध कां उभा राहिलो आहे? कालकूट, या उन्मत्त युवराजाच्या तोंडचे उद्दाम शब्द तुमच्या कोणाच्याच कानांवर जाऊन आदळले नाहीत काय?

युवः(उसळल्यासारखे दाखवून) काय? उन्मत्त युवराज! उद्दाम शब्द! —सौदामिनी बाईसाहेब—

सौदाःयुवराजांनीं शांत असावें. भूतकालाची आठवण युवराजांना टाळतां आली नाही—तशीच वर्तमानकालाची जाणीव महाराजांनाहि टाळतां येत नसल्यास त्यांत विशेष काय आहे? मनुष्यस्वभावाचा हा साहजिक धर्मच आहे. (कंदर्पास) महाराज, हा वेळ चित्तवृत्ति क्षुब्ध होऊ देण्याचीं नाही. युवराज कांहीं बोलले तरी तें महाराजांनीं या वेळीं शांतपणानें ऐकून घेतलें पाहिजे व तहनाम्यांतील शर्ती पूर्ण करून आपल्या जबाबदारींतून मुक्त झालें पाहिजे.

कालःराणीसरकारांचें म्हणणें अगदी यथार्थ आहे. भलत्यासलत्या गोष्टींकडे लक्ष देऊन मुख्य मुद्याकडे दुर्लक्ष करणें सुज्ञास उचित नाही व इष्टहि नाही. तेव्हां सरकारांनीं मुगुट काढून युवराजांच्या पायांवर ठेवावा व आपल्या वचनांतून मुक्त व्हावें.

सभाःआम्हा सर्व सभासदांचाहि असाच अभिप्राय आहे.

कंदर्पः(स्वगत) अरेरे! —हा माणसांचा दरबार आहे का मढ्यांचा दरबार आहे! माझ्या अंतःकरणांत अग्निचा एकच डोंब उसळून गेला असतां या फत्तरांचीं अंतःकरणें बर्फाप्रमाणें थंडगार कशीं पडली आहेत! देवा—देवा—अशा मुर्दाड प्रेतांचा धनी करण्यापेक्षां तूं मला उकिरड्यावर लोळणारें गाढव बनविलें असतेंस तरी त्यांतसुद्धां मी आनंदच मानिला असता. हरहर! कोण ही माझी दुर्दशा!

युवः(स्वगत) आतां आणीबाणीची वेळ आहे. या वेळीं आपल्या वाणीची धार बोथटूं देतां कामाची नाही. आतां अवसर न देता सारखा भडिमारसुरू केला पाहिजे. (उघड) कंदर्प, शरणागतीच्या तहनाम्यावर सही करतांना ज्या निर्लज्ज मुर्दाड मनाला तिळमात्रहि शरम वाटली नाही त्यानें आतां तो तहनामा पुरा करतांना असें उज्ज्वल स्वाभिमानाचें उसनें अवसान अंगीं कां आणावें हेंच आम्हाला समजत नाही. आपण या वेळीं हा मुगुट आमच्या पायांवर अर्पण केला नाही तर तो आपल्या मस्तकावरून कोलमडून आमच्या पायाशीं येऊन पडणार नाही अशी का आपली कल्पना आहे? आमच्या डोळ्याच्या एका इषान्याबरोबर तो मुगुटच काय पण तो धारण करणारें हें चढेल मस्तकसुद्धां या आमच्या पायांवर लोटांगण घालीत येईल हें खूप समजून असा.

सौदाः(स्वगत) काय करावें? युवराज आज फारच बेताल बोलूं लागले आहेत. त्यांना आतां दाबलेंच पाहिजे. नाही तर येथें भलताच प्रसंग ओढवल्यावाचून राहणार नाही. (उघड) विजयानंदानें बेहोष

झाल्यामुळे युवराजांच्या वाणीचा तोल सुटत चालला आहे, हें युवराजांच्या लक्षात आलेलें नाहींसें दिसतें. युवराजांनीं जरा शांत व्हावें. म्हणजे सर्व गोष्टी सुरळीतपणें पार पडतील. (कंदर्पास) महाराजांनीं कालाचा व्यर्थ अपव्यय करून निकरावर प्रसंग आणूं नये. युवराजांच्या पायांवर मुगुट वाहण्याशिवाय महाराजांना आतां सुटका नाहीं.

कंदर्पः(विचार करून) ठीक आहे. तुम्हा सर्वांची तशीच इच्छा आहे तर हा मी आपला मुगुट युवराजाच्या पायांवर वहातो आणि तहांतील अखेरची शर्त पुरी करून आरंभिलेल्या पातकाची परिसमाप्ति करतो (मुगुट युवराजाच्या पायांवर ठेवतो).

सौदा०:(स्वगत) आतां जीव खालीं पडला. देव करो आणि मुगुट परत घेण्याची बुद्धि याला न होवो! म्हणजे माझे काम झालें!

कंदर्पःसभासदहो, आतां मी तुमच्या ऋणांतून सर्वस्वी मुक्त झालो आहे. यापुढें मी तुमचा कोणी नाहीं—तुम्ही माझे कोणी नाहीं आणि मी आतां कोणांचे कांहीं देणें लागत नाहीं. (सिंहासनाखालीं उतरून लागतो).

युव०:(स्वगत) पुनः डाव उलटला. आतां काय करावें?

सौदा०:(कंदर्पास) महाराज, खालीं कशाला उतरतां? आपण आपली शर्त पुरी केलीत. पण युवराजांनीं आपली शर्त अद्यापि पुरी केलेली नाहीं.

कंदर्पःमला युवराजांच्या शर्तीशीं काय करावयाचें आहे? माझा आतां कोणाच्याही शर्तीशीं कांहींहि संबंध उरलेला नाहीं.

सौदा०:नाहीं कसा? हा मुगुट आपला आहे—हें सिंहासन आपलें आहे; आणि तहनाम्यांतील शर्तीप्रमाणें तें आपणांस आतां परत मिळणार आहे.

कंदर्पःशत्रूनें घातलेली भीक म्हणून माझा मुगुट आणि माझे सिंहासन मला परत नको आहे. हा राजमुगुट फिखून माझ्या मस्तकावर तळपूं लागावयाचा असेलच तर तो माझ्या पराक्रमाचें चिन्ह म्हणूनच तळपूं लागेल. नाहीं तर मला त्याची पर्वा नाहीं. दुस्मानाच्या दयेचें लांछन म्हणून निर्लज्जपणाच्या डौलानें तो या मस्तकावर मिरविण्यापेक्षां हें मस्तक यावज्जन्म उघडें राहिलें तरीहि त्यांत मला आनंदच होईल. (खालीं उतरतो).

युव०:(स्वगत) हो—आतां असेंच. (उघड) थांबा—कंदर्प, थांबा. तुम्हाला हा राजमुगुट—हें राजसिंहासन आणि हें राज्य परत घ्यावयाचें नसेल तर खुशाल घेऊं नका. आम्ही तुमच्या ऐवजीं तें दुसऱ्या कोणासहि देऊं व आपल्या वचनांतून मुक्त होऊं. परंतु तुम्हाला आमच्या हस्तें राज्य घ्यावयाचें नसलें तरी या मातंग युवराजाच्या पायाशीं मातंग राजनिष्ठेची शपथ तुम्हाला केली पाहिजे व आपली तरवार मातंग राजसेवेस वाहिली पाहिजे.

कंदर्प:काय? मातंग युवराजाच्या पायाशीं मातंग राजनिष्ठेची शपथ? आणि मातंग राजसेवेंत माझीं तलवार अर्पण! छे—हें तर आतां कालत्रयीं घडावयाचें नाही.

युव०:काय? कालत्रयीं घडावयाचें नाही?

कंदर्प:नाहीं—नाहीं कालत्रयीं घडावयाचें नाही. परक्यांच्या पदरांत राज्य टाकून मी राज्यहीन झालो असलो तरी स्वातंत्र्यहीन होण्याचीं माझी इच्छा नाही. आणि (तलवारीला हात घालून) ही स्वातंत्र्याची अधिष्ठात्री देवता माझ्या कमरेस विळखा घालून बसली आहे तोंवर माझ्यापासून माझे स्वातंत्र्य हिरावून घेण्याची कोणाचीहि प्राज्ञा नाही.

युव०:कंदर्प, तुमच्यापासून तुमचें राज्य हिरावून घेणारा पराक्रम तुमचें स्वातंत्र्य धुळीस मिळवावयाला असमर्थ आहे असें तुम्हीं समजूं नका.

कंदर्प:असें असेल तर त्या पराक्रमाचें सामर्थ्य मला आतां अजमावून पाहिलेंच पाहिजे. हें उन्मत्त युवराजा, ऐक—ऐक—मी काय सांगतो तें नीट लक्षपूर्वक ऐक—तुझ्या पायाशीं मातंग राजनिष्ठेची शपथ करण्यास तर हा कंदर्प तयार नाहीच नाही; पण एवढेंच नव्हे तर एक दिवस या सिंहासनावरून तुला ओढून काढून—बोकडाप्रमाणें बुकलून तुझा प्राण घेऊन हें सिंहासन मातंगांच्या गुलामगिरीतून सोडविल्यावाचूनहि मी राहणार नाही हें तूं समजून ऐस.

युव०:(चवताळून) सभासदहो, ऐका—ऐका. हे या उन्मत्त माथेफिरूचे उद्दाम शब्द ऐका आणि ते आपणाला मान्य आहेत का तें आम्हाला सांगा.आम्ही आतांपर्यंत फारच शांतपणा धारण केला होता. पण आतां आम्हाला शांत राहतां येणें शक्य नाही. प्रत्यक्ष आमचा प्राण घेण्याची प्रतिज्ञा आम्ही मुकाट्यानें ऐकून कशी घेणार? तेव्हां बोला—तुमच्या राजाच्या या आततायी कृतीला तुमची संमति आहे का, बोला.

सभा:नाहीं—नाहीं.मुळीच नाही. युवराजांच्या पायाशीं राजनिष्ठेच्या शपथा घेण्यास व आपलें तनमनधन मातंगेश्वरांच्या सेवेस अर्पण करण्यास आम्ही अत्यंत लीनतापूर्वक तयार आहोंत (तरवारी काढून मुजरा करतात).

युव०:कंदर्प, तुमच्या राजसभेकडून आम्हाला मिळालेलें हें राजनिष्ठेचें आश्वासन तुम्हाला ऐकूं आलें का? पहा—अजूनही विचार करा—आणि आतां उच्चारलेले राजद्रोही शब्द परत घेऊन आमच्या पायाशीं मातंग राजनिष्ठेची शपथ वहा. आम्ही तुम्हांस तुमच्या सर्व अपराधांची क्षमा करण्यास तयार आहोंत.

कंदर्प:आपल्या क्षमेची मला बिलकूल पर्वा नाही. माझा निर्धार एकदां कायम झाला तो झाला. यापुढें तुम्हीं माझे दुस्मान आणि मी तुमचा दुस्मानच रहाणार; आणि आपणा दोघांपैकीं कोणी तरी एक पुरा धुळीस मिळेपर्यंत आपलें शत्रुत्व सारखें भडकत जाणार.

युव०:तर मग कालकूट, या बदमाष बंडखोराला एकदम कैद करा.

कंदर्पः(तरवार उपसून) या—कोण मला कैद करण्याकरितां येणार ते या. हा पहा—मी तुम्हां सर्वासमक्ष या राजसभेंतून बाहेर पडतो. ज्याची हिंमत असेल त्यानें माझा रस्ता अडवावा आणि आपल्या पराक्रमार्ची परीक्षा पहावी.

(निघून जातो.)

युव०:अडवा—धरा—पकडा त्याला.—

पडदा पडतो.

अंक तिसरा समाप्त.

अंक चौथा

प्रवेश पहिला

(स्थळ: —राजवाडा. शिशुपाल आणि पशुपाल प्र. क.)

शिशु०: काय रे आतां ही महामाया कदंबाच्या राज्याची मालकीण होणार तर एकूण?

पशु०: छे रे! तिला सुमडीला कोण राज्य द्यावयाला बसलें आहे? राज्य म्हणजे कांहीं धर्मशाळेंतलें उखळ नाही कीं वाटेल त्यानें यावें आणि खुशाल कांडत बसावें! राज्य म्हणजे तें राज्य आहे आणि तें ज्याला मिळावयाचें त्यालाच तें मिळावयाचें. भलत्या सलत्या गंगाजम्नी कुलवंतांना त्याची प्राप्ति कधींहि व्हावयाची नाही. भोलेनाथ!

शिशु०: तर मग शृगालराजांनीं तिला असें कळवावयाला आपल्याला इकडे पाठविलें तें उगीचच कां?

पशु०: उगीच कसें असेल? अरे त्यांत त्यांचा डाव आहे. राज्याची लालुच दाखवून त्यांना तिला आपल्या घाण्याभोंवतीं कांही दिवस फिरवावयाचें आहे. त्यांचा डाव साधला कीं इचा भाव उतरला. मग इला फुकट सुद्धां कोणी विचारणार नाही. भोलेनाथ!

शिशु०: तर मग युवराज तिचें पाणिग्रहण करणार आहेत ही सुद्धां शृगालराजांची थापच असली पाहिजे.

पशु०: बिलकुल थाप! एक अक्षर खरें असेल तर भोलेनाथ! अरे माझ्यासारखा फटिंगसुद्धां या उनाड मैनेला लग्नाची तर राहोच पण बिनलग्नाची बायको म्हणून सुद्धां पत्करणार नाही; मग युवराजासारख्या वैभवसंपन्न राजपुत्राची गोष्ट कशाला बोलतोस? आपला मतलब साधल्यावर ते इच्याकडे नुस्ते ढुंकून पहावयाला सुद्धां राजी होणार नाहीत हें मी तुला पैजेवर सांगतों. भोलेनाथ!

शिशु०: तर मग ही शृगालराजांची सारी लफंगेगिरीच आहे म्हणावयाची?

पशु०: नाही-शिशुपाल, ही लफंगेगिरी नाही;—हें राजकारण आहे. मुत्सद्यांच्या लफंगेगिरीला शास्त्रात राजकारण अशी संज्ञा आहे. भोलेनाथ!

शिशु०: कदंबाचें राणीपद नाही—मातंगाचें युवराज्ञीपद नाही. मग आतां या मंचकमावशीला मिळणार तरी काय?

पशु०: दुसरें काय मिळणार? हातांत हात आणि कमरेंत लाथ! भोलेनाथ!

शिशु०: अरे—अरे! दैनाच आहे तर बिचारीची!—

पशु०:दैन-आणि बिचारीची! भले शाबास! अरे, जिनें कदंबाचें एवढे प्रचंड राज्य आपल्या करामतीनें धुळीला मिळविलें ती बिचारी काय? मी तर म्हणतों कीं, या महापातकाबद्दल या तुझ्या बिचारीला रोज दिवसांतून तीन वेळां सुळावर चढविलें तरी तें सुद्धां कमीच होईल. पण जाऊं दे. मेल्याच्या आधीं सुतकाचा वाद पाहिजे कशाला? तिचें पुढें कांहीं व्हावयाचें असलें तरी तूर्त तिच्या लटक्या लग्नाचीं मंगलाष्टकें म्हणण्याचें काम शृगालराजांनीं आपणाकडे सोपविलें आहे. तेव्हां तें पहिल्यानें इमानें इतबारें उरकून टाकूं. नवरा मरो नाहीतर नवरी मरो—भटांची नजर नेहेमीं दक्षिणेवर स्थिर असली पाहिजे. बाबारे, काम चोख तर पैसा रोंख. (पाहून) अरे वा—मंगलाष्टकांचें नांव काढतांच नवरी मुलगी आपली नटून सजून बोहल्यावर दाखल. हं—हे करुणेच्या मृतसमुद्रा, आतां अंतःकरणांत उठलेल्या ढोंगी दयेच्या लाटा आवरून धरून पूर्ववत् फत्तरासारखा कठोर हो आणि शृगालांनीं दिलेल्या संथेची मनांतल्या मनांन चटकन् उजळणी करून या नवरदेवीच्या लग्नाचे मंत्र म्हणण्यास सुरवात कर. चल् हो-पुढें—तुझ्या तोंडांतून 'सावधान' निघालें कीं मी अक्षतांचा भडिमार करतो. भोलेनाथ!

(सौदामिनी प्रवेश करत्ये).

शिशु०:(मुजरा करून) राणीसरकारांचा विजय असो!

पशु०:(मुजरा करून) युवराणीसरकारांचा विजय असो!

सौदा०:कायरे मेल्यांनो, लागली का कांहीं बातमी?

शिशु०:लागली म्हणजे? लागलीच लागली. राणीसरकार धन्य आहेत!—

पशु०:युवराणी सरकार—भोलेनाथ!

सौदा०:म्हणजे?

शिशु०:म्हणजे काय? राणीसरकार राणी झाल्या!—

पशु०:राणीसरकार—युवराणी झाल्या—भोलेनाथ!

सौदा०:काय? मी कदंबाची राणी झाल्यें?—मातंगांची युवराज्ञी झाल्यें?

शिशु०:झाल्या म्हणजे होणार.—

पशु०:आणि होणार म्हणजे झाल्याच. अगदीं बेशक—बेलाशक—बेधडक झाल्याच! भोलेनाथ!

सौदा०:शृगालांनीं माझी शिफारस केली?

शिशु०:अगदीं कसून केली.—

पशु०:बिलकुल ठांसून केली—भोलेनाथ!

सौदा०:युवराजांचा राग गेला?

शिशु०:पार गेला—

पशु०:ठार झाला—भोलेनाथ!

सौदा०:अहाहा! माझा हर्ष गगनांत मावेनासा झाला!

शिशु०:आणि आमचा त्रिभुवनांत मावेनासा झाला!

पशु०:जिकडे तिकडे आनंदी आनंद—जिकडे तिकडे—भोलेनाथ!

सौदा०:शिशुपाल, पशुपाल—तुम्ही ही आनंदाची बातमी आणलीत त्याबद्दल मी तुम्हाला काय देऊं?

शिशु०:काय वाटेल तें द्या.—

पशु०:फक्त कोरडे आशीर्वाद मात्र नकोत.—बाकी सर्व भोलेनाथ!

सौदा०:तर मग आजपासून तुम्ही कदंब दरबारचे अव्वल दर्जाचे सरदार झालांत!

शिशु०:राणीसरकारांचा जयजयकार असो!

पशु०:युवराणीसरकारांचा जयजयकार असो!

सौदा०:कायरे मी कदंबाची राणी झाल्यें तर लोकांना आवडेल का?

शिशु०:यांत काय संशय? सरकार थोर आहेत.—

पशु०:चोरावर मोर आहेत.—

शिशु०:सरकार दिलदार आहेत.

पशु०:कलदारांत कलदार आहेत.—

शिशु०:असली राणी लाभावयाला सात जन्माचें पुण्य पदरीं पाहिजे.

पशु०:सात काय? सातशें जन्माचें पुण्य पदरीं पाहिजे. भोलेनाथ!

सौदा०:शिशुपाल—पशुपाल—तुम्ही आज फारच गोड बोलत आहांत!

शिशु०:गोड माणसासंबंधानें कडू कसें बोलतां येणार?

पशु०:बरोबर—अगदीं भोलेनाथ! माणूस गोड—विषय गोड—आणि बोलणारेसुद्धां गोड—मग या गोडीगोड त्रिवेणी संगमांतून गोड शब्दांचाचून दुसरें काय बाहेर पडणार? भोलेनाथ!

सौदा०:(आनंदून) अहाहा! अहाहा!! तो हर्षाचा दिवस केव्हां उजाडतो असें मला झालें आहे. तेजस्विनी फांसावर चढण्यापूर्वीं जर मला कदंब राजसिंहासनावर चढता आलें तर काय बहार होईल! तें कांही नाहीं—मातंगांची युवराज्ञी होण्याला अवकाश लागला तरी चालेल—पण कदंबाचें राणीपद मला ताबडतोब मिळालेंच पाहिजे.

पशु०:(हळूच शिशु० स एकीकडे) शिशुपाल, तट्टाणी लागली चौखुरी उडावयाला! आतां इचें तांडव पहाण्यांत मौज आहे. भोलेनाथ!

शिशु०:पण इच्या या तांडवांत आपल्याला लत्ताप्रसाद मिळावयाचा नाहीं ना?

पशु०:छेरे—इच्या तंगड्या शेंवटीं इच्याच गळ्यांत घालून आपण मोकळे होणार ही बालंबाल खात्री असूं दे. अरे ही शेर तर आपण सव्वाशेर आहोंत भोलेनाथ!

सौदा०:कायरे, आतां युवराज कोठें आहेत?

शिशु०:कां? युवराजांशीं सरकारांचें काय काम आहे?

सौदा०:मला त्यांचे आभार मानावयाचे आहेत.—

शिशु०:हां—हां—हां—हां—त्या भानगडींत सरकारांनीं इतक्यांत पडूं नये. कारण आम्ही सांगितलेली बातमी गुप्त आहे.

पशु०:आणि आमच्याकडून ती बाहेर फुटली असें जर युवराजांना कळलें तर ते आम्हाला पुनःआपल्या आसपास फिरकूं सुद्धां देणार नाहींत. भोलेनाथ!

शिशु०:तेव्हां सरकारांनीं तूर्त या बाबतींत अगदीं मौन धरलें पाहिजे.

पशु०:अगदीं एक शब्दहि कोठें बोलूं नये. या कानानें ऐकलें आणि त्या कानानें सोडून दिलें असा कोरा करकरीत कारभार ठेवला पाहिजे. भोलेनाथ!(देवल येतो):—

देवल:सरकार, युवराजांची स्वारी इकडे येत आहे.

सौदा०:तर मग—पशुपाल, शिशुपाल, तुम्ही आतां येथून चालते व्हा.

शिशु०:कां?

पशु०:आम्ही असलो तर काय बिघडलें?

सौदा०:अरे बाबांनो, येथें आतां राजकारणाची चर्चा चालणार आहे?

शिशु०:बरें मग? आम्हांला सुद्धां राजकारण समजतें.

पशु०:आणि आम्ही सुद्धां राजकारण बडबडूं शकतो. भोलेनाथ!

सौदा०:काय वात्रट आहांत रे तुम्ही!

शिशु०:हां—हां—हां—हां—अव्वल दर्ज्याच्या सरदारांचा हा अपमान आहे.—

पशु०:अव्वल दर्ज्याच्या सरदारांचा हा उपमर्द आहे—यापुढें वात्रट—फाजिल—मेल्या—जित्या असले हलके शब्द आमच्यासंबंधानें वापरणें दरबारी शिस्तीला धरून होणार नाहीं. सरदारसाहेब—जहागीरदारसाहेब अशा टोलेजंग नांवांनींच सरकारांनीं आम्हांला आतां पुकारलें पाहिजे. भोलेनाथ!

सौदा०:अस्सें? देवल, या सरदार—जहागीरदारसाहेबांना धक्के मारून बाहेर काढ पाहूं.

शिशु०:नको—नको—सरकारांनीं घुस्सा होऊं नये.

पशु०:आम्ही धक्क्यावांचून आपला रस्ता धरावयाला कबूल आहोंत. भोलेनाथ! (दोघे जातात. दुसऱ्या बाजूनें युवराज, कालकूट व शृगाल प्रवेश करतात).

सौदा०:देवल, तूंही जा. (देवल जातो).

युव०:कालकूट, न्यायसभेचा ठीक बंदोबस्त झाला?

काल०:ठीक बंदोबस्त झाला. न्यायाच्या देखाव्यांत कोणत्याहि प्रकारचा कमीपणा राहूं न देतां तेजस्विनीला देहान्त शासन देण्याचें न्यायाध्यक्षांनीं व न्यायसभेतील सभासदांनीं कबूल केलें. पैसा आणि फांस यांची करामतच अजब आहे.

युव०:न्यायमंदिरांत करावयाच्या लटक्या भांडणाच्या नाटकाचा प्रसंग नीट बसविला?

शृगाल :अगदीं बेमालूम बसविला. न्यायाध्यक्षांचा न्यायाचा कांगावा व कालकूटांचा अरेरावी धिंगाणा इतके सफाईदार वठवतील की तेजस्विनी सुटणार अशीच अखेरपर्यंत सर्वांना खात्री वाटेल आणि शेवटी सपशेल निराशा होईल.

युव०:हें भांडणाचें नाटक बेमालूम वठलें आणि आपणाला शिताफीनें लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकता आली तर चाणक्याचें कारस्थान सुद्धां आमच्या कारस्थानापुढें फिकें ठरेल. (सौदा०—स) काय? बाईसाहेब, कंदर्पाचें मन वळण्याचा रंग कसा काय दिसतो?

सौदा०:युवराज कंदर्पाचें मन वळविण्याची एवढी तसदी कां घेत आहेत मला कळत नाही. त्याच्या मूर्खपणानें कदंबाचें राज्य आयतें पदरांत पडलें आहे तें फुकटाफुकट हातांतून जाऊं देण्याची युवराजांना एवढी हौस कां?

युव०:बाईसाहेब, मातंग सम्राटाला कदंबाच्या राज्यापेक्षां स्वतःच्या यशाची अधिक चाड आहे. मातंगेश्वर दिलेलीं वचनें पाळीत नाहीं असा त्याचा जगांत दुर्लौकिक झाला तर यापुढें जगांत त्याच्यावर कोणी विश्वास ठेवणार नाही.

सौदा०:पण यांत वचनभंग कोठें आहे? आपण कादंबांचें राज्य कादंबांना परत द्यावयास तयार असतां कदंबाधिपति तें मूढपणानें लाथाडीत आहे त्याला आपण काय करणार?

युव०:कंदर्प तें लाथाडीत आहे याबद्दल तरी पुरी शहानिशा झाली पाहिजे ना?

सौदा०:पुरी शहानिशा ती आणखी काय व्हावयाची? माझ्यावर युवराजांचा विश्वास आहे ना? मी कांहीं युवराजांशीं खोटें बोलावयाची नाही. मी कंदर्पाची परोपरीनें समजूत घालण्याचा यत्न केला. परंतु तो कांहीं“दान” म्हणून राज्य परत घ्यावयाला तयार नाही.

युव०:‘दान’ हा शब्द त्याच्या कानाला कडू वाटत असला तर आम्ही ‘देणगी’ म्हणून त्याचें राज्य त्याला परत करण्यास तयार आहोंत. शब्दाबद्दल आमचें मुळीच भांडण नाही. कदंबेश्वराचें राज्य कदंबेश्वराला परत करण्याचें आम्ही आश्वासन दिलें आहे आणि तें आम्हाला पुरें करता आलें म्हणजे आम्हाला बस आहे.

सौदा०:दान काय अगर देणगी काय—अक्षरांत फरक असला तरी दोहोंचाहि अर्थ एकच. तो देणगी म्हणून सुद्धां राज्याचा स्वीकार करण्यास तयार नाही.

युव०:पाहूं या. तुमचे शब्द जेथें फोल ठरले तेथें आमच्या शब्दांना कांहीं मोल येतें कीं काय तें अनुभवून पाहूं या. त्यानें राज्यदान प्रसंगीं आमच्याशीं केलेल्या वर्तनाबद्दल आम्ही त्यास क्षमा केली आहे असें त्यास कळल्यावर तो आमच्या शब्दाला जरूर मान देईल असें आम्हाला वाटतें. क्षमा ही जगांत एक अलौकिक शक्ति आहे. तिच्या पुढें लीन होणार नाही असा प्राणी जगांत विरळा. कालकूट, जा आणि कंदर्पाला आतांच्या आतां आमच्यापुढें हजर करा. (कालकूट जातो).

सौदा०: प्रेमानें तेजस्विनीला आपण जिकलीत; आतां क्षमेनें कंदर्पाला जिकणार. ठीक आहे. होऊन जाऊं द्या हाहि प्रयोग एकदांचा. पण तेजस्विनीप्रमाणें कंदर्पाच्या बाबतींतहि आपली निराशा झाली तर पुढें काय करणार आपण?

युव०: तो मात्र प्रश्नच आहे.

सौदा०: प्रश्न कसला? आपल्याला कंदबाच्या राज्याचा लोभ नाही ना?

युव०: मुळीच नाही. कंदबाचें राज्य परत करण्याचाच आमचा निश्चय आहे. परंतु तें परत कोणाच्या स्वाधीन करावें हाच आम्हाला पेंच पडला आहे. बाईसाहेबांना जर कोणी लायक पुरुष लक्षांत असेल तर त्यांनीं आम्हाला दाखवावा, म्हणजे त्याबद्दल आम्हीं विचार करूं.

सौदा०: पुरुषांत कोणी लायक सांपडेल असें कांहीं मला वाटत नाही.

शृगाल: मग एखादी स्त्री असली तर सुचवावी.

सौदा०: सुचवावयाला कशाला पाहिजे? युवराजांना ती सहज शोधून काढतां येण्यासारखी आहे.

युव०: बाईसाहेबांचा रोंख तेजस्विनीकडे आहे कीं काय?

सौदा०: तेजस्विनी! त्या सटवीची माझ्याजवळ कवडीचीहि किंमत नाही.

शृगाल: बाईसाहेबांच्या मनांत स्वतःचेंच नांव सुचवावयाचें आहेसं दिसतें.

युव०: स्वतःचें! म्हणजे? मातंगांच्या युवराज्ञीपदाची किंमत कंदबाच्या राज्ञीपदापेक्षां बाईसाहेब कमी लेखतात कीं काय?

सौदा०: मुळीच नाही. मातंग युवराज्ञीचें पद कंदबाच्या राणीपदापेक्षां निःसंशय अधिक आहे—पण हीं दोन्ही पदे एक केलीं तर कंदब मातंगांचे ऐक्य अधिक दृढ होईल असें युवराजांना वाटत नाही काय?

युव०: खरेंच! ही कल्पनाच आमच्या डोक्यांत कधीं आली नाही. ठीक आहे. आम्हीं या सूचनेचा जरूर विचार करूं. (कालकूट व हालाहल कंदर्पास घेऊन येतात). काय? कंदर्प, तुमचें डोकें अद्यापि ठिकाणावर आलें कीं नाही?

कंदर्प: माझा मीच जेथें ठिकाणावर नाही तेथे माझें डोकें आपल्या ठिकाणावर येणार कसें?

युव०: आपणास आपल्या ठिकाणीं आणण्याची आमची उत्कट इच्छा असतां आपण आपल्या ठिकाणीं येण्यास तयार कां होत नाही हेंच आम्हाला समजत नाही.

कंदर्प:आपल्या इच्छेवर ही गोष्ट अवलंबून असल्यामुळेच माझी त्याला तयारी नाही.

युव०:आपल्या सर्व कृतापराधांची क्षमा करून आपलें राज्य आपल्यांस परत देण्यास आम्ही तयार असतां केवळ आमच्या इच्छेची सबब पुढें करून तुम्ही आमच्या देणगीचा असा अनादर करीत आहांत ना हें पाहून आम्हांला अत्यंत खेद होतो.

कंदर्प:त्याला उपाय काय? दुसऱ्याच्या देणगीचा स्वीकार करणें म्हणजे गुलामगिरीचा फांस गळ्यांत अडकवून घेणें असाच जेथें प्रसंग आहे तेथे असें वागण्याशिवाय गत्यंतरच नाही. युवराज—

२५ पद.—“अलि एवली०—”

परवशता लांछवीत वीरता ॥

स्वरिपुस्नेह करित सकल—हित—विघात ॥ धृ० ॥

मिरवितां दया। शिरिं भूषणापरी ॥

प्राप्त होत लोकिं हीन दीनता ॥ १ ॥

युव०:आपल्याला आपल्या राज्याचा वीट आला आहे कीं काय?

कंदर्प:मला माझ्या राज्याचा वीट येणें कसें शक्य आहे?

युव०:मग आपण तें परत कां घेत नाही?

कंदर्प:कारण तें राज्य माझें नाही.

युव०:काय? हें राज्य आपलें नाही?

कंदर्प:नाहीं. हें राज्य माझें नाही. जी वस्तु स्वतःच्या पराक्रमानें मी मिळविलेली नाही ती माझी नाही असेंच मी समजतो.

युव०:स्वपराक्रमानें मिळविलेल्या वस्तुंप्रमाणेंच कुलपरंपरेनें प्राप्त झालेल्या वस्तूवरही मनुष्याची सत्ता असूं शकते.

कंदर्प:कुलपरंपरेनें हें राज्य माझ्याकडे होतें तोपर्यंत त्यावर मी आपली सत्ता मानली आणि गाजविलीहि आहे. परंतु आज स्वतःच्या पराक्रमाच्या हक्कानें जसें तें मला प्राप्त होत नाही तसेंच तें आज परंपरेच्या हक्कानेंहि माझ्याकडे येत नसून माझ्या व माझ्या देशाच्या दुस्मानाची दया म्हणून तें आज माझ्या पदरांत पडत आहे, आणि दुस्मानाची दया राज्यलक्ष्मीच्या रूपानें जरी प्रगट होत असली तरी तिच्याकडे आपली आशाळभूत नजर टाकण्याला माझें मन मला सांगत नाही.

युव०:कंदर्प, पराक्रमाच्या खुळ्या कल्पनेच्या मार्गे लागून गेलेली राज्यलक्ष्मी परत येत असतां तिचा असा धिःकार करण्यानें तुम्हीं आपल्या सर्वस्वाचा नाश करून घेत आहांत हें तुमच्या लक्षांत कसें येत नाहीं?

कंदर्प:सर्वस्वनाशांत आणि परक्यांच्या दयेवर पोसल्या जाणाऱ्या पराक्रमशून्य स्वातंत्र्यहीन जीवितांत मला कांहीच फरक दिसत नाहीं.

युव०:कंदर्प, मातंगेश्वराच्या मगरमिठींत सांपडलेलें तुमचें राज्य स्वतःच्या बाहुबलानें तुम्हास परत मिळवितां येईल अशी आशा करावयाला तुम्हाला यत्किंचित् तरी कोठें जागा दिसत आहे काय?

कंदर्प:होय. पराक्रमाच्या निशेनें धुंद झालेली ही माझी दृष्टि मी जिकडे जिकडे फेंकतो तिकडे तिकडे मला आशेवांचून दुसरें कांहींच दिसत नाहीं.

युव०:हा तुमचा भ्रम आहे. स्वपराक्रमानें स्वराज्य फिरून संपादन करणें तर तुम्हाला यापुढें शक्य नाहीच— पण हा पराक्रमाचा हट्ट तुम्ही असाच चालू ठेवल्यास मातंगाधिपतीच्या बंदिवासांतून तुमची मुक्तता होणें सुद्धां तुम्हाला यावज्रान्म शक्य होणार नाहीं. मातंगांच्या बंदिवासांतून मुक्त होऊन कदंबराजसिंहासनावर तुम्हाला निष्कंटकपणें नांदावयाचें असेल तर मातंगेश्वराच्या दयेचा स्वीकार करणें एवढा एकच मार्ग तुम्हाला खुला आहे.

कंदर्प:मातंगांच्या दयेच्या आश्रयानें कदंब राजसिंहासनावर फिरून पाऊल ठेवण्यास हा कंदर्प प्राणांतीं हि तयार होणार नाहीं. कदंबाचा राजमुगुट्या कंदर्पाच्या मस्तकावर फिरून तळपावयाचा असेल तर तो पराक्रमाचें चिन्ह म्हणूनच तळपला पाहिजे. परक्यांच्या दयेचें लांछन म्हणून तो मस्तकावर कालत्रयीं तळपावयाचा नाहीं. मग या आग्रहापायीं आजन्म बंदिवासच काय पण हें मस्तक फांसावर लटकलें तरी मला त्याची पर्वा नाहीं.

युव०:तुम्ही एक वेळ सोडून दहा वेळ फांसावर लटकावयास तयार असाल. पण तुमच्या या हट्टीपणामुळें तुमच्या देशाचें किती अपरिमित नुकसान होत आहे याचा तुम्हाला कांहीं विचार करावयास नको काय?

कंदर्प:माझ्या हट्टामुळें माझ्या देशाचें नुकसान होण्याचें कारण काय? कदंबाचें राज्य कादंबांना परत देण्याची तुम्हाला जर एवढी उत्कंठाच लागलेली आहे तर तें तुम्हीं माझ्या अभावीहि त्यांना परत देऊं शकता. आणि कादंबांना या भिकेच्या शिंदोरीवर आपली गुजराण करावयाची हौस असेल तर तेहि तें सहज तुमच्यापासून घेऊं शकतात. माझ्या हट्टाची अडचण या व्यवहारांत कोठें नडते?

युव०:कदंबाधिपतीचें राज्य कदंबाधिपतींस परत करावें असा मातंगेश्वरांनीं करार केलेला आहे. कादंबांचें राज्य कादंबांना परत करावें असा करार केलेला नाहीं. मातंगेश्वर राज्य हें राजाचें धन समजतो— लोकांचें धन समजत नाहीं. तेव्हां तुम्ही हें राज्य परत घेत असाल तर तें तुम्हालाच परत मिळेल. नाहीं तर त्याचा मातंग साम्राज्यांत समावेश करणें मातंगाधिपतीस इच्छा नसतां हि निरुपायानें भाग पडेल.

कंदर्पःपडूं द्या. खुशाल भाग पडूं द्या. मला त्याची पर्वा नाही. मातंगेश्वराच कृपाप्रसाद म्हणून त्याचा स्वीकार केल्यानेहि गुलामगिरीवांचून जर दुसऱ्या कशाचाच लाभ होणें शक्य नाही तर असल्या अप्रत्यक्ष परंतु अधिक जाचक गुलामगिरीपेक्षां प्रत्यक्ष गुलामगिरी पत्करणें काय वाईट? बलात्काराची प्रत्यक्ष गुलामगिरी दयेच्या अप्रत्यक्ष गुलामगिरीपेक्षां स्वातंत्र्यसंस्थापनेस अधिक उपकारक आहे. माझी ढाल पुढें करून तिच्या आडून आपली तलवार सही करण्याचा मातंगाधिपतीचा हा डाव आहे. सोहेराचा धनि मातंगेश्वर आणि सुतकाचा खुंट मात्र मीं असल्या प्रकारची हास्यास्पद स्थिति गळ्यांत बांधून घेण्याइतका मी मूर्ख नाही. ज्याचें पोट माल खाईल त्याच्याच पाठीने मारहि खाल्ला पाहिजे. माल तुम्हाला आणि मार मला असला अंदरबट्याचा व्यापार यापुढें माझ्या हातून केव्हांहि होणार नाही.

युव०:तर मग जा. देशद्रोहाचें पातक शिरावर घेऊन मातंगाधिपतीच्या कैदखान्यांत हालअपेष्टा भोगीत जन्मभर खितपत पडा.

कंदर्प०:माझी तयारी आहे.—

२६ पद—“खचित ललना०”—
वरिन अधमा दशा सुखें। सदा संसारिं ॥
परि न धरि अरिच्या पदा भालां या ॥ धृ० ॥
विफल सुखासुख विचार; मनुजा ॥
शीलचि तारित गहन मोह—माया ॥ १ ॥

युव०:कालकूट यांना येथून घेऊन जा. (कालकूट व हालाहल कंदर्पास नेतात).

सौदा०:काय? माझे शब्द जेथें फोल ठरले तेथें युवराजांचें वक्तृत्वहि कवडीमोलच ठरलें ना?

युव०:होय—ठरलें खरें. मनुष्यस्वभावाची बाईसाहेबांना इतकी बिनचुक परिक्षा आहे हें पाहून बाईसाहेबांच्या बुद्धीचें आम्हाला मोठें कौतुक वाटतें. पण बाईसाहेब, प्रारंभीं आमच्याशीं विश्वासानें व स्नेहभावानें वागणाऱ्या कंदर्पाच्या वृत्तींत एकदम एवढा जमीनअस्मानचा फरक कसा पडला हें कोडें कांहीं आम्हाला अजून उलगडत नाही आणि त्यांतूनहि आपल्यासारख्या चतुर स्त्रीचीं त्याच्यावर सतत देखरेख असतां त्याच्या उदार अंतःकरणांत कलीचा प्रवेश झालेला पाहून तर आम्ही अगदीं कुंठित झालो आहोंत.

सौदा०:ही सारी चूक युवराजांची आहे. तेजस्विनीची आणि त्याची गांठ जर युवराजांनीं पडूं दिली नसती तर कंदर्प युवराजांच्या मुठींतून केव्हांच सुटला नसता पण तें जाऊं द्या. झाल्या गोष्टी होऊन गेल्या. आतां कंदर्पाची शहानिशा संपली. आतां युवराजांनीं माझ्या सूचनेचा विचार करून माझ्या नांवानें द्वाही कां फिरवूं नये?

युव०:मातंगेश्वरांच्या हुकुमावांचून आम्हाला आमच्या जबाबदारीवर तसें करतां येत नाही. शिवाय तेजस्विनीच्या खटल्याचा निकाल लागेपर्यंत कंदर्पाच्याच नांवानें राज्य चालविणें आपणांस जरूर

आहे. तथापि आपली सूचना मातंगेश्वरांच्या मंजूरीकरिता पाठविण्याचें मात्र आम्हीं बाईसाहेबांना आश्वासन देतो.

सौदा०:नुस्तें आश्वासन काय कामाचें? तें लौकर अमलांत आलें पाहिजे.

युव०:लौकर का? आतां—या. क्षणाला. चला शृगाल, मातंगेश्वराला या एकंदर हकीकतीचा खलिता ताबडतोब खरडून टाकूं व बाईसाहेबांची सूचनाहि त्यांच्या कानावर घालूं. असल्या कामाला दिरंगाई उपयोगाची नाही. बाईसाहेब, येतो आम्ही. (दोघे जातात).

सौदा०:(स्वगत) शेवटीं मीच मात केली—माझाच डाव सही झाला—मीच सरस ठरल्यें. या मगस्वर पुरुषांना, आपल्या बुद्धीची मोठी घमेंड वाटत असते. परंतु—

पद—“सप्तविलं वपुवार०—”
नारि नरा अनिवार ॥ अपार धरित चतुरता ॥ ध्रु० ॥
पौरुष गर्वा तुडवित पार्थी ॥ वृथा बला मिरवितां ॥ १ ॥

(जाते.)

प्रवेश दुसरा

(स्थळ: कदंब न्यायसभा मंदिर, न्यायाध्यक्ष, सभासद, कालकूट, तेजस्विनी, हालाहाल, प्रेक्षक, इत्यादि).

न्यायाध्यक्ष:(स्थानापन्न झाल्यावर) प्रधानजी, आरोपीस कोणत्या गुन्ह्याबद्दल न्यायसभेपुढें हजर करण्यांत आलेलें आहे?

काल०:राजद्रोहाच्या गुन्ह्याबद्दल. कदंबेश्वरांनीं मातंगाधिपतीशीं नुकताच जो तह केला, त्याला आरोपीनें स्वतः विरोध केला असून हा तह मान्य करूं नये म्हणून शब्दांनीं, चिन्हांनीं आणि कृतींनीं लोकांना चिथावणी देऊन त्यांच्याकडूनहि सदर तहास विरोध करविण्याचा तिनें प्रयत्न केला आहे.

न्याया०:या बाबतींत आरोपीकडून आक्षेपार्ह अशीं कोणतीं कृत्यें घडली?

काल०:पहिलें कृत्य:—महाराजांची इच्छा मातंगेश्वराशीं तह करण्याची असतां, त्यांना वळविण्याचा व लढाईस प्रवृत्त करण्याचा आरोपीनें प्रयत्न केला.

न्याया०:केव्हां केला? तहापूर्वी कीं तहानंतर?

काल०:तहापूर्वी.

न्याया०:बरें पुढें?

काल०:दुसरें कृत्य:—हा यत्न व्हावा म्हणून महाराजांशीं आरोपीचें तिच्या वडिलांकडून आज कैक वर्षापूर्वी ठरविण्यात आलें लग्न मोडण्याचा महाराजांस तिनें धाक घातला, व अखेरीस महाराजांनीं मोठ्या प्रेमानें आरोपीच्या करांगुलींत घातलेली प्रणयमुद्रा महाराजांना परत करून तिनें आपलें लग्न मोडलें असें साऱ्या मंत्रिमंडळादेखत महाराजांना बेधडकपणें सांगितलें.

न्याया०:तहापूर्वी कीं तहानंतर?

काल०:अर्थात् तहापूर्वी. पण या ठिकाणीं न्यायाध्यक्षांना व न्यायसभेला मला नम्रपणें सुचवून ठेवावयाचें आहे कीं या कांहीं गोष्टी तहापूर्वी घडलेल्या असल्या तरी त्या महाराजांशीं विरोधात्मक असल्यामुळें त्या राजद्रोही स्वरूपाच्याच आहेत.

न्याया०:त्या गोष्टी कोणत्या स्वरूपाच्या आहेत आणि कोणत्या स्वरूपाच्या नाहीत हें ठरविण्याचें काम न्यायसभेचें आहे, तुमचें नाही. तुम्ही फक्त आम्हीं विचारलेल्या प्रश्नांचा खुलासा करा. हं, पुढें बोला.

काल०:तिसरें कृत्य:—महाराजांनी तहनाम्यावर सही केली त्यावेळीं महाराजांचा उपमर्द करून आरोपीनें त्यांचा भरदरबारांत धिःकार केला. त्यांच्यावर अपशब्दांची आणि शिव्यांची लाखोली वाहिली. चवथें कृत्य:—महाराजांनी तहनाम्याचा कागद प्रधानजींना म्हणजे अर्थात् मला दाखवून शृगालराजांच्या स्वाधीन केला तेव्हां “मी हा तह अमलांत येऊं देणार नाहीं” अशी आरोपीनें मोठ्या उद्धटपणानें महाराजांना धमकी दिली. पांचवें कृत्य:—नंतर महाराजांनीं आरोपीला हद्दपार करण्याचा हुकूम दिला तो उद्दामपणानें फेंटाळून लावून ती जबरदस्तीनें राजधानींतच राहिली. सहावें कृत्य:—कदंबाचें निशाण काढून त्या ठिकाणीं मातंगाचें निशाण लावण्यासाठी महाराज स्वतः प्रतापचौकांतील ध्वजासनासन्निध गेले असतां आरोपीनें आपल्या बंडखोर साथिदारासह त्या ठिकाणीं त्यांना शाब्दिक व शारीरिक असा दोन्ही प्रकारचा सशस्त्र विरोध केला.—

१ न्यायसभा०:ही यादी या युगात संपणार आहे का?

२ न्यायसभा०:कां साऱ्यांचा अंत होईपर्यंत हिची लांबण अशीच लांबणार आहे?

काल०:नाहीं. ठोकळ ठोकळ कृत्यांची यादी आतां संपली.

१ न्यायसभा०:आणि आतां किरकोळ कृत्यांची सुरू होणार कीं, काय? म्हणजे झालें. खाशा मंडळींनींच आमचा अर्धा प्राण गुदमरून टाकला. आतां शिपायी प्याद्यांची वरदळ सुरू झाली, कीं खटल्याच्या निकालापूर्वी न्यायसभेचाच निकाल लागणार!

काल०:मान्यवर सभासदांनीं असें रागावूं नये. खटला म्हटला कीं तो खटल्यासारखाच चालला पाहिजे आणि त्यांतहि हा राजद्रोहाचा खटला. तेव्हां त्यांत तर अशी घाई मुळींच कामाची नाही. असो. आतांपर्यंत निवेदन केलेलीं एकंदर सहा ठोकळ कृत्यें झालीं. याशिवाय याच मासल्याची किरकोळ

कृत्यें तर अगणितच आहेत. पण त्यांचा पाढा वाचून मी न्यायसभेच्या काळाचा अपव्यय करून इच्छित नाही.

२ न्यायसभा०:कालकूटांना कालाची दया आली हें पाहून आम्हाला आनंद वाटतो.

न्याया०:झालें तुमचें सारें म्हणणें?

काल०:झालेंच. पण शेवटीं जातां जातां एवढेंच सुचवून ठेवावेंसे वाटतें कींआरोपी स्त्री—आणि त्यांतहि अविवाहित कुमारिका असून तिनें पुरुषानाहि लाजविणारें असें हें स्त्रीस्वभावास व स्त्रीधर्मास अनुचित कर्म करून राजाबरोबर धर्माचा साक्षात् परमेश्वराचाही द्रोह केला आहे या गोष्टीकडेहि न्यायसभेचें दुर्लक्ष होऊं नये.

१ न्यायसभा०:म्हणजे? न्यायसभा हा मृत्यूचा दरबार आहे कीं काय, कीं माणसानें केलेल्या यच्चावत् कर्मकर्माचीं येथें शहानिशा झालीच पाहिजे?

काल०:तसा माझ्या म्हणण्याचा रोंख नाही. फक्त याहि गोष्टीकडे न्यायसभेचें लक्ष असावें एवढीच माझी नम्र सूचना आहे.

न्याया०:ठीक आहे. (तेजस्विनीस) तेजस्विनी, प्रधानजीनीं आतां जी आक्षेपाई कृत्यांची लांबलचक यादी वाचून दाखविली तीं कृत्यें तुझ्या हातून खरोखरच घडलेलीं आहेत, का हा तुझ्यावर नुस्ता आळ घेण्यांत येत आहे?

तेज०:कृत्यांच्या संबंधानेंच बोलावयाचें असल्यास प्रधानजीनीं वाचलेल्या यादींत—आणि न वाचलेल्या यादींत सुद्धा—सत्याचा अपलाप अगर विपर्यास यत्किंचित्हि करण्यांत आलेला नाही, हें मी प्रांजलपणें कबूल करत्यें. त्यांनीं वर्णन केलेलीं आणि न केलेलीं—सर्व कृत्यें मजकडून घडलेलीं आहेत. आणि मी आतांपर्यंत मोकळी असत्यें तर याच जातीचीं पण याहूनहि अधिक भयंकर म्हणून भासवितां येण्यासारखी अनेक कृत्यें माझ्या हातून अवश्य घडलीं असतीं, असेंहि मी न्यायसभेस स्पष्ट सांगूं इच्छिते. परंतु या सर्व दृश्य अदृश्य कृत्यांचें कर्तृत्व जरी मला सर्वथैव मान्य असलें तरी तीं कृत्ये आक्षेपाई आहेत असें जें प्रधानजींचें म्हणणें आहे, तें मात्र मला बिलकुल मान्य नाही. या कृत्यांनीं राजद्रोहाचा गुन्हा मी केला आहे असें मला मुळींच वाटत नाही; आणि म्हणून प्रधानजीकडून माझ्या मार्थी जो राजद्रोहाचा आरोप मारण्यांत आलेला आहे तो मला बिलकुल मान्य नाही. मी पूर्ण निरपराधी आहे—निर्दोषी आहे; इतकेंच नव्हे तर राजनिष्ठेच्या परमपवित्र धर्मापासून माझें पाऊल एक रतिमात्रहि चळलेलें अगर ढळलेलें नाही.

न्याया०:प्रधानजीनीं सांगितलेलीं सर्व कृत्यें तुझ्या हातून घडलीं असल्याचें जर तूं कबूल करत्येस, तर प्रधानजीनीं तुझ्यावर केलेला आरोप खोटा आहे असें तुला कसें म्हणतां येईल?

तेज०:न्यायसभेनें मला माझें म्हणणें सविस्तरपणें मांडण्याची परवानगी दिल्यास माझें वर्तन निर्दोषी आहे हे न्यायसभेस निर्विवाद सिद्ध करून देण्यास मी तयार आहे.

न्याया०:(इतर सभासदांशीं विचार करून) तुझे म्हणणें काय आहे तें सविस्तरपणें न्यायसभेपुढें मांडण्याची न्यायसभेचीं तुला परवानगी आहे.

काल०:(मध्येच) माझी या परवानगीला हरकत आहे!

न्याया०:हरकत आहे? काय हरकत आहे.

काल०:आजची परिस्थिति इतकी नाजूक आहे कीं या वेळीं आरोपीला आपलें म्हणणें अशा जाहिर दरबारांत सविस्तरपणें मांडण्याची मोकळीक देणें अत्यंत धोक्याचें आहे. आरोपीचा युक्तिवाद म्हणजे मूर्तिमंत राजद्रोहच असणार याबद्दल मला तर यत्किंचित्हि शंका नाहीच; पण न्यायसभेतील सन्मान्य सभासदांना व खुद्द न्यायाध्यक्षांनाहि त्याबद्दल संशय असणें शक्य नाही. तेव्हां असें भाषण करण्याला आरोपीला परवानगी देणें म्हणजे प्रत्यक्ष न्यायदरबारांत राजद्रोहाचें राजरोस प्रदर्शन करणें आहे.

न्याया०:पण आरोपीचें म्हणणें समग्र ऐकून घेतल्यावांचून न्यायसभा खटल्यांचा निकाल कसा करणार?

काल०:न्यायसभेनें वाटल्यास आरोपीचें म्हणणें ऐकून घ्यावें. त्याला माझी मुळीच हरकत नाही. परंतु या आमदरबाराला तें ऐकण्याची मनाई करण्यांत यावी.

प्रेक्षक०:नाहीं—नाहीं आम्हालाहि आरोपीचें म्हणणें काय आहे तें कळलें पाहिजे. कदंबाचा न्यायदरबार सर्वाना खुला आहे. तेथें असा चोरटेपणा उपयोगी नाही.

न्याया०:(प्रेक्षकांस) खटला ऐकण्यासाठीं जमलेल्या सर्व लोकांना न्यायसभेच्या वतीनें मी अशी नम्र सूचना करितों कीं त्यांनीं सभेंत आरडाओरडा करून गांभीर्याचा भंग करू नये.

प्रेक्षक०:ठीक आहे. आम्ही स्वस्थ बसतो. परंतु तेजस्विनीबाईचें म्हणणें काय आहे तें आम्हालाहि कळेल अशी न्यायाध्यक्षांनीं व्यवस्था करावी अशी आमचीहि न्यायसभेला नम्र विनंति आहे. सर्व व्यवहार खुलेपणानें चालावा असा कदंब न्यायसभेचा आजवरचा शिरस्ता आहे.

न्याया०:आपण शांत रहा. आजवरचा शिरस्ता मोडून कदंब राजसभेंत चोरटेपणाचा असा एकहि कारभार होणार नाही. असें मी आपणांस न्यायसभेच्या वतीनें आश्वासन देतो. (तेज०स) तेजस्विनी, सांग तुझे काय म्हणणें आहे तें.

काल०:म्हणजे? मी केलेली विनंति न्यायसभेला मान्य नाही असें मी समजावयाचें की काय?

न्याया०:होय. आपली विनंति न्यायास अनुसरून मान्य करतां येत नाही.

काल०:पण न्यायसभेच्या या अव्यवहारिक वर्तनाचा भलताच परिणाम झाला तर जबाबदार कोण?

न्याया०: तेजस्विनीचें म्हणणें न्याय्य नसेल तर त्याचा विपरीत परिणाम होण्याची भीति बाळगण्याचें कारण नाही; आणि न्याय्य असेल तर होईल तो परिणाम विपरीत मानण्याचें कारण नाही.

काल०: (विचारपूर्वक) न्यायसभेचा असाच अभिप्राय असेल तर आजच्या परिस्थितीत खटला पुढें चालूं नये अशी मी न्यायसभेस विनंति करतो.

न्याया०: (इतर सभासदानीं विचार करून) आपली विनंति न्यायसभेस संमत नाही. खटला आज पुढें चाललाच पाहिजे आणि त्याचा निकालहि आजच लागला पाहिजे असा न्यायसभेचा स्पष्ट अभिप्राय आहे.

काल०: तर मग या बाबतीत युवराजांची काय आज्ञा आहे याचा खुलासा होईपर्यंत काम तहकूब ठेवण्यात यावें अशी मी सूचना करतो.

न्याया०: कदंबाचें राज्य मातंग साम्राज्यांत अद्यापि सामील करण्यांत आलें नसल्या कारणाने मातंग युवराजांना कदंब न्यायसभेच्या कामांत ढवळाढवळ करण्याचा अधिकार पोहोचत नाही हें आपणांस माहित नाही काय?

काल०: न्यायाध्यक्षांचें हें विधान न्यायसभेस मान्य आहे काय?

न्यायसभा०: होय. आम्हाला हें विधान पूर्ण मान्य आहे. मातंग युवराजांना कदंबन्यायसभेच्या कामांत हात घालण्याचा बिलकुल अधिकार नाही असा आमचा स्पष्ट अभिप्राय आहे.

काल०: कदंबाचे राज्य मातंग साम्राज्यांत सामील करण्यांत आलेलें नसलें तरी तें युवराजांनीं आज जिकलेलें आहे; आणि या पुढें त्याचें अस्तित्व कायम रहाणें न राहणें हें मातंग युवराजांच्या इच्छेवरच सर्वस्वी अवलंबून आहे. तेव्हां न्यायसभेला आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याची व अस्तित्वाची कांही चाड असल्यास तिनें आपलें धोरण व मातंग युवराजांच्या मर्जीप्रमाणेंच ठेवलें पाहिजे, असें माझे तिला नम्रपणाचें पण आग्रहाचें सांगणें आहे.

न्यायसभा०: मातंग युवराजांच्या मर्जीबरहुकूम कदंब न्यायसभेला नाचणें भाग असेल तर हीं न्यायासनें आणि आपण, खुशाल वाटेला तो गोंधळ घाला. आम्हाला या खटल्याची कांहीं जरूरी नाही.

काल०: तर मग हा प्रकार मला युवराजांच्या कानावर ताबडतोब घातलाच पाहिजे. हालाहल, इकडे या. (त्याच्या कानांत कांहीं सांगतो.)

हाला०: (हळूच आश्चर्यानें) काय म्हणतां? सर्व ठीक चाललें आहे म्हणून सांगूं?

काल०: (हळूच) होय. सर्व बरोबर चाललें आहे, असें सांगा.

हालां:नवल आहे. येथे एवढी हमरीतुमरी चाललेली असतां, 'बरोबर आहे' असें मी युवराजांना खोटेंच कसें सांगूं? मी लष्करी शिस्तीचा माणूस आहे. पहावयाचें एक आणि सांगावयाचें दुसरेंच, अशी लबाडी मला साधणार नाही.

कालं:(रागानें हळूच) कसें मूर्ख आहांत हो तुम्ही? हें खरें भांडण नसून भांडणाचें लटकें नाटक आहे हें तुम्हांला ठाऊक नाही काय?

हालां:(हळूच) खरेंच माझ्या लक्षांतच राहिलें नाही. हें मला वाटलें तुमचें खरेंच भांडण जुंपलें आहे. मी लष्करी शिस्तीचा माणूस. तुम्हा मुत्सद्यांचें लपंडाव माझ्या डफर डोक्यांत शिरत नाहीत. आतां जातों मी जातो.

कालं:(न्यायसभेस मोठ्याने) आतां यापुढें या खटल्यांत कांहींच बोलण्याची माझी इच्छा नाही. न्यायसभा आपल्या या अदूरदर्शित्वाबद्दल सर्वस्वी जबाबदार आहे!

न्यायां:न्यायसभा आपली जबाबदारी पूर्ण ओळखूनच वागत आहे. तेव्हां आपण त्याबद्दल बिलकुल चिंता करूं नका. (तेजस्विनीस) तेजस्विनी, तुला बोलण्याला आतां परवानगी आहे.

तेजं:न्यायाध्यक्ष व न्यायसभेंतील सभासदहो, प्रधान कालकूट आणि आपण या उभयतांमध्ये आतां जो वादविवाद झाला त्यावरून मला आपलें भाषण जितक्या लौकर आटोपतां येईल तितक्या लौकर आटोपणे भाग आहे.

न्यायां:बरोबर आहे. भाषण जितकें लौकर आटोपेल तितकें चांगलें.

कालं:पण त्यापेक्षां मुळीच न केलेलें काय वाईट? खटल्याच्या निकालाला त्याची कांहीं आतां विशेष जरूरी नाही. न्यायसभेनें आपला निर्णय आधींच लावून ठेविलेला आहे.

१न्यां सभां:ही न्यायसभेची बेअदबी होत आहे.

न्यायां:आतां निष्कारण मधेंच बोलून आरोपीचा वेळ घेऊं नका. (तेजस्विनीस) तेजस्विनी, चल—चालूं दे.

तेजं:परमपूज्य न्यायाध्यक्ष व न्यायसभेंतील मान्यवर सभासदहो, परमेश्वराच्या कृपेनें आपण सर्वांनीं कदंबन्यायसभेचें स्वतंत्र अस्तित्व कायम ठेवलेंत, हें पाहून मला मोठा आनंद व अभिमान वाटत आहे; व या आपल्या स्पृहणीय स्वाभिमानपूर्ण वर्तनाबद्दल मी आपण सर्वासंतःकरणपूर्वक धन्यवाद देतें. राजद्रोहासारख्या भयंकर गुन्ह्याच्या खटल्यांत आपल्या एका भगिनीला निरपेक्ष बुद्धीनें व निर्भय चिंतानें न्याय देण्यासाठीं अवश्य असणारें मनाचें पावित्र्य व सामर्थ्य आपल्या ठिकाणी पूर्णत्वानें वास करीत आहे अशी माझी पक्की खात्री आहे. माझ्या देशबांधवांकडून माझ्याच देशाच्या कायद्यानुसार माझी चौकशी करविण्याचें साहस करण्यांत प्रतिपक्षाचा कोणताहि गूढ—अंतस्थ हेतु असला तरी या न्यायसभेची सत्ता मान्य करून इच्यापुढें आरोपी म्हणून उभी रहाण्यास व तिच्यापुढें आपली बाजू मांडण्यास मी तयार झाल्यें, ती केवळ माझ्या देशाच्या न्यायसभेकडून न्यायाची

पायमल्ली होणें केव्हांहि शक्य नाहीं अशा दृढ श्रद्धेमुळेच तयार झाल्यें. या सभेवर माझ्या देशाच्या कायद्यांहून इतरांची सत्ता चालू झाली आहे असें मला समजतें तर या सभेपुढें उभी रहाण्याचा सुद्धां मी साफ इन्कार केला असता. आणि न्यायाचें ढोंग माजविण्यासाठीं माझ्या प्रतिपक्षानें जबरदस्तीनें मला इच्यापुढें उभें केलेंच असतें, तर स्वतःच्या बचावासाठीं एक शब्दहि तोंडावाटें उच्चारला नसता. कदाचित् दुर्दैवानें ही माझी श्रद्धा—हा माझा विश्वास अस्थानीं व निष्फल ठरेल. परंतु तो तसा ठरला तरी माझ्या देशबांधवांकडून मला झालेला अन्याय मी मोठ्या आनंदानें मान्य करीन.

काल०:(मध्येच) छे—छे—अन्यायाची भीति बाळगण्याचें तुला आतां मुळींच कारण नाहीं. तुझ्या प्रिय देशबांधवांची मर्जी यावेळी तुझ्यावर बालंबाल बहाल आहे.

तेज०:न्यायाध्यक्ष व न्यायसभेंतील सभासदहो, राजद्रोहाच्या आरोपावरून मला आपल्यापुढें हजर करण्यांत आलें आहे; व या आरोपाच्या पुष्टीकरणार्थ माझ्या हातून घडलेल्या अनेक आक्षेपार्ह कृत्यांचा लांबलचक पाढाहि आपणासमोर वाचून दाखविण्यांत आला आहे. या सर्व कृत्यांची जबाबदारी मी पहिल्यानेंच आपल्या शिरावर घेतली असून ती मी केव्हांहि नाकबूल करण्यास तयार नाहीं. तेव्हां आतां आपणापुढें एवढाच प्रश्न आहे कीं हीं माझीं कृत्यें न्यायतः राजद्रोहात्मक आहेत कीं काय? माझ्या प्रतिपक्षास तीं राजद्रोहात्मक दिसतात; पण मला त्यांत राजद्रोहाचा लवलेशहि दृष्टीस पडत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर, तीं पूर्ण राजनिष्ठात्मक आहेत असें माझें म्हणणें आहे. नुसते राजाचें नांव धारण करून कांहीं कोणी राजा होत नाहीं. गुलाबाच्या चित्रांनीं सुगंध दरवळत नाहीं; सिंहाच्या पुतळ्यांनीं वनप्रांत हादरत नाहीं; किंवा नौका याशब्दानें परतीर गांठतां येत नाहीं. त्याप्रमाणें राजाच्या नांवाची नुस्ती पाटी कपाळावर लावल्यानें अंगांत राजत्वाचाहि उदय होत नाहीं. न्यायसभेंतील सन्मान्य सभासदहो, हीच गोष्ट मुख्यत्वेकस्वरून मला प्रथम आपल्या नजरेस आणावयाची आहे. ज्याचा द्रोह केल्यामुळे माझ्यावर राजद्रोहाचा गुन्हा लावण्यांत येत आहे—तो नादान इसम आपणांस राजा म्हणवीत असला तरी तो खरोखर राजा नाहीं—इतकेच नव्हे तर ‘राजा’ हें परमपवित्र अभिधान धारण करण्यासहि तो तिळमात्र लायक नाहीं—

काल०:(मध्येच) राजद्रोह—राजद्रोह. न्यायाध्यक्ष, हा धडधडीत राजद्रोह होत आहे. आपण हें भाषण ताबडतोब बंद करवा.

न्याया०:आपण निष्कारण मध्यें अडथळा कां करतां? भाषण जर राजद्रोहीं असेल, तर त्याचें प्रायश्चित्त आरोपीस अखेरीस भोगावेंच लागेल.

काल०:अखेरीस भोगावें लागेल. पण आधीं आमची प्रायश्चित्ताची वेळ येईल त्याची वाट काय?

न्याया०:आपण अगदीं निर्धास्त असा. कदंबन्यायदरबारांत कोणाच्याहि केसाला धक्का लागावयाचा नाहीं.

काल०:ठीक आहे. चालूं द्या तुमची दांडगाई. मी आतां मध्यें एक अक्षरहि तोंडावाटें काढीत नाहीं. पण याचा परिणाम न्यायसभेस लौकरच भोवल्यावांचून रहाणार नाहीं एवढे मात्र बजावून ठेवतों.

न्याया०:तेजस्विनी, चालूं दे पुढें.

तेज०:या नादान—नालायक—तोतयानें थोड्या दिवसांपूर्वी मातंगेश्वरांशीं एक अत्यंत दुष्ट व नीचपणाचा तह करून कदंबाची राजसत्ता—कदंबाची राजलक्ष्मी—कदंबाचें राजसिंहासन—कदंबाचा राजमुगुट—कदंबाचा राजध्वज—थोडक्यांत बोलावयाचें म्हणजे कदंबाचे राजसर्वस्व मातंगेश्वरास अर्पण केलें; आणि स्वतः राज्यहीन व ऐश्वर्यहीन बनून आपल्या पूज्य मातृभूमीच्या पायांत पारतंत्र्याच्या शृंखला अडकवून अखिल कदंबराष्ट्रास गुलामगिरीच्या नरकांत ढकलून दिलें. हा तह कदंबाच्या राजसत्तेला आणि राष्ट्रस्वातंत्र्याला धुळींस मिळविणारा असल्यामुळें—आणि त्यांतहि असला राजसत्तेला व राष्ट्रस्वातंत्र्याला परम विघातक तह प्रजाजनांच्या संमतीवांचून घडवून आणण्याचा घाट कंदर्पानें घातल्यामुळे मी त्यापूर्वी व नंतर त्यास कसून विरोध केला—करीत आहे आणि शक्य झाल्यास हा जीव असेपर्यंत पुढेंहि केल्यावांचून रहाणार नाही.

काल०:(पुनः मध्येच) राजद्रोह—राजद्रोह! काय करावें? भयंकर राजद्रोह!!

तेज०:आणि या माझ्या शास्त्रशुद्ध विरोधालाच—राजद्रोह—भयंकर राजद्रोह—असें माझ्या प्रतिपक्षानें नांव दिलेलें आहे. खरें पाहिलें तर राजा हाफक्त प्रजेचा पालनकर्ता—सर्वश्रेष्ठ अधिकारी आहे व त्यानें यावद्देह प्रजेचें पालन करावें एवढाच त्याचा अधिकार व धर्म आहे. प्रजेचा क्रयविक्रय करण्याचा अगर परक्यांच्या पायांवर तिच्या स्वातंत्र्याचा बलि देण्याचा त्याला बिलकुल अधिकार नाही व तो त्याचा धर्म तर नाहीच नाही. परचक्रापासून आपल्या देशाचें व राष्ट्राचें संरक्षण करण्याचें त्याच्या अंगीं सामर्थ्य नसेल तर त्यानें आपल्या अधिकाराचा संन्यास आपलें राजसिंहासन व आपला राजदंड आपल्या प्रजेच्या स्वाधीन करावा व आपल्या जबाबदारींतून मोकळे व्हावें. परंतु कोणत्याही बाबतींत प्रजेच्या पूर्ण संमतिवांचून तिच्या स्वातंत्र्याचें उदक परक्यांच्या हातावर सोडण्याचा त्यास बिलकुल अखत्यार पोहोचत नाही. तह होण्यापूर्वी ही गोष्ट मी कंदर्पास सांगितली व त्यानें आपल्या अधिकाराचा दुरतिक्रम करूं नये म्हणून परोपरीनें त्याला विनविलें. परंतु मातंगांच्या गुप्त मलिद्यावर पोसलेल्या देशद्रोही विश्वासघातकीं स्वार्थलंपट प्रधानमंडळाच्या चिथावणीस फसून, त्यानें माझें म्हणणें धुडकावून लावलें.

काल०:(ओरडत) बदनामी—बेइज्जत—बेअब्रू—न्यायाध्यक्ष, ही प्रधानमंडळाची बदनामी—बेइज्जत—बेअब्रू होत आहे.

तेज०:होय. ही प्रधानमंडळाची बदनामी—बेइज्जत—बेअब्रूच आहे; आणि मी ती जाणूनबुजून मुद्दाम करीत आहे. कदंबाच्या सर्वस्व नाशास कारण होणारा हा भयंकर तह करण्याची बदसल्ला प्रधानमंडळाकडून कंदर्पाला देण्यांत आली, तिच्या मुळाशीं मातंगांच्या द्रव्याचा झरा वाहत होता ही माझी बालंबाल खात्री पटलेली आहे आणि प्रसंग पडल्यास मी ती न्यायसभेस पुराव्यानिशीं शाबीत करून देण्यास तयार आहे. प्रधानमंडळाची हिंमत असल्यास या राजद्रोहाच्या खटल्याबरोबर आपल्या बेअब्रूचाहि खटला त्यानें मजवर भरावा. माझी त्याला तयारी आहे. परंतु तोंपर्यंत मी प्रधानमंडळाला स्पष्ट बजावून सांगत्यें कीं वेळ येईल तेव्हां, तेव्हां, माझ्या भाषणांत मी त्याला “मातंगांच्या गुप्त मलिद्यावर पोसलेली देशद्रोही चांडाळचौकडी” याच नांवानें संबोधणार—कमीं करणार नाही. न्यायाध्यक्ष व न्यायसभेंतील सभासदहो, माझी विनंति—माझी प्रार्थना—माझा जिह्वाळ्याच्या प्रेमाचा आग्रह जेव्हां कंदर्पानें झुगारला व मातंगेश्वराच्या—कदंबाच्या परंपरागत कट्ट्या दुस्मानाच्या—पायावर आपलें व आपल्या राष्ट्राचें सर्वस्व अर्पण करण्यास जेव्हां तो तयार

झाला, तेव्हा माझ्या परमप्रिय राष्ट्रदेवतेची एक सेविका या नात्याने मला त्याचा विरोध करणे प्राप्त झाले. परंतु मी विरोध केला असला तरी तो कंदर्पाचा केला; राजाचा केला नाही. आणि असे असूनहि मला राजद्रोही म्हणून पकडून आपणासमोर शिक्षा ठोठावण्यासाठी उभे करण्यांत आले आहे. न्यायाध्यक्ष व न्यायसभेतील सभासदहो, मी जर खरोखर राजद्रोह केला असता तर तुम्ही आपल्या राजसत्तेचे परचक्रापासून व अंतरस्थ विश्वासघातापासून रक्षण करा, असे लोकांना मी कां सांगितले असते? मी जर खरोखर राजद्रोह केला असता तर आपल्या राजसिंहासनाला परक्याच्या पापी पायांचा स्पर्श होऊं देऊं नका, असा मी आपल्या देशबांधवांच्या कानाशी गगनाचा भेद करणारा प्रचंड टाहो कां फोडला असता?—मी जर खरोखर राजद्रोह केला असता तर कदंब राजध्वजाचा उपमर्द केला जाऊं नये म्हणून आपणांस धोक्यांत घालून घेण्याचे आत्मघातकी साहस करण्यास मी प्रवृत्त कां झाल्ये असते? राजसत्तेचे—राजसिंहासनाचे—राजध्वजाचे संरक्षण करण्यास स्वतः सिद्ध होणे आणि इतरांस तसा उपदेश करणे याची राजद्रोहांत गणना कशी होऊं शकते? राजसिंहासन राजदंड—राजध्वज हे राजसत्तेचे अलंकार असून राजसत्ताही राजाची साक्षात् जीवनकला आहे. ती नाही म्हणजे राजाचे अस्तित्वच नाही. राजसत्तेवांचून राजा ही शब्दाची हत्या—भाषेचा खून आहे. एवढेच नव्हे, तर हा प्रत्यक्ष सत्याचा अक्षम्य विपर्यास आहे! जीवनावांचून जीव, अगर जलावांचून जलाशय—त्याप्रमाणे सत्तेवांचून राजा हा शब्दप्रयोग केवळ फोल आहे. सत्तेच्या त्यागानंतर राजाचे राजेपणच शिल्लक रहात नाही. आत्म्याने सोडलेल्या कुडीची जशी माती बनते, तशीच सत्तेने टाकलेल्या राजाचीहि मातीच बनते. कंदर्पाने आपले राज्य परक्यांच्या पदरांत टाकल्यामुळे मातीमोलच झाला होता—त्याच्या अंगी राजत्वाचा लेशहि शिल्लक राहिला नव्हता. त्यामुळे सत्ताहीन—राज्यहीन—राजैश्वर्यहीन बनलेल्या पुरुषाच्या विरोधाला अगर वैमनस्याला राजद्रोह हें नांव देणे म्हणजे जगाच्याच नव्हे तर जगदीशाच्या डोळ्यांत धूळ टाकणे आहे. तथापि न्यायाध्यक्ष आणि न्यायसभेतील सभासदहो, राजसत्ताहीन कंदर्पाला राजा मानिले व त्याच्या विरोधाला राजद्रोह मानिले तरी सुद्धां तुम्ही मला गुन्हेगार ठरवू शकत नाही. कारण सत्ताशून्य कंदर्पाचा सुद्धां मी द्रोह केलेला नाही. त्याला मी त्याच्या हिताचीच गोष्ट सांगत होत्ये. राजाला “तू आपले राजेपण कायम ठेव व जसा तू आजपर्यंत राजा होतास तसाच पुढेहि राजाच रहा” असे सांगणे, हा त्याचा द्रोह होतो काय? किंवा “तुमचा राजा परक्यांचा गुलाम होऊं पहात आहे—किंबहुना झाला आहे त्याला गुलामगिरीतून सोडवून पुनः गुलामाचा पूर्ववत् राजा बनवा” असे मी कदंबांना सांगितले यांत मी राजाचा द्रोह केला काय? ज्यांनी आपल्या राजाला परक्यांचा गुलाम बनविण्याचा घाट घातला ते राजद्रोही का जे गुलामांच्या मालिकेत जाऊन बसलेल्या आपल्या हतभागी असहाय्य राजाला पुनः त्याच्या गत राजसिंहासनावर पूर्ववत् पूर्ण ऐश्वर्याने स्थापन करण्यास झटले व झटत आहेत, ते राजद्रोही? कंदर्पाने आपले राज्य राखण्याची हिंमत बाळगली असती तर त्याच्या राजत्वाच्या रक्षणासाठी मी आपले स्वतःचे प्राण बळी दिले असते व माझ्या देशबांधवांनाहि त्याच्या सेवेप्रीत्यर्थ आपल्या प्राणांचे बलिदान करण्याचा उपदेश केला असता. इतकेच नव्हे तर आजहि कंदर्प आपले राजेपण कायम राखण्यासाठी परदास्याच्या शृंखला तोडण्यास तयार होईल तर त्याच्या प्रीत्यर्थ आपल्या सर्वस्वाचा यज्ञ करण्यास माझी सिद्धता आहे. मला कंदर्प नको आहे असे नाही—तर मला गुलाम कंदर्प नको आहे—मला राजा कंदर्प हवा आहे. मी द्रोह केलाच असेल तर गुलाम होऊं पहाणाऱ्या व गुलाम झालेल्या कंदर्पाचा द्रोह केला आहे—राजा कंदर्पाचा केला नाही. राजा कंदर्पाची मी अजूनहि प्रजाजन आहे.—सेवक आहे आणि त्याच्यासाठी समरांगणावर आपल्या पंचप्राणाची खैरात करण्यास माझी या क्षणासही तयारी आहे. न्यायाध्यक्ष आणि न्यायसभेतील सभासद हो, राजा हें परमपवित्र नांव धारण करणारी व्यक्ति व

राजा या शब्दानें प्रगट होणारें तत्त्व या दोहोंमध्ये असणारा भेद आपण या खटल्यांत अवश्य लक्षांत घेतला पाहिजे. राजा हें उपपद धारण करणाऱ्या व्यक्ति वारंवार बदलणाऱ्या आहेत; परंतु राजा या शब्दानें व्यक्त होणारा भाव केव्हाहि बदलणारा नाही. तो शाश्वत आहे, त्रिकालाबाधित आहे. आणि त्या भावाच्या प्रत्यक्ष अस्तित्वामुळेच राजा हें नांव धारण करणाऱ्या व्यक्तीला जगांत श्रेष्ठपद प्राप्त झालेलें आहे तेव्हां जेथें व्यक्ति आणि तत्त्व यांत विरोध उत्पन्न झाला आहे, अशा आजच्या सारख्या विलक्षण स्वरूपाच्या राजद्रोहाच्या खटल्यांत आपण अशाश्वतांपेक्षां शाश्वतालाच अधिक महत्त्व दिलें पाहिजे. आजचा प्रश्न केवळ एखाद्या व्यक्तीला न्यायदान करण्याचा नसून एका परमश्रेष्ठ दिव्य तत्त्वाच्या प्रस्थापनेचा प्रश्न आहे. आणि या तत्त्वाच्या प्रस्थापनेवर तुमच्या राष्ट्राचें भवितव्य अवलंबून आहे. कंदर्प या व्यक्तीचा कैवार घेऊन तुम्हीं राजतत्त्वाचा या वेळीं धिःकार कराल तर स्वदेशाच्या गळ्याभोवती गुलामगिरीचा पाश आवळण्याचें पाप तुमच्या माथीं बसल्यावांचून राहणार नाही. व्यक्तिनिष्ठेवर भर देऊन तत्त्वनिष्ठेचा त्याग केल्यामुळेच आजवर अनेक राष्ट्रे लयास गेलीं आहेतव आज त्यांचें नांव—निशाणहि जगाच्या पाठीवर उरलेलें आहे. न्यायाध्यक्ष आणि न्यायसभेंतील सभासदहो, आपण विद्वान् आहांत—विचारी आहांत—आणि इतिहासाचें, समाजनीतिशास्त्राचें व कायद्याचें आपणांस पूर्ण ज्ञान आहे. त्याचप्रमाणें आपल्या ठिकाणीं उज्ज्वल न्यायनिष्ठा व निस्सीम स्वातंत्र्यप्रेम जागृत आहेत. तेव्हां स्वतःचा जीव बचावण्यासाठीं परक्यांच्या सिंहासनापुढें तुमच्या राजसत्तेचा बळी देऊन तुमच्या वैभवशाली स्वातंत्र्यलक्ष्मीला परकियांच्या अंतःपुरांत जबरदस्तीनें कोंडणाऱ्या स्वधर्मभ्रष्ट नराधमाचा द्रोह म्हणजे राजद्रोह आहे अशी जर तुमची खरोखरच प्रामाणिक समजूत असेल तर तो मी अवश्य केला आहे; आणि त्याबद्दल दोषी ठरवून आपण मला खुशाल सुळावर चढवा, मी त्यास मोठ्या आनंदानें तयार आहे. ज्या कदंब राजसिंहासनासाठीं तुमच्या वाडवडिलांनीं आपल्या अमृताच्या मोलानें खपणाऱ्या रक्ताची समरदेवतेच्या मस्तकावर तिला प्रसन्न करण्यासाठीं, गेलीं दोनतीन तपें संतत धार धरली होती, तें तुमचें राजसिंहासन तुमच्या परंपरागत कट्ट्या दुस्मानाच्या पापी चरणस्पर्शानें भ्रष्ट करविणाऱ्या विश्वासघातकी महापातक्याच्या विरोध करणें हा राजद्रोह आहे असें जर तुमची मनोदेवता तुम्हांस निश्चयानें सांगत असेल तर हे कदंब राजसिंहासनाशीं एकनिष्ठ असणाऱ्या कदंब लोकनायकांनो, माझ्या हातून तो निःसंशय झालेला आहे, आणि त्याबद्दल गुन्हेगार ठरवून आपण मला खुशाल हत्तीच्या पायांखाली तुडवून टाकण्याची शिक्षा द्या—ती भोगण्याला मी मोठ्या आनंदानें तयार आहे. न्यायाध्यक्ष आणि न्यायसभेंतील मान्यवर सभासदहो, आपल्या कृत्यांचे होतील ते परिणाम भोगण्याच्या तयारीनेंच मी या स्वातंत्र्यसंग्रामांत उडी घेतली आहे. तेव्हां आपणाकडून मला देहान्तशासन सांगण्यांत आलें तरी मला त्याची यत्किंचित्हि फिकीर वाटत नाही. तेव्हां मला आपणांस जी शेवटची विनंती करावयाची आहे ती हीच कीं आपण ज्या पुण्यभूमींत जन्मास आलां आहांत तिचे जगांत धिंडवडे करून पुत्रपौत्रांच्या शिव्याशापांना आपण पात्र होऊं नका. कदंबाची न्यायसभा म्हणजे स्वातंत्र्य लक्ष्मीचें पवित्र क्रीडामंदिर आहे. आणि प्रजाजनांचें स्वातंत्र्य संरक्षण करण्याचा या न्यायसभेचा आजवरचा बाणा आहे. मी आपणापाशीं दयेची याचना करीत नाहीं—प्राणांची याचना करीत नाहीं. मला आपणापासून फक्त न्यायाची अपेक्षा आहे आणि तो न्याय स्वातंत्र्याच्या परमश्रेष्ठ तत्त्वावर अधिष्ठित झालेला असावा एवढीच माझी इच्छा आहे. परमेश्वर करो आणि असा ईश्वरी न्याय मला आपणाकडून मिळो अशी माझी परमेश्वरापाशीं प्रार्थना आहे.

न्याया०:तेजस्विनी, संपलें तुझें भाषण? का तुला आणखी कांहीं सांगावयाचें आहे?

तेज०:नाहीं. मला आणखी कांहीं सांगावयाचें नाहीं.

न्याया०:ठीक आहे. सभासदहो, चला आंतल्या बाजूस.
(न्यायाध्यक्ष व सभासद आंत जातात).

१ सेना०:भाषण फारच सुंदर झालें नाहीं?

२ सेना०:सुंदर झालें खरें. पण या फत्तरांच्या मनावर त्याचा कांहीं परिणाम झाला असेल, असें मला वाटत नाहीं.

३ सेना०:आणि झाला असला तरी त्याचा कांहीं एक उपयोग होणार नाहीं. तेजस्विनीला देहान्तशासन करण्याबद्दल मातंगयुवराजांनी न्यायसभेला सक्त ताकीद दिली आहे अशी मला खात्रीलायक बातमी कळली आहे.
(एक मुख्य सेना० येतो. त्याच्याशीं कुजबुजतात).

१ सेना०:सेनापतिसाहेब. पुढचा हुकूम काय?

मु० सेना०:ठरला बेत कायम.

२ सेना०:निकाल विरुद्ध झाला तरी?

मु० सेना०:होय.

काल०:सेनापति, आपापसांत काय कुजबुजत आहांत?

मु० सेना०:पुढच्या बंदोबस्तासंबंधानें यांना सूचना देत आहे.

काल०:लोकांचा काय रागरंग दिसतो?

मु० सेना०:लोक तेजस्विनीच्या मुक्ततेची अत्यंत उत्सुकतेनें वाट पहात आहेत. एवढें लांबलचक भाषण करण्याला तिला परवानगी द्यावयास नको होती. त्याचा लोकांवर फार भयंकर परिणाम झाला आहे.

काल०:दंगा होण्याचा रंग दिसतो कीं काय?

मु० सेना०:होय. आणि एवढ्याच सार्थी मी प्रधानजीकडे आलों आहे. दंगा झाल्यास—आणि तेजस्विनीस शिक्षा झाल्यावर तो होणारच—तेव्हां लोकांवर हत्यार चालविण्याला आम्हाला परवानगी पाहिजे.

काल०:माझी सदर परवानगी आहे. मातंगसैन्याची मदत पाहिजे असल्यास युवराजांना कळवितों.

मु० सेना०:छें—त्याचें कांहीं कारण नाही. आम्ही करूं शकूं सारा बंदोबस्त. पण पुढें मागें आमच्यावर कांहीं तोहमत येऊं नये, एवढेंच आमचें म्हणणें आहे.

काल०:त्याबद्दल तुम्ही अगदीं बेफिकीर असा. पण हें पहा, निकाल लागतांच तेजस्विनीला एकदम येथून तुरुंगांत नेण्याची मात्र चांगली व्यवस्था असूं द्या.

मु० सेना०:ती सर्व चोख व्यवस्था आहे. शिक्षेची सुनावणी झाली की केलीच तिची उचलबांगडी म्हणून समजा. पण ते पहा न्यायाध्यक्ष व सभासद आले. मी जातो बाहेर.

(जातो).

(न्यायाध्यक्ष व सभा० परत येतात. सर्वत्र शांतता.)

न्याया०:तेजस्विनी, तुझ्यावर करण्यांत आलेले आरोप व तूं केलेले आत्मसमर्थन या दोहोंचाही न्यायसभेनें अत्यंत काळजीपूर्वक विचार करून आपला निर्णय ठरविला आहे. तुझें भाषण अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण झालें. असें अंतःकरणास थराखून सोडणारें ओजस्वी भाषण या न्यायसभेच्या मंदिरांत हें पहिल्यानेच ऐकण्यांत आलेलें आहे. लोकोत्तर बुद्धिवैभव व निरुपमेय स्वातंत्र्यप्रेम यांचा हें भाषण म्हणजे उत्कृष्ट नमुना आहे. हें ऐकल्यानंतर तुला राजद्रोहाबद्दल दोषी ठरविणे म्हणजे न्यायाचा प्रत्यक्ष खून पडण्यासारखेंच आहे. तथापि देशाची आजची परिस्थिति इतकी विलक्षण आहे कीं निर्भळ न्यायदानाच्या प्रसंगीं सुद्धां या परिस्थितीकडे यत्किंचित्हि दुर्लक्ष करणें म्हणजे स्वदेशघाताचे पातक माथीं मारून घेणेंच आहे. म्हणून तुला न्याय देतांना त्याचा देशाच्या हिताहितावर काय परिणाम होईल याचा विचार करूनच न्यायसभेला आपला निर्णय ठरविणें प्राप्त आहे. तुला निर्दोषी ठरविल्यानें जर कदंब राष्ट्रास अपाय पोंहोंचण्याची भीति असेल तर स्वदेशहिताच्या निरपेक्ष दृष्टीनें न्यायाचा कांटा पूर्ण समतोल ठेवणें न्यायसभेस शक्य होणार नाही. त्याचप्रमाणें तुला दोषी ठरविल्यानें जर देशाची हानि होण्याचा संभव असेल तर न्यायानें तूं दोषी ठरत असलीस तरी देशहिताच्या एकैक दृष्टीनें तुला दोषमुक्त करण्यावांचून न्यायसभेस आज गत्यंतर नाही. तेव्हां या खटल्यांत निर्णय देतांना न्यायापेक्षा स्वदेशहिताकडेच अधिक लक्ष पुरविण्याचा न्यायसभेचा निश्चय झालेला आहे. न्यायास दयेची जोड असावी असा शास्त्राचा सिद्धांत आहे. परंतु तुला स्वतःलाच दयेची अपेक्षा नसल्यामुळे व स्वदेशहिताच्या दृष्टीने ती न्यायसभेस दाखवितां येईलच अशीहि खात्री नसल्यामुळे दयेच्या प्रश्नास आम्ही आपल्या निर्णयांत मुळींच अवकाश ठेविलेला नाही. केवळ न्यायाच्याच दृष्टीनें तुझ्या कृत्यांचा निःपक्षपातपणें विचार केल्यास तीं राजद्रोहात्मक आहेत असें सत्यास स्मरून न्यायसभेस कदाचित् म्हणतां यावयाचें नाही. राजगुणसंपन्न राजा व राजगुणहीन राजा या दोहोंमध्ये तूं दाखविलेला फरक खरोखरच विचारणीय आहे. त्याचप्रमाणे प्रजेचें स्वातंत्र्य प्रजेच्या संमतीवांचून परक्यांच्या हवाली करण्याचा राजाला हक्क पोहोंचतो किंवा नाही या संबंधानें तूं केलेलें प्रतिपादन तितकेंच महत्त्वाचें व चिंतनीय आहे. व्यक्ति आणि तत्त्व यामध्ये व्यक्तीपेक्षांतत्त्वास अधिक महत्त्व देण्यासंबंधानें तूं केलेला आग्रहहि न्यायसभेस सर्वथैव मान्य होण्यासारखाच आहे. आणि या सर्वापेक्षांहि “आपलें सिंहासन परक्यांच्या स्वाधीन करून तूं परक्यांचा गुलाम होऊं नकोस” असा जिह्वाळ्याचा आग्रह राजाला करणें म्हणजे राजद्रोह होऊंच शकत नाही” हा तुझा युक्तिवाद तर न्यायसभेस इतका बिनतोड वाटत आहे कीं तो मान्य करण्यावांचून व तुझ्या उत्कट व निःसीम राजनिष्ठेबद्दल तुला धन्यवाद देण्यावांचून गत्यंतरच नाही असा न्यायसभेचा स्पष्ट अभिप्राय आहे. परंतु तुझे हे सर्व युक्तिवाद सत्य,

आदरणीय व अनुकरणीय आहेत असें घटकाभर धरून चाललें तरी त्यांचा स्वीकार केल्यानें देशाच्या आजच्या बिकट परिस्थितीवर त्याचे काय परिणाम होतील हें पाहिल्यावांचून निभाव लागावयाचा नाही. न्यायसभेनें मुख्यत्वेकरून ही स्वदेशहितसंरक्षणाचीच विचारसरणी दृष्टीपुढें ठेऊन आपला निर्णय ठरविला आहे. स्वदेशहिताच्या दृष्टीनें तुला निर्दोषी ठरवून मोकळी सोडणें हें परिणामी अनर्थावह ठरल्यावांचून रहाणार नाही अशी पुष्कळ शहाण्या देशहितेच्छूंच्या मनाची खात्री होऊन चुकलेली आहे. आणि त्यांच्या मतास मान द्यावयाचा असल्यास तुला दोषी ठरवून देहान्तशासन देणेंच न्यायसभेस युक्त आहे. परंतु इतर पुष्कळ शहाण्या व देशहितेच्छु पंडितांचें याच्या अगदीं उलट मत आहे. त्यांच्या मते तुला दोषमुक्त करून सोडून देणें हेंच देशहिताच्या दृष्टीनें युक्तच नव्हे तर अत्यावश्यक आहे. मी आणि माझ्या सहकारी मित्रांनीं या दोनही मतांचा पूर्ण कसोशीनें विचार करून आपला निकाल मुकरर केलेला आहे. आमचा निकाल पुष्कळांस पसंत पडणार नाही व ते आमच्यावर क्रुद्ध होतील हें आम्हीं पूर्ण जाणून आहोंत. इतकेंच नव्हे तर या आमच्या निर्णयामुळे माझ्या व माझ्या सहकारी मित्रांच्या जीवितालाहि प्रसंग विशेषीं धोका होण्याचा संभव आहे याचीहि आम्हाला पूर्ण जाणीव आहे. कारण अशा प्रकारचा आम्हाला स्पष्ट इशाराच देण्यांत आलेला आहे. तथापि ज्या परम पवित्र व परम श्रेष्ठ न्यायासनावर आम्हीं आरुढ झालों आहोंत त्याचें निर्मल यश अभंग ठेवण्याचा आम्ही कृतनिश्चय केलेला असल्यामुळे असल्या इषान्यांना आम्हीं कवडीचीहि किंमत देऊं इच्छित नाही. लोकांच्या कोपाला आमचे प्राण बळी पडले तरी बेहेत्तर; परंतु कादंब न्यायदेवतेच्या उज्वल यशाला काळिमा फांसण्यास आम्ही केव्हांहि तयार होणार नाही. तेव्हां तेजस्विनी, कालकूट व सभासज्जनहो, आपण आमचा निर्णय शांतचित्तानें ऐका.—ईश्वरास, धर्मास व देशास स्मरून कादंब न्यायदेवतेचा यशोदुंदुभि जगांत सदैव गाजत रहावाम्हेणून केवळ राष्ट्रहिताच्या एकैक दृष्टीनें या न्यायसभेच्या नांवानें या राजद्रोहाच्या खटल्याचा आम्ही असा निर्णय जाहीर करतो कीं या खटल्यांत तेजस्विनी निर्दोषी आहे—निरपराधी आहे—निष्कलंक आहे. (एकदम सर्वत्र हर्षाची आरोळी उठते).

कालः:(धक्का बसून) काय—काय? तेजस्विनी निर्दोषी आहे?—निरपराधी आहे?—निष्कलंक आहे?—

न्यायाः:होय. तेजस्विनी पूर्ण निर्दोषी आहे—पूर्ण निरपराधी आहे. पूर्ण निष्कलंक आहे आणि यापुढें स्वतंत्रपणें वावरण्याचा तिला पूर्ण हक्क आहे.

कालः:(चवताळून) अरेरे—चांडाळांनो हें काय केलेंत तुम्ही? मातंग युवराजांच्या पायाशीं कालच केलेल्या शपथांचा तुम्हाला आज पार विसर पडला आं!

न्यायाः:शत्रूच्या पायाशीं केलेल्या शपथा तत्काल विसरून जाण्यासाठींच केलेल्या असतात. (न्यायाध्यक्ष व न्यायसभासद निघून जातात). (हालाहाल प्र. क.)

हालाः:प्रधानजी—घात झाला—कंदर्प कैदेतून पळाला.—(जयजयकार).

कालः:काय? कंदर्प पळाला! अरेरे—कंदर्प पळाला—तेजस्विनी सुटली. मोठा बिकट प्रसंग आला. पण आधीं त्या दगलबाजांना एकदम कैद करा आणि तेजस्विनीला ताबडतोब तुरुंगांत नेऊन पोहोंचवा.

पकडा—पकडा—त्या हरामखोरांना.—(पूर्वोक्त मुख्य सेनापति व सैनिक लगबगीने प्रवेश करतात).

मु० सेना०:नाहीं—नाहीं—न्यायसभेंतील सभासद कैद केलें जाणार नाहींत व तेजस्विनीला पुनः तुरुंगाचा मार्ग पहावा लागणार नाहीं (तेजस्विनीचा व न्यायसभेचा जयजयकार).

काल०:म्हणजे? —म्हणजे? —तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ तरी काय?

मु० सेना०:कादंब सैन्यानें आजपासून स्वातंत्र्ययुद्धाचें निशाण उभारलें असून आपले आधिपत्य तेजस्विनीला अर्पण केलें आहे. (तेजस्विनीस) ताईसाहेब, कादंब सैन्याची ही तरवार त्यांच्यावतीनें मी आपल्या पायांवर अर्पण करीत आहे. (तसें करतो. जयजयकार).

काल० व हाल्ला०:बंड—बंड—बंड! —(ओरडत पळून जाऊं लागतात).

मु० सेना०:पकडा—पकडा हरामखोरांना—पळून जाऊं देऊं नका.—(दोघांस पकडतात. तेज० व न्याय० चा जयजयकार).

(पडदा पडतो)—

अंक चवथा समाप्त.

अंक पांचवा

प्रवेश पहिला

(स्थळ—राजवाडा. शृगाल व सौदामिनी प्रवेश करतात.)

सौदा०:(रानानें) तें कांहीं नाहीं. मला तुमचें एक अक्षरसुद्धां आतां ऐकावयाचें नाहीं. मातंगांचें युवराज्ञीपद मला देण्याचें तुम्ही कबुल केलेंत—त्याचा अजून कोठें पत्ता नाहीं. नुसतें माझें प्रेमाराधनसुद्धां युवराज मनापासून करीत नाहींत. बरें कदंबाचें राज्य देतों म्हणून म्हणतां पण तेंहि अजून माझ्या पदरांत पडत नाहीं. कंदर्पाचा नकार मिळूं दे—तेजस्विनीचा खटला संपूं दे—कादंबांचें बंड मोडूं दे—अशी रोजच्या रोज कांहींना कांहीं तरी सबब सांगून तुम्ही माझा प्रश्न सारखा लांबणीवर टाकीत आहांत. पण आतां मी तुमची ही टोलवाटोलवी क्षरभरसुद्धां चालूं देणार नाहीं. कादंबांचा पराजय होऊन तेजस्विनी आजच्या लढाईत तुमच्या हातांत सांपडली आहे. तेव्हां आजच्या आज कादंबांची राणी म्हणून माझ्या नांवाची द्वाही तुम्ही फिरविलीच पाहिजे. नाहींतर मी पाणी पिण्याला सुद्धां येथें थांबणार नाहीं साफ सांगत्यें.

शृगाल:राणीसाहेबांनीं एकदम असा त्रागा करूं नये. इतके दिवस गेले तसे आणखी चार दिवस कांहीं जास्त नाहींत. कंदर्प कैदेतून निसटला आहे तो पकडला गेला म्हणजे कदंब राजसिंहासनावर आपली स्थापना झालीच म्हणून समजा.

सौदा०:छे—मी आतां कोणतीहि सबब ऐकण्यास तयार नाहीं. कंदर्प सांपडो अगर न सांपडो मला त्याच्याशीं कांहीं कर्तव्य नाहीं. तेजस्विनी पकडली गेली आहे—कादंबांचा पुरा मोड झाला आहे. बस. आतां कदंबाचें राज्य आपल्या वचनाला स्मरून तुम्ही या क्षणीं माझ्या स्वाधीन केलें पाहिजे. नाहीं तर आम्हाला आमचें वचन पाळावयाचें नाहीं म्हणून मला स्पष्ट सांगितलें पाहिजे. याशिवाय तिसरी गोष्ट मला आतां नको. तुमच्या आतापर्यंतच्या वर्तनावरून तुमच्या मनांत माझ्याविषयीं पाप आलें आहे अशी मला जबरदस्त शंका येऊं लागली आहे. तेव्हां जा—आतांच्याआतां युवराजांकडे जा आणि त्यांचा काय तो रोखठोक जबाब घेऊन या. म्हणजे पुढचा मार्ग मला मोकळा होईल. हुरळली मेंढी लागली लांडग्याच्या मार्गे अशी माझी स्थिति झाली आहे.

शृगाल:राणीसाहेब, आमच्यावर निष्कारण आग पाखडीत आहेत हें पाहून मला अत्यंत खेद होत आहे. पण असो. मी युवराजांना भेटून आतांच या प्रश्नाचा अखेरचा निकाल लावून टाकतो. (पाहून) अरे पण ते पहा—युवराजच इकडे येत आहेत. तेव्हां आतां राणीसाहेबांनी स्वतःच त्यांना काय सांगावयाचें ते सांगावें आणि आपला निकाल लावून घ्यावा. (युवराज येतो).

युव०:शृगाल, तेजस्विनी आपला हट्ट सोडून कादंबांना शरणागतीची सल्ला देण्यास तयार होत नाहीं. तेव्हां उद्यां दोन प्रहारापर्यंत कादंब दार्तीं तृण धरून आम्हांला शरण आले नाहींत तर तेजस्विनी तोफेच्या तोंडीं दिली जाईल असा कादंब महासभेच्या अध्यक्षाला आतांच्या आतां निर्वाणीचा संदेश पाठवा.

शृगाल:जशीं सरकारांची आज्ञा. सरकारांनीं बाईसाहेबांच्या प्रश्नाचा आतां निकाल लावून टाकावा.

युव०: तेंच ठरवून आम्ही इकडे आलो आहोंत. कादंबांचा आता पुरा मोड झाला आहे. तेव्हां हा प्रश्न आतां अधिक लांबणीवर टाकण्यांत अर्थ नाही. संदेश पाठवून आपण ताबडतोब इकडे परत या. तोंपर्यंत आम्ही बाईसाहेबांशीं याबाबत थोडेंसें बोलतो. (शृगाल जातो). काय? बाईसाहेब, ठीक चाललें आहे?

सौदा०: बाईसाहेब! तेजस्विनी तोफेच्या तोंडीं जाण्याची वेळ आली तरी मी अजून बाईसाहेबच का? 'राणीसाहेब' नाही?

युव०: छे—राणीसाहेब होण्याचा योग या जन्मीं तरी आपल्या नशिबीं आहे असें कांहीं आम्हाला वाटत नाही.

सौदा०: म्हणजे आपल्याला आपलें वचन पाळावयाचें नाही वाटतें?

युव०: आपण आपलें वचन पाळलें असते तर आम्हालाहि आमचें वचन पाळणें भागच होतें. पण आपण आपलें वचन पाळलें नाही. आमच्याशीं अप्रामाणिकपणानें वागलांत—कपट केलेंत—प्रतारणा केलीत.

सौदा०: काय! मी आपणांशीं अप्रामाणिकपणानें वागल्यें—कपट केलें—प्रतारणा केली!—

युव०: होय. आपण आमच्याशीं दगलबाजी केलीत—आमचा विश्वासघात केलांत.—

सौदा०: काय दगलबाजी केली? कोणता विश्वासघात केला?

युव०: काय दगलबाजी केली? कोणता विश्वासघात केला? सौदामिनी, कंदर्पाला आमच्याविरुद्ध चिथावून त्याचा आमचा स्नेह कोणी तोडविला? आणि राज्यदानाची शर्त त्याच्याकडून कोणी मोडविली? आम्ही अत्यंत सायासानें कादंब मातंगांचें ऐक्य घडवून आणलें—आणि चांडाळणी तूं त्यांत विष कालविलेंस!—आमच्या सर्व सत्य संकल्पांचा नाश केलास!

सौदा०: मी कंदर्पाचा स्नेह तोडला? मी राज्यदानाची शर्त मोडविली? मी कादंब मातंगांच्या ऐक्यांत विष कालविलें?—

युव०: होय—तूच—तूच ही सर्व बदमाशी केलीस. शांततेचा भंग केलास—युद्धाचा वणवा पेटविलास—या दुर्भागी कदंबराष्ट्रास धुळीला मिळविलेंस.

सौदा०: कशावरून म्हणतां आपण हे?

युव०: आमच्याजवळ सबळ पुरावा आहे.

सौदा०: पुरावा आहे! दाखवा कोठें आहे तो—

युव०: शिशुपाल—पशुपाल (दोघे येतात).

सौदा०:कोण? शिशुपाल—पशुपाल!—

युव०:होय. शिशुपाल—पशुपाल. यांनींच आम्हाला तुझ्या कारस्थानाची पहिल्यानें बातमी दिली.

सौदा०:हे लबाड आहेत—पाजी आहेत—

युव०:ते लबाड पाजी आहेत का तूं लबाड पाजी आहेस याचा आतांच निकाल लागेल. जरा थांब. (शृगाल प्र. क.)

शृगाल:सरकार, कादंबांच्या अध्यक्षांना हुकुमाप्रमाणें संदेश पाठविला.

सौदा०:शृगालराज, युवराज माझ्यावर दगलबाजीचा आरोप करीत आहेत. तहांतील शर्ती मोडावयाला मी कंदर्पाला चिथविलें असें त्यांचें म्हणणें आहे.

शृगाल:मग? त्यांत खोटें काय आहे?

सौदा०:म्हणजे? तुम्हीसुद्धां युवराजांचीच बाजू घेतां काय?

शृगाल:सत्याची बाजू कोणीहि घेईल.

सौदा०:म्हणजे? युवराजांची बाजू सत्य आहे वाटतें?

शृगाल:म्हणजे यांत कांहीं संशय आहे वाटतें? शिशुपाल, पशुपाल, त्याबद्दल आपली खात्री पटवून देतील.

सौदा०:कायरे ए लफंग्यानों, तुम्ही माझ्याविरुद्ध युवराजांना काय सांगितलेंत?

शिशु०:जें खरें होतें तें सांगितलें.—

पशु०:जें खोटें होतें तें मुळीच सांगितलें नाहीं—भोलेनाथ!

सौदा०:युवराजांविरुद्ध कंदर्पाला मी चिथविलें?

शिशु०:बेशके—आपणच चिथविलें.

पशु०:बेलाशक—आपणच चिथविलें. नांदत्या घरावर निखारे ठेवण्याची अवदसा सटवाईवांचून कोणाला आठवणार? भोलेनाथ!

सौदा०:तुम्ही साफ खोटें बोलत आहांत.—

शिशु०:आम्हाला खोटें बोलण्याचें कारण? खोटें बोलून आम्हाला कांहीं कादंबाचें राज्य दडपावयाचें नाहीं.—

पशु०:अगर युवराजाशीं लग्नाआधीं पाट लावावयाचा नाहीं. स्वतः खोटेंपणा करून दुसऱ्याला खोटे म्हणण्याची बाईसाहेबांना थोडीतरी शरम वाटावयाला पाहिजे होती. नकटें तें नकटें आणि पुनः नाकाचा डौल. भोलेनाथ!

सौदा०:मेल्यांनां, तुम्ही माझा अखेरीस दावा साधलांत आं!

शिशु०:कां साधूं नये? लुचपतीचा पैसा साराच्या सारा स्वतःच हडप करून आमच्या तोंडाला पानें पुसतांना तुम्हाला तरी आमची कदर थोडीच वाटली होती?

पशु०:एक दिवस सासूचा तर एक दिवस सुनेचा. आतां तडफडून काय उपयोग? हंसत केलें तें रडत भोगलेंच पाहिजे. चालत्या काळांतलीं पापें पालथ्या काळांत अशींच बोकांडीस बसत असतात— भोलेनाथ!

युव०:पटला का पुरावा?

सौदा०:हा पुरावा कसला? हें सारें थोतांड आहे. तुम्हाला कदंबाचें राज्य गिळंकृत करावयाचें आहे म्हणून तुम्ही असे सर्पासारखे माझ्यावर उलटले आहांत.

शिशु०:वाः काय पण कांगावखोरपणा चालविला आहे!

पशु०:खाऊन खायची आणि वर नकटीची आण वहावयाची. चांगला सौदेगिरीचा धंदा आहे. भोलेनाथ!

सौदा०:ठीक आहे. पाहून घेईन. तुम्ही माझा असा केसानें गळा कापलांत याचा बदला घेतल्याशिवाय मी कधींहि सोडणार नाहीं.

(जाऊं लागत्ये).

युव०:थांब. चाललीस कोठें? (तिला धरतो).

सौदा०:नाहीं—मी आतां येथें एक क्षणभरहि थांबणार नाहीं. तुम्ही मला फसविलेंत—बुडविलेंत—तुडविलेंत. आता तुमच्या संगतींत राहण्याचीं मला बिलकुल इच्छा नाहीं.

युव०:आतां तुझ्या इच्छेचा प्रश्नच राहिला नाहीं. आतां आमच्या इच्छेचा—आमच्या हुकुमाचा प्रश्न आहे.

सौदा०:मी कांहीं तुमच्या हुकुमाची ताबेदार नाहीं.

युव०:ताबेदार नसलीस तरी आमची गुन्हेगार आहेस—आमची गिन्हफदार आहेस. कोण आहे रे तिकडे?
(शिपायी प्र० क्र०) या सटवीच्या मुसक्या आवळा. (शिपायी तसें करितात).

सौदा०:युवराज,—

पद. सोहनी—त्रिताल. बोलोबोलो०—
वृथा मन वाहिलें या पायीं ॥ स्वदेशनाशा करुनि वरियलें ॥
शापताप छल; फल न तया कांहीं ॥ ध्रु० ॥ करिते
जरिका जनपदसेवा ॥ घात न होता असा कदाहि ॥ १ ॥

युव०:आमच्यासाठीं तूं स्वदेशाच्या गळ्याला फांस लाविलास आणि स्वतःसाठीं आमच्या गळ्याला फांस लाविलास. आम्हीच होतो म्हणून तुझ्या या कपटजालांतून सहीसलामत बाहेर पडलों. दुसरा कोणी लेंचापेंचा असता तर तूं त्याला केव्हांच दाढेखालीं साफ रगडून टाकलें असतेंस. स्वदेशद्रोह्यांना आपल्या पापाचें फळ भोगलेंच पाहिजे. चला इला घेऊन जा आणि नीट बंदोबस्तांत ठेवा. राजद्रोहाच्या अपराधाबद्दल इला आम्ही फांशीची शिक्षा फर्माविली आहे.

सौदा०:राजद्रोहाचा आरोप—फांशीची शिक्षा! अरे देवा—माझा सर्वस्वी घात झाला!

शिशु०:आतां देवाच्या नावानें खडे फोडण्यांत अर्थ काय?

पशु०:तुझा भावी देव आतां आंधळा—बहिरा आणि मुका, एवढेंच नव्हे तर लंगडा आणि थोटा सुद्धां झाला आहे. तो आतां तुझें कांहीं एक ऐकणार नाही आणि तुझ्याकरितां कांहीं एक करणार नाही. तुझ्यासारख्या वटवाघुळाला इधरसेभि लाथ आणि उधरसेभि लाथ हेंच बक्षिस योग्य आहे समजलीस भोलेनाथ!

शृगाल:घेऊन चला इला येथून.

सौदा०:(जातां जातां) देव तुम्हां सर्वांचें तळपट उडवील.

(शिपायी तिला नेतात)

शिशु०:चल जा. कावळ्याच्या शापानें कांहीं गाई मरत नाहीत.

पशु०:आणि गाईच्या शापानें कावळेहि मरत नाहीत. भोलेनाथ!

युव०:शिशुपाल, पशुपाल तुम्ही आज आमची उत्तम कामगिरी बजावलीत.

दोघे:कामगिरी कसली? सरकारांच्या चरणाची सेवा आहे.

युव०:तेव्हां या तुमच्या कामगिरीबद्दल आम्ही तुम्हाला आजपासून मातंग दरबारचे सरदार केलें आहे.

दोघे:ही सरकारांची गरिबांवर मोठी मेहेरबानी आहे.

शृगाल:सरदार शिशुपाल—

शिशु०:वकीलसाहेब—

शृगाल:सरदार पशुपाल—

पशु०:श्रीमान् वकीलसाहेब—

शृगाल:सरदार या नात्याने युवराजांना सलामी द्या.

दोघे:(मुजरा करून) मातंग युवराजांचा जयजयकार असो!

युव०:चला शृगाल, आपल्याला आतां पुढच्या व्यवस्थेला लागले पाहिजे. सरदारसाहेब. येतो आम्ही. (दोघे जातात).

शिशु०:दोस्त अखेरीस आपणच चोरावर मोर ठरलों.

पशु०:ठरलोंच पाहिजे. अरे हें डोकें आहे का गुडगुडी आहे? अशा एकेक अजब शकला यांत खेचून भरल्या आहेत की त्या पाहून ब्रह्मदेवाची अकल सुद्धा गुंग होऊन जाईल. भोलेनाथ!

शिशु०:सौदामिनीला सडकून शिव्या द्यावयाला सांपडल्या याबद्दल मला खूप आनंद झाला आहे.

पशु०:मला सुद्धा झाला आहे. खरे विचारशील तर मी आणखी पांचपन्नास शिव्या हांसडणार होतो. पण काय करावे? मला शिव्या आठवू लागायला आणि ती येथून निघून जावयाला एकच गांठ पडली. त्यामुळे माझा अगदी विरस झाला. पण जाऊ दे. झाली एवढी सरबत्ती कांहीं कमी नाही. चल. आतां या नव्या मिळालेल्या मानाबद्दल आपण एकमेकांना एकमेकांच्या खर्चाने एक टोलेजंग मेजवानी देऊ. भोलेनाथ!

—जातात.—

प्रवेश दुसरा

(प्रतापचौकांतील ध्वजासन. ध्वजासनावर मातंगांचे निशाण फडकत असून भोंवताली तोफा ठेवलेल्या आहेत व जवळ युवराज, शृगाल, शिशुपाल, पशुपाल व सैनिक उभे आहेत).

युव०:अखेरीस कादंबहि तेजस्विनीप्रमाणें दुराग्रहीच ठरले व त्यांनी आमच्याशीं आज फिरून युद्ध सुरू केलें. ठीक आहे. आजच्या लढाईत त्यांना पार नेस्तनाबूद केल्यावांचून अन्न ग्रहण करावयाचें नाहीं असा आम्ही निश्चय केला आहे.

शृगाल:सरकारांचा निश्चय पार पडणार यांत मला बिलकुल शंका वाटत नाहीं. आतापर्यंत मातंगांनी कादंबांचा भयंकर संहार उडविला आहे. आणि मातंगांची तलवार अशीच आणखी घटका दोन घटका बेगुमान चालली तर कादंबांचें नांव निशाण सुद्धां जगाच्या पाठीवर राहणार नाहीं.

शिशु०:बेशक राहणार नाहीं.—आजच्या लढाईत कादंब एक शरण तरी आले पाहिजेत. नाहींतर पार नाहींसें तरी झाले पाहिजेत.

पशु०:नाहींसेच होणार. अगदीं बेशक—बेलाशक—बेधडक नाहींसेच होणार. शरण येण्याची त्यांची आतां छातीच नाहीं. भोलेनाथ!

युव०:शृगाल तेजस्विनीला आणवा. (शृगाल तेजस्विनीस आणवितो). तेजस्विनी, तुझ्या हट्टामुळें आज पुनः युद्धाची धुमश्चक्री सुरू झाली आहे.

तेज०:मला आनंद होतो हें ऐकून.

युव०:आनंद होतो?

तेज०:होय. आनंद होतो. मी शत्रूच्या हातांत सांपडले असतां हि माझें कार्य माझ्या मार्गे जिवंत आहे ही आनंदाचीच गोष्ट आहे.

युव०:तेजस्विनी, हा कदंबाच्या जीविताचा अखेरचा क्षण आहे.

तेज०:मला वाटतें हा कदंबाच्या आपत्तीचा अखेरचा क्षण आहे.

युव०:ही तुझी भूल आहे. शरणगति पत्करून कादंब आज आम्हाला शरण आले नाहींत तर त्यांच्या कपाळीं सर्वस्वनाश लिहिला आहे ही खात्री ठेव.

तेज०:युवराज हा तुम्हाला भ्रम आहे.—

पद—मालकंस—झपताल. “कृष्णमुखचंद्र.”
दिव्य स्वातंत्र्यरवि आत्मतेजोबलें ॥
प्रगटतां अवनितलिं कोण त्या लोपवी? ॥ ध्रु० ॥
शौर्यसागर—लहरि गगन—मंडल महा ॥
भेदितां कवण त्या अबल कर थोपवी? ॥ १ ॥

युव०:ठीक आहे. पाहू या काय होतें तें. (एक सैनिक लगबगीनें प्रवेश करतो).

१ सैनिक:सरकार—घात—घात—चला—लौकर चला—जलद चला लढाईचा रंग बदलला—

शृगाल:लढाईचा रंग बदलला?

१ सैनिक:होय. रंग बदलला—विजयश्रीनें कादंबाकडे तोंड फिरविलें—कादंबांना कुमक आली.—

युव०:कुमक आली? कोणाची?

१ सैनिक:जंगली लोकांची.

युव०:जंगली लोकांची? कोण जंगली लोक?

१ सैनिक:तें काहीं सांगतां येत नाही.

युव०:किती लोक आहेत ते?

१ सैनिक:किती म्हणून काय विचारतां? नुस्तें पेंव फुटल्यासारखें झालें आहे. ते लढाईत सामील झाल्यापासून कादंबांना भयंकर आवेश चढला असून त्यांनीं आपल्यावर एकामागून एक असे सारखे निकराचे हल्ले चढविण्यास सुरुवात केली आहे. तेव्हां सरकारांनी लौकर तिकडे चलावें—नाहींतर आपल्या लोकांचा दम सुटून ते लढाईतून पळ काढतील.

युव०:शृगाल, आम्ही क्षणमात्र लढाईच्या जागीं जाऊन येतो. तुम्हीं हें निशाण सांभाळा. आमच्या मनांत हिला मारावयाचें नव्हतें. परंतु लढाई अंगलट येईल कीं काय अशी आमच्या मनास शंका वाटूं लागली आहे. तेव्हां आतां हिला तोफेच्या तोंडी आवळल्याशिवाय आम्हाला गत्यंतरच राहिले नाही. तुम्ही तोफ भरून तयार ठेवा आणि आमचा इशारा मिळतांच तोफेच्या तोंडी बांधून इचा अखेरचा निकाल लावून टाका. (जाऊं लागतो).

शिशु०:(पशुपालास हळूच) आतां काय करावयाचें?—

पशु०:आतां गनिमी कावा. संधि सापडतांच पोबारा—भोलेनाथ!

(हळुहळू निघून जातात. शिपाई तेज०स तोफेच्या तोंडी बांधतात).

युव०:(पाहून) अरे पण हें काय? आमच्या लोकांनीं पळ काढलाच वाटतें. शृगाल, इला तोफेला आवळा. (काहीं मातंग सैनिक पळत येतात त्यांना अडवून) बेहिंमती—नामर्द—हरामखोर! पळतां कोठें? फिरा मार्गे. तुमचे बाप तिकडे मरून पडले आणि तुम्ही पळून चाललांत! काहीं शरम वाटते का नाही?—शिपायी आहांत का हिजडे आहांत? फिरवा तोडें.—आतां फिरून मार्गे वळलांत तर छाटून

टाकले जाल.—चला—माझ्या बरोबर लढाईत शिरा.—(जाऊं लागतो तोंच कादंब शिपायी, जंगली लोक व त्यांचा नाईक जयजयकार करीत प्रवेश करतो.)

नाईक:उन्मत्त सैताना, थांब—पुढें कोठें चाललास? येथेंच आमच्याशीं दोन हात कर आणि आपला पराक्रम काय आहे तो दाखीव.—(युवराजावर चाल करून जातो).

युव०:हे—जंगली लांडग्या—पुढें सरूं नकोस—आपला हात आवर.

नाईक:तुझ्या प्राणाचा बळी घेतल्यावाचून माझी तरवार म्यानांत शिरणार नाही.

युव०:मूर्खा, माझ्या प्राणांची आशा धरशील तर तें पहा—तें दृश्य. (तोफेस बांधलेल्या तेजस्विनीकडे बोट दाखवितो) हाताच्या एका इषान्यासरशीं तेजस्विनीच्या चिंधड्या उडविल्या जातील.

नाईक:(पाहून) अरे देवा (थांबतो)—

युव०:विचार कसला करतोस? तरवार खालीं ठेव आणि माझ्या पायाशीं तेजस्विनीच्या व स्वतःच्या प्राणांची याचना कर.

तेज:(मोठ्यानें) वीरा नको—नको. भलत्या मोहास बळी पडूं नकोस. मी मेल्यें तरी पर्वा नाही. आपली विजयी तरवार बिनदिक्कत चालीव. या वेळीं माझ्यापेक्षां जयाची किंमत जास्त आहे. सर—पुढें सर—शत्रूवर वार कर—आणि जयश्रीला शत्रूपासून हिरावून घे.

नाईक:(स्वगत) मना भांबवूं नकोस. स्थिर रहा. (विचार करून उघड) युवराज—चल घे ही माझी तरवार मी तुझ्या पायावर ठेवण्यास तयार आहे. तूं आपली तरवार म्यान कर.

युव०:(तरवार म्यान करून) ही माझी तरवार मी म्यान केली.—ठेव तुझी तरवार माझ्या पायाशीं.—

नाईक:ही घे आणि तेजस्विनीला मोकळी कर.—
(तरवार खालीं ठेवण्याच्या मिषानें पुढें सरतो).

तेज०:(दुःखानें) अरेरे—माझ्या मोहांत गुंतून अखेरीस तूं कदंबाचा घात केलास!

नाईक:सैताना—(एकदम वार करून युवराजाला खालीं पाडतो व त्याच्या छातीवर पाय ठेऊन उभा रहातो). (कादंबास) कादंबानो तेजस्विनीला सोडवा.—(कादंब सैनिक तेजस्विनीला सोडवूं लागतात). (जयजयकार).

युव०:अरेरे—दगलबाजा—दगा केलास.—

नार्कःदगलबाज दुस्मानाला दग्यानेंच मारला पाहिजे. युवराजा, नरकलोकच्या हद्दींत पाऊल टाकण्यापूर्वी तुझ्या छातीवर पाय ठेऊन उभा असलेल्या या तुझ्या कट्ट्या दुस्मानाची ओळख करून घे.—(तोंडावरचा बुरखा काढतो).

युवःकोण? कंदर्प!—

कंदर्पःहोय. कंदर्प—तुझा दुस्मान—तुझा काळ. चांडाळा कादंब राजसिंहासनाचा उपमर्द केल्याचें प्रायश्चित्त भोग.—(त्याच्या छातींत तरवार खुपसूं लागतो).

युवः(एकदम उठून कंबरेच्या जंबियानें कंदर्पाच्या छातींत वार करून) आणि तूं हें दगलबाजीचें प्रायश्चित्त भोग. आतां आपण दोघेहि नरकाचा एकदमच रस्ता धरूं. (मरतो).

कंदर्पः(वार झाल्यावर पडतां पडतां) अरेरे—चांडाळानें अखेर डाव साधला. पण कांहीं हरकत नाही. माझा देश स्वतंत्र झाला—आतां मी सुखानें मरेन. (शृगालास व त्याच्या लोकांस मारून कादंब तेजस्विनीस सोंडवून कंदर्पाजवळ आणतात. जयजयकार.)

तेजःस्वातंत्र्यवीराचा विजय असो—(पाहून) कोण? कंदर्प महाराज—

कंदर्पःहोय—मीच तो.—पण ते तेजस्विनी आधीं तें मातंगांचें पापी निशाणं काढून हें कादंबांचें विजयी निशाण ध्वजासनावर उभार आणि कदंबदेश स्वतंत्र झाल्याचें जाहीर कर. (तेजस्विनी तसें करते. जयजयकार. न्यायाध्यक्ष नागरिक प्रवेश करतात). झाला—माझा देश आज पुनः स्वतंत्र झाला—माझी प्रतिज्ञा पूर्ण झाली—मी पापमुक्त झालों. (निशाणास अभिवादन करतो).

कंदर्पःन्यायाध्यक्ष—आणि देशबांधवहो, या आपल्या अपराधी राजास क्षमा करा. (जयजयकार) तेजस्विनी—तूंहि मला क्षमा कर.

तेजःमहाराज क्षमाच काय पण मी आपलें सर्वस्वच आपल्या चरणीं या वेळीं अर्पण केलें आहे.

कंदर्पःकाय? तेजस्विनी आणि कंदर्पाला सर्वस्वदान!

तेजःहोय. महाराज आपण आज कदंब देश स्वतंत्र केला आहे आणि कदंबास स्वतंत्र करणाऱ्या वीराला सर्वस्वदान करण्याची माझी प्रतिज्ञा आहे.

कंदर्पः(आनंदून) अहाहा! मी भूमीवर आहे का स्वर्गांत आहे? कदंब स्वतंत्र झाला—तेजस्विनी प्रसन्न झाली—तेजस्विनी—तेजस्विनी—दे—तुझा हात माझ्या हातांत दे—(हात पुढें करतो).

तेजःहा घ्या.—(हात त्याच्या हातांत देऊं लागत्ये).—

कंदर्पःपण थांब—

(हात मार्गे घेतो)

तेज०:कां?—महाराजांनीं हात मार्गे का घेतला?

कंदर्प:तेजस्विनी, पहा—हें पहा—माझें भवितव्य (छाती उघडी करून जखम दाखवितो)—जखम जबर आहे—काळजाला जाऊन भिडली आहे.—माझें जीवित आतां घटका—अर्धघटकेपेक्षां अधिक नाही.—तेव्हां मी तुला जाणूनबुजून आपत्तींत कसा लोटूं?

तेज०:आपत्ति? —नाहीं—महाराज मी आपले प्राण खर्ची घालीन—पण कालाला आपणावर अशी अचानक झडप घालूं देणार नाही.—

कंदर्प:छे—ही गोष्ट तुझ्या सामर्थ्याबाहेर आहे.

तेज०:ईश्वराची तशीच इच्छा असेल तर तिलाहि मी धैर्यानें सादर होईन. महाराज—

पद—एरी मैका पियाबिन्—
संचिता सहावया। प्रबल हृदय प्रणयलीन ॥
सदा धरि धीरा। शोक हरी सार ॥ धृ० ॥
॥ चाल ॥ सुखासि जाळुनिया जीविता स्मशान सदा ॥
करीत प्रीतिबलें सोडिना सुशील कदा ॥ सारा ॥ १ ॥

तेव्हां, महाराज, स्वातंत्र्यवीराचें देणें देऊन मला ऋणांतून मुक्त झालेंच पाहिजे. आपल्या सारख्या अद्वितीय स्वातंत्र्य वीराच्या नांवानें प्राप्त होणारें वैधव्य हें मंगल सौभाग्यच आहे. (त्याच्या गळ्यांत माळ घालून त्याचें मस्तक मांडीवर घेते).

कंदर्प:परमेश्वर—तुम्हा सर्वाचें मंगल करो!—

(पुष्प वर्षाव.)
(पडदा पडतो.)

अंक पांचवा समाप्त.

तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु!

संगीत धर्मसिंहासन नाटक

मंगलाचरण

पदः—केदार—तेवरा. शरन करतु गोविंद०—
पतितजन—आनंद—कुवलय ॥ धर्म—पदरज चिर—निरामय ॥
करुं तयासी प्रणति सविनय ॥ धृ० ॥
अबलजन—भय—तम निवारुनि ॥
प्रबल खल—बल—ताप वारुनि ॥
नीति—नय—साम्राज्य पसरुनि ॥
अवनितल करि शांति—सुखमय ॥ १ ॥

अंक पहिला

प्रवेश पहिला

[कैरव महासभामंदिर—कामलता, कल्पलता, सुरेंद्र, खगेंद्र, मृगेंद्र, भुजंग, इत्यादि].

कल्प०:(कामलता रागाने निघून जात असतां तिचा हात धरून) ताई, थांब. थोडी उभी रहा. मला तुझ्याशीं दोन शब्द बोलावयाचे आहेत.

काम०:(रागानें) सोड—सोड—माझा हात. मला आतां इथें क्षणभरही थांबावयाचें नाही. तुझ्याशीं एक अक्षरही बोलावयाचें नाही. तेव्हा दूर हो—मला अडवूं नकोस—मुकाट्यानें मला आपल्या वाटेने जाऊं दे.

(हात हिसकावून घेते.)

कल्प०:ताई, निवडणुकीत माझा विजय झाल्यामुळें या कैरव राजसिंहासनाचें स्वामित्व आतां माझ्याकडे येणार असलें, तरी तुझ्या सुखांत—तुझ्या सन्मानांत—तुझ्या वैभवांत काडीइतकीही कमतरता मी पडूं देणार नाही, ही तुझी खात्री असूं दे.

काम०:सत्तेवांचून सुखाला आणि सन्मानाला घेऊन काय चाटावयाचें आहे? सत्ता नाही तेथें वैभव नाही आणि वैभव नाही तेथें सुखसन्मानाची आशा करणें व्यर्थ आहे.

पद—सदा प्रणया विलासिनी०—

वृथा सुख—लाभ—लालसा ॥ प्रभुता नुरतां विषयपिपासा ॥
घडवि निराशा—नरक—वासा ॥ ध्रु० ॥ प्रीति सतत मलिना
मानसा ॥ मानरहित मृत विलासी ॥ मानधना ललना न सेवी ॥
या विष—रसा ॥ १ ॥

कल्प०:पण सत्तेनें आज तुला झिडकारलें असलें तरी ती तुझ्यावर सदैव अशीच अप्रसन्न राहिल, असें तूं कां समजतेस? प्रयत्न करशील तर राजसिंहासनाचा मार्ग अजूनही खात्रीनें तुला खुला होईल—नव्हे—मी स्वतः तो तुला आपल्या हातानें खुला करून देईन. मला कांहीं राज्याचा लोभ नाही—वैभवाची हौस नाही.—

काम०:पुरे कर तुझे हें वैराग्याचें ढोंग! तुझे सारे कांगावे मला चांगले कळतात.—म्हणे राज्याचा मला लोभ नाही—वैभवाची हौस नाही! अहाहा! केवढी पण वैराग्याची पुतळी तू! जसा कांहीं भगवान् बुद्धच तुझ्या रूपानें या युगांत भूतलावर अवतरला आहे! अग, तुला जर खरोखरच राज्याचा लोभ नसता, वैभवाची हौस नसती, तर तूं माझ्याशीं स्पर्धा करण्याला मुळीं उभीच राहिली नसतीस.

कल्प०:आणि खरें म्हणशील तर मी आपण होऊन उभी राहिलेही नाही. बाबांची इच्छा व लोकांचा आग्रह म्हणून माझा अगदीं निरुपाय झाला.

काम०:वाहवा—वाहवा! काय पण साळसूदपणाचा आव आणते आहेस! म्हणे बाबांची इच्छा—लोकांचा आग्रह! काय गे, बाबांनीं विषाचा पेला तुझ्या घशांत कोंबला असता तर तो तूं मुकाट्यानें गिळला असतास का? अथवा लोकांनीं तुला विहिरींत जीव देण्याचा आग्रह केला असता, तर तो तूं बिनतक्रार दिला असतास का? बोल—दे जबाब? आतां कां दांतखिळी बसली?

कल्प०:दांतखिळी कशाला बसेल? पण तुला माझा एक शब्दही खरा वाटत नाही तर मी बोलणार तरी काय?

काम०:पण बोलली नाहीस तरी मला तुझे अंदरचे कावे दावे कळत नाहीत असें तूं समजू नकोस. सुरेंद्रांनीं तुझ्या प्रेमाचा धिःकार करून माझ्या प्रेमाचा स्वीकार केल्यामुळे तुझ्या जिवाचा जळफळाट झाला आहे व माझ्यावर सूड उगविण्यासाठीं तुझा जीव सारखा तडफडत आहे हें मी पुरें जाणून आहे.

कल्प०:ताई, तुला काय वाटेल तें तूं म्हण. पण परमेश्वरसाक्ष मी तुला सांगतें कीं, तुझ्यासंबंधानें माझ्या मनांत यत्किंचितही विपरीत भाव नाही. सुरेंद्रांनीं माझा अक्वेर करून तुझा स्वीकार केला, याबद्दल मला उलट समाधानच वाटत आहे. आणि परमेश्वरानें तुम्हां उभयतांना सदासर्वकाल सुखांत ठेवावें अशीच माझी त्याच्या चरणापाशीं प्रार्थना आहे.

काम०:मायावी माणसें बोलतांना नेहेमीं असेंच लाघव दाखवीत असतात. पण करणीची वेळ आली कीं, आपला डाव उगविण्यास कधीही मार्गेपुढें पहात नाहीत. आणि आतां तर तूं राणी झाली आहेस व सुडाचीं सर्व साधनें तुझ्याहातांत आलीं आहेत. तेव्हां आतां यापुढें तर मला तुझ्याशीं फारच जपून वागलें पाहिजे. नाहीतर गोड शब्दांच्या जाळ्यांत फसवून तूं केव्हां कशी माझी मान कापशील याचा कांहीं नेम नाही.

कल्प०:ताई, माझ्या संबंधानें तूं हा आपला निष्कारण गैरसमज करून घेतलाआहेस. मी राणी झाल्यें अगर महाराणी झाल्यें तरी तुझें वडिलकीचें नातें मी आजन्म विसरणार नाही आणि तुझी कधीही अवज्ञा करणार नाही. तेव्हां निष्कारण संताप करून घेऊन असा त्रागा करूं नकोस. या जगांत तुझ्यावांचून मला मायेचें असें कोण आहे? तूंच माझी बहीण—तूंच माझा भाऊ; —तूंच माझी आई—तूंच माझा बाप; —तूंच माझा गुरु—तूंच माझा देव—

पद—यमन—त्रिताल यलतियाल०
व्यसनकालिं मज कवण वालि जगिं या ॥ तुजविण माउली
सदया ॥ धृ० ॥ मी अबला। अनाथा बाला ॥ करिं धरि।
असुखकारि। भय वारि। तारि भव ॥ १ ॥

काम०:बस्. पुरे कर तुझें हें चऱ्हाट! पहिल्यानें गळ्याला फांस लावायचा आणि मागाहून मढ्याला शृंगार चढवायचा! म्हणे मीच आई—मीच बाप! करावयाचें काय तुझ्यासारखीचे आईबाप होऊन? तुझ्यासारख्या भोंदूंचा देव आणि लफंग्यांचा गुरु होण्यापेक्षां कुंभाराचें गाढव होणें मी पत्करीन! बोलणी मानभावाचीं आणि करणी कसाबाची! बस्. यापुढें मी तुझी बहीण नाही—आप्त नाही—इष्ट

नाहीं—आणि तुझ्याशीं कोणत्याही प्रकारचा मित्रत्वाचा संबंध ठेवायला मी साफ तयार नाहीं. मला घोडा पाहिजे आहे, गोमाशी नको आहे!

कल्प०:ताई, हें राज्य तुला अर्पण करण्याचें जर माझ्या स्वाधीन असतें तर तें या क्षणीं तुझ्या पायांवर वाहून मी तुझी समजूत काढली असती! पण काय करूं? त्या बाबतींत मी अगदीं परतंत्र आहे.

काम०:परतंत्र आहेस? कशी परतंत्र आहेस? मला हें राज्य नको; तें कामलतेलाच मिळालें पाहिजे, असे जर तूं लोकांना निखून सांगितलें असतें तर मला सिंहासनावर चढूं न देण्याची लोकांची काय छाती होती?

कल्प०:असें सांगण्यास मी केव्हांही तयार होतें व आहे. इतकेंच नव्हे तर तूं म्हणतेस त्याच शब्दांत ही गोष्ट मी लोकांना स्पष्ट सांगितलीही होती. पण ते आपला हट्ट सोडायला तयार झाले नाहीत. त्याला मी काय करणार?

काम०:तूं काय करणार? ठीक आहे. ते तयार झाले नाहीत तर तें तयार होतील असाच चमत्कार मी करून दाखवीन. न्यायानें हें राज्य माझें आहे; आणि तें वाटेल त्या चोराच्या हवालीं करण्याचा बाबांना किंवा लोकांना काडीचाही अखत्यार नाही. निवडणुकीचें थोतांड उभें करून तुम्ही सर्वांनीं माझी फसवणूक केली आहे. पण मी नांवाची कामलताअसेन तर तुमचे सर्वांचे दांत तुमच्या घशांत घातल्यावांचून कधींही सोडणार नाहीं.

कल्प०:ताई, नको—नको—असा आततायीपणा करून आपला अधःपात करून घेऊं नकोस. लोकनिर्णयाला मान देण्याचें तूं कबूल केलें आहेस आणि आपला शब्द पाळणें, हें तुझें कर्तव्य आहे.

काम०:लोकांनीं प्रामाणिकपणा दाखविला असता तर मीही आपल्या कर्तव्याला जागलें असतें. पण लोक माझ्याशीं बेमान झाले. माझा जन्मसिद्ध हक्क त्यांनीं धुडकावून लावला. तेव्हां मला आतां त्यांची पर्वा करण्याचें कारण काय? त्यांना मी नको—माझा त्यांना हेवा वाटतो—तिरस्कार वाटतो! पण लक्षांत ठेवा म्हणावें, एक दिवस असा उगवेल कीं जेव्हां त्यांना नाक घाशीत माझ्या पायावर लोटांगणें घालीत यावें लागेल! बस यापुढें तुझें हें काळें तोंड पहाण्याची माझी बिलकुल इच्छा नाही. जा—जा—ज्यांनीं तुला डोक्यावर घेऊन नाचावयाला सुरुवात केली आहे, त्यांच्याकडे जा. तेच यापुढें तुझे आप्तइष्ट—तुझे सगेसोयरे आहेत; मी तुझी कोणी नाहीं! जा—तुझ्यासारख्या खलदुर्जनाकरितां, दया आणि प्रेम, हीं देवानें निर्माण केलेलीं नाहीत.—

पद—मद्यवपुघट०:—

सत्यहिसक सत्ता—प्रमत्ता सदयता ॥ वितरि हतबुद्ध तरि करी आत्मघाता ॥ धृ० ॥ सुरस पयोरस कालभुजंगा ॥ कदा कालिं गत—गरल करिल कां? ॥ १ ॥

(कामलता जाते मागून भुजंगादि जातात.)

मृगेंद्र:छें—छे—छे—असली हटवादी माथेफिरू बायको आपण जन्मांत कधीं पाहिली नाहीं.

खर्गेद्र:खरोखर, ही अकाळ वीज जर राज्यावर कोसळली असती, तर लोकांचा भोगच ओढवला असता.

मृगेद्र:(पाहून) सुरेंद्र येत आहेत वाटतें. (सुरेंद्र कांहीं अनुयायांसह प्र. क.)

सुरेंद्र:राणी कल्पलतेचा विजय असो!

कल्प०:राणी कल्पलतेचा विजय! आणि तो सुरेंद्राच्या मुखानें?

सुरेंद्र:कां? सुरेंद्राच्या मुखानें राणी कल्पलतेचा विजय होऊं नये, असें आपल्याला वाटतें कां?

कल्प०:असें कसें वाटेल? माझा अद्धेर करून कामलतेचा ज्यांनीं अंगिकार केला व मला कैरवांचें राणीपद प्राप्त न होतां तें कामलतेच्या पदरांत पडावें म्हणून ज्यांनीं मला हाणून पाडण्यासाठीं आपली शिकस्त केली, त्यांनीं आपला पराजय कबूल करून 'राणी' या उपपदानें माझा गौरव केला तर त्यांत मला केव्हांही आनंदच वाटणार! परंतु असा प्रसंग इतक्या लौकर येईल, अशी मात्र माझी कल्पना नव्हती.

सुरेंद्र:आपली तशी कल्पना नसणें साहजिक आहे. पण माझ्या मते झाला हाच विलंब झाला. वास्तविक निवडणुकीचा निकाल जाहीर होतांच मी आपलें अभिनंदन करावयास पाहिजे होतें. आपण कांहीं एकमेकांचे जन्माचे हाडवैरी नव्हतां. आपले शत्रुत्व केवळ तात्पुरतें होतें. तेव्हां तें संपतांच परस्परांनीं परस्परांचा प्रेमादरपूर्वक सत्कार करणें हेंच आपलें कर्तव्य होतें व अजूनही आहे.

कल्प०:सुरेंद्र, मी आपली फार आभारी आहे. आपल्याप्रमाणें कामलतेनेंही जर एवढा उदारपणा दाखविला असता तर माझ्या आनंदाला पारावार राहिला नसता.

सुरेंद्र:राणीसाहेबांनीं निराश होण्याचें कांहीं कारण नाही. रागाची पहिली उसळी ओसरून गेल्यावर कामलताही आपलें प्रेमानें स्वागत करील, अशी माझी खात्री आहे.

खर्गेद्र:आपली खात्री असेल, पण आम्हांला खात्री वाटत नाही. लोकनिर्णयाला पायाखालीं तुडवून मी कैरव राजसिंहासन पादाक्रान्त करीन, अशी ताईसाहेबांनीं नुकतीच प्रतिज्ञा केली आहे.

सुरेंद्र:अविचाराच्या भरांत केलेल्या प्रतिज्ञा विचारांतीं बदलत नाहीत, असें थोडेंच आहे?

कल्प०:पण आपण केला तो अविचार केला, एवढें तरी प्रथम कळलें पाहिजे ना?

सुरेंद्र:डोकें शांत झाल्यावर तें आपोआप कळेल.

मृगेद्र:पण डोकें असेल तर तें शांत होणार ना?

सुरेंद्रः(रागानें) मला वाटतें आपण हा लहान तोंडीं मोठा घांस घेत आहांत. कामलतेच्या डोक्याची चर्चा—
आणि ती राणीसाहेबांच्या पुढें तुम्ही करणें हें मर्यादेचें उल्लंघन आहे.

कल्प०:सुरेंद्र, तें राहूं द्या. कामलता शांत होवो वा न होवो, त्याची मला इतकीशी फिकीर वाटत नाही. मला
आपल्या सहानुभूतीची आणि सहाय्याची अधिक अपेक्षा आहे. कारण—

पद—लोटिसी कासया०

कालही बालसा ॥ शिरीं जरि वरद कर आपुला दासा ॥ धृ० ॥सेवितां या पदां ॥ सकलही तापदा
आपदा निरसुनी ॥ होत सफलशुभ—काल—लालसा ॥ १ ॥

सुरेंद्र:राणीसाहेब, माझा स्नेह अभंग आहे—माझा शब्द वज्रलेप आहे.

पद—बिहाग—त्रिवट. फुकट का गर्जना०

नच वृथा वल्गना ॥ ही;वाया अभय—वचन कधिं ॥ शीलनिरत नरन वदति। येई मरण जरि अवचितिं
॥ धृ० ॥ वचनभंग अति अघोर पातक।मदोन्माद—भरिं आचरितां ॥ कुल—सुयश लांछवुनि ॥ घडवित
अधमाधमा निरयगति ॥ १ ॥

कल्प०:सुरेंद्र, हें तुमचें आश्वासन अखेरपर्यंत कायम टिकेल ना?

सुरेंद्र:टिकलेंच पाहिजे. लोकनिर्णयाला मान देण्याची मी थोरल्या महाराजांच्या पायाशीं शपथ केली आहे.

खगेंद्र:तशी शपथ ताईसाहेबांनींही केली आहे. पण त्या ती पाळण्यास आतां तयार नाहीत.

सुरेंद्र:तयार नसून उपयोग काय? ती तिला पाळावीच लागेल.

कल्प०:पण तिनें ती पाळली नाही तर?

सुरेंद्र:मी तिला ती पाळावयाला लावीन.

मृगेंद्र:आपलाही शब्द त्यांनीं मानला नाही तर?

सुरेंद्र:तर—तर ही तलवार तिला तिच्या प्रतिज्ञाभंगाच्या पातकाबद्दल प्रायश्चित्त घडविल्यावांचून रहाणार
नाहीं.

कल्प०:सुरेंद्र, प्रेमापुढें तलवारीचा अखेरपर्यंत टिकाव लागणार नाही.

सुरेंद्र:राणीसाहेब, प्रेमरसांत विरघळून जाणारी तरवार विकारवश असते. पण या सुरेंद्राची तरवार
विचारवश आहे. ती कर्तव्यपालनावांचून बाहेर पडत नाही. आणि कर्तव्यपालनासाठीं एकदां बाहेर
पडल्यावर कर्तव्यसमाप्तीवांचून पुनः म्यानांत परत जात नाही.

कल्प०:तर मग वहा ती तरवार माझ्या पायावर आणि करा माझ्या रक्षणाची शपथ.

सुरेंद्र:ही घ्या—आपल्या संरक्षणाप्रीत्यर्थ मी ही तरवार आपल्या पायांवर अर्पण करितों आणि परमेश्वराच्या साक्षीनें आपल्या रक्षणाची शपथ करतो.

(तसें करतो).

कल्प०:सुरेंद्र, आपल्या या उदार कृतीनें आपण मला जन्माचे ऋणी केले आहे. जा—आणि तुमच्यांत असेल नसेल तेवढें सामर्थ्य खर्च करून कामलतेची समजूत घाला. माझ्यामुळे कैरवांवर यादवीची आपत्ति कोसळू नये, अशी माझी इच्छा आहे.

सुरेंद्र:सरकारांनीं अगदीं निश्चित असावे. परमेश्वराच्या कृपेनें भलताच प्रसंग ओढवणार नाही. कामलतेला माझ्या प्रेमाचीं कांहीं किंमत असेल आणिमी तिचें पाणिग्रहण करावें या तिच्या इच्छेंत कांहीं सत्यांश असेल तर तिला माझ्या पावलावर पाऊल टाकूनच चालावें लागेल—अन्य मार्गांनें चालतां येणार नाही.

कल्प०:परमेश्वर तुमची वाणी खरी करो!

सुरेंद्र:सरकारांचा विजय असो!

(अनुयायांसह जातो.)

कल्प०:आतां माझा जीव खालीं पडला!

मृगेंद्र:खालीं कसला पडला? हा प्रेमाचा प्रयोग अद्यापि यशस्वी व्हावयाचा आहे.

कल्प०:पण तो यशस्वी होणार अशी माझी आतां पक्की खात्री आहे. मृगेंद्र, प्रेमाचें सामर्थ्य किती अगाध आहे, याची तुम्हाला कल्पना नाही.

पद—पाणिदानिं प्रेरणा करी०—

विमल थोर प्रेम—भाव हा। संसारा थारा ॥ कलह—कालिं व्यसनजालि।होत सतत विजयशालि ॥ धृ०
॥ वैरभाव जिंकुनिया ॥ किंकरसा अंकित करि ॥ स्नेहपाशिं। हितविनाशि। पापराशि। खल महाहि ॥ १
॥

प्रवेश दुसरा

स्थळ—कामलतेचा महाल.

(कामलता व भुजंग)

काम०:काय? उदामकेतूला—कांतारसम्राट उदामकेतूला—तुम्ही वश करून घ्याल?

भु०:होय—होय—उद्दामकेतूला—कांतारसम्राट उद्दामकेतूला—आपल्या घराण्याच्या शत्रूला—आपल्या देशाच्या दुस्मानालासुद्धां आपल्या मी घरीं कावडी वहावयाला लावीन कावडी.

काम०:शक्य नाही—बिलकुल शक्य नाही.

भु०:कां? कां शक्य नाही? उद्दामकेतू म्हणजे कांहीं कोणी बडा सैतान नाही.

काम०:बडा सैतान नाही. पण त्याचें व आमचे पिढ्यानुपिढ्याचें हाडवैर आहे.

भु०:पण पिढ्यानुपिढ्यांचे हाडवैर म्हणजे कांही हिमालय पर्वत नाही; आणि राजकारणांत तर असले हिमालय हरघडीला उगवतात आणि हरघडीला मावळतात!

काम०:त्यानें बाबांच्या जवळ माझी मागणी केली होती आणि बाबांनीं ती माझ्या आग्रहावरून नाकारून त्याचा अपमान केला होता.

भु०:तें सर्व मला माहीत आहे. त्याची फिकीर नको आपल्याला. आपण उद्दामकेतूची मदत स्वीकारण्याला तयार आहांत का, एवढें सांगा. म्हणजे पिढ्यानुपिढ्यांचें हाडवैर सुद्धां एका फुंकाराबरोबर कसें उडवून देतां येतें, तें मी तत्काल आपल्या प्रत्ययाला आणून देतों.

काम०:उद्दामकेतूच्या फंदांत पडावयाचें म्हणजे जिवाला धोका वाटतो.

भु०:धोका वाटतो? काय धोका वाटतो?

काम०:तो कल्पलतेबरोबर मलाही एकाद्या दिवशीं अलगत उचलून तोंडांत टाकण्यास मार्गेंपुढें पहाणार नाही.

भुजंग:हां! सैतान जागवावयाचा म्हणजे दुस्मानाबरोबर आपल्याही जिवाचा बळी तयार ठेवावाच लागतो. लोकांना अपशकून करावयाचा असेल तर स्वतःचे नाक—निदान नाकाचा शेंडा तरी कापून घेतलाच पाहिजे. हां—घेतलाच पाहिजे! युद्धांत आणि राजकारणांत आपली चिता रचूनच शत्रूच्या पिंडदानाचे उदक सोडीत असतात. तेव्हां अशा सट्टेबाजीच्या सौद्यांत पावलागणिक शंका काढीत बसल्यास निश्चयाला सात जन्म देखील पुरावयाचे नाहीत. कोणत्या तरी धोक्यांत केव्हां तरी उडी ही घेतलीच पाहिजे. राजकारण म्हणजे काही नाजुक पुष्पशय्या नाही. हे कांट्यागोट्यांनी गजबजलेलें खडतर मैदान आहे. इथें दमडीवांचून चमडी नाही आणि चमडीवांचून दमडी नाही.

काम०:पण परकीयांच्या सहाय्यानें स्वकीयांचा नाश करणें हें पाप नाही कां?

भुजंग:पाप? मुळीच नाही—बिलकुल नाही—अजिबात नाही. उलट आपल्या मानेवर सुरी चालविणाऱ्या कसाबांना आप्त आणि स्वकीय लेखणें हे पाप आहे. शिवाय आडवेंच येऊं लागलें तर पोटचें पोर सुद्धां कापून काढावें लागतें. मग इतरांची काय कथा?

काम०:मला वाटते, सुरेंद्रांचा या बाबतीत काय अभिप्राय पडतो ते पाहून मग पुढे काय करावयाचे ते ठरविणे चांगले.

भुजंग:सुरेंद्रांचे मत आणि ते या बाबतीत? छे, ते शक्य नाही. सुरेंद्राला या रहस्यांत घ्यावयाचे असेल तर या दासाची चाकरी या क्षणापासून संपली असे समजा. सुरेंद्र असेल तेथे भुजंग पाऊल टाकणार नाही आणि भुजंग असेल तेथे सुरेंद्रांचे पाऊल तो पडू देणार नाही.

काम०:अहो असे एकदम उसळता काय?

भुजंग:एकदम उसळता काय? सरकार, या कारस्थानाचा नुसता वास सुरेंद्राला लागला तर तो माझी पाळेमुळे खणून काढील, सोडणार नाही. आपल्यासारख्या थोरांना शंभर खून माफ होतील. पण आमच्यासारख्या गरिबांना मुंगी पायाखाली चिरडली तरी ताबडतोब फांसावर चढण्याची पाळी येईल! ठाऊक आहे आपल्याला? बस्. आता यापुढे याबाबतीत एक शब्द तोंडातून निघाला तर तत्काल जीभ छाटून घेईन.

काम०:हो—हो—हो—जरा आस्ते—जरा—सबूर—

भुजंग:नको—नको. मला गरिबाला शंभर वर्षांचे आयुष्य देवाने घातले नसले तरी मरेपर्यंत जगण्याची मुभा दिली आहे. तेव्हा मरणाच्या आधीच मरण्याची पाळी मज गरिबावर आणू नका.

काम०:राहिले. तुमची इच्छा नाही तर मी ही गोष्ट सुरेंद्रांच्या जवळ काढीत नाही, झाले? पण साधारण त्यांचा कल कसा काय आहे हे पडताळून पहाण्याला तर तुमची कांही हरकत नाही ना?

भुजंग:पुनः आपले तेंच! पहिले पाडे पडे पंचावन! कल पडताळून काय पहावयाचा? अहो, कल्पलतेची सत्ता मान्य करण्यास ते तयार आहेत, हे त्यांनी आपणास कालच स्पष्ट सांगून टाकले नाही का?

काम०:काल सांगितले असले तरी माझ्या रागाचा कांही तरी परिणाम आज त्यांच्यावर झाला असेल.

भुजंग:शक्य नाही. आपल्या रागाची अगर लोभाची त्यांना आता काडीइतकीही कदर नाही. आजवर सारख्या ठोंकरा बसत आल्या तरी त्यांच्या अंतरंगाची आपल्याला अजून ओळख पटली नाही म्हणजे काय म्हणावे? सरकार, बोलतो याची माफी असावी. पण मी आपणाला छातीवर हात ठेवून सांगतो की, पूर्वीही आपला नव्हता, आताही आपला नाही आणि पुढेही खास आपला रहाणार नाही. त्याचे जीवनसर्वस्व आता कल्पलतेने हां—कल्पलतेने व्यापून टाकले आहे, आणि यापुढे तो तिच्यांतच सर्वस्वी विलीन होऊन जाणार आहे. आहांत कोठे? आपला आणि त्याचा ऋणानुबंध आता संपला.

काम०:अशक्य—अगदी अशक्य. कल्पलतेच्या प्रेमाचा सुरेंद्रांनी माझ्यासमोर धिक्कार केला आहे, तेव्हा ते फिरून तिच्या पाशांत आपली मान अडकवून घेतील, ही गोष्ट अगदी अशक्य आहे.

भुजंगःताईसाहेब, आपला स्वभाव खरोखरच अगदीं भोळा आहे. आपल्याला मतलबी पुरुषांचे कपटी लपंडाव बिलकुल कळत नाहीत. दोहोंघरच्या पाहुणचारावर हात मारावयाचा असला म्हणजे आम्ही पुरुष असेच हातचलाखीचे खेळ खेळत असतो. वरून पक्ष एकाचा आणि आंतूनमदत दुसऱ्याला, हें तर आमचें नेहेमीचेंच व्रत आहे. नाहीतर सुरेंद्रासारखा लोकप्रिय व लोकमान्य लोकनायक आपल्या बाजूने उभा असतां कल्पलता एवढ्या प्रचंड बहुमतानें राणी निवडलीच गेली नसती, हें मी आपल्याला खात्रीनें सांगतो.

काम०:तुम्हांला त्यांच्या मोठेपणाचा हेवा वाटतो—मत्सर वाटतो आणि म्हणून त्यांची नालस्ती करून माझें मन त्यांच्याविषयीं कलुषित करण्याचा हा तुम्ही दुष्ट उद्योग चालविला आहे. पण मी तुम्हाला बजावून ठेवतें कीं—

भुजंगःपुरें, कळलें सारें मला. हातच्या कांकणाला आरसा कशाला पाहिजे? हा सूर्य आणि तो जयद्रव. ते पहा सुरेंद्रच इकडे येत आहेत. तेव्हां आपल्या रागालोभांना ते काय किंमत देतात, याचा आतांच पडताळा लावून घ्या. आपल्या म्हणण्याप्रमाणें आपल्या रागाला भिऊन त्यांचा कालचा विचार आज पालटला असेल तर मी आपले शब्द परत घेऊन जिवंतपणीं आपली गर्दन उतरून देईन.

काम०:ठीक आहे. आतांच एक घाव आणि दोन तुकडे करून टाकते. माझी समजूत खोटी ठरून तुमचें म्हणणें खरें ठरलें तर मी त्यांचें तोंड पहाणार नाहीं आणि माझें तोंड त्यांना दाखविणार नाहीं. (सुरेंद्र येतो). सुरेंद्र, काय विचार ठरला?

सुरेंद्रःकालचाच निश्चय कायम झाला.

भु०:म्हणजे? कल्पलतेची सत्ता तुम्ही अखेर मान्य करणार?

सुरेंद्रःहोय. ती मला मान्य केलीच पाहिजे आणि ती मी करणारच.

भु०:आं? मान्य केलीच पाहिजे आणि करणारच? वा! उत्तम—उत्तम फारच उत्तम! ऐका—ऐका—

काम०:सुरेंद्र—सुरेंद्र, काय केलेंत हें? तुम्हाला माझा हा असा केंसानें गळा कापावयाचा होता तर मला पहिल्यानेंच तसें स्पष्ट कां सांगितलें नाहीत? म्हणजे मी या फंदांत पडलेच नसतें. आतां ना प्रपंच ना परमार्थ, अशी माझी दुहेरी नागवण झाली आहे. राज्यापरी राज्य गेलें आणि वर जगांत छीः थू झाली! आतां मी काय करणार?

भु०:दुसरें कायकरावयाचें? सुरेंद्रांच्या प्रमाणें शरणागति पत्करून कल्पलतेच्या पायावर साष्टांग लोटांगण घालावयाचें—हां—आणि ‘क्षमस्व परमेश्वरी,’ म्हणून दीनवाणीनें तिची करुणा भाकावयाची!

सुरेंद्रःआणि खरें म्हणशील तर हाच मार्ग आपल्या हिताचा आहे. दांडगाईनें फायदा तर कांहीं व्हायचा नाहीच पण हकनाक सर्वस्वाला मुकण्याची मात्र पाळी येईल.

काम०:प्राण गेला तरी बेहत्तर. पण शरणागति पत्करून कल्पलतेच्या पायाची धूळ मस्तकावर वागविण्यास मी कदापि तयार होणार नाही.

सुरेंद्र:हा शुद्ध अविचार आहे. अशानें राज्य मिळण्याची थोडीशी आशा आहे, तीही नाहीशी होईल. लोक आधीच तुझ्यावर बिथरलेले आहेत आणि त्यांत तूं अशी दुराग्रहाला पेटून भलतीकडेच वहावलीस तर ते तुझे कायमचे शत्रु होऊन बसतील. आणि मग कैरव—राजसिंहासनाकडे नुसती नजर वळविणें सुद्धां तुला शक्य होणार नाही.

काम०:पर्वा नाही. भीक म्हणून हें राज्य मला लोकांकडून नकोच आहे. राज्य माझें आहे आणि लोकांची इच्छा असो वा नसो, तें मला मिळालेंच पाहिजे.

सुरेंद्र:नाहीं. लोकांची इच्छा असल्यावांचून तें तुला कालत्रयी मिळावयाचें नाही.

भू०:पण लोकांचा या बाबतींत अर्थाअर्थी संबंध काय?

सुरेंद्र:लोकांचा हा जन्मसिद्ध हक्कच आहे.

काम०:जन्मसिद्ध हक्कच आहे? कोण म्हणतो जन्मसिद्ध हक्कच आहे म्हणून? राजे म्हणजे कांहीं प्रजांच्या कुशीत जन्माला येत नाहीत. ते स्वयंभू आहेत—स्वयंसिद्ध आहेत.

सुरेंद्र:राजांच्या स्वयंभूपणाचा आणि स्वयंसिद्धपणाचा मनु आतां राहिलेला नाही. आतां राजांना जन्माला यावयाचें असेल तर त्यांना प्रजांच्या कुशीचाच आश्रय करणें भाग आहे. नाही तर जन्मास येण्याचा नादच त्यांनीं अजिबात सोडून दिला पाहिजे.

काम०:कां? इतक्यांतच ब्रह्मदेवाचें दिवाळें निघालें वाटतें? जगाच्या पाठीवर आजही स्वयंभू आणि स्वयंसिद्ध राजे अनेक आहेत. ते प्रजांचा स्वयंनिर्णयाचा हक्क मानीत नाहीत व त्यांच्या निर्णयाला जुमानीत नाहीत.

सुरेंद्र:आज जुमानीत नसले तरी उद्यां त्यांना प्रजांचा हा हक्क मानावाच लागेल व त्यांच्या निर्णयापुढें आपल्या माना बिनतक्रार वांकवाव्या लागतील. निदान कैरवांत तरी राजांच्या कपाळची ही आपत्ति यापुढें खास टळावयाची नाही.

काम०:टळावयाची नाही? कैरवांत टळावयाची नाही? पहात्यें—पहात्यें कशी टळावयाची नाही ती? सुरेंद्र, कैरव प्रजाजनांचा हा हक्क मी मानीत नाही व त्यांनी या बाबतींत दिलेला निर्णय साफ जुमानीत नाही. कैरवांचें राजसिंहासन माझें आहे आणि लोकांच्या निर्णयाला पायाखाली तुडवून मी त्यावर आरोहण करीन ही माझी प्रतिज्ञा आहे.

सुरेंद्र:ही प्रतिज्ञा फुकट आहे. कैरवांनीं कल्पलतेला आपली राणी निवडली आहे आणि सारी दुनिया उलटली तरी तीच कैरव राजसिंहासनावर आरूढ होईल, यांत तिळमात्रही शंका नाही.

काम०: या कुडींत प्राण असेपर्यंत कल्पलतेला कैरव—राजसिंहासनावर नुसती दृष्टिसुद्धां मी टाकूं देणार नाहीं. मग त्यावर आरूढ होण्याची गोष्ट कशाला?

सुरेंद्र: सर्व राष्ट्राचा पाठिंबा असल्यावर कल्पलतेच्या मार्गांत आड येण्याची तुझी काय छाती आहे?

काम०: काय छाती आहे? दिसेल—दिसेल काय छाती आहे ती! घोडामैदान नजीकच आहे. ज्याच्या बळावर तुम्ही उड्या मारीत आहांत त्या कैरव राष्ट्रासुद्धां कल्पलतेला जमिनींत जिवंत गाडून टाकली नाहीं तर नांवाची कामलताच होणार नाहीं

सुरेंद्र: कामलते, राष्ट्राची इच्छा—राष्ट्राचा हक्क—राष्ट्राचा हुकुम धुडकावण्याचें साहस करशील तर तुला राज्यासह प्राणालाही मुकावें लागेल.

काम०: बेहेत्तर आहे. सत्ता नाही—स्वातंत्र्य नाही—मग मढ्याप्रमाणे जगात जिवंत रहाण्यांत भूषण तरी काय आहे? जगावयाचें असेल तर कैरव राष्ट्राच्या शिरावर पाय देऊनच मी जगेन, नाहीतर पार धुळीला मिळून जाईन.

सुरेंद्र: तर मग तुला धुळीलाच मिळावें लागेल. कैरवराष्ट्र मानी आहे—बाणेदार आहे. तें आपल्या सर्वस्वावर तिलांजलि देईल; पण आपल्या स्वयंनिर्णयाच्या जन्मसिद्ध हक्काला लाथाडून तें आपल्या शिरावर तुला केव्हांही नाचूं देणार नाहीं.

काम०: तर मग होऊंच द्या आतां सामन्याला सुरुवात. आतां हें भांडण कामलता आणि कल्पलता या दोन व्यक्तींमधील राहिलें नसून दोन तत्त्वांतील झगड्याचें स्वरूप त्याला आतां प्राप्त झालें आहे. राजसिंहासनाची प्राप्ति जन्मावर अवलंबून ठेवावयाची, कीं लोकनिर्णयावर अवलंबून ठेवावयाची, असा स्पष्ट सवाल आज उपस्थित झाला आहे. मी ही बाब लोकनिर्णयावर अवलंबून ठेवावयाला बिलकुल तयार नाहीं. राजसिंहासन हा राजकुलोत्पन्न व्यक्तींचा ईश्वरदत्त हक्क आहे—लोकांचा त्याच्याशीं काडीइतकाही संबंध नाहीं, असें माझें स्पष्ट मत आहे, आणि तें प्रस्थापित करण्याचा माझा कृतनिश्चय आहे तेव्हां सुरेंद्र, मी आपणाला अखेरचा जबाब विचारतें. आपण माझा पक्ष घेऊन लोकांशी झगडण्याला तयार होणार का लोकांचा पक्ष घेऊन माझा विश्वासघात करणार? बोला.

सुरेंद्र: मी प्रथमपासून लोकपक्षाचाच अभिमानी होतो, आतांही लोकपक्षाचाच अभिमानी आहे आणि पुढेंही जिवांत जीव असेपर्यंत लोकपक्षाचाच अभिमानी रहाणार.

काम०: पण अशा वर्तनानें माझ्या प्रेमाला आपल्याला कायमचें मुकावें लागेल, याची आपल्याला कांहीं कल्पना आहे का?

सुरेंद्र: तत्त्वापुढें मला कशाचीही जाणीव नाहीं—कशाचीही मातब्बरी नाहीं. कामलते,—

पद—कातर न धीट०

ही प्रणयसार सरिता ॥ सरलता ॥ प्रथम दावि परि धरि परिणामीं।

गहन कुटिला पथा विपरिता ॥ धृ० ॥ तारि तत्त्वनिष्ठा—बल—नौका ॥
दुराचार करि ठार सुखरता ॥ १ ॥

काम०:सुरेंद्र, तुम्ही अखेरीस माझा विश्वासघात केलात—माझा प्रेमभंग केलात.

पद—गझल. ना मै पेहेरु०
प्रेमवीणा—नाद—लहरी। जीवनाची जी कला ॥ भंगुनी ती जिवलगा हा। जीव जीवें मारिला ॥ धृ० ॥
करुनि ऐसी। बे-इमानी ॥ नार अबला नाडिली ॥ भाव भोळा कामिनीचा। आज पायीं तुडविला ॥ १ ॥

सुरेंद्र:स्वार्थासाठी माझ्या राष्ट्राच्या जन्मसिद्ध हक्कांची पायमल्ली करुं इच्छिणाऱ्या स्त्रीवर प्रेम करणें मला शक्य नाही.

काम०:काय? शक्य नाही.?

सुरेंद्र:नाहीं—शक्य नाही.

काम०:सुरेंद्र, विचार करा—विचार करा—

सुरेंद्र:केला—पूर्ण विचार केला. राष्ट्रघातकी स्त्रीवर प्रेम करणें हें प्रत्यक्ष राष्ट्रघातापेक्षांही भयंकर पातक आहे.

काम०:ठीक आहे. तुम्हाला माझ्या प्रेमाची पर्वा नाही तर मलाही तुमच्या प्रेमाची पर्वा नाही. तुम्ही राष्ट्राभिमानाचें केवढेंही सोंग आणलें तरी मी त्याला फसावयाची नाहीं. आपण हा जो माझा घात करीत आहांत तो राष्ट्रासाठी नसून कल्पलतेच्या प्रेमासाठी करीत आहांत, हें मी पक्कें जाणून आहे. पण याद राखून ठेवा—ज्यानें माझी मान मुरगळली त्याला कल्पलतेचा हात मी प्राण गेला तरी धरुं द्यावयाची नाहीं.

सुरेंद्र:कल्पलतेच्या पाणिग्रहणाची इच्छा या मनाला स्वप्नांतही शिवलेली नाही आणि पुढेंही कधीं शिवणार नाही. या जन्मांत हें चित्त एकाच स्त्रीच्या ठिकाणीं—फक्त एकाच स्त्रीच्या ठिकाणीं लुब्ध झालें होतें—आणितेंही कामलते, तुझ्याच ठिकाणीं लुब्ध झालें होतें. परंतु तूं आज स्वार्थासाठी त्याचा धिःकार केलास—अव्हेर केलास. तेव्हां आतां यापुढें या सुरेंद्राला जगांत स्त्रीप्रेम हा विषयच शिल्लक राहिलेला नाही. आतां हें अंतःकरण फक्त एकाच ठिकाणीं गुंतलेलें राहिल आणि तेंही या माझ्या प्रियतम मातृभूमीच्या चरणाच्या ठिकाणींच गुंतलेलें राहिल. इथून राष्ट्रदेवता हेंच माझें आराध्यधैवत आणि त्याच्याच आराधनेंत माझें जीवित मी खर्च करणार.

काम०:करा—खुशाल करा. मला आतां तुम्ही काय करतां आणि काय करीत नाहीं याचा विचार करण्याचें कारणच उरलें नाही. माझा मार्ग निराळा तुमचा मार्ग निराळा.

सुरेंद्र:ठीक आहे. तशीच तुझी इच्छा आहे तर होऊन जाऊं दे. पण जातां जातां मी तुला एक इशारा देऊन ठेवतो, तेवढा मात्र लक्षांत ठेव. मी आपली तलवार कल्पलतेच्या चरणावर अर्पण केली आहे आणि तिचे संरक्षण करीत असतां ती कोणावरही चालविण्याचा प्रसंग आल्यास माझे मन तिळमात्रही कचरणार नाही.

काम०:सुरेंद्र, तुमच्या तलवारीचा धाक मला दाखवू नका. तुमच्याच काय पण प्रत्यक्ष कृतान्त काळाच्या तरवारीपुढे सुद्धा ही कामलता अशी छाती वर काढून निर्भयपणाने ताठ उभी राहील. तेव्हा चालवा—खुशाल आपली तलवार एकदां सोडून दहादां—शंभरदां—माझ्यावर चालवा—मी तिला भीत नाही. जा—या मस्तकाला कल्पलतेच्या पायाच्या धुळीचा डाग लागावयाचा असेल तर तो तें तुटून पडल्यावरच लागेल—एरवीं लागणार नाही. जा—आतां हा शब्दांचा सामना बसू झाला.

सुरेंद्र:ठीक आहे येतो मी. मित्रत्वाच्या नात्याची ही आतां आपली शेवटचीच भेट. यापुढे सुरेंद्र कामलतेचा शत्रु—

काम०:आणि कामलता सुरेंद्रांची शत्रु!

सुरेंद्र:ठीक आहे.

काम०:बस. प्रेमाचा खेळ आतां खलास. (सुरेंद्र जातो). दगलबाज—गळेकापू—मांग! पाणी नसेल तेथे सुळावर चढविला पाहिजे.

भु०:कां? आला प्रत्यय? झाली खात्री? का अजूनही कांहीं शंका उरली आहे?

काम०:नाही—मुळीच नाही. आतां माझे डोळे लख्ख उघडले. आजपर्यंत या बेमानाने मला चकविले—ठकविले! पण कांहीं हरकत नाही. याचा पुरा बदला मी घेईन—सोडणार नाही.

भु०:तर मग आतां उद्दामकेतूशीं संधान?

काम०:उद्दामकेतूशीच काय पण प्रत्यक्ष सैतानाशीही स्नेह करण्यास मी तयार आहे. मग त्यापायीं माझी राखरांगोळी झाली तरी बेहेत्तर!

भु०:ठीक ठीक. पण आपण स्वतः उद्दामकेतूच्या दरबारीं गेलें पाहिजे.

काम०:होय. साक्षात् मृत्यूच्याही दरबारांत जाण्याला माझी हरकत नाही.

भु०:वा! मग तर काय काम फत्तेच झालें! (स्व०) उद्दामकेतूचा दरबार म्हणजे साक्षात् मृत्यूचाच दरबार आहे. तेव्हां तेथें पाऊल पडलें म्हणजे तें परतण्याची भितीच नको. (उघड) चला. येथून न कळत निसटण्याच्या तयारीला आतां आपल्याला ताबडतोब लागलें पाहिजे.

काम०:तुम्ही पुढें व्हा.मी आलेंच.

भु०:(स्व०) झालें! हुरळली मेंढी लागली लांडग्याच्या मार्गे! (जातो).

काम०:(स्वगत) बस् आतां या क्षणापासून सारी दयामाया मी पार झुगारून दिली आहे. वाटेल तिकडे जाईन, वाटेल त्याचे पाय धरीन, वाटेल तें पाप करीन; पण या अपमानाचा बदला घेतल्यावांचून रहाणार नाही. —

पद—घोर घोर०—

मानभंग। हा दुभंग। करि मदिया हृदया ॥ क्रोधभरें भडकें मन तुफान। नच मानी आतां ममता माया ॥
धृ० ॥ खर वैरानल दाहि दिशा ॥ पसरुनि झणि हा करिल विनाशा ॥ दुर्धर रणि ॥ धरिल धरणि।
रक्तरंग ॥ १ ॥

(जाते).

प्रवेश तिसरा

[कैरव राजसभा. कल्पलतेचा राज्याभिषेकोत्सव]

सुरेंद्र:परमपूज्य धर्मप्रतिनिधि, दाक्षिणात्य राजमंडळांतील मान्यवर भूपाल, आणि कैरव महासभेतील सन्मान्य सभासदहो, आजच्या मंगल प्रसंगी कैरव महासभेचा अध्यक्ष या नात्याने मी आपणां सर्वांचे प्रेमादरपूर्वक स्वागत करितों. आजच्या दरबारचा उद्देश आपणां सर्वांना पूर्वविदित असल्यामुळे त्याचा पुनरुच्चार करण्याचें कांहीं कारण नाही. तेव्हां आतां याहून अधिक विस्तारानें न बोलतां, कैरव महासभेने दिलेला दाक्षिणात्य राजमंडळानें एकमतानें स्वीकारलेला आणि सर्वश्रेष्ठ धर्मसिंहासनानें प्रेमाशीर्वादपूर्वक मान्य केलेला निर्णय आपणां सर्वांच्या अनुमतीने व साक्षीनें अमलांत आणण्याच्या व्यवस्थेला मी लागतों. राजकन्ये लोकनिर्णयानुसार हें कैरव राजसिंहासन आतां तुझ्यामालकीचें झालें असून तें मी अत्यंत नम्रतापूर्वक तुझ्या स्वाधीन करितों, त्याचा स्वीकार कर. (सिंहासनावर चढवितो). आतां हा राजमुकुट राजकन्येनें मस्तकावर धारण करावा. (मुगुट तिच्या मस्तकावर ठेवूं लागतो. इतक्यांत पडद्यांत “थांबा—थांबा—कल्पलतेला राजमुगुट अर्पण करूं नका. तो धारण करण्याचा तिला अधिकार नाही.”) कोणाचे शब्द हे? कल्पलतेला हा मुगुट धारण करण्याचा अधिकार नाही असें म्हणण्याचें साहस करणारा कोण?

(तक्षक प्र. क.)

तक्षक:मी—तक्षक—

सर्व:कोण? तक्षक?

तक्षक:होय—तक्षक—जगद्विख्यात, महाबलाढ्य कांतारसम्राट् महाराजाधिराज उद्दामकेतू महाराज यांचा वकील.

सुरेंद्र:कोण? कांतारसम्राटाचा वकील—आणि राणी कल्पलतेला हा मुगुट धारण करण्याचा अधिकार नाही म्हणतो?

तक्षक:होय—कांतारसम्राटाचा वकील, कांतारसम्राटाच्या आज्ञेने, आपणास पुनः बजावून सांगतो की हा मुगुट आपण कल्पलतेच्या मस्तकावर ठेवू नका. तो धारण करण्याचा तिला बिलकुल हक्क नाही.

सुरेंद्र:कैरवांनीं प्रचंड बहुमताने कल्पलतेला आपली राणी निवडली आहे, ही गोष्ट कांतारसम्राटाच्या कानावर गेलेली नाही का?

तक्षक:गेलेली आहे. परंतु राजा निवडण्याचा लोकांचा हक्क कांतारसम्राटाला मान्य नाही.

सुरेंद्र:कांतारसम्राटाला हा हक्क मान्य नसेल तर त्याने आपल्या राज्याच्या हद्दीत खुशाल काय वाटेल तो गोंधळ घालावा. कैरवांवर आपली अमान्यता बलात्काराने लादण्याचा त्याला अधिकार काय? कैरव कांहीं कांतारसम्राटाचे अंकित नाहीत. ते स्वतंत्र आहेत आणि त्यांच्या राज्यकारभारांत ढवळाढवळ करण्याचा कोणालाही हक्क नाही.

तक्षक:कैरव स्वतंत्र असले व त्यांच्या राज्यकारभारांत हात घालण्याचा कोणालाही हक्क नसला तरी राजकन्या कामलता इने कांतारसम्राटाकडे याबाबत फिर्याद गुदरली असल्यामुळे कैरवांना असल्या प्रकारची आज्ञा करण्याचा त्याला आतां न्यायाने व धर्माने हक्क प्राप्त झाला आहे. तेव्हा कांतारसम्राटाकडून या फिर्यादीचा निकाल केला जाईपर्यंत कल्पलतेचे राज्यारोहण तहकूब करण्यांत आलेच पाहिजे.

सुरेंद्र:शक्य नाही. कामलतेने फिर्याद गुदरली असेल तर तिला वाटल्यास उद्दामकेतूने आज्ञा करावी आणि तिने वाटल्यास त्याची आज्ञा डोक्यावर घेऊन खुशाल नाचावे. आमचा कांतारसम्राटाशी अर्थाअर्थी कांहींही संबंध नाही व त्याचा शब्द मस्तकावर झेलण्यास आम्ही कोणत्याही प्रकारे बांधलेले नाही.

तक्षक:कैरवाध्यक्ष, तुमच्या या उद्धटपणाचा परिणाम काय होईल याची तुम्हाला कांहीं कल्पना आहे का? कांतारसम्राटाचा आज्ञाभंग म्हणजे साक्षात् मृत्यूला निमंत्रण आहे. कांतारसम्राट वाटेल तो अपराध पोटांत घालील; पण आज्ञाभंग एक क्षणभरही त्यास सहन होणार नाही.

सुरेंद्र:न झाला तर आम्हाला त्याची पर्वा नाही. आपण काळाचेही काळ आहोत असे कांतारसम्राटास वाटत असेल तर त्याने आपला कालदंड खुशाल आमच्यावर चालवावा. पण ज्याला आम्हाला आज्ञा करण्याचा बिलकुल अधिकार नाही, त्याच्या शब्दापुढे आमचे मस्तक प्राणांतीही नम्र व्हावयाचे नाही.

तक्षक:दाक्षिणात्य राजमंडळांतील थोर भूपालहो, कांतारसम्राटाचा हात असलेला आज्ञाभंग व अपमान तुम्हाला मान्य आहे का?

१ राजा:कांतारसम्राटाला विकत श्राद्ध घेऊन सव्यापसव्य करीत बसण्याची ही नसती उठाटेव सांगितली होती कोणी?

तक्षक:दुष्टांपासून दीनांचें व सज्जनांचें संरक्षण करणें हा समर्थाचा धर्मच आहे.

२ राजा:तर मग कैरवाध्यक्षांकडून कांतारसम्राटाला मिळालेला जबाब सर्वथैव योग्य आहे.

तक्षक:सर्वथैव योग्य आहे? भूपालहो, कैरवाध्यक्षांच्या दुर्वर्तनाचा कडक शब्दांनीं निषेध करण्याचें सोडून तुम्ही त्यांची तरफदारी करीत आहांत, हें तुम्हाला परिणामीं तापदायक झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

३ राजा:असल्या धमकावण्यांनीं राजमंडळांतील राजे भेदरून जातील, असें समजूं नका.

तक्षक:ठीक आहे. जिभेच्या चवचालपणाचा जबाब जिवाच्या आहुतीनें द्यावा लागेल, हें खूप समजून असा. धर्मप्रतिनिधि, राजमंडळांतील या उद्दाम भूपालांप्रमाणेंच आपलाही अभिप्राय आहे काय?

धर्मप्रतिनिधि:होय. आमचाही असाच अभिप्राय आहे. धर्मसिंहासनानें मान्य केलेल्या लोकनिर्णयाच्या तत्त्वाच्या विरोधकांना धर्मसिंहासनाची केव्हांही सहानुभूति मिळावयाची नाहीं.

तक्षक:अरेरे! तुम्ही सारेच कसे असे पागल बनलांत? कांतारसम्राट म्हणजे उकिरड्यावरील कीटक आहे अशी कां तुमची समजूत आहे?

सुरेंद्र:कांतारसम्राट उकिरड्यावरील कीटक नसून एक महाबलाढ्य भूपाल आहे, असेंच आम्ही समजत आहोंत. पण तो केवढाही समर्थ असला, त्याचें बल कितीही अमर्याद असलें तरी लोकांवर जुलूम करण्याचा त्याला अधिकार आहे, असें तो मानीत असेल तर तें आम्ही मात्र बिलकुल चालूं देणार नाहीं.

तक्षक:लोकांकडून आपली इच्छा व आपली आज्ञा मान्य करविण्याचा प्रबलांचा व समर्थाचा जन्मसिद्ध हक्कच आहे व तो तुमच्यासारख्या दुर्बल पामरांनीं बिनतक्रार मान्य केलाच पाहिजे. तेव्हां राजमंडळांतील मान्यवर भूपाल व परमपूज्य धर्मप्रतिनिधि, मी पुनः आपणांस एकवार नम्रतापूर्वक बजावतो कीं, कैरवाध्यक्षांस तुम्ही या आत्मघातापासून परावृत्त करा, व त्यांच्या अदूरदर्शित्वामुळे ओढवणारी भावी अनर्थपरंपरा टाळा. निष्कारण दुराग्रहाला पेटून कांतारसम्राटास चिडवूं नका. दुर्बलांचा दुराग्रह परिणामीं त्यांच्या आत्मनाशाला कारण होतो, हा दुनियेचा नित्याचा अनुभव आहे. तुमच्या उत्तेजनामुळे कैरवाध्यक्षांनीं कांतारसम्राटाचा आज्ञाभंग केला असे जर कांतारसम्राटाच्या कानावर गेलें तर त्यांच्या कोपाला कैरवांबरोबर तुम्हां सर्वांनाही नाहक बळी पडावें लागेल. तेव्हां विचार करा व अजून शुद्धीवर या; आणि कांतारसम्राटाच्या आज्ञाभंगापासून कैरवांना परावृत्त करा.

सुरेंद्र:तक्षक, आतां हा तुमचा आचरटपणा पुरे करा. तुमच्या सम्राटाचा संदेश आम्हांला कळला व आमचा जबाब तुम्हाला कळला. आतां निष्कारण कंठशोष करण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. स्वस्थपणानें

तुम्हाला इथें बसावयाचें असेल तर येथें थांबण्याला माझी तुम्हाला परवानगी आहे. नाही तर तुमचें कार्य संपलें असल्यामुळें तुम्हाला येथें थांबण्याची आतां बिलकुल जरूर नाही. (कल्पलतेस) हा मुगुट मी सरकारांच्या मस्तकावर ठेवतों, तो सरकारांनीं धारण करावा.

तक्षक:राजकन्ये—राजकन्ये—थांब—थांब. तूं तरी या आत्मघातकी साहसास प्रवृत्त होऊं नकोस. कांतारसम्राटाचा कोप मोठा कठीण आहे.

कल्प०:तक्षक, कांतारसम्राटाच्या कोपाला राणी कल्पलता कवडीचीही किंमत देऊं इच्छीत नाही, मला या मुगुटाचा लोभ आहे म्हणून कांतारसम्राटाची आज्ञा धिःकासून मी त्याचा स्वीकार करीत आहे, अशांतला मुळीच अर्थ नाही. परंतु कांतारसम्राटानें लोकनिर्णयाच्या तत्त्वावर घावघालण्यासाठीं हात उगारला असल्यामुळें त्याची आज्ञा पायाखालीं तुडवून या तत्त्वाला उचलून धरण्यासाठीं मला या मुगुटाचा स्वीकार करणें अवश्य आहे. कांतारसम्राट केवढाही बलाढ्य असला तरी त्याच्या सामर्थ्याला भिरून अंगिकारिलेल्या तत्त्वाचा त्याग करावयास मी साफ तयार नाही. मी हा मुगुट आपल्या मस्तकावर धारण करणार आणि कांतारसम्राटासारख्या लष्करी बाण्यानें शेंफारलेल्या बलाढ्य राजामहाराजांच्या धमक्यांना आणि विरोधाला न जुमानतां लोकनिर्णयाचें दिव्य तत्त्व जगांत जिवंत नांदूं शकतें ही गोष्ट मी आपल्या उदाहरणानें जगाला सिद्ध करून दाखविणार. मग त्या पायीं माझें वा माझ्या राष्ट्राचें केवढेंही नुकसान झालें तरी मला त्याची पर्वा नाही. (मुगुट धारण करते).

तक्षक:अरेरे! राजकन्ये, कांतारसम्राटाची आज्ञा पायाखालीं तुडवून तूं हा कैरव राजमुकुट आज मोठ्या दिमाखानें आपल्यामस्तकावर धारण केला आहेस तो त्या ठिकाणीं फार वेळ टिकणार नाही, हें खूप समजून ऐस.

कल्प०:धडापासून मस्तक तुटल्यावांचून मस्तकापासून मुगुट अलग होणार नाही, हें तुम्हीही खूप समजून आसा.

तक्षक:धडापासून मस्तक अलग होण्यास काय उशीर आहे? या आज्ञाभंगाची वार्ता कांतारसम्राटाच्या कार्नी पडतांच कांतारसेनासमुद्राच्या लाटा कैरवराज्यावर येऊन आदळल्याच म्हणून समजा.

कल्प०:आदळूं द्या—खुशाल आदळूं द्या. कैरववीरांनीही कांहीं हातांत कांकणें भरलेलीं नाहीत. कांतारसेनानायकांची युद्धाची हौस ते मोठ्या आनंदानें पूर्ण करतील.

तक्षक:प्रबलांची युद्धाची हौस पुरविण्याच्या वल्गना दुर्बलांनीं करणें म्हणजे काजव्यांनीं सूर्याला दिपविण्याची हांव धरण्यासारखें आहे. कांतारसम्राटाची एक चपराक तुम्हा सर्वांची बत्तिशी रंगविण्यास समर्थ आहे. तेव्हां निष्कारण असें उसनें अवसान अंगीं आणून सिंहाचें आयाळ उपटण्याचें धाडस करूं नका. त्यापासून कांहीं लाभ व्हावयाचा नाही. सिंहाच्या आयाळाचा एक केंसही उपटला न जातां तुमचीं नरडीं मात्र त्याच्या नखादांतांनीं कडाकड फोडलीं जातील.

कल्प०: बेहेत्तर आहे. शत्रूपुढें माना वांकविण्यापेक्षां त्याच्या शस्त्रांखालीं त्या तुटून पडलेल्याच शतपटीनें क्षेयस्कर आहे. लोकनिर्णयाचें तत्त्व मानवीनसून ईश्वरी आहे; व त्याच्या प्रस्थापनेकरितां एखाद्या बलाढ्य सम्राटाच्या तलवारीला एखाद्या दुर्बल राष्ट्राचा बळी पडल्यास त्याची पर्वा करण्याचें कारण नाही. असलीं दिव्य तत्त्वे प्रस्थापित होण्यासाठीं, एकाच काय पण अनेक राष्ट्रांचें बलिदान करावें लागतें. कैरवांनीं या महत्कार्याला प्रारंभ केला आहे आणि त्याच्या सिध्यर्थ वाटेल तो आत्मयज्ञ करण्याची त्यांची तयारी आहे.

तक्षक: अस्सें काय? ठीक—ठीक—पाहून घेऊं. राजमंडळांतील मूढ भूपालहो, तुम्हीही आतां संभाळून असा. कैरवांच्या या भयंकर गुन्ह्यांत तुम्ही त्यांचे साथीदार असल्यामुळें कांतारसम्राटाचा क्रोधाग्नि तुम्हालाही जाळूनपोळून खाक केल्यावांचून रहाणार नाही.

१ राजा: कांतारसम्राटाच्या क्रोधानलांत जळून खाक होण्याला कैरवांप्रमाणें आम्हीही सर्व आनंदानें तयार आहोंत.

तक्षक: आणि धर्मसिंहासनालाही मी निर्वाणीचा इषारा देऊन ठेवतो कीं येथून तीन दिवसांच्या आंत धर्मसिंहासनानें आपलें वजन खर्च करून या उद्दाम लोकांना ताळ्यावर आणलें नाही आणि यांच्याकडून कांतारसम्राटाची बिनशर्त माफी मागविली नाही तर धर्मसिंहासनाच्या इभ्रतीला आणि अस्तित्वालासुद्धां धोका पोहोचल्यावांचून रहाणार नाही.

धर्मप्रति०: सत्पक्षाला असत्पक्षापुढें मान वांकविण्याचा उपदेश धर्मसिंहासनाकडून कालत्रयीं केला जाणार नाही. धर्म हा वीरवृत्तीचा पुरस्कर्ता आहे—शरणागतीचा पुरस्कर्ता नाही.

तक्षक: ठीक आहे. कांतारसम्राटाचा चपेटा बसला म्हणजे या सर्व वल्गना फोल ठरल्यावांचून रहाणार नाहीत, हें पक्कें लक्षांत असूं द्या. (जातो).

सुरेंद्र: आजपासून कैरवावर राणी कल्पलतेची सत्ता सुरू झाली आहे, असें आम्ही जाहीर करतो.
(जयजयकार होतो).

१ प्रजा०: कैरव राजसिंहासनाशीं आम्ही यावज्जन्म इमानें इतबारें वागूं, अशी आम्ही शपथ करतो.

कल्प०: कैरव प्रजाजनांचें स्वातंत्र्य आणि हित संरक्षण करण्याच्या कामीं मी कायावाचामनें करून झटेन असें परमेश्वरास साक्ष ठेवून मीही आश्वासन देतें.

१ राजा: कैरव राजसिंहासनाशीं आणि कैरव राष्ट्राशीं आमचाही स्नेह अभंग राहील, असें दाक्षिणात्य राजमंडळाच्या वतीनें मी अभिवचन देतो.

धर्मप्रति०: धर्मसिंहासनानें मान्य केलेल्या लोकनिर्णयाच्या तत्त्वाला आणि तदनुसार स्थापित झालेल्या राणी कल्पलतेच्या सत्तेला धर्मसिंहासनाकडून सदैव पाठिंबा मिळेल, असा धर्मसिंहासनातर्फे आम्हीही आशीर्वाद देतो.

(जयजयकार! पडदा पडतो.)—

अंक पहिला समाप्त

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला

(कांतारसम्राट् उद्दामकेतू याच्या राजवाड्यांतील दरबारी दिवाणखाना. उद्दामकेतू. तक्षक व सेनानायक).

उद्दाम०: सेनानायकहो, सर्वश्रेष्ठ धर्मसिंहासनाधिपति श्रीमज्जगद्गुरूस्वामी धर्मानंद यांनी, कामलता आणि कल्पलता यांच्यामध्ये तडजोड घडवून आणण्यासाठीं सुरू केलेल्या प्रयत्नास आमची संमति विचारल्यावरून ती आम्ही त्यांस दिलेली आहे. तथापि तेवढ्यावरून कैरवांवरील स्वारीचा बेत आम्ही अजिबात सोडून दिला, असें समजून आपण बिलकुल निराश होऊं नका, आणि युद्धाच्या तयारींत यत्किंचितही कसूर करूं नका. राजकारणांत भांडणापूर्वी आणि भांडण सुरू असतां तडजोडीच्या नांवाचा जप एकसारखा सुरू ठेवावाच लागतो; आणि त्यांतही एखाद्या सन्मान्य त्रयस्थानें तडजोडीची इच्छा दर्शविल्यास तिचा अनादर करून जगाच्या सहानुभूतीला आंचवणें केव्हांही शहाणपणाचें नसतें. तेव्हां आमच्या संमतीचा तुम्ही भलताच अर्थ करूं नका. आम्हांला तडजोड बिलकुल नको आहे आणि जरी तिची घोषणा आम्ही आपल्या तोंडानें एकसारखी सुरू ठेवली, तरी ती आम्ही कालत्रयीं घडून येऊं देणार नाही, ही आपल्या मनाची खात्री असूं द्या.

सेना०: पण धर्मानंदाच्या वचनानें कामलता तडजोडीला तयार झाली तर?

उद्दाम०: तिची छाती नाही तयार होण्याची. आम्ही तिला आमच्या मगरमिठींत इतकी मजबूत पकडून ठेवली आहे कीं मेल्याशिवाय तिच्यांतून तिची सुटका होणेंच आता शक्य नाही. कैरवांवरील स्वारीच्या नेतृत्वाचा मान तिला अर्पण करण्याचा आमचा निश्चय आम्ही तिला कळविल्यापासून तर तिचें मन रणोत्साहाच्या उन्मादानें अगदीं बेहोष बनून गेलें असून, ती आतां, तडजोडीचें नुसतें नांवसुद्धां कोणाला उच्चारूं देत नाही; आणि म्हणूनच तडजोडीला तयार होण्याची संधि तिला मिळूं नये एवढ्यासाठीं कैरवांवरील स्वारीच्या नेतृत्वाचा मान आजच तिलाबहाल करण्याचें आम्ही ठरविलें आहे. तेव्हां तिच्या संबंधानें फिकीर करण्याचें आपल्याला कांहींच कारण नाही.

सेना०: जशी सरकारांची मर्जी.

उद्दाम०: तर मग ठरल्याप्रमाणें आपणां सर्वांच्या संमतीनें कैरवांवरील स्वारीच्या नेतृत्वाचा मान आतां आम्ही कामलतेला बहाल करितों

सेना०: आमची बिलकुल हरकत नाही.

उद्दाम०: तक्षक, कामलतेला आणि भुजंगाला आंत घेऊन या.

तक्षक: जशी सरकारांची आज्ञा.

(जाऊन कामलता व भुजंग यांस आणतो).

उद्दाम०:कामलते, कैरवांवरील स्वारीच्या नेतृत्वाचा मान तुला अर्पण करण्याला आमच्या सेनानायकांनी आम्हाला मोठ्या आनंदाने संमति दिलेली आहे, हे तुला कळविण्याला आम्हाला फार संतोष वाटतो.

काम०:या औदार्याबद्दल मी महाराजांची व या सन्मान्य सेनानायकांची अत्यंत आभारी आहे.

उद्दाम०:तर मग घे—ही सेनाध्यक्षाची तलवार आम्ही तुला अर्पण करितो, तिचा स्वीकार कर. (तलवार तिला देतो). कामलते, ही तलवार नसून, महाबलाढ्य कांतारसाम्राज्याची लोकोत्तर कीर्ति आज मोठ्या विश्वासाने आम्ही तुझ्या स्वाधीन करीत आहोत. तेव्हा तिचे प्राणापलिकडे जतन कर, एवढेच आमचे तुला वारंवार आग्रहाचे सांगणे आहे.

काम०:राजाधिराजांनी त्याबद्दल अगदी निर्धास्त असावे. मी आपले प्राण खर्ची घालीन, पण या तलवारीच्या यशाला अपजयाचा डाग केव्हाही लागू देणार नाही.

उद्दाम०:आनंद होतो हे ऐकून. सेनानायकहो, आतां तुम्हांला जाण्याला परवानगी आहे. (सेनानायक जातात). कामलते, कांतारसम्राटाची ही दिग्विजयी तलवार समरांगणावर यशस्वी करण्याचा पराक्रम तू करून दाखविलास तर कैरवराजसिंहासनच काय पण प्रत्यक्ष कांतारसाम्राज्यसिंहासनसुद्धा तुझ्या सहज हस्तगत होईल, असे आम्ही तुला आश्वासन देतो.

काम०:राजाधिराजांची मी अत्यंत ऋणी आहे, पण राजाधिराजांच्या या थोर अनुग्रहाला मी पात्र आहे, असे मात्र मला वाटत नाही.

उद्दाम०:हा तुझा विनय आहे. पण जाऊ दे. सध्यां तुझे सारे लक्ष कैरवराजसिंहासनाने वेधून घेतले आहे, आणि त्यामुळे तुला अन्य कोणताही विषय रुचत नाही. तेव्हा तूत हे विषयांतर नको. येतो आतां आम्ही. प्रखर पराक्रम सदैव जागता राहो. (तक्षकासह जातो).

काम०:(स्वगत) असे काय? दाखवावयाचे दांत आंत ओढले जाऊन चावावयाचे दांत बाहेर पडण्याला आतां सुरुवात झाली तर एकूण!

भुजंग:सरकारांचे हा सेवक अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करीत आहे.

काम०:अभिनंदन? अभिनंदन कशाबद्दल?

भुजंग :सरकारांच्या लोकोत्तर पराक्रमाबद्दल.

काम०:लोकोत्तर पराक्रम?

भुजंग:होय लोकोत्तर पराक्रम. कांतारसम्राटासारख्या पाषाणहदयी कालपुरुषाचा अचल दृष्टिकोन सरकारांनी पार बदलून टाकला, हा सरकारांचा लोकोत्तर पराक्रमच आहे.

काम०:दृष्टिकोन बदलला? म्हणजे?

भुजंग:म्हणजे नजर बदलली—वृत्ति बदलली—भावना बदलली! आजपर्यंत कांतारसम्राट आपल्याला आश्रित समजून परक्याप्रमाणे आपल्यापासून दोन हात दूर रहात असे. परंतु आपल्या अजब कर्तबगारीने, त्याच्या मनांत आता आपल्या संबंधाने आप्तभाव उत्पन्न होऊन तो आता आपलेपणाच्या सलगीने एकेक पाऊल आपल्याजवळ सरकू लागला आहे; आणि माझी पक्की खात्री आहे की तो लौकरच आपल्यामधील अंतर कापून काढून आपल्याला एक दिवस घट्ट बिलगल्यावांचून रहाणार नाही. सरकार, कट्ट्या दुस्मानाला जिगरजान दोस्त बनवून आपण प्रेमाच्या साम्राज्यांत ही एक खरोखर अजब क्रान्ति घडवून आणली आहे.

काम०:भुजंग प्रेमक्रान्तीकरिता कांहीं मी इथे आल्ये नाही—राज्यक्रान्तीकरिता आल्ये आहे.

भुजंग:पण कठोर राज्यक्रान्तीला नाजुक प्रेमक्रान्तीचे ईश्वरी अधिष्ठान मिळाले तर तो कांहीं अपघात नाही खास.

काम०:म्हणजे? भुजंग, मी आपल्या प्रेमाचा बाजार मांडला आहे, असें तुम्ही समजतां काय?

भुजंग:पण यांत बाजार कसला आहे? बेवारशी प्रेमाचे उदक एखाद्या अनुरूप पुरुषाच्या हातावर सोडणे हा आपल्यासारख्या कुमारीजनांचा पूर्वापार शिरस्ताच आहे.

काम०:पण भुजंग, माझे प्रेम कांहीं बेवारशी नाही. त्याला मालक आहे, आणि तोही कायमचा मालक आहे.

भुजंग:सरकार, आपलें प्रेम बेवारशी नसतें आणि त्याचा मालक कायमचा असता तर कांतारसम्राटाची ही तलवार आज आपल्या कंबरेला लटकतांना दृष्टीस पडलीच नसती.

काम०:म्हणजे? ही तलवार हें माझ्या प्रेमाच्या बेवाशीरपणाचें चिन्ह आहे की काय?

भुजंग:अलबत् त्यावांचून या तलवारीला दुसरा अर्थच नाही.

काम०:नाहीं—ही तलवार प्रेमाचें चिन्ह म्हणून मी धारण केलेली नाही. तत्वाचें चिन्ह म्हणून धारण केलेली आहे.

भुजंग:आपण तत्वाचें चिन्ह म्हणून धारण केली असेल. परंतु कांतारसम्राटानें कांहीं नुसत्या तत्त्वनिष्ठेकरितां ही आपल्याला खास बहाल केलेली नाही. कारण त्याची तत्त्वनिष्ठा कांहीं इतकी जळजळीत नाही. त्यांत त्याचा फार खोल कावा आहे. पण कावा जरी असला कीं नाही तरी तो फार गोड—तोंडाला मिठी बसण्यासारखा मिठास आहे. तेव्हां त्याला असें नाक मुरडण्याचें कांहीं कारण नाही.

काम०:असें असेल तर ही कांतारसम्राटाची तलवार याच पावलीं परत कांतारसम्राटाकडे घेऊन जा.

भुजंग:कां?

काम०:भुजंग, सुरेंद्रानीं धिक्कार केला असला तरी कामलतेचें त्यांच्या ठिकाणी प्रेम अव्यभिचारी व एकनिष्ठ आहे. तें इतरांना कालत्रयीं प्राप्त व्हावयाचें नाही.

भुजंग:पण सरकार या तलवारीच्या सहाय्यानें कैरवराजसिंहासनाची प्राप्ती आपणाला करून घ्यावयाची आहे, हें विसरून चालणार नाही.

काम०:भुजंग, कैरव, राजसिंहासनच काय पण जगत्साम्राज्यसिंहासन जरी या तलवारीच्या मदतीनें माझ्या पायावर लोटांगण घालीत येणार असलें तरी तें सुद्धां माझ्या प्रेमाचें पावित्र्य रक्षण करण्यासाठीं मी लाथाडून टाकीन—पर्वा करणार नाही.

पद—देश—त्रिताल. पनियाके भरन०

करदानिं प्रणयिनी मानि लव न विभवा ॥ सुखासुख न गणी ॥ त्यजुनि परमहिताप्रियकर—पदिं धरि
अचल अनुराग—भावा ॥ धृ० ॥ सुरस सुरत—रस नीरस सारे ॥ भोगमया विषया न ठावा ॥ एकचि
ललना—हृदय—विहारी ॥ प्रियतम प्राण—विसावा ॥ १ ॥

भुजंग:सरकार, राजकारणांत प्रेमाचें असें फाजील बंड माजवणें चांगलें नाही.

काम०:राजकारण म्हणजे प्रेमाची आणि पावित्र्याची स्मशानभूमि असेल, तर त्याच्या अमंगल दुर्गंधांत गुदमरून, सडून, कुजून मरण्यापेक्षां सर्वसंग—परित्याग करून थेट जंगलाचा रस्ता धरण्याला सुद्धां मी मागेपुढें पहाणार नाही.

भुजंग:सरकार, जंगलाचा रस्ता धरण्याकरितां का आपण घरदार सोडून इतक्या दूरवर येथें आलांत?

काम०:भुजंग, जंगलाचा रस्ता धरण्यासाठीं मी इकडे आले नसलें तरी राजकारणांतील एका पवित्र व उदात्त तत्त्वाचें रक्षण व्हावें म्हणून मी कांतारसाम्राटाच्या पायाचा आश्रय केला आहे. आपल्या प्रेमाचा उकिरडा करावा म्हणून त्याचे पाय चाटीत मी येथें बसल्यें नाही. तेव्हां तत्त्वरक्षणासाठींच कांतारसाम्राटाची ही तलवार माझ्या हातांत देण्यांत येत असेल तरच मी ती धारण करण्यास तयार आहे. नाहीतर कामलतेऐवजीं कल्पलताच काय पण रस्त्यांत भीक मागत हिंडणारी एखादी कंगाल भिकारीण जरी कैरवराजसिंहासनावर नांदली तरी त्याबद्दल देखील माझ्या चित्ताला बिलकुल विषाद वाटणार नाही.

भुजंग:त्याबद्दल विषाद वाटला नाही तरी कैरवांनीं केलेल्या आपल्या भयंकर अपमानाबद्दल आपल्याला विषाद वाटलाच पाहिजे आणि आपण त्यांच्यावर सूड उगविलाच पाहिजे.

काम०:नाहीं. राज्यवैभवाकरितां जसें माझे मन हापापलेलें नाही तसेंच तें सुडासाठींही हापापलेलें नाही. मी हा झगडा केवळ तत्त्वाकरितां आरंभिलेला आहे; आणि तें तत्त्वसुद्धां मी माझ्या देशाच्या कल्याणाकरितांच स्वीकारलेलें आहे. तेव्हां माझा त्याग करणाऱ्या माझ्या स्वदेशबांधवांवर सूड

उगविण्याच्या अधम लालसेनें प्रेरित होऊन परक्यांच्या तलवारीनें स्वदेशाची मान कापण्यास मी केव्हांही तयार होणार नाही. स्वकीयांवर सूड उगविण्यासाठीं परक्यांची तलवार हातांत धरून स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यावर घाव घालावयास तयार होणें म्हणजे—

—पद—कुजनाश्रिता कशी०—

परमार्थ—घातकी ॥ वनिपात हा ॥ धृ० ॥ स्वातंत्र्यहारिणी ॥ तलवार पापिणी ॥ धरिं नित निजशिरिं ॥
दीन—घात—पातका महा ॥ १ ॥

(पडद्यांत—“शाबास! कामलते, शाबास!”)

भुजंग:शाबास? शाबास कोण म्हणत आहे?

चंद्रकला:(प्र. क.) मी—चंद्रकला—

भुजंग:चंद्रकला? कांतारसम्राटाची लाडकी कन्या चंद्रकला—

चंद्र०:होय, चंद्रकला—कांतारसम्राटाची लाडकी कन्या चंद्रकला—

भुजंग:माईसाहेब, दर वेळेला आमच्या खाजगी संभाषणांत व्यत्यय आणून आपण माझा असा तेजोभंग करीत असतां, हें कांहीं चांगलें नाही.

चंद्र०:भुजंग, तुम्ही जोपर्यंत या निर्मळ मनाच्या उदार राजकन्येला आडमार्गाला लावण्याचा आपला दुष्ट उपद्व्याप बंद करणार नाहीं, तोपर्यंत मी दर वेळीं तुमचा असा तेजोभंग करणारच. तुमच्यामाझ्यांत आतां जिद्द लागली आहे. या सुशील व सुस्वभावी मुलीला धुळीस मिळविण्याचा तुम्ही चंग बांधला आहे; आणि तुमच्या घातकी मगरमिठीतून तिची मुक्तता करून तिचा अधःपात टाळण्याचा मी संकल्प केला आहे. तेव्हां अष्टौप्रहर तुमच्यावर खडा पहारा ठेवून दर वेळेला तुमचे दांत पाडण्याचा उद्योग मला चालू ठेवलाच पाहिजे व तो मी ठेवणारच.

भुजंग:पण मी यांना आडमार्गाला लावून धुळीला मिळविण्याच्या मार्गे लागलों आहे, हा आपला माझ्यावरील आरोप सपशेल खोटा आहे.

चंद्र०:खोटा आहे? भुजंग, कांतारसम्राटाच्या पायावर आपल्या पावित्र्याचा बळी देऊन त्याच्या तलवारीनें स्वदेशाची मान कापण्यास तयार होणें, हा सरळ मार्ग आहे का?

भुजंग:अलबत्. अंगिकारिलेल्या तत्त्वाच्या संरक्षणासाठीं वाटेल तो स्वार्थत्याग करण्यास तयार होणें हाच पुरुषार्थाचा खरा मार्ग आहे.

काम०:पण पावित्र्याचा बळी देऊन तत्त्वाचें रक्षण करितां येतें, ही कल्पनाच सपशेल खोटी आहे. पवित्र ध्येयाची सिद्धि अपवित्र साधनांनीं होऊंच शकत नाही.

चंद्र०:आणि कामलते, हा सत्य सिद्धांत तुला पूर्ण पटला असून सुद्धा आपल्या स्वदेशप्रेमाचें पावित्र्य बेगुमानपणें पायाखालीं तुडविण्यास तूं आज सज्ज झाली आहेस! प्रियकराविषयीचें आपलें प्रेम भ्रष्ट होऊं नये म्हणून स्वार्थसर्वस्वावरही लाथ मारण्यास तुला कांहीं दिक्कत वाटत नाही. परंतु स्वदेशाविषयीचें आपलें प्रेम निष्कलंक राखण्याचा प्रश्न उभा रहातांच तत्वाचें नसतें स्तोम माजवून त्याच्या नांवानें स्वदेशाची होळी करतांना तुझ्या मूढ मनाला यत्किंचित्ही विषाद अगर दुःख तर वाटत नाहीच, पण उलट पराकाष्ठेचा अभिमान व आनंद वाटतो.

काम०:नाहीं—चंद्रकले, आपल्या देशासंबंधानें मी अजून इतकी बेकदर बनलेल्यें नाही. माझ्या प्रियकराविषयीच्या प्रेमापेक्षांही माझें स्वदेशप्रेम अधिक उज्ज्वल आहे; आणि त्यांचे पावित्र्य रक्षण करण्यासाठीं प्रियकराच्या प्रेमावर तिलांजलि देण्यालाही मी प्रसंगीं तयार होईन—कचरणार नाही. मी हा जो एवढा खटाटोप आरंभिला आहे, तो, चंद्रकले, स्वदेशालामारण्यासाठीं आरंभिलेला नाही; तर त्याला तारण्यासाठीं आरंभिलेला आहे.

भुजंग:बरोबर—अगदीं बरोबर. लोकनिर्णयांच्या खोट्या तत्वाच्या मार्गे लागल्यामुळें स्वदेशावर जी भयंकर अनर्थपरंपरा कोसळणार आहे, ती, स्वतःच्या सत्तत्वाची प्रस्थापना करून टाळावी आणि लोकोत्तर ऐश्वर्याच्या उत्तुंग मेरुशिखरावर स्वदेशाला विराजमान करावें, या दिव्य आणि भव्य महत्वाकांक्षेनें प्रेरित होऊन ताईसाहेबांनीं या महत्कार्यास हात घातला आहे; आणि ही गोष्ट जगप्रसिद्ध आहे.

चंद्र०:पण भुजंग, दुस्मानाच्या तलवारीनें स्वदेशाची मान कापून त्याला वैभवगिरीच्या उच्च शिखरावर चढविण्याचा अलौकिक पराक्रम आजवर जगांत कोणी करून दाखविला आहे का?

भुजंग:माईसाहेब, मी कांहीं इतिहासपुराणें वाचलेलीं नाहीत. पण तीं न वाचतांही माझी पक्की खात्री आहे कीं असला अलौकिक पराक्रम करून दाखविल्याचीं शेंकडों—नव्हे—हजारों उदाहरणें इतिहास—पुराणांत असलींच पाहिजेत. नाही तर ते इतिहास कसले आणि तीं पुराणें कसलीं? —नुसता शिमगा तो.

काम०:आणि मी म्हणतें भूतकालीं न झालेल्या गोष्टी वर्तमानकाळीं होत नाहीत अगर भविष्यकाळांत होणार नाहीत, असा कांहीं सृष्टीचा ठाम सिद्धान्त नाही. परक्यांच्या तलवारीच्या मदतीनें स्वदेशाचा उद्धार करून दाखविण्याचा अद्भुत चमत्कार आजवर कोणीं करून दाखविला नसला तरी मी तो करून दाखविणार आहे.

भुजंग:आणि ताईसाहेब तो करून दाखवितील, यांत तिळमात्रही शंका नाही. कारण असले अद्भुत चमत्कार करून दाखविण्यांत ताईसाहेबांचा हातखंडा आहे.

चंद्र०:कामलते, नको—या भलत्याच मोहाला बळी पडूं नकोस. तलवारीमागून दुस्मानाचें पाऊल एकदां तुझ्या घरांत शिरल्यावर तें तुझ्या घरादाराचें सपशेल वाटोळें केल्यावांचून फिरून बाहेर पडणार नाही.

काम०: त्याला बाहेर पडावेंच लागेल. नाही तर ज्या तलवारीने माझ्या देशाचें रक्त माझ्या हातानें सांडलें जाईल, तीच तलवार त्या विश्वासघातकीं चांडाळाची गर्दन साफ उतरून देईल—सोडणार नाही.

भुजंग: साफ उतरून—देईल—सोडणार नाही.

चंद्र०: पण कामलते, आपली गर्दन तुझ्या तलवारीने उतरून घेण्यासाठी तो तुला अखेरपर्यंत जिवंत ठेवील, हा तुझा निव्वळ भ्रम आहे. विजयाचा अखेरचा मुक्काम नजरेच्या टप्प्यांत येतांच तो तुझ्या छातींत विश्वासघाताचा खंजीर खुपसून तुझा कांटा वाटेंतून दूर करील आणि आपला रस्ता साफ करून घेईल; चुकणार नाही. तेव्हां नको—आंधळेपणानें अशी फसूं नकोस. वेळींच सावध हो आणि आपला भावी अधःपात टाळ. या कांतारांचा तुला अनुभव नाही, हे पक्के बिलंदर भामटे आहेत.

पद—भयो संध्याविन मन०—

भरंवसा नको ॥ या चोरांचा ॥ धृ० ॥ चाल ॥ वरिवरि प्रेमाचा दाखवीति देखावा ॥ परंतु अंतरिचा वेगळा खरा कावा ॥ जराहि खास नसे मानसासि ओलावा ॥ चाल ॥ सारा नकली नखरा ॥ न खरा यांचा ॥ १ ॥ चाल ॥ करोनि रंगढंग मांडिती लपंडावा ॥ अखंड करुणेचा करिति थोर कांगावा ॥ अखेर चिरुनि गळा साधिती पुरा दावा ॥ चाल ॥ धंदा भोळ्या जगा ॥ ठकवायाचा ॥ २ ॥

काम०: पण चंद्रकले, माझ्या तत्त्वाचा पुरस्कार करणाऱ्या कांतारसम्राटाला मी परकी अगर दुस्मान कां लेखावें? रक्ताच्या नात्यापेक्षां तत्त्वाचें नातें अधिक निकटचें आणि श्रेष्ठ नाही काय?

भु०: हां. या मुद्याला उत्तर द्या.—द्या—या मुद्याला उत्तर द्या.

चंद्र०: कामलते, कांतारसम्राट तुझ्या तत्त्वाचा खरा पुरस्कर्ता असता तर तूं त्याच्याशीं जोडलेले नातें मी आनंदानें मान्य केलें असतें व तत्त्वनिष्ठेसाठीं तुझ्या हातून घडत असलेला हा स्वदेशद्रोह मी निंद्य मानला नसता. परंतु कामलते, वस्तुस्थिति दुर्दैवानें तशी नाही. कांतारसम्राटाचें तत्त्वनिष्ठेचें हें नुसतें ढोंग आहे. त्याला तुझा देश घशांत घालावयाचा आहे आणि म्हणून तुला प्रिय असणारी तत्त्वनिष्ठेचीं गोंडस भाषा पोपटाप्रमाणें तुझ्यापुढें बोलून तो तुला फसवीत आहे.

भु०: खोटें—सपशेल खोटें—अजिबात खोटें. कांतारसम्राटाचें राणीसाहेबांवर अकृत्रिम प्रेम जडलेलें आहे. तेव्हां त्यांच्या हातून राणीसाहेबांशीं असें दगलबाजीचें वर्तन होणेंच शक्य नाही. प्रीति आणि विश्वासघात यांचा, माईसाहेब, नेहेमी उभा दावा असतो.—उभा दावा.

चंद्र०: भुजंग, कांतारसम्राटाच्या अकृत्रिम प्रेमाचें कौतुक तुम्ही माझ्यापुढें सांगूं नका. त्याला स्वार्थापलीकडे जगांत कशाचीही किंमत वाटत नाही.

भु०: माईसाहेब, कांतारसम्राटाची निंदा म्हणजे राजद्रोह आहे, हें आपण लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

चंद्र०: पण राजद्रोहापेक्षां सत्यद्रोह अधिक भयंकर आहे, हें तुम्हीही लक्षांत ठेवलें पाहिजे. सम्राटाच्या प्रेमाचा धिःकार करून कामलतेनें त्याचा केलेला अपमान त्याच्या अंतःकरणांत रात्रंदिवस शल्याप्रमाणें

सलत असून कैरवांचें स्वातंत्र्य त्याच्या डोळ्यांना पहावत नाही, हें मला प्रत्यक्ष माहीत आहे. तेव्हां या गोष्टी कामलतेच्या कानावर घालून तिला आत्मघातापासून परावृत्त न केल्यास मी सत्यापासून च्युत झालें असें होऊन सत्यस्वरूप परमेश्वराच्या दरबारांत मी गुन्हेगार ठरेन आणि मला अंती रौरवगति प्राप्त होईल.

भुजंगः:माईसाहेब, परमेश्वराचा दरबार मेल्यानंतरचा आहे. आताचा नाही. आतां मानवी दरबार हाच परमेश्वराचा दरबार आहे. आणि आपण त्याचाच मान ठेवला पाहिजे.

चंद्र०:भुजंग, मानवी दरबाराला ईश्वरी दरबार मानण्यास मी साफ कबूल नाही व परमेश्वराच्या दरबारापुढें मानवांच्या दरबाराची मला काडीइतकीही किंमत वाटत नाही. तेव्हां कामलते, सावध हो; ही पातकी तलवार फेंकून दे आणि शठाग्रणी कांतारसम्राटानें तुझ्याकरितां पसरलेल्या कपटजालांत पागलपणानें अशी उडी घेऊं नकोस. जा, आतां कांतारसम्राटाकडे जा व ही त्याची तलवार त्याला परत करून ताबडतोब स्वदेशाचा मार्ग धर. जा—हा ईश्वराचा तर नाहीच, पण माणसांचाहि दरबार नाही; हा साक्षात् सैतानाचा दरबार आहे, आणि येथें गुलामगिरीच्या रौरवावांचून तुझ्यासाठीं दुसरें कोणतेंही विश्रांतीचें स्थान नेमलेलें नाही. तेव्हां जा—एकदम येथून चालती हो व आपला जीव वांचीव.

कामः:तर मग माझ्या देशाच्या स्वातंत्र्याचें स्पष्ट आश्वासन कांतारसम्राटाकडून मला मिळाल्यावाचून मी या तलवारीला स्पर्श करणार नाही. ही पहा—मी स्वतःच ही तलवार घेऊन अशीच्या अशी कांतारसम्राटाकडे जातें व ती त्याच्यापुढें फेंकून देऊन या सर्व गोष्टींचा साफ उलगडा करून घेतें.
(जाऊं लागते).

भु०:(तिला अडवून) नाही—ताईसाहेब, मी आपल्याला असा भलताच अविचार करूं देणार नाही.

काम०:भुजंग, मला अडवूं नका. मला हे असे छक्केपंजे नको आहेत. मला सरळ खुला व्यवहार पाहिजे आहे. माझें पावित्र्य नष्ट करण्याची व माझ्या देशाचें स्वातंत्र्य हरण करण्याची दुष्ट वासना कांतारसम्राटाच्या मनांत जर गुप्तपणानें नांदत असेल तर त्यानें ती या वेळींच मला उघड करून दाखविली पाहिजे; नाही तर माझा विश्वासघात होणार नाही, असें स्पष्ट आश्वासन मला दिलें पाहिजे. त्यावांचून संशयानें पछाडलेल्यां माझ्या मनाचें आतां समाधान होणार नाही.

भु०:सरकार, राजकन्येच्या भरमसाट थापांवर विश्वास ठेवून आपण सम्राटांच्या हेतूविषयीं नाहक शंका घेत आहांत!

चंद्र०:नाहक शंका घेत आहे? भुजंग, केवळ तत्त्वनिष्ठेकरितांच मागचें सारें वैर विसरून मी तुला आश्रय देत आहे, असें हिला आश्रय देण्याच्या वेळीं अभिवचन दिलें असतां हि आज प्रेमाची भाषा सम्राटांच्या तोंडून बिनदिक्कत निघूं लागली आहे ना?

काम०:मग उद्यां तो आपला मतलब साधल्यावर माझ्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या अपहाराचीहि इच्छा प्रगट करण्याचें साहस करणार नाही, म्हणून कोणी सांगावें? तेव्हां तें कांहीं नाही. सम्राटाच्या

अंतःकरणांतील कपटाचा एकदां सुगावा लागल्यावर त्याचा पुरा छडा लावल्यावांचून पुढें पाऊल टाकण्यास मी साफ तयार नाहीं.—

पद—मालकंस—त्रिताल—तराना.

क्षण न धरिन पद रणांगणि शठहिता ॥ जरि अरिता। हरिल हिता। तुडविन तरि अजिता ॥ खलरिपु—
असिता असद्रता ॥ धृ० ॥ अदय—हृदय बलमदांध पशुसा ॥ धरि हतबल—जन—हसन—लालसा ॥
ठेंचुनि टाकिन छेदिल जरि करि। स्वर्ग—सुख—लता स्वतंत्रता ॥ १ ॥

(झटक्यानें निघून जाते).

भु०:ताईसाहेब—ताईसाहेब—गेल्या—गेल्याच त्या! माईसाहेब, काय—काय केलेंत हें?

चंद्र०:करावयाचें तेंच केलें.

भु०:पण आपल्या या शहाणपणानें कांतारसम्राटांचें सारें राजकारण पार बिघडून जाईल!

चंद्र०:फार चांगलें होईल. स्वदेशाच्या दुस्मानांच्या तलवारीनें स्वदेशाची मान कापण्यास प्रवृत्त करणारें हें
सैतानी राजकारण बिघडून मातीला मिळालें तर त्यांत जगाचें खास कल्याणच होईल.

भुजंग:जगाचें कल्याण केव्हां होईल तेव्हा होईल! पण माझी आतां चांदी आटेल, त्याची वाट काय?

चंद्र०:तुझ्यासारख्या महाविषारी कालसर्पाचें डोकें कायमचें ठेंचलें गेलें तर त्यांत मला आनंदच होईल.

भुजंग:कालसर्प? कालसर्प मी? —माईसाहेब, आपण माझ्यावर नेहेमीं अशी आग कां पाखडीत असता?

चंद्र०:आग कां पाखडीत असता? निमकहराम पाजी माणसा, लांब जीभ काढून हा प्रश्न विचारतांना तुला
शरम नाही वाटत? अरें, तुझ्यासारख्या अधमाधम चांडाळावर नुसती शब्दांचीच काय पण
धगधगलेल्या अंगाराची आग पाखडून तीत तुला होरपळून—भाजून काढला, तरी तुझ्या अघोर
पातकाबद्दल योग्य शिक्षा केल्याचें श्रेय पदरांत पडणार नाही. भुजंगा,—

पद—राधेकृष्ण बोल मुखसे०—

देशद्रोहि चोर। फितुरी ॥ जे हरामखोर ॥ खल ते। पातकी अघोर ॥ धृ० ॥ दगलबाज दुष्माना ॥
सन्मानें आणुनि सदना ॥ स्वजनांच्या कांपिति माना ॥ ऐसे बेइमान थोर ॥ खल ते ॥ १ ॥ बिकट
विकट परवशता ॥ गळफांस आंवलुनि पुरता ॥ ढळढळां रडविती जनता ॥ सैतान छल—कठोर ॥
खल ते०— ॥ २ ॥ बुडविती नरकिं स्वकुळा ॥ धिःकार अशा चांडाळा ॥ मुख नको पाहणें डोळां ॥
भडके क्रोध—वन्हि घोर ॥ खल ते०— ॥ ३ ॥

(जाते).

भुजंग:छे—हें प्रकरण फारच बेताल झालें! आतां याची गय करून उपयोगीं नाही. नाही तर एखादे वेळीं चोर
सुटून संन्याशाला सुळीं जाण्याची वेळ येईल. आतांपर्यंत मुलाजा राखला एवढा बस झाला. आतां

तक्षकाच्या कानावर हा प्रकार घालून आपली मान वाचविण्याची तरतूद आपण करून ठेवलीच पाहिजे.

(जातो).

प्रवेश दुसरा

(उद्दामकेतूचा महाल. उद्दामकेतू व तक्षक)

उद्दाम०:नाहीं—शक्य नाही. चंद्रकलेच्या हातून असा भयंकर प्रमाद घडणें बिलकुल शक्य नाही. फाजील तात्त्विक स्वभावामुळे आमचें कुटिल राजकारण तिला पटत नाही आणि त्याबद्दल तिचे आमचे वारंवार खटके उडतात, हें खरें असलें तरी आमच्या जाळ्यांत सांपडलेल्या कट्ट्या आमच्या दुस्माननीला असा फंदफितूर देऊन ती आमच्या कारस्थानांत अशी भलतीच ढवळाढवळ करील, असें आम्हाला वाटत नाही. तक्षक, हा भुजंग महापाताळमंत्री माणूस आहे. तो कोणत्या वेळीं कुठें आणिकशी आग लावील, याचा कांहीं नेम नाही तेव्हां त्याचा प्रत्येक शब्द ग्रहण करतांना फार खबरदारी ठेवली पाहिजे.

तक्षक:सरकारांचें म्हणणें बरोबर आहे. भुजंग खरोखरच महा आगलाव्या आहे. परंतु या बाबतींत त्याची काहीं लबाडी असेल असें निदान मला तरी वाटत नाही.

उद्दाम०:तर मग त्याला आमच्यापुढें हजर करा आणि चंद्रकलेला ताबडतोब इकडे घेऊन या. ही तलवार आमच्या पुढें फेंकून आमच्या उत्तराचीही वाट न पहातां कामलता उद्धटपणानें चालती झाल्यामुळें आमचें डोकें संतापानें अगदीं भडकून गेलें आहे. तें या प्रकरणाचा पुरा तपास लावून गुन्हेगाराला कडक शासन केल्याशिवाय शांत होणार नाही. जा—भुजंगाला आंत पाठवून तुम्ही स्वतः चंद्रकलेला ताबडतोब इकडे घेऊन या. (तक्षक जातो). तक्षक म्हणतो हें खरें असेल, का चंद्रकला या सर्वांचा तिरस्कार व धिक्कार करते, म्हणून यांनीं तिच्याविरुद्ध हें खोटेंच कवटाळ उभें केलें असेल? हो. कांहीं नेम नाही. हे सारे हरामखोर खात्रीनें इतके पाजी आहेत. ते कोणावरही कांहींही तोहोमत आणावयाला केव्हांही मार्गें पुढें पाहणार नाहीत; आणि त्यांतही ही तक्षक—भुजंगांची जोडी म्हणजे तर साक्षात् कालकूटाचा अर्कच आहे. अंगाला चाटून जाणाऱ्या वाऱ्याच्या एखाद्या नाजुक लहरीनें सुद्धां एखाद्याच्या घरादाराची साफ राखरांगोळी करून टाकतील. तेव्हां यांच्या संबंधानें जरा सावधच असलें पाहिजे.

(भुजंग येतो).

भु०:सरकारांचा जयजयकार असो!

उद्दाम०:कोण? भुजंग?

भु०:होय. सरकारांच्या चरणांचा दासानुदास.

उद्दाम०:भुजंग, चंद्रकलेसंबंधानें तक्षकाजवळ तूं सांगितलेल्या गोष्टी खऱ्या आहेत का?

भु०:अक्षरशः खऱ्या आहेत, सरकार.

उद्दाम०:पुराव्यानें शाबीत करून देशील?

भु०:अलबत् करून देईन.

उद्दाम०:चंद्रकला तुझ्यासारखी सैतानाची बदजात अवलाद नसून या कांतारसम्राटाची साक्षात् मुलगी आहे, हें तुला माहित आहे कीं नाहीं?

भु०:सरकार, जी गोष्ट अलम दुनियेला माहित आहे, ती मला कशी माहित नसेल?

उद्दाम०:आणि इतकें असूनसुद्धां आपल्या विषारी दांतानें तिला कडकडून चावा घेण्याचें धाडस करीत आहेस! तेव्हां याचा काय परिणाम होईल, याकडे नीट लक्ष ठेवून मग काय बोलावयाचें तें बोल.

भु०:होय. याकडे लक्ष ठेवूनच मी बोलत आहे.

उद्दाम०:ठीक आहे. तर मग आतां सांभाळून ऐस. तूं भुजंग असलास तर हा उद्दामकेतु महाभुजंग—नव्हे—नव्हे—कालभुजंग आहे. याच्याशीं निमकहरामी केलीस तर हें तुझें विषारी मस्तक त्याच्या लाथेच्या ठोंकरीखालीं ठेंचलें जाईल, खूप लक्षांत ठेव.

(तक्षक व चंद्रकला प्रवेश करतात).

तक्षक:सरकार, माईसाहेब आल्या.

उद्दाम०:चंद्रकले, अशी इकडे येऊन बैस; आणि आम्ही विचारतां त्या प्रश्नांचीं सरळ आणि खरीं उत्तरें दे.

चंद्र०:(बसून) बाबा, वांकडे आणि खोटे बोलण्याची मला संवय नाहीं. मी खरें तेंच सरळ सांगेन. विचारावें काय असेल तें.

उद्दाम०:चंद्रकले, या वेळीं तूं आपल्या प्रेमळ पित्यापुढें नसून न्यायनिष्ठुर कांतारसम्राटापुढें आहेस हें लक्षात ठेव.

चंद्र०:सत्याचा सरळ उच्चार करतांना कांतारसम्राटाचीच काय, पण प्रत्यक्ष विश्वसम्राटाची सुद्धां मला भीति वाटत नाहीं.

उद्दाम०:तर मग तूं राजद्रोह आरंभिला आहेस, असा या भुजंगाचा तुझ्यावर आरोप आहे. तो खरा आहे का?

बोल.

चंद्र०:राजद्रोह?

उद्दाम०:होय—राजद्रोह!

चंद्र०:राजद्रोह काय वस्तु आहे, हेंच मला माहीत नाही. मी फक्त देवद्रोह कानांनी ऐकला आहे. आणि तो माझ्या हातून झालेला नाही हें मी महाराजांना खात्रीपूर्वक सांगू शकते.

उद्दाम०:असलें लटपटीचें उत्तर नको आहे आम्हाला!

चंद्र०:यांत लटपट कांहींच नाही. राजद्रोह कशाला म्हणतात, हें परमेश्वर साक्ष खरोखरच मला माहीत नाही.

भु०:माहीत नाही?

चंद्र०:नाहीं, माहीत नाही!

भु०:माईसाहेब, ही सम्राटांची तलवार सम्राटांना परत करण्याविषयी आपण राणी कामलतेला सांगितलेंत कीं नाही? बोला—खरें बोला—अगदीं परमेश्वर साक्ष खरें बोला. सांगितलेंत कीं नाही?

चंद्र०:होय, सांगितलें.

उद्दाम०:काय? सांगितलेंस!

चंद्र०:होय. सांगितलें.

उद्दाम०:कां सांगितलेंस?

चंद्र०:महाराज, दीनदुर्बलांच्या रक्तानें माखलेल्या या सैतानी तलवारीनें स्वदेशाची मान कापणें म्हणजे अघोर पातक आहे. असें मला वाटतें म्हणून सांगितलें.

उद्दाम०:तुला हें अघोर पातक वाटतें तर तूं या तलवारीकडे दुकूनही पहावयाचें नव्हतेंस. पण कामलतेला असा फंद देण्याचें तुला कारण काय?

चंद्र०:महाराज, विश्वासानें आपला आश्रय करणाऱ्या अनाथांना सत्यासत्यविवेक सांगून सन्मार्गाला लावणें, हा प्रत्येकाचा धर्मच आहे.

उद्दाम०:पण कामलता कांहीं तुझ्या आश्रयाला येऊन राहिलेली नाही—आमच्या आश्रयाला येऊन राहिलेली आहे! तेव्हां तिला सत्यासत्यविवेक सांगून सन्मार्गाला लावण्याची जबाबदारी आमच्या शिरावर आहे. तुझ्या शिरावर नाही.

चंद्र०:पण महाराज, आपण ही जबाबदारी ओळखीत नाही. आपण त्या बिचाऱ्या भोळ्या अजाण अबलेला असत्याची शिकवण देऊन कुमार्गाला लावीत आहांत!

उद्दाम०:कुमार्गाला लावीत आहोंत? खुळे पोरी, हें राजकारण आहे, हें तुला समजत नाही?

चंद्र०:समजतें—चांगलें समजतें. पण राजकारणांत सच्चेपणाचा खूनच पडला पाहिजे, असें कांहीं शास्त्र नाही.

तक्षक:माईसाहेब, राजकारणांत सच्चेपणा आणि लुच्चेपणा असा भेदच नाही.

भु०:येथे साराच सच्चेपणा—सारेच सत्य! सब घोडे बारा टक्के!

चंद्र०:तक्षक, आपल्या राजकारणांत हा भेद नसेल व नाही हें मी पूर्ण जाणतें. पण तक्षक, आपलें राजकारण हें खरें राजकारण नसून हा शुद्ध चोर दरवडेखोरांचा धंदा आहे!

उद्दाम०:काय? चोर दरवडेखोरांचा धंदा आहे?

चंद्र०:होय. चोरदरवडेखोरांचाच नव्हे तर खुनी मारेकऱ्यांचा धंदा आहे.

तक्षक:माईसाहेब—माईसाहेब, काय—काय बोलत आहांत आपण हें?

चंद्र०:सत्य—निर्भळ सत्य—निरपेक्ष सत्य मी बोलत आहे. आपल्या पाशवी सामर्थ्याच्या जोरावर जुलुमानें व जबरदस्तीनें दीन दुर्बलांच्या सर्वस्वाचा अपहार करून त्यांच्या रक्तानें आपलें सर्वांग माखून काढणाऱ्या नरराक्षसांना चोरदरवडेखोर—खुनी मारेकरी म्हणणें म्हणजे सुद्धा त्यांचा गौरव करण्यासारखेंच आहे तक्षक,—

पद—पतित पावना०—

अबल—तारणा ॥ बाहु—बल रणा ॥ देह देव नरा जाणा ॥ ध्रु० ॥ परि स्वार्थी जो। जग जाळितो ॥
नर—राक्षसा त्या अधमा ॥ चिर वास नरकीं जाणा ॥ १ ॥

उद्दाम०:बेताल पोरी, हें पांडित्य तूं कोणाला शिकवीत आहेस, याची तुला कांहीं शुद्ध आहे का?

चंद्र०:सत्याचा उच्चार करतांना ही शुद्ध ठेवण्याचें कारण नाही. सत्य हें नितांत निर्भय आहे आणि ते वाणीवाटें प्रगट होतांना प्रत्यक्ष कृतान्त काळाचीही पर्वा बाळगीत नाही.

उद्दाम०:तर मग तुझ्या या बंडखोर वाणीला अडसर घालून हें नितांत निर्भय सत्य आम्हाला कायमचें जमिनींत गाडून टाकिलें पाहिजे.

चंद्र०:खुशाल—अगदीं खुशाल गाडून टाका. सत्य हें सप्तपाताळाच्या तळाशी जरी दडपलें तरी तेथूनसुद्धां आपल्या घनगंभीर गर्जनेनें सारा ब्रह्मांडगोल हादरून टाकल्याशिवाय राहणार नाही.

उद्दाम०:सत्य काय करील तें आम्ही पाहून घेऊं पण तूं मात्र यापुढे आमच्या या तलवारीची कामलतेजवळ नेहेमीं तरफदारीच केली पाहिजे, असा आमचा तुला सक्त हुकुम आहे.

चंद्र०:या तलवारीची तरफदारी!

उद्दाम०:हो—हो—या तलवारीची तरफदारी!

चंद्र०:नाहीं. महाराज, या धडावर हें मस्तक कायम आहे तोंवर हिच्या तरफदारीचा एक शब्दही या चंद्रकलेच्या वाणीवाटें निघणार नाही. या जिह्वेंत शब्दोच्चार्याची शक्ति असेल तोंवर या आपल्या तलवारीचा मीं सदैव धिःकारच करीत राहीन आणि हिचे तुकडे तुकडे होऊन ही धुळीला मिळावी म्हणून परमेश्वरापाशीं सदासर्वकाल करुणा भाकीत राहीन.

उद्दाम०:तर मग तक्षक, या तलवारीची तरफदारी हिच्या तोंडून निघेपर्यंत हिच्या हालचालीवर सक्त नजर ठेवा आणि कामलतेची व हिची भेट होऊं देऊं नका. लढाईचा पुकारा होईपर्यंत हिची आणि कामलतेची गाठ पडली, तर हिच्याऐवजीं, तक्षक, प्रथम तुमची गर्दन मारली जाईल, लक्षांत ठेवा. चला, घेऊन चला हिला येथून. यापुढें या कार्टीचें हें काळें तोंड पाहण्याची आमची बिलकुल इच्छा नाही.

चंद्र०:बाबा, माझें काळें तोंड यापुढें आपण पाहिलें नाही तरी मला त्याची फारशी फिकीर वाटत नाही. परंतु परमेश्वराच्या दरबारांत आपलें तोंडकाळे होणार नाही, याची मात्र आपण जरूर फिकीर ठेवा, अशी माझी आपल्या चरणांशीं प्रार्थना आहे. परमेश्वराच्या दरबारांत नरभक्षक राक्षसांकरितां दया नाही—दंड आहे. आणि तोही भयंकर दंड आहे.

उद्दाम० :माथेफिरू धर्मवेड्यांच्या सडक्या मेंदूवांचून ज्याचें नुसतें अस्तित्वसुद्धां जगांत कुठें प्रत्ययाला येत नाही, त्याच्या दरबारांतील दंडाचें भय आम्हांला दाखवूं नकोस. त्याचा दंड केवढाही भयंकर असला तरी उद्दामकेतूची तलवार जगांतील झाडून साऱ्या दुर्बलांना व अनाथांना आपले गुलाम केल्याशिवाय रहाणार नाही. पोरी या उद्दामकेतूची तलवार जगाच्या मैदानांत स्वैरपणानें संचार करीत आहे. तोंवर दुर्बलांना व अनाथांना कोणी पाठीराखा मिळेल, अशी आशा करणें व्यर्थ आहे.

चंद्र०:बाबा, ही आपली भूल आहे.—

पद—तारा या दीन अबला या०

परमात्मा वालि पतितांचा ॥ परम करुण। अति कृपाल। प्रणतपाल ॥कुजनां काल—काल साचा ॥
धृ० ॥ अनय लवहि निरखितांची त्याचा ॥सज्ज सबल कर सत्य—पालनीं ॥ दमुनि अबला-छलका
खला ॥ त्वरितवारि सारा। भार पातकांचा ॥ १ ॥

उद्दाम०:बस्. पुरे कर तुझे पांडित्य. तक्षक, घेऊन चला हिला. (तक्षक चंद्रकलेस घेऊन जातो). भुजंग, तुमच्याबद्दल नाहक संशय घेऊन तुम्हांला दुरुत्तरांनीं ताडण केल्याबद्दल आम्हाला फार वाईट वाटते.

भु०:वाईट वाटण्याचे कारण का? सरकारांचें मन साफ झालें हे पाहून या दासाला फार धन्यता वाटते.

उद्दाम०:चला. आमच्याबरोबर कामलतेकडे चला. ती मागेल तें आश्वासन देऊन आम्हाला तिची समजूत आतां घातलीच पाहिजे. नाहीतर तडजोड हाणून पाडण्याचा आमचा डाव फसून आनंदखंडांत महायुद्धाच्या ज्वाला भडकवून सर्वत्र कांतार साम्राज्यसत्ता प्रस्थापित करण्याची आमची महत्त्वाकांक्षा जागच्याजागींच पार जिखून जाईल. तेव्हां ही तिने परत केलेली तलवार कसेंही करून फिरून तिच्या कमरेला लटकविण्याच्या कामीं आम्हांला तुमची मदत पाहिजे.

भु०:जशी सरकारांची इच्छा! दास सेवेला हजर आहे. (उद्दामकेतू जातो). अखेर अडल्या नारायणानें गाढवाचे पाय धरलेच! (भुजंग जातो).

प्रवेश तिसरा

(श्रीमज्जगद्गुरु श्री धर्मानंद यांचा मठ. धर्मानंद, सुरेंद्र, कल्पलता, दाक्षिणात्य राजमंडळांतील राजे, इतर धर्मगुरु, संन्यासी इ. इ.).

सुरेंद्र:उद्दामकेतूने कांहीं तडजोडीचा मार्ग सुचविला आहे का?

धर्मानंद:छे! तो कसला तडजोडीचा मार्ग सुचवितो? तडजोडीच्या नांवाखालीं तो तुम्हांला शरणागति पत्करण्यास सांगणार आणि ती तुम्ही पत्करली नाही म्हणजे समेट मोडल्याचें खापरतुमच्या डोक्यावर फोडून तुमच्याविरुद्ध युद्ध पुकारणार. यापलीकडे या तडजोडीच्या खटाटोपांत कांहींही निष्पन्न व्हावयाचें नाही.

कल्प०:आम्ही त्या अपेक्षेनेंच येथें आलों आहोंत. कामलता एकाकी असती तर कदाचित् निराशेनें तिनें आपला हट्ट सोडला असता. परंतु कांतारसम्राट तिच्या पाठीशीं युद्धाची लालसा धरून उभा आहे. तो तिला समेटाची कोणतीही शर्त मान्य करूं देणार नाही, हें अगदीं निश्चित आहे. (सेवक प्र. क.)

सेवक:कांतारसम्राट उद्दामकेतु व राजकन्या कामलता यांच्या स्वान्या आल्या आहेत. आज्ञा होईल तर त्यांना आंत आणतो.

धर्मा०:आण त्यांना आंत. (उद्दाम०, काम०, भुजंग व तक्षक प्र. क.) उद्दामकेतु व कामलते, तुमचें स्वागत असो! या. या आसनांवर विराजमान व्हा. तुमचें कुशल आहे ना?

उद्दाम०:स्वामींच्या कृपेनें आम्ही सर्व आनंदांत आहोंत स्वामींचें धर्मकार्य निर्विघ्नपणे चाललें आहे ना?

धर्मा०:परमात्म्याच्या कृपेने धर्मसत्ता उत्तरोत्तर उत्कर्ष पावत आहे.

उद्दाम०:आनंद होतो हे ऐकून. धर्मसत्तेचा उत्कर्ष म्हणजे मानवजातीच्या सुखाचा विकास. तेव्हा तो सर्वानाच इष्ट व प्रिय आहे. पण तडजोडीसंबंधाने आचार्यांनी काय विचार केला आहे?

धर्म०:त्यासाठीच आम्ही तुम्हाला येथे समक्ष पाचारण केलेले आहे. राणी कल्पलता, तिच्या पक्षाची प्रमुख मंडळी आणि दाक्षिणात्य राजमंडळांतील भूपाल, हे येथे आलेले आहेत. तेव्हा उभय पक्षांनी मोकळ्या मनाने विचारविनिमय करून तडजोडीने या भांडणाचा निकाल लावून टाकावा, अशी आमची इच्छा आहे.

उद्दाम०:आणि आमचीही अशीच इच्छा आहे. आजच्या बैठकीत हे भांडण मिटवून टाकून कामलता आणि कल्पलता यांचा समेट घडवून आणल्यावाचून येथून हालवयाचे नाही, असा आम्हीही निश्चय केला आहे. आचार्य काय सांगू आपणाला? मला रक्तपाताचा आणि मनुष्यसंहाराचा जात्याच इतका तिटकारा आहे की अगदी निकरावर प्रसंग आल्याखेरीज मी आपल्या तलवारीचा बंद ढिला करीत नाही; आणि नंतर सुद्धा तलवार पुनः म्यान केव्हा करीन, असे मला होऊन जाते!

१ राजा:तर मग कैरवावर स्वारी करण्याचा आपला बेत अद्यापि नक्की झालेला नाही?

उद्दाम०:बिलकुल नाही. कैरव राजसिंहासनाचा मार्ग कामलतेला मोकळा करून देण्यांत आल्यास कैरवावरील स्वारीचा बेत या क्षणी सोडून देण्यास आम्ही तयार आहोत.

कल्प०:कैरव राजसिंहासनाचा मार्ग कामलतेला केव्हाही खुलाच आहे!

काम०:खुला आहे? कोण म्हणते खुला आहे?

सुरेंद्र:आम्ही म्हणतो खुला आहे! कैरव प्रजाजनांची आराधना करून त्यांना सुप्रसन्न करून घेतल्यावर आपल्या मार्गात आड येण्याची कोणाची प्राज्ञा आहे?

काम०:अस्से! कैरव राजसिंहासनाचा मार्ग मला खुला आहे तो हा असा खुला आहे! वा! कैरवाध्यक्ष, आपल्या साळसूदपणाची तारीफ करावी तेवढी थोडीच आहे! पण लावून मुलीला स्वयंवराचा हक्क बहाल करण्यांतलाच हा प्रकार आहे. पण स्वयंवराच्या नांवाखाली पणाची गुलामगिरी पत्करण्याइतकी मी खुळी नाही. मला राज्य मिळाले नाही तरी चालेल. पण कैरवप्रजाजनांची आराधना करून त्यांच्या हाताच्या आधाराने कैरव राजसिंहासनाची पायरी चढण्यास ही कामलता प्राणांतीही कबूल होणार नाही. कैरवराजसिंहासन माझे आहे आणि लोकनिर्णयाचा पण जिकल्यावाचूनच ते मला प्राप्त झाले पाहिजे.

कल्प०:ते कालत्रयी शक्य नाही. निदान ही कल्पलता जिवंत असेपर्यंत तरी तू ही आशा केव्हाही करू नकोस. उकिरड्यावर लोळणाऱ्या एखाद्या श्वानाला जरी कैरव प्रजाजनांनी आपला 'राजा,' म्हणून पसंत केले तरी त्याच्या मस्तकावर सुद्धा मी हा कैरव राजमुगट मोठ्या आनंदाने ठेवीन. पण

लोकांच्या संमतीवांचून कैरवराजसिंहावर आख्ख होण्याचा हांव धरून साक्षात इन्द्र जरी स्वर्गातून भूतलावर अवतरला तरी त्याच्या मस्तकावर सुद्धां मी हा कैरवराजमुगुट स्वतः ठेवणार नाही व इतरांनाही ठेवू देणार नाही.

उद्दाम०:असाच तुझा हट्ट असेल तर समेट होणें केव्हांही शक्य नाही.

सुरेंद्र:आणि समेट म्हणजे शरणागति असेल, तर असला अपमानास्पद समेट आम्हालाही नको आहे.

धर्मा०:थोडे शांत व्हा—एकदम असे वर्दळीवर येऊं नका आपण या ठिकाणीं भांडण भांडण्यासाठीं एकत्र झालों नसून भांडण मिटविण्यासाठीं एकत्र झालों आहोंत. तेव्हां अशा प्रसंगीं प्रत्येक पक्षानें शांत वृत्तीच धारण केली पाहिजे.

संन्यासी:उद्दामकेतु महाराज, राज्याचा अर्धा वाटा कामलतेला दिल्यास त्याला तुमची कांहीं हरकत आहे?

उद्दाम०:हा सवाल कामलतेला करणें अधिक युक्त होईल. मी काय—तिन्हाईत मनुष्य! भांडणारे दोन्ही पक्ष ज्या गोष्टीला राजी होतील, ती गोष्ट मला केव्हांही मान्यच होईल!

१ राजा :ताईसाहेब, ही सूचना आपणाला कितपत पसंत आहे?

काम०:मुळीच पसंत नाही—संपूर्ण कैरवराज्य माझ्या मालकीचें आहे व मला तें सर्व मिळालें पाहिजे. अध्यां वांट्यावर मी संतुष्ट होणार नाही.

धर्मा०:कामलते, असा भलताच हट्ट धरून हातचें सोडून पळत्याच्या पाठीस लागूं नकोस. त्यांत कांहीं फायदा नाही. मिळत आहे तें मुकाट्यानें घे, नाहीतर तुला कांहींच मिळावयाचें नाही.

काम०:पर्वा नाही. मिळालें तर सर्वच मिळालें पाहिजे—नाहीं तर मला कांहींच नको.

सुरेंद्र: तर मग सुईच्या अग्रावर मावेल एवढा मातीचा कणही तुला मिळणार नाही.

काम०:मिळेल किंवा नाही याचा निकाल लावण्यास उद्दामकेतु यांची तलवार समर्थ आहे.

उद्दाम०:होय—या प्रकरणाचा आपसांत निकाल न लागला तर उद्दामकेतूच्या तलवारीला निरुपायास्तव मध्यें पडणें भागच आहे.

सुरेंद्र:आपल्या तलवारीला भिऊन कैरव आपल्या स्वयंनिर्णयाच्या हक्कावर पाणी सोडण्यास तयार होतील असें समजूं नका.

उद्दाम०:तर मग आचार्य, कैरवावर स्वारी करण्यावांचून आम्हाला उपायच राहिलेला नाही.

धर्मा०:नाहीं मला वाटतें तुझ्या हातून हा मोठा प्रमाद घडत आहे.

उद्दाम०:माझ्या हातून प्रमाद घडत आहे असें जर आचार्यांना वाटत असेल, तर तो घडूं नये म्हणून आचार्यांनीं कैरवांना नमतें घेण्याचा उपदेश करावा.

धर्मा०:कैरवांना नमतें घेण्याचा उपदेश आम्ही कसा करणार? त्यांचा पक्ष न्यायाचा, सत्याचा व धर्माचा आहे; आणि न्यायाला अन्यायापुढें, सत्याला असत्यापुढें आणि धर्माला अधर्मापुढे मान वाकविण्यास सांगणें म्हणजे धर्माची, धर्मसिंहासनाची आणि धर्माचार्याची अधोगति आहे.

काम०:तर मग आमचा पक्ष अन्यायाचा, असत्याचा व अधर्माचा आहे, असाच आचार्यांचा अभिप्राय दिसतो!

धर्मा०:त्याबद्दल आमच्या मनाला तिळमात्रही शंका नाही. कैरव प्रजाजनांच्या स्वातंत्र्यावर तुम्ही हा धडधडीत दरवडा घालीत आहांत—त्यांच्या जन्मसिद्ध हक्कांची पायमल्ली करीत अहात!

काम०:राजा निवडणें हा कांहीं प्रजांचा जन्मसिद्ध हक्क नाही. राजा हा ईश्वरनिर्मित आहे. तो कोणाकडून निवडला जात नाही व त्याला कोणी निवडूं शकत नाही.

धर्मा०:पण राजाप्रमाणें प्रजासुद्धां ईश्वरनिर्मितच आहेत. राजे आजपर्यंत ईश्वरनिर्मितपणाचा हक्क उपभोगीत होते, तो केवळ प्रजांच्या मूक संमतीनेंच उपभोगीत होते. प्रजांची मूक संमति नसती तर ईश्वरनिर्मितपणाच्या हक्कावर राजसिंहासनांचा उपभोग राजांना एक क्षणभरही घेतां आला नसता.

सुरेंद्र:शिवाय कैरवेश्वरानें हा हक्क आपखुषीनें प्रजांना बहालही केला होता.

काम०:पण कैरवेश्वराला हा हक्क प्रजांना बहाल करण्याचा अधिकारच काय होता? कैरव राज्य कांहीं कैरवेश्वरानें स्वपराक्रमानें संपादन केलेलें नव्हतें.

धर्मा०:नसेल. परंतु प्रजांचे जन्मसिद्ध हक्क प्रजांना बहाल करण्याचा प्रत्येक राजाला अधिकार आहे. नव्हे—तो प्रत्येक राजाचा परमपवित्र धर्म आहे.

काम०:मी हा धर्म ओळखीत नाही.—

सुरेंद्र:तर मग आम्हीही आपल्याला ओळखीत नाहीं.

उद्दाम०:ओळखीत नाहीं? काय मजाल आहे ओळखीत नाहीं? उद्दामकेतूची तलवार तुमच्या डोळ्यावर चढलेली धुंदी झाडून टाकून तुम्हाला कामलतेची ओळख पटवून दिल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

धर्मा०:नाहीं—उद्दामकेतु, नाही. भलत्याच दुराग्रहाला पेटून रक्तपाताला व मनुष्यसंहाराला उद्युक्त होणें, हा तुझ्यासारख्या समर्थाचा आचार नाही—धर्म नाही.

उद्दाम०:आचार्य, म्हातारी मेल्याचें दुःख नाही पण काळ सोकावतो, त्याला जपलेंच पाहिजे. राजांच्या कपाळीं प्रजांची गुलामगिरी मारून त्यांच्या ईश्वरदत्त हक्कांची पायमल्ली करणारें हें पाखंड मत कैरवाची सीमा ओलांडून सर्वत्र स्वैर संचार करूं लागलें, तर सांप्रत पृथ्वीवर नांदत असलेल्या सर्व राजकुलांचा समूळ उच्छेद होऊन सर्वत्र एकच हाहाकार माजेल. तेव्हां अखिल राजवंशाच्या मूळावर घाव घालणारें हें अमानुष तत्त्व भूगर्भाचें आच्छादन फोडून दाही दिशांनीं आपल्या शाखांनीं फोंफावूं लागलें नाही, तोंच त्याचा मूळांतच नाश करणें मला अवश्य आहे. हा झगडा केवळ दोन व्यक्तीमधील लढ्याच्या स्वरूपाचा असता तर मी त्याकडे दुकूनही पाहिलें नसतें. पण हा दोन तत्त्वांचा झगडा आहे; आणि ज्या तत्त्वाचा मी अभिमानी आहे, त्याच्या संरक्षणार्थ मला माझी तलवार म्यानांतून बाहेर काढण्याशिवाय उपायच राहिलेला नाही.

कल्प०:तत्त्वाभिमानाचें हें तुमचें नुसतें ढोंग आहे. हा झगडा केवळ खासगी स्वरूपाचा असता तरी देखील संधि साधून तुम्ही या भांडणांत आपला हात खात्रीनें शिरकविलाच असतात!

उद्दाम०:कशासाठी? हा नसता उपद्रव्याप करण्यापासून आम्हाला काय फायदा होता?

कल्प०:कशासाठी? काय फायदा होता? उद्दामकेतु महाराज, आपल्या या निरपेक्षपणाच्या कांगाव्याचा अर्थ न कळण्याइतके आम्ही मूर्ख आहोंत, असें समजूं नका. दक्षिणेकडील दुर्बल राष्ट्रे आज कित्येक वर्षे तुमच्या डोळ्यांत खड्यासारखीं खुपत आहेत आणि कांहीं तरी निमित्तानें त्यांना युद्धांत खेंचून, तुडवून टाकण्याचा तुमचा इरादा महशूर आहे.

उद्दाम०:तुझा माझ्यावर हा मिथ्यारोप आहे. दक्षिणेकडील राष्ट्रांच्या नाशाची बुद्धि आमच्या चित्तांत आजवर कधीं नांदलेली नाही आणि आजही ती नांदत नाही. इतकेंच नव्हे तर आजसुद्धां मी जो कैरवावर हत्यार उपसण्यास तयार झालों आहें तो सुद्धां कैरवांचा नाश करावा म्हणून तयार झालों नाही. तर या पाखंड मताचा समूळ उच्छेद करावा, म्हणून तयार झालों आहें. कैरव जर मताचा त्याग करून कामलतेचा परंपरेनें सिद्ध असलेला हक्क मान्य करण्यास तयार होतील, तर या क्षणीं हत्यार खालीं ठेवण्यास आमची तयारी आहे.

सुरेंद्र:नाहीं कैरवाकडून ही शर्त केव्हांही मान्य केली जाणार नाही. राजा व प्रजा यांच्यामधील संबंध कैरव राष्ट्रांतील थोर पुरुषांनीं निश्चित करून टाकले आहेत; आणि तेच यापुढें कायम राहिले पाहिजेत. परंपरेच्या हक्कानें कामलतेच्या मस्तकावर कैरव राजमुगुटाची स्थापना करणें म्हणजे आपण माणसें नसून जनावरें आहोंत, अशी कैरवांनीं कबुली देण्यासारखें आहे. इतर देशांतील लोकांना आपली गणनाजनावरांच्या कोटींत करून घेण्यांत भूषण वाटत असेल. पण कैरवांना तें भूषण वाटत नाही.

काम०:खोटी—साफ खोटी गोष्ट. आपण बडबडत आहांत यांतील एक अक्षरही कैरवांना मान्य नाही. आज पिढ्यानुपिढ्या प्रजा ज्या मार्गानें चालत आल्या आहेत, त्या तो एकाएकीं कशा सोडतील? तुम्हा स्वार्थलंपट चोरांचेंच हें सारें कारस्थान आहे. मला कैरव राजसिंहासनाची प्राप्ति होऊं नये, अशी तुमची सर्वांची इच्छा आहे आणि म्हणून तुम्ही सर्वांनीं लोकनिर्णयाचें हें थोतांड उभें केलें आहे. लोकांचा त्याच्याशीं काडीइतकाही संबंध नाही. तुम्ही जर हा नसता घोटाळा देशांत माजविला

नसता, तर कैरवेश्वरानें ही बाब लोकनिर्णयावर केव्हांहीं अवलंबून ठेविली नसती आणि लोकांनींही माझ्या जन्मसिद्ध हक्काला धक्का पोहोचविण्याचें साहस केलें नसते.

कल्प०: असेंच असेल तर हा घे—हा मुगुट मी आचार्यांच्या पायांवर अर्पण करतें. तूं अशीच्या अशी देशांत जा आणि लोकांचा यत्किंचितही अडथळा न होतां सहजासहजीं कैरव राजसिंहासनाचा कबजा तुला घेतां आला तर तो घेऊन या मुगुटावर आपला हक्क शाबीत कर. तुझ्या मार्गांत कोणत्याही प्रकारचें विघ्न उपस्थित होऊं नये, म्हणून आम्ही सारे स्वार्थलंपट चोर आचार्यांच्या मठांत—आचार्यांच्या पहान्यांत नजरकैद्याप्रमाणे रहाण्यास तयार आहोंत. हा घे—हा मुगुट मी काढून ठेवला. (तसें करते). एकटी जा, वाटल्यास उद्दामकेतु महाराजांना बरोबर घेऊन जा—वाटल्यास स्वसंरक्षणापुरतें सैन्य बरोबर ने—माझी मुळीच हरकत नाही

सुरेंद्र०: जा—जा—स्वयंनिर्णय हें आम्ही उभारलेलें थोतांड आहे का हा लोकमताचाच परिणाम आहे, याबद्दल आपली खात्री करून घेऊन उद्दामकेतु महाराजांचाही भ्रम दूर कर. जा—या क्षणीं लोकमत अजमावण्यासाठीं जा.

काम०: नाही. हा मुगुट मस्तकावर धारण केल्याशिवाय अशा रीतीनें लोकमत अजमावण्यासाठी मी कैरवांत पाऊल टाकणार नाहीं. मला पहिल्यांदा राजमुगुट पाहिजे आहे—लोकमत नको आहे. राज्यारूढ झाल्यावर मी लोकमताचा हवा तेवढा गौरव करीन—अगोदर करणार नाहीं.

उद्दाम०: बरोबर आहे. अशा रीतीने लोकमत अजमावणें म्हणजे आपल्या जन्मसिद्ध हक्कावर तिलांजलि देण्यासारखे आहे. तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणे हें कदाचित् तुम्ही उभारलेलें थोतांड नसेलही. परंतु तें कोणीही उभारलेलें असलें तरी एक थोतांड आहे, आणि त्याचा नायनाट आम्हांला केलाच पाहिजे.

कल्प०: तर मग युद्धाचा मार्ग तुम्हाला खुला आहे. कैरव लढतील व मरतील! परंतु जिवंत असेपर्यंत आपल्या जन्मसिद्ध हक्कावर पाणी सोडण्यास तयार होणार नाहीत.

उद्दाम०: तर मग आचार्य, या क्षणापासून कैरवाविरुद्ध आम्ही युद्ध पुकारलें आहे.

धर्मा०: तूं कैरवाविरुद्ध युद्ध पुकारलेंस तर आम्हालाही तुझ्याविरुद्ध धर्मयुद्धाचें निशाण उभारणें भाग पडेल.

उद्दाम०: काय? माझ्याविरुद्ध आपणाला धर्मयुद्धाचें निशाण उभारणें भाग पडेल?

धर्मा०: होय. त्यावांचून आम्हांला गत्यंतर नाही.

उद्दाम०: पण धर्माचा या भानगडींत संबंध काय?

धर्मा०: धर्मानें कैरवांच्या स्वयंनिर्णयाच्या हक्काला आपली संमति दिली आहे आणि त्या हक्कावर जर कोणी घाला घालूं पाहील, तर त्याचा प्रतिकार करणें, हें धर्मासिंहासनाचें कर्तव्यच आहे.

उद्दाम०:मला वाटतें, आचार्य या कृत्यानें धर्मसिंहासनाला प्राणसंकटांत घालीत आहेत.

धर्मा०:प्रबलांच्या जुलुमापासून दुर्बलांचें संरक्षण करीत असतां धर्मसिंहासनावर प्राणसंकट ओढवलें तर त्यात धर्मसिंहासनाच्या जीविताचें सार्थकच आहे.

उद्दाम०:उद्दामपणाबद्दल दुर्बलांना प्रबलांकडून घडणाऱ्या न्याय्य शासनाला दुर्बलांवर होणारा प्रबलांचा जुलूम असें खोटेंच नांव देऊन धर्मसिंहासनानें आपल्या अन्याय्य आणि अधर्म्य वर्तनाचें समर्थन करणें आणि दुराचरणी दुर्बलांचा पक्ष घेऊन, मूढपणानें, आपलें जीवित हकनाक धोक्यांत घालणें ही शुद्ध आत्महत्या आहे. तेव्हां धर्मयुद्धास सज्ज होण्यापूर्वीं आचार्यांनीं चांगला विचार करावा आणि कैरवांसारख्या क्षुद्र पामरांचा कैवार घेऊन आमच्यासारख्या समर्थांशीं सामन्याला उभें रहाण्याचा आग्रह न धरतां, धर्मसत्तेच्या अनिवार होऊं पहाणाऱ्या महत्त्वाकांक्षेला वेळींच लगाम घालावा. यांतच धर्मसिंहासनाचा मान आहे—यातच धर्मसिंहासनाचा गौरव आहे.

धर्मा०:छे—हें कदापि शक्य नाही. धर्म हा समाजाचा पिता—समाजाचा त्राता—समाजाचा शास्ता आहे. तो जर प्रबलांकडून दुर्बलांचा होत असलेला छळ निमूटपणें सहन करील अगर भयानें वा लोभानें प्रबलांचाच पुरस्कार करून समाजविध्वंसनाच्या पापकर्मांत त्यांना सहाय्यहोईल, तर त्यानें ‘धर्म’ हें पवित्र नांव तरी धारण कां करावें? अनाथ अनाश्रितांचा जुलमी प्रबलांपासून बचाव करण्याची ज्यांना हिंमत नसेल, तीं नामर्द धर्मसिंहासनं कावळ्याप्रमाणें शतावधि वर्षे पृथ्वीवर जिवंत नांदण्यांत अर्थ काय? त्यापेक्षां अशा कर्मभ्रष्ट, धर्मनष्ट, नादान धर्मसिंहासनांचे तुकडे तुकडे होऊन तीं धुळीला मिळालीं तरी बेहत्तर!

उद्दाम०:आचार्य, नका—नका—धर्मसत्तेला आपल्या श्रेष्ठ पदावरून खालीं ओढून या हीन कर्माला प्रवृत्त करूं नका. धर्म हा शांततेचा पुरस्कर्ता आहे; युद्धाचा प्रवर्तक नाही.

धर्मा०:परंतु त्याबरोबरच तो जुलमाचा व बलात्काराचाही सहाय्यकर्ता नाही. त्याला शांतता प्रिय आहे, व तिची प्रस्थापना करण्यासाठींच त्याचा अवतार आहे. परंतु शांतता म्हणजे स्मशानशांतता, मात्र खास नाही. स्मशानशांतता ही जगाची मृतावस्था आहे—प्रलयावस्था आहे. तेव्हां ती जगांत नांदण्यापेक्षां जग हें अष्टौप्रहर भीषण युद्धाच्या प्रचंड ज्वलांनीं धडाडत राहिलें, तरी त्याबद्दल धर्माला तिळमात्रही विषाद वाटावयाचा नाही.

उद्दाम०:आचार्य, धर्मयुद्ध झालें तरी तें युद्ध आहे; आणि युद्धांत यशाचा कांटा दुर्बलांच्या बाजूकडे कधींही झुकत नाही, हा दुनियेचा नित्याचा अनुभव आहे. तेव्हां कैरवांच्या संरक्षणार्थ या धर्मसंग्रामांत धर्मसिंहासनानें आपलें शक्तिसर्वस्व खर्ची घातलें तरी या उद्दामकेतूच्या प्रचंड लष्करी सामर्थ्यापुढें त्याचा क्षणमात्रही टिकाव लागणार नाही, ही खात्री असूं द्या.

धर्मा०:परंतु लष्करी सामर्थ्य हेंच कांहीं जगांत एक अद्वितीय सामर्थ्य नाही. त्याहून अधिक प्रभावशाली अशीं दुसरींही अनेक सामर्थ्ये या ईश्वरी सृष्टींत नांदत आहेत; आणि त्यांच्याशीं तुलना करून पाहिली असतां तुझ्यासारख्या एखाद्या चक्रवर्ती सम्राटाचें प्रचंड भौतिक लष्करी सामर्थ्य त्यांच्या पासंगालाही पुरणार नाही.

उद्दाम०:या वल्गना फोल आहेत. जगांतील सर्व सामर्थ्यांना प्रसविणारी आदिशक्ति ही तलवार आहे आणि ती एकदां म्यानांतून बाहेर पडून भूतलावर तांडव करूं लागली, म्हणजे जगांतील इतर सर्व प्रभावशाली सामर्थ्यांना जागच्याजागीच पटापट प्राण सोडावे लागतील.

धर्मा०:तलवारीची ही तुझी तरफदारी व्यर्थ आहे. या निर्जीव पोलादी पात्यानेच जगाची उलथापालथ होणें शक्य असतें, तर षंडांनींही जगाचा रंग सहज पालटून टाकला असता. परंतु पुरुषार्थाचें मूळ पौरुषांत आहे—पोलादांत नाही; आणि पौरुषाचें अधिष्ठान आत्मसामर्थ्य आहे—देहसामर्थ्य नाही. तेव्हां उद्दामकेतु, आम्ही तुला पुनः एकवार बजावून सांगतों कीं तूं हा हट्ट सोड आणि कैरवावर स्वारी करून दक्षिणेंत युद्धाग्नीच्या ज्वाला न भडकवितां रक्तपाताच्या आणि मनुष्यसंहाराच्या भयंकर पापी साहसापासून समंजसपणानें परावृत्त हो. यांतच तुझें आणि तुझ्या राष्ट्राचें परमकल्याण आहे. नाही तर दुर्बलांच्या संरक्षणार्थ आम्हांला, उन्मत्तांचें दमन करणारा आपला धर्मदंड तुझ्यावर फेंकण्यावांचून गत्यंतर रहाणार नाही, लक्षांत ठेव.

उद्दाम०:आपल्या धर्मदंडाचा धाक बाळगण्याइतका हा उद्दामकेतु बेहिमती किंवा कमकुवत नाही. असले एक सोडून छपन्न धर्मदंड जरी माझ्यावर भिरकाविण्यांत आले, तरी त्या सर्वांचें निमिषार्धांत चूर्ण करण्याचें अमोघ सामर्थ्य या उद्दामकेतूच्या बाहूंत वसत आहे. या उद्दामकेतूची वक्रदृष्टि झाली नाही, तोंपर्यंतच हीं धर्मसिंहासनें, हे धर्मदंड आणि हे धर्मगुरु मोठ्या डौलानें जगांत मिरवीत आहेत म्हणून समजा. परंतु याच्या निस्सीम धर्मनिष्ठेचा फायदा घेऊन जर तुम्ही त्याला नाहक चिडवाल, तर तुमच्या चिंधड्या उडविण्याला या उद्दामकेतूला एका क्षणाचाही विलंब लागणार नाही, हें खूप समजून असा.

धर्मा०:तर मग उन्मत्ता, हा पहा—हा पहा, मी आतांच तुझ्या उद्दाम मस्तकावर आपल्या धर्मदंडाचा पहिला प्रहार करतों. सांभाळ. हे आनंदखंडांतील धर्मनिष्ठ भूपालहो, धर्माज्ञा अमान्य करून या उद्दामकेतूनें आनंदखंडांतील या सर्वश्रेष्ठ धर्मसिंहासनाचा अपमान केला आहे; आणि परस्वापहाराच्या निंद्य कर्मापासून परावृत्त न होतां दीनदुर्बलांच्या नाशाचें अघोर कर्म अमानुषपणें सुरू ठेवण्याचा निश्चय करून या सैतानानें धर्मद्रोह आरंभिला आहे. तेव्हां सर्वश्रेष्ठ धर्मसिंहासनाचे अधिपति या नात्यानें आम्ही आपणा सर्वास असें जाहीर करतों कीं आजपासून आम्ही, उद्दामकेतु व अखिल कांतारसम्राज्यांविरुद्ध धर्मयुद्ध पुकारलें आहे. (जयजयकार)—आणि आमचीं आनंदखंडांतील सर्व धर्मनिष्ठ राजामहाराजांना अशी आज्ञा आहे कीं त्यांनी क्षणाचाही विलंब न लावतां आपल्या सर्व सेनासाहित्यासह समरांगणावर धर्मसेवेप्रीत्यर्थ आमच्या धर्मयुद्धाच्या निशाणाखालीं येऊन दाखल व्हावें.

(धर्मानंदाचा जयजयकार.—पडदा पडतो.)

अंक दुसरा समाप्त

अंक तिसरा

प्रवेश पहिला

कांतारांची छावणी. उदामकेतूच्या तंबूसमोरील भाग.

(तक्षक व चंद्रकला)

चंद्र०:तक्षक, हा एवढा गोंगाट कसला?

तक्षक०:लढाईच्या मैदानावरील जयघोषाचा असावा, असें वाटतें.

चंद्र०:जयघोष! कोणाचा जयघोष? कांतारांचा की कैरवांचा?

तक्षक०:अस्पष्टतेमुळे नीट कळत नाही. पण कांतारांचाच असला पाहिजे असा माझा सूर वहातो.

चंद्र०:तुमचा सूर नेहेमीच तसा वहात असतो. पण अनुभव मात्र कधीच तसा येत नाही.

तक्षक०:पण आज माझा सूर—माझें भविष्य—खात्रीनें खरें होणार. कारण दाक्षिणात्य राजमंडळांतील प्रमुख भूपालांनीं जयाचा वाटा आज आमच्या पदरांत टाकण्याचें आम्हाला वचन दिलेलें आहे.

चंद्र०:मित्रांचीं मान कापणारे मांग शत्रूचीही मान कापणार नाहीत, असा भरंवसा धरूं नका. दगलबाजीला चटावलेला स्वभाव दग्याच्या वेळीं आपपर भाव ओळखीत नाही.

तक्षक०:पण थांबा. तो भुजंग इकडे येत आहे. तो रणांगणावरील इत्यंभूत हकिकत आपल्याला सांगेल. ती आधीं ऐकू या (भुजंग येतो). भुजंग, काय खबर?

भुजंग०:खबर काय विचारतां? फत्ते—फत्ते—टोलेजंग फत्ते! आनंद—आनंदी—आनंद—जिकडे तिकडे आनंदी आनंद! कैरवांचा पार फडशा पडला—पुरी दाणादाण उडाली! इतकेंच नव्हे, तर सुरेंद्र आपला कैदी झाला!

चंद्र०:काय? सुरेंद्र कैदी झाला?

भुजंग०:होय. सुरेंद्राला कामलतेनें गिरफदार केलें—धर्मयुद्धाचें निशाण कामलतेच्या पायाखालीं तुडविलें गेलें—धर्मानंदाचें नाक कामलतेच्या तरवारीनें साफ कापलें गेलें!

तक्षक०:भले शाबास! भले बहादर! वारे कामलता—वारे कामलता!

भुजंग०:तक्षक, कामलतेचा आजचा पराक्रम म्हणजे काय विचारतां? अगदीं साक्षात्—मूर्तिमंत पराक्रमच तो! नुसता कहर—नुसता गहजब—नुसता प्रलय! कालस्वरूपिणी आदिमायाच जगत्संहाराला सज्ज

झाली आहे, असा भास होत होता! अहाहा! काय तें चापल्य—काय ते चांचल्य—काय तें कौशल्य! सारेच विलक्षण—सारेच अलौकिक! तलवार नुसती बिजलीसारखी चमकत होती. क्षणांत या टोंकाला तर क्षणांत त्या टोंकाला! नजर ठरणें मुष्कील झालें होते! मी तर तिचा हा पराक्रम पहात—दूर दगडासारखा तटस्थ उभा होतो. महिषासुरमर्दनाच्या वेळीं साक्षात् महाकाली भवानीनें सुद्धां असा युद्धचमत्कार करून दाखविला नसेल! (पडद्यांत कामलतेचा जयजयकार). पहा—पहा—तक्षक, माईसाहेब, पहा—सुरेंद्राला घेऊन विजयिनी कामलता इकडेच येत आहे. पहा, आणि मी वर्णन केलें, त्यांत एक अक्षर खोटे आहे कां सांगा. पहा—तलवार रक्तानें भरलेली—हात रक्तानें माखलेलें—सर्वांग रक्तानें न्हाऊन निघालेलें! रक्त—रक्त! आजूबाजूला—मार्गेपुढें—खालीवर—सर्वत्र दुष्मानांचें रक्त! अहाहा! साक्षात् संग्रामदेवता—प्रत्यक्ष संहारशक्ति! हिची ही भीषण आणि भेसूर मूर्ति पाहून साक्षात् मृत्यूच्या सुद्धां छातींत भितीनें धडकी भरेल! मग माणसें पटापट प्राण सोडतील यांत नवल काय? जय कामलता—जय महिषासुरमर्दिनी—जय आदिशक्ति भवानी! बोला, तक्षक, कामलतेचा जय बोला. माईसाहेब, कामलतेचा जय बोला.

चंद्र०:तेवढा उद्योग तुम्हीच चालूं ठेवा. तुमचा जन्मच त्यासाठी आहे. मला त्या चांडाळणीचें मुखावलोकन करण्याची इच्छा नाही. (जाऊं लागते).

भुजंग०:हां—हां—हां माईसाहेब—माईसाहेब, हा कामलतेचा अपमान आहे—उपमर्द आहे! यावेळीं आपण पुढें होऊन या संग्रामदेवतेचें—या विजयश्रीचें—प्रेमादरपूर्वक स्वागत केलें पाहिजे—तिचा सत्कार केला पाहिजे—तिचा जयजयकार केला पाहिजे!

तक्षक०:भुजंगांचें म्हणणें यथार्थ आहे. आपण युवराज्ञी आहांत व सम्राटांच्या गैरहजिरींत हा आपलाच अधिकार आहे.

चंद्र०:तक्षक—भुजंग, हे सर्व अधिकार मी तुम्हालाच बहाल करतें. तुमच्यासारखे लाळघोटे लुब्रेच या अधिकाराला पात्र आहेत. तेव्हां जा. त्या तुमच्या संग्रामदेवतेला तुम्हीच सामोरे जा आणि त्या विजयश्रीच्या पायावर साष्टांग दंडवत घालून आपल्या नरजन्माचें सार्थक करून घ्या. मला तिचें स्वागत करावयाचें नाही—तिचा सत्कार करावयाचा नाही—आणि जयजयकार तर मुळींच करावयाचा नाही. (जाते).

भुजंग०:तक्षक, पहा—पहा—पुनः राजद्रोह—पुनः साम्राज्यद्रोह! सम्राटांच्या मेहेरबानीचा दुरुपयोग—सम्राटांच्या कृपेची पायमल्ली! अक्षम्य—अगदीं अक्षम्य—बिलकुल अक्षम्य! आपण या बाबत सम्राटांकडे तक्रार केली पाहिजे. दर वेळीं उर्मटपणा—दर वेळीं उद्धटपणा—म्हणजे याचा अर्थ काय?

तक्षक०:अहो, पण करावयाचें काय? जित्याचीं खोड मेल्याशिवाय थोडीच जाणार?

भुजंग०:जित्याची खोड जिवंतपणीं जर तुम्हाला घालवितां आली नाही, तर—तुम्ही एवढे जहांबाज मुत्सद्दी कसले? मी तर मेल्याची सुद्धां खोड जिवंतपणीं घालवून दाखवीन—सोडणार नाही.

तक्षक०: ते सम्राट जाणोत आणि त्यांची ती मुलगी जाणो. एकदां अदल घडल्यावर आपल्याला पुनरपि या भानगडीत पडण्याचे कारण नाही. चला—ती कामलता आली. तिचें स्वागत आपण करूं या आधीं.
(जयजयकारांत कैदी सुरेंद्रासह कामलता प्र. क.)

तक्षक }
भुजंग } : विजयशालिनी राणी कमलतेचा जयजयकार असो!

काम०: तक्षक—भुजंग, कोठें आहेत? उद्दामकेतु महाराज कोठें आहेत? बोलवा, त्यांना एकदम येथें बोलावून आणा. मी बेमान आहे—नामर्द आहे—नादान आहे, असें म्हणून सम्राटांनीं माझा अपमान केला आहे. तेव्हां कामलता बेमान नाही—नामर्द नाही—नादान नाही, मर्द आहे—नव्हे सवाई मर्द आहे आणि आपल्या इमानावर शाबूत आहे, याबद्दल सम्राटांना आपली खात्री करून घेऊं द्या.

भुजंग०: हे दिग्विजयिनी संग्रामदेवते, थोडी शांत हो. राजमंडळांतील राजांचा पराभव करून सम्राटांची स्वारी—ही पहा—इकडे तुझ्या स्वागतार्थ लगबगीनें येतेच आहे. तेव्हां तोंपर्यंत तूं आमच्याच स्वागताचा स्वीकार कर.

काम०: (स्व०) सुरेंद्रांशीं बोलावेंसें वाटतें. पण त्यांच्याकडे डोळे वर करून पाहण्याचीच छाती होत नाही. देवा, ज्या जिवाची ओढ मला रात्रंदिवस घायाळ करीत आहे, त्याची माझ्या हातून आज अशी विटंबना व्हावी काय? खरोखर, शिरावर वीज कोंसळून या वेळीं मला मृत्यु येईल तर मी आपल्याला मोठी भाग्यवान समजेन. पण माझ्यासारख्या अधमाधम पापिणीला असा सुखासुखी मृत्यु कसा येणार? अनंत हाल अपेष्टांनीं होरपळून—भाजून—तडफडतच मला मेले पाहिजे! धिःकार—कामलते, धिःकार असो तुला आणि तुझ्या असुरी राज्यलालसेला! (पडद्यांत उद्दामकेतूचा जयजयकार). (पाहून) पण हा सैतान आलाच इकडे. याला पाहिलें कीं माझ्या पायांची आग एकदम मस्तकाला जाऊन पोहोंचतें. चांडाळानें माझ्या सोन्यासारख्या जीविताची पार राखरांगोळी करून टाकली! (पुनः जयजयकार. उद्दाम० प्र. क.).

उद्दाम०: कामलते, आजच्या तुझ्या लोकोत्तर विजयाबद्दल आम्ही तुझें अत्यंत प्रेमपुरस्सर अभिनंदन करितों.

काम०: मी आपली आभारी आहे. राजाधिराज, हा कांतारसम्राटांचा व साम्राज्याचा कट्टा दुस्मान मी आपल्या स्वार्धीन करत्यें, त्याला राजाधिराजांनीं आपल्या ताब्यांत घ्यावा.

उद्दाम०: ठीक आहे. सुरेंद्र, कैरवासारख्या दुर्बल पामराच्या राज्यकारभारांत ढवळाढवळ करण्याचा कांतारसम्राटासारख्या प्रबल समर्थाचा ईश्वरदत्त हक्क आतां निर्विवाद शाबीत झाला की नाही?

सुरेंद्र: बिलकुल नाही. कालाची आयुमर्यादा अमर्याद आहे. आणि दुर्बलांचा पाठीराखा परमेश्वर अद्यापि मृत्युच्या दाढेखालीं रगडला गेलेला नाही. तेव्हां कालस्वरूपी परमेश्वराच्या हयातीपर्यंत तरी दुर्बलांना भक्षण करण्याचा प्रबलांचा हक्क निर्विवादपणे शाबीत होणें बिलकुल शक्य नाही.

उद्दाम०: कैरव लोकसत्तेच्या प्रेतावर पाय देऊन कामलता जेव्हां कैरव राजसिंहासनावर आरूढ होईल, तेव्हां हा हक्क निर्विवादपणें शाबीत झाल्याबद्दल तुलाच काय, पण साऱ्या जगाला कबुली द्यावीच लागेल.

सुरेंद्र: पण कामलता आणि राजसिंहासन यांच्यामध्ये असलेलें शतावधि योजनांचें महदंतर आजच्या आकस्मिक विजयाने कापलें गेलें आहे, असें समजूं नका. कामलतेपासून राजसिंहासन अद्यापिही पूर्वीइतकेंच दूर आहे; व तें जवळ येईपर्यंत राजसत्तेचा पुरस्कार करणाऱ्या अनेक बलाढ्य राजामहाराजांचे मुगुट धुळीला मिळविले जातील हे पक्कें लक्षांत असूं द्या.

उद्दाम०: कामलतेच्या हातांत तळपणारी ही कांतारसम्राटाची प्रखर पराक्रमी तलवार, कोणी काय लक्षांत ठेवावें, हें सर्व जगाला आज कंठरवानें जाहीर करतेच आहे.

सुरेंद्र: पण जगानें या सैतानी तलवारीचा पराक्रम आजवर अनेकवार जोखून पाहिला असल्यामुळें तिच्या आक्रोशाकडे ते क्षणमात्रही लक्ष देणार नाही.

उद्दाम०: लक्ष देणार नाही तर त्यांचें प्रायश्चित्त जगाला अनंतकाल भोगावें लागेल; सुटणार नाही. ही तलवार कालाची साक्षात् संहारशक्ति आहे; आणि हिच्या इषान्याचा जगाकडून अनादर केला जाईल तर जगाला कालाच्या दाढेखालीं रगडलें जावें लागेल.

सुरेंद्र: जग कालाच्या दाढेखालीं रगडलें जातें का ही तलवार कालाच्या पायाखालीं तुडविली जाते, याचा निकाल लवकरच लागेल. निरपराधी दुर्बलांचें रक्त पितांना गोड लागले तरी पचवितांना तें आंतडीं पिळून काढल्यावांचून सोडीत नाही.

उद्दाम०: ठीक आहे—पाहूं या. प्रबलदुर्बलांच्या या झगड्यांत दुर्बलांच्या रक्ताचें सामर्थ्य अधिक आहे, कां ते प्राशन करणाऱ्या या तलवारीचें सामर्थ्य अधिक आहे, तें प्रत्यक्ष अनुभवानें नक्की अजमावून पाहूंच या. कामलते, सुरेंद्र कैदी आमचा असला तरी गुन्हेगार तुझा आहे. तेव्हां तुझा विश्वासघात करून तुला देशोधडीला लावल्याबद्दल या हरामखोराला कोणते शासन करावयाचे, याचा निर्णय आम्हीं तुझ्याच मर्जीवर सोंपवितों. चांगला विचार कर आणि तुझा निश्चय काय होतो, तो तीन दिवसांच्या आंत आम्हाला कळीव. तोंपर्यंत सेनापति, याला तुगच्या लष्करी तुरुंगात चांगल्या बंदोबस्तानें नेऊन ठेवा.

(सेनापति सुरेंद्रास घेऊन जातो).

काम०: महाराज, सुरेंद्राला पराभूत करून व आपल्या स्वाधीन करून मी आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली आहे. तेव्हां ही तलवार महाराजांनीं आतां परत घ्यावी व मला युद्धाच्या जबाबदारींतून मुक्त करावें.

उद्दाम०: युद्धाच्या जबाबदारींतून मुक्त करावें? छे! सुरेंद्र आमच्या हस्तगत झाला असला तरी कल्पकता आणि धर्मानंद यांचा अद्यपि निकाल लागला नसल्यामुळें, ही तलवार परत घेऊन युद्धाच्या जबाबदारींतून तुला आम्हांला मोकळें करतां येत नाही.

काम०:नाहीं. आपण मला या जबाबदारीतून मोकळें केलेंच पाहिजे व आपल्याला तसें करावेंच लागेल. यापुढें रणक्षेत्रावर पाऊल टाकण्याची माझी बिलकुल इच्छा नाही.

उद्दाम०:कां? रागाच्या भरांत आमच्या तोंडून चार दोन कठोर शब्द निघून गेले, म्हणून तुला इतका संताप आला आहे का?

काम०:होय. म्हणूनच मला इतका संताप आला आहे. मला आश्रय देऊन माझें कार्य आपण शिरावर घेतलें असलें तरी तेवढ्यामुळें मी आपली बंदी गुलाम झालें नाही. मी स्वतंत्र आहे आणि राजकुलांत माझा जन्म झाला असल्यामुळें माझा दर्जाही श्रेष्ठ आहे. तेव्हां गुलामाच्या गुलामालाही सहन होणार नाहीत असें शब्द बेशरमपणानें मी बरदास्त कां करावेत?

उद्दाम०:आमच्याकडून रागाच्या भरांत ती मोठी चूकच झाली. पण आतां तिच्याबद्दल आम्हाला फार वाईट वाटत आहे आणि तीबद्दल आम्ही तुझी क्षमा मागण्यालाही तयार आहोंत.

काम०:आपण क्षमा मागावयाला तयार असलां तरी मी क्षमा करावयास तयार नाही. आपले शब्द व त्यामधील गूढ भावार्थ विषारी बाणांप्रमाणें माझ्या हृदयाला जाऊन झोंबलें आहेत. तेव्हां युद्धभूमीवर पाऊल न टाकण्याचा माझा निश्चय आतां कालत्रयीं ढळणार नाही.

उद्दाम०:ढळणार नाही?

काम०:नाहीं. ढळणार नाही?

उद्दाम०:छे! तो ढळलाच पाहिजे. हें युद्ध आम्ही कांहीं आमच्याकरिता सुरू केलें नाही—तुझ्याकरितां सुरू केलें आहे. तेव्हां त्याची अखेर होईपर्यंत तें तुला केव्हांही असें मध्येच सोडून देतां येणार नाही.

काम०:कां? माझ्यासाठीं सुरू केलेलें युद्ध वाटेल तेव्हां सोडून देण्याचा मला हक्क आहे; आणि तो बजावीत असतां माझ्या आड येण्याचा कोणालाही अधिकार नाही.

उद्दाम०:युद्ध तुझ्याकरितां सुरू करण्यांत आलें असलें तरी कांतारसम्राटानें त्याच्यापार्थी अत्यंत खस्त सोसली आहे; आणि म्हणून तूं त्याच्यापासून परावृत्त होऊ लागलीस तर तुला मार्गे परतविण्याचा कांतारसम्राटाला पूर्ण अधिकार आहे.

काम०:पण मी त्याचा हा अधिकार माझ्यावर चालूं देणार नाही. या युद्धांत यापुढें भाग न घेण्याचा मी निश्चय केला आहे; व कोणाच्याही अधिकाराला—सक्तीला अगर जुलुमाला न जुमानतां तो अंमलांत आणल्यावांचून मी रहाणार नाही.

उद्दाम०:पण असा आत्मघातकी निश्चय करण्याला तुला कारण काय झालें हें आम्हाला कळल्यावांचून त्याची अंमलबजावणी करण्याचा तूं आग्रह धरून बसणें, हें आमच्या मते अत्यंत गैरवाजवी व गैरशिस्त आहे.

काम०: महाराज, पाहुण्याच्या हातून साप मारविण्याचा आपण हा डाव खेळत आहांत, हें मला कळत नाही असें आपण समजतां काय? माझ्या हातून कैरव मारले गेले तर त्यांत आपलाच फायदा आहे; आणि एखाद्या दिवशीं कैरवांच्या हातून माझा वध झाला तर तोही आपल्याला हवाच आहे. परंतु यापुढें मला या दोन्हीही गोष्टी नको आहेत. माझा हात यापुढें कैरवांवर उचलला जाणार नाही अगर् त्यांच्याही हाताचा स्पर्श कांहीं काल तरी माझ्या शरीराला होणार नाही. वास्तविक आपल्या शब्दांनीं आपल्या अंतःकरणांतील गूढ भाव स्पष्ट प्रगट झाल्यावर मी आजसुद्धां रणांगणावर पाऊल टाकावयास नको होते परंतु प्रेमासारख्या दुर्जिक्य शक्तीलाही कामलतेच्या तत्त्वनिष्ठेचा भंग करणें शक्य नाही ही गोष्ट आपल्या प्रत्ययाला आणून देण्याचा आत्मघातकी मोह मला आवरतां आला नाही. आणि मी मूढेनं आज या अघोर राक्षसी कृत्यानें रणभूमीचें पावित्र्य धुळीला मिळविलें. परंतु मला आतां या अमंगल पापकर्माचा अगदीं वीट आला आहे; आणि स्वजनांच्या रक्तानें रंगून निघालेल्या राजसिंहासनाचा उपभोग घेण्यापेक्षां भिक्षापात्र घेऊन भीक मागत हिंडणें चांगलें, असा माझ्या बुद्धीचा ठाम निश्चय झाला आहे.

उद्दाम०: अस्सें! एकूण आपल्याच हातून आपल्या आप्तइष्टांचा होत असलेला संहार पाहून अर्जुनाप्रमाणें तुझ्याही चित्ताला आज कार्पण्यदोषानें ग्रासून टाकलें आहे! आणि त्यामुळें तत्त्वनिष्ठेला फांटा देऊन या कांतारसम्राटाच्या तलवारीचा तूं धिःकारपूर्वक असा त्याग करीत आहेस! ठीक आहे. आण ती तलवार इकडे. (तलवार घेऊन) जा. या क्षणापासून आम्ही तुला युद्धाच्या जबाबदारीतून मोकळें केलें आहे; आणि शक्य तोंपर्यंत पुनः ही जबाबदारी आमच्याकडून तुझ्या शिरावर केव्हांही लादली जाणार नाही. तुझ्या मदतीवांचूनही कांतारसम्राटाची ही तलवार रणांगणावर विजयी होऊं शकते, हें तुझ्या लौकरच प्रत्ययाला येईल. जा. तुझें भडकलेलें डोकें पश्चात्तापानें ताळ्यावर येईपर्यंत आतां यापुढें आपलें तोंड आम्हाला दाखवूं नकोस. या क्षणापासून आम्ही तुझ्याशीं असहकार केला आहे. जा. तुझ्या दगलबाजाच्या वर्तनामुळें आमचें डोकें अगदीं फिरूं लागलें आहे. जा.

काम०: माझ्या दगलबाजीमुळें आपलें डोकें फिरूं लागलें आहे. पण आपल्या दगलबाजीनें फिरून जाण्यासाठीं मला मुळीं आतां डोकेंच शिल्लक राहिलें नाही. येतें मी. (जाऊं लागते).

उद्दाम०: पण थांब. चंद्रकलेला आम्ही तुझ्या मदतीसाठी पाठविली होती ती कोठें आहे?

काम०: चंद्रकला माझ्या मदतीला आली नव्हती आणि ती कोठें आहे हें मला माहीत नाही. (निघून जाते).

उद्दाम०: म्हणजे? तक्षक, आम्ही चंद्रकलेला रणांगणावरून पाठविलेला संदेश तिला मिळाला नाही का?

तक्षक: आपला संदेश त्यांना ताबडतोब मिळाला. परंतु राणीच्या मदतीला जाण्यास त्यांनीं साफ इन्कार केला.

उद्दाम०: इन्कार केला? का?

भुजंग:महाराजांचा पक्ष असत्याचा, अन्यायाचा व अधर्माचा आहे व माईसाहेबांना असत्याची, अन्यायाची व अधर्माची भयंकर चीड आहे. तेव्हा त्या राणीसाहेबांच्या मदतीला जाण्याचा इन्कार करणार नाहीत, तर काय करतील?

उद्दामः:म्हणजे? अजून असत्य, अन्याय आणि अधर्म यांच्या खुळचट कल्पनांनी तिचें डोकें पिसाटलेलेंच आहे का?

तक्षक:सरकार, माथेफिरू धर्मवेड्यांचीं वेडें क्षमेच्या सौम्य उपचारांनीं कधीं नाहींशी झालीं आहेत काय?

भुजंग:शक्य नाही. त्यांच्यावर सोटेशाहीचे जालीम उपायच योजले पाहिजेत. चांभारांचे देव खेटरांच्या पूजेवांचून प्रसन्न होत नाहीत.

उद्दामः:तर मग तिला क्षमा करण्यांत आमची मोठी चूकच झाली म्हणावयाची!

भुजंग:चूक म्हणजे? भयंकर चूक झाली. नाही तर सुरेंद्राबरोबर कल्पलता व धर्मानंद हेही आज राणीसाहेबांनी गिरफ्तार करून आपल्यापुढें खात्रीनें हजर केले असते व युद्धाची समाप्ति होऊन सर्वत्र आनंदी आनंद झाला असता. परंतु माईसाहेबांनीं ऐन वेळीं असा दगा दिल्यामुळें हा सारा घोंटाळा झाला. राणीला राग आला तो खरोखर आपल्या शब्दांचा आला नसून युवराजीच्या या उद्धट वर्तनाचा आला आहे. आणि याबद्दल आपण तिची चांगली हजेरी घेतली पाहिजे.

उद्दामः:तक्षक, चंद्रकलेला आतांच्या आतां आमच्यासमोर हजर करा.

तक्षक:जशी सरकारांची आज्ञा.

(जातो).

उद्दामः:भुजंग, आज कामलता फारच बिथरलेली दिसते!

भुजंग:सुरेंद्र पकडला गेल्यामुळें त्यांना हा प्रेमवायूचा झटका आला असून त्यांत युवराजीच्या उद्दाम वर्तनाची भर पडली आहे. हें त्यांचें सोंग फार वेळ टिकणार नाही. सरकारांनीं निश्चित असावें. त्यांच्या डोक्यावर लागूं पडणाऱ्या साऱ्या रामबाण मात्रा या दासाच्या बटव्यांत भरलेल्या आहेत. रात्र उलटून दिवस उजाडूं द्या. म्हणजे हें बिथरलेलें पिशाच्च बाटलींत भरून मी सरकारांच्या चरणाशीं हजर केलें नाही तर नांव बदलून देईन.

उद्दामः:एका अर्थी फार उत्तम झालें. कैरव राजसिंहासनावरचा हिचा हक्क अजिबात उडवून देण्याला हें फारच योग्य कारण सांपडलें. पण यापुढें हिला अगदीं मोकळी ठेवून उपयोगी नाही. तुमच्या मंत्रानें ही ताळ्यावर येत नाही असें दिसतांच हिला नागव्या तलवारीच्या सक्त पहाऱ्यांत बसविली पाहिजे. नाही तर एखादे दिवशीं ही चट्कन उठून कैरवांच्या छावणींत निघून जाईल; आणि मग लढाईचें मूळ कारण नाहीसें होऊन आमच्या तरवारीचा आणि प्रेमाचा धिःकार केल्याबद्दल हिच्यावर सूड उगाविण्याची संधि आम्हाला कधींच मिळणार नाही.

भुजंगःसरकारांचें म्हणणे अगदीं यथार्थ आहे. (तक्षक व चंद्रकला प्र. क.).

चंद्र०:बाबा, काय आज्ञा आहे?

उद्दाम०:चंद्रकले, कामलतेच्या मदतीसाठीं एकदम रणांगणावर दाखल होण्याविषयी आम्ही तुला संदेश पाठविला होता ना?

चंद्र०:होय; आणि तो मला ताबडतोब मिळालाही होता.

उद्दाम०:मग त्याप्रमाणें तूं रणांगणावर दाखल झाली होतीस?

चंद्र०:नाहीं.

उद्दाम०:कां नाहीं?

चंद्र०:बाबा, परस्वापहारार्थ आरंभिण्यांत आलेल्या या राक्षसी युद्धांत उन्मत्त प्रबलांच्या वतीनें निरपराधी दुर्बलांच्या विरुद्ध शस्त्र धारण करावयाचें नाहीं, अशी मी प्रतिज्ञा केली आहे.

उद्दाम०:प्रतिज्ञा केली आहेस?

चंद्र०:होय. प्रतिज्ञा केली आहे.

तक्षक०:पण हें युद्ध परस्वापहारार्थ आरंभिण्यांत आलेलें आहे, असें म्हणण्यास आपल्याला आधार काय?

चंद्र०:तक्षक, उद्दामकेतु महाराजांची मी साक्षात् कन्या आहे व त्यांच्या आंतड्याचा रंग गोरा आहे कीं काळा आहे, याची ओळख तुमच्यापेक्षां मला अधिक आहे.

उद्दाम०:चंद्रकले, आमचें आंतडें गोरें असो वा काळे असो. पण त्याची तुझ्या या साडेतीन हात लांबीच्या मांसपिंडाशीं तुझ्या मातेच्या गर्भातच गांठ पडलेली आहे, हें तुला माहीत आहे कीं नाहीं?

चंद्र०:आहे. हें मलाच नव्हे तर सर्व जगालाच माहीत आहे. पण आपल्या आंतड्यांपासून हा मांसपिंड जन्माला आला असला तरी त्यांत वास्तव्य करणारा जीवात्मा कांहीं त्यानें जन्माला घातलेला नाहीं. तो स्वयंभू आहे.—स्वयंसिद्ध आहे. आणि त्याच्यावर एका सत्यस्वरूपीं परमेश्वरावांचून कोणाची काडीमात्रही सत्ता नांदत नाहीं.

उद्दाम०:जीवात्म्यावर त्याची सत्ता असेल. पण या तुझ्या देहात्म्यावर कांहीं त्याची सत्ता खास नाहीं. तो या कांतारसम्राटाच्याच मालकीचा आहे; व त्यानें त्याच्या विजयासाठीं या युद्धांत आपलें बलिदान करण्यास तयार झालेंच पाहिजे.

चंद्र०:पण मला कांतारसम्राटाच्या विजयाचीच मुळी पर्व नाही.

उद्दाम०:काय? आमच्या विजयाची तुला पर्व नाही?

चंद्र०:नाही—बिलकुल नाही. उलट आपण चालविलेल्या या भयंकर पापकर्मात परमेश्वराने आपल्या सैतानी तरवारीला केव्हाही यश देऊ नये, अशीच मी रात्रंदिवस परमेश्वरापाशी प्रार्थना करीत आहे व पुढेही युद्धसमाप्तीपर्यंत करीत राहीन—आणि मला पक्की खात्री आहे की परमेश्वर माझी प्रार्थना शेवटी मंजूर केल्यावाचून रहाणार नाही.

उद्दाम०:असेच असेल तर हें युद्ध विजयी करून दाखविण्याची जबाबदारी तुलाच आपल्या शिरावर घ्यावी लागेल.

चंद्र०:नाही. ही जबाबदारी मी केव्हाही आपल्या शिरावर घेणार नाही.

उद्दाम०:घेणार नाहीस? चंद्रकले, अविश्रांत श्रम घेऊन युद्धकलेंत आम्ही तुला निष्णात केली ती तुला देवघरांत देव्हान्यांत पुजून ठेवण्यासाठी केली नाही. उद्यां तुला रणांगणावर गेलेंच पाहिजे आणि तुला दिलेल्या शिक्षणाचा फायदा आमच्या पदरांत टाकलाच पाहिजे.

चंद्र०:रणांगण व खाटिकखाना यांत जोंवर तफावत केली जाणार नाही, तोंवर माझ्या विद्येचा आपणास यत्किंचितही फायदा मिळावयाचा नाही. तलवार धरण्याची मला हौस आहे व चालविण्याची हिंमतही पण आहे. पण तलवार म्हणजे खाटकाचा सुरा अगर मारेकऱ्याची कट्यार म्हणून माझ्यापुढे करण्यांत येईल तर मी तिला धुडकावून लावल्याशिवाय राहणार नाही.

भुजंग:पण ही कांतारसम्राटाची तलवार म्हणजे खाटकाचा सुरा अगर मारेकऱ्याची कट्यार खात्रीने नाही.

तक्षक:ती एक पवित्र देवता—दिव्य शक्ति आहे; आणि तिचें पूजन हें साक्षात् परमेश्वराचें पूजन आहे.

चंद्र०:छे, दीनदुर्बलांच्या रक्ताकरितां हापापलेल्या तरवारीच्या ठिकाणीं परमेश्वराचें दिव्य चैतन्य नांदूच शकत नाही. तेथें सदैव सैतानाचाच वास असतो; आणि तिच्या पूजनानें सैतानाच्याच सेवेचें पाप पदरीं पडतें—ईश्वराच्या आराधनेचें पुण्य लाभत नाही.

भुजंग:हां—हां—माईसाहेब, कांतारसम्राटांच्या तलवारीला सैतानी म्हणून आपण तिचा अपमान करीत आहांत!

चंद्र०:आणि तो केव्हाही करणारच. सैतानी शक्तीच्या स्तुतिपाठासाठीं कांहीं देवानें या चंद्रकलेची वाणी पैदा केलेली नाही.

उद्दाम०:तर मग तुला आमच्या या तलवारीचा स्तुतिपाठच नव्हे तर स्वीकारही करावा लागेल. चल—घे—ही तलवार घे आणि उद्यां रणांगणावर दाखल होण्याची आमच्या पायांशीं शपथ कर.

चंद्र०:नाहीं. बाबा, मी या तलवारीला स्पर्श करणार नाही.—

पद—या शृंगारा लहरी०

हा ताराया अबला ॥ कर जो प्रभुने दिला भला । अधःपात जरि कलंकिला ॥ ध्रु० ॥ रुधिरपानातुरा ।
सतत जी खला खड्गधारा ॥ असुरशक्ति; धिःकार तिला ! ॥ १ ॥

उद्दाम०:नाही. या आमच्या तलवारीचा धिःकार आम्ही क्षणभरही सहन करणार नाही. तुला हिचा स्वीकार
केलाच पाहिजे व तो तुला करावाच लागेल.

चंद्र०:नाहीं. हिच्यावर सांडलेलें हें निरपराध दुर्बलांचें दुःखी रक्त माझ्या हृदयाचें पाणी पाणी करून टाकीत
आहे आणि या पापी तलवारीस स्पर्श करूं नकोस—हिच्यापासून दूर रहा—असा माझ्या कानाशीं
सारखा टाहो फोडीत आहे.

उद्दाम०:पण चंद्रकले, या कंगाल रक्ताचा हा टाहो ऐकून तूं या तलवारीपासून दूर राहिलीस तर कांतार
साम्राज्यसिंहासनाला तुझा स्पर्शही होणार नाही, हें लक्षांत ठेव.

चंद्र०:पर्वा नाही. दीनदुर्बलांच्या रक्तानें माजास आलेल्या या कांतारसाम्राज्यसिंहासनाच्या विषारी
सांवलींत हा पिंड धुष्टपुष्ट करण्यापेक्षां कंगाल भिकारीण होऊन उकिरड्यावर कुत्र्याच्या मोतीने
तडफडून मरणेंही मी मोठ्या आनंदानें पत्करीन.

उद्दाम०:तर मग तक्षक, या क्षणापासून हिचे युवराज्ञीपदाचे सर्व अधिकार आम्ही काढून घेतले आहेत व
हिला भिक्षांदेहीची शिक्षा फर्माविली आहे. तेव्हां हिचे सर्व राजवस्त्रालंकार काढून घेऊन आतांच्या
आतां हिला राजवाड्याबाहेर घालवून द्या.—चला घेऊन चला हिला येथून.

चंद्र०:चला मला—घेऊन चला. दुर्बलहत्येच्या पापाच्या दुर्गंधांत आजन्म कुजत पडण्यापेक्षां दारिद्र्याच्या
हालअपेष्टा मला शतपटीनें आनंददायक होतील. महाराज, येतें मी. पण आपण मात्र हें लक्षांत ठेवा
कीं—

पद—बेहाग—त्रिताल, हां मोरि चुरिया०—

जे नर अत्याचारि । प्राण—धन—हारी ॥ कुविचारी ॥ नित छळिती जनपदा ॥ प्रबल तरिहि । खचित
तरति न कधि या संसारी ॥ ध्रु० ॥ पीडित जनता । शापुनि जाळी ॥ खल चांडाल । महाबल—धारी ॥
१ ॥

(जाते. पडदा पडतो).

प्रवेश दुसरा

(स्थळ—रणांगणाचा एक भाग. कल्पलता विचार करीत हिंडत आहे).

कल्प०:(स्व०) कोण भयंकर कहर हा! सारी रणभूमि कैरवांच्या रक्तानें भरून निघाली आहे! झाला—
धर्मपक्षाचा आतां पुरा घात झाला! परमेश्वरा, ज्या स्वदेशभक्त स्वातंत्र्यवीरांच्या रक्तानें
स्वातंत्र्याचा दिव्य कल्पवृक्ष पालविला जावा, त्यानें आतां पारतंत्र्याच्या विषवल्लीची जोपासना
होण्याची पाळी यावी काय? झालें! आतां यापुढें—

पद—बागेसरी—त्रिताल. तनन देरेना०

अभय प्रबला खुला नरासुरासि या ॥ अगतिका अबला जना छळावया ॥ धृ० ॥ समर—विजय—मद—
भरें भरुनिया ॥ घाता सजतां । अनाथ पतिता । हताश जगता ॥ नच कुणि आतां । समर्थ त्राता ॥
भयांध जगिं या । भयाण समयां ॥ महा—प्रलय—छाया ॥ १ ॥

(स्तब्ध रहातें. दुसऱ्या बाजूनें कामलता प्र० क०)

काम०:(स्व०) स्वदेशद्रोहाचें प्रायश्चित्त भोगण्यासाठीं मी आपली छावणी सोडून कैरवांच्या छावणीकडे
चाललें आहे खरी; पण असें केल्यानें मला कृतापराधांचें शासन घडविण्यापलिकडें कैरवांना अधिक
कांहीं लाभ होईल काय? छे! नाही. मला मारल्यानें एका विवेकभ्रष्ट स्वदेशघातकी स्त्रीला शिक्षा
केल्याचें समाधान फार तर त्यांना लाभेल! पण तेवढ्यानें सुरेंद्रांचा मृत्यु टळावयाचा नाही आणि
उद्दामकेतूचा कांटाही त्यांच्या वाटेतून दूर व्हावयाचा नाही. तेव्हां नको. हें नाहीच कामाचें.
आत्महत्या जशी उपयोगी नाही, तसे कैरवांच्या हातून घ्यावयाचें देहान्त प्रायश्चित्तही या वेळीं
अकालींच होईल. सुरेंद्र पहिल्यानें मुक्त झाले पाहिजेत आणि उद्दामकेतु या हातांनीं मारला गेला
पाहिजे. त्यावांचून हें प्रायश्चित्त मला घेतांच येत नाही. तेव्हां सुरेंद्रांना मुक्त करून उद्दामकेतूच्या
रक्तानें या हातावरील हे स्वजनांच्या रक्ताचे डाग पहिल्यानें मला धुवून काढले पाहिजेत! मला
आतां ते अगदीं असह्य झाले आहेत.

पद—मांड—झपताल. विषमता मज गमे०—

शांतता नच कदा । ठावि हृदयांतरा ॥

रक्त—लांछन सदा । जाळितें या करा ॥ धृ० ॥

चित्तासि दे ताप ॥ स्वजन—वध खर पाप ॥

करि प्रखर जन—शाप ॥ जीव अति घाबरा ॥ १ ॥

(अश्रु गाळीत उभी रहाते).

कल्प०:(पाहून) कोण आहे तें?

काम०:तूं कोण आहेस?

कल्प०:कैरवांची मित्र आणि कांतारांची शत्रु—

काम०:कैरवांची मित्र आणि कांतारांची शत्रु! तर मग तूं कल्पलता आहेस!

कल्प०:होय. मी कैरवांची राणी कल्पलताच आहे. पण तूं—तूं कोण आहेस?

काम०:मी कोण आहे हें मलाच कळत नाही. कैरवांची शत्रु म्हणेन तर आतां माझ्या अंतःकरणांत त्यांच्या शत्रुत्वाचा लवलेशही नाही. परंतु मित्र म्हणेन तर या माझ्या हातांवरील हे स्वजनांच्या रक्ताचे डाग तो शब्द मला वाणीवाटे उच्चारूं देत नाहीत! तेव्हां मी कोण आहे, हें तुला काय सांगूं?

कल्प०:पण तूं सांगितलें नाहीस तरी कामलते, मी तुला ओळखलें. चांडाळणी, बरी सांपडलीस. आतां तुझ्या कृतकर्माचे फल तुला भोगविल्यावांचून मी सोडीत नाहीं. (तरवार उपसून तिच्या अंगावर धांवते).

काम०:(तिचा हात अडवून). थांब—कल्पलते, थोडी थांब. माझ्या कृतकर्माचें फल मी भोगणारच आहे आणि तेंही तुझ्याच हातून भोगणार आहे. पण त्याला अजून थोडा अवकाश आहे. तेव्हां तोंपर्यंत आपली तलवार म्यानांत घालून ठेव.

कल्प०:नाहीं स्वजनांच्या रक्तानें हात माखणाऱ्या राक्षसिणी, तुझ्या नरडीचा घोंट घेतल्यावांचून माझी तलवार आतां म्यानांत जाणार नाही.

काम०:कल्पलते, माझें रक्त पिण्याला जितकी तुझी तलवार आतुर झाली आहे, त्यापेक्षां आपलें रक्त तुझ्या तलवारीवर सांडण्याला मी अधिक आतुर झाल्यें आहे. परंतु काय करूं? धारातीर्थी पतन पावलेल्या माझ्या स्वदेशबांधवांचें शत्रूच्या रक्तानें तर्पण केल्यावांचून तुझ्या तलवारीखालीं आपली मान देण्याला माझें मन मला सांगत नाही. तेव्हां कृपा कर, आणि थोडा वेळ आपला क्रोध आवरून धर. स्वजनांच्या रक्तानें मळलेले माझे हे हात उद्दामकेतूच्या रक्तांत बुचकळून काढून स्वच्छ केल्यावर कृतापराधांचें प्रायश्चित्त भोगण्यासाठीं मी आपण होऊन तुझ्या स्वाधीन होईन आणि तुझ्या तलवारीखालीं तुटून पडण्यासाठीं ही मान मोठ्या आनंदानें तुझ्यापुढें करीन.

कल्प० :कामलते, तुझ्यासारख्या मायावी राक्षशिणीच्या थापांना भुलून मी तुला आयती सांपडली असतां सोडून देईन, असें समजूं नकोस.

काम०:या तुझ्या वल्गनेत कांहीं अर्थ नाही. या वेळीं मी जशी तुझ्या हातांत आयती सांपडलें आहे, तशीच तूंही माझ्या हातांत आयती सांपडली आहेस; आणि तुला माझ्यावर सूड घेण्याला जशी सहज संधि मिळाली आहे तशी तुझ्यावर सूड उगविण्याला मलाही तितकीच सहज संधि मिळाली आहे. परंतु या संधीचा फायदा घेण्याची माझी बिलकुल इच्छा नाही; आणि तूंही तो घेण्याच्या भानगडींत पडूं नयेस असें माझें तुला आग्रहाचें सांगणें आहे.

कल्प०:नाहीं—या वेळीं आपण दोघी एकट्या आहोंत व दोघींनाही सारखाच धोका आहे. तेव्हां एकमेकींच्या तलवारीवर तलवार घांसून आपल्यामधील भांडणाचा आपण कायमचा निकाल तरी लावून टाकूं. म्हणजे हें युद्ध बंद पडून हा प्रत्यहीं होत असलेला अमानुष मनुष्यसंहार तरी तत्काल थांबेल.

काम०:शक्य नाही. तुझ्या हातून मी मेल्यें काय व माझ्या हातून तूं मेलीस काय, अगर परस्परांच्या हातून आपण दोघीही मेलों काय, आपल्या मरणानें हा अनर्थ बंद पडावयाचा नाही. या भयंकर अनर्थाला उद्दामकेतु आणि एक उद्दामकेतूच सर्वस्वी कारण आहे. तेव्हां हा अनर्थ बंद पडण्याला त्याचा

कायमचा बंदोबस्त करणें एवढा एकच रामबाण उपाय आहे आणि शक्य तितक्या लौकर तो अंमलांत आणण्याचा माझा निश्चय झालेला आहे. तेव्हां ती तलवार मुकाट्यानें म्यानांत घाल आणि आल्या वाटेनें परत आपल्या छावणींत जा व मलाही माझ्या छावणींत परत जाऊं दे.

कल्प०:नाहीं. तुझा प्राण घेतल्यावांचून अगर आपला दिल्यावांचून मी येथून हालणार नाहीं व तुलाही हालूं देणार नाहीं.

काम०:नको—कल्पलते, असा हट्ट करूं नकोस. आजारीपणामुळें तूं इतकी अशक्त झालीस आहे कीं तुझ्यानें माझ्यापुढें एक क्षणभरही टिकाव धरवणार नाहीं.

कल्प०:टिकाव धरवला नाहीं तरी बेहेतर. पण तुझ्यासारख्या दुष्माननीला, हातांत सांपडली असतां, सोडून दिल्याचें पाप मी आपल्या मार्थी मारून घेणार नाहीं.

काम०:पण कल्पलते, या हातावर पडलेले हे स्वजनांच्या रक्ताचे डाग आधींच माझा जीव पश्चात्तापाने होरपळून काढीत आहेत. त्यांत तुझ्या रक्ताच्या डागाची भर टाकण्याची माझी इच्छा नाहीं.

कल्प०:आतां तुझ्या इच्छे अनिच्छेचा सवालच नाहीं. तुझी इच्छा असो वा नसो, तुला माझ्याशीं लढलेंच पाहिजे व आपल्या भांडणाचा निकाल लावून घेतलाच पाहिजे. यापुढें कल्पलता तरी एक जगांत जिवंत नांदेल, नाहीतर कामलता तरी नांदेल. दोघी नांदूं शकणार नाहींत.

काम०:कां नांदूं शकणार नाहींत? मी तुला नांदूं देण्याला तयार आहे आणि तूं मला निदान कांही काळ तरी नांदूं दिलेंस तर त्यांत तुझी कोणत्याही प्रकारची हानि नाहीं.

कल्प०:पण माझ्यापुढें या वेळीं लाभहानीचा सवालच नाहीं. माझ्या देशाच्या कंठाला कडकडून चावा घेणारी महाविषारी नागीण या वेळीं माझ्या तावडींत सांपडली आहे. आणि तिचें डोकें ठेंचून टाकणें, एवढा एकच विचार यावेळीं माझ्या डोळ्यांना दिसत आहे. तेव्हां चल—तलवार काढ आणि मुकाट्यानें माझ्याबरोबर लढण्यास तयार हो.

काम०:ठीक आहे. तुझा हट्टच आहे तर मला तुझ्याशीं लढणेंच भाग आहे. चल—उचल आपली तलवार आणि घाल माझ्यावर घाव.

कल्प०:माझी तलवार उचललेलीच आहे. तूं आपली तलवार काढ म्हणजे झालें!

काम०:छे! तुझ्यावर चालविण्यासाठीं माझी तलवार म्यानांतून बाहेर पडणार नाहीं. मी तलवारीवांचूनच तुझ्याशीं लढण्यास तयार आहे.

कल्प०:तलवारीवांचूनच लढण्याला तयार आहेस?

काम०:होय. तूं सशस्त्र आणि मी निःशस्त्र असेंच आपलें द्वंद्वयुद्ध झालें पाहिजे. तुझ्या हातांत तलवार असली तरी माझ्याशीं झुंजण्याइतकें तुझ्या अंगांत आज बळ राहिलेलें नाहीं, हें मला माहीत आहे. तेव्हां मी तुझ्याशीं तलवारीनें लढल्यास तें अधर्मयुद्ध होईल—धर्मयुद्ध होणार नाहीं.

कल्प०:ठीक आहे. तुला आपल्या बळाची एवढी घमेंडच आहे तर होऊं दे तुझ्याच इच्छेप्रमाणें. चल, सावध हो—सांभाळ—माझ्या तलवारीचा घाव आला—(तिच्यावर वार करण्यास जाते. कामलता तिची तलवार काढून घेऊन तिला आपल्या पायांशीं दाबून धरते).

काम०:कल्पलते, बोल. आतां आपण दोघीही जगांत जिवंत नांदूं शकूं कां नाहीं, तें बोल.

कल्प०:(विरमून) नाहीं. तुझा जिवंत रहाण्याचा हक्क तूं निर्विवाद शाबीत केला आहेस; परंतु माझा हक्क मात्र आतां शिल्लक राहिलेला नाहीं.

काम०:कोण म्हणतें शिल्लक राहिलेला नाहीं? ही कामलता जिवंत असेपर्यंत यापुढें कल्पलतेच्या केंसालाही धक्का लावण्याला जगांत कोणी समर्थ नाहीं. चल, ऊठ. ही आपली तलवार घे आणि ताबडतोब आपल्या छावणींत परत जा.

कल्प०:मला तुझ्यापासून प्राणदान नको आहे.

काम०:पण मी तुला तुझ्या प्राणाचें दान करीतच नाहीं. हें माझ्या मातृभूमीचें प्राणदान आहे. माझ्या राष्ट्रदेवतेचें प्राणदान आहे, आणि त्याचा स्वीकार तुला केलाच पाहिजे.

कल्प०:नाहीं. मी त्याचा स्वीकार करणार नाहीं.

काम०:(रागानें) तर मरा जा. ही तलवार घे आणि माझ्या दृष्टिआड होऊन जगाच्या कोणत्याही कोनाकोपऱ्यांत आपल्या हातानें आपली मान कापून घे, तूं कल्पलता नाहींस. तूं कैरव राष्ट्राचा प्राण आहेस—नव्हे—साक्षात् आत्मा आहेस! तेव्हां तूं जरी युगान्तापर्यंत मरणासाठीं माझ्या पायांशीं धरणें धरून बसलीस तरी माझा हात तुझ्यावर केव्हांही उचलला जाणार नाहीं.

कल्प०:(आश्चर्यानें) ही कामलताच माझ्याशीं बोलत आहे कां?

काम०:होय. ही कामलताच तुझ्याशीं बोलत आहे. पण जिनें स्वदेशहत्त्येच्या पातकानें आपला अधःपात करून घेतला, ती मात्र ही कामलता नाहीं. ती कामलता पश्चात्तापाच्या अग्नींत जळून खाक झाली!

कल्प०:तर मग ताई, ये—मला कडकडून मिठी मारूं दे. (तिला भेटण्यास सरसावते).

काम०:(अडवून) नाहीं—कल्पलते, नाहीं—उद्धामकेतूच्या रक्तानें हे हात धुवून काढल्यावांचून व सुरेंद्राला तुझ्या पुनः स्वाधीन केल्यावांचून या पातकी हातांनीं मी तुला स्पर्श करणार नाहीं.

कल्प०:तर मग आतांच्या आंता माझ्याबरोबर आमच्या छावणीत चल. मी तुला धर्मसेनेचें अधिपत्य अर्पण करतें. म्हणजे उद्यां रणांगणावर उद्दामकेतूचा वध करून सुरेंद्राची मुक्तता तुला सहज करतां येईल.

काम०:नाहीं—मला तुझ्याबरोबर तुझ्या छावणीत येतां येत नाही. मला कांतारांच्या छावणीतच परत गेलें पाहिजे. उद्दामकेतु रणांत मारला जाणें मला शक्य वाटत नाही. त्याचा कपटानेंच वध केला पाहिजे. कल्पलते,—

पद—श्रमाना गणी०—

शठता शठा ॥ हालाहलाचा मधुमुखि घट जो ॥ वृथा सरलता । त्या खटनटा ॥ धृ० ॥ खल कपटें अडवावा ॥ पदतलिं बडवावा तुडवावा ॥ सत्य हेंचि जनिं;॥ आचार इतर फुकट खोटा ॥ १ ॥

कल्प०:पण ताई, त्या सैतानाची सांवली फिस्न तुझ्यावर पडलीं कीं तुझें मन पुनः भ्रष्ट होईल व तुझा हात शत्रूंच्या रक्ताऐवजीं मित्रांच्याच रक्तानें रणमैदान भिजवून सोडील.

काम०:नाहीं—कल्पलते, नाही. या रणमैदानावर सांडलेल्या स्वातंत्र्यवीरांच्या पवित्र रक्तातीच शपथ घेऊन मी तुला सांगते कीं यापुढें या हातानें कैरवांच्या रक्ताचा एक थेंबही जमिनीवर सांडला जाणार नाही. तो आता उद्दामकेतूच्या रक्ताकरितांच राखून ठेवलेला आहे; व तो तें लौकरच सांडल्याशिवाय राहणार नाही.

कल्प०:तुझे हे शब्द ऐकून माझें मन हर्षानें उचंबळून येत आहे. ताई, सुरेंद्रांची मुक्तता होऊन उद्दामकेतूचा तुझ्या हातून वध झाल्याची वार्ता माझ्या कार्नी लौकर पडेल, अशी मला आशा आहे.

काम०:तुझी आशा निःसंशय सफल होईल. कल्पलते, तुझ्या छावणीत विश्वासघाताचा वृक्ष फोंफावत चालला आहे. राजमंडळातील राजे शत्रूला फितूर झाले आहेत व ते तुम्हाला केव्हां दगा देतील याचा नेम नाही. तेव्हां आतां छावणीत ताबडतोब परत जा व त्यांच्या बंदोबस्ताला लाग. जा, निष्कारण येथें वेळ घालवूं नकोस.

कल्प०:ठीक आहे. येते मी. ताई.

पद—सुयश देवो.—

सफल होवो मनकामना ॥ बल प्राप्त हो खल—शासना ॥ धृ० ॥ स्वकुल जन—हननें लांछिला ॥ युवतिकर विमल जो आपुला ॥ रिपु—रुधिर—सलिलें न्हाणिला ॥ वंद्य होशिल तरी निजकुला ॥ अभयदानें अखिला जना ॥ १ ॥

(कल्पलता जाते.)

काम०:(स्वगत) बस्. आतां यांपुढें या चित्ताला एकच विषय!

—पद—तारिणी नववसन धारिणी०—

मानसा रिपु—रुधिर—लालसा ॥ लाजवी सुरसरगुणि जें ॥ मधुर सुधा सरसा ॥ धृ० ॥ चरचरा
चिरितां शिरा ॥ वाहतां रक्त—धारा ॥ अंजली भरुनि सारा ॥ भीम—धृति धरिन । घोर कृति करिन ।
काल—भद हरिन । खासा ॥ १ ॥ आप्त—वध—खर—लांछना ॥ हरुनि यश—संपादना ॥ एक सन्मार्ग
हा ॥ उचित सर्वदा । खरा बलसाहसा ॥ २ ॥

(जाते)

प्रवेश तिसरा

कैरवांची छावणी. ध्वजासनाचा देखावा.
(राजमंडळांतील राजेफितुरीचें कारस्थान करीत आहेत,)

१ राजा:नाहीं—नाहीं—तुम्ही कितीही आग्रह केलात, तरी सेनापतिपदाचीं जबाबदारी प्राण गेला तरी मी
आपल्या शिरावर घेणार नाहीं. तुम्हांला आपले जीव नकोसे झाले असतील तर तुम्ही वाटेल तर
खुशाल ती आपल्या शिरावर घ्या आणि आनंदानें कुत्र्याच्या मोतीनें मरा. मला माझा जीव कांहीं
अजून इतका जड झालेला नाहीं. शिवाय लोकसत्तेच्या समंधाला आपण होऊन आपल्या
मानगुटीवर कोण बसूं देईल? कैरवांची आजचीदुर्दशा पाहून या युद्धांतून आपलें अंग काढून
घेण्याचा माझा अगदीं ठाम निश्चय झालेला आहे. राणी कल्पलता आणि आचार्य आतां येथें आले
म्हणजे हें युद्ध बंद करण्याविषयीं मी त्यांना निक्षून सांगणार आहे.

२ राजा:पण त्यांनीं आपलें म्हणणें ऐकलें पाहिजे ना?

१ राजा:अलबत्. ऐकलेंच पाहिजे. लढणारे जर आपण आहोंत तर लढणें न लढणें हें आपल्याच खुषीवर
अवलंबून असलें पाहिजे. मरण्याला आम्ही आणि चरण्याला दुसरे, हा धंदा मी शिकलों नाहीं.
त्यांना ही गोष्ट मी बजावणार आणि त्यांनीं तिच्याकडे दुर्लक्ष केलें कीं तडक आपल्या सैन्यासह
बेधडक आपल्या घरचा रस्ता सुधारणार. कोणाचाही भीडमुलाजा ठेवणार नाहीं.

२ राजा:पण आपणच घरचा रस्ता सुधारल्यावर आम्ही तरीं मार्गें राहून करणार काय? आपल्या बळावर तर
आमच्या साऱ्या उड्या! आपण नाहीं म्हणजे आम्ही असून नसल्यासारखेच आहोंत!

१ राजा:तर मग तुम्हीही माझ्याबरोबर चला. ही वेळ आहे. या वेळीं प्राण वांचविलेंत तर जगाल. नाहीं तर
दोन दिवसांच्या आंत स्मशानाचा रस्ता खात्रीने तुम्हाला खुला होणार आहे. आतां कोणी कितीही
जंगजंग पछाडलें तरी उद्दामकेतु कांहीं कोणाला आटोपत नाहीं. तो आता अजिंक्य झाला आहे.
अमर झाला आहे.

२ राजा:पण आम्ही आता धर्मयुद्धांतून अलग झालों तर उद्दामकेतु आमच्या वाटेला जाणार नाहीं, अशी हमी
घेण्याला आपण तयार आहांत का?

सर्व राजे:हो—हमी पाहिजे!

१ राजा:अलबत्. माझ्याबरोबर आतांच्या आतां तुम्ही बाहेर पडलांत तर उद्दामकेतूकडून तुमच्या केंसालाही धक्का पोहोचणार नाही, अशी हमी घेण्यास मी तयार आहे. त्याच्याकडून आज मला तसें अगदीं स्पष्ट आश्वासन मिळालें आहे.

३ राजा:तर मग आम्हीही आपल्या पावलावर पाऊल टाकण्याला तयार आहोंत. आपण आमचे पुढारी. आपण या युद्धांत पडलांत म्हणून आम्ही ससैन्य लढाईच्या मैदानावर येऊन दाखल झालों पण आतां आपणच घर जवळ करावयास तयार झाल्यावर, आम्हांला तरी घर दूर ठेवण्याचें कारण काय? जिकडे आपण तिकडे आम्ही. आतां राणी कल्पलता आणि आचार्य इकडे आल्यावर आपल्याप्रमाणेंच आम्हीही हें युद्ध बंद करण्याबद्दल त्यांना आग्रह करणार आणि त्यांनीं आमच्या मताला धुडकावून लावलें कीं आपल्या मागोमाग तडक आपल्या घराचा रस्ता धरणार!

१ राजा:कशी अगदीं लाखाची गोष्ट बोललांत! आपण राजे आहोंत आणि आपल्या राष्ट्रांच्या जीवितरक्षणाची आपल्यावर जोगीम आहे. तेव्हां आपण तिला डोळ्यांत तेल घालून जपलें पाहिजे. आपण जर फुकटाफुकटी आपल्या लोकांच्या प्राणाची अशी बेगुमानपणे खैरात करूं लागलों तर देवाच्या दरबारांत आपली क्षणभरही गय केली जाणार नाही. 'राष्ट्रघातकी' म्हणून सरळ नरकांत आपली रवानगी केली जाईल. दाक्षिणात्य राजमंडळांत आजपर्यंत केव्हांही फूट पडली नव्हती. ती आतां अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी पडते कीं काय, असें मला भय पडलें होते. पण तुमच्या शहाणपणामुळे ते टळलें याबद्दल तुम्हाला धन्यवाद द्यावेंत, तेवढे थोडेच आहेत.

३ राजा:हें सारें आपलेंच श्रेय आहे. आपण वेळींच जागवलेंत म्हणून आम्ही जागें झालों. नाही तर अखेरपर्यंत असेच घोरत पडलों असतो; आणि झोंपेंत आमचे प्राण केव्हां निघून गेले असते, हे आम्हाला उठल्यानंतर कळलेंही नसतें. तेव्हां आपण आमचे आभार न मानतां आम्हीच आपले आभार मानले पाहिजेत. (कल्पलता प्र० क०).

कल्प०:भूपालहो, सुरेंद्रांच्या जागीं सेनापतिपदासाठीं आपण कोणाची योजना केली आहे?

१ राजा:कोणाचीही नाही.

कल्प०:कोणाचीही नाही? कां? आतां वेळ अगदीं थोडा राहिला आहे. तेव्हां आपल्याला ताबडतोब कोणाला तरी आतां सेनापति निवडलेंच पाहिजे.

१ राजा:निवडलेंच पाहिजे खरें. पण ही जबाबदारी शिरावर घेण्यास राजमंडळांतील कोणीही सभासद तयार नाही.

कल्प०:तयार नाही! कां तयार नाही?

१ राजा:यापुढें युद्धच बंद करण्यांत यावें, असा राजमंडळाचा अभिप्राय आहे.

कल्प०:काय! युद्धच बंद करण्यांत यावें असा राजमंडळाचा अभिप्राय आहे?

१ राजा:होय. यापुढें धर्मयुद्धाचा भार आपल्या शिरावर घेण्यास राजमंडळ बिलकुल तयार नाही.

कल्प०:कां! राजमंडळाला ही जबाबदारी घेण्याची एवढी भीति कां वाटते?

१ राजा:भीति वाटत नाही. परंतु यापुढें या युद्धांत भाग घेणें ही अनीति आहे—अन्याय आहे—अधर्म आहे—असा राजमंडळाचा अभिप्राय आहे.

कल्प०:आश्चर्य आहे. धर्मयुद्धांत धर्मपक्षाच्या वतीने लढणें ही अनीति आहे—अन्याय आहे—अधर्म आहे, हा अजब सिद्धान्त आज मी नव्यानेच ऐकत आहे.

१ राजा:परंतु सध्यांचें हें मुळी खरें धर्मयुद्धच आम्हांला वाटत नाही; आणि आपला पक्ष हा तर धडधडीत अन्यायी पक्ष आहे, अशी आमची अनुभवानें आता बालंबाल खात्री होऊन चुकली आहे.

कल्प०:दुष्कृतापासून सत्कृतांचें संरक्षण करण्यासाठीं पुकारण्यांत आलेलें युद्ध हें धर्मयुद्ध नाही असें म्हणणें, आणि धर्मविध्वंकांचें पारिपत्य करून स्वधर्मसंस्थापना करूं पहाणाऱ्या पक्षाला अन्यायी पक्ष म्हणून दोष लावणें, ही मूढपणाचीच नव्हे तर दुष्टपणाची कमाल आहे.

१ राजा:दुष्कृतसकृतांचें हें शुद्ध ढोंग आहे!

२ राजा:सद्धर्म संस्थापना ही निव्वळ फसवेगिरी आहे!

३ राजा:आजच्या युद्धाच्या मुळाशीं कोणताही उच्च आणि उदात्त हेतु नाही!

१ राजा:कपटानें घशांत टाकलेलें राज्य कायमचें पचनीं पाडण्यासाठीं हा सारा खटाटोप उभारण्यांत आला आहे!

कल्प०:आपण काय बोलत आहांत, याची आपणांला कांहीं शुद्ध आहे का?

१ राजा:होय. डोळ्यांवरची झांपड उडून शुद्धीवर आल्यामुळेंच मी हें बोलत आहे.

कल्प०:भूपाल हो, तुम्ही खरोखरच शुद्धीवर असतां, तर असले निरर्गल प्रलाप तुमच्या मुखांतून केव्हांही निघाले नसते.

२ राजा:हे निरर्गल प्रलाप नाहीत—हें मूर्तिमंत सत्य आहे.

३ राजा:आणि राजमंडळांतील भूपालांना तें तंतोतंत पटलेलें आहे.

कल्प०:शत्रूचे युक्तिवाद मित्र उच्चारूं लागले म्हणजे त्यांना मित्र समजावें कीं शत्रु समजावें, हा मोठा प्रश्न आहे.

३ राजा:म्हणजे! आम्ही शत्रूला फितूर झालों आहोंत, असें आपलें म्हणणें?

कल्प०:होय. असेंच माझें म्हणणें आहे. अशा ऐन आणिबाणीच्या वेळीं शत्रूनें लढविलेलें युक्तिवाद अकस्मात् पुढें मांडून तुम्ही आमचा असा केंसानें गळा कापण्यास तयार झालां आहांत; तेव्हां तुम्हांला शत्रूची फूस मिळाली आहे—तुम्ही शत्रूला फितूर झालां आहांत—असे मी का म्हणूं नये?

१ राजा:अशी निराधार शंका घेऊन आपण आमचा अपमान करीत आहांत!

कल्प०:माझ्या शंकेनें आपला नुसता अपमानच होत असेल; पण तुमच्या या कृत्यानें आमचा अपमानच नव्हे तर नाश होण्याची पाळी येणार आहे, याची तुम्हांला कांहीं जाणीव आहे कां? सर्पाप्रमाणे तुम्हाला आमच्यावर असें उलटावयाचेंच होतें तर पहिल्यानेंच तुम्ही आमच्यापासून चार पावलें दूर रहावयास पाहिजे होतें! आम्ही काहीं तुमच्या पाठीवर हीं धर्मयुद्धाची गोणी बलात्कारानें खास लादली नसती. पण आपखुशीनें प्रतिज्ञा करून आमचा पक्ष स्वीकारल्यावर, आतां ऐन निकराच्या प्रसंगीं शत्रूच्या चिथावणीनें आमच्या मानेवर अशी सुरी चालविण्यास तयार होणें, हा शुद्ध राक्षसीपणा आहे.

१ राजा:यांत राक्षसीपणा कसला? हें मतस्वातंत्र्य आहे! आणि मतस्वातंत्र्य हा प्रत्येकाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. राजमंडळाला हें युद्ध नको आहे आणि त्याची जबाबदारी शिरावर घेण्याची त्यांची बिलकुल इच्छा नाही.

२ राजा:तेव्हां राजमंडळाच्या मताला मान देऊन, हें अनीतिमूलक अन्याय्य युद्ध आपण बंद करणार किंवा नाही याचा आम्हाला सरळ आणि स्पष्ट जबाब द्या.

कल्प०:युद्ध केव्हांही बंद केलें जाणार नाही.

१ राजा:पहा—राजमंडळाच्या मताचा असा अनादर करणें परिणामीं आत्मघातकी ठरेल, हें लक्षांत ठेवा.

कल्प०:राजमंडळ आत्मघातकी उपदेश करूं लागल्यास त्याच्या उपदेशाचा अनादर करणेंच भाग आहे. राजमंडळाला आपल्या मताला मान मिळावा अशी इच्छा असेल, तर त्यानें आपल्या प्रतिज्ञेचें स्मरण करून परप्रेरणेनें बनलेल्या आपल्या आत्मघातकी मतांत दुरुस्ती करावी.

१ राजा:छे—पूर्ण विचारांती ठरलेल्या मतांत आतां दुरुस्ती होणें शक्य नाही.

कल्प०:तर मग त्याला मान मिळणेंही शक्य नाही.

सर्व राजे:काय? शक्य नाही?

कल्प०:नाहीं—शक्य नाही.

१ राजा:(रागानें) राणीसाहेब, उद्दामपणानें राजमंडळाच्या मताची आपल्याला अशी पायमल्ली करावयाची असेल, तर राजमंडळाचा व आपला स्नेहसंबंध या क्षणापासून तुटला म्हणून समजा. यापुढें राजमंडळ आपलें कोणी नाही व आपण राजमंडळाच्या कोणी नाही.

३ राजा:लोकनिर्णयाचा डांगोरा पिटणारेच स्वतः लोकनिर्णयाची अशी गळचेपी करूं लागल्यावर त्यांच्या बाऱ्याला तरी उभें राहण्याचें आम्हाला कारण काय?

२ राजा:उद्यां आमच्यापैकीं रणांगणावर आपणाला कोणीही दृष्टीस पडणार नाही. आम्ही सर्व आपापल्या सैना घेऊन आतांच्या आतां स्वदेशाकडे कूच करणार. चला.(जाऊं लागतात. धर्मानंद व संन्याशी प्र० क०).

धर्मा०:काय गडबड आहे? कसली दंगल माजली आहे?

कल्प०:राजमंडळातील भूपाल धर्मयुद्ध टाकून स्वदेशी परत जाण्यास निघाले आहेत.

१ राजा:जेथें आमच्या मताला काडीचाही मान नाही, तेथें रहाण्याची आम्हाला जरूर काय?

धर्मा०:तुमच्या मताचा अनादर कोणीं केला?

२ राजा:राणी कल्पलतेनें केला.

कल्प०:होय—मी केला. आणि तो मी केव्हांही करणारच.

सर्व राजे:काय? करणारच?

कल्प०:होय—करणारच.—शत्रूच्या चिथावणीनें युद्ध बंद करण्याचा उपदेश मला कोणी करूं लागला तर त्याच्या त्या मानभावी उपदेशाला मी केव्हांही मान देणार नाही.

१ राजा:शत्रूच्या चिथावणीचा हा आमच्यावरील आरोप अजिबात खोटा आहे.

सर्व राजे:होय. अजिबात खोटा आहे.

१ राजा:युद्ध बंद करण्यांत यावें, असा आमचा सर्वांचा अभिप्राय आहे. पण तो स्वतंत्र आहे. त्यांत शत्रूचा कांहीं एक संबंध नाही आणि तो अमान्य करण्यांत आल्यास अतःपर या युद्धात भाग घ्यावयाचा नाही, असा आम्ही निश्चय केला आहे.

धर्मा०:निश्चय फितुरीचा नसला तरी मूढपणाचा आहे. हें युद्ध तुमच्याच संमतीनें आणि केवळ तुमच्याच कल्याणाकरितां पुकारण्यांत आलेलें आहे व तें अखेरपर्यंत निकरानें चालविण्याची तुम्ही प्रतिज्ञा

केली आहे. तेव्हां एकाएकीं तुम्ही असा निश्चय करणें म्हणजे नुसतें घोर लांछनच नव्हे, तर भयंकर पातक आहे. तुम्हाला हें युद्ध चालविलेंच पाहिजे आणि आपल्या प्रतिज्ञेचें पालन केलेंच पाहिजे.

१ राजा:नाहीं आमच्या इच्छेविरुद्ध कोणी आमच्यावर बलात्कार करूं लागला तर तो आम्ही साफ चालूं देणार नाहीं. आम्हाला यापुढें युद्ध नको आहे आणि आमच्या मताला पायाखालीं तुडवून तें असेंच दुराग्रहानें चालूं ठेवण्यांत आल्यास आम्ही त्यांत कोणत्याही प्रकारचा प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष भाग कदापि घेणार नाहीं.

धर्मा०:भूपालहो, हा आततायीपणा चांगला नाही. स्वमताचा अभिमान बाळगणें हें पौरुषाचें लक्षण असलें तरी स्वमताच्या नांवाखालीं प्रतिज्ञेपासून भ्रष्ट होणें हें पौरुषाचें लक्षण खास नाही. हा दुबळेपणा आहे; आणि त्यांतही असत्य व आत्मघातकी स्वमताचा आग्रह धरून स्वपक्षाचा विश्वासघात करण्यास तयार होणें, म्हणजे या अधमपणाला तर जगांत तोड नाही. तेव्हा असे एकदम हातघाईवर येऊं नका. थोडे शांत व्हा. आपण काय करीत आहोंत व त्याचे परिणाम काय होणार आहेत, याचा चांगला विचार करा. तुमच्या निश्चयाशीं कदाचित् शत्रूचा कांहीं संबंध नसेलही पण तो शत्रूला परिणामी हितकारक आहे, एवढी गोष्ट तरी तुम्हाला कबूल केलीच पाहिजे. तेव्हां शत्रूला हितकर होणाऱ्या गोष्टी करणें हें वाजवी आहे का हें आपण आपल्या मनाशीं एकदा नीट तपासून पहा. धर्मयुद्धाची स्थिति या वेळीं अत्यंत नाजूक आहे आणि धर्मपक्षाला तुमच्यासारख्या समरधुरंधर वीरांच्या सहाय्याची अत्यंत जरूरी आहे. तेव्हां अशा वेळीं आपण असा भलताच आग्रह धरून बसणें आपल्यासारख्या थोरांना उचित नाही.

कल्प०:पण हें धर्मयुद्ध आहे व आपला धर्मपक्ष आहे, हेंच यांना आंता मुळीं मान्य नाही. कपटानें घशांत टाकलेलें राज्य कायमचें पचवून टाकण्यासाठीं आपण हा सारा खटाटोप उभारला आहे, असा यांचा आपल्यावर आरोप आहे.

१ राजा:होय. असाच आपल्यावर आमचा आरोप आहे; आणि म्हणूनच आम्ही यापुढें आपल्याशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध ठेवूं इच्छित नाहीं.

धर्मा०:तर मग हें शत्रूचेंच कपट आहे, यांत आम्हांला आता मुळींच शंका वाटत नाही. आजच्या आमच्या पराभवाचा फायदा घेऊन शत्रूनें तुम्हाला घेरण्यासाठीं आपलें जाळें पसरलें आहे आणि त्यांत तुम्ही सारे फसलां आहांत, हें अगदीं स्पष्ट आहे. परंतु भूपालहो, तुम्हाला पुढें करून उद्दामकेतूनें आमच्यावर जो हा डाव केला आहे तो आम्ही केव्हाही यशस्वी होऊं देणार नाहीं. त्यानें लढविलेल्या भ्रामक युक्तिवादांनीं क्षणमात्र तुमच्या मनाला मोह पडला असला तरी तो तुम्हाला शेंवटीं झाडून टाकावाच लागेल. कदाचित् तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें हें धर्मयुद्ध नसेल व आमचा धर्मपक्षही नसेल; परंतु सध्यांच्या युद्धांत आमचा पक्ष विजयी होण्यावर तुम्हां सर्वांचें जीवित व स्वातंत्र्य सर्वस्वी अवलंबून आहेत, ही गोष्ट तुम्हांला विसरून चालणार नाहीं. आमचा पक्ष विजयी झाल्यानें कैरवांचें राज्य कल्पलतेच्या कदाचित् पचनीं पडेल. पण त्यामुळें तुमच्या राज्यांना खात्रीनें धोका पोहोंचावयाचा नाही; तीं सुरक्षित रहातील. पण तुमच्या या मूढपणाच्या कृतीनें विजयश्रीनें उद्दामकेतूच्या गळ्यांत माळ घातली तर मात्र कैरवांच्या बरोबर तुमचीं राज्येही रसातळाला जाण्यास क्षणाचाही अवधि लागावयाचा नाही. तुम्हांला आमच्यातून अलग काढून आमचा पक्ष

दुर्बल करण्यासाठी उद्दामकेतूने आज तुम्हांला वाटेल तीं आश्वासनें दिलीं असतील! पण आमचा कांटा वाटेंतून दूर होतांच तीं सर्व गुंडाळून ठेवून तो तुमच्याही छातींत गुलामगिरीचा खंजीर खुपसण्यास कमी करणार नाहीं हें पक्कें जाणून ठेवा.

१ राजा: पुढचें पुढें पहातां येईल. त्याची फिकीर आतां करण्याचें आम्हांला कांहीं कारण नाहीं. या वेळीं आम्हांला युद्ध बंद व्हावयास पाहिजे आहे व तें करण्यास आपण तयार आहांत किंवा नाहीं, एवढें आम्हांला सांगा.

धर्मा०: छे—धर्मयुद्ध बंद होणें शक्य नाहीं. कोणत्याही हालतींत तें चालूच रहाणार आणि तेंही अधिक निकरानें चालू रहाणार. प्रबलांच्या जुलमापासून दुर्बलांचें रक्षण करण्यासाठीं धर्मानें रणांगणावर टाकलेलें पाऊल, प्रबलांच्या जुलमाचा समूळ उच्छेद किंवा स्वतःचा सर्वस्वनाश झाल्यावांचून कदापि मार्गें घेतलें जाणार नाहीं.

१ राजा: आमचा अपमान करून आमचें सहकार्य झिडकारल्यावर आचार्यांचा पक्ष लंगडा होऊन धुळीला मिळेल, हें आचार्यांनीं लक्षांत घेतलें पाहिजे.

धर्मा०: भूपालहो, तुम्हीच तेवढें जगांत पुरुष आहांत व बाकीच्यांनीं हातांत कांकणें भरलीं आहेत, असें समजूं नका. तुम्हालाही मर्दुमकीचे धडे शिकवतील, असे हजारां तलवारबहादूर आज आनंदखंडांत नांदत आहेत, तेव्हां तुम्ही जरी धर्माशीं असहकार केलात तरी धर्माची ललकारी ऐकून अजूनही हजारां धर्मवीर धर्मसेवेप्रीत्यर्थ धर्मध्वजाभोंवतीं रणांगणावर आपल्या पंचप्राणांचें बलिदान करण्यास आनंदानें येऊन दाखल होतील आणि धर्मपक्षाचें बल अभंग राखतील, हें खूप समजून असा.

१ राजा: आचार्यांचा हा निव्वळ भ्रम आहे. आम्ही खालीं ठेवलेली तलवार फिरून उचलण्यास आनंदखंडांतील एकही क्षत्रिय तयार होणार नाहीं.

धर्मा०: पण क्षत्रियांनीं खालीं ठेविलेली तलवार क्षत्रियांनींच उचलली पाहिजे असा कांहीं शास्त्रार्थ नाहीं. धर्मसंरक्षणार्थ तलवार धारण करण्याचा सर्व वर्णाना सारखाच अधिकार आहे.

१ राजा: पण सर्व वर्णांपैकींही कोणी हें साहस करण्याला तयार होईल, अशी आशा करणें व्यर्थ आहे.

धर्मा०: पर्वा नाहीं. आनंदखंडांतील सर्व वर्ण धर्मयुद्धापासून विन्मुख झाले तरी आपल्या तपोबलानें सर्व वर्णाना आपल्या पायांवर नाक घासावयास लावणारे हजारां समर्थ संन्यासी आज आनंदखंडांत वावरत आहेत. ते सर्व आपले दंडकमंडलू झुगास्वून धर्मसेवेप्रीत्यर्थ तलवार हातांत घेऊन रणांगणावर येऊन दाखल होतील. क्षत्रियांचाच तलवारीशीं परिचय आहे आणि संन्याशाला तलवारीची नुसती तोंडओळख देखील नाहीं, असें समजूं नका.

२ राजा: पण नुसती तलवार हातांत धरून उपयोग काय? ती रणांगणांत नाचविण्यासाठीं मनगटांत ताकद पाहिजे.

धर्मा०:संन्याशाच्या मनगटात ही ताकद केव्हाही असते. त्यानें शस्त्रसंन्यास केलेला असला तरी शक्तिसंन्यास केलेला नसतो. किंबहुना ही शक्ति परमोत्कर्षानें ज्याच्या मनगटांत नसेल, तो खरा संन्यासीच होऊं शकत नाही. कारण संन्यास हा मर्दाचा धर्म आहे—नामर्दाचा धर्म नाही. ही शक्ति सदैव मनगटांत खेळत असूनही तो शस्त्रास कधीं स्पर्श करीत नाही, हें त्याचें औदार्य आहे—हें त्याचें पावित्र्य आहे. पण तेवढ्यावरून, तो अशक्त आहे—भीरु आहे, अस समजूं नका. तो धैर्याचा मेरु आणि शौर्याचा सागर आहे. त्याच्या सामर्थ्याला जगांत सीमा नाही. त्याला तुमची ही यःकश्चित तलवारच काय, पण इंद्राचें वज्र, विष्णूचें सुदर्शन अगर शंकराचा त्रिशूल हीं सुद्धां खेळणींच आहेत. त्याला पेलणार नाहीं असें एकही शस्त्र अगर एकही अस्त्र जगांत नाही. कलिकाळावर जय मिळविणारे त्याचें मनगट प्रथमदर्शनीं किती दुर्बल भासलें तरी शस्त्राला स्पर्श करण्याची इच्छा त्याच्या चित्तांत उद्भवतांच त्याच्या ठिकाणीं जगांतील सर्व शस्त्रां संहज लीलेनें खेळविण्याचें सामर्थ्य क्षणांत प्रगट होतें. तेव्हां अशा सर्वसंगपरित्यागी निर्भय संन्यासवीरांचा पंथ पृथ्वीच्या पाठीवर जिवंत नांदत आहे, तोंपर्यंत, धर्मपक्षाचा एक बाल वांकडां करण्याची तुमचीच काय, पण कृतांत काळाचीही छाती नाही, हें पक्कें लक्षांत ठेवा.

कल्प०:परंतु भूपालहो, आनंदखंडांतील तुम्ही क्षत्रिय जिवंत असतां सर्वसंगपरित्यागी संन्याशांना धर्मसेवेप्रीत्यर्थ आपलें दंडकमंडलु टाकून धर्मयुद्धांत शस्त्र धारण करण्याची पाळी यावी, हें तुम्हांला लांछनास्पद आहे. प्रबलांपासून दुर्बलांचें रक्षण करणें हा सनातन क्षात्रधर्म आहे आणि त्यापासून परावृत्त होणें हा तुमचा व तुमच्या कुलाचा अधःपात आहे.

१ राजा:पण आतां संन्यासी क्षात्रधर्म स्वीकारून तलवार गाजविण्यास तयार झाले आहेत. मग आमची जखरी काय?

१ संन्यासी:आपद्धर्म म्हणून लोकसंग्रहार्थ क्षात्रधर्मच काय, पण शूद्रधर्मही संन्यासी स्वीकारील. तें त्याचें कर्तव्य आहे व तो त्याचा अधिकारही आहे.

कल्प०:परंतु अशा आपत्तींत क्षत्रियांनीं संन्याशाला पाडणें हा मात्र परमथोर क्षात्रधर्माचा उच्छेद आहे. तेव्हां नका—मी तुम्हांला प्रार्थना करतें कीं, नका—या अघोर कर्माला प्रवृत्त होऊं नका. धर्मसंरक्षणार्थ संन्याशांनीं तलवार धरावी व क्षत्रियांनीं हातांत कांकणें भरून अंतःपुरांत दडून बसावें, हें दृश्य आपली अधोगति दर्शविणारें आहे.

धर्मा०:भूपालहो, मी पुनः आपल्याला सांगतो—अगदीं कळकळीनें विनवून—पदर पसरून सांगतो कीं नका—धर्मसेवेचा त्याग करून इहलोकीं अपकीर्ति आणि परलोकीं दुर्गति यांचीं जोड करून घेऊं नका. धर्म तुमच्यावांचून केव्हाही रसातळाला जाणार नाही. परंतु धर्मत्यागामुळें तुमचा मात्र परिणामीं सर्वस्वनाश होईल हें लक्षांत ठेवा. व्हा—सावध व्हा. भलत्याच आत्मघातकी दुराग्रहाला बळी पडून अधोगतीच्या मार्गावर पुढें पाऊल टाकूं नका. त्यांत तुमचें कल्याण नाही—त्यांत तुमचा उद्धार नाही. घ्या—ही तलवार घ्या—या धर्मयुद्धाच्या सेनापतिपदाचा स्वीकार करा—आणि धैर्यानें धर्मध्वजाच्या रक्षणासाठीं रणांगणावर दाखल व्हा.

कल्प०: भूपालहो, आचार्यांच्या आज्ञेचा भंग करूं नका—विनंतीचा अव्हेर करूं नका. धर्मरक्षणार्थ धर्मसिंहासनाधिपतींनीं तुमच्यापुढें पदर पसरावा आणि तुम्ही त्यास पाठमोरे व्हावें हें तुम्हांस भूषणावह नाही. अशा याचकानें अशी याचना केली असतां ती पूर्ण करणें, हाच क्षात्रकुलाचा आजवरचा शिरस्ता आहे—सदाचार आहे. तेव्हां या—आचार्यांच्या शब्दाला मान देऊन तुमच्यापैकीं कोणी तरी पुढें या—आणि ही सेनापतीची तलवार ग्रहण करा. हा श्रेष्ठ मान आहे—हें थोर भाग्य आहे.

१ राजा: पण आम्हाला त्याची बिलकुल जरूर नाही.

धर्मा०: जरूर नाही? कां जरूर नाही? तुम्ही क्षत्रिय आहांत आणि युद्ध हा तुमचा परम पवित्र धर्म आहे. तेव्हां युद्धाच्या नेतृत्वाचा मान तुम्हाला प्राप्त झाला असतां त्याचा स्वीकार करणें, हें तुमचें ब्रीद आहे.

कल्प०: म्हणून मी पुनः हात जोडून तुम्हाला प्रार्थना करितें कीं या—तुमच्यापैकीं कोणी तरी धैर्यानें पुढें सरसावून धर्मसंरक्षणाप्रीत्यर्थ ही तलवार घ्या आणि आपला व आपल्या क्षात्रकुलाचा यशोदुंदुभि दिगंत गाजवा. या—पुढें या—आणि ही तलवार घ्या.—

१ राजा: नाही—या तलवारीला आम्ही स्पर्श करणार नाही.

धर्मा०: स्पर्श करणार नाही?—या तलवारीला स्पर्श करणार नाही?

सर्व राजे: नाही.

धर्मा०: या क्षात्रकुलदेवतेचा सत्कार करणार नाही?

सर्व राजे: नाही.

धर्मा०: या सद्धर्मशक्तीचा स्वीकार करणार नाही?

सर्व राजे: नाही—नाहीं—नाहीं—त्रिवार नाही.

धर्मा०: तर मग मुर्दाडानों, चला—चालते व्हा. तुमच्यासारख्या नामर्द—नादान क्षत्रियांच्या मदतीवांचून हें धर्मयुद्ध बंद पडेल, असें समजूं नका. कल्पलते, आण—ती सेनापतीची तलवार इकडे आण. हा संन्याशांचा संन्यासी आपला दंडकमंडलु झुगारून प्रबलांपासून दुर्बलांचें रक्षण करण्यासाठीं या तलवारीचा आज स्वीकार करित आहे. आण—ती तलवार इकडे आण. आजपासून या धर्मयुद्धाच्या सेनानायकत्वाची जबाबदारी आम्ही आपल्या शिरावर घेतली आहे. (संन्याशांकडे वळून) सन्मान्य यतिजनहो, धर्मसंरक्षणाची जबाबदारी ज्यांच्या शिरावर आहे त्यांनीं ती आज झुगारून दिली असून ते आज धर्मविध्वंसनाच्या पातकाला सिद्ध झाले आहेत. परंतु त्यांनीं धर्माचा असा धिःकार केला असला तरी धर्म हेंच ज्यांचें जीवन अशा आपणां यतींना धर्माचा होऊं पाहणारा उच्छेद स्वस्थ बसून पहाणें शक्य नाही. शस्त्रग्रहण हा यतींचा नित्य आणि सामान्य धर्म नाही हें आम्हीं जाणतो. परंतु

लोकांचा उच्छेद होऊं नये व धर्माचा नाश होऊं नये म्हणून आपत्काल समजून आज आम्ही शस्त्रधर्माचा स्वीकार केला आहे; आणि सद्धर्मसंरक्षणाप्रीत्यर्थ अखिल आनंदखंडांतील सर्वसंगपरित्यागी संन्याशांनीं आपले दंडकमंडलू फेंकून शस्त्र धारण करावें अशी सर्वश्रेष्ठ धर्मसिंहासनाचे अधिपति या नात्यानें आमची आपणास सर्वास जाहीर धर्माज्ञा आहे.

सर्व सं०:आचार्याची आज्ञा आम्हांस शिरसावंद्य आहे. हे पहा. आम्ही आपले दंडकमंडलू फेंकून दिले!
(तसें करतात).

३ राजा:अरे—अरे—अरे—अरे—यतिजनहो, हा यतिधर्माचा उच्छेद—संन्यासधर्माचा विध्वंस आहे!—

धर्मा०:धर्मभ्रष्टांनो, धर्मगुरूंना धर्मोपदेश करण्याच्या लांड्या कारभारांत पडूं नका. यतिधर्माचें ज्ञान तुमच्यासारख्या धर्महीन नतद्रष्टापेक्षां या धर्मनिष्ठांना अधिक आहे. तुमच्या पांडित्याची त्यांना जरूरी नाही. ज्ञानाग्नीत स्वार्थसर्वस्वाची होळी करून केवळ लोकसंग्रहार्थच जो जीवित धारण करून असतो, अशा निरहंकार, निर्भमक, निरपेक्ष संन्याशाच्या ठिकाणीं धर्मभंग आणि धर्मोच्छेद संभवतच नाहीत.

१ संन्यासी:आणि संभवलेच तर प्रबलांच्या जुलुमापासून दुर्बलांचें संरक्षण व्हावें म्हणून आमच्या हातून घडत असलेल्या या शस्त्रग्रहणरूप पातकाचें परमेश्वर नेमील तें प्रायश्चित्त भोगावयास आम्हीं मोठ्या आनंदानें तयार आहोंत. त्याबद्दल तुम्हां धर्मभ्रष्टांना फिकीर करण्याचें कांहीं एक कारण नाही.

धर्मा०:तेव्हां चला—आतां एक क्षणभर येथें उभें राहूं नका. तुमच्यासारख्या धर्मभ्रष्ट कर्मनष्ट रडतरावांची धर्मपक्षाला आतां बिलकुल जरूरी नाही. वास्तविक तुमच्या या विश्वासघातकी वर्तनाबद्दल आम्ही तुम्हाला आतांच शासन घडवावयास पाहिजे होतें. परंतु तुमच्या स्वातंत्र्यावर गदा घालण्याची आमची इच्छा नाही. तुम्ही खुशाल येथून चालते व्हा. धर्मात कांहीं चैतन्य असेल—कांहीं सामर्थ्य असेल—तर तो तुमच्या मदतीवांचूनही जगाच्या पाठीवर निःसंशय जिवंत राहील. उद्यापासून एका बाजूला सत्यनिष्ठ संन्यासी व दुसऱ्या बाजूला सत्यभ्रष्ट क्षत्रिय असाच देखावा धर्मक्षेत्र रणभूमीवर जगाच्या दृष्टीस पडेल, आणि संन्याशाचें मनगट बलवान् कीं क्षत्रियाचें मनगट बलवान् याचा निकाल संग्रामदेवतेच्या सिंहासनापुढें कायमचा लावला जाईल!

(धर्मानंदाचा जयजयकार).

—पडदा पडतो.—

अंक तिसरा समाप्त

अंक चवथा

प्रवेश पहिला

(उद्दामकेतूचा राजवाडा. उद्दामकेतु, तक्षक व सेनापति)

सेना०:सरकार, या भगव्या फटिंगांनीं तर भयंकर कहर करून सोडला आहे. उभ्या जन्मांत शस्त्राचें नांवसुद्धां ज्यांनीं तोंडावाटें काढलें नसेल, ते शस्त्र हेंच ज्यांचें दैवत त्या आम्हा कांतार वीरांना इतके जर्जर करून टाकतील, अशी मला कल्पनासुद्धां नव्हती.

उद्दाम०:पण आम्हाला त्याची बिलकुल फिकिर वाटत नाही. कांतारांतील झाडून सारें चंडमुंडचामुंड गोळा करवून त्यांच्या करवी आम्ही त्यांची सहज रग जिरवून टाकूं—सोडणार नाही.

तक्षक०:बरोबर आहे. संन्याशाच्या डोक्यावर संन्यासीच मारला म्हणजे अनायासें कांट्याने कांटा निघून जाईल.

उद्दाम०:पण आम्हाला खरी चिंता पडली आहे ती चंद्रकलेनें युद्धाविरुद्ध उभारलेल्या या बंडाळीची! ती जर आम्हाला ताबडतोब मोडून टाकतां आली नाही तर कांतारांत यादवीचा वणवा पेटून कांतारांच्याच हातून कांतारांचा नाश होण्याची पाळी आल्यावाचून खात्रीनें रहाणार नाही.

तक्षक०:सरकारांनीं माईसाहेबांना मोकळें ठेवलें, हीच मुळीं चूक झाली. त्यांनीं तलवार घेण्याचा इन्कार करतांच त्यांना एकदम कालदुर्गाचा रस्ता दाखवावयास पाहिजे होता.

उद्दाम०:पण ही कारटी एवढा उपद्व्याप करील व कांतारांतील चांगले चांगले म्हणविणारे लोकनायकसुद्धां हिच्या नादाला लागतील, असें आम्हाला स्वप्न कां पडलें होतें?

सेना०:सरकार, झाल्या गोष्टी होऊन गेल्या! पण आतां मात्र जालीम उपायाची योजना करण्यांत कसूर होतां उपयोगीं नाही.

उद्दाम०:आणि आतां आमच्या हातून तो होणारही नाही. आतांपर्यंत आमच्या अपत्यस्नेहानें आम्हाला जेथें तेथें असें फजीत केलें आहे. पण आतां यापुढें तो पार झुगारून देण्याचा आमचा पक्का निश्चय झाला आहे.

सेना०:तर मग सरकारांनीं लष्करला हुकुम द्यावा, म्हणजे माईसाहेबांचा ताबडतोब बंदोबस्त होईल.

उद्दाम०:त्याचाच आम्ही विचार करीत आहोंत.

(सेवक येतो).

सेना०:सरकार, धर्माधिपतींच्या स्वाऱ्या आल्या आहेत.

उद्दाम०:सेनापति; व्यवस्था चोख आहे ना?

सेना०:अगदी चोख आहे.

उद्दाम०:तक्षक, चला. त्या चामुंडाधिपतींच्या स्वागताला चला.

(उद्दाम० व तक्षक जातात)

सेना०:(हळूच) उत्पात—उत्पात—

उत्पात:(प्र. क.) काय आज्ञा?

सेना०:इषारा होतांच ठरल्याप्रमाणे कारवाई झाली पाहिजे. नाही तर डोकें उडविलें जाईल.

उत्पात:सेनापतींनी बेफिकीर असावे. या बंद्याचें डोकें हजर आहे.

सेना०:जा—हुशार रहा. (उत्पात जातो. दुसऱ्या बाजूने उद्दाम०, तक्षक, ज्ञानानंद, विद्यानंद, योगानंद प्र. क.)

उद्दाम०:आचार्यांनी या आसनावर अधिष्ठित व्हावे. (ते तसें करतात).

ज्ञाना०:सम्राटा, तूंही आपल्या आसनावर बैस.

उद्दाम०:आचार्यांनी आमच्या विनंतीचा काय विचार केला?

ज्ञाना०:धर्मानंदाप्रमाणे शस्त्रधारण करून मनुष्यसंहाराच्या अत्याचाराला प्रवृत्त होणे आम्हाला बिलकुल मान्य नाही.

विद्या०:म्हणजे आम्ही युद्धाला भितो असें मात्र मुळीच नाही. युद्धच काय, पण महायुद्धाचीसुद्धां आम्हांला भिती वाटत नाही. परंतु युद्धाचा स्वीकार केल्याने अहिंसाप्रधान यतिधर्माचा भंग होतो, म्हणून आम्हाला शस्त्रधारण करावयाचें नाही.

उद्दाम०:हरकत नाही पण हिंसात्मक युद्धकर्माचा स्वीकार करणे आपणाला पसंत नसले तर आपण शांतिप्रधान, अहिंसात्मक सत्याग्रहाचा अवलंब करून धर्मानंदाला शस्त्रसंन्यास करण्यास भाग पाडले, तर तेही आम्हाला कबूल आहे.

ज्ञाना०:सत्याग्रहाला आमची ना नाही. परंतु धर्मानंदासारख्या धर्मभ्रष्ट, कर्मभ्रष्ट चांडाळावर त्याचा कांहीं प्रभाव पडेल, असा विश्वास आम्हाला वाटत नाही.

विद्या०: आणि म्हणून असल्या निरर्थक खटाटोपांत पडून शक्तीचा व कालाचा वृथा अपव्यय करण्यात कांहीं अर्थ नाही, असा आमचा अभिप्राय आहे.

योगा०: तेव्हां या दोन शर्तींशिवाय आम्हाला पसंत पडणारी व तुला हटकून गुण देणारी अशी तिसरी एखादीं रामबाण शर्त असेल तर सांग. म्हणजे तिचा आम्ही मोठ्या आनंदाने विचार करूं.

ज्ञाना०: पण या दोन शर्ती मात्र आम्हांला बिलकुल मान्य नाहीत.

उद्दाम०: ठीक आहे. आमच्यापाशीं तिसरी रामबाण शर्तही तयार आहे. सेनापति— (सर्व बाजूंनी नागव्या तलवारी घेतलेले शिपाई प्र० क०).

ज्ञाना०: म्हणजे? हें काय?

उद्दाम०: ही तिसरी अचुक गुणकारी रामबाण शर्त. या शर्तीच्या अन्वये हे शिपाई आपल्याला मोठ्या सन्मानाने कालदुर्गाचा रस्ता दाखवतील व तेथील सन्मान्य अधिकारी आपल्या श्रेष्ठ दर्जाला शोभेल, असे सत्कारपूर्वक आपले आदरातिथ्य करतील.

विद्या०: म्हणजे? तूं आम्हांला कालदुर्गावर कैद करून ठेवणार कीं काय?

उद्दाम०: छे—छे आपल्यासारख्या थोर धर्माचार्यांना कैद करण्याचें पातक मी कसें करीन? आपण श्रेष्ठ धर्मपीठाधिपति! तेव्हां आजच्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं आपल्या देहबलाचा नाही तर निदान आपल्या आत्मबलाचा तरी फायदा मला आपल्यापासून हवा आहे; आणि म्हणून तपश्चर्येसाठीं ही एकान्तवासाची व्यवस्था मी मुद्दाम आपणासाठीं केली आहे. कालदुर्ग ही अत्यंत प्रसन्न व प्रशांत जागा आहे; आणि मागील सर्व व्याप सुटल्यामुळे सर्वसंगपरित्यागपूर्वक संन्यासधर्माचें पवित्र तपाचरण तेथें आपणाला निर्विघ्नपणें करितां येईल. संकटसमयीं तपोनिष्ठांच्या मार्फतीनें देवावर भार घालण्याचा हा शिरस्ता सर्वमान्यच आहे. तेव्हां आचार्य त्याला आपली असंमति दर्शविणार नाहीत, अशी मला उमेद आहे.

ज्ञाना०: उद्दामकेतू, तुझे हें कपटाचरण पाहून आमच्या आंगाचा अगदीं सात्विक संताप झाला आहे; आणि तुझ्या अत्याचाराचा आम्ही अत्यंत कठोर शब्दांनीं तीव्र पण सविनय निषेध करित आहोंत.

उद्दाम०: मला आपला हा सविनय निषेध पूर्ण मंजूर आहे व त्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे.

विद्या०: उद्दामकेतू, तूं ही आमची थट्टा आरंभिली आहेस काय?

उद्दाम०: छे बिलकुल नाही माझ्या दोन शर्तींपैकी कोणती तरी एक आपणांकडून मान्य होईपर्यंत मी खरोखरच आपणांकडून कालदुर्गातील पुण्यपावन एकान्तवासांत जयप्राप्तीकरितां घोर तपश्चर्या करविणार आहे.

योगा०:धर्मगुरूंचा व धर्मसिंहासनांचा हा धडधडीत अपमान आहे.

उद्दाम०:आपल्या या विधानाला माझा बिलकुल विरोध नाही.

ज्ञाना०:धर्मगुरूंचा हा छळ लोकांच्या कांनीं गेला, तर ते तुझ्यावर खवळून जातील!

उद्दाम०:मी त्यांची समजूत घालीन व त्यांचा रोष दूर करीन!

विद्या०:पण त्यांनीं तुला क्षमा केली तरी परमेश्वर तुला याबद्दल कडक शासनच करील!

उद्दाम०:आपल्यासारख्या नेभळटांचा पक्ष घेऊन मला शासन करण्याइतका परमेश्वर पागल आहे, असें मला वाटत नाही. त्याच्या दरबारांत तुमच्यासारख्या ढोंग्यांच्या पेक्षां माझी इज्जत खात्रीनें जास्त आहे.

विद्या०:धर्मद्रोही चांडाल, धर्मगुरूंचा हा छळ तुला अंतीं रौरव गति दिल्यावाचून रहाणार नाही.

उद्दाम०:बस. बायकासारखीं बोटें मोडणें बंद करा. तुमच्यासारख्या भेकडांच्या शिव्याशापांनीं या उद्दामकेतूचा एक रोमही वांकडा व्हावयाचा नाही. युद्ध अगर सत्याग्रह यांच्यापैकीं एक शर्त मान्य करा. नाहीं तर या शिपायांच्या बरोबर कालदुर्गाचा रस्ता धरा. सेनापति, कालदुर्गावर यांची ताबडतोब रवानगी करा; आणि तक्षक, यांचीं धमपीठें जप्त करून सरकारजमा करण्याविषयीं अधिकाऱ्यांना आमचा हुकुम फर्मावा. सेनापती, घेऊन चला यांना येथून.

ज्ञाना०:अरे सद्ग्रहस्था, आम्हांला विचार करण्याची तरी फुरसत दे. एकदम आमची अशी उचलबांगडी करूं नकोस.

उद्दाम०:आपल्याला विचार करण्याला भरपूर फुरसद मिळावी, म्हणूनच आम्ही आपली कालदुर्गावर रवानगी करीत आहोंत. तेव्हां तेथे खुशाल—शांत मनानें—अगदीं मरेपर्यंत विचार करीत बसा. चला सेनापती, घेऊन चला यांना येथून.

ज्ञाना०:थांबा—अशी घाई करूं नका. उद्दामकेतू, आम्ही तुझी सत्याग्रहाची शर्त मानावयास तयार आहोंत.

उद्दाम०:पण तुमच्यासारख्या नादान भेंकडांच्या हातून सत्याग्रह यशस्वीपणानें पार पडेल, असें आम्हाला आतां वाटत नाही. सत्याग्रह हा मर्दाचा मार्ग आहे—नामर्दाचा मार्ग नाही, आणि तुमच्या अंगीं मर्दुमकीचा लेशही नाही, अशी आमची अनुभवानें बालंबाल खात्री होऊन चुकली आहे.

योगा०:आम्हांला—संन्याशांना—धर्मगुरूंना—नामर्द म्हणतोस? काय म्हणावें तुला?

उद्दाम०:काय वाटेल तें म्हणा—मला त्याची पर्वा नाही. तुम्हांला संन्यासदीक्षा देऊन धर्मसिंहासनावर कोणत्या गाढवानें बसविलें, हेंच समजत नाही. तुमच्यासारखे बिनदाढीचे बोकड धर्मसिंहासनावर

नांदण्यापेक्षां तीं सपशेल ओस पडलीं किंवा पृथ्वीच्या पाठीवरून अजिबात नाहीशीं झालीं तरी मला चालतील—चला—सेनापति, न्या यांना येथून.

तिघे०:धर्मद्रोह—धर्मद्रोह—धर्मद्रोह! परमेश्वरा, धर्मरक्षणासाठी लवकर धांवून ये—नाहीं तर धर्म रसातळाला गेलाच म्हणून समज. (सेनापति त्यांना घेऊन जातो).

तक्षक:म्हणजे? सत्याग्रहाची कल्पना सरकारांनीं सोडून दिली काय?

उद्दाम०:छे—ती अमलांत येईपर्यंत या लफंग्यांना येथून निसटून जातां येऊं नये म्हणून आम्ही अडकवून टाकलें आहे. एवढें आतां कांतारांतील सारे चंडमुंडचामुंड पकडण्याचा हुकुम काढा. त्यांना चांगली तंबी देऊन यांच्याबरोबर सत्याग्रहाच्या मोहिमेवर पाठविण्याची आमची इच्छा आहे.

तक्षक:पण या सत्याग्रहाचा कांहीं उपयोग होईल, असे सरकारांना वाटतें काय?

उद्दाम०:फार काहीं होणार नाही. पण थोडासा होईल. धर्मानंद सत्याग्रहाला भिऊन शस्त्रसंन्यास करील, असें मुळीच नाही. परंतु संन्याससांप्रदायांत फुट पडून धर्मानंदाचें बळ वाढण्याचें मात्र खात्रीनें थांबेल; आणि त्याची बदनामी करण्याला तें एक चांगलें कारण आपल्याला मिळेल.

सेवक:(प्र. करून) सरकार, सुरेंद्राला आणलें आहे.

उद्दाम०:आण त्याला आंत. (सेवक जातो व कैदी सुरेंद्राला घेऊन येतात). सुरेंद्र, तुझी काय वाट लावावयाची याचा विचार आम्ही कामलतेच्या मर्जीवर सोंपविला होता. परंतु आतां आम्हीच तुला देहान्ताची शिक्षा फर्मावली आहे.

सुरेंद्र :ठीक आहे.

उद्दाम०:पण एका शर्तीवर तुला प्राणदान देण्याची आमची इच्छा आहे.

सुरेंद्र :मला प्राणदानाची जरूरी नाही; आणि मी तुमची कोणतीही शर्त मान्य करण्यास तयार नाही, हें शरीर आज तुमच्या हातांत सांपडलें आहे व त्याची वाटेल तशी वासलात लावण्याला तुम्ही समर्थ आहांत.

उद्दाम०:पण आमची शर्त कांहीं फारशी बिकट नाही. कामलतेच्या आपल्या प्रेमबंधनांतून तूं मुक्त करावेस आणि तिला आमच्याशीं विवाह करण्याची परवानगी द्यावीस, एवढेंच आमचें म्हणणें आहे.

सुरेंद्र :परक्यांच्या हातून स्वदेशाचा घात करविण्याचा संकल्प कामलतेनें ज्या क्षणीं केला, त्याच क्षणापासून ती माझ्या व मी तिच्या प्रेमबंधनांतून मुक्त झालों आहोंत. तेव्हां आतां कोणाचाही हात धरून कोठेंही भटकण्याला तिला माझ्या परवानगीची मुळीच जरूरी नाही.

तक्षक:सुरेंद्र, तुम्ही आपल्या प्रेमाचा पाश तोडला असला तरी तिने तो अजून तोडलेला नाही. तिचे तुमच्या ठिकाणचे प्रेम अद्यापिही अव्यभिचारी व एकनिष्ठ आहे.

सुरेंद्र :हो—असें दिसतें खरे! नाही तर तिने मला कपटाने युद्धांत पकडून तुमच्या स्वाधीन कां केलें असतें? आणि आतां तुमच्या हातून मारला जाण्याचा प्रसंग माझ्यावर कां आणला असता? तेव्हां तिच्या अव्यभिचारी व एकनिष्ठ प्रेमाचे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठीं हा खरोखरच मोठा सबळ पुरावा आहे.

उद्दाम०:सुरेंद्र कांहींही असो. पण तुझ्या प्रेमाचे निमित्त पुढें करून ती आमचे प्रेम झिडकारीत आहे. तेव्हां तुझ्या प्रेमाविषयीं तिच्या मनांत नांदत असलेली आशा समूळ नाहीशी करून आणि आपला हात आमच्या हातांत देण्याचा आग्रहपूर्वक उपदेश करून तिचे मन वळविण्याच्या कामीं आम्हाला मदत करण्याचे तूं वचन देत असलास, तर तुझे देहान्तशासन रद्द करण्यास आम्ही तयार आहोंत.

सुरेंद्र :उद्दामकेतू, सुरेंद्र हा एखादा कुंटण्या आहे अशी का तुझी समजूत आहे? मूर्खा, आपल्या ठिकाणीं इतकें अवल प्रेम करणाऱ्या स्त्रीला आपल्या हातानें परक्याच्या पर्यंकावर नेऊन बसविण्याला एखाद्या षंडालासुद्धां लाज वाटेल. मग माझ्यासारखा पुरुष असा बेशरमपणा पत्करील, असें तुला वाटलें तरी कसें?

तक्षक:पण यांत कुंटणपणाचा संबंध काय? ही मध्यस्थी आहे व तुम्ही दोघांनीं एकमेकांचे प्रेमपाश तोडून टाकल्यानंतर अशी मध्यस्थी करण्यांत कोणत्याही प्रकारचा हलकेपणा नाही.

सुरेंद्र :चुप बैस मुर्दाडा. आतां यापुढें जीभ जास्त लांबली तर मुळापासून उपटून देईन. याद राख!

उद्दाम०:तर मग सुरेंद्र, तुला आपला जीव प्यार नाही असें दिसतें!

सुरेंद्र :माझा जीव मला कितीही प्यार असला तरी कुंटणगिरीच्या मोबदल्यांत त्याचा सौदा करण्याची माझी इच्छा नाही, मी आनंदानें मरेन. पण कामलता तर राहूं दे—पण दुसऱ्या कोणत्याही प्रेमनिष्ठ स्त्रीला परक्यांच्या शय्येवर चढण्याला आपल्या हाताचा आधार केव्हांही देणार नाही.

उद्दाम०:तर मग तुला आतां मरणाच्याच तयारीला लागलें पाहिजे.

सुरेंद्र :मरणाची तयारी नामर्दाला करावी लागते. मर्दाला करावी लागत नाही. मर्द नेहमीं मरावयाला तयारच असतो.

उद्दाम०:ठीक आहे. तक्षक, कांतारछावणीपुढें याची कत्तल उडविण्याचा सेनापतींना संदेश पाठवा. (पडद्यांत—कामलता:— “नाहीं—सुरेंद्रांची कत्तल उडणार नाही.”) सुरेंद्राची कत्तल उडणार नाही! कोण म्हणतें उडणार नाही?

(कामलता प्र० क०)

काम०:मी म्हणतें उडणार नाही—ही कामलता म्हणते उडणार नाही.

उद्दाम०: पण कामलतेला या भानगडींत पडण्याचें कारण काय?

काम०: सुरेंद्र कामलतेचा गुन्हेगार आहे व त्याला शिक्षा सुनावण्याचा अधिकार राजाधिराजांनी कामलतेला दिलेला आहे.

उद्दाम०: पूर्वी दिला असेल. परंतु कामलतेने कांतारसम्राटाच्या तलवारीचा त्याग करून आपली नालायकी शाबीत केल्यामुळे आम्ही तो अधिकार तिच्याकडून काढून आपल्याकडे घेतला आहे व सुरेंद्रास देहान्ताची शिक्षा फर्माविली आहे.

काम०: पण मी ती अमलांत आणू देणार नाही. सुरेंद्र जिवंतच राहिले पाहिजेत. व या कामलतेच्या मनगटांत सामर्थ्य असेपर्यंत ते जिवंतच राहतील.

उद्दाम०: कामलते, कांतारसम्राटापुढे आपल्या मनगटाच्या सामर्थ्याचा दिमाख मिरविण्याला तुला कांहीं शरम वाटत नाही?

काम०: कांतारसम्राटाच्या मनगटापेक्षां माझे मनगट कमकुवत असतें तर मला जरूर शरम वाटली असती. परंतु तें तसें कमकुवत नाही अशी माझ्या दिलाची बालंबाल खात्री आहे व ती मी प्रसंग पडल्यास आपणाला प्रत्यक्ष अनुभवानें सिद्ध करून देण्याला तयार आहे.

उद्दाम०: कामलते, दिवसानुदिवस तूं अधिकाधिक बेफाम होत चालली आहेस हें चांगलें नाही.

काम०: माझे स्वातंत्र्य हरण करून मला सर्व बाजूंनीं तुम्ही जखडून टाकूं लागलांत तर तें मी कोठवर सहन करणार? स्वजनांच्या घातापासून मी परावृत्त झालें हें कांहीं मी अघोर पाप केलें नाही.

उद्दाम०: अघोर पापच केलें आहेस. ज्यांनीं तुला धिःकारिलें ते तुझे स्वजन नसून ज्यांनीं तुला आश्रय देऊन तुझ्यासाठीं आपलें सर्वस्व धोक्यांत घातले तें तुझे स्वजन आहेत आणि त्यांच्याच इच्छेप्रमाणें तूं चाललें पाहिजेस.

काम०: नाही. मी त्यांना केव्हांहि आपले स्वजन मानणार नाही व त्यांच्या हातांत निर्जीव बाहुल्यांप्रमाणें खेळणार नाही.

उद्दाम०: कामलते, तुझी ही जिद्द परिणामी तुला घातक झाल्याशिवाय राहणार नाही.

काम०: पण आतां माझा कोणता घात व्हावयाचा राहिला आहे? माझे स्वातंत्र्य गेलें—माझे वैभव गेलें—माझे सौख्य गेलें! मी स्वदेशाला मुकलें—स्वजनांना मुकलें—आणि स्वतःचें जें जीवित तेंही आज माझ्या स्वाधीन राहिलें नाही. मग आतां परिणामाची भीति बाळगण्याचें मला कारण काय?

उद्दाम०: नाही, ही तुझी चूक आहे. आमची धिःकारलेली तलवार किंवा आमचा झिडकारलेला हात तूं अजूनही आपल्या हातांत धरशील तर वैभवलक्ष्मीं फिरून तुझ्या पायावर लोळण घेत येईल.

काम०:नाहीं—आपल्या सैतानी तलवारीला या कामलतेचा प्राणांतीही फिरून स्पर्श होणार नाही अथवा आपल्या पावित्र्याचा खून पाडून ही कामलता आपल्या पातकी देहाला प्राणांतीही प्रेमाने कवटाळणार नाही. असा अधःपात करून घेण्यापेक्षां—

पद—तुम सब मिलकर मंगल०—

मरणचि सुखकर जीवन मानी मना ॥ धृ० ॥ सत्वहीन अधम जना ॥ सौख्य—भोग जरि नाना ॥
अधमलिना प्राणधना ॥ नाशचि परिणामि ॥ १ ॥

उद्दाम०:कामलते, विचार कर. तुझ्या शहाणपणावर आज तुझे एकटीचेंच जीवित अवलंबून नसून सुरेंद्राच्या जीविताची शाश्वतीही त्याच्यावर अवलंबून आहे. तू आमच्या कोणत्याही म्हणण्याला रुकार दिला नाहीस तर आमच्या तलवारीच्या आणि प्रेमाच्या या कट्ट्या दुस्मानाला अघोर हाल अपेष्टेंत होरपाळून काढून तुझ्या डोळ्यांदेखत त्याचे राईराईएवढे तुकडे करून टाकू—सोडणार नाही.

काम०:खुशाल करून टाका. माझी त्याला मुळीच हरकत नाही. त्यांच्या या नश्वर देहापेक्षां त्यांच्याविषयींच्या माझ्या प्रेमाच्या पावित्र्याचें मोल शतपटीने अधिक आहे आणि देहाच्या रक्षणासाठी प्रेमाचा खून पाडण्यापेक्षां प्रेमाच्या रक्षणासाठी शरीराचें बलिदान करणें अधिक श्रेयस्कर आहे.

उद्दाम०:ठीक आहे. सुरेंद्र, तुझ्या देशाचा घात करून तुला आमच्या स्वाधीन करणाऱ्या या स्वजनद्रोही राक्षशिणीच्या ढोंगी प्रेमाचें पावित्र्य रक्षण करण्यासाठी आमच्या तलवारीवर आपल्या प्राणांचा बळी देण्याचा तुझ्याही बुद्धीचा निश्चय झाला आहे काय?

सुरेंद्र :हिच्याच काय पण कोणत्याही प्रेमनिष्ठ स्त्रीच्या पावित्र्याच्या रक्षणासाठी या सुरेंद्राचे प्राण बळी जाण्याला केव्हाही तयारच आहेत.

उद्दाम०:कैरवांचा माथेफिरूपणा तुम्हां दोघांच्याही अंगी ओतप्रोत भरलेला आहे! पण तुमचा स्वभाव जितका मानी व आग्रही आहे त्याहून या उद्दामकेतूचा स्वभाव जास्त मानी व जास्त जिद्दखोर आहे. तो आपल्या दुस्मानांच्या हट्टापुढे केव्हाही वांकणार नाही. तो त्यांना आपल्या पायावर वांकवील; नाहीतर आपल्या पायांखालीं तुडवून टाकील. तक्षक, आजपासून आठव्या दिवसाच्या मध्यरात्रीपर्यंत या दोन्ही हट्टखोरांनीं आपला हट्ट सोडून, आमच्या इच्छेपुढे आपल्या माना बिनशर्त वाकविल्या नाहीत, तर नवव्या दिवसाचा सूर्य क्षितिजावर येतो न येतो तोंच या दोघांचाही उघड्या मैदानावर शिरच्छेद करवून टाकवा. चला—सुरेंद्राला घेऊन चला येथून— (सुरेंद्राला नेतात. पडद्यात “बंड—बंड” असा गलबला होतो) बंड? बंड कोणाचें? तक्षक, पहा काय गडबड आहे ती (गलबला).

सेनापति:(प्र. करून) सरकार, राजकन्या चंद्रकला हातांत शांततेचें निशाण घेऊन अनेक सन्मान्य लोकनायकांसह व हजारों लोकांसह छावणीच्या महाद्वारावर येऊन उभी आहे व महाराजांच्या भेटीची परवानगी मागत आहे.

उद्दाम०:हें काय बंड आहे वाटतें? बेवकूब—पागल लोक! ‘बंड—बंड’ म्हणून ओरडतात! सेनापति आधी जा आणि हीं आरोळी एकदम बंद करवा!

सेना०:जशी सरकारांची आज्ञा. पण राजकन्येच्या निरोपाला काय उत्तर पाठवूं?

उद्दाम०:आम्ही स्वतःच महाद्वारावर येत आहोंत, असें कळवा तिला (गलबला). पण हा कल्ला एकदम बंद करवा. (सेनापति जातो). कामलते, आमचें अखेरचे शब्द लक्षांत ठेव. कांतारसम्राटानें आपला इच्छाभंग आजवर कधीं सहन करून घेतला नाही आणि तो यावेळींही करून घेणार नाही.

काम०:आणि कामलतेनेंही आपली मान जुलुमापुढें कधीं वांकविलीं नाही आणि ती या वेळींही वांकविणार नाही.

उद्दाम०:ठीक आहे. पाहिलें जाईल. तक्षक, हिला एकदम कैद करवा. आणि आम्ही महाद्वारावर जातो तेथें आमच्या पाठोंपाठ येऊन मिळा. (जातो.)

तक्षक:(टाळी वाजवितो त्याबरोबर सेनापति व शिपायी येतात). राणीला कैद करा. (ते तसे करतात). राणीसाहेब. समर्थांशी जिद्द करण्यापूर्वी थोडा विचार करावयास पाहिजे.

काम०:विचार कसला करावयाचा? जिद्द करावयाची तर ती समर्थांशीच केली पाहिजे. असमर्थांशीं करण्यांत पराक्रम काय? तक्षक—

पद—तोडी—त्रिताल

पडला अघोर घाला ॥ झाला ॥ घात तरि न—या ॥ अधम पशु बला । नमविन भाला ॥ धृ० ॥ परमथोर हा स्वतंत्र बाणा ॥ कालभयें जरि लांछिला ॥ सुवीरता—यश जाई लयाला ॥ मानहानि जनिं कालां सकला ॥ १ ॥

—जातात.—

प्रवेश दुसरा

(कांतारसम्राटाच्या राजवाड्याचें महाद्वार. चंद्रकला, लोकनायक व लोक शांततादेवीचा जयजयकार करीत राजद्वारासमोर मैदानांत उभे असतां उद्दामकेतु तक्षकासह प्र. क.)

उद्दाम०:लोकनायकहो व लोकहो आपण एवढ्या मोठ्या जमावानें येथें कशाकरितां जमा झालां आहांत?

चंद्र०:हें अमानुष राक्षसी युद्ध एकदम बंद करण्यांत यावें अशी लोकांची इच्छा आहे व ती समक्ष आपल्या कानावर घालावी म्हणून हे लोकनायक व लोक आपल्या भेटीस आले आहेत.

उद्दाम०:मला वाटतें आमचा प्रश्न लोकनायकांना व लोकांना होता—तुला नव्हता.

चंद्र०:पण लोकनायकांना व लोकांना विचारलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरं देण्याचा अधिकार त्या सर्वांनी मला दिला आहे.

उद्दाम०:तुझ्या मार्फतीने जर आमचे सवाल जबाब व्हावयाचे असतील तर आम्हाला आपल्यापावली परत जावं लागेल. लोकनायकहो, आमची इच्छा आपल्याशीं बोलण्याची आहे व आपणच आमच्याशीं बोलाल, अशी आम्हाला उमेद आहे.

१ लोक०:नाहीं. आमच्या वतीनें बोलण्याचा अधिकार आम्ही राजकन्येला दिलेला आहे.

२ लोक० :तीच आपल्याशीं काय बोलावयाचें तें बोलेल.

३ लोक०:आम्ही कोणीही तोंडावाटें एक अवाक्षर काढणार नाहीं.

उद्दाम०:तर मग आपली मुलाखत खलास झाली म्हणून समजा. येतो आम्ही. (जाऊं लागतो).

चंद्र०:(अडवून) नाहीं. महाराजांना लोकांचा असा उपमर्द करून येथून जातां यावयाचें नाहीं.

उद्दाम०:लोकांनीं आमचा उपमर्द केल्यावर लोकांचा मान ठेवण्याचें आम्हाला कारण काय?

चंद्र०:लोकांनीं आपला बिलकुल उपमर्द केलेला नाहीं.

उद्दाम०:उपमर्द केलेला नाहीं? आम्ही जिला नादान ठरवून घराबाहेर हाकलून दिले तिला पुढारीपणाचा मान देणें, हा आमचा उपमर्द नाहीं काय?

लोक०:पण आपणाला जें माणूस प्रिय नाही तें लोकांनाही अप्रियच असलें पाहिजे असें कांहीं शास्त्र आहे कीं काय?

उद्दाम०:हो—हो—असेंच शास्त्र आहे.

चंद्र०:आपलें शास्त्र असेल—लोकांचे शास्त्र नाहीं. पसंतीनापसंतीचा जेवढा आपल्याला हक्क आहे तेवढा लोकांनाही आहे. आपल्याला मी अप्रिय झालें; आपण मला घराबाहेर हांकलून दिलेंत. लोकांना मी प्रिय झालें; लोकांनीं मला आपली प्रतिनिधि नेमलें. त्यांत त्यांनी गैर काम केलें?

उद्दाम०:कांहीं गैर केलें असो किंवा नसो. आम्हाला तुझ्या मार्फतीनें त्यांच्याशीं बोलावयाचें नाहीं व आम्ही बोलणार नाहीं.

चंद्र०:आपल्याला बोलावेंच लागेल व तेंही माझ्या मार्फतीनेंच बोलावें लागेल. मी कांहीं यावेळी कांतारसम्राटाने घराबाहेर हांकून दिलेलीं त्यांची नावडती मुलगी म्हणून आपल्यापुढें उभी नाहीं. कांतारलोकनायकांनीं व लोकांनी एक मतानें निवडून दिलेली त्यांची प्रतिनिधि म्हणून आपल्यापुढें

उभी आहे. आपल्या नादान मुलीशी आपण बोला किंवा बोलूं नका. तो आपल्या मर्जीचा प्रश्न आहे. परंतु लोकांच्या प्रतिनिधीशी आपल्याला बोललेंच पाहिजे व बोलावेंच लागेल.

लोक०: हो—हो—बोललेंच पाहिजे. बोलावेंच लागेल!—

उद्दाम०: बोललेंच पाहिजे? बोलावेंच लागेल?—

चंद्र०: हो—हो—बोललेंच पाहिजे.—बोलावेंच लागेल.—मी आपणाला बोलावयास लावीन—सोडणार नाहीं.

उद्दाम०: युद्ध बंद व्हावें अशी लोकांची इच्छा आहे. परंतु आमची तशी इच्छा नाही आणि आम्ही तें केव्हांही बंद करणार नाहीं.

चंद्र०: महाराज लोकांच्या इच्छेचा असा अनादर करतील त्याचा परिणाम लोकांना व महाराजांना दोघांनाही भोगावा लागेल.

उद्दाम०: परंतु आजच्या परिस्थितीत युद्ध बंद करणें हेंही लोकांना आणि आम्हाला हानिकारकच होणार आहे.

चंद्र०: नाहीं—लोकांना व लोकनायकांना तसें वाटत नाहीं.

उद्दाम०: नसेल वाटत. पण आम्हाला जोंपर्यंत तसें वाटत आहे, तोपर्यंत युद्ध हें चालूं राहिलेच पाहिजे व ते चालूं राहणारच.

चंद्र०: तर मग लोकमताला पायाखालीं तुडविण्याचा आपला निश्चयच झाला आहे.

उद्दाम०: लोकमत जर मूर्खपणाच्या दिशेनें वाहूं लागलें तर त्याला बाजूस सारणें भागच आहे. मूर्ख लोकमताच्या नादीं लागून कांतारसाम्राज्य आम्हांला कांहीं धुळीला मिळवून घ्यावयाचें नाहीं.

चंद्र०: महाराज, लोकमत मूर्खपणाच्या दिशेनें वहात नसून शहाणपणाच्या दिशेनें वहात आहे; आणि त्याला अनुसरून आपण चाललांत तर कांतारसाम्राज्य या भयंकर संकटांतून सहीसलामत बाहेर पडेल. आपल्या लहरीबरोबर अधिकाधिक वहावत जाल तर पराभवाच्या जबरदस्त खडकावर आपटून त्याचें तुकडे तुकडे होतील व त्याला समुद्राच्या तळाशीं कायमची जलसमाधि घ्यावी लागेल.

उद्दाम०: शक्य नाहीं. युद्धांत अखेरीस आमचीच तलवार विजयी होणार याबद्दल आमच्या दिलाची बालंबाल खात्री होऊन चुकली आहे.

चंद्र०: हा आपला भ्रम आहे. दीनदुर्बलांच्या रक्ताकरितां हापापलेल्या आपल्या सैतानी तलवारीला ईश्वराच्या घरीं कांहीं न्याय असेल तर जय येणें केव्हाही शक्य नाहीं. महाराज—

—पद—

फुकट वल—मद हा सारा । पशुबलासि यश । न परिणामी खास ॥ धृ० ॥ परस्वापहारा असिधारा ॥
रक्तपात करि तरी कुलनाश ॥ १ ॥

उद्दाम०: पण आमची तलवार दीनदुर्बलांच्या रक्ताकरितां हापापलेली आहे हा तुझा आमच्यावरील आरोप अजिबात खोटा आहे. परस्वापहाराच्या दुष्ट लालसेने हें युद्ध आम्ही आरंभिले नाही व चालवीतही नाही. प्रबलांच्या स्वार्थाला बळी पडलेल्या शरणागत अनाथांचा दुःखपरिहार करून त्यांचे न्याय्य हक्क त्यांना मिळवून देणें हा कांतारसाम्राज्याचा व कांतारसाम्राज्यसिंहासनाचा आजवरचा बाणा आहे—आजवरचा लौकिक आहे; आणि हा बाणा आणि हा लौकिक कायम राखणें हा कांतारसम्राट या नात्यानें आमचा पवित्र धर्म असल्यामुळें, आम्हाला शरण येऊन कांतार साम्राज्यसिंहासनाचा आश्रय करणाऱ्या अनाथ कामलतेला, तिचें न्यायानें असलेलें कैरव राजसिंहासन परत मिळवून देण्यासाठी आम्ही हा युद्धयज्ञ आरंभिला आहे—चालविला आहे.

तक्षक: सम्राटांनीं असें केले असतें तर दीनरक्षणाच्या कांतारांच्या व्रताला बट्टा लागून कांतारसम्राटाचाच नव्हे तर अखिल कांतारवंशाचा व कांतार साम्राज्याचा जगांत दुर्लौकिक होऊन, त्यांचा जगांत नांदत असलेला दरारा पार धुळीला मिळाला असता व जगाच्या बाजारपेठेंत कवडीमोलानेंही त्यांची इज्जत कोणी जोखली नसती.

उद्दाम०: चंद्रकले, तूं अजून पोर आहेस. तुला राजकारणांतले गहन प्रश्न अद्यापि नीट कळतसुद्धां नाहीत. राजकारणात इज्जत व इभ्रत या दोन मोठ्या प्रबल शक्ति आहेत; व राज्यकर्त्यांनीं वाटेल ती किंमत देऊन त्याचें प्राणापलीकडे जतन केलें पाहिजे. तुझ्या पोरकट मेंदूला भावनाप्रधान कल्पनांनीं ग्रासून टाकल्याबद्दल आम्हाला वाईट वाटलें, तरी आश्चर्य वाटत नाही. परंतु या राजनीतिनिपुण व्यवहारपंडितांनीं तुझ्या नादानें वेडगळ कल्पनांना बळी पडून युद्ध बंद करण्याचा आग्रह धरावा, याबद्दल आम्हांला आश्चर्यच नव्हे तर अत्यंत खेदही होतो.

तक्षक: खरें पाहिलें असतां यांनीं या वेळीं सम्राटांना कायावाचामनें करून सहाय्य करून आपली व आपल्या साम्राज्याची कीर्ति सांभाळण्याची शिकस्त करावयास पाहिजे होती. परंतु असें न करितां हें आज सम्राटांच्या मार्गांत नस्तीं विघ्नें उपस्थित करीत आहेत व आपल्या देशाचा, आपल्या राष्ट्राचा व आपल्या जगद्विख्यात साम्राज्याचा आपल्या हातानें नाश करण्यास सिद्ध झाले आहेत. तेव्हां या आत्मघातकी लोकांना काय म्हणावें, हेंच आम्हांला समजत नाही!

चंद्र०: आपणाला समजत नसेल तर मी आपणाला सांगतें. आपण आतांपर्यंत युद्धाचें जें भपकेदार भडक समर्थन केलेंत त्यांत एक अक्षरही खरें नसून तें अव्वलपासून अखेरपर्यंत असत्यानें ओतप्रोत भरलेलें आहे. आणि कांतारवंश, कांतारसाम्राज्य, कांतारसाम्राज्यसिंहासन यांच्या लौकिकाचा आपण जो मोठा बाऊ केला आहे, त्यांत तर कांहींच अर्थ नाही. या युद्धामुळें कांतारांचा लौकिक रतिभरही वाढलेला नसून, उलट सर्वत्र बदलौकिक मात्र झाला आहे. कामलतेसाठी युद्ध आरंभविण्यांत आलें असतांना ती शस्त्रत्याग करून स्वस्थ बसल्यावर हें युद्ध बंद होणें जरूर होते. परंतु तिनें युद्ध सोडल्याबद्दल तिच्याशीं असहकार करण्यांत आला असून युद्ध अधिक निकरानें चालविलें जात आहे. तेव्हां कामलतेसारख्या अनाथ शरणागताचे न्याय्य हक्क संपादन करून

देण्याची भाषा निव्वळ खोटी व मानभावी आहे. खरा हेतु कैरवांना चिरडून टाकून हळुं हळुं दक्षिणेकडील सर्व दुर्बल राष्ट्रांना घशांत टाकणे हा आहे. महाराज, प्रबलांना परमेश्वर सामर्थ्य देतो, ते अनाथ दुर्बलांना भक्षण करण्यासाठी देत नाही—त्यांचे रक्षण करण्यासाठी देतो. परंतु आज आपण आपल्या सामर्थ्याचा दुर्बल अनाथांच्या नाशाकडे दुरुपयोग करून परमेश्वरी इच्छेचा उपमर्द करीत आहांत. कांतारांना परमेश्वराचा हा उपमर्द मान्य नाही व म्हणून त्यांचा युद्ध बंद करण्याबद्दल हा आग्रह आहे. आजपर्यंत झाले ते होऊन गेले. पण आता यापुढे तरी सावध होऊन कांतारवंशाचा व कांतारसाम्राज्याचा अधःपातापासून व विनाशापासून बचाव व्हावा अशी त्यांची इच्छा आहे—मागणी आहे—आणि तिला आपण मान द्याल, अशी त्यांना उमेद आहे.

उद्दाम०:आम्ही ही मागणी मान्य करण्यास बिलकुल तयार नाही. युद्ध हे चालू राहिलेच पाहिजे व ते चालू रहाणारच.

चंद्र०:तर मग लोकांना आपल्याला विरोध करणे प्राप्त होईल.

उद्दाम०:लोकांच्या विरोधाची आम्हांला बिलकुल पर्वा नाही. मूढपणाने ते जर आमच्या मार्गात आडवे आले, तर त्यांना कापून काढून आम्ही आपला रस्ता साफ करून घेऊं—सोडणार नाही.

चंद्र०:आपल्या तलवारीचे लोकांना भय वाटते, असे आपण समजू नका. लोकांना कापून काढण्यासाठी ज्या दिवशी आपली तलवार म्यानांतून बाहेर पडेल त्या दिवशी कांतारांत रक्ताचे पूर वाहून, त्यांत आपल्याही रक्ताचे अखेरचे अर्घ्यप्रदान केले जाईल, हे खूप समजून असा.

उद्दाम०:आमच्या रक्ताचे अर्घ्यप्रदान?

चंद्र०:हो—हो—आपल्या रक्ताचे अर्घ्यप्रदान!

उद्दाम०:असेच असेल तर कांतारसम्राटाने तुमचे हे विरोधाचे आव्हान आतांच स्वीकारले आहे असे समजा; आणि तुमच्यांत काय असेल नसेल ते बळ गोळा करून कांतारसम्राटाचा मार्ग अडवून धरण्याला तयार व्हा. कांतारसम्राट तुमच्याशी दोन हात करण्याला तयार आहे. चंद्रकले, तू भलभलतीं तत्वे लोकांना शिकवून कांतारांत यादवीचा वणवा पेटवीत आहेस, हे ठीक नाही. तुझ्या धमकीप्रमाणे लोक जर खरोखरच आमच्या मार्गात आडवे आले, तर त्यांच्या त्या अपराधाबद्दल पहिल्याने तुझे शिर वेशीवर टांगले जाईल, लक्षांत ठेव. कांतारसम्राट राजकारणांत खासगी नाती ओळखीत नसतो.

चंद्र०:आणि चंद्रकलाही परमेश्वरी कार्यात खासगी नात्यांचा कधीहि वरचष्मा होऊ देत नाही. तेव्हा लोकांशी झुंजण्याची जर आपणाला एवढी उकळीच फुटली असेल तर लोकांच्या वतीने मी आपणांस आतांच सांगते की लोकांनीही आपल्या या जुलमाच्या आव्हानाचा स्वीकार केला आहे; आणि तेही आपल्या मनगटाशी मनगट घासून पहाण्यास तयार आहेत.

उद्दाम०:तर मग यापुढचे सवाल जबाब सम्राटाच्या जिद्धेने न होता त्याच्या तलवारीच्याच जिद्धेने होतील.

चंद्र०:महाराज, लोकमताला पायाखालीं तुडवून आपण आज राजधर्माचा भंग करीत आहांत हें ठीक नाही.
ही लोकांची वंचना आहे—हा लोकांचा विश्वासघात आहे. तो आपल्याला भोंवल्यावांचून रहाणार नाही. महाराज—

पद—धिःकार मन साहिना—
सत्तांध जन—वंचका । नृपति नच गणिति बुध, तस्करचि तो निका ॥ स्वजन धिःकारिती करिति
दुलौकिका ॥ धृ० ॥ नुरतेचि सुरता । नृपधर्मविमुखा ॥ विनिपात शतधा । त्या हतविवेका ॥ १ ॥

उद्दाम० : बस्—आपली मुलाखत आतां खलास. चला—चालते व्हा.

(सर्व जातात).

प्रवेश तिसरा

(रणमैदानाचा मार्ग. धर्मानंदांची यतिसेना रणांगणाकडे जात असतां ज्ञानानंद, विद्यानंद व योगानंद यांनीं आपल्या अनुयायांसह त्यांचा मार्ग अडवून सत्याग्रह केला आहे).

सदानंद:आचार्य, नका-नका आमचा रणभूमीचा मार्ग रोंखून धरून आमच्या कर्तव्यांत आम्हांला असा निष्कारण अडथळा करूं नका.

ज्ञानानंद:कर्तव्यांत अडथळा करूं नका? कोणत्या कर्तव्यांत अडथळा करूं नका? हिंसात्मक युद्धकर्मात सामील होऊन खाटकाप्रमाणें तलवारीनें माणसें कापीत सुटणें, हें तुम्हां यतींचें कर्तव्य आहे काय?

सदा०:पण आम्ही कापीत आहोंत तीं माणसें नसून माणसांच्या रूपानें वावरणारे ते राक्षस आहेत, हें आचार्यांनीं लक्षांत घेतलें पाहिजे.

विद्या०:पण राक्षसांना कापून काढण्याचा धंदासुद्धां यतींनीं केला पाहिजे, असें कोणत्या शास्त्रांत सांगितलें आहे?

योगा०:यतींचा धर्म अहिंसा आहे—हिंसा नाही; आणि माणूस असो वा राक्षस असो, यतीला कोणाचीही हत्या करितां येत नाही!

सदा०:हिंसाहिंसेचा हा वाद आपण खुद्द आचार्यांशीं करा. आम्ही आचार्यांचे आज्ञांकित सेवक आहोंत व त्यांच्या आज्ञेचें बिनचूक पालन करणें एवढेंच आमचें कर्तव्य आहे. या पलीकडे आम्ही कांहीं जाणत नाही. तेव्हां आमच्याशी निष्कारण हुजत घालीत न बसतां कृपा करून आमचा मार्ग मोकळा करून द्या व आम्हाला रणक्षेत्राकडे बिनहरकत जाऊं द्या.

योगा०:ते नांव घेऊं नका. शहाणपणानें शस्त्र खालीं ठेवून एक तर तुम्ही आपल्या मठांचा मार्ग धरा—नाहीं तर आपल्या शस्त्रांनीं आमचीं मस्तकें कापून काढून रणक्षेत्राचा मार्ग आपल्या हातांनीं खुला करून घ्या.

आम्ही आपण होऊन आपल्या मार्गातून दूर होणार नाही व प्राण गेला तरी आपणांस रणक्षेत्राकडे जाऊ देणार नाही.

विद्या०:अलबत् जाऊ देणार नाही. आम्ही सत्याग्रह आरंभिला आहे. आणि सत्याग्रहांत पलायन अगर शरणागति बिलकुल मान्य नाही. एक तर विजय तरी प्राप्त झाला पाहिजे, नाही तर मरण तरी आले पाहिजे.

ज्ञाना०:तेव्हां तुमचा शस्त्रसंन्यास अगर आमचा शिरसंन्यास या दोहोंपैकी कांहीं तरी एक घडून आल्यावांचून हा झगडा मिटणें शक्य नाही.(सत्याग्रहींचा जयजयकार).

सदा०:असाच आपला हट्ट असेल तर शस्त्रसंन्यासाऐवजी शस्त्रप्रयोगालाच आम्हांला प्रारंभ करावा लागेल.

ज्ञाना०:खुशाल करा. सत्य हें सत्य आहे—

योगा०:आणि आग्रह हा आग्रह आहे!

विद्या०:तेव्हां शस्त्रांपुढें सत्याग्रह विरघळून जाईल, असें समजूं नका.

ज्ञाना०:एक तर सत्यापुढें गळून पडलें पाहिजे—

योगा०:नाहीं तर शस्त्रानें सत्याचा खून पडला पाहिजे—

विद्या०:त्यावांचून सत्याग्रह व हत्याग्रह यांमधील या वादाचा निकाल लागावयाचा नाही.

सदा०:तर मग होऊंच द्या आतां सत्य आणि शस्त्र यांच्या बलाची परीक्षा. तुमचें सत्य हें खरें सत्य असेल तर त्याच्यापुढें आमचीं शस्त्रें आपोआपच गळून पडतील. नाहीतर आमची शस्त्रें तुमचा कांटा वाटेंतून दूर करून आमचा मार्ग मोकळा करून घेतील. सैनिकहो, काढा तलवारी आणि सरा पुढें. (सैनिक तलवारी उपसतात व पुढें सरतात. सत्याग्रही त्यांस अडविण्यासाठी त्यांच्या मार्गात आडवे होतात. झुंज सुरू होणार तोंच कल्पलता प्र० क०)

शल्प०:थांबा—हात आवरा—हत्यार चालवूं नका.

चिदा० सदा०:हात आवरा? हत्यार चालवूं नका? कां हात आवरा? कां हत्यार चालवूं नका?

कल्प०:सदानंद—चिदानंद, निःशस्त्रावर शस्त्रप्रहार करणें हा अधर्म आहे.

विद्या०:आणि त्यांतही सत्याग्रही निःशस्त्र संन्याशावर प्रहार करणें आणि तोही संन्याशांनीच करणें म्हणजे तर त्या अघोर पातकाला जगांत सीमाच नाही!

कल्प०:पण संन्याशांना संन्याशांवर शस्त्रप्रहार करण्याचा प्रसंग आपण कां येऊं देतां?

ज्ञाना०:सत्यासाठी—केवळ सत्यासाठी आम्हांला तसें करणें भाग आहे!

कल्प०:आचार्य, सत्याच्या नांवाची अशी बदनामी करण्यांत अर्थ काय? सत्य खरोखरच आपणांला इतकें प्रिय असतें व त्यासाठी आत्मयज्ञ करण्याचें सामर्थ्य आपल्या ठिकाणीं नांदत असतें तर उद्दामकेतूच्या बडग्याला भिऊन आपण आमच्या मार्गांत विघ्न उपस्थित करण्याच्या पातकाला प्रवृत्त झालाच नसतां. इतकेंच नव्हे तर उद्दामकेतूविरुद्ध सत्याग्रह करून तुम्ही त्याला व हें युद्ध बंद करण्यास भाग पाडलें असतें. परंतु तुमचें सत्याचें हें निव्वळ ढोंग आहे; व आपला नामदर्पणा छपविण्यासाठी तुम्ही तें उभें केलें आहे. तेव्हां कृपा करून सत्याच्या नांवाखालीं असत्याचा फैलाव करून या पवित्र संन्यासवेष्टाला निष्कारण बट्टा लावूं नका.

सदा०:नाहीं तर सत्याच्याच काय, पण महासत्याच्या नांवानें आक्रोश करीत जरी तुम्हीं आमच्या शस्त्रांना अडथळा करूं लागलांत, तरी तुमच्या या असत्य सत्याची व ढोंगी सत्याभिमानाची तीव्रता आपल्या शस्त्रावर कसाला लावून पाहिल्याशिवाय आम्ही राहणार नाहीं, हें पक्कें लक्षांत ठेवा.

कल्प०:तेव्हां कृपा करा व मुकाट्यानें आमचा मार्ग मोकळा करा आणि आम्हाला रणक्षेत्राकडे जाऊं द्या.

ज्ञाना०:नाहीं. आमचीं प्रेतें पायांखालीं तुडविल्यावांचून तुमच्या पायांचा रणभूमीला कालत्रयीं स्पर्श होणार नाहीं.

कल्प०:तर मग सदानंद—चिदानंद, यांना बाजूस सारून रणक्षेत्राचा मार्ग आक्रमण करण्याची सैनिकांना आज्ञा करा. (सत्याग्रही संन्यासी “धिःकार—धिःकार” म्हणून मोठ्यानें ओरडूं लागतात. इतक्यांत सेनापतीचा वेष धारण केलेला धर्मानंद संन्यासी सैनिकांसह प्र० क०)

धर्मा०:धिःकार? धिःकार कोणाचा?

ज्ञाना०:सत्याच्या शत्रूंचा!

योगा० }
विद्या० } : अत्याचारी दुरात्म्यांचा!

सत्या० सं०:धिःकार! धिःकार!! सत्याच्या शत्रूंचा व अत्याचारी दुरात्म्यांचा धिःकार!

धर्मा०:ज्ञानानंद—विद्यानंद—योगानंद, सत्याचे शत्रु व अत्याचारी दुरात्मे कोण?

ज्ञाना०:आपण आणि आपले हे सारे अनुयायी.

धर्मा०:काय? आम्ही आणि आमचे अनुयायी सत्याचे शत्रु व अत्याचारी दुरात्मे?

विद्या०:होय—आपण व आपले अनुयायी सत्याचे शत्रु व अत्याचारी दुरात्मे!

धर्मा०:आश्चर्य आहे! सत्यासाठी या धर्मरणयज्ञांत आपल्या पंचप्राणांचें बलिदान करण्यास सिद्ध झालेल्या सत्यनिष्ठांना सत्याचे शत्रु व अत्याचारी दुरात्मे म्हणणें आणि तेंही ज्ञानानंद—विद्यानंद—योगानंद, आपणांसारख्या त्रिखंडपंडितांनीं म्हणणें म्हणजे खरोखरच मोठें आश्चर्य आहे!

ज्ञाना०:आचार्य, संन्यासदीक्षा घेऊन सर्वसंगपरित्याग केलेल्या संन्याशानें हातांत तलवार धारण करून रणभूमीवर मनुष्यजीवांचा संहार करणें, हा धर्म आहे काय?

धर्मा०:अलबत्—हा धर्मच आहे. उन्मत्त प्रबलांच्या हल्ल्यापासून अनाथ दुर्बलांचें रक्षण करण्यासाठीं आरंभिण्यांत येणारा संग्राम हा एक परमपवित्र यज्ञ आहे व त्यांत अपरिहार्य किंबहुना अवश्य म्हणून घडणारी हत्या हें त्या यज्ञोनारायणाप्रीत्यर्थ होणारें बलिदान आहे. तेव्हां त्याची अधर्मात गणना कशी करितां येणार?

विद्या०:पण युद्ध हा धर्म आहे का अधर्म आहे, हा आमचा सवाल नसून तो अहिसाप्रधान यतिधर्माच्या अनुयायांचा धर्म आहे कीं काय, हा आमचा सवाल आहे.

धर्मा०:पण या आपल्या सवालालाही आमचें तेंच उत्तर आहे. यज्ञस्वरूप युद्ध हा धर्म आहे. एवढेंच नव्हे तर तो संन्याशांचाही धर्म आहे. मानवसमाजरूपी विराटपुरुषाच्या शरीरांत धुडगूस घालून त्याचा नाश करूं पहाणाऱ्या दुष्ट दुर्जनरूप रोगजंतूंचा परिहार, मनुष्यहत्त्येस मर्यादेंत ठेवून—त्यांतील जीवनकलेस धक्का लागूं न देतां, शस्त्रप्रयोगानें करण्याचें कौशल्य फक्त निर्मम, निरपेक्ष व निरहंकार अशा संन्यास वृत्तीच्या पुरुषाच्याच ठिकाणीं आढळून येत असल्यामुळें हा संन्याशांचा—एवढेंच नव्हे तर संन्याशांचाच धर्म आहे, असा आमचा स्पष्ट अभिप्राय आहे; आणि म्हणूनच आम्ही आज या पवित्र युद्धधर्माचा स्वीकार केला आहे.

ज्ञाना०:पण आपला हा अभिप्राय आम्हांला बिलकुल मान्य नाही. आपण हा भयंकर अत्याचार मांडला आहे, असें आमचें ठाम मत आहे आणि म्हणून शस्त्रत्याग करून आपण त्यापासून परावृत्त व्हावें असें आमचें आपणाला बजावून सांगणें आहे.

धर्मा०:या बजावून सांगण्याचा आतां कांहींच उपयोग नाही. आम्ही पूर्ण विचार करूनच या मार्गावर पाऊल टाकलें आहे आणि या देहांत प्राण आहे तोंवर तें मार्गें घेतलें जाणें शक्य नाही.

विद्या०:आपल्याला तें मार्गें घ्यावेंच लागेल. आम्ही व हे सारे संन्यासी आपल्याला शस्त्रत्याग करून रणक्षेत्रावरून परत फिरविण्यासाठींच येथें उपस्थित झालों आहोंत व हा सत्याग्रह मांडिला आहे.

धर्मा०:पण तो फुकट आहे. धर्मानंदाच्या शस्त्राखालीं उद्दामकेतु तरीं गतप्राण होऊन पडला पाहिजे; नाहीतर उद्दामकेतूच्या शस्त्रानें धर्मानंदाच्या देहाचे तरी तुकडे तुकडे उडाले पाहिजेत. त्यावांचून धर्मानंदाच्या हातांत खेळणारी तलवार फिरून म्यानांत जाणार नाही व धर्मानंदाचें पाऊल रणांगणावरून परत फिरणार नाही. आपल्याप्रमाणें माझाही हा सत्याग्रहच आहे!

विद्या०:पण आम्ही आपणांस रणांगणाचें दर्शनच घेऊं देणार नाहीं. सत्याग्रह करून आपला मार्ग अडवून धरूं आणि आमच्या सत्याग्रहास मान देऊन आपणास शस्त्रसंन्यास करण्यास भाग पाडूं.

धर्मा०:तुमचा सत्याग्रह असता तर त्याला आम्ही अवश्य मान दिला असता व आमच्या हातांतील शस्त्र आपल्या पायांवर वाहून पुनः यतिदंडाचा स्वीकार केला असता. कारण आपल्याप्रमाणें आम्हालाहि सत्य प्रियच आहे. परंतु आपला हा सत्याग्रह नसून असत्याग्रह आहे. उद्दामकेतूच्या सोट्याला भिऊन त्याच्या चिथावणीनें तुम्ही आमच्या मार्गांत हें विघ्न उपस्थित करीत आहांत. तेव्हां तुमच्या या सत्याग्रहाच्या थोतांडाला भिऊन आम्ही आपल्या अंगिकारिलेल्या सत्यपालनव्रताचा केव्हांही त्याग करणार नाहीं.

योगा०:पहा—पहा—चांगला विचार करा. आपल्या या दुराग्रहाच्या पायीं यतिहत्येचें अघोर पातक आपल्या मार्शीं बसेल, याकडे नीट लक्ष असूं द्या.

धर्मा०:यतिहत्येचें काय, पण साक्षात् देवहत्येचें पातक जरी आमच्या शिरावर या वेळीं बसलें तरी त्याचीसुद्धां आम्हांला बिलकुल पर्वा वाटत नाहीं.

विद्या०:काय? देवहत्येचीसुद्धां आपल्याला पर्वा वाटत नाहीं?

धर्मा०:नाहीं. देवहत्येचीसुद्धां आम्हांला पर्वा वाटत नाहीं. दुष्ट दुरात्म्यांना पाठीशीं घालून असत्याचें रक्षण करणारा तो देव कसला? पापी चांडाल तो! तेव्हां तो जरी या वेळीं आमचा मार्ग अडवून धरण्यासाठीं आमच्यापुढें उभा राहिला तरी या तलवारीनें त्याचें मस्तक छेदून पाडण्यास देखील आम्ही क्षणमात्रही मार्गेपुढें पहाणार नाहीं.

योगा०:तर मग सैतानांत आणि आपल्यांत कांहींच अंतर नाहीं!

धर्मा०:खरोखरच नाहीं. तुम्ही सारे सैतान आमच्या अंगांशीं इतके येऊन भिडलां आहांत कीं सैतानापासून दूर होण्यासाठीं आम्हांला आपल्या तलवारीचाच उपयोग करावा लागेल, असें चिन्ह दिसूं लागलें आहे.

विद्या०:आम्ही निःशस्त्र आहोंत व आपण सशस्त्र आहांत, ही गोष्ट आपण लक्षांत घेतली पाहिजे.

धर्मा०:कशासाठीं? आपल्या निःशस्त्रपणाचा विचार न करितां तुम्ही जर आमची खोडी करीत आहांत तर तुमची खोड मोडण्यासाठीं आम्हालाही आमच्या सशस्त्रपणाचा विचार करण्याचें कारण काय? शत्रु सशस्त्र असो वा निःशस्त्र असो! तो जर आपल्या कार्यसिद्धीच्या मार्गांत अडथळा करूं लागला तर त्याची कींव न करतां त्याला आपल्या मार्गातून दूर केलाच पाहिजे.

ज्ञाना०:तर मग आपल्या मार्गावर आडवे पडून आम्ही तो आतां अडवून धरावा काय?

धर्मा०:तो प्रश्न तुमचा आहे—आमचा नाही. तुम्ही आमच्या मार्गात आडवे आलांत की आमच्या पायाखाली तुडविले जाल एवढे मात्र आम्ही आपल्याला स्पष्ट बजावून ठेवतो.

विद्या०:असेंच असेल तर आपल्या विरुद्ध सत्याग्रह करण्यांत तरी अर्थ काय? आपल्याला धर्माची चाड नाही—सत्याची चाड नाही—पुण्याची चाड नाही! आणि देवालासुद्धां धाब्यावर बसविण्यास आपण बेधडक तयार आहांत!

योगा०:मग सत्याग्रहाने तुमच्या फत्तरासारख्या अंतःकरणाला द्रव कसा येणार व आमचा सत्याग्रह यशस्वी तरी कसला होणार?

धर्मा०:नाहीं—नाहींच होणार! सत्याग्रहाचे उसनें अवसान अंगीं आणून आमच्या मार्गावर आडवे पडण्याची तुमची छाती नाही. नुसता शब्दांचा संग्राम सुरू आहे तोंवरच तुमचा हा ढोंगी दमदारपणा टिकून आहे. परंतु शब्दयुद्धाची मर्यादा संपून शस्त्रयुद्धास प्रारंभ होतांच तुमचे हातपाय भयाने लटपटू लागतील! बडग्याची ज्यांना भीति वाटते, ते कोणाच्याही बडग्यापुढे आपली मान लवविणारच! तेव्हां आपल्या नादानपणाचा जगांत तमाशा दाखविण्यापेक्षां मुकाट्यानें आमच्या मार्गातून दूर व्हां आणि आपले प्राण व आपली इज्जत शहाणपणाने सांभाळा. धर्मानंदाचा बडगा उद्दामकेतूच्या बडग्यापेक्षां कमजोर अगर बेहिमती आहे असें समजूं नका.

ज्ञाना०:आपल्या अनुयायांप्रमाणेच आपणही रणोन्मादाने इतके बेफाम बनलां असाल, अशी आम्हांला कल्पना नव्हती! आणि म्हणून आतांपर्यंत आम्ही नेटाने झगडत होतो

धर्मा०:नामर्दाना ती कल्पना येणे शक्यच नाही. ज्ञानानंद, संन्यासवेष धारण करून तुम्ही आज संन्यासधर्माला लांछन लावले आहे. सत्य हा संन्याशांचा धर्म असतां, त्याला झिडकारून पीठाच्या व वैभवाच्या लालचीनें तुम्ही आज असत्याची कांस धरलेली आहे. तुम्हाला धर्म कळत नाही—अधर्म कळत नाही. दुःखाला तुम्ही घाबरतां—मृत्यूला भितां. खरे पाहिले तर या धर्मयुद्धात तुम्ही आमच्या पक्षास येऊन मिळावयास पाहिजे होते. परंतु तुम्ही मुर्दाडपणाने उद्दामकेतूच्याच पक्षास घट्ट धरून बसलांत व त्याच्या धाकदपटशाला भिऊन आमच्या मार्गात विघ्ने उपस्थित करण्यासाठीं येथे आलांत. कालसत्तेपुढेही मस्तक नम्र न करणाऱ्या बहादुर संन्याशाने यःकश्चित् उद्दामकेतूच्या सत्तेपुढे साष्टांग लोटांगण घालावे याहून शरमेची गोष्ट ती कोणती? पण जाऊं द्या. तुमच्यासारखे भेकड आमच्या पक्षांत आले नाहीत, हे आम्ही आपले महाद्वाग्य समजतो. नाही तर ऐन आणीबाणीच्या वेळीं आमचा विश्वासघात करून तुम्ही आम्हाला खात्रीनें तोंडघशीं पाडिले असतें. तेव्हां झाले तें ठीकच झाले. पण आतां तरी सावध व्हा. आम्हाला सहाय्य करण्याची तुम्हाला हिंमत नसेल तर तें करूं नका—आम्हाला त्याची जरूरी नाही. पण आमच्या मार्गात विघ्न उपस्थित करण्याचे तरी पाप माथीं घेऊं नका. तुमचा हा अडथळा दूर करण्यास आम्ही असमर्थ आहोंत, असें समजूं नका. परंतु आमच्या सामर्थ्याची परीक्षा पहाण्यापेक्षां तुम्ही आपले शहाणपण या प्रसंगी दाखवाल तर तें उभयपक्षीं हितावह आहे. तुमच्या रक्ताने आपले हात माखून काढण्यांत कांहीं पाप आहे, अशी भीति आम्हाला मुळीच वाटत नाही. परंतु आमच्या हाताने तुमचे रक्त सांडण्याचा प्रसंग तुम्ही येऊं न दिला तर आमच्या मनाला विशेष आनंद होईल. तेव्हां सत्वर विचार करून आपला अखेरचा काय तो निश्चय ठरवा. आम्हाला आतां तुमच्याशीं वाद घालीत बसण्यास फुरसत नाही.

आम्हाला ताबडतोब रणांगणाकडे जाणे आहे व तुम्ही आमच्या मार्गात आडवे पडलांतर तर तुम्हाला पायाखालीं तुडवून आम्ही रणांगणाकडे चालते होऊं—सोडणार नाहीं. (सदानंद) सदानंद, आमचा इशारा मिळतांच रणांगणाकडे कूच करण्यास सैनिकांना हुकूम द्या. (ज्ञानानंद) ज्ञानानंद ठरला तुमचा निश्चय?

विद्या०: प्रश्न मोठा बिकट आहे. तेव्हां त्याचा निर्णय करण्यास आम्हाला भरपूर अवकाश मिळाला पाहिजे.

धर्मा०: ठीक आहे. आम्ही आजच्या युद्धाचा निकाल लावून शिबिराकडे परत येईपर्यंत खुशाल विचार करीत बसा. कल्पलतें, सदानंद—चिदानंद आणि सैनिकहो, रणमैदानाकडे कूच करण्यास सुरुवात करा. (सर्व जातात.) ज्ञानानंद, येतो. आम्ही परतून येण्यापूर्वी तुमचा विचार संपवून निश्चय झाल्यास आम्हास तुम्ही रणांगणावर संदेश कळविलात तरी चालेल.

(जातो).

विद्या०: अरे वादविवादाच्या गडबडीत हे सारे निघून गेलें!

योगा०: निघून गेले! आमचा विचार नक्की होण्यापूर्वीच निघून गेले!

विद्या०: पर्वा नाही. ते गेले असले तरी आपण आपला विचार चालू ठेवलाच पाहिजे.

योगा०: आणि सत्याग्रहास अनुसरून आपलें ठिकाण मजबूत धरून बसलेंच पाहिजे.

ज्ञाना०: बरोबर आहे. त्यांनीं सत्याग्रहाला पायाखालीं तुडविलें असलें तरी सत्याग्रहावर आपला विश्वास किती अढळ आहे, हें आपणास जगाच्या प्रत्ययास आणून दिलेंच पाहिजे. सत्य हे सत्य आहे व आग्रह हा आग्रह आहे!

योगा०: होय. आपण येथें त्यांच्या मार्गात आडवे पडण्यासाठीं आलों होतो. तेव्हां ते निघून गेले असले तरी आडवे पडून आपण आपला सत्याग्रह तडीस नेलाच पाहिजे. (सत्याग्रहींस) यतिवीरहो, आपल्या कर्तव्यपालनास तयार व्हा. पडा—आडवे पडा—आणि आपली सत्याग्रहावर किती निस्सीम श्रद्धा आहे, हें सर्व जगाला निर्विवाद सिद्ध करून दाखवा.

विद्या०: नाही, आपला विचार अद्यापि नक्की झाला नसल्यामुळे आपणाला आडवे पडतां येत नाही. आपणांस तूर्त ही सत्याग्रहाची मोहीम अनिश्चित कालपर्यंत तहकूब ठेविली पाहिजे.

ज्ञाना०: तर मग सध्यां सत्याग्रह बंद करण्यांत आला आहे असें आम्ही जाहीर करतो व उद्दामकेतूच्या राज्यांत परत न जातां सर्व सत्याग्रही संन्यासी वीरांनीं वाट फुटेल तिकडे निघून जाऊन आपले जीव वाचवावे अशी आम्ही त्यास धर्मपीठाधिपति या नात्यानें धर्माज्ञा करतो.—

(पडदा पडतो).

अंक चवथा समाप्त

अनुक्रमणिका

अंक पाचवा

प्रवेश पहिला

(कामलतेला कैदेंत ठेवलेला तंबू. कामलता विचार करीत प्र. क.).

काम०:(स्वगत) छे! नाही—नाही—नाहीच हा सरळ मार्ग आता कामाचा! उद्दामकेतूचा वध करून चाललेंला हा मनुष्यसंहार बंद पाडावयाचा असेल, तर मला या वेळीं थोडें वांकडे पाऊल टाकलेंच पाहिजे— त्याशिवाय गत्यंतर नाही. धर्मानंद उद्दामकेतूला रणांगणावर शेवटीं ठेंचून टाकतील अथवा चंद्रकला त्याचें सारें बल आकर्षण करून त्यापूर्वीच त्याला निर्विष करून टाकील; या गोष्टी खऱ्या असल्या तरी त्या घडून येईपर्यंत आणखी किती काळ लोटेल, आणि तेवढ्या काळांत आणखी किती रक्त सांडलें जाईल, याचा नियम नाही. तेव्हां थोड्याशा पापाला भिऊन हा अनर्थ डोळ्यांनीं निमूटपणें पहात बसणें म्हणजे शुद्ध नादानपणा आहे. पापाचीच भीति धरावयाची तर आतांपर्यंत मीं कोणतें पाप करण्यास कचरलें? स्वजनांचा द्रोह हें लहान कां पाप आहे? पण तेंही मी केलेंच ना? आणि शिवाय ज्याच्या प्रेमाच्या पावित्र्यासाठी मी आज हा हट्ट धरून बसलें आहे, त्याचा प्रत्यक्ष प्राण शत्रूच्या हातांत देऊन मी कांहीं खात्रीनें पुण्य संपादन केलेलें नाही—पापच पदरांत बांधून घेतलें आहे. मग स्वार्थासाठीं एवढालीं अघोर पातके करतांना ज्या मनानें तिळमात्रही कच खाल्ली नाही, त्यानें आतांच लोकहिताच्या वेळीं असें मार्गेपुढें कां पहावें? तें कांहीं नाही—आतां मनाचा हिऱ्या केलाच पाहिजे. —

—पद—जिव—बावरा०—

जनताहिता । खल शासिता ॥ अघलांछना । स्वीकारितां ॥ नच लेश बाधे । कृति—बंध—बाधा, ॥
स्वार्थ जीवा रिपु मारिता ॥ १ ॥

(भुजंग येतो).

भुजंग:काय? ताईसाहेबांनीं माझ्या म्हणण्याचा काय विचार केला? आजचा मुदतीचा हा अखेरचा दिवस आहे. हा गेला कीं साराच प्रपंच आटोपला आपल्यासारख्या राजकुलोत्पन्नाची राज्याधिकारिणी भाग्यवती नवयौवनेचा शेवट अशा अल्पवयांत व्हावा, हें कांहीं मनाला बरें वाटत नाही.

काम०:भुजंग. मी पुष्कळ विचार केला. विचाराची अगदीं शिकस्त केली. बुद्धीला तुमचा युक्तिवाद पटल्यासारखा वाटतो. पण अंतःकरण कांहीं बुद्धीच्या मागून जाण्यास अजून तयार होत नाही. आपलें ठिकाण मजबूत धरून बसलें आहे. त्याला काय करूं?

भु०:काय करूं म्हणजे? अहो, मन आंधळें असून बुद्धि डोळस असल्यामुळें मनानें आपलें ठिकाण सोडून बुद्धीच्या मागून पाऊल टाकलेंच पाहिजे ताईसाहेब, हा शेवटचा क्षण आहे. या वेळीं गफलत झाली, तर गेलेंच सारें मुसळ केरांत!

काम०:सुरेंद्रांचें काय चाललें आहे?

भु०:हें आपल्यासारखें चाललें आहे. बुद्धि सतेज व बलवान; पण मन पिळपिळीत! बुद्धीचा प्रकाश त्याला सहन होत नाही! खरोखर आपल्यासारखी व्यवहारशून्य एककल्ली माणसें मनुष्याच्या वस्तीत रहाण्यास बिलकूल लायक नाहीत. त्यांनीं जंगलांत अगर पर्वताच्या गुहेतच जाऊन राहिलें पाहिजे,

काम०:पण आतां जंगलपर्वतांच्या गोष्टींचा उपयोग काय? आतां मृत्यूच्या गुहेत शिरण्याचीच तयारी केली पाहिजे.

भु०:नाहीं, मृत्यूच्या गुहेतून बाहेर पडण्याची तयारी केली पाहिजे. तारुण्याला मृत्यु अगदीं वावडा आहे; आणि त्यांतही आपल्यासारख्या सौंदर्यसंपन्न अप्सरेच्या तारुण्याला तर मृत्यूचा वारादेखील लागूं देतां उपयोगी नाही. सरकार, आधींच नरजन्म दुर्लभ! त्यांत नारीजन्म तर त्याहून दुर्लभ? आणि त्यांतही राजकुलोत्पन्न सुंदर नारीजन्म तर सर्वांत दुर्लभ! तेव्हां सुदैवानें हा अलभ्य लाभ आपणाला अनायासें प्राप्त झाला असतांना तारुण्याच्या ऐन उमेदीत त्याचा असा नाश करून घेणें, यासारखें भयंकर पातक नाही. हं! बालपणांत—अगर त्याहीपेक्षां म्हातारपणांत असा भ्रष्ट होण्याचा प्रसंग आपल्यावर आला असता, तर मी मुळींच हळहळलों नसतो, एकदां सोडून दहादां—खुशाल आपल्याला मरूं दिलें असतें. परंतु तरुणपणांत हा प्रसंग आपल्यावर येत आहे.—नव्हे, नव्हे—आपण आणीत आहांत, हें पाहून जिवाचें कसें पाणी होतें!

काम०:(विचार केल्यासारखें) भुजंग, ओढलें—ओढलें—ओढलेंच आतां मी माझे मन त्याच्या जागेवरून खाली. चला; काय व्हावयाचें असले तें होवो! माझे हें बहरास आलेलें नवयौवन मी आतां मातीला मिळवून टाकीत नाही. मी त्याचा उपभोग घेणार—अगदीं मनमुराद उपभोग घेणार आणि सुखासाठीं भुकेलेल्या माझ्या मनाची यथेच्छ तृप्ति करून घेणार!

भुजंग:वाहवा—वाहवा! युद्धविन्मुख अर्जुनाला युद्धसन्मुख करून साक्षात् श्रीकृष्णानेही कुरुक्षेत्रावर जें महायश संपादन केलें नाही, तें आज या भुजंगानें केलें आहे. खरोखर या वेळीं जर एखादा व्यास हयात असता, तर माझ्या मुखांतून निघालेली स्त्रीवशीकरणाची ही श्रीमद्भुजंगगीता जगांत प्रगट करण्याचें अलभ्य भाग्य त्याला लाभलें असतें! हो—पण ताईसाहेब, आपला हा निश्चय कायम आहे ना! नाही तर क्षणभरानें पुनःपुण्य, पावित्र्य, शील यांचें पोवाडे गाण्यास सुरुवात कराल!

काम०:छे—आतां पुण्य, पावित्र्य, शील यांच्या स्तुतिस्त्रोत्रांना मी कायमचा फांटा देऊन टाकला आहे. जीवरक्षण हेंच सर्वांत उत्तम पावित्र्य, उत्कृष्ट पुण्य आणि उदात्त शील, असा माझ्या मनाचा ठाम निश्चय झाला आहे. तो यापुढें कधीं ढळावयाचा नाही. भुजंग, जा. आतां या पावलीं कांतारसम्राटाकडे जा आणि त्याला सांगा कीं कामलता आजपासून तुमची आहे आणि तुमचा हात धरून कांतारसाम्राज्यसिंहासनावर सम्राज्ञी या नात्यानें आरूढ होण्याला अत्यंत आनंदानें तयार आहे. जा—सैतानानें माझ्या अंगांत संचार केला आहे तोंवर जा आणि त्यानें उच्चारविलेल्या शब्दांत मला पकडून कायमची जखडून टाका. जा—आतांच्या आतां कांतारसम्राटाकडे जा व हे शुभ वर्तमान त्याच्या कानावर घालून त्याचें मानी अंतःकरण विजयाच्या आनंदानें प्रफुल्लित होऊं द्या. जा—कामलता त्याला आतां अनन्यशरण आहे.

भुजंगःजातो—जातो—हे व्यवहारचतुर मुत्सुद्धी सुंदरी, हा तुझा दासानुदास आता—या क्षणीं कांतारसम्राटांकडे जातो व हें शुभवर्तमान त्यांच्या कानावर घालून त्यांच्याकडून धन्यवाद संपादन करून घेतो. (जाऊं लागतो. पुनः मागे परतून) पण हो! सम्राटांकडे मी जाऊन उभा राहीपर्यंत हा सैतानाचा संचार उतरणार तर नाही ना? नाही तर हा सैतान आपली मानगुटी सोडील आणि तो सैतान माझ्या छातीवर बसेल!

काम०:नाहीं. भुजंग, या कामलतेचा शब्द ब्रह्मलिखिताप्रमाणें अढळ आहे. तो यापुढें कधीही बदलणार नाही.

भुजंग०:हा! असा हालवून खुंटा बळकट झालेला बरा! नाही तर आपली मृत्यूच्या गुहेकडे रवानगी होण्यापूर्वी मृत्यूची स्वारी माझ्या गुहेंत येऊन थडकली असती! करतां काय? असंगाशीं संग आणि प्राणाशीं गांठ!

काम०:पुरे. आतां ही तुमची चर्पटपंजरी नको आहे! अगोदर सम्राटांकडे धांवत—पळत—उडत—कसे—वाटेल तसे चालते व्हा येथें उभे राहूं नका.

भु०:चाललों—चाललों—अगदीं धांवत—पळत—उडत—उड्या मारीत चाललों. जय भुजंगगीता! जय भुजंगगीता!! जय भुजंगगीता!!! (जातो).

काम०:(स्व०) ठरलें खरें. पण शस्त्र नाही, तें कसें मिळवावयाचें? पण कांहीं हरकत नाही. शस्त्रावांचूनच मी त्याचा प्राण घेईन—सोडणार नाही—

पद—मदांधा जना०

प्रमत्ता नराधमा ॥ तुडवीन शिरिं ताडुनी लत्ताप्रहारा ॥ धृ० ॥ दृढ आत्म—बल—भाव ज्या साचा ॥ कर हाचि करवाल जयशालि त्याचा ॥ तलवार वाही वृथा वीरता—गर्व—भारा ॥ १॥

(जाते).

प्रवेश दुसरा

(उद्दामकेतूचा तंबू. उद्दामकेतू व भुजंग प्र.क.).

उद्दाम०:भुजंग, तुमच्या मालकिणीला हें शृंगारसाहित्य पसंत पडेल ना?

भुजंग:हो—हो—पसंत पडलेंच पाहिजे. माझी स्वामिनी मोठी रसिक व रंगेल; आहे; आणि ती आज आपली तब्यत अगदीं गारीगार करून टाकील, याबद्दल मला बिलकुल शंका नाही.

उद्दाम०:खरें पहिले असतां, लढाईच्या धामधुर्मीत हे सारे रंगढंग वर्ज्य आहेत. परंतु स्वजनांच्या रक्ताकरितां चटावलेल्या या क्रूर, जंगली वाघिणीला आम्हाला पुनः आमच्या रथाला जुंपावयाचें आहे आणि म्हणून हें कुपथ्य आज आम्हाला करावें लागत आहे,

भुजंग०:परंतु हें कुपथ्य परिणामीं सम्राटांना आरोग्यबलदायक झाल्यावाचून खात्रीनें राहणार नाही. कारण माझी स्वामिनी म्हणजे त्रैलोक्य चिंतामणीची मात्रा आहे. हिच्यावर कोणतेही कुपथ्य बाधत नाही. सारीं कुपथ्ये पथ्येच!

उद्दाम०:तुमची भुजंगवाणी खरी ठरो! (तक्षक प्र. क.)

तक्षक:सरकार, सुरेंद्राला आणलें आहे.

उद्दाम०:आणां त्यांला आंत—(तक्षक जातो). भुजंग, कामलतेनें सांगितल्याप्रमाणें सुरेंद्राला आतां येथें आणलेलें आहे. तेव्हां आमच्या प्रतिस्पर्ध्याच्या डोळ्यांसमोर त्याच्या प्रेमलतिकेला आपल्या अंकावर बसवून आजवर त्याच्याविषयीं आमच्या मनात धुमसत असलेला सूड आज आम्ही त्याच्यावर उगवून घेणार आहोंततेव्हां जा—तिला लौकर इकडे घेऊन या—(भुजंग जातो. तक्षक सुरेंद्रासह प्र. क.).

उद्दाम०:सुरेंद्र, ही आठव्या दिवसाची रात्र असून हिचा मध्यकाल आतां अगदीं नजीक येऊन ठेपला आहे. तेव्हां आतां तुझा निश्चय काय आहे, बोल.

सुरेंद्र:मर्दाचा निश्चय सरख्याच्या रंगाप्रमाणें क्षणोक्षणीं बदलणारा नसतो.

उद्दाम०:तर मग कामलतेचा हात आमच्या हातांत देण्याला तूं तयार नाहीस?

सुरेंद्र : बिलकुल तयार नाही. उलट तिच्या हातांत हात घालून इहलोकच्या सीमेबाहेर पाऊल टाकण्यास माझें मन अधिक आतुर झालें आहे.

उद्दाम०:पण तिनें आपण होऊन आपला हात आमच्या हातांत दिला तर?

सुरेंद्र:परमेश्वर जगांतून ठार झाला, असेच मी समजेन.

उद्दाम०:तर मग सुरेंद्र, परमेश्वराचें प्राणोत्क्रण होण्याची घटका अगदीं नजीक येऊन ठेपली आहे, हें लौकरच तुझ्या प्रत्ययाला येईल. कामलतेनें आपला हट्ट सोडला असून आम्हाला बाहुपाशांनीं गाढ आलिंगन देण्याचें तिनें अभिवचन दिले आहे व ते पूर्ण करण्यासाठीं ती आतांच येथें येणार आहे.

सुरेंद्र:उच्छिष्ट भक्षण करण्याचा आनंद कावळ्याला! टाकणाराला त्याचें महत्त्व नाही—सुखदुःख नाही. (भुजंग व कामलता प्र. क.).

उद्दाम०:ये—कामलते, अशी इकडे ये; व या पर्यंकावर आमच्या शेजारीं बसून तुझ्याशीं दगलबाजी करणाऱ्या या पाजी हरामखोराचें नाक साफ कापून टाक.

काम०: राजाधिराजांनीं मला क्षमा करावी. या प्रसंगाच्या आकस्मिकपणामुळे माझे मन भांबावल्यासारखे झाले आहे. तेव्हा मला क्षणभर येथेच शांतपणे उभे राहू द्यावे. मी माझे मन स्थिर करतं व नंतर—

सुरेंद्र: त्या मंचकावर आपल्या शेजारी येऊन बसतं!

काम०: होय. सुरेंद्र, आपण माझे अपुरे वाक्य पुरे केलेत, याबद्दल मी आपली फार आभारी आहे. या पर्यंकावर यांच्या शेजारी बसण्यासाठीच मी येथे आले आहे.

सुरेंद्र: तर मग आता वाट कसली पहातेस? तुझा जार तुझ्या गाढालिंगनासाठी अगदीं आतुर झाला आहे! तेव्हा जा—त्याच्या अंकावर बैस. त्याच्या चुंबनाने आपले गाल रंगवून घे; आणि त्या उकिरड्यावर खातेऱ्यांतल्यां डुकरीप्रमाणे त्याच्या गळ्यांत गळा घालून मरेपर्यंत लोळत पड. म्हणजे आजवर आचरिलेलीं सर्व पुण्ये एकदम फळाला येऊन तुझ्या या अमोल स्त्रीजीविताचे तत्काल सार्थक होईल.

काम०: सुरेंद्र, मी दुबळी ठरले असल्यामुळे तुम्ही बोलाल तें या वेळीं मला ऐकून घेतलेंच पाहिजे!

सुरेंद्र: पण एवढी तसदी मी तुला आतां देऊं इच्छित नाहीं. उद्दामकेतूच्याच काय पण कोणत्याही डुकराच्या गळ्यांत जरी तूं जाऊन पडलीस तरी त्याचे सुखदुःख मला सारखेंच आहे.

काम०: (स्व०) येथे कोठे हत्यार दिसत नाहीं, काय करावे?

उद्दाम०: कामलते, सुरेंद्राशीं वादत बसण्यासाठी का तूं येथे आली आहेस?

काम०: नाही. मीं आपल्याशीं एकान्त करण्यासाठी येथे आले आहे. परंतु पूर्वीचे ऋणानुबंध या वेड्या मनाला एकदम तोडवत नाहीत, त्याला काय करावयाचें? पण आतां यापुढे यांच्याशीं अधिक कांहीं बोलावयाचें उरलें नसल्यामुळे या पुढचा सारा काळ मी आपल्याशीं प्रेमसंवाद करण्यांतच घालविणार आहे. (स्व०) सम्राटाची तलवार कोठे आहे?

उद्दाम०: तर मग ये. अशी या मंचकावर बैस. तुझ्या आलिंगनासाठीं आमचें मन अत्यंत अधीर झालें आहे.

काम०: पण महाराज, या सेवकांच्या समोर असे श्रृंगारविलास करण्याइतके माझे मन अद्यापीं निस्संग बनलेले नाहीं. या सर्वांना बाहेर जाण्याची आज्ञा करा. म्हणजे मग मी आपल्या सर्वस्वी आधिन होण्याला तयारच आहे. मलासुद्धा महाराजांच्या गळ्याला कडकडून मिठी केव्हां मारीन असें झालें आहे. (स्व०) हां. सम्राटाची तलवार तेथे दिसत आहे—पण ती माझ्या हातांत कशी येणार?

उद्दाम०: तक्षक, भुजंग, सुरेंद्राखेरीज तुम्ही सर्व आतां बाहेर चला.

सुरेंद्र: मला येथे कशासाठीं ठेवतां? त्यांच्याबरोबर मलाही बाहेर घेऊन चला.

उद्दाम०:नाहीं. तुला आजची सारी रात्र येथेंच घालविली पाहिजे; व आपला दुस्मान आपल्या प्रेमाची कशी विटंबना करतो हें प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें पाहिजे!

सुरेंद्र:उद्दामकेतु, तुझ्या नीचपणाची आतां मात्रा अगदीं कमाल झाली?

उद्दाम०:प्रेमांत आणि युद्धांत जसे सर्व प्रकार क्षम्य आहेत, तसेच ते सूडांतही पण क्षम्यच आहेत!

काम०:आणि क्षम्य नसले तरी सुरेंद्रांना त्यांत हर्षविषाद वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं. त्यांचा माझा प्रेमसंबंध तुटलेला आहे आणि आम्हां उभयतांनाही वाटेल तें करण्याची आतां पूर्ण मुभा आहे.

सुरेंद्र:वाटेल तें करण्याची मुभा असली, तरी परस्परांच्या पुढे आपल्या बेशरमपणाचें राजरोस प्रदर्शन मांडण्याची मुभा खास नाहीं.

काम०:कां? कां नाहीं? करणारांनीं लाज सोडली म्हणजे पहाणारांनींही ती सोडलीच पाहिजे असें कांहीं शास्त्र नाहीं! तुम्हाला हें प्रदर्शन आवडत नसेल, तर तुम्ही आपले डोळे खुशाल मिटून घ्या!

उद्दाम०:आणि ते कायमचे मिटून घेतले तरी त्याला आमची मुळीच हरकत नाहीं.

काम०:(स्व०) हं. आतां असेंच केलें पाहिजे. म्हणजे सम्राटाची तलवार आपल्याला सहज काढून घेतां येईल. (उघड) सुरेंद्र, कल्पलतेच्या प्रेमासाठीं आपण माझी मुंडी मुरगळली आहे. तेव्हां तुमची हरएक प्रकारें विटंबना करून मी आपला सूड आतां तुमच्यावर उगवल्यावांचून रहाणार नाहीं. ही पहा ही प्रेममाला मी आतां पहिल्यानें कांतारसम्राटांच्या गळ्यांत घालतें व या शृंगारसाहित्यानें त्यांचें प्रेमपूजन करतें. पहा—पहा—महाराज,—

पद—फुलबाग तमन्नाकी०—गझल.

शृंगार—सुर—लता ही ॥ शृंगार—भरा आली ॥

शृंगार—सुरा—प्याली ॥ शृंगारमया. झाली ॥ धृ० ॥

शृंगार—मंचकीं या ॥ शृंगार—सुख लुटाया ॥

शृंगार—सुमन—माला ॥ प्रियनाथ! गळां घाली ॥ १ ॥

सुरेंद्र:(संतापून) नादान अवदसा!

काम०:नादान अवदसा! कोण नादान अवदसा?

सु०:तूं—कामलता—नादान अवदसा!

काम०:मी! मी कामलता नादान अवदसा! सुरेंद्र, तोंड संभाळून बोल. नाहीं तर—

सु०:नाहीं तर काय?

काम०:नाहीं तर काय? पुनः तोंडांतून गैरजबान निघाली तर जिनें तुला पकडून येथें या खांबाशीं आवळून टाकलें आहे—ती—ती—ती ही कांतारसम्राटाची कालस्वरूपिणी तलवार उद्यांची सकाळ उजाडण्यापूर्वीच तुझें शिर धडापासून अलग करून कैरवांच्याप्रमाणें तुझ्याहीं रक्तानें या कामलतेचे हे हात माखून काढील—सोडणार नाही.

सुरेंद्र:कामलते, या तलवारीच्या भयानें सत्याचा उच्चार करणारी ही जिह्वा गळून पडेल, असें समजूं नकोस.—उद्दामकेतूचीच काय पण प्रत्यक्ष काळाची तलवार जरी तूं हातांत धारण केलीस तरी तुझ्यासारख्या नादान अवदसेनें मांडलेल्या या अघोर व्यभिचारकर्माचा माझी जिह्वा कठोर शब्दांनीं धिःकार करण्यास क्षणमात्रही कचरणार नाही.

काम०:तर मग महाराज, द्या ती तलवार इकडे—याच्या जिह्वेचा प्रभाव मला एकदां पारखून पाहूंच द्या. (त्याची तलवार घेऊन) हं—सुरेंद्र, काढ—काढ—आतां काय बेजबाब तुला तोंडांतून काढावयाचे असतील ते खुशाल काढ आणि ही कामलता तुझ्या जिह्वेच्या प्रत्येक सवालाला या तलवारीच्या जिह्वेनें खडखडीत जबाब देते कीं नाही, त्याचें प्रत्यंतर पहा, बोल—

उद्दाम०:कामलते, क्रोधानें असें मध्येच उसळल्यानें रतिसौख्याचा भंग होतो!

काम०:महाराज, रतिविलासाच्या ऐन रंगांत शत्रूनें अपमानास्पद अपशब्दांचा अकस्मात् प्रहार केल्यावर क्रोध उसळल्यावांचून कसा राहील? कट्ट्या दुस्मानाचे बेजबाब कानावर येऊनआदळत असतांही शृंगाराचा भंग होऊं न देण्याइतकें माझें मन निर्लज्ज किंवा निगरगट्ट नाही. (सुरेंद्रास) बोल—सुरेंद्र, बोल. ही पहा—ही कामलता तुझ्या डोळ्यादेखत तुझ्या कट्ट्या शत्रूला आपल्या बाहुपाशांत कवटाळून धरते—पहा—नीट डोळे उघडून—न्याहाळून पहा—

उद्दाम०:ये—कामलते, ये; आणि तुझ्या अलिंगनासाठीं आतुर झालेलें हें हृदय आपल्या आशामय स्पर्शानें शांत कर.—

काम०:सुरेंद्र, फिरव तोंड इकडे—पहा—पहा—

उद्दाम०:सुरेंद्र, पहा—पहा तुझ्या प्रेमाचे धिंडवडे हा तुझा कट्टा दुस्मान कसे उडवीत आहे तें चांगलें डोळें उघडून पहा—(कामलता आलिंगन देण्यासाठीं पुढें झाल्यासारखें करून उद्दामकेतूवर वार करते). चांडाळणी, काय केलेंस हें?

काम०:प्रेमाच्या पावित्र्याचें रक्षण केलें आणि आतां हें स्वदेशघाताच्या पातकाचे परिमार्जन करतें! (दुसरा घाव घालते).

उद्दाम०:खून! खून!! खून!!! (मरतो).

काम०:चुप, ओरडूं नकोस. (आणखी घाव घालते). चल जा. आतां दुनिया तुझ्या जुलुमांतून मुक्त झाली!

सुरेंद्र:कामलते—कामलते, काय—काय केलेंस हें?

काम०:आतांपर्यंतच्या कपटनाटकाचा शेंवट केला. सुरेंद्र, ज्या हातानें व ज्या तलवारीनें या कामलतेनें आपल्या बांधवांचें रक्त रणभूमीवर सांडलें, त्याच हातानें व त्याच तलवारीनें उद्दामकेतूच्या रक्तानें मी त्या आपल्या मृतबांधवांचें तर्पण करीन, अशी मी प्रतिज्ञा केली होती; व ती मी आज आपल्या व सर्व साक्षी परमेश्वराच्या साक्षीनें पूर्ण केली आहे. (त्याला सोडविते).

सुरेंद्र:कामलते, तुझा उद्देश न कळल्यामुळें माझ्या तोंडून तुझ्यासंबंधानें कठोर शब्द निघाले, त्याची क्षमा कर.

काम०:सुरेंद्र, आतां ही तलवार घ्या आणि आपल्या देशाचा विश्वासघात करून त्याच्या रक्तानें आपले हात माखणाऱ्या या अधमाधम राक्षसिणीला आपल्या हातानें देहान्त प्रायश्चित्त देऊन, तिची या जगांतून मुक्तता करा.

सुरेंद्र:कामलते, हा अधिकार माझा नाही. शिवाय उद्दामकेतूच्या रक्तानें आपले हे पापी हात तूं धुवून काढले असल्यामुळें देहान्त शासनाला तूं पात्र आहेस किंवा नाहीस, हाही आतां एक मोठा सवालच आहे. (दचकून) पावलें कोणाचीं ऐकूं येतात? (इतक्यांत चंद्रकला व कांहीं लष्करी अधिकारी गुप्त वेषानें प्र. क.).

काम० :कोण आहे?

चंद्र० :चुप. गडबड करूं नका—नाहींतर नाहक मारले जाल!

काम०:मारले जाल?

चंद्र०:होय, मारले जाल. कामलते, उद्दामकेतू महाराज कोठें आहेत?

काम०:कां? तूं कोण विचारणार?

चंद्र०:मी? मी चंद्रकला—

काम०:चंद्रकला! आणि चंद्रकलेला अशा अपरात्रीं उद्दामकेतू महाराजांच्या तंबूत चोरून शिरण्याचें कारण काय?

चंद्र०:कांतारप्रजाजनांच्या व कांतारसेनेच्या हुकमानें सम्राटाला कांतार साम्राज्यसिंहासनावरून खेचूच काढून त्याला कैद करण्यासाठीं आम्ही येथें आलों आहोंत.

काम०:तर मग कांतारसम्राट तुमच्या हातीं लागणें शक्य नाही.

चंद्र०:शक्य नाही? कां शक्य नाही?

काम०:तो फरारी झाला!

सर्व:काय? फरारी झाला!

काम०:होय, फरारी झाला.

सेना०:असा कसा फरारी झाला? तंबूला सर्व बाजूंनी गराडा दिला असतांना त्याला बाहेर पडण्याला वाट कशी आणि कोठून मिळाली?

काम०:तुम्ही तंबूबाहेर पडण्याच्या वाटा रोंखल्या होत्या. जगाच्या बाहेर पडण्याची वाट रोंखली नव्हती—ती खुलीच होती.

चंद्र०:म्हणजे?

काम०:म्हणजे काय हें या तलवारीवर चमकणारे रक्ताचे बिंदु तुम्हांला बरोबर सांगतील!

चंद्र०:रक्ताचे बिंदु बरोबर सांगतील! म्हणजे? कोणाचें रक्त हें?

काम०:तुझ्या पित्याचें.

चंद्र०:माझ्या पित्याचें!

काम०:होय. तुझ्या पित्याचें—कांतारसम्राटाचें—दुनियेच्या दुस्मानाचें!

चंद्र०:म्हणजे? माझ्या पित्याचा—

काम०:वध झाला—तुझा पिता मारला गेला—

चंद्र०:मारला गेला! कोणाकडून मारला गेला?

काम०:माझ्याकडून—या कामलतेकडून. चंद्रकले, या कामलतेनें या तलवारीनें त्या सैतानाला कंठस्नान घालून त्याची रौरव नरकांत रवानगी केली आहे. पहा.—तुला खोटे वाटत असेल तर हा पहा.—हा सैतान आपल्याच रक्तानें भरलेल्या या आपल्या मृत्युशय्येवर कालनिद्रा घेत स्वस्थ पडला आहे तो पहा व आपली खात्री करून घे.

चंद्र०:हाय हाय! बाबा—बाबा—(उद्धामकेतूच्या प्रेतास कवटाळते). कामलते—कामलते, केवढें अघोर कर्म केलेंस हें?

काम०:अघोर कर्म! चंद्रकले, दीनदुर्बल दुनियेचा अमानुषपणें खून पाडण्यापेक्षां हें कर्म अघोर आहे काय? नाही—खास नाही. दुर्बलांच्या रक्तापेक्षां दुर्जनांचें रक्त खात्रीनें अधिक मोलाचें नाही. नाही तर ज्याच्यासाठीं तूं आतां हा शोक आरंभिला आहेस, त्याची दुस्मानी करण्याला तूं स्वतःच त्याच्या पोटीं जन्म घेतला असतांही तयार कां झाली असतीस? बोल.—

चंद्र०:तुझा सवाल बरोबर आहे. पण कामलते, दुर्जनांचें रक्त कितीही पापी असलें तरी तें जमिनीवर सांडण्यापेक्षां शरीरांतल्या शरीरांत जळून जाणेंच अधिक चांगलें असतें.

काम०:चंद्रकले, नाही. ही तुझी चूक आहे. दुर्जनांच्या जीविताचा प्रत्येक क्षण नव्या नव्या अनर्थाना जन्म देत असल्यामुळें त्याचा शक्य तेवढा संक्षेप करणेंच जगाच्या हिताच्या दृष्टीनें श्रेयस्कर असतें. पण जाऊं दे. आतांहा वाद वाढविण्यांत अर्थ नाही. मी एकटीनें कांतारसम्राटाचा वध केला आहे आणि त्याचे होतील ते परिणाम भोगण्याला माझी तयारी आहे. तेव्हां तुम्हांला माझें काय पारिपत्य करावयाचें असेल तें खुशाल करा. माझी बिलकुल हरकत नाही. माझ्या देशाच्या नाशाचा बदला घेऊन चालू असलेल्या मनुष्यसंहाराला मी आतां आळा घातला आहे आणि दीनदुर्बलांच्या राशीस लागलेला समंध कायमचा गाडून टाकून जगाला शांततेचा मार्ग खुला करून दिला आहे. तेव्हां आतां माझें कांहीं झालें तरी मला त्याची बिलकुल पर्वा नाही. घ्या—ही तलवार टाकून मी आनंदानें तुमच्या स्वाधीन होत आहे (तसें करते).

चंद्र०:सेनापती, या दोघांना आपल्या ताब्यांत घ्या. (सेनापती कामलता व सुरेंद्र यांस कैद करतात). अरेरे! या लोकोत्तर पुरुषाचा अखेर असा भयंकर अंत झाला आं? दीनदुर्बलांच्या रक्ताकरितां हापापलेल्या उन्मत्त प्रबलांनो, या कांतारसम्राटांच्या उदाहरणानें वेळींच सावध व्हा आणि पतितांचा वाली परमात्मा हें तत्व लक्षांत ठेवून त्यानें दिलेल्या सामर्थ्याचा दुर्बलांच्या नाशाकडे दुरुपयोग करूं नका. नाहीतर—

—पद—हिंडोल—त्रिताल. प्रथम श्रवण—

हरिल परमेश हा शौर्यमद ॥ मुर्दुनी महा कर्दनकाला ॥ धृ० ॥

तुडवुनि क्षणि या ॥ राज्य—वैभवा ॥ करिल ठार कुला ॥ १॥

—जातात. पडदा पडतो.—

प्रवेश तिसरा

(कैरवांची छावणी—धर्मानंद, कल्पलता, वगैरे).

कल्प०:युद्धाची समाप्ति अशा अकल्पित रीतीनें होईल, असें कोणालाही वाटलें नव्हतें.

धर्मा०:परमेश्वरी लीला ती हीच. मनुष्यबुद्धीला अतर्क्य असे चमत्कार घडवून आणतो म्हणूनच परमेश्वराला. परमेश्वर म्हणावयाचें! नाही तर त्यांच्यात आणि आपल्यांत अंतर काय?

कल्प०:चंद्रकला, सुरेंद्र आणि कामलता यांना ताबडतोब आपल्या स्वाधीन करील, असें आचार्यांना वाटतें?

धर्मा०:तिनें स्वाधीन केलेंच पाहिजे. नाहीतरतहाचें बोलणें होण्यासाठी युद्ध तहकूबच होणार नाही. (सेवक प्र. क.)

सेवक:कांतारांचें वकील, सेनापति सुरेंद्र व राजकन्या कामलता यांच्यासह आले आहेत.

कल्प:आण त्यांना आंत. (सेवक जातो व त्यांस घेऊन येतो).

वकील:आचार्यांच्या शर्तीप्रमाणें कांतारसम्राज्ञी चंद्रकला इच्या आज्ञेवरून सेनापति सुरेंद्र आणि राजकन्या कामलता यांना मीं आचार्यांच्या स्वाधीन करतो.

धर्मा०:सुरेंद्र व कामलते, तुमचें स्वागत असो!

सुरेंद्र व काम०:आचार्यांना प्रणाम असो! (नमस्कार करतात).

धर्मा०:आतां आम्ही ताबडतोब युद्ध तहकूब करून तहाची वाटाघाट करण्यास तयार आहोंत.

वकील :आनंद झाला. मी आतांच सम्राज्ञीला व तिच्या प्रधानमंडळांतील सन्मान्य सभासदांना आचार्यांच्या दर्शनार्थ घेऊन येतो.

धर्मा०:त्यांच्या भेटीनें आम्हालाही संतोष होईल.

वकील:आचार्यांचा व राणीचा विजय असो! (जातो).

धर्मा०:सदानंद, तहाच्या वाटाघाटीसाठीं युद्ध तहकूब ठेवण्यांत आलें आहे, अशी द्वाही फिरवा.

सदा०:जशी आचार्यांची आज्ञा. (जातो).

धर्मा०:कल्पलते, तूं चंद्रकलेला सामोरी जाऊन तिचें प्रेमादरपूर्वक स्वागत कर. आम्ही आपल्या शिबिरांत तुम्हां सर्वांची मार्गप्रतीक्षा करितो. (कामलतेस) कामलते, तुला कृतकर्माचा पश्चात्ताप झाला, हें पाहून आम्हाला समाधान वाटते.

काम०:हें आचार्यांचें औदार्य आहे!

धर्मा०:पतितांचा उद्धारकर्ता परमेश्वर तुझाही उद्धार करील. येतो आतां आम्ही. (जातो).

कल्प०:ताई, स्वजनांच्या रक्तानें माखलेले तुझे हात उदामकेतूच्या रक्तानें धुवून निघाल्यामुळें आतां स्वच्छ झाले आहेत.

काम०:परंतु कल्पलते, कैरवांच्या न्यायासनाचा निर्णय लागेपर्यंत मी ते स्वच्छ झाले आहेत असें समजत नाहीं.

कल्प०:ठीक आहे. मर्जी तुझी! परंतु तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवण्यास तर मला काहीं प्रत्यवाय नाहीं?
(तिला नमस्कार करते).

काम०:पण तुला आशीर्वाद देण्याची तरी पात्रता माझ्या आंगीं कोठें आहे? तेव्हां तुझा हा नमस्कार मी ईश्वरार्पण करतें; तोच तुला आशीर्वाद देईल.

कल्प०:आतां मी चंद्रकलेच्या स्वागताच्या तयारीसाठीं जातें. तुम्ही उभयतां येथें माझ्या शिबिरांतच विश्रांति घ्या. (जाते).

काम०:सुरेंद्र,—

सुरेंद्र :काय?

काम०:माझ्या सूचनेचा आपण काय विचार केलात?

सुरेंद्र :कांहींच केला नाहीं.

काम०:कांहींच केला नाहीं! कां?

सुरेंद्र :एकदां निर्णय लागल्यावर पुनः विचार करण्याचें कारण काय?

काम०:पण लगलेला निर्णय चुकीचा ठरल्यावर त्याचा फिरून विचार करावयास नको काय?

सुरेंद्र:कामलते, या हाताला कोणाचा प्रेमस्पर्श व्हावयाचाच असेल तर तो फक्त तुझाच होईल; इतरांचा होणार नाहीं.

काम०:सुरेंद्र, राष्ट्रघातकी पापिणीचा विषारी स्पर्श आपल्या धवल यशाला क्षणांत जाळून भस्म करील, हें आपणास कळत नाहीं काय?

सुरेंद्र:कळतें. पण कामलतें, तुझ्या पातकी स्पर्शानें जळून खाक होण्याइतकें माझें यश दुर्बल असेल तर त्याचा लोभ धरण्यांत हाशील काय? पातक्यांच्या पापाचा भार शिरावर घेऊन ज्याला पातक्यासह भवसागर तरून पार होतां येत नाहीं, त्या पामरानें जगांत जिवंत तरी कां रहावें?

काम०:सुरेंद्र, माझ्या पापांचा भार शिरावर घेऊन माझा उद्धार करण्याची हिंमत ज्या मनाला धरतां येते त्यानें कल्पलतेच्या दुःखाचा भार हरण करण्याचें साहस करण्यास असें कां कचरावें? आपण ज्याच्यावर प्रेम करतो त्याचे ज्याप्रमाणें आपण देणेदार असतो, त्याचप्रमाणें जे आपल्यावर प्रेम

करतात, त्यांचेही आपण देणेदार असतो व त्यांचे देणेही आपल्याला द्यावे लागते. ते चुकविता येत नाही. सुरेंद्र,—

पद—भैरवी, त्रिताल. पुण्य जीवा०
प्रेम—सेवा—जीवनि रंगला । प्रेमभरें महानंदि दंगला ॥ धृ० ॥ ताडितांपदीं, झिडकारितां ॥ जीव भोळा
छळें ठार मारितां ॥ सदाचार साचा वृथा भंगिला ॥ १ ॥

सुरेंद्र : पण कामलते, दुदैवाने ते देणे देण्याला आज मी समर्थ नाही.

काम० : समर्थ नाही? कां समर्थ नाही?

सुरेंद्र : कामलते, कल्पलतेसंबंधाने माझ्या अंतःकरणांत स्त्रीप्रेमाची भावना कधी नव्हती, आजही नाही आणि पुढेही कधी काली. उद्ध्वेल, अशी मला आशा वाटत नाही.

काम० : सुरेंद्र, हे दुबळेपणाचे शब्द आपल्यासारख्या बहादुर वीरपुरुषाला शोभत नाहीत. ज्या निदान स्त्रीला आपल्या पायाच्या नखाचीही सर येणार नाही तिच्यावरील प्रेम जर आपण हट्टाने कायम ठेवू शकतां, तर जिच्या थोरवीला आज जगांत सीमा नाही तिच्यासंबंधाने प्रेमभाव बाळगण्याचे जर आपण मनांत आणाल, तर ते आपणाला शक्य होणार नाही, ही गोष्टच माझ्या मनाला पटत नाही.

सुरेंद्र : पण एवढा उपद्रव्याप मी कां करावा?

काम० : कर्तव्यासाठी. आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या जीवांना आपण नितांत दुःखी करावे, हा आपल्या मनाचा हलकेपणा—नव्हे—नव्हे—दुष्टपणा आहे. प्रेमाचे गुलाम सारेच आहेत. पण जो प्रेमाला आपले गुलाम बनवून आपण म्हणू त्या ठिकाणी त्याला राबवू शकतो, तोच खरा बहादुर—तोच खरा वीर—तोच खरा पुरुष!

सुरेंद्र : कामलते, मला वाटते तू हा विषय येथेच सोडणे चांगले. या वेळी माझे मन स्थिर नाही आणि मला या विषयाची चर्चा करवत नाही. (कल्पलता येते).

कल्प० : आणि आतां आपल्याला या विषयाची अधिक चर्चा करण्याचे कारण नाही.

काम० : कां?

कल्प० : ताई, तू दुःखांत असतांना, मी सुखी होणे कसे शक्य आहे?

काम० : कल्पलते, मला माझ्या कर्माचे फल भोगलेच पाहिजे. तेव्हा माझ्यासाठी तू आपल्या सुखावर असा निखारा ठेवण्यास तयार कां व्हावेस, हे मला समजत नाही.

कल्प०: आणि हें मलाही पण समजत नाही. परंतु माझा निर्धार मात्र केव्हाही ढळणार नाही.—मी तो केव्हाही ढळू देणार नाही!

काम०: तर मग आपणा सर्वांनाच संसारसुखाची आशा सोडली पाहिजे.

सुरेंद्र: परमेश्वराची तरी इच्छा अशीच दिसते खरी!

कल्प०: आणि म्हणून त्याच्याच इच्छेवर साऱ्या गोष्टी सोंपवून आपण आपल्या उद्योगाला लागणें चांगलें.

काम०: जशी तुझी मर्जी! तूर्त मला स्वस्थच बसलें पाहिजे.

कल्प०: सुरेंद्र, चला. आपण आचार्याकडे थोडा वेळ जाऊन येऊं. (जातात).

काम०: अरेरे! याचा शेवट अखेर हा असा व्हावा आं!—

पद—निराधार जीवें—

सुखाभास ठरला सारा । भवाचा पसारा ॥ ध्रु० ॥ शूंगारा आनंदलहरिचा । विश्वरंगणीं रंग नवा आला
॥ पितां निराशा—महाविषाचा ॥

प्याला, निशाकाल झाला या संसारा ॥ प्रेमा न थारा विहारा ॥ १॥

—जाते.—

प्रवेश चौथा

(कैरवांची छावणी—धर्मानंद, चंद्रकला, कामलता, कल्पलता, सुरेंद्रसंन्याशी इत्यादि)

धर्मा०: सन्मान्य सभासदहो, कैरव व कांतार यांच्यामध्ये तह झाला असल्यामुळे आजपासून धर्मयुद्ध समाप्त झालें आहे, असें आम्ही जाहीर करितों. (जयजयकार).

काम०: लोकनिर्णयाच्या तत्त्वाला मान देऊन राणी कल्पलतेची सत्ता मी मोठ्या आनंदानें मान्य करितें.

सुरेंद्र: कैरव न्यायसिंहासनानें कामलतेच्या अपराधांची क्षमा केली आहे, असें मी जाहीर करितों.

कल्प०: लोकनिर्णयाच्या तत्त्वाचा कैरवांत पूर्ण विकास व्हावा, म्हणून त्यासघालण्यांत आलेली राजकुलोत्पन्नत्वाची मर्यादा मी आज काढून टाकलेली आहे.

चंद्र०: जगांतील दुर्बलांच्या माथी जबरदस्तीनें मारण्यांत आलेली प्रबलांची गुलामगिरी यापुढें जगांतून समूळ नष्ट व्हावी, म्हणून कांतारसाम्राज्यांतील सर्व राष्ट्रांना स्वातंत्र्य बहाल करण्यांत आलें असल्याचें कांतारसम्राज्ञी या नात्यानें मी जाहीर करते. (जयजयकार).

धर्मा०:धर्मयुद्धाची समाप्ति होऊन सर्वत्र शांतता प्रस्थापित झाली असल्यामुळे धर्मरक्षणासाठी धारण केलेल्या या तलवारीचा संन्यास करून आम्ही आपला धर्मदंड पूर्ववत् धारण करितों व आनंद खंडातील यतिवृंदालाही शस्त्रसंन्यास करण्याची आज्ञा करितों. (जयजयकार).

संन्यासी:आचार्यांच्या आज्ञेप्रमाणे आम्ही शस्त्रसंन्यास करून आपल्या यतिदंडांचा पूर्ववत् स्वीकार करितों. (तसें करतात).

धर्मा०:सभासदहो, आतां आपणां सर्वांना परमश्रेष्ठ धर्मसिंहासनाची अशी धर्माज्ञा आहे कीं दुर्बलांचा संहार हा प्रबलांचा धर्म नसून त्यांचा उद्धार हा त्यांचा धर्म आहे, हे सदैव लक्षांत बाळगून परस्परांनी परस्परांशीं बंधुत्वाच्या नात्याने समतेने व ममतेने वागावें आणि जगांतील परस्वांपहारी युद्धें बंद पाडून शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करावी.

सर्व:ही धर्माज्ञा सर्वास शिरसामान्य आहे.

धर्मा०:परमेश्वर तुम्हां सर्वांचें परममंगल करो!
(धर्मानंदाचा जयजयकार).

सर्व :हे दीनदयाळ परमेश्वरा—

पद—शिवहृदय भुवनेश्वरी०—

जगिं वितरि सुखशांतता ॥ होवो । अखिल जनता । सुनय विनता ॥
वारि प्रबल छलका ॥ तारि अबल जन ॥ धृ० ॥ करि त्वरित शांत ।
रणिं करुनि रक्तपाता । प्राणघाता ॥ नित करि थोर घोर आकांता ॥
महाकाला कर जो लोकनाशकर ॥ १॥

—पडदा पडतो.—

अंक पाचवा समाप्त

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु!

शीलसंन्यास

(नाटक)

अंक पहिला

(चंद्रकान्ताच्या राजवाड्याचें आवार. चंद्रकान्त, सरदार नरेंद्र व महेंद्र.)

चंद्र०:शिष्टाईकरितां बाबा कृतान्ताच्या छावणींत गेले त्याला आज चार दिवस झाले. तरी अजून त्यांचा कांहींच ठिकाणा नाही, मोठं आश्चर्य आहे.

नरेंद्र:वास्तविक त्यांना दिलेल्या मुदतीचा आजचा अखेरचा दिवस. तेव्हां आज तरी ते परत यायलाच पाहिजे होते.

चंद्र०:निदान कांहीं निरोप तरी पाठवायला पाहिजे होता. कारण या कनकावतींतला प्रत्येक मनुष्य एकेक क्षण प्राणाच्या मोलानें मोजीत आहे हें त्यांना माहीत आहे.

महेंद्र:महाराज, आपला काय तर्क चालत असेल तो खरा. पण मला मात्र खरोखरच अशी शंका येते आहे कीं, कृतान्तानें दगा करून कृष्णकान्त महाराजांना कैद केलं असलं पाहिजे.

चंद्र०:मला नाही असं वाटत. तहाचं बोलणं करायला गेलेल्या वकिलाला दगाफटका करून कैद करणं हें युद्धनीतीला सोडून आहे.

महेंद्र :पण युद्धनीति पाळण्याइतकी इमानदारी त्या गळेकापू कृतान्ताच्या ठिकाणीं आहे कुठें? कृतान्त म्हणजे नांवाप्रमाणें खरोखरीचाच कृतान्त आहे. याला न्याय, नीति, धर्म कशाचाच धरबंद नाही. आपला मतलब साधण्यासाठीं तो कसलंही पाप करायला मागंपुढं पहाणार नाही.

चंद्र०:काय करावं? लढाई करून एकदांचा सोक्षमोक्ष करून टाकावा म्हटलं तर हातांत तलवार धरण्याची सुद्धां आमच्या सैनिकांच्या अंगांत ताकद उरलेली नाही. अशाहि स्थितींत लढाईच्या मैदानांत उतस्न आत्मघात करून घ्यावा म्हटलं तर शत्रू लढाईला तोंडच लागू देत नाही; आणि तहासाठीं दातीं तृण धरून शत्रूला शरण गेलों तर तो आम्हाला असा लाथाडून टाकीत आहे! तेव्हां आतां वेढ्यांत सांपडलेल्या या दीड लाख दीनदुर्बल आणि दुष्काळग्रस्त नागरिकांचे प्राण वांचवायचा मार्ग तरी काय शोधून काढावा?

नरेंद्र:खरोखर, या कनकावतीवर आजपर्यंत अनेक निकराचे प्रसंग ओढवले पण तिची आजच्यासारखी शोचनीय अवस्था कधींच झालेली नव्हती. माणसांना अन्न नाही, जनावरांना गवत नाही, झाडपाला खाऊन तग धरावा म्हटलं तर तो सुद्धां आतां शिल्लक राहिलेला नाही.

महेंद्र:माणसांनीं माणसांना फाडून खाण्याचं आतां काय तें बाकी उरलं आहे!

नरेंद्र:तें भयंकर दृश्यहि एकदोन दिवसांतच आपल्याला खात्रीनं पहावं लागेल.

चंद्र०:लागूं द्या. जे काय सोहाळे व्हायचे असतील ते सगळे एकदांचेहोऊन जाऊं द्या. म्हणजे कांचनकुलावर पुरेपूर सूड उगविल्याचं समाधान तरी आपल्या शत्रूला मिळेल.

रत्न०:(प्रवेश करीत) काय? आमच्या कांचनकुलावर सूड उगवल्याचं शत्रूला समाधान?

चंद्र०:होय रत्नप्रभे! शत्रूला—कृतान्ताला समाधान!

रत्न०:म्हणजे मामंजी अजून परत आले नाहीत म्हणायचे?

चंद्र०:नाहींत—बाबा अजून परत आले नाहीत, इतकंच नाही तर त्यांच्याकडून अजून काहीं निरोपहि आलेला नाही. तेव्हां तहाची आशा सोडून आपण सर्वांनीं आतां मरणालाच सादर झाल पाहिजे.

रत्न०:मग उगाच विलंब कशाला?उपासमारीनें त्रस्त झालेल्या दीड लाख लहानथोर नागरिकांचं कष्टमय जीवित क्षणाक्षणानें असं निष्कारण लांबवून त्यांच्या यातनांत भर टाकीत बसण्यापासून फायदा काय?

नरेंद्र:कांहींच फायदा नाही. परंतु कृष्णकान्त महाराजांना दिलेली मुदत संपायला अजून थोडा अवधी आहे. तेव्हां सूर्यास्तापर्यंत मावळत्या सूर्याबरोबर आमचं दुर्दैवहि पलटी खातं कीं काय हें आम्ही पहाणार आहोंत.

रत्न०:त्या क्रूर कृतान्ताच्या हातून आपल्या हातावर प्राणदानाचं उदक सुटेल अशी तुम्हांला अजूनहि आशा वाटते का? कृतान्त म्हणजे शुद्ध काळजावांचून जन्माला आलेला निर्विकार प्राणी आहे. त्याला तुमची दया येणं कसं शक्य आहे?

नरेंद्र :आपलं म्हणणं अगदीं बरोबर आहे. त्या दुष्ट कृतान्ताच्या मनांत दयेचा, माणुसकीचा प्रादुर्भाव होणं अशक्यच आहे; आणि इथं तर उपासमारीनं हाहाःकार उडाला आहे.

रत्न०:महाराज, आज सकाळीं मी आपल्या नगरांतील स्त्रियांच्या समाचाराला गेलें असतांना केवढा भयानक देखावा माझ्या दृष्टीला पडला तें मी आपल्याला सांगितलं तर आपलं काळीज फाटून जाईल. जेवत्या मुलांच्या तोंडांत घालायला अन्नाचा कणसुद्धां मला नगरांत कुठें आढळला नाहीचपण पित्या मुलांना पाजायला आयांच्या अंगावर दुधाचा एक थेंबहि शिल्लक राहिलेला दिसला नाही. प्रेतवत् झालेल्या त्या बिचाऱ्या आया आपल्या रक्तावर आपल्या मुलांचं पोषण करीत असलेल्या मीं पाहिल्या. महाराज, मला तरी असं वाटतं कीं, असं तिळातिळानें झिजूनझिजून या अनाथ बायकामुलांचे प्राण जाऊं देण्यापेक्षां वाड्याच्या बाहेर त्या सर्वांना एकत्र जमवून त्यांची सरसहा कत्तल करून टाकणं शतपटीनं चांगलं नव्हे का?

चंद्र०:नको रत्नप्रभे, अशा कठोर कल्पनांचीं भेसूर चित्रं माझ्या डोळ्यासमोर उभीं करून आधींच खचून गेलेल्या माझ्या मनाला अधिक काचावून टाकूं नकोस. अशा अनाथ जिवांची हत्या माथीं मारून घेण्यापेक्षां या वीतभर पोलादी पात्यानें स्वतःचाच अंत करून घेणं मला अधिक सुखकर वाटेल. मी

आणखी दोन घटका वाट पाहाणार आणि तेवढ्या अवधीत यांच्या बचावाचा कांहींच मार्ग सांपडला नाही तर या तरवारीनं प्रथम तुझी आणि नंतर माझी गर्दन छाटून—(तलवार काढूं लागतो, इतक्यांत पडद्यांत आरडाओरडा होतो. ‘चंद्रकान्त महाराज, आमच्या तान्हुल्यांचे नि आमचे प्राण वांचवा—’)

नरेंद्र:अन्नासाठी बेफाम बनलेल्या लोकांनीं आवाराबाहेर गिल्ला आरंभलेला दिलतो.

चंद्र०:पहा—पहा बरं—

(सर्वांची धांदल उडते, इतक्यांत द्वारपाल प्रवेश करतो.)

द्वार०:महाराज, उपासमारीनं तळमळणाऱ्या कितीतरी बायका आपल्या तान्हुल्यांना घेऊन बाहेर आल्या असून त्यांनीं आपल्या नांवाने सारखा आक्रोश मांडला आहे.

चंद्रकांत :उपासमारीनं तडफडणाऱ्या स्त्रियांचा आक्रोश! अरेरे! केवढा भयंकर प्रसंग हा!

रत्नप्रभा:वाड्याचं महाद्वार उघडून त्यांना आंत घ्या. महाराज, व्याकुळ झालेल्या त्यांच्या चित्तांचं सांत्वन करून त्यांच्याशीं दोन धीराचे शब्द बोला.

चंद्रकांत:ज्या मला स्वतःलाच धीर उरलेला नाही तो मी त्यांना कसला धीर देणार? नुसत्या कोरड्या शब्दांनीं त्यांचं सांत्वन कसं होणार? त्यांची समजूत कशी पटणार?

रत्नप्रभा:महाराज, असं दुबळेंपण यावेळीं चांगलं नाही. त्यांच्याशीं दोन जिह्वाळ्याचे शब्द बोलून त्यांना तुम्ही प्रेमाने पोटाशीं धरलंत तर त्यांच्या पोटांत भडकलेल्या भुकेच्या ज्वाळा तात्पुरत्या तरी खात्रीनंशांत होतील आणि त्यांच्या जिवांना विसांवा वाटेल. महाराज, प्रेमाच्या नुसत्या शब्दांत सुद्धा संतप्त जिवाला शांत करणारे अमृताचे तुषार वसत असतात.

चंद्र०:तर मग त्यांच्यावर तूच आपल्या शब्दामृताचा वर्षाव करून त्यांचा भडकलेला जठराग्नि शांत कर. माझ्या वाणीत तेवढं सामर्थ्य आहे असं मला वाटत नाही. जा, बाहेरच्या बाजूला जाऊन त्यांची समजूत घाल आणि तिथूनच त्यांना निरोप दे—त्यांचा आक्रोश माझ्यानं ऐकवणार नाही. जा—

द्वार०:देवडीवरच्या शिपायांना दूर सारून त्याच इकडे येऊं लागल्या—

चंद्र०:अरेरे! शेवटीं येऊं नये तो प्रसंग आलाच!

रत्न०:महाराज, तुम्ही थोडा वेळ दुसऱ्या दालनांत जा, मी घालतं या बायकांची समजूत. (रत्नप्रभेशिवाय सर्व जातात)(स्वगत) परमेश्वरा या वेळीं आमची लज्जा रक्षण करायला तूच समर्थ आहेस. (कांहीं भुकेल्या स्त्रिया आपलीं तान्हीं मुलें घेऊन प्रवेश करतात.)

१स्त्री :कुठें आहेत चंद्रकांत महाराज?

रत्न०:भगिनीनो, तुम्हांला काय पाहिजे?

२ स्त्री:अन्न—अन्न पाहिजे आम्हांला! माईसाहेब, आमच्याकरितां नसेल तर निदान भुकेनं तडफडणाऱ्या आमच्या या कोंवळ्या अर्भकांकरितां तरी आम्हांला अन्नाचे दोन घांस हवे आहेत.

रत्न०:भगिनीनो, कसं सांगूं तुम्हांला? वाड्यांत अन्नाचा कणहि नाही. परवांच्या दिवसापासून आम्हीहि तुमच्याप्रमाणेच उपाशी आहोंत.

१स्त्री:हाय रे दैवा! अखेरीला इथंहि तूं आमची पाठ पुरवलीस ना! पहा, माईसाहेब पहां, या आमच्या उमलत्या गुलाबांची उपासमारीनं काय भयंकर अवस्था झाली आहे पहा! एवढीं सोन्यासारखीं बाळं! नऊ महिने पोटांत वागवलीं, त्यानंतर अंगावर पाजलीं! आज आमच्या अंगावर दूध नाही तर त्याच्याऐवजीं आमच्या रक्तावरहि त्यांना जगवायला आम्ही तयार आहोंत. पण आमच्या अंगांत रक्ताचा थेंबहि उरलेला नाही—

रत्न०:भगिनीनो, असा आक्रोश करून माझ्या काळजाचे तुकडे करूं नका.

२ स्त्री:सकाळीं आपण आम्हांला भेटालांत तेव्हां कृष्णकांत महाराज परत येतील व आपला सर्वांचा बचाव करतील अशी आशा व्यक्त करून आपण आम्हांला धीर दिलात. पण सूर्यास्ताची वेळ झाली तरी अजून ते आलेले नाहीत. मग आतां आम्ही कोणत्या आशेवर जगायचं?

१स्त्री:माईसाहेब, आतां आमच्यानं क्षणाचाहि धीर निघत नाही. आमच्या मनानं आतां पुरा ठाव सोडला. या यमयातनांतून आमची लौकर मुक्तता करण्याकरितां आम्हांला गोळ्या घालून मारून टाका नाहीतर तटावरून खंदकांत फेकून द्या.

३ स्त्री:आमचीं हीं तान्हुलीं आम्ही तुमच्याच पायावर वहातो. (रत्नप्रभेच्या पायाशीं आपलीं मुलें ठेवतात.)

रत्न०:भगिनीनो, माझ्या पायावर हीं मुलें वाहून काय उपयोग? मीसुद्धां यावेळीं तुमच्यासारखीच सत्त्वहीन आणि लाचार झालें आहे.

३ स्त्री:मग माईसाहेब, आम्ही आतां शरण तरी कुणाला जावं? कुणाच्या ओटींत हीं अनाथ अर्भकं निरवावीत?

रत्न०:त्या दीनवत्सल, करुणासागर, सर्वसमर्थ परमेश्वराच्या! भगिनीनो, या प्राणसंकटांत आपणा सर्वांचा तोच वाली आहे.

१स्त्री:परमेश्वराला करुणा असती तर त्यांन आमच्यावर असा प्रसंग आणलाच असता कशाला?

रत्न०:छे—छे—असं म्हणूं नका. त्याला शरण जा, त्याच्या पायावर लोटांगण घाला, अनन्य भावानें त्याची करुणा भाका—तो दीनदुर्बलांचा वाली तुम्हाला या संकटांतून खात्रीनं मुक्त करील. आमच्यासारख्या करंट्यांच्या पायाशीं तुम्ही कितीहि आक्रोश केलात तरी त्याचा उपयोग काय?

२ स्त्री:परमेश्वराचा हवाला द्यायला, माईसाहेब, तुम्ही कशाला हव्यात? चला ग, मरण जर चुकतच नाही तर तें निदान देवाचं नांव घेत असतांना तरी येऊं दे. (सर्व स्त्रिया जातात).

रत्न०:परमेश्वरा, या दीन अनाथांची आतां तरी तुला करुणा येऊं दे. (डोळे मिटून हात जोडते. चंद्रकान्त प्रवेश करतो.)

चंद्र०:रत्नप्रभे, तो दयाळू परमेश्वर त्या बिचाऱ्यांचं रक्षण केव्हां करील तो करो, पण तूं मात्र ही वेळ संभाळून नेलीस खरी! तुझा उपदेश ऐकून त्या भोळ्या श्रद्धाळू स्त्रिया फसल्या आणि आपल्या अर्भकांच्या प्राणांच्या आशेनें त्यांनीं देवाच्या पायाशीं धरलं! पण थोड्याच वेळापूर्वी दूर आहेसा वाटणारा मृत्यू मला आतां अगदीं जवळ आल्यासारखा वाटूं लागला आहे.

रत्न०:पण मी म्हणतें मृत्यु खरोखरच जवळ आला असला तरी त्याची इतकी फिकीर करण्याचं कारण काय? समरांगणावर मृत्यूच्या मुखांतनिर्भयपणानं क्रीडा करण्यांत ज्यांनीं आपला सारा जन्म घालंविता अशा आपल्यासारख्या वीराला मृत्यु ही कांहीं अनोळखी चीज नाही.

चंद्र०:तुझं म्हणणं खरं आहे. मृत्यु मला मुळींच अनोळखी नाही. किंबहुना त्याला मी माझा जिवलग मित्रच मानतो पण त्याच्या स्वागतप्रसंगी लागणारी मनाची प्रसन्नताच आज माझ्या ठिकाणीं नाही. रत्नप्रभे, मृत्यु जवळ आला म्हणजे मनुष्य आपल्या कृतकर्माच्या दारुण जाणीवेनें दुबळा होत जातो असं कांहीं लोक म्हणतात, तेंच तर खरं नसेल?

रत्न०:एकूण मरणकाळीं तरी आपल्याला आपल्या कृतकर्माचा पश्चात्ताप होऊं लागला म्हणायचा?

चंद्र०:रत्नप्रभे, आपल्या विवाहापूर्वी तूं केलेला कळवळ्याचा उपदेश जर मी ऐकला असता आणि आपले स्वतःचे प्राण हट्टानें पणाला लावून तूं सूर्यकांताला दिलेलं पाणिदानाचं वचन मीं तुझ्याकडून मोडविलं नसतं तर किती चांगलं झालं असतं? म्हणजे आज मित्रद्रोहाच्या पातकाबद्दल मला पश्चात्ताप करित बसण्याची पाळी आली नसती आणि पतिद्रोहाच्या पातकाबद्दल तुलाहि आजन्म अश्रू गाळीत बसावं लागलं नसतं! रत्नप्रभे, सूर्यकान्त मला माझ्या अघोर अपराधाची क्षमा करील किंवा करणार नाही; पण तूं माझा हा अपराध पोटांत घालायला आणि त्याबद्दल मला क्षमा करायला तयार आहेस का?

रत्न०:महाराज, माझ्यावरील प्रेमाच्या निराशेनें झुरणीस लागून आपण मृत्युरथ्येवर अंतकाळच्या वेदनांनीं विव्छलत पडलां असतांना, आपण माझ्या आपत्काळीं माझ्यावर केलेल्या अगणित उपकारांची फेड करण्यासाठीं आणि आपल्या अकाली निधनानें या कांचनांच्या अनाथ राष्ट्राची होणारी भयंकर हानि टाळण्यासाठीं, परमेश्वराच्या व खुद्द आपल्या साक्षीनें अनेक वर्षांपूर्वी सूर्यकांतांना दिलेलं पाणिदानाचं वचन मोडून मी जेव्हां प्राप्त कर्तव्य म्हणून आपल्या गळ्यांत माळ घालायला तयार

झालें तेव्हांच आपल्या या अनन्वित पातकाची मी आपणाला क्षमा केली आहे. एवढंच नव्हे तर त्या पातकांत आपली भागीदारीण होऊन आपल्या बरोबरीने त्याचं प्रायश्चित्त भोगण्याचं हि परमेश्वराला साक्षी ठेवून मी आपणाला अभिवचन दिलेलं आहे. पण मला वाटतं, आतां हा विषय पुरे झाला. आपल्यापेक्षां हि सूर्यकांतांची मी अधिक अपराधी आहे आणि या अपराधाची जाणीव रात्रंदिवस माझ्या अंतःकरणांला जाळीत आहे. पण या आपल्या राष्ट्रावर ओढवलेल्या दुर्धर आपत्तीचंच निवारण करण्याच्या उद्योगांत मी आपलं हें दुःसह दुःख आंतल्या आंतशांतपणानें सहन करतं आहे ना? मग अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी आपण त्याचा असा स्फोट होऊं देणं चांगलं कां? या कांचनकुलाचे आपण राजे आहांत आणि राजधर्माला अनुसरून आपण या वेळीं उपासमारीनं त्रस्त झालेल्या प्रजेच्या जीविताची आणि सुखदुःखाची प्रथम काळजी वाहिली पाहिजे. स्वतःकडे सध्यां आपणांला लक्ष देतांच येत नाहीं.

चंद्र०: बरोबर आहे तुझं म्हणणं. या निकराच्या प्रसंगी माझं स्वतंत्र अस्तित्वच मला राहिलेलं नाहीं. माझं राष्ट्र हाच मी आणि माझ्या राष्ट्राचं सुखदुःख हेंच माझं सुखदुःख. तेव्हां या वेळीं मला हे सर्व विकार आणि विचार बाजूला सारलेच पाहिजेत. रत्नप्रभे, माझ्यापेक्षां तुझाच आत्मजय अधिक श्रेष्ठ आहे आणि तुझंच राष्ट्रप्रेम अधिक उज्ज्वल आहे. समरांगणांत शत्रूवर विजय मिळविण्याचा पराक्रम माझ्या अंगांत प्रखरतेनें वास करीत असेल; परंतु अंतःकरणांत सतत उसळणाऱ्या विकारांना दाबून टाकून त्यांच्यावर विजय मिळविण्याचं दिव्य सामर्थ्य तुझ्या ठिकाणीं जितकं नांदत आहे त्याच्या शतांशहि माझ्या ठिकाणीं नांदत नाहीं. (एक शिपाई प्रवेश करतो.)

शिपाई: (घाईनें व घाबऱ्या घाबऱ्या) सरकार चला—अगदीं ताबडतोब छावणीकडे चला. उपासमारीनें त्रस्त झालेले शिपाई बिथरून गेले असून एकमेकांच्या नरडीचा घोट घेण्याच्या बेतांत आले आहेत.

चंद्र०: वा रे नशिबा! निर्दया, तूं आतां माझा पिच्छा सोडणार तरी केव्हां?

रत्न०: महाराज, आपल्या बुद्धीचा असा तोल जाऊं देऊं नका. आधीं आपल्या सैन्याचा नीट बंदोबस्त करा. नाहीतर परिस्थिति आहे याहून अधिक भयंकर होईल.

चंद्र०: ठीक आहे. जातोच मी छावणींत—(चंद्रकांत जातो. त्याच्या पाठोपाठ शिपाईहि जातो.)

रत्न०: (स्वगत) परमेश्वरा, तूं आतां आमचा किती अंत पहाणार? आमच्या सत्त्वाची अजून पुरी कसोटी लागली नाहीं का? का या स्वातंत्र्यप्रेमी तेजस्वी राष्ट्राचा समूळ विध्वंस हीच आमच्या सत्त्वपरीक्षेची परिसमाप्ति व्हावी असा तुझा संकेत आहे? (पडद्यांत 'कृष्णकांत महाराजकी जय! असा जयजयकार होतो.) कृष्णकांत महाराजकी जय? म्हणजे आमची प्रार्थना फळाला आली कीं काय? (पुन्हा जयजयकार) होय—शंकाच नको. मामंजी कृतान्ताच्या गोटांतून परत आले आणि त्यांनींकांहीं तरी आनंदाची वार्ता आणली हें खास. (डोळे मिटून स्वस्थ उभी रहाते इतक्यांना नरेंद्र प्रवेश करतो.)

नरेंद्र: चंद्रकांत महाराज, रत्नप्रभाबाईसाहेब, आनंदाची वार्ता! कृष्णकांत महाराज कृतान्ताच्या छावणींतून सुखरूप परत आले असून त्यांनीं आशेचा संदेशहि आणला आहे. नगरांतील स्त्रीपुरुषांच्या झुंडीच्या

झुंडी त्यांच्या दर्शनासाठी धांवत सुटल्या आहेत. जिकडे पहावं तिकडे आशा आनंद यांचा रंग उधळून गेल्याचं दृश्य दिसत आहे.

रत्न०:बरोबरच आहे. अन्नान्न करीत मृत्युपंथाला लागलेल्या लोकांना जीविताशेचा किरण दृष्टीला पडल्यावर हर्षातिरेकाने वेड लागलं तर त्यांत नवल काय? तुम्ही असेच छावणीत जा आणि चंद्रकांत महाराजांना ताबडतोब इकडे घेऊन या.

नरेंद्र:जशी आज्ञा. (जातो.)

रत्न०:(स्वगत) अहाहा! कनकावतीचं पुण्य शेवटीं फळाला आलं! पाषाणालाहि पाझर फुटला! देवाची लीला अतर्क्य आहे म्हणतात तेंच खरं. नाहीतर तो कालमूर्ति कृतान्त तहाला तयार होणं कालत्रयीं शक्य नव्हतं. (पडद्यांत कृष्णकांताचा जयजयकार.) मामंजी इथं येऊत पोहोचले वाटतं! होय—ती पहा—ती पहा, सत्ययुगांतील थोर महात्म्याप्रमाणे गंभीर दिसणारी ती मूर्ति इकडे येत आहे. (जयजयकारांत कृष्णकान्त प्रवेश करतो.)

कृष्ण०:(जयजयकार करणाऱ्या लोकांस उद्देशून) बंधुभगिनींनो, आतां हा जयजयकार बंद करा. मी तुम्हांला आशेचा संदेश आणला आहे. पण मी सर्वांना सांगतोच आहे कीं, चंद्रकांत महाराजांची भेट होण्यापूर्वी मला तो आपणाजवळ जाहीर करतां येत नाही. तो संदेश ऐकण्यासाठीं तुम्ही जितके आतुर झालां आहांत त्याच्या शतपट तो सांगायला मी आतुर झालों आहे. पण चंद्रकांत महाराजांना भेटण्यापूर्वी मला तो तुम्हांला सांगता येत नाही. तेव्हां कृपा करून मला थोडा वेळ आपण रजा द्या. (लोक त्यांचा जयजयकार करीत जातात.) परमेश्वरा, इतक्या लोकांची आशा फलद्रूप करणें किंवा निष्फल करणें सर्वस्वीं तुझ्याच हातीं आहे.

रत्न०:(नमस्कार करीत) महाराज, मी आपणांला नमस्कार करतें.

कृष्ण०:अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव! चंद्रकांत कुठं आहे?

रत्न०:छावणीत गेले आहेत. पण इतक्यांत परत येतील.

कृष्ण०:या वेळीं छावणीत जाण्याचं कारण?

रत्न०:सैन्यांतील शिपाई बिथरले आहेत—त्यांची समजूत घालायला गेले आहेत ते.

कृष्ण०:असं! चार दिवसांत इथली परिस्थिति इतकी चिघळली काय?

रत्न०:महाराज, तें कांहीं विचारू नका. आपण आलांत ही देवाची मोठी कृपाच झाली. नाहीतर काय अनर्थ ओढवला असता याची कल्पनाहि करवत नाही.

कृष्णकांत:चला—सध्यां तरी तो अनिष्ट प्रसंग टळला हे बरं झालं. पुढे परमेश्वराची काय इच्छा असेल तसं होईल.

रत्नप्रभा:पण आतां परमेश्वरी इच्छेला इष्ट तें वळण देणं आपल्याच हातांत आहे.

कृष्णकांत :आहे म्हटलं तर आहे, नाहीं म्हटलं तर नाहीं.

रत्न०:असं कां. म्हणतां आपण?

कृष्ण०:आमच्या जीविताचं आणि स्वातंत्र्याचं काय मोल द्यायला आम्ही तयार आहोंत यावर तह होणं किंवा न होणं हे अवलंबून आहे म्हणून!

रत्न०:आम्ही नक्की कनकावतीच्या जीवितासाठीं आणि स्वातंत्र्यासाठीं आमच्या सर्वस्वावरहि तिलांजलि द्यायला तयार आहोंत!

कृष्ण०:होय. असं आपण नेहमीं म्हणतो खरें! पण रत्नप्रभे, सर्वस्वावर तिलांजलि देण्याची गोष्ट बोलायला जितकी सोपी आहे तितकी करायला सोपी नाहीं.

रत्न०:कां?तिच्यांत कठीण असं काय आहे?

कृष्ण०:सारंच कठीण आहे. सर्वस्व हा शब्द दिसण्यांत तीनतच अक्षरी असला तरी त्याच्या गर्भात अखिल ब्रह्मांड सांठलेलं आहे. माणसाला त्याच्या सत्यस्वरूपाची यथार्थ कल्पना नसते तोंपर्यंत ‘सर्वस्वत्याग’, ‘सर्वस्वावर तिलांजलि’, असले गंभीर शब्द तो सहज लीलेनें उच्चारित असतो. परंतु त्याचें विश्वव्यापक विराट स्वरूप दृष्टीला पडलें म्हणजे इतरांचें तर राहूंच दे पण समरयज्ञांत आपल्या प्राणांचं बलिदान करायला सिद्ध असलेल्या धीरवीराच्या हृदयालासुद्धा भीतीनें कंप सुटून त्याची वाचा बंद होते.

रत्न०:महाराज, असं कसं म्हणतां? तळहातावच शिर घेऊन समरभूमीवर मृत्यूच्या मुखांत प्राणाहुति देणाऱ्या धीरवीर पुरुषांना सर्वस्वाची खरी कल्पना नसते असं कसं म्हणतां येईल?

कृष्ण०:माणसाचे प्राण हेच माणसाचं सर्वस्व असं मानलं तर त्यांना ही कल्पना नसते असं म्हणतां येणार नाहीं खरं. पण मुली, प्राणापेक्षांहि अधिक मूल्यवान अशीं पुण्यधनासारखीं अनेक श्रेष्ठ धर्मे मनुष्याच्या संग्रहीं असतात आणि त्यांचाहि सर्वस्वांत समावेश होऊं शकतो ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे प्राण—त्यागाची कल्पना ही सर्वस्वदानाच्या दृष्टीनें अपुरीच ठरते.

रत्न०:पण देशरक्षणासाठीं व धर्मरक्षणासाठीं स्वतःच्या पुण्यधनावरहि पाणी सोडणारे महात्मे आजपर्यंत जगांत झालेले नाहीत का? आपलं इच्छादानाचं व्रत अभंग राखण्यासाठीं, महाराज, प्रल्हादाने इंद्राला प्रत्यक्ष शीलसुद्धां दिलं होतं, नाहीं का?

कृष्ण०:मुली, या असल्या साऱ्या लोकविलक्षण कथा इतिहास—पुराणांतल्या आहेत. दुर्दैवानें आजचा इतिहासकाल नाहीं आणि पुराणकाल तर त्याहूनहि नाहीं. आज आपण अत्यंत दुर्धर अशा कालिकाळांत वावरत आहोंत; आणि या काळांत असा एकहि महात्मा निदान माझ्या तरी पहाण्यांत आलेला नाहीं.

रत्न०:महाराजांचा जगाचा अनुभव माझ्यापेक्षां अधिक असल्यामुळें मीं महाराजांचं म्हणणं खोटं कसं म्हणूं? तेव्हां तो वाद नको. त्या कृतान्तानें आमच्या जीविताचं आणि आमच्या स्वातंत्र्याचं मोल काय ठरवलं आहे तें पहिल्यानं मला कळूं द्या.

कृष्ण०:होय. पण ते कळविण्यापूर्वी मला तुला एक महत्त्वाचा प्रश्न विचारावासा वाटतो. विचारूं का?

रत्न०:आपणाला अशी शंका कां येते?

कृष्ण०:वास्तविक शंकेचं कांहीं कारण नाहीं. पण खरं सांगू? हे कांचनकुळ जगांव असं आपल्यापैकीं कोणालाच वाटत नाहीं असा मला थोडा थोडा अनुभव येऊं लागला आहे. म्हणून मी अशी शंका प्रकट केली.

रत्न०:आपला हा कांहीं तरी गैरसमज झाला आहे.

कृष्ण०:गैरसमज? मुळीच नाहीं. मी आत्तांच लोकसभेच्या सभासदांना भेटून कृतान्तानें आपल्या जीविताची व स्वातंत्र्याची लावलेली किंमत त्यांना सांगितली. पण रत्नप्रभे, काय सांगूं तुला? त्यांपैकीं एकानंहि तिला आपली संमति दिली नाहीं.

रत्न०:कदाचित् ती किंमत त्यांना भारीं वाटली असेल?

कृष्ण०:काय असेल तें असो! कृतान्तानें सांगितलेली तहाची अट ऐकतांच सगळे सभासद माना खालीं घालून तोंडाला कुलूप लावून बसले. सरते शेवटीं मी तीन वार सवाल केला आणि त्यांच्याकडून कांहींच जबाब येत नाहींसं पाहून तुम्हां उभयतांच्या भेंटीला तडक निघून आलों. रत्नप्रभे, काय सांगूं तुला? मी इकडे येत असतांना वाटेंत उपासमारीनं तडफडणाऱ्या स्त्रीपुरुषांनीं गाईसारखा हंबरडा फोडून मला गराडा घातलाआणि तहांच काय झालं म्हणू माझ्याभोंवतीं सारखा गिल्ला सुरू केला. त्यांची ती केविलवाणी स्थिती पाहून माझ्या काळजाचं पाणी होऊन गेलं. क्षणमात्र मूर्च्छा आल्याचाहि मला भास झाला. मला त्यांच्याकडे पहावेना, माझ्या कानांना त्यांचा आक्रोश ऐकवेना. पण काय करणार? मी लाचार होतों. माझ्या हातांत त्यांच्या जीवितांचा व स्वातंत्र्याचा संदेश असतांनाहि तो मला त्यांना सांगता येईना. रत्नप्रभे, मी त्यांना तो सांगणार तरी कसा? कृतान्तासारख्या कट्ट्या दुस्मानाकडून जीविताचं आणि स्वातंत्र्याचं दान पदरांत पाडून घेण्यासाठीं द्यावं लागणारं मोल द्यायला आपल्यापैकीं कोणींच तयार नाहीं, मग मी तरी काय करणार?

रत्न०:पण हें असं कोणालाहि देतां न येण्यासारखं मोल तरी काय आहे?

कृष्ण०:दोन-फार तर तीन माणसांचं आत्मबलिदान!

रत्न०:आणि मरणाच्या उंबरठ्यावर उभ्या राहिलेल्या या हजारों पुरुषांपैकीं आपल्या मरणाच्या कुळाचा बचाव करण्याकरितां तीनसुद्धां माणसं आत्मबलिदान करायला पुढें सरसावत नाहीत?

कृष्ण०:निदान पुढाऱ्यांची तरी असं करायची हिंमत होत नाही, एवढं खरं.

रत्न०:मोठाच चमत्कार आहे!

कृष्ण०:चमत्कार! रत्नप्रभे, हें बलिदान सुद्धां लोकसभेच्या सभासदांपैकीं एकानंहि करायचं नाही! पण असं असूनसुद्धां त्याला संमति देण्याची हिंमत एकाच्यानंहि करवली नाही. तेव्हां सांग—आतां या नादानपणाला काय म्हणावं?

रत्न०:दुर्दैव आपलं!

कृष्ण०:यांत तर शंकाच नाही. पण नाही म्हणायला या कांचनकुलाच्या सुदैवानें एक गरीब मनुष्य मात्र हिंमत धरून पुढें सरसावला आणि त्यानं मला आत्मबलिदानाचं आश्वासन दिलं.

रत्न०:कोण तो गरीब मनुष्य?

कृष्णकांत:तो गरीब मनुष्य हा तुझा सासरा, चंद्रकांताचा जन्मदाता पिता, हा कृष्णकान्त! यानें आपल्या पुण्यावर—नव्हे नव्हे—आपल्या सार्वस्वावर तिलांजलि देण्याची परमेश्वराच्या पायाजवळ प्रतिज्ञा केलेली आहे आणि आतां राहिलेल्या दोन माणसांचा शोध करण्यासाठी तो इथं आलेला आहे.

रत्न०:तर मग आपण इथं आलां हे उत्तमच झालं. कारण बाकीचीं दोन माणसं आपणाला इथंच सांपडतील.

कृष्ण०:होय—याच आशेनं मी इथं आलों आहे. पण काय नेम सांगावा? इथंहि कदाचित माझं दुर्दैव आड येईल आणि निराशेनं मला इथून पाय काढावा लागेल.

रत्न०:शक्य नाही. इतरांच्या संबंधानं तूर्त मी कांहीं बोलत नाही. पण माझ्या स्वतःसंबंधानें मात्र मी आपल्याला निश्चयपूर्वक आश्वासन देऊं शकते.

कृष्ण०:म्हणजे तूं आत्मबलिदानाला तयार आहेस?

रत्न०:होय. परमेश्वराला साक्ष ठेवून मी आपणाला असं आश्वासन देतें.

कृष्ण०:थांब. अधिक बोलूं नकोस. पूर्ण विचार केल्याशिवाय तुझ्या मुखावाटे एक शब्द बाहेर पडला तर परिणामी तो तुझ्या पश्चात्तापाला कारण होईल.

रत्न०:पश्चात्ताप? पश्चात्ताप कशाबदल?

कृष्ण०:परमेश्वराच्या साक्षीनं उच्चारतें आहेस ह्या दुर्धर प्रतिज्ञेबदल—

रत्न०:ह्या प्रतिज्ञेंत पश्चात्तापाला कारण होण्यासारखं काय आहे?

कृष्ण०:रत्नप्रभे, या प्रतिज्ञेंत तुझा सर्वस्वनाश भरलेला आहे.

रत्न०:पण माझ्या सर्वस्वनाशाची प्रतिज्ञा मी जाणूनबुजूनच करतें आहे ना?

कृष्ण०:रत्नप्रभे, तुझ्या सर्वस्वनाशाची यथार्थ कल्पना तुला आलेली नाही म्हणून असं बोलण्याचं तू साहस करते आहेस. पण ती कल्पना आरशासारखी स्वच्छपणानं तुझ्यासमोर उभी राहिली म्हणजे—

रत्न०:मी यत्किंचितहि डगमगणार नाही.

कृष्ण०:नाहीस?

रत्न०:नाहीं—नाहीं—प्राणांतींहि डगमगणार नाही!

कृष्ण०:तुझा आत्मविश्वास जबर आहे म्हणायचा!

रत्न०:आपण माझी परीक्षा पहावी.

कृष्ण०:आणि तू परीक्षेंत उतरली नाहीस तर?

रत्न०:तुमची सून म्हणवून घ्यायला मी नालायक आहे असं समजून आपण माझा वाटेल तो निकाल लावा.

कृष्ण०:पहा बरं!

रत्न०:माझ्या शब्दाची जबाबदारी माझ्यावर आहे—आपलायवर बिलकुल नाही.

कृष्ण०:तर मग कृतान्तातें तहनाम्यासाठीं आपल्याला घातलेली ही अट वाच—(तहनाम्याचा कागद रत्नप्रभेच्या हातांत देतो.)

रत्न०:(कागद वाचतां वाचतां भांबावून) काय—काय पहातें आहे मी हें?

कृष्ण०:कृतान्ताची शर्त, तुझ्या दीड लाख बंधुभगिनींच्या जीविताची वस्वातंत्र्याची किंमत, निष्ठुर दैवानें तुला घातलेला सत्त्वपरीक्षेचा भयंकर सवाल—

रत्न०:(हळु हळू) माझ्या सत्त्वपरीक्षेचा सवाल—

कृष्ण०:होय—तुझ्या सत्त्वपरीक्षेचा सवाल. रत्नप्रभे, ‘सर्वस्व’ या तीन अक्षरी शब्दाचं तीन पावलांत त्रिभुवनालाहि व्यापून दशांगुलें उरणारं विश्वव्यापक विराट स्वरूप तें हें! पहा—त्याच्याकडे निर्भयपणानं नीट निरखून पहा—

रत्न०:नाहीं—नाहीं—अखिल ब्रह्मांडाचा स्वाहा करूं पहाणारं हे अत्युग्र कालस्वरूप मला पहावत नाहीं. हृदयाला कंप सुटला आहे—मस्तक बधिर होऊ लागलं आहे. (तहनाम्याचा कागद खालीं टाकून डोळे हातानें गच्च दाबून धरून उभी राहते.)

कृष्ण०:मुली, अशी भांबावूं नकोस. कठोर कालानें तुझ्यापुढें टाकलेला हा नुसता सवाल आहे. तूं अमूकच उत्तर दे अशी तुझ्यावर कोणाचीहि सक्ति नाहीं.

रत्न०:पण मला या सवालाचा जबाब आज टाळतांच येत नाही. मला जबाब दिलाच पाहिजे आणि तो मी देणारच. पण तो काय द्यावा हें मात्र या वेळीं मला सुचेनासं झालं आहे.

कृष्ण०:चित्त स्थिर कर, सभोंवतीं नजर टाक, परिस्थितीच्या अंतरंगाचा पुरा ठाव घे म्हणजे तुझ्या सत्त्वधीर अंतःकरणांत या प्रश्नाचं अचुक उत्तर तत्काळ स्फुरण पावूं लागेल.

रत्न०:नाहीं, मामंजी, नाहीं! माझ्या या दुर्बल अंतःकरणांत या प्रश्नाचं अचुक उत्तर शोधून काढण्याचं सामर्थ्य या वेळीं उरलेलं नाहीं. मी बावरलें आहे, घाबरलें आहे.

कृष्ण०:रत्नप्रभे, तुझं अंतःकरण पवित्र आहे. तुझा स्वभाव धीरंगभीर आहे. एखाद्या सामान्य स्त्रीसारखी कार्पण्यानें अशी व्याकुळ होऊं नकोस.

रत्न०:नाहीं—मामंजी, नाहीं. आपण माझ्यावर हा भार टाकूं नका. आपण मला माझ्या जन्मदात्या पित्याच्या ठिकाणीं आहांत. तेव्हां आपणच मला या बिकट परिस्थितींत मार्गदर्शन करा. मी या सवालाचा कोणता जबाब दिला म्हणजे माझं सत्त्वरक्षण होईल तें मला तिळमात्रहि संकोच न बाळगतां निःसंदिग्ध शब्दांत सांगा. आपली कन्या, आपली शिष्या या नात्यानें मी आपणाला अनन्य शरण आहे.

कृष्ण०:छे—छे, रत्नप्रभे, या परिस्थितींत ही जबाबदारी तूं माझ्यावर टाकतां कामा नये. तूं माझी सून असलीस तरी चंद्रकांताची पत्नी आहेस; आणि म्हणून तुझ्यावर माझ्यापेक्षां त्याची सत्ता जास्त आहे. तेव्हां त्याच्या त्या सत्तेला धक्का बसेल असं त्याच्या गैरहजेरींत मला कांहींहि करतां येणार नाहीं. तेव्हां मला क्षमा कर. भलताच भार माझ्यावर टाकून माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीशीं वैर करण्याचा दुर्धर प्रसंग माझ्यावर आणूं नकोस.

रत्न०:मग मी काय करूं? कोणाला शरण जाऊं? या संकटांत मला अचुक मार्ग दाखवून कोण माझं संरक्षण करील?

कृष्ण०: तुझ्या परम पवित्र अंतःकरणांत सदैव वास्तव्य करणारा सर्वसमर्थ परमात्मा! रत्नप्रभे, धर्म आणि अधर्म यांच्यामधील वादाचा निर्णय मानवी बुद्धि निःसंदेहपणे देऊ शकते. पण तुल्यबल धर्मांमध्येच विरोध उत्पन्न झाला म्हणजे मात्र तेथे मानवाची मति कुंठित होऊन ती पाषाणाप्रमाणे जडमूढ बनते. तेव्हा अशा या धर्मसंकटाच्या वेळी योग्य निर्णय लावून घेण्यासाठी त्या सर्वज्ञ परमेश्वराचेच पाय धरावे लागतात. तेव्हा देवघरांत जा, देवाच्या पायावर अनन्यभावाने लोटांगण घाल आणि त्यालाच या प्रश्नाचे उत्तर विचार. म्हणजे तोच तुला खरी प्रेरणा करील. जा. सध्यांचा सवाल अत्यंत बिकट व मोठमोठ्यांची कसोटी पहाणारा आहे. एकेक क्षण जीविताच्या मोलाचा आहे. कराल काळ आपला विक्राळ जबडा पसरून तुझ्या दीड लाख बंधुभगिनींचे प्राण गिळंकृत करायला टपून बसलेला आहे. तुझ्या निर्णयाला घटकेचाहि विलंब लागला तर तो त्या सर्वांचा तत्काळ स्वाहा केल्याशिवाय खात्रीनं राहाणार नाही. (रत्नप्रभा जाते.)

कृष्ण०: (कागद उचलून स्वगत) ही कृतान्ताची तहाची शर्त नाही, हें साक्षात् मृत्यूचं आज्ञापत्र आहे. रत्नप्रभेला हें दाखवतांना माझ्या काळजाचा चक्काचूर उडाला. माझा मेंदु करपून त्याची राख झाली. पण काय करूं? कठोर दैवानं मला हे तिला दाखवायला भागच पाडलं! हे वाचून तिला केवढा धक्का बसला! आणि असं होणं सहाजिकहि होतं. दुर्दैवाच्या निष्ठुर हातांनीं रेखाटलेलीं हीं विषारी अक्षरं कोणचाहि नुसत्या दर्शनानंच प्राण घेतील. मग रत्नप्रभा तर बिचारी बोलूनचालून अबला! तिची अशी अवस्था झाली तर त्यांत आश्चर्य कसलं? पण तिची पुण्याई जबर हेंच खरं आणि म्हणूनच ती हीं सगळीं अक्षरं शांतपणानं वाचूं तरी शकली. छेः! असं भयंकर धर्मसंकट आजपर्यंत कोणत्याहि स्त्रीवर आलेलं नसेल! परमेश्वर तिला काय बुद्धि देईल ती खरी! (चंद्रकांत, लोकसभेचे दोन सभासद, नरेंद्र व महेंद्र प्रवेश करतात.)

चंद्र० : कुठं आहेत? बाबा कुठं आहेत?

कृष्ण० : ये, चंद्रकान्ता, मी तुझीच आतुरतेनं वाट पहातो आहे.

चंद्र० : तर मग आपण अनुकूल संदेश घेऊन आलां आहांत असं मी ऐकलं तें खरं एकूण?

कृष्ण० : होय. तूर्त तरी खरं म्हणायला हरकत नाही. पुढचं परमेश्वराला माहीत!

चंद्र० : म्हणजे? त्या अधमाधम नरराक्षसाचं अंतःकरण अजूनहि आमच्या दुर्दशेसंबंधानं साशंकच आहे का?

कृष्ण० : नको—चंद्रकान्ता, त्या उदारधी कृतान्तासंबंधानं असे कठोर उद्गार काढूं नकोस. कृतान्त अधमाधम नाही—नरराक्षस नाही. तो सदय आहे, सहृदय आहे, उदार आहे. या बिकट परिस्थितीतून आपली सुटका व्हावी म्हणून आपणाला हरएक प्रकारचं साहाय्य करायला तो मनापासून तयार आहे.

चंद्र०: मग पुढे काय होईल अशी आपल्या मनाला शंका कां येते? त्या सैतानाच्या मनातून आम्हांला जगवायचं आहे आणि आम्हांला मात्र कुत्र्याच्या मौतीनं मरण्याची हौस वाटते आहे असा तर आपला समज नाही ना?

कृष्णःमाझं म्हणणं इतकंच आहे कीं, कृतान्ताच्या सैतानीपणासंबंधानं आजपर्यंत आपणा सर्वांचे जे चमत्कारिक ग्रह होऊन बसले होते ते सर्व खोटे आणि निराधार आहेत असं स्वानुभवानं माझ्या प्रत्ययाला आलं आहे. तो मोठा विद्वान् पंडित आणि तत्त्वज्ञ असून आचारानें तो अतिशय सभ्य आहे. इतका चतुर आणि श्रोत्यांचीं मनं तत्काळ आपल्याकडे आकर्षित करून घेणारा वक्ता माझ्या आयुष्यांत मी हा पहिलाच पाहिला.

चंद्र०:वाः! त्यानं तर आपल्याला त्याचे स्तुतिपाठकच बनवून सोडलेलं दिसत आहे!

कृष्ण०:अगदीं बरोबर बोललास. माझी इच्छा नसतानाहि, चारच दिवसांपूर्वीचा मी त्याचा कट्टा निंदक आज त्याचा पक्का स्तुतिपाठक बनलों आहे हें मला प्रांजलपणें कबूल केलंच पाहिजे. तो जसा अव्वल दर्जाचा समरधुरंधर योद्धा आहे तसाच पहिल्या प्रतीचा राजनीतिनिपुण मुत्सद्दीहि आहे.

चंद्र०:पण बाबा, या त्याच्याबद्दलच्या स्तुतिस्तोत्राच्या भरांत आपण आमच्या भोंवतीं पडलेंला यमदूतांचा गराडा अजिबात विसरून गेलांत?

कृष्णःअसं कसं होईल? तुमच्या या परिस्थितीमुळें माझ्या अंतःकरणाची काय कालवाकालव उडाली आहे याची—

चंद्र०:मग आपण तहाच्या अटींसंबंधानं एक शब्दहि माझ्याशीं न उच्चारतां आमची अशी दशा करून सोडणाऱ्या त्या चांडाळाच्या सद्गुणवर्णनाचाच सारखा पाल्हाळ मांडला आहे याला काय म्हणावं?

कृष्णःखरंच, काय म्हणावं हें मलासुद्धां समजत नाहीं तुमच्या प्राणांची याचना करण्यासाठीं मी कृतान्ताच्या छावणींत गेलों आणि सतत चार दिवस त्याच्याजवळ रक्त आटवून आमच्या प्राणांचं दान त्याच्याजवळून घेऊन आलों. पण तूं दृष्टीला पडल्याबरोबर तें तुझ्या पदरांत मला टाकवलंच नाहीं. कदाचित् या प्राणदानाबरोबर कृतान्तानें नजर करण्यासाठीं— नव्हे, तुमच्या छातींत खुपसण्यासाठीं—जो एक विषारी खंजीर माझ्याबरोबर पाठविला आहे, त्यामुळें माझी वाणी अडखळत असेल. पण तें कांहीं असलं तरी वाणीचं सारं बळ एकवटून कृतान्ताची ती विलक्षण शर्त मला तुला सांगणंच भाग आहे.

चंद्र०:विषारी खंजीर? विलक्षण शर्त?

कृष्ण०:होय. तेच माझे शब्द आहेत. चंद्रकान्ता, कृतान्ताच्या अंगीं अनेक लोकोत्तर सद्गुण आहेत तसाच तो थोडासा प्रणयाचा पागलहि आहे; आणि त्याच त्याच्या दोषाशीं आपलं सर्वांचं जीवित या क्षणाला अत्यंत निगडित झालेलं आहे. त्याच्याजवळ असलेली सर्व अन्नसामुग्री आणि सारा दारुगोळा तो आपल्याला द्यायला तयार आहे पण तसें करायला त्याची एक विलक्षण शर्त आहे.

चंद्र०:अशी काय ती विलक्षण शर्त?

कृष्ण०:त्याला प्रण्याच्या पिशाच्चानं झपाटल्यामुळें तो अगदीं बेहोष बनलेला असून त्याला आपल्या लोकोत्तर सौंदर्यानें पागल बनवून सोडणारी अप्सरा या आपल्या नगरांत राहात असते.

चंद्र०:या आपल्या कनकावतींत?

कृष्ण०:होय. तिला आजच्या एका रात्रीपुरती आपण त्याच्या स्वाधीन करावी अशी त्याची मागणी आहे. तिचं पाऊल त्याच्या शिबिराच्या सीमेंत पडतांच त्यानं तयार ठेवलेली अन्नसामुग्री कनकावतीच्या सीमेवर येऊन दाखल होईल.

१सभा०:बरं, पण ती स्त्री लग्न झालेली आहे का कुमारिका आहे?

कृष्ण०:लग्न झालेली आहे.

२ सभा०:मग विवाहित स्त्रीला आपण त्याच्या स्वाधीन कशी करूं शकणार?

चंद्र०:कां? आपल्या दीड लक्ष बंधुभगिनींच्या प्राणरक्षणार्थ एवढा स्वार्थत्याग करायला ती तयार होणार नाही?

३ सभा०:कशी होईल? तिचा पतिव्रताधर्म तिच्या आड येणार नाही का?

चंद्र०:पण पातिव्रत्यधर्मापेक्षांही राष्ट्रहितधर्म अधिक श्रेष्ठ आहे. तेव्हां श्रेष्ठतर धर्माच्या पालनासाठीं कनिष्ठ धर्माचा आपत्काल समजून त्याग केला तर त्यांत काय पाप आहे?

१सभा०:राष्ट्रहितासाठीं सुद्धां पातिव्रत्याला लाथाडावं हें कोणीहि मान्य करणं शक्य नाही.

चंद्र०:माझी आणि त्या स्त्रीची भेट होऊं शकली तर मी या बाबतींत तिची खात्रीनें समजूत घालूं शकेन.

२ सभा०:पण ही गोष्ट कांहीं तिच्या एकटीच्या स्वाधीनची नाही. तींत तिच्या पतीचाहि संबंध आहे.

चंद्र०:धर्माधर्मातील तारतम्य जाणण्याचं सामर्थ्य स्त्रियांपेक्षां पुरुषांना अधिक असतं. देशप्रीत्यर्थ केलेलं कोणतंही कर्म कल्याणकारकच होय हें त्याला पटल्याशिवाय राहाणारच नाही. आपल्या बंधुभगिनींच्या जीवितांचं संरक्षण करणं जर या वेळीं जरूरच आहे तर हें पापाचं खापर कोणीतरी आपल्या डोक्यावर फोडून घेतलंच पाहिजे. ही लोकसंरक्षणाची जबाबदारी तुम्हां सर्वांपेक्षां माझ्या शिरावर अधिक असल्यामुळें मला हें साहस करण्याशिवाय गत्यंतरच नाही. बाबा, या कामीं तुम्ही मला मदत करायला तयार आहांत ना?

कृष्ण०:मदतच कां? तूं सांगशील तर या कामाची सर्वच जबाबदारी मी आपल्या शिरावर घ्यायला तयार आहे. पण माझ्या मदतीचा तुला उपयोग होईल कीं नाही हाच काय तो प्रश्न आहे.

चंद्र०: त्याबद्दल माझी खात्री आहे. सांगा, कृतान्ताला आपल्या रूपसौंदर्याच्या मोहिनीने वेडा बनवून टाकणारी ही जादुगारीण कोण तिचं नांव सांगा म्हणजे तिचा ताबडतोब शोध काढवून तिला तिच्या पतीसह इथं आणवू आणि या प्रकरणाचा निकाल लावून घेऊं.

कृष्ण०: सांगतो. पण त्यांचीं मनं तू वळवू शकशील अशी तुझ्या दिलाची बालंबाल खात्री आहे ना?

चंद्र०: होय. मी त्यांचीं मनं खात्रीनं वळवीन. पण समजा, तसं करण्यांत मला यश नाहीच आलं तर आपल्या दीड लाख लोकांच्या जीविताप्रीत्यर्थ मी त्यांना बलात्कारानं हा आत्मयज्ञ करायला भाग पाडीन.

कृष्ण०: ठीक आहे. या तहनाम्याच्या कागदांत त्या स्त्रीचं आणि तिच्या पतीचं नांव स्पष्ट लिहिलेलं आहे. (चंद्रकान्ताच्या हातांत तहनाम्याचा कागद देतो.)

चंद्र०: (दचकून व संतापानं) काय? रत्नप्रभा? आणि चंद्रकान्त?

कृष्ण०: होय. हीच तीं नांवां.

चंद्र०: म्हणजे हा चांडाळ माझ्या रत्नप्रभेला भ्रष्ट करून पहातो काय? आणि बाबा, ही शर्त मान्य करून तुम्ही परत आलांत?

कृष्ण०: नाही. ही शर्त मान्य करून मी आलों नाहीं. ही शर्त तुम्हां दोघांच्या मान्यतेसाठीं मी घेऊन आलों आहे.

चंद्र०: पण ती तिथल्या तिथेच लाथेखालीं तुडवून कां टाकली नाहीत? इथपर्यंत घेऊन येण्याचं पाप कशाला केलंत?

कृष्ण०: कारण मला तें पाप वाटलं नाही. उलट मला तें माझं पवित्र कर्तव्यच वाटलं.

चंद्र०: बाबा, कोणत्या धर्मात या अधम पातकाची पवित्र कर्तव्यांत गणना केलेली आहे?

कृष्ण०: राष्ट्रहितधर्मात—

चंद्र०: आपल्या सुनेला शत्रूच्या विलासमंदिरांत ढकलणं हा राष्ट्रहितधर्म आहे काय?

कृष्ण०: असं निदान थोड्याच वेळापूर्वी तुझ्या तोंडून ऐकल्याचं मला स्मरतं.

चंद्र०: पण तें कांहीं मी स्वतःच्या बायकोसंबंधानं बोललों नव्हतों.

कृष्ण०: राष्ट्रहितधर्माच्या पालनासाठी दुसऱ्याच्या बायकोच्या पावित्र्यावर पाणी सोडायला तयार होणारा मनुष्य स्वतःच्या बायकोवर प्रसंग येतांच राष्ट्रहिताला लाथाडायला तयार होईल अशी माझी कल्पना नव्हती.

चंद्र०: माझी बायको म्हणजे कांहीं एखाद्या लुंग्यासुंग्याची कवडीमोल इज्जतीची स्त्री नाही.

कृष्ण०: तुझ्या बायकोची इज्जत जितकी तुला प्यारी आहे तितकीच गरिबांच्या बायकोची इज्जत गरिबांनाहि प्यारीच आहे.

चंद्र०: तें कांहीं असलं तरी सर्व स्त्रियांचं पातिव्रत्य एकाच मापानं मोजतां येणं शक्य नाही. रावांचं पावित्र्य रावांप्रमाणें आणि रंकांचं पावित्र्य रंकांप्रमाणें! कृतान्ताची ही नीच अट रत्नप्रभेला कळली तर—

कृष्ण०: मी तिला हें सगळं सांगितलं आहे आणि त्याचा विचार करण्यासाठीच ती गेली आहे.

चंद्र०: विचार करण्यासाठी? तिच्यासारखी अस्सल पतिव्रता याचा विचार तो काय करणार?

कृष्ण०: पण राष्ट्रहितधर्म आणि पातिव्रत्यधर्म यांत कोणता धर्म श्रेष्ठ व कोणता कनिष्ठ आणि प्रसंगी कोणासाठी कोणाचा त्याग करणं इष्ट याचं तारतम्य तिला खात्रीनं आहे. गरिबांच्या बायकांचं पातिव्रत्य कवडीमोलाचं आणि श्रीमंतांच्या बायकांचं पावित्र्य पृथ्वीच्या तोलाचं अशी तुझ्यासारखी तिची कल्पना नाही.

चंद्र०: बाबा, तुम्ही खरोखरच माझे जन्मदाते आहांत काय? आजपर्यंत एका तरी पित्यानें आपल्या मुलाला त्याची बायको शत्रूच्या शयनमंदिरांत पाठवण्याचा उपदेश केलेला आहे काय?

कृष्ण०: पण मी तरी असा उपदेश तुला कुठं करतो आहे? माझं एवढंच म्हणणं आहे कीं, तूं इतरांच्या बाबतींत जें करायला तयार झाला होतास तेंच स्वतःच्या बाबतींत करायला माघार घेऊं नकोस. निदान नवरेपणाच्या अधिकारांत रत्नप्रभेचं विचारस्वातंत्र्य हिरावून घेण्याचं पाप तरी करूं नकोस.

चंद्र०: पण हा वाद आतांच कशाला? तुम्ही रत्नप्रभेला हा सवाल टाकलेलाच आहे. तेव्हां तिच्याच तोंडून याचा निकाल लागूं द्या. स्त्रियांचीं अंतःकरणं निर्मळ व पवित्र असतात—व तेथें साक्षात् भगवंताचा निवास असतो. तेव्हां त्या पतिपवित्र हृदयांतून या प्रश्नाचं जे उत्तर स्फुरेल तेंच आपण सत्य आणि आदरणीय मानलं पाहिजे.

कृष्ण०: पण दैववशात् तिचा जबाब तुला प्रतिकूल पडला तर?

चंद्र०: अशक्य—अगदीं अशक्य. आपल्या पातिव्रत्यापुढें तिला साक्षात् परमेश्वराचीहि प्रतिष्ठा वाटायची नाही. ती आपणाला काय जबाब देणार याबद्दल माझी खात्री आहे. ती कृतान्ताला स्पष्ट नकार देणार—त्यानें घातलेली शर्त लाथेनं ठोकून देणार!

कृष्ण०: असं झालं तर मी मुळींच तक्रार करणार नाहीं. परंतु तुझ्या अपेक्षेप्रमाणें रत्नप्रभेकडून उत्तर न येतां विरुद्ध मिळालं तर तूं आपला शब्द राखशील किंवा नाहीं याचा मला स्पष्ट जबाब दे.

चंद्र०: राखीन—परमेश्वरसाक्ष राखीन. रत्नप्रभेच्या मुखांतून निघालेला शब्द हा देवानें आणि देवानें दिलेला कौल आहे असं मानून मी आपले शब्द शेवटपर्यंत कायम ठेवीन ही माझी प्रतिज्ञा मी सर्वासमोर जाहीर करतो पण हातच्या कांकणाला आरसा कशाला पाहिजे? ही पहा रत्नप्रभाच इकडे येत आहे. तेव्हां आतां एका क्षणांत सगळा उलगडा होईलच. पतिप्रेमानं जितं अंतःकरण भरून राहिलेलं आहे, अशा पतिव्रतेच्याच नजरेंत ही अशी कळिकाळालाहि कांपविणारी निर्भयता खेळत असलेली दिसत असते. पहा—हिच्यादृष्टीकडे नीट न्याहाळून पहा. (रत्नप्रभा प्रवेश करते.)

कृष्ण० : रत्नप्रभे, बोल. तुझा काय जबाब आहे तो सांगून टाक.

चंद्र० : बोल रत्नप्रभे, निर्भयपणानं बोल ब्रह्मांडाचा गोल फुटून त्याचीं शकलं होतील अशा खणखणीत स्पष्ट आवाजांत बोल. तुझं माझ्यावरील प्रेम अभंग आहे ना? सांग.

रत्न० : महाराज, माझं आपल्या ठिकाणचं प्रेम अभंग आहे—माझी आपल्यावरील निष्ठा अढळ आहे.

चंद्र० : (आनंदानें) बस्—पुरे—माझं काम झालं. माझा विश्वास खरा ठरला. माझं प्रेम विजयी झालं! बाबा, ऐकलंत ना तुम्ही ही काय म्हणाली तें?

रत्न० : थांबा—माझा जबाब अजून पुरा झालेला नाहीं.

चंद्र० : तुझी पतिनिष्ठा अढळ आहे हा तुझा अगदीं सरळ आणि पुरा जबाब आहे.

कृष्ण० : नाहीं—हा जबाब पुरा नाहीं. इतकंच नव्हे तर हा मुळीं माझ्या सवालाचा जबाबच नाहीं. तुझ्यावरच्या प्रेमाबद्दल मी मुळीं रत्नप्रभेला सवालच टाकलेला नाहीं. उपासमारीनं तडफडत पडलेल्या दीड लाख दीन अनाथ स्वदेशबंधुभगिनीचे प्राण वांचविण्यासाठीं मी तिला आत्मसंन्यास उपदेशीत आहे—आत्मयज्ञ आज्ञापीत आहे.

चंद्र० : बाबा, आपल्या डोक्यांत मेंदु तरी आहे का? व्याभिचाराला आत्मसंन्यास, आत्मयज्ञ अशांसारख्या शब्दांनीं गौरवितांना साक्षात् पापालासुद्धां लाज वाटली असती. आपल्या ज्ञानांबद्दल माझ्या मनांत आदर असल्यामुळेच मी आतांपर्यंत आपलं बोलणं शांतपणें ऐकून घेतलं होतं. पण मोठमोठ्या शब्दांचं अवडंबर माजवून पुण्याच्या नांवानं पापाची तरफदारी करणं हाच जर विद्येचा आणि ज्ञानाचा सदुपयोग असेल तर धिःकार—धिःकार असो त्या विद्येला आणि ज्ञानाला!

कृष्ण०: चंद्रकान्ता, व्याभिचाराचा जन्म कामवासनेच्या कर्दमांत होतो आणि त्याचं पर्यवसान कामावासनेच्या तृप्तींत होतं. जेथें कामवासनेचा गंधहि नाहीं तेथें व्याभिचाराचं अस्तित्व संभवूंच शकत नाहीं. मन पाक असेल तर पापसुद्धां पुण्य होईल आणि नापाक असेल तर—

चंद्र०: बस् बाबा, पुरे करा. तुमचं हें आसुरी तत्त्वज्ञान ऐकण्याची माझी इच्छा नाही. माझ्या सहनशीलतेची अशी फाजील परीक्षा पाहूं नका. आपल्या या पाखंडी तत्त्वज्ञानाचं जास्त प्रदर्शन करण्याच्या भरीला पडाल तर तुमच्या या अद्वितीय तत्त्वज्ञानाला इथल्या इथें समाधी घायला मी मागंपुढं पहाणार नाहीं.

रत्न०: थांबा. महाराज, मी कृतान्ताच्या छावणींत जायला तयार आहे. मला गेलंच पाहिजे.

चंद्र० : रत्नप्रभे, तूं शुद्धीवर आहेस का तुला वेड लागलं आहे?

रत्न० : मी पूर्ण शुद्धीवर आहे, मला वेड लागलेलं नाही.

चंद्र० : मग तुझं माझ्यावरील प्रेम अभंग आहे असं थोड्या वेळापूर्वी तूच म्हणालीस ना?

रत्न० : होय. माझं आपल्या ठिकाणचं प्रेम अभंग आहे असं मी आतांही पुन्हा म्हणतें. परंतु मी कृतान्ताकडे जाणार—मला गेलंच पाहिजे.

चंद्र० : (रागानें) कशासाठी? आपल्या दुष्ट कामवासनेची तृप्ति करून घेण्यासाठी? त्या कृतान्ताच्या पापी स्पर्शानं आपल्या या सुंदर देहाचं सार्थक करून घेण्यासाठी?

रत्न० : नाही महाराज. कामवासनेचा लवलेशहि या चित्तांत उद्भवलेला नाही.

चंद्र० : मग कशासाठी जाणार? त्याच्यावर सूड उगवण्यासाठी? त्याचा खून पाडण्यासाठी?

रत्न० : मला त्याच्यावर सूड उगवायचा नाही आणि त्याचा खूनहि पाडायचा नाही. असं करून त्याच्या रक्तानं माखलेल्या या माझ्या हातांनीं माझ्या दीनदुर्बल बंधुभगिनींच्या गळ्याभोंवतीं पडलेला मृत्युपाश मला तोडून टाकतां येईल असं मला वाटत नाही.

चंद्र० : (कृष्णकान्ताकडे पाहून) आपल्या ज्ञानाच्या पांघरुणाखालीं वावरणाऱ्या या सैतानानंच तुझी बुद्धि अशी भ्रष्ट करून टाकली असली पाहिजे. हा बाप नाही—हा माझा कट्टा दुस्मान आहे. हा माझा बाप असता तर आपल्या पुत्राच्या संसाराची अशी धूळधाण उडवायला हा तयारच झाला नसता.

रत्न० : महाराज, यांच्या शुद्ध हेतूचा आपण हा भयंकर विपर्यास मांडला आहे.

चंद्र० : माझ्या दुःखाचा कढ उद्गारांच्या रूपानं बाहेर पडला त्याला तूं याच्याशुद्ध हेतूचा विपर्यास म्हणतेस? समजलों. तुझं माझ्यावर आतां प्रेमच राहिलेलं नाही. तुला मी नकोसा झालों आहे.

रत्न० : नाही महाराज. आपल्यावरील माझं प्रेम अद्यापि जसंच तसं कायम आहे. पति हेंच स्त्रीचं दैवत आहे. त्याचा वीट तिला कसा येईल? पतीच्या चरणावर वाहिलेलं प्रेम तिला परत घेतांच येत नाही. ती पतीची मत्ता आहे, तिच्यावर सर्वस्वी त्याचीच सत्ता आहे.

चंद्र० : आणि असं असूनहि तूं माझी सत्ता धुडकावून परद्वार करायला तयार झाली आहेस? पतिव्रतेच्या पतिनिष्ठेचा हा उत्कृष्ट मासला आहेम्हणायचा! खरोखर, स्त्री ही अनृताची खाण आहे असं म्हणतात तें कांहीं खोटं नाही.

रत्न० : महाराज, कृतान्ताच्या गोटाकडे जायला मी तयार झालें ती त्याला आपल्या प्रेमाचं दान करण्यासाठीं झालें नाही. तर माझं प्रेम आपल्या चरणाजवळ ठेवून केवळ प्रेतवत् झालेल्या या प्रेमशून्य शरीरांन मी आपल्या वाड्याचा उंबरठा ओलांडणार आहे. कुडींतून प्राण निघून गेल्यावर शरीराची माती बनते आणि प्राणांतून प्रेम नष्ट झाल्यावर प्राणहि जिवंत असून मेल्यासारखेच होतात. गतप्राण झालेलं शरीर भूगर्भात कीटकांनीं खाळं काय, गिधाडांनीं त्याचे लचके तोडले काय किंवा चितेनं जाळून भस्म केलं काय? सारखंच.

चंद्र० : बस्—तुझं पांडित्य पुरे कर. आपल्या दुराचरणाचं अशा रीतीनं समर्थन करण्याची तुला लाज वाटायला पाहिजे. देहाची मनापासून आणि मनाची देहापासून अशी फारकत होऊंच शकत नाही. चित्त एका ठिकाणीं आणि देह दुसऱ्या ठिकाणीं हा शुद्ध शब्दांचा लपंडाव आहे तूं खरोखर पतिव्रता असतीस तर कृतान्ताचा प्राण घेण्याची प्रतिज्ञा केली असतीस किंवा विष पिरून देहत्याग केला असतास!

रत्न० : माझ्या देहत्यागानं माझ्या दीड लाख बंधुभिगीनींचे प्राण वांचण्याचा थोडाहि संभव असता तर तसं करायला मीं एका क्षणाचाहि विलंब लावला नसता. परंतु माझ्या दुर्दैवानं त्यांच्या बचावासाठीं माझ्या शीलसंन्यासाचाच मार्ग काय तो माझ्यापुढं ठेवला आहे, त्याला काय करायचं?

चंद्र० : पण या मार्गावर मी तुला पाऊलच टाकूं देणार नाही. कृतान्ताच्या गोटांत जाणं तुला मान्य असलं तरी मला मान्य नाही. या दीड लाख लोकांच्या क्षणभंगुर जीवितापेक्षां एका पतिव्रतेच्या पावित्र्याची किंमत मला अनंत पर्तींनीं जास्त वाटते. हे मेले तर कालांतरानें त्यांच्या ठिकाणीं दुसरे पैदा होतील पण तुझं पवित्र्य नष्ट झालं तर तें मात्र पुन्हा मिळायचं नाही. तेव्हां अंतःपुरांत परत जा आणि तुझं डोकं चांगलं ताळ्यावर येईपर्यंत मला फिरून आपलं तोंड दाखवूं नकोस.

रत्न० : नाही—मी आतां अंतःपुरांत परत जाणार नाही. मी कृतान्ताकडे जाणार—मला गेलंच पाहिजे.

चंद्र० : काय मगदूर आहे तुझी असं करण्याची? मी तुझा पति आहे; आणि माझी आज्ञा तुला मानलीच पाहिजे. मुकाट्यानें अंतःपुरांत निघून जा.

रत्न० : परत जाण्यासाठीं मीं अंतःपुराबाहेर पाऊल टाकलेलं नाही.

चंद्र० : तर मग या पापी लावलांनीं कृतान्ताच्या छावणीचा मार्गहि तुला चालतां येणार नाही. शिपायांनो—(शिपाई येतात.) या बेताल बायकोच्या मुसक्या आंवाळा आणि हिला ताबडतोब तुरुंगांत कोंडून ठेवा.

कृष्ण० : चंद्रकान्त, तुझे शब्द अखेरीस बदलले अं?

चंद्र०:माझ्या शब्दापेक्षां माझ्या बेअब्रूची काळजी मला अधिक आहे. शिपायांनो, हिला तुरुंगांत घेऊन चला आणि या थेरड्याला एकदम नगराबाहेर घालवून द्या.

रत्न०:महाराज—महाराज—

चंद्र०:चूप—एक अक्षरहि बोलूं नकोस. (शिपायांस) असे फत्तरासारखे उभे काय राहिलांत? माझे शब्द तुम्हांला ऐकूं येत नाहीत काय? तुमचे कान बधिर झाले की काय? (शिपाई स्वस्थ उभे राहातात.) समजलों, तुम्ही सगळे स्वार्थलंपट आहांत. माझ्या बायकोच्या अब्रूचे जगांत धिडवडे होऊन माझ्या संसाराची राखरांगोळी झाली तरी त्याची तुम्हांला पर्वा नाही. फक्त तुमचे आणि तुमच्या बायकामुलांचे प्राण वांचून तुमचे संसार सुखाने चालले म्हणजे त्यांत तुम्हांला समाधान आहे. पण माझी बायकोच जिथे माझ्या जिवार उठली आहे तिथे तुम्ही मला जगांतून उठवायला तयार झालांत तर त्यांत नवल काय? अरेरे! बाप उलटला—बायको उलटली—सारं जगच माझ्यावर उलटलं आहे!

रत्न०:महाराज, अशा निष्ठूर भाषणांनीं माझं धैर्य आपण या वेळीं असं खचवूं नका. माझ्या अंतःकरणांत या वेळीं केवढी कालवाकालव उडाली आहे याची आपणांला कल्पना नाही. पति आणि स्वदेश यांच्या परस्परविचारांचं माझ्या मनांत एवढं तुफान वादळ उसळलं आहे कीं, त्याच्या धक्क्यानं माझं हृदय फुटून जाईल कीं काय अशी मला भीति वाटत आहे. पण या मातृभूमीच्या सेवेसाठीं, या कांचनकुलाच्या रक्षणासाठीं, उपासमारीनं मृत्यूच्या पंथाला लागलेल्या माझ्या दीड लाख बंधुभगिनींसाठीं माझे पाय कृतांताच्या छावणीकडे ओढ घेत आहेत. महाराज, सुंदर दिसणाऱ्या या मातीच्या नश्वर गोळ्यावर खिळून बसलेली आपली दृष्टि क्षणमात्र त्याच्या आंत खेळणाऱ्या शाश्वत चैतन्यावर लावा म्हणजे शत्रूच्या शृंगारमंचकावर विलासांत लोळणारी ही काया प्राणरहित प्रेमशून्य प्रेत आहे असंच आपल्याला आढळून येईल.

चंद्र०:पण रत्नप्रभे, या दुष्टाचरणानं तूं अखिल स्त्रीजातीला कुमार्गाचा धडा घालून देऊन तिच्या अधःपाताचं अघोर पातक आपल्या शिरावर घेत आहेस हें तुझ्या लक्षांत कसं येत नाही?

रत्न०:महाराज, स्त्रीजातीच्या श्रेष्ठ बुद्धिमत्तेसंबंधानं आपला हा संशय पाहून मला अत्यंत दुःख होतं. पापपुण्य अगर धर्मधर्म यांतील भेद पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांनाहि अचूक कळतो आणि असामान्य प्रसंगीं अवलंबावा लागणारा असामान्य मार्ग हा असामान्यव्यवहाराचाच आदर्श होऊं शकतो, सामान्य व्यवहारांत तो उपयोगांत आणतां येत नाहीं हें स्त्रियाहि जाणतात. तेव्हां माझं उदाहरण पाहून कामदूषित व्यभिचारकर्माला त्या सदाचार मानूं लागतील व त्यांत रत होण्याचा दुष्ट मोह त्यांच्या पापभीरु मनाला पडेल ही आपली भीति सर्वथैव निराधार आहे.

चंद्र०:रत्नप्रभे, तुझ्या या पांडित्याचं प्रायश्चित्त मी तुला इथल्या इथे एका क्षणांत घडवलं असतं. परंतु जिचं माझ्यावरचं प्रेम अस्ताला गेलं तिला मारण्यांत तरी अर्थ काय? चल जा, नीघ इथून. मी तुला या क्षणापासून सोडून दिली आहे. यापुढे तूं माझी कोणी नाहीस आणि मी तुझा कोणी नाही. बाबा, ही घ्या—ही रत्नप्रभा मी आतां तुमच्या स्वाधीन केली आहे. तिला खुशाल वाटेल तिकडे—वाटेल त्याच्याकडे घेऊन चला. मी आतां जगांत एकटा झालों!

रत्न०:(त्याच्या गळ्याला मिठी मारून) नका महाराज, असं म्हणूं नका. माझ्याकडे पहा. आपण मला आपली माना अगर मानूं नका. परंतु मी आजवर आपलीच होतें आणि यापुढंहि आपलीच राहीन. अशी दृष्टि फिरवूं नका! देवा, कोण भयंकर प्रसंग हा!

चंद्र०:चल—सोड मला. तुझा माझा आतां कांहींएक संबंध उरलेला नाही. आतां तुझा मार्ग त्या दिशेनें! जा. तिकडे जा—तुझा प्रियकर तुझी उत्कंठेनं वाट पहात बसला असेल! त्याच्या गळ्यांत मिठी मार, त्याच्या अंकावर बैस, त्याचे गाल आपल्या चुंबनांनीं रंगवून टाक, चल जा—(तिला ढकलून देतो.) खातेरांतल्या डुकरीप्रमाणें त्या चांडाळाच्या पापी शय्येवर लोळून तूं परत आलीस म्हणजे—अरेरे—कोण भयंकर कल्पना—कसलं हिडीस दृश्य! (जातो.)

रत्न०:(कृष्णकान्तास) महाराज, चला—

कृष्ण०:रत्नप्रभे, या पतिवियोगानं तुझी मति दुभंगून गेली नाही ना? मी तुला नरकांत ढकलण्यासाठीं नेत आहे हे तुला माहीत आहे ना?

रत्न०:महाराज, स्वदेशाकरितां देशभक्त फांसावर लटकतात ना? स्वदेशाकरितां देशभक्त आपल्या सर्वस्वाचा होम करतात ना? मग स्वदेशाकरितां नरकांत उडी घेण्याला कचरण्याचं मला कारण काय? स्वदेशाला नरकांत लोटून आपण स्वर्गांत प्रवेश करण्यापेक्षां स्वदेशालास्वर्गाचं द्वार खुलं व्हावं म्हणून पतिविरोधाच्या यातना सहन करूनहि स्वतः नरकाची वाट धरणं मला अधिक श्रेयस्कर वाटतं.

कृष्ण०:रत्नप्रभे, परमेश्वर तुझं कल्याण करो! आणि हा तुझा अलौकिक आत्मयज्ञ त्याच्या चरणीं रुजू होवो!

रत्न०:प्रिय बंधूनो, माझा प्रणाम स्वीकारा. भगिनींना माझा नमस्कार सांगा. परमेश्वर करो आणि माझ्या बलिदानानं तुम्हां सर्वांची संकटांतून मुक्तता होवो! महाराज, चला—हे दीनवत्सल भगवंता, हे करुणामयी मातृदेवी, या दीन कन्येवर तुमच्या कृपेची पांखर असूं द्या. (जातात.)

(पडदा पडतो.)

अंक पहिला समाप्त.

अंक दुसरा

(कृतान्ताचीं छावणी. कृतान्त येरझारा घालीत असतां सेवक प्रवेश करतो).

सेवक:कृष्णकान्त महाराजांची स्वारी दाखल झाली असून आपल्या हुकुमाची वाट पहात आहेत.

कृतान्त:येऊं दे त्यांना आंत. (सेवक कृष्णकान्तांना आणून सोडतो व बाहेर जातो).

कृतान्त:कृष्णकान्त, आपण आलांत?

कृष्ण०:होय. माझ्याबरोबर रत्नप्रभाहि आली आहे.

कृतान्त:तर मग तुम्ही आपली शर्त पाळलीत म्हणायची? कुठं आहे रत्नप्रभा?

कृष्ण०:बाहेर उभी आहे.

कृतान्त:आणा तिला आंत. (कृष्णकान्त रत्नप्रभेला आणायला जातो). आश्चर्य आहे! चंद्रकांत या भयंकर दिव्याला तयार कसा झाला? या म्हाताऱ्याचा उपदेश त्याला खरोखर पटला असेल तर त्याच्या राष्ट्रप्रेमाचं कौतुक करावं तेवढं थोडंच आहे! पण छे! हें कांहीं शक्य दिसत नाही. त्याच्यासारख्या स्वार्थाधाला ही लोकविलक्षण आत्मयज्ञाची कल्पनासुद्धां सहन व्हायची नाही. मग त्याच्या हातून तो प्रत्यक्ष घडणार कसा? मग काय या कृष्णकांतानं हिला जबरदस्तीनं इथं आणली? होय—असंच दिसतं. या म्हाताऱ्यानं आपल्या राष्ट्राच्या कल्याणासाठीं आजपर्यंत जो लोकोत्तर स्वार्थत्याग केलेला आहे त्याचा विचार केला म्हणजे त्याच्या हातून हें साहस घडणं कांहीं अशक्य वाटत नाही. पण रत्नप्रभेनं या गोष्टीला आपली संमति कशी दिली? पुरुषापेक्षां स्त्रिया अधिक पापभीरू असतांत आणि त्यांना आपलं पावित्र्य प्राणापेक्षांहि अधिक प्रिय असतं. मग रत्नप्रभेला हा दुराचार कसा मानवला? —पण रत्नप्रभा राहिली आहे कुठें? पापाच्या मार्गावर पहिलं पाऊल टाकतांना मनुष्याचं मन भीत असतं. पण एकदा पापाचा त्याचा परिचय झाला म्हणजे—पण जाऊं द्या. माझं मन फिरून अस्थिर होऊं लागलं—माझं डोकं पुन्हा फिरायला लागलं.

(डोके धरून स्वस्थ उभा राहातो. कृष्णकांत व रत्नप्रभा येतात.)

कृष्ण०:कृतान्ता,ही घे—तुझ्या मागणीप्रमाणें ही रत्नप्रभा मी तुझ्या स्वाधीन करीत आहे.

कृतान्त :थोडे थांबा. प्रथम माझी शर्त मी पुरी केल्यावांचून मला तिचा स्वीकार करतां येत नाही. तेव्हां आपण माझ्याबरोबर चला म्हणजे कबूल केलेली अन्नसामुग्री व दाखगोळा पहिल्यानं मी आपल्या स्वाधीन करतो.

कृष्ण०:चल. या सर्व सामुग्रीसह कनकावतीच्या हद्दींत सुखरूप पोहोचल्यावर तटावर होळीं पेटवून मी तुला पावतीचा इशारा देईन.

कृतान्तःठीक आहे. आपला इशारा मिळाल्यावरच रत्नप्रभेला मी आपल्या कबज्यांत घेईन. तोपर्यंत मी हिच्याशी शब्दसुद्धां बोलणार नाही. तोपर्यंत ही माझ्या तंबूत असली तरी पूर्ण स्वतंत्र आहे.

कृष्ण०:तो आतां तुझा प्रश्न आहे—माझा नाही. मी तिला तुझ्या स्वाधीन केलं आहे; आणि तिची वाटेल तशी व्यवस्था लावायला तूं आतां पूर्ण समर्थ आहेस. पण कृतान्ता, ही भयंकर शर्त घेऊन इथून कनकावतीस जायला निघण्यापूर्वी मी तुला जिव्हाळ्याचे जे दोन शब्द सांगितले होते ते जातां जातां फिरून सांगितल्यावांचून माझ्यानें राहावत नाहीं. तुझ्या चार दिवसांच्या सहवासानें तुझ्या थोरपणासंबंधानें माझी जी कल्पना झाली ती तुझ्या या चमत्कारी वर्तनाने अजिबात खोटी ठरूं नये अशी माझी पूर्वीहि उत्कट इच्छा होती आणि अजूनहि आहे. तूं वरवर प्रेमाच्या पागलपणाचा कितीहि आव आणलास तरी माझा त्याच्यावर अजूनहि विश्वास बसत नाहीं. मला अजून असंच वाटतं कीं, तुझं अंतःकरण खात्रीनं कामदूषित आणि पापमीलन नाहीं; आणि त्यांतूनहि मीं तुझ्या पायावर अर्पण केलेली ही सद्गुणांची खाण व पावित्र्याचीं मूर्तिमंत प्रतिमा एक परस्त्री असून महापतिव्रता आहे याची जाणीव तुला राहिली तर तुझं पवित्र अंतःकरण हिला अशा रीतीनं भ्रष्ट करण्याचं अघोर पापकर्म तुझ्या हातून कालत्रयीं घडूं देणार नाहीं, असा मला अजून दृढ विश्वास वाटतो.

कृतान्तःकृष्णकान्त, आपणाला या कृतकर्माचा पश्चात्ताप वाटत असेल तर आपण अजूनहि माझी शर्त नाकबूल करून या आपल्या सुनेला आणलीत तशी बिनहरकत परत घेऊन जाऊं शकता.

कृष्ण०:शर्त मोडून हिला इथून परत नेण्यासाठीं मी हिला इथं आणलेलं नाहीं. माझ्या अंतःकरणांत या वेळीं दुःखाचे कढ येत असले तरी ते हिच्या नाशापेक्षां तुझ्या अधःपतनासंबंधानेंच अधिक येत आहेत. काय असेल तें असो, पण मला तुझ्यासंबंधानें पितृवात्सल्य उत्पन्न झालं असून तुझा असा अधःपात होऊं नये म्हणून माझ्या मनाला सारखी तळमळ लागलेली आहे.

कृतान्तःमी आपल्या या निरपेक्ष प्रेमाबद्दल आपला अत्यंत आभारी आहे. पण आतां वेळ फुकट घालवितां उपयोगी नाही. आपणाला आपल्या सुनेशीं दोन शब्द बोलायचे असल्यास बोला आणि हिच्याबद्दलचं मोल पदरांत घेऊन ताबडतोब कनकावतीच्या मार्गाला लागा. नाहीतर सारंच गमावून बसण्याची पाळी येईल.

कृष्ण० : ठीक आहे. जशी परमेश्वराची मर्जी! (रत्नप्रभेस) रत्नप्रभे, येतो मी.

रत्न०:(त्याला नमस्कार करून) वडिलांचा अखेरचा आशीर्वाद असावा.

कृष्ण०:आशीर्वाद? होय—अखेरचाच आशीर्वाद. पतिव्रतेचा पावित्र्यभंग म्हणजे साक्षात् मृत्यूच तो. ठीक आहे. आल्या भोगाला सादर झालंच पाहिजे. परमेश्वर तुला सद्गति देवो! (कृष्णकान्त व कृतान्त जातात.)

रत्न०:झालं! आतांच्या यांच्या बोलण्यावरून अखेरची घटका अगदीं नजीक येऊन ठेपली हें आतां नक्की झालं. ठीक आहे. माझ्या राष्ट्रदेवतेनं माझी सत्त्वपरीक्षाच मांडली आहे. तेव्हा येईल त्या प्रसंगाला

मला हिंमतीनं तोंड दिलंच पाहिजे. माझ्या राष्ट्रदेवतेच्या सेवेसाठीं सूर्यकान्ताचा विश्वासघात करून मी चंद्रकान्ताच्या चरणावर आपल्या पातिव्रत्याचं बलिदान केलं! पण तेवढ्यानं ती तृप्त झालेली दिसत नाही. तिच्या शत्रूच्या पायाशीं माझा बळी पडावा अशी तिची इच्छा दिसते आहे. पण एकदां आपल्या आराध्यदेवतेला आपण आपलं सर्वस्व अर्पण करायचं ठरवल्यानंतर आपली वाटेल तशी वासलात लावण्याचा तिला पूर्ण अधिकार आहे. तेव्हां ती तारो किंवा मारो. मला त्याची चिंता करण्याचं कारण नाही. जो भोग तिच्या कृपेनं वांट्यास येईल तो तिचा तिलाच अर्पण असो! (कृतान्त प्रवेश करतो.)

कृतान्तःहृदया, शांत रहा. विवेका, या आणीबाणीच्या प्रसंगीं मला दगा देऊं नकोस. दुष्ट विकारांनो, माझ्यापासून दूर राहा. परमेश्वरा, मेरुची अचलता आणि मेघाची उदारता मला दे. (उघड) रत्नप्रभे, कृष्णकान्त सर्व सामुग्रीसह कनकावतीच्या हद्दींत पोहोचले. आतां तुझ्याशीं बोलायला मला वाटतं कांहींच हरकत नाही.

रत्न०:पण यापूर्वी तरी आपणाला हरकत कुठें होती? मी आपल्या हातांत सांपडलेंच होतें, तेव्हां तहाची आपली शर्त पूरी न करतांहि आपण माझ्याशीं सहज बोलूं शकलां असतां.

कृतान्तःहोय. बोलूं शकलों असतों. पण तें राहूं दे. फालतू गोष्टींत वेळ घालवण्यांत अर्थ नाही. रत्नप्रभे, इकडे येण्याला तुझ्या नवऱ्यानं तुला खुषीनं परवानगी दिली?

रत्न०:नाहीं—खुषीनं दिली नाही.

कृतान्तःमग काय तुझ्या सासऱ्यानं जबरदस्तीनं किंवा फसवून तुला इकडे आणलं?

रत्न०:नाहीं—तसंहि झालं नाही.

कृतान्तःमग तूं इकडे कशी आलीस?

रत्न०:केवळ स्वतःच्या प्रेरणेनेंच मी इकडे आलों.

कृतान्तःनवऱ्याच्या नकळत? त्याला चोरून?

रत्न०:नाहीं त्यांना कळवून—त्यांना बजावून—उघड्या डोळ्यांनीं माझं हें पापी साहस ते पहात असतांना मी इथं आलों.

कृतान्तःतर मग काय, आपल्या पातिव्रत्याच्या तेजानं आपण कृतान्ताला दिपवून टाकूं असं तुला वाटलं?

रत्न०:नाहीं—मला तसं मुळींच वाटलं नाही. पतिव्रतेच्या पातिव्रत्याच्या तेजानं दिपून जाण्याइतकं आपलं हृदय कोमल नाही हें मीच काय पण सारं जग जाणतं.

कृतान्तःतर मग आपल्या करुणामय दीन वाणीनं या कृतान्ताच्या वज्रकठोर हृदयाला आपण दयेचा पाझर फोडूं अशी तुला आशा वाटली?

रत्न०:नाहीं—त्याहि आशेनं मी इथं आल्यें नाहीं.

कृतान्तःतर मग काय? कपटानं माझा घात करण्याच्या इराद्यानं तूं इथं येण्याचं धाडस केलंस?

रत्न०:वास्तविक तसं धाडस मी करायला पाहिजे होतं—आणि तसं मीं केलंहि असतं. पण माझ्या सासऱ्यानं आपला शब्द आपल्याकडे गहाण टाकला होता. तेव्हा त्यांच्या इज्जतीसाठीं मला माझे सर्व विचार बाजूला ठेवून त्यांनीं कबूल केलेल्या शर्तीबरहुकूम वागणंच भाग पडलं.

कृतान्तःतर मग तूं आपल्याबरोबर शस्त्र वगैरे कांहीं लपवून आणलेलं नसशीलच?

रत्न०:आपण शस्त्राला भितां असं मला ठाऊक असतं तर तें मीं जरूर आणलं असतं आणि तेंहि लपवून न आणतां उघड आणलं असतं. रत्नप्रभेची आणि शस्त्राची अजिबात जानपछान नाहीं असं आपण समजूं नका. पण रत्नप्रभा तहांतील शर्तीनं बांधली गेली असल्यामुळें ती सर्व बाजूंनीं नाडल्यासारखी झाली आहे.

कृतान्तःअस्सं? तर मग तुझं नीतिधैर्य तारीफ करण्यासारखं आहे असंच म्हटलं पाहिजे.

रत्न०:नीतिधैर्य म्हणा वा अनीतिधैर्य म्हणा, पण तें परस्त्रीला जबरदस्तीनं आपल्या गोटांत आणण्याच्या आपल्या साहसाच्या पासंगाला सुद्धां पुरणार नाहीं एवढं मात्र खास!

कृतान्तःकंबूल. असल्या साहसांत स्त्रियांचा पराक्रम पुरुषांच्या पराक्रमापेक्षां कमीच ठरतो हें तुझ्याप्रमाणें मलाहि कबूल आहे. पण रत्नप्रभे, तुझ्या देशबांधवांचे प्राण पणाला लावून मी तुला जबरदस्तीनं आपल्या गोटांत कां आणलं याची तुला कांहीं कल्पना आहे का?

रत्न०:कल्पना नसायला काय झालं? कुमारिकांचं कौमार्य भ्रष्ट करणारे आणि पातिव्रतांचं पावित्र्य नष्ट करणारे आपल्यासारखे थोर पुरुष परक्यांच्या बायकांची अशी अमानुष विटंबना कां करतात हें कळायला कांहीं फारशी अक्कल लागत नाहीं.

कृतान्तःआणि म्हणूनच तूं आज हा गोता खाल्लास! कुमारिकांचं कौमार्य भ्रष्ट करणारा आणि पातिव्रतांचं पावित्र्य नष्ट करणारा असा जरी जगांत आज माझा बदलौकिक पसरविण्यांत आलेला असला तरी तुझं पावित्र्य नष्ट करण्यासाठीं किंवा भ्रष्ट करण्यासाठीं कांहीं मी तुला आज इथं आणलं नाहीं,

रत्न०:मग कशासाठीं आणलेलं आहांत?

कृतान्तःतुझ्या हातून घडलेल्या एका अघोर पापकर्माचा जाब विचारण्यासाठीं मी तुला आज इथं अशा प्रकारें आणलेलं आहे.

रत्न०:अघोर पापकर्माचा जाब? कोणतं अघोर पापकर्म?

कृतान्तः(खिशांतून आंगठी काढून) हें—या चिमुकल्या आंगठीच्या खड्यांत ज्याचं प्रतिबिंब स्पष्ट दिसत आहे—हें. घे—ही आंगठी घे—आणि तिच्यावर क्षणमात्र आपली दृष्टि स्थिर कर म्हणजे तुझ्या सवालाचा जबाब तुला तत्काल मिळेल. (आंगठी देतो).

रत्न०:ही आंगठी—ही आंगठी—

कृतान्तःकां? अशी दचकलीस कां? तिच्याकडे तुझ्यानं पहावत नाहीं? तिच्या खड्यांत चमकणाऱ्या प्रतिबिंबावर तुझी नजर ठरत नाहीं?

रत्न०:ठरते—पण कृतान्त, ही माझी आंगठी—

कृतान्तःतुझी आंगठी—

रत्न०:होय माझी—माझीच आंगठी ही! पण ती आपल्याजवळ कशी आली?

कृतान्तःकशी आली! कशी आली तें या माझ्या वक्षःस्थळावर गोंदलेल्या या मंगल चिन्हाला विचार. (छाती उघडी करून दाखवितो.)

रत्न०:कोण? सूर्यकान्त?

कृतान्तःहोय—तोच मी! विश्वासघातानं ज्याच्या जीवितसर्वस्वाचा तूं समूळ विध्वंस करून टाकलास तोच हतभागी सूर्यकान्त मी!

रत्न०:हाय रे दैवा!

कृतान्तःआतां दैवाच्या नांवानं आक्रोश करण्यांत अर्थ काय? दैवानं कांहीं तुला किंवा चंद्रकान्ताला माझ्याशीं बेमान होऊन माझ्या मानेवर सुरी चालवायला सांगितलं नाहीं.

रत्न०:पण गेलीं पंधरा वर्षं मला अनाथ अबलेला दुष्ट दुर्जनानीं गजबजलेल्या या भ्रष्ट जगाच्या घाणेरड्या उकिरड्यावर सडक्या पोतेच्याप्रमाणें फेकून देण्याची दुर्बुद्धि तरी दैवानंच आपणाला दिली ना?

कृतान्तःरत्नप्रभे, परिस्थितीनें सर्व बाजूंनीं माझा कोंडमारा करून टाकल्यामुळें गेलीं पंधरा वर्षं या भयाण जगांत मी तुला एकटीला निराधार भटकायला लावलं आणि एका शब्दानं हि मी तुझा परामर्श घेतला नाहीं हें जरी अक्षरशः खरं असलं तरी मी तुला एवढ्या दीर्घ अवकाशांत एक क्षणभरहि विसरलों नाहीं किंवा संसारसुखाच्या लालसेनं आपल्या शीलापासून यकित्तहि भ्रष्ट झालों नाहीं. माझ्यावर कोंसळलेल्या दुर्धर आपत्तींचं मी तुझ्यासमोर वर्णन करूं लागलों तर क्षणाक्षणाला भूकंपासारखे धक्के बसून तुझं हृदय हादरून जाईल आणि तुझ्या धमन्यांतून वहाणारं रक्त भीतीनं

गोटून जाऊन असह्य वेदनांनीं तुझे प्राण कासावीस होतील. माझ्या ठिकाणीं दुसरा कोणी दुबळा मनुष्य असता तर त्यानं या दुर्दशेच्या चक्रांतून आपली सुटका करून घेण्यासाठी एकदांच कां, पण दहादांही खास आत्महत्या केली असती. पण मी माझ्या बुद्धीला हा आत्मघातकी मोह केव्हांही पडूं दिला नाही. मी हा आपत्काल मोठ्या हिंमतीनं सहन केला आणि मला मातीत मिळविण्यासाठी चंग बांधून माझा अहोरात्र पिच्छा पुरविणाऱ्या या जगाला शेवटीं पायाखालीं तुडवून मी त्याच्यावर मात केली! रत्नप्रभे, या अवधीत तुला दिलेलं पाणिग्रहणाचं वचन मोडून तुझा विश्वासघात करण्याचे अनेक प्रसंग माझ्यावर आले आणि त्यांपैकीं एकाहि प्रसंगांत मी आपल्या सत्त्वावर पाणी सोडायला तयार झालों असतो तर माझ्यावर कोसळलेल्या अनेक दुःखांचं मला सहज निवारण करतां आलं असतं. परंतु मी या पातकी मोहाला केव्हांही बळी पडलों नाहीं. तुझ्याशिवाय इतर सर्व स्त्रिया भगिनींसमान मानून तुझ्याच ठिकाणीं मी आपलं चित्तएकाग्र ठेवलं—तुझ्याच स्मरणांत मी सदैव मग्न राहिलों, तुझ्याच आठवणीनं मी आपल्या विविध तापांनीं जाळून पोळून निघालेल्याचित्ताचं नित्य समाधान केलं! पण रत्नप्रभे, तूं—तूं मात्र मला विसरलीस! माझा त्याग केलास, हें जग मला स्मशानवत् करून टाकलंस.

रत्न०:सूर्यकान्त, आपला त्याग करून मी आपल्या सुखाशेचा समूळ उच्छेद केला आणि भग्नहृदयानें जिवंतपणींच खडतर यमयातना भोगण्याची पाळी आपणावर आणली ही गोष्ट अगदीं खरी आहे. पण माझ्या हातून हें भयंकर राक्षसी कर्म कां घडलं याचा सविस्तर वृत्तान्त आपल्या कानीं पडला तर आपण मला या अघोर पातकाबद्दल निःसंशय क्षमाच कराल. सूर्यकांत, आपण या आपल्या वियोगकालांत आपत्तींच्या वणव्यांत होरपळून निघत होतां आणि मी सुखाच्या पुष्पशय्येवर आनंदांत लोळत पडलें होते असं का आपल्याला वाटतं? नाहीं—आपली तशी समजूत असेल तर ती साफ चुकीची आहे. ‘लौकरच परत येतो’ असं आशेचं आश्वासन देऊन आपण माझा निरोप घेऊन कनकावतींतून परदेशीं निघून गेल्यावर एक नव्हे—दोन नव्हे—बारा वर्ष आपल्या विरहाच्या दुःसह दुःखानं मी सारखी करपून जात असतांना माझ्या भोंवतींही आपत्तींनीं भयंकर कहर उसळून सोडला होता. माझी आई गेली, माझे वडील वारले, मी पोरकी झाले; आणि सावकारांनीं माझ्या या अनाथ स्थितीचा फायदा घेऊन माझ्या घराचा आणि मालमत्तेचा लीलांव करून माझ्या हातांत भिकेची झोळी दिली. माझ्या गरिबीमुळें माझे आप्त मला जवळ करीनात—माझे मित्र मला आपल्या सांवलीलाहि उभी राहूं देईनात. मी अनाश्रित बनलें. एका परमेश्वरावांचून या भयाण जगांत मला कोणीहि वाली राहिला नाही. सूर्यकांत, आपण पुरुष होतां, पराक्रमी होतां, या दुर्धर जगाशीं झगडण्याचं सामर्थ्य देवानं आपणाला दिलेलं होतं. पण दुर्दैवानं माझ्या अबलेच्या वांट्याला दुबळेपणावांचून कांहींच आलेलं नव्हतं. मी अजाण होतें. जगाच्या स्वार्थलंपटपणाचा मला यत्किंचितहि अनुभव नव्हता; आणि त्यांत माझ्या तारुण्यामुळें आणि सौंदर्यामुळें चोहों बाजूंनीं दुष्ट दुरात्म्यांचा माझ्याभोंवतीं गराडा पडला होता. जंगलांत जखमी होऊन पडलेल्या जनावराच्या शरीराला आपल्या चोंचींनीं टोंचण्यासाठीं गिधाडांची जशी सारखी धडपड चालू असते तशी या अनाथ अबलेला आपल्या कपटजालांत पकडून अधःपाताच्या गर्तेत ढकलून देण्यासाठीं या निर्दय जगांतील मानवदेहधारी नरराक्षसांची सारखी चढाओढ चालू होती. माझ्यावर ओढवलेल्या संकटपरंपरेचा साग्र इतिहास मी आपणाला इतक्या थोड्या अवधीतसांगू शकत नाहीं; आणि तो सांगून कालाचा अपव्यय करण्याची माझी इच्छाहि नाही. माझ्या दुर्दशेची बरोबर कल्पना आपणाला सहज करतां येईल.

कृतान्तःआणि या आपत्तींतून आपली मुक्तता करून घेण्यासाठीच का तू चन्द्रकान्ताचा आश्रय केलास?

रत्न०:नाहीं. आपत्तींच्या भयानं आपल्या व्रतापासून च्युत होण्याची दुर्बुद्धि परमेश्वराच्या कृपेनं मला केव्हांहि झाली नाही; आणि पहिल्या बारा वर्षांत मी चंद्रकान्तांची नुसती भेटसुद्धां घेतली नाही—अथवा माझ्या बिकट परिस्थितीची वार्ताहि त्यांच्या कानावर जाऊं दिली नाही. या बारा वर्षांचा खडतर वनवास परमेश्वरावर हवाला टाकून मी शांतपणानं सहन केला. सूर्यकान्त, शीलापासून भ्रष्ट होण्याचे अनेक प्रसंग त्या दुर्धर काळांत आपल्याप्रमाणें माझ्यावरहि ओढवले पण मी आपणास परमेश्वरसाक्ष सांगतें कीं, प्रसंगीं प्राणावर उदार होऊनहि मी त्या सर्वांचं निवारण केलं आणि आपलं सत्त्व अभंग राखलं. आपण ज्याप्रमाणें मला विसरलां नाही त्याप्रमाणेंच मीहि आपणाला कधीं विसरलें नाही. आपलें अखंड स्मरण माझ्या चित्तांत सदैव जागृत होतं आणि आपल्या निरंतर ध्यानांत माझं चित्त निमग्न झालं होतं आपल्यावांचून जगांतील इतर सारे पुरुष मी पित्याप्रमाणें मानीत होतें आणि आपल्या पुण्यपावन मूर्तीचं ध्यान आणि आपल्या पवित्र नांवाचा जप यांतच मी अष्टोप्रहर गढून जात होतें.

कृतान्तःपण रत्नप्रभे, बारा वर्षांची एवढी घोर तपश्चर्या केल्यावर चंद्रकान्ताच्या प्रेमजालांत उडी घेण्याचा मोह तुझ्या मनाला कसा पडला?

रत्न०:सूर्यकान्त, प्रेमाच्या नशेनं धुंद होऊन मी आपला हात चंद्रकान्तांच्या हातांत दिला नाही तर माझ्या पवित्र कर्तव्याच्या जाणिवेनं मला चंद्रकान्तांच्या बाहुपाशांत माझ्या इच्छेविरुद्ध बळजबरीनं ढकललं!

कृतान्तःकर्तव्याची जाणीव? कोणत्या कर्तव्याची जाणीव? पतिव्रतांना आपल्या पावित्र्याची राखरांगोळी करायला भाग पाडणारा पातिव्रत्यधर्माहून श्रेष्ठ असा कोणता प्रबल धर्म या जगांत नांदत आहे?

रत्न०:राष्ट्रसेवाधर्म—राष्ट्ररक्षणधर्म! याच धर्मानें चंद्रकान्तांची आज्ञा धुडकावून लाववून मला आज आपल्या गोटांत आणून सोडलं आहे आणि याच धर्मानें माझ्याकडून तीन वर्षांपूर्वी आपला त्याग करून चंद्रकान्तांच्या गळ्यांत विवाहमाला अर्पण करविली आहे!

कृतान्तःराष्ट्रसेवाधर्म—राष्ट्ररक्षणधर्म! होय—सर्व धर्मांना आपले गुलाम करून टाकणारा हा एक परम प्रबल, परमश्रेष्ठ धर्म आजच्या जगांत वावरत आहे खरा. पण रत्नप्रभे, या धर्माच्या पकडींत तुझ्यासारखी वनवासी स्त्री कां सांपडावी हें अजून माझ्यात लक्षांत येत नाही.

रत्न०:हा ईश्वरी संकेत! यालाच ज्ञाते पुरुष दैव म्हणतात. जिवाची इच्छा असो वा नसो, त्याला वाटेल तिकडे खेंचून नेणारी दुर्जिक्य शक्ति ती हीच! हिनेच आजपर्यंत मी मी म्हणणाऱ्या महापराक्रमी वीरांना वांकविलं आहे—महान् तत्त्वज्ञांनी तपोनिधींना चकविलं आहे! सूर्यकान्त, कर्तृत्वाच्या मिथ्या अहंकारानें मूढ बनलेले जीव आपल्या आत्मस्वातंत्र्याची केवढीहि प्रौढी मिरवोत, परंतु ईश्वरी संकेतरूप दैवाच्या अमोघ सामर्थ्यावर त्यांना आजपर्यंत केव्हांहि मात करतां आलेली नाही आणि पुढेहि कधीं काळीं करतां येईल असं मला वाटत नाही.

कृतान्तःस्वतःच्या दुबळेपणाचा दोष दैवाच्या मार्थीं मारून आपलं निरपराधीपण शाबीत करण्याचा हा लपंडाव, रत्नप्रभे, दुसऱ्या कोणाला कदाचित् पटेल. पण माझ्यासारख्या नितांत प्रयत्नवाद्याला तो केव्हाहि पटायचा नाही. तूं जर आपल्या कृतनिश्चयापासून ढळली नसतीस आणि चंद्रकांतानं आपल्या तिघांत झालेला करार जर प्रामाणिकपणानं पाळला असता तर हें आभासमात्र असणारं दैव तुम्हां उभयतांचा अधःपात करण्यास केव्हाहि समर्थ झालं नसतं. ईश्वरी संकेत आणि राष्ट्रसेवाधर्म हीं माझ्या मते पाप्यांनीं आपलीं पापं छपवून जगाच्या डोळ्यांत धूळ टाकण्यासाठीं उभारलेलीं निव्वळ थोतांडें आहेत!

रत्न०:थोतांड! ईश्वरी संकेत हे थोतांड! राष्ट्रसेवाधर्म हें थोतांड! सूर्यकान्त, आपणासारख्या बुद्धिवान् पुरुषाच्या तोंडून असे उद्गार निघतील अशी माझी कल्पना नव्हती. मी आपला अघोर अपराध केलेला आहे आणि त्याबद्दल मला आपल्याकडून न्याय्य तें शासन घडणं हेंहि सर्वथैव रास्त आहे. परंतु तेवढ्यासाठीं जगांतील श्रेष्ठ तत्त्वांचा आपल्याकडून असा उपहास व्हावा हें मला पटत नाही. एवढंच नाही तर त्यामुळें माझ्या जिवाला अत्यंत क्लेश होतात.

कृतान्तःरत्नप्रभे, मी या श्रेष्ठ तत्त्वांची निर्भर्त्सना करतों अगर तीं मला मान्य नाहीत असं नाही. पण त्यांच्या पांघरुणाखालीं स्वतःचीं दुष्कृत्यं झांकून ठेवण्याचा आपमतलबीलोकांकडून जो अश्लाघ्य, प्रयत्न करण्यांत येतो त्याचा मला संताप येतो.

रत्न०:पण सूर्यकांत, मी तसा प्रयत्न करीत नाहीं आणि माझ्या हातून घडलेल्या कर्माचं प्रायश्चित्त भोगायला माझी केव्हाहि तयारी असल्यामुळें मला तसा प्रयत्न करण्याचं कारणहि नाही. माझीं पक्की खात्री आहे कीं, माझा सर्व इतिहास आपण ऐकलांत म्हणजे आपण माझ्यावर करीत असलेला थोतांडीपणाचा आरोप पूर्ण निराधार आहे अशी आपले मन आपल्याला ग्वाही दिल्याशिवाय राहाणार नाही.

कृतांत :आणि माझ्या मनानं अशी ग्वाही दिल्यास मीहि हा आरोप परत घेऊन प्रांजलपणें आपल्या अपराधाची तुझ्यापार्शीं क्षमा मागण्यास लाजणार नाही.

रत्न०:तर मग ऐका—मी काय सांगतें तें लक्षपूर्वक ऐका. बारा वर्षांचा हा खडतर वनवास भोगीत असतांना एकदा चंद्रकांताची आणि माझी अनपेक्षित रीतीनें अकस्मात् गांठ पडली!

कृतांत :तोपर्यंत तो तुला अजिबात विसरला होता?

रत्न०:नाहीं—त्याला माझा विसर पडणं शक्यच नव्हतं. पण आपणामध्यें झालेल्या कराराचा आपल्या हातून भंग होऊं नये म्हणून मला विसरून जाण्याचा तो कसून प्रयत्न करीत होता; आणि म्हणूनच त्याला माझं नित्य स्मरण होत असतांनाहि त्यानं मला अजिबात दूर ठेवलं होतं. माझ्या प्रेमाच्या निराशेनें भग्नहृदय झाला असल्यामुळें त्यानं विवाह करण्याचं सुद्धां नाकारलं आणि आजन्म अविवाहित राहाण्याचा निश्चय करून त्यानं आपला सर्वकाळ राष्ट्रसेवेत घालविला. त्यानं आपल्या प्रेमविकल अंतःकरणाला माझी भेट घेण्याचा मोह एकदा सुद्धां पडूं दिला नाही.

कृतांत :हें तुझं म्हणणं खरं असेल तर तुझं चित्त आपणाकडे आकर्षित करून घेऊन मी माझ्या जिवलग मित्राच्या सौख्यनाशालाच कारण झालों म्हणायचा!

रत्न०:पण हा दोष आपला नव्हता—माझाच होता. चंद्रकांताला दुःख होऊं नये म्हणून माझ्या प्रेमावर तिलांजलि द्यायला आपण तयार झालां होतां आणि मी दुराग्रहानं माझं प्रेम आपल्या गळ्यांत बांधलं नसतं तर आपण स्वतः माझा हात चंद्रकांताच्या हातांत घालून त्याला जन्माचं सुखी केलं असतं. पण मी चांडाळीण मध्यें आल्यें आणि स्वार्थासाठीं मित्रघात करण्याचं अघोर पातक मी आपल्या हातून घडविलं.

कृतांत :तर मग माझ्याविषयी तुझी पूर्ण निराशा झाल्यानंतर या पश्चात्तापामुळेच तूं चंद्रकांताच्या चरणावर आपलं जीवितसर्वस्व वाहिलंस काय?

रत्न०:नाहीं. आपल्यासंबंधानं मला केव्हांहि निराशा वाटली नाहीं अगर आपला स्वीकार करून चंद्रकांताचा अट्टर केल्याबद्दल मला केव्हांहि पश्चात्ताप झाला नाहीं. प्रेमाच्या व्यवहारांत अशा गोष्टी केव्हांहि घडणारच. त्याला कोणाचाहि उपाय नाहीं. पण तेवढ्यासाठीं आपलं वचन मोडून कोणतीहि स्त्री आपल्या प्रियकराचा—नव्हे—नव्हे—पतीचा त्याग करायला कधींहि तयार व्हायची नाहीं. सूर्यकांत, चंद्रकांताची ही शोचनीय अवस्था पाहून माझ्या मनाला पुष्कळदा दुःख होत असे हें खरं; पण त्यामुळें माझ्या मनाला हा दुष्ट विचार केव्हांहि शिवला नाहीं. पण तें राहू द्या. चंद्रकांताची व माझी भेट झाल्यावर त्याचं हृदय माझ्यासंबंधानं कळवळलं आणि माझी इच्छा नसतांनाहि त्यानं माझ्या सर्व आपत्तींचं निवारण करून तो माझ्याशीं इतक्या सोज्ज्वळ प्रेमानं वागला कीं, मला त्याच्या या लोकोत्तर औदार्याचं कौतुक वाटूं लागलं!

कृतांत :तर मग हें कौतुकच अखेरीस तुझ्या अधःपाताला कारण झालं?

रत्न०:नाही—यामुळेंहि या माझ्या वज्रकठोर हृदयाला चंद्रकांताविषयीं प्रेमाचा पाझर फुटला नाहीं. त्याच्या उपकारांच्या भारानं मी जमिनीपर्यंत वांकून गेल्यें होतें आणि एवढे अपरिमित उपकार करणाऱ्या पुरुषाच्या दुःखाला आपण कारण आहोंत या जाणिवेनं माझं मन वारंवार व्याकुळहि होत असे. परंतु परमेश्वराची मर्जी म्हणून मी हा मनस्ताप शांतपणानं सहन करीत होतें.

कृतांत :एवढ्या अवधींत चंद्रकांतानं तुझ्यापाशीं प्रेमाची याचना कधींहि केलीं नाहीं का?

रत्न०:नाहीं—कधींहि नाहीं. तो आपला करार निदान आचारांत तरी इमानेंइतबारे पाळीत होता. पण काय सांगूं? गतगोष्टींचा आपणास पूर्ण विसर पडला आहे असं जरी तो दाखवीत होता तरी माझ्या प्रेमाची निराशा त्याला आंतून सारखी पोंखरीत चालली होती आणि शेवटीं माझ्या झुरणीनें त्याचं मन पूर्णपणें खंगून जाऊन या दुःखी जीविताचा अंत व्हावा म्हणून त्यानं आपला देह मृत्युशय्येवर टाकला. दिवसेंदिवस तो क्षीण होत चालला आणि तो लौकरच मृत्युमुखीं पडणार अशी सर्वांची खात्री झाली. राजवैद्यांना त्याच्या आजाराचं कारण समजेना आणि त्यांना इलाज करतां येईना. ते निराश झाले आणि दैवावर हवाला टाकून त्यांनीं निर्माल्यवत् झालेल्या त्याच्या शरीराचा पिंड यमाच्या दाराशीं नेऊन ठेवला.

कृतांत :अरेरे! प्रेमाच्या निराशेनं चंद्रकांताचा असा शेवट होण्याची पाळी येईल हें मला पूर्वीच कळतं तर रत्नप्रभे, मी तुझा खात्रीनं अंगिकार केला नसता.

रत्न०:आणि याबद्दल माझी आणि चंद्रकांताचीहि खात्री होती. परंतु सूर्यकांत, आपण माझा त्याग करून चंद्रकांताचं जीवित सुरक्षित व सुखी केलं असतं तर प्रेमभंगानं या रत्नप्रभेची हत्या केल्याबद्दल पश्चात्ताप करण्याची पाळी आपल्यावर खात्रीनं आली असती. चंद्रकांताच्या या करुणास्पद स्थितीचं कारण जगाला अज्ञात असलं तरी मला तें माहीत होतं आणि त्यामुळं या थोर उदार पुरुषाचा असा शोचनीय अंत होण्यास आपण कारणीभूत होत आहोंत या विचारानं माझं चित्त नेहमी कष्टी होत असे. परंतु करणार काय? मी आपणाशीं वचनानं बांधलेली होतें—पातिव्रत्यधर्मानं माझे हातपाय जखडले होते.

कृतांत :हर हर! परमेश्वराच्या साक्षीनं तुला संरक्षणाचं वचन दिलं असतां हि ज्या हतभाग्याला त्यांतील एक अक्षरहि खरं करून दाखवतां आलं नाही त्या या सूर्यकांतासाठीं, ज्यानं तुझ्या सुखाकरितां आपला प्राणहि बळी देण्याचं साहस केलं त्या चंद्रकांताशीं इतक्या निर्दयपणानं वागायला शिकविणारा हा पातिव्रत्यधर्म खरोखरच अत्यंत कठोर आहे असं म्हटल्यावांचून मला आतां राहावत नाही.

रत्न०:पुरुषांनीं वाटल्यास असं खुशाल म्हणावं; परंतु पातिव्रत्य हेंच जितं जीवनसर्वस्व त्या स्त्रीला असं म्हणण्याचा अधिकार नाही. तिनं वरलेल्या अगर मानलेल्या पतीसाठीं, इतरांच्या अघोर हत्येचं पातकहि शिरावर घेण्यास तिनं तयार असलंच पाहिजे. आणि सूर्यकांत, चंद्रकांताच्या दुःखानं माझ्या हृदयाचीं शकलं होत असतांना मी असा निष्ठुरपणा धारण करून स्वस्थ बसलेंहि होतें. परंतु दैवाची लीला अतर्क्य! चंद्रकांताच्या आसन्नमरण स्थितीची वार्ता ऐकून कनकावतीच्या शत्रूंनीं कांचनकुलाचा विध्वंस करण्याचा डाव रचला आणि युद्धाची तयारी करून कनकावतीवर चाल करून येण्याचा उद्योगहि आरंभिला. कृष्णकांतांनीं संसाराचा त्याग करून वानप्रस्थ स्वीकारलें होतें आणि तीर्थाटनासाठीं ते दूर निघून गेले होते. चंद्रकांताव्यतिरिक्त शत्रूशीं यशस्वीपणें झगडून या कनकावतीचं व कांचनकुलाचं रक्षण करण्यास समर्थ असा एकहि पराक्रमी वीर कनकावतीच्या दुर्दैवाने कनकावतींत नव्हता. सर्व मुत्सद्दी आणि सर्व योद्धे हवालदिल झाले आणि हा चंद्रकांताचा मृत्यु नव्हे तर साक्षात् कांचनकुलाचाच सर्वस्वनाश आहे हें जाणून चंद्रकांताचा जीव वांचावा म्हणून परमेश्वराची सारखी करुणा भाकूं लागले!

कृतान्त:समजलों—रत्नप्रभे, पुढचा सारा भाग माझ्या लक्षांत आला. आपल्या हट्टापारीं चंद्रकांताला आत्महत्या करूं देऊन कांचनकुळाच्या समूळ उच्छेदाचं अघोर पाप आपल्या मार्थी घ्यावं का कांचनकुळाचं रक्षण करण्यासाठीं चंद्रकांताला प्राणदान देऊन पातिव्रत्यधर्मापासून आपण भ्रष्ट व्हावं आणि रौरव नरकाची जोड करून घ्यावी असा बिकट प्रश्न तुझ्यापुढें उभा राहिला.

रत्न०:आणि आपण मला बंदा वा निंदा—दुसराच मार्ग अवलंबण्याचा मी निश्चय केला आणि चंद्रकांतांनं एका शब्दानेंहि माझ्या प्रेमाची याचना केली नसतांना, मी आपण होऊन आपणाला दिलेलं वचन बाजूस साखून तो ‘नको नको’ म्हणत असतांना, आपला हात त्याच्या हातात दिला आणि परमेश्वराच्या कृपेनें त्याला मृत्यूच्या दाढेंतून ओढून काढून कांचनकुलावरील प्राणसंकटाचं निवारण केलं!

कृतान्तःएकूण राष्ट्रसेवेप्रीत्यर्थ—राष्ट्रसंरक्षणासाठी—तुला माझा त्याग करावा लागला. राष्ट्र प्राणसंकटांत सांपडलं नसतं अथवा त्याची त्या प्राणसंकटांतून मुक्तता करण्यासाठी अन्य उपाय उपलब्ध असता तर—

रत्न०:आपल्या उपकारकर्त्या चंद्रकांताच्या हत्येचा दोष स्वीकारूनहि मी आपल्या पातिव्रत्यधर्माचं यथाशास्त्र पालन केलं असतं आणि आजन्म आपली गांठ पडली नसती तरी आपल्याच चरणीं चित्त अढळ ठेवून मी सारा जन्म एकाकीच घालविला असता. सूर्यकान्त, तुम्हांला कदाचित् खोटं वाटेल, पण विवाहापूर्वी मी जशी क्षणभरहि विसंबलं नाहीं तशीच विवाहानंतरहि या क्षणापर्यंत मला आपल्या चरणांचं केव्हांहि विस्मरण झालेलं नाहीं. माझ्या हृदयमंदिरांत अद्यापीहि आपली मूर्ति नांदत आहे. आपल्या मूर्तीच्या ध्यानांत आणि आपल्या चरणरजांच्या पूजनांत या घटकेपर्यंत एक दिवसहि माझ्याकडून खळ पडलेला नाहीं. कनकावतींतून जातांना आपण आपली तसबीर मला दिली होती ती ही पहा—या क्षणींहि मी आपल्या हृदयाजवळ प्रणापलीकडे जतन करून ठेवली आहे—पहा ही तसबीर—

(त्याला तसबीर दाखविते.)

कृतान्तः(पहात) होय—माझीच तसबीर ही! म्हणजे अजूनहि तूं मला आपल्या हृदयांत स्थान दिलं आहेस? तूं चंद्रकान्ताला आपलं सर्वस्व अर्पण केल्यानंतर आपल्या हृदयांत मला स्थान देण्याचा तुला अधिकार कसा पोहोचतो?

रत्न०:चंद्रकान्तांच्या हातांत हात देण्यापूर्वी मी हा हक्क त्यांच्यापासून मागून घेतलेला आहे.

कृतान्तःपण त्यानं तो तुला दिला कसा? एका म्यानांत दोन तलवारी कशा राहू शकतात?

रत्न०:सूर्यकांत आणि चंद्रकांत या दोन तलवारी असत्या तर राहू शकल्या नसत्या. पण या दोन तलवारी नाहीत. पति नात्यानें चंद्रकांत या हृदयाचे राजे असले तरी देव या नात्यानं सूर्यकांत या हृदयाचे महाराजे आहेत चक्रवर्ति सम्राट् आहेत.

कृतान्तःपण रत्नप्रभे, पति हाच स्त्रीचा देव आहे, परपुरुषाला ती आपला देव मानूंच शकत नाहीं.

रत्न०:पण माझ्या बाबतींत हा नियम खुद्द माझ्या पतींनींच मोडला आहे. चंद्रकान्तांशीं विवाहानं बद्ध होण्यापूर्वी मी आपणास पति मानीत होतं आणि माझे सर्व अपराध पोटांत घालून माझं पालन केल्याकारणाने चंद्रकान्तांना देव मानून मी अनन्य भावाने भजत होतं. माझ्या अंतःकरणांतील या भिन्न भावना चंद्रकान्तांना माहीत होत्या, नव्हे—मी अनेकवार स्पष्ट शब्दांनीं त्यांना उघड करून सांगितल्या होत्या. परंतु माझ्यासंबंधानं त्यांच्या अंतःकरणांत दृढमूल होऊन बसलेली स्त्रीप्रेमाची भावना त्यांना बदलता आली नाहीं आणि भक्त या नात्यानं वात्सल्यपूर्ण दृष्टीनं माझ्याकडे त्यांच्याच्यानं एक क्षणभरहि पहावलं नाहीं. इतकंच नव्हे तर लग्नापूर्वी माझ्या पाणिग्रहणाच्या मोबदल्यांत आपल्या देवपणाच्या हक्कावर त्यांनीं पाणी सोडलं आणि ‘या क्षणापासून मी तुझा पती आणि सूर्यकान्त तुझा देव’ अशी मला भाक देऊन देव म्हणून आपली अखण्ड आराधना करण्याचा हक्क त्यांनीं मला बहाल केला. तेव्हां आतां मला त्यांना देव कसं मानतां येईल? आणि मी मानवं तरी

का? त्यांना देवपण नको—त्यांना त्याचा तिरस्कार वाटतो—राग येतो. त्यापेक्षां पतिपण त्यांना श्रेष्ठ वाटतं आणि देवपणाचं औदार्य धारण करण्याऐवजी ते नेहमीं पतिपणाच्या ऐश्वर्यातच गुंग झालेले असतात, त्याला मी काय करूं?

कृतान्तःरत्नप्रभे, तुझ्यासारखी विलक्षण स्त्री मी साऱ्या जन्मांत कोणी पाहिली नाही! तुझ्या कल्पना विलक्षण—तुझ्या भावना विलक्षण—तुझं सर्वच कांहीं विलक्षण आहे. मी स्वतःला एक अलौकिक प्राणी समजतो पण तुझे विचार ऐकले आणि तुझा आचार पाहिला म्हणजे माझं अलौकिकत्व मला खोटं भासू लागतं आणि आपण एका दिव्य सामर्थ्यशालिनी स्वर्गीय देवतेपुढे उभे आहोत अशी जाणीव अंतःकरणांत उत्पन्न होऊन मिथ्याहंकाराची मला लाज वाटू लागते.

रत्न०:आणि सूर्यकांत, म्हणूनच देव मानून मी आपल्या हृदयांत आपली नित्य उपसना करीत असते. आपला विश्वसघात करून आपल्या सुखसर्वस्वाचा नाश करणाऱ्या अधमाधम राक्षसिणीला देवता मानून तिच्यापुढे आपली नितांत निर्भय दृष्टि नम्र करण्याइतकं निस्सीम पावित्र्य आणि निरतिशय औदार्य एका पतितपावन परमेश्वरावांचून दुसऱ्या कोणाच्या ठिकणीं नांदू शकतं का? नाही—सूर्यकांत, नाही. आजपर्यंत एकाहि पुरुषांना ही निरपेक्ष ईश्वरी दया, हे निरपेक्ष ईश्वरी प्रेम, आपल्याशीं बेईमान झालेल्या स्त्रीसंबंधानं केव्हाही दाखवलेलं नाही. पुरुषांनीं आपल्या श्रेष्ठपणाचं जगांत केवढंही ढोंग मिरवलं तरी ते शेवटीं स्वार्थलंपट दुबळे मानवप्राणीच ठरले! स्वार्थाची अंतिम सीमा ओलांडून त्यांना निःस्वार्थ बुद्धीनें निर्मल बनलेल्या दयेच्या साम्राज्यांत—नव्हे नव्हे—सत्य आणि शाश्वत प्रेमाच्या साम्राज्यांत आपलं पापी पाऊल टाकतांच आलं नाही. मत्सरानं त्यांनीं आपलीं तोंडं काळीं करून घेतली, द्वेषानं आपले हात स्त्रियांच्या रक्तानं रंगवून काढले; परंतु एकानंही पतित अबलांना पावन करण्याचं पुण्य संपादन करून आपल्या ठिकाणीं परमेश्वरी चैतन्य नांदत आहे हें स्त्रीजातीला निर्विवाद सिद्ध करून दाखविलं नाही!

कृतान्तःआणि माझ्या हातून तरी हें सिद्ध झालं असं तूं कशावरून म्हणतेस? तूं निरपराधी आहेस असं मी अद्यापि जाहीर केलेलं नाही अगर तूं अपराधी असलीस तरी तुझ्या अपराधाची क्षमा केल्याचंही मी तुला अद्यापि आश्वासन दिलेलं नाही.

रत्न०:पण आपलं देवपण शाबीत होण्यासाठीं या न्यायनिवाड्याची आतां आवश्यकताच उरलेली नाही. आपण माझी दुःखमय कहाणी अव्वलपासून अखेरपर्यंत शांतपणानं ऐकून घेतलीत आणि राष्ट्रसेवेप्रीत्यर्थ मला हें पातक कसं करावं लागलं याचा आतां माझ्या मुखानं खुलासा करून घेतलात एवढं मला आपल्याला देव मानण्याला पुरेसं आहे. आतां आपण मला दोषी समजून माझ्या अपराधाबद्दल देहान्तशासन फर्माविलंत तरी मला त्यांत यत्किंचितहि विषाद वाटायचा नाही. इतकंच नव्हे तर आतां या शासनाचीच मी आपल्या पायाशीं याचना करतें. यापुढें जगण्याचं मला कांहीं कारण राहिलेलं नाही आणि जगण्याची माझी इच्छाहि नाही. तेव्हां सूर्यकांत, कृपा करा आणि या महापापिणीचा आपल्या हातानं वध करून इहलोकीं नाही तर निदान परलोकीं तरी या अभागिनीला सद्गति प्राप्त होऊं द्या— (त्याच्यापुढें नम्र होते.)

कृतान्तःरत्नप्रभे, नाही—तुझ्या केंसालाहि धक्का लावण्याचा मला अधिकार नाही. उलट ही माझी तलवार घेऊन तूच माझा शिरच्छेद कर—ऊठ—घे ही तलवार—(तिला उठवून तिच्या हातांत आपली

तरवार देऊं लागतो.) कां? तूं अशी दूर कां सरतेस? मला कंठस्नान घालतांना तुझा हात असा कचरतो कां? घे—ही तलवार घे—

रत्न०:पण सूर्यकांत, आपण असा कोणता अपराध केला आहे?

कृतान्त:कोणता अपराध? रत्नप्रभे, मी कोणता अपराध केला नाही म्हणून सांगूं? मी मित्रद्रोह केला आहे-मातृद्रोह केंला आहे—राष्ट्रद्रोह केला आहे—! देवपणाला तर राहोच पण माझ्या मनुष्यपणालाहि लांछन लावणारी ही तीन महापातकं कोणतंहि योग्य कारण नसतांना, केवळ क्रोधाच्या आहारीं गेल्यामुळे, माझ्या हातून घडलेली आहेत. मित्राचं सुख तेंच आपलं सुख असं मानून तुझ्याशीं विवाह न करतां चंद्रकांतानं माझ्यासाठीं प्रेमाच्या निराशेनें झुरणीस लागून झिजून झिजून मरायला पाहिजे होतं असं अट्टाहासानें प्रतिपादन करणाऱ्या या सूर्यकांतानं आपल्या जिवलग मित्राच्या सुखासाठीं प्रेमाच्या निराशेत जळून खाक व्हायला नको होतं का? पण मी तसं केलं नाही. तुला बलात्कारानं माझ्या गोटांत आणून त्याचा मित्र म्हणवीत असतां हि त्याच्या सुखांत विष कालवून मी त्याच्या संसाराची आज राखरांगोळी करून टाकली आहे आणि ज्या आदर्शभूत मित्रत्वाचे मी पोवाडे गात होतो तें मीच आपल्या स्वतःच्या हातांनीं आज जमिनींत जिवंत गाडून टाकलं आहे. तेव्हां माझ्या हातून हा मित्रद्रोहच घडलेला नाही काय? चंद्रकांतानं जें पाप केलं म्हणून मी त्याला दोष देत होतो तेंच मित्रघाताचं पाप माझ्याहि हातून घडल्यावर त्याच्यांत आणि माझ्यांत अंतर तें काय राहिलं? गुन्हेगारच असलों तर आम्ही दोघेहि सारखेच गुन्हेगार आहोंत आणि त्यामुळे चंद्रकांत ज्या शासनाला पात्र असेल तेंच शासन मलाहि घडलं पाहिजे. बरं, एवढ्यावरच माझ्या पापाची मजल थांबती तर मी कदाचित् क्षमेला पात्र ठरलों असतो. परंतु मी आजच्या माझ्या दुष्कर्मानं याच्याहि चार पावलं पुढं गेलों आहे. तुझ्यावांचून इतर सर्व स्त्रिया मी मातेसमान मानीत असल्याचं मी नुकतंच मोठ्या प्रौढीनं तुझ्याजवळ बोलून गेलों आणि तें अक्षरक्षः खरं हि आहे—

रत्न०:आणि माझाहि आपल्या शब्दावर पूर्ण भरंवसा आहे.

कृतान्त:परंतु चंद्रकांताशीं तुझा विवाह झाल्यानंतर तुझ्यासंबंधींचा पत्नीभाव सोडून देऊन परस्त्री या नात्यानं मी तुलाहि आपली माताच समजणं उचित होतं आणि परमेश्वरसाक्ष मी तुझ्याविषयीं तीच भावना बाळगीत आलों आहे आणि आतां हि त्याच भावनेनं तुझ्याकडे पहात आहे. परंतु इतकं असूनहि रत्नप्रभे, आपल्या या देवतातुल्य मातेच्या निर्मल यशाला या अधमाधम चांडाळानं आज व्यभिचाराचा कलंक फांसला आहे! तेव्हां अशा मातृद्रोह्याला देहान्त प्रायश्चित्ताशिवाय दुसरं कोणतं प्रायश्चित्त या जगांत आहे?

रत्न०:क्षमा—आणि ती मी आपल्याला केली आहे! इथं येण्यामुळे 'जारिणी' म्हणून जगांत माझा बदलौकिक झाला तरी मला भ्रष्ट करण्याचं पाप आपल्या हातून घडलेलं नाही हें मी तर जाणतेंच आहे पण सर्वसाक्षी परमेश्वरहि आणत आहे.

कृतान्त:पण जग हें कसं जाणणार? तें तुला जारिणी म्हणूनच हिणवील—जारिणी म्हणूनच तुझा धिःकार करील! तेव्हां तुला भ्रष्ट करण्याचं दुष्ट कर्म माझ्या हातून घडलं नसलं तरी तुझ्यासारख्या निष्पाप

देवतेच्या कपाळीं पापिणी म्हणून जगाचे शिव्याशाप खाण्याची पाळी तरी माझ्यामुळे तुझ्यावर आली ना?

रत्न०:पण सूर्यकान्त, माझ्या पापकर्माचं प्रायश्चित्त मला घडायलाच पाहिजे होतं. तेव्हां तें या प्रकारें घडलं यांत खेद मानण्यासारखं काय आहे?

कृतान्त:रत्नप्रभे, तुझं मन थोर आहे, उदार आहे. तेव्हां तुला यांत खेद वाटत नसल्यास त्यांत कांहीं नवल नाही. पण तुझी सर्व हकीकत कळल्यापासून माझं मन मला माझ्या कर्माबद्दल सारखं खाऊं लागलं आहे आणि आज तीन वर्षेपर्यंत या बाबतींत मी जो सदाचार पाळला होता त्याला मी आज विकारवश होऊन हरताळ फांसला हें पाहून माझ्या मनाला असह्य यातना होत आहेत!

रत्न०:सूर्यकान्त, आपल्या जिवाला निष्कारण असे क्लेश करून घेऊं नका. माझ्या अपकीर्तीला आपण जितके कारण आहांत तितकीच—किंबहुना कांकणभर जास्त—मीहि कारण आहे. आपण घातलेली शर्त मी मान्य करायलाच पाहिजे होती अशी कांहीं माझ्यावर सक्ति नव्हती. पण मी ती मान्य केली आणि आपखुषीनं आपल्या पायीं इथं चालत आल्या. तेव्हां आपण आपल्या एकट्याच्याच शिरावर हें पापाचं खापर व्यर्थ कां फोडतां? मीहि त्यांत भागीदारीण आहे आणि माझ्या कृतकर्माचे परिणाम मला भोगलेच पाहिजेत. तेव्हां माझ्यासाठीं आपण आपल्या साऱ्या प्रपंचसुखावर लाथ मारलीत त्याप्रमाणेंच आपल्यासाठीं मला माझ्या कीर्तिसुखावर आनंदानें पाणी सोडूं द्या. घ्या—ही आपली तलवार परत घ्या आणि झाल्यागेल्या गोष्टी विसरून जाऊन आपण आतां आपला उरलेला काळ सुखसंवादांत घालवूं या.

कृतान्त:सुखसंवाद! रत्नप्रभे, आतां या हतभाग्याच्या नशिबीं सुखसंवाद लिहिलेला नाही. मातृद्रोहाबद्दल तूं मला क्षमा केलीस, मित्रद्रोहाबद्दल चंद्रकांतहि कदाचित् मला क्षमा करील. परंतु राष्ट्रद्रोहाबद्दल मला तुम्ही दोघंहि क्षमा करूं शकत नाही. इतकंच नाही तर साक्षात् करुणासागर परमेश्वरसुद्धां मला क्षमा करणार नाही.

रत्न०:पण आपल्या हातून राष्ट्रद्रोह घडला आहे कुठें? आपला जन्म कांहीं कांचनकुलांत झालेला नाही.

कृतान्त:कांचनकुलांत माझा जन्म झालेला नसला तरी कांचनभूमीत माझा जन्म झाला आणि त्याच भूमीच्या अन्नावर माझा पिंड पोसलेला आहे. गेल्या कित्येक पिढ्या आम्ही कांचनालाच आपली पितृभूमि—आपली राष्ट्रभूमि मानीत आलों आहोंत हें खरं नाही काय? तेव्हां कांचनाच्या एवढ्या दुर्धर आपत्तीला कारण झाल्याबद्दल जग मला ‘राष्ट्रद्रोही म्हणून दूषण दिल्याशिवाय कसं राहील? वास्तविक कनकावतीवर स्वारी करण्याचा हुकूम माझ्या धन्यांनीं मला फर्मावला तेव्हां त्याची अंमलबजावणी करण्याचा इन्कार करून मी आपल्या सेनापतिपदाचा राजीनामाच द्यायला पाहिजे होता. परंतु स्वार्थाच्या नाही तरी भ्रामक स्वामिनिष्ठेच्या नादांत फसून मी ही पातकी जबाबदारी बिनतक्रार शिरावर घेतली आणि कांचनांना नेस्तनाबूत करण्याच्या दुष्ट हेतूनं आज चार महिने मी माझ्या देशबंधु—भगिनींचे, आपल्या कुळाच्या आश्रयदात्यांचे—उपकारकर्त्यांचे अमानुष हाल केले! तेव्हां मी आपल्याला निर्दोषी म्हणून कोणत्या तोंडानं म्हणूं शकते?

रत्न०:स्वामिनिष्ठा आणि स्वजननिष्ठा या दोन तत्त्वांत लढा उत्पन्न झाला म्हणजे पुष्कळदां अशी फसगत होतेच, त्याला काय करायचं?

कृतान्त:फसगत होतेच? मग रत्नप्रभे, तुझी अशी फसगत कां झाली नाही? तूं एक अजाण अबला होतीस. बिकट धर्मसंकटांचा अचूक निर्णय लावण्याचं तुझ्या अंगांत सामर्थ्य नव्हतं. पण आपल्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यरक्षणासाठीं मानवी जीविताचं सारसर्वस्व जें प्रेम त्याच्यावर तूं तिलांजलि दिलीस, आपल्या राष्ट्राच्या जीवितरक्षणासाठीं प्रेममय जीवनाचा मूलाधार जें शील त्याचा संन्यास करण्यास तूं तयार झालीस! तेव्हां आपल्या पुरुषत्वाचा अभिमान बाळगिणाऱ्या माझ्यासारख्यानें ‘अशी फसगत होतेच’ असं रडगाणं गाऊन आपली चामडी बचावण्याचा नीच प्रयत्न करण्यांत अर्थ काय? रत्नप्रभे, लहानपणीं आपण तिघांनीं आपल्या राष्ट्राकरितां सर्वस्वावर तिलांजलि देण्याची अनेकवार प्रतिज्ञा केलेली तुला आठवत असेल, पण ती प्रतिज्ञा आज तुझ्यावांचून दुसरी कोणी इमानें इतबारें पाळली आहे? चंद्रकांत तिच्यापासून ढळला, मीहि तिच्यापासून भ्रष्ट झालों. व्यर्थ आम्हीं दोघे पुरुषजातींत पैदा झालों आणि आपल्या नादानपणानें पुरुषजातीच्या कीर्तीला काळिमा फांसला! धिःकार—धिःकार असो मला आणि माझ्या पावित्र्यशून्य पापी पराक्रमाला! माझ्यासारखा अधमाधम राष्ट्रद्रोही पापी चांडाळ या जगांत जिवंत नांदण्यापेक्षां एकदम मृत्यूच्या दाढेखाली रगडला जाऊन त्याचं नांवनिशाणहि जगाच्या पाठीवर न रहाणं शतपटीनं चांगलं!

रत्न०:सूर्यकांत, आपल्या मनोवृत्ति आज फारच प्रक्षुब्ध झालेल्या आहेत!

कृतान्त:आणि त्या होणारच. कारण रत्नप्रभे, तुला कल्पना नाही, पण या क्षणाला मी मृत्यूच्या उंबरठ्यावर उभा आहे—आणि जीं पापं माझ्या हातून घडूं नयेत म्हणून मी सारा जन्म जपलों तीं या अशा ऐन निर्वाणीच्या प्रसंगीं विकारवशतेनें माझ्या हातून घडून माझी सर्व तपश्चर्या धुळीला मिळाल्यामुळें माझ्या अंतःकरणाला असह्य यातना होत आहेत.

रत्न०:आपल्या या बोलण्याचा मला नीटसा उलगडा होत नाही!

कृतान्त:रत्नप्रभे, आमच्या दरबारांत माझा उत्कर्ष सहन न होणारे काळसर्प वावरत असून त्यांनीं दरबारच्या कानाला चावा घेऊन माझ्याविरुद्ध भयंकर वादळ उत्पन्न केलं आहे आणि चार महिन्यांहून अधिक काळ लोटून गेला असतांनाहि कनकावती उध्वस्त करून कांचनकुलाचा मी समूळ विध्वंस केला नाही म्हणून मला लांचखाऊ ठरवून राजद्रोहाच्या आरोपाखालीं दरबारनें मला देहान्तशासन फर्मावलं आहे.

रत्न०:आपल्या निःसीम स्वामिनिष्ठेचं अखेरीस हेंच फळ काय?

कृतान्त:स्वकीयांशीं बेमान होऊन परक्यांचं दास्य पत्करणाऱ्या माझ्यासारख्या गुलामांची शेवटीं अशीच दुर्गति होत असते. पण फांसा हातांतून निसटल्यावर डाव उलटा पडल्याचं दुःख करीत बसण्यांत अर्थ काय? मला माझ्या कृतकर्माचं प्रायश्चित्त भोगलंच पाहिजे. सूर्योदयापूर्वी माझे दुष्मन मला गिरफदार करून राजधानीला नेतील आणि तेथें राजद्रोही म्हणून मांगांच्या हातून माझा शिरच्छेद

करविण्यांत येईल. तेव्हां त्यांच्या हातून मारला जाण्यापेक्षां ज्यांचा मी खरोखरच महान् अपराधी आहे त्यांच्याच हातून मरण पत्करण्यास मी तयार कां होऊं नये?

रत्न०:तर मग चला—माझ्याबरोबर कनकावतीस चला. तेथें आपले न्यायाध्यक्ष आपला काय तो न्याय करतील.

कृतान्त:त्याला माझी तयारी आहे. लागतोंच मी वेषांतराच्या तयारीला—
(पडदा पडतो.)

अंक दुसरा समाप्त

अंक तिसरा

(चंद्रकान्ताच्या वाड्यांतील एक भाग)

चंद्र०: स्त्रियांचं चरित्र देवादिकांनाहि अगम्य असतं असं म्हणतात तें अक्षरशः खरं आहे. देशभक्तीचं अवसान अंगांत आणून आपली व्यभिचाराची हौस पुरवून घेण्याची ही अजब शकल पुरुषांच्या मेंदूंत कधीच पैदा झाली नसती.

नरेंद्र: सरकार, आपण बाईसाहेबांसंबंधानं असे दुष्ट शब्द बोलूं लागलांत म्हणजे आमच्या जिवाला चटके बसूं लागतात.

महेंद्र: व्यभिचाराचीच हौस त्यांना पुरवायची असती तर त्यांना हाच प्रसंग कशाला हवा होता? याहून अन्य प्रसंगीहि त्यांना तसं सहज करतां आलं असतं—आणि त्यांनीं तें सहज केलंहि असतं.

चंद्र०: आणि केलं नसेल म्हणून कोणी हमी घ्यावी? माझ्या पाठीला कांहीं डोळे नाहीत—

कृष्ण०: चंद्रकान्ता, तुझ्या पाठीला डोळे नसले तरी जगदीशाच्या पाठीलाच काय पण रोमरोमाला डोळे आहेत आणि ते सर्व डोळे रत्नप्रभेचं शुद्ध आचरण कालाच्या प्रत्येक मुक्कामावर स्पष्ट पहात आले आहेत. या वाड्यांतीलच काय पण या नगरांतील झाडून साऱ्या माणसांना, पशूंना, पक्ष्यांना, इतकंच काय पण साऱ्या सजीवनिर्जीव सृष्टीला रत्नप्रभेच्या पावित्र्याबद्दल तूं सवाल टाक आणि त्यांपैकीं एकानंही जर तिच्या वर्तनाबद्दल आपली साशंक वृत्ति एक क्षणमात्र प्रकट केली तर तूं या म्हाताऱ्याला काय वाटेल ती शिक्षा सांग—मी ती मोठ्या आनंदानं पत्करीन. पण बाबारे, त्या निरपराधी माउलीवर अशी निरर्थक आग पाखडून पापाचा धनीं होऊं नकोस. आज नाही तरी उद्यां परमेश्वरापुढें तुला याचा जाब द्यावा लागेल.

चंद्र०: चूप बसा. परमेश्वराचं पवित्र नांव उच्चारतांना तुमच्या पापी जिऱ्हेला लाज कशी वाटत नाही? स्वतः पापाच्या कर्दमांत जन्माला आलांत आणि आपल्या संतानालाहि पापाच्या खाईत जाळून खाक केलंत. खरं पाहिलं तर तुमच्यासारख्यां अपत्यभक्षकाला आपला बाप म्हणण्याची सुद्धां मला लाज वाटते. तुम्ही—बाबा, तुम्हीच या सर्व अनर्थांला कारण झालां आहांत. तुमच्या मस्तकांत सांठलेल्या उकिरड्यांतून जर देशभक्तीचा विषारी दुर्गंध पैदा झाला नसता आणि तुमच्या या अमंगल अभद्र वाणीनं ती घाण या माझ्या घरांत पसरली नसती तर माझ्या पत्नीला—त्या पापभीरु महापतिव्रतेला—पतीची आज्ञा लाथाडून आपल्या पावित्र्याची अशी धूळधाण उडवून घेण्याची दुर्बुद्धि कधीच सुचली नसती!

कृष्ण०: तुझं म्हणणं अगदीं बरोबर आहे. या सर्व अनर्थांच्या मुळाशीं माझीच दुर्बुद्धि कारण आहे यांत तिळमात्रहि शंका नाही. मी जर तुझ्या पत्नीला हा शीलसंन्यासाचा प्रत्यक्ष नसला तरी अप्रत्यक्ष उपदेश केला नसता तर तिच्याकडून हें साहस केव्हांहि झालं नसतं हें मलाहि मान्य आहे. पण असं असूनसुद्धां तूं चोराला सोडून संन्याशालाच सुळावर चढवायला तयार झाला आहेस याला काय म्हणावं? खरं पाहिलं तर या अनर्थाबद्दल तुला जे कांहीं शिव्याशाप द्यायचे असतील अगर जें कांहीं

शासन करायचं असेल तें तूं मला केलं पाहिजेस. पण तें सोडून त्या बिचाऱ्या निर्मल मनाच्या निरपराध पोरीवर भलतेसलते घाणेरडे आरोप लावून तूं आपल्या मनाचं हलकेंपण जगाला दाखवित सुटला आहेस याला काय म्हणावं?

चंद्र०:ती माझी बायको आहे आणि तिच्यासंबंधानं वाटेल तें बोलण्याचा मला पूर्ण अधिकार आहे.

कृष्ण०:असेल—पण त्याचा दुरुपयोग करणं न्यायचं नाही. बाबारे, असं अलौकिक दिव्य स्त्रीरत्न प्राप्त होण्यास पूर्वजन्मीचं महत्पुण्य पदरीं असावं लागतं, समजलास?

चंद्र०:समजलों. पण बाबा, दुर्दैवानं माझं हें महत्पुण्य फळाला आलं असतांना आपण आपल्या महत्पापानं त्याला मधल्या मध्येच कापून काढून माझी अशी नागवण केलीत. बाबा—बाबा आपल्या पोटच्या पोराच्या संसाराची अशी माती करून टाकतांना आपल्या पुत्रवत्सल अंतःकरणाला कांहींच संकोच वाटला नाही का? बोला—

कृष्ण :मुला, मला मातृभूमीच्या सेवेप्रीत्यर्थ तुझ्याच काय पण कोणाच्याहि संसाराची होळी करतांना माझ्या या राष्ट्रनिष्ठ मनाला कधींहि कांहींच वाटलं नाही—आणि पुढेहि वाटणार नाही. आतां तुझ्या संसाराची अशी होळी झाली म्हणून तूं माझ्यावर शिव्याशापांचा सारखा वर्षाव चालविला आहेस परंतु तुझ्या संसाराची वार्ताहि ज्या काळीं जगाच्या कानीं पडली नव्हती त्या काळीं मी माझ्या स्वतःच्या संसाराची अशीच राखरांगोळी करून घेतली आहे. चंद्रकांता मी किती मुलांचा बाप होतो हें तुला माहीत आहे ना? एक नव्हे—दोन नव्हे—सहा सूर्यांना मी जन्माला घातलं होतं. पण आज माझे ते पांच छावे—पांच सिंह कुठं आहेत? आकाशमंडळांत प्रखर प्रकाशानं तळपणाऱ्या ग्रहगोलांनाहि आपल्या दिव्य तेजानं दिपवून टाकणाऱ्या त्या माझ्या दैदीप्यमान ताऱ्यांचा आज या पृथ्वीच्या पाठीवर कुठें मागमूस तरी आहेत का? चंद्रकांता, सांग—ते माझे पांच लाल कुठं हरपले? ते माझे हिरे माझ्यापासून कोणी हिरावून नेले? ते माझे तारे भरल्या अस्मानांतून एकाएकीं कसे तुटून पडले? ये—असा इकडे ये—त्यांची काय गति झाली तें मी तुला दाखवितों. चंद्रकांता, पहा—त्या समोरच्या मैदानांतील तुझ्या पांच वडील भावांचीं तीं पांच थडगीं पहा! त्या—त्या पांच पवित्र मंदिरांत मी—या कृष्णकांतानं—चंद्रकांताच्या संसाराची होळी करून टाकणाऱ्या त्याच्या कालरूपी निर्दय पित्यानं—त्या पांच रुद्रांची स्थापना केली आहे पहा आणि आतां आपल्या सभोंवार पसरलेल्या या विराटस्वरूपी जनताजनार्दनाला विचार कीं, या कृष्णकांतानं हे आपल्या काळजाचे तुकडे या भूमातेच्या गर्भांत, मृत्तिकेच्या आच्छादनाखालीं, वर पाषाणांचं दडपण घालून, असे झांकून कां ठेवले? काय? त्याला ते नकोसे झाले होते? त्याला त्यांचा वीट आला होता? त्याला त्यांचा भार झाला होता? नाही—नाहीं—नाहीं! ते त्याला प्राणापेक्षांहि प्यार होते—नव्हे—ते त्याच्या जीविताचा साक्षात् आधार होते. पण असं असूनसुद्धां त्यानं त्यांचे प्राण असे वाऱ्यावर कां फेकून दिले? त्यानं त्यांच्या अमोल जीविताच्या दोऱ्या आयुष्याच्या प्रारंभाच्याच मुक्कामावर अशा निर्दयपणानं स्वतःच्या हातानं कां तोडून टाकल्या? चंद्रकांता, या चिकाच्या पडद्याआडून ते पहा—ते वैधव्याच्या राहून कायमचे ग्रासून टाकलेले पांच चंद्र दुःखाश्रू गाळीत आपला हा कठोर संवाद ऐकत आहेत. चंद्रकान्ता, या आपल्या मातृतुल्य वडील भावजयांच्या कोमेजून करपून गेलेल्या मुखकमलांकडे पहा! स्वर्गातील नंदनवनांत क्रीडा करणाऱ्या या नक्षत्रदेवतांनीं या भूलोकावर अवतरून तुझ्या भावांच्या गळ्यांत विवाहमाला अर्पण केल्या आणि माझ्या या कालमंदिराचा

उंबरठा ओलांडला तेव्हा यांचीं हीं भालपटलं आजच्यासारखीच पांढरीं फटफटीत दिसत होतीं असं का तुलां वाटतं? नाही—नाही. चंद्रकान्ता, हिन्यामाणकांच्या बहुमोल अलंकारांहूनहि अनंतपटीनें मूल्यवान असे कुंकुमाचे परममंगल सौभाग्यतिलक या माझ्या कन्यकांच्या लोकोत्तर सौंदर्यानें लकाकणान्या या भालमंडलावर मंगलाच्या मंगल रक्तिमेनें तळपत होते. पण आज—आज—चंद्रकान्ता, त्यांचा कुठें ठावठिकाणा तरी आहे का? कोणी—कोणाच्या क्रूर हातानं निर्घृणपणानं तीं पवित्र सौभाग्यचिन्हं अकालीं पुसून टाकलीं? या—या तुझ्या काळस्वरूपी अपत्यभक्षक पित्यानं या अनाथ अबलांच्या सर्वस्वघाताचं हें अघोर कर्म केलं. यानं या निरपराध पोरींना वैधव्याच्या धगधगलेल्या होमकुंडांत निर्दयपणानं ढकलून दिलं! आणि तें कां? कशासाठीं? कोणता अधमाधम हेतु साधावा म्हणून? पण या कठोर सवालांचा जबाब मी तुला देत नाहीं. कारण आम्हां जिवंतांच्या पेक्षां मृतात्म्यांचींच साक्ष या बाबतींत अधिक महत्त्वाची आहे. तेव्हां जा—तुझ्यांत हिंमत असेल तर त्या आपल्या भावांच्या पवित्र समाधीजवळ जा आणि त्यांत विश्रांति घेत असलेल्या आपल्या बंधूंना हांक मारून त्यांच्या पित्यानं आपल्या हातानं त्यांच्या अमोल जीविताचा असा भीषण अंत कां केला याचा जबाब त्यांनाच विचार—आणि ‘केवळ मातृभूमीसाठीं—केवळ मातृभूमीसाठीं—केवळ मातृभूमीसाठीं—’ अशीं गगनाचा भेद करणारी प्रचंड गर्जना त्या पांचहि थडग्यांचीं कपाटं फोडून एकदम—एका स्वरानं—एका निनादानं तुझ्या कानावर येऊन आदळली नाहीं तर या तुझ्या मानवदेहधारी राक्षसी बापाच्या देहाचे इथल्या इथें तुझ्या तलवारीनें शतशः तुकडे करून कोल्ह्याकुत्र्यांपुढे बेलाशक फेकून दे. जा, त्या थडग्यांजवळ जा आणि आपल्या मनाची शंका फेडून घे.

चंद्र०: बाबा, त्या पांचांच्या जोडीला माझं सहावंधडगं आपण आपल्या हातांनीं उभारलं असतं आणि रत्नप्रभेला या पांच देवतांच्या पंक्तींत बसविलं असतं तर मला त्यांत खरोखरच धन्यता वाटली असती. ते पाच मात्र देशभक्त होते आणि मी देशद्रोही आहे असं आपण खात्रीनं म्हणू शकणार नाहीं. पण आपण देशाकरितां माझं बलिदान न करतां माझा खून पाडला आहे; आणि म्हणूनच माझ्या जिवाला या अशा प्राणांतिक वेदना होत आहेत.

कृष्ण: नाहीं चंद्रकान्ता, मीं तुझा खून पाडला नाहीं—तुझं बलिदानच केलं आहे— इतकंच नव्हे तर अत्यंत श्रेष्ठ प्रतीचं बलिदान केलं आहे. त्या पांचांना जर देवाच्या दरबारात स्थान मिळालं असेल तर तुला देवाच्या अर्ध्यासनावर विराजमान होण्याचा मान मिळेल. बाबारे, एका मरणानं मातृभूमीची सेवा करण्यापेक्षा प्रतिक्षणी येणाऱ्या लोकापवादांच्या अनंत मरणांनीं मातृभूमीची आमरण सेवा करणारा अनंत पटींनी श्रेष्ठ आहे. चंद्रकान्ता, या तुझ्या आत्मयज्ञाची किंमत किती थोर आहे हें तुझ्या लक्षांत अजून कसं येत नाहीं याचंच मला मोठं गूढ पडलं आहे. ये—असा या खिडकीजवळ ये आणि या तुझ्या आत्मयज्ञानं तुझ्या देशबांधवांचं तूं आज केवढं कल्याण साधलं आहेस तें आपल्या डोळ्यांनीं पहा. भयंकर उपासमारीनं मृत्यूच्या मुखांत जाऊन पडणारे हजारों देशबांधव पोटभर अन्न मिळाल्यामुळें आज कसे आनंदानं नाचत सुटले आहेत ते पहा. ऐक—त्या आनंदाच्या भरांत ते देवाचं नांव घेत नसून तुला आणि तुझ्या बायकोलाच धन्यवाद देत आहेत— तुम्हां दोघांचेच गुणानुवाद गात आहेत ऐक—ऐक—

चंद्र०: जळोत ते धन्यवाद आणि जळोत ते गुणानुवाद! त्यापेक्षां लोकांचे शिव्याशाप यावेळीं माझ्या कानावर येऊन आदळते तर मला अधिक आनंद झाला असता. पण माझं नशीब तेवढं थोर आहे कुठें?

लोकांनीं माझ्या बायकोच्या जारकर्माचे पोवाडे गावेत आणि मी मुर्दाडासारखे तें मुकाट्यानं ऐकून घेत घेत नशिबाच्या नांवानं बोटं मोडीत बसावं एवढाच पुरुषार्थ आतां माझ्या अंगीं राहिला आहे. छे—यापेक्षां छातींत खंजीर खुपसून घ्यावा असं वाटतं. पण नको—थोडा वेळ मला थांबलंच पाहिजे. कदाचित् रत्नप्रभा त्या दुष्ट कृतान्ताच्या रक्तानं आपले हात माखूनहि परत येईल आणि माझ्या संतप्त जिवाचं समाधान करील. पण ती अजून कां येत नाही? सूर्य इतका वर चढला तरी तिला इकडे परतावंसं वाटत नाही?

(दोन तीन सेवक व कांहीं नागरिक प्रवेश करतात.)

१ सेवक :महाराज, देवी रत्नप्रभा नगरांत येऊन ठेपल्या आहेत.

चंद्र०:तिचे हात रक्तानं माखले आहेत? तिच्या डोळ्यावर खुनाची नशा चढली आहे?

२ सेवक:नाहीं—त्या शांत आहेत—प्रसन्न दिसताहेत!

चंद्र०:तर मग त्या चांडाळणीला नगरांत पाऊल टाकूं देऊं नका. वेशीवरूनच परत कृतान्ताच्या गोटाकडे हांकलून लावा. नाहीतर तिचा ताबडतोब शिरच्छेद करून तिचं मस्तक नगराच्या वेशीवर टांगा आणि तिच्या त्या व्यभिचारमलिन पापी शरीराचे राईराईएवढे तुकडे करून नगराबाहेर गिधाडांच्या पुढें फेकून द्या.

३ सेवक:महाराज, काल रात्रीं मिळालेल्या अन्नाचं आकंठ सेवन करून सुप्रसन्न झालेल्या स्त्रीपुरुषांचे थवेच्या थवे सूर्योदयापूर्वीच देवी रत्नप्रभेच्या स्वागतार्थ नगराच्या वेशीवर जमा झाले होते आणि अत्यंत आतुरतेनं त्यांची मार्गप्रतीक्षा करीत होते.

चंद्र०:काय? त्या जारिणीचं स्वागत? तिची आतुरतेनं मार्गप्रतीक्षा?

१ सेवक:रत्नप्रभादेवी नगराच्या सीमेशी येऊन पोहोचतांच आमचीसुद्धां वाट न पाहतां त्या लोकांनीं वेशीचे दरवाजे उघडले आणि प्रचंड जयघोष करून त्यांचं भक्तिभावानं स्वागत केलं.

चंद्र०:अरेरे! त्या दुष्ट कृतान्ताच्या पापी अन्नानं कनकावतींतील सगळेच स्त्रीपुरुष रत्नप्रभेप्रमाणं भ्रष्ट आणि भ्रमिष्ट करून टाकले अं?

२ सेवक : नंतर गोपालकृष्णाच्या मंदिरांतून रथ आणून त्यांनीं रत्नप्रभादेवींना त्यांत बसविलें आणि प्रचंड मिरवणूक सुरू झाली.

चंद्र०: हाय हाय! ज्या चांडाळणीला गाढवावर बसवून नगरांतून धिंड काढायला पाहिजे होती तिची हे लोक रथांतून मिरवणूक काढताहेत! हा या लोकांचा अधःपात!

कृष्ण० :चंद्रकांता, हा लोकांचा अधःपात नाही तर जनताजनार्दनानं रत्नप्रभेच्या आचरणावर जाहीरपणें दिलेला हा धर्मनिर्णय आहे. तूं तिला जारिणी म्हण—पापिणी म्हण—काय वाटेल ते म्हण—पण

जनतेच्या रूपानं नटलेला सर्वसाक्षी परमेश्वर तिला महासाध्वीच मानणार—नव्हे—प्रत्यक्ष देवताच समजून तिची अशी अनन्यभावानें पूजाच करणार हें पक्कं लक्षांत ठेव. तेव्हां शहाणा असशील तर हा लोकनिर्णय पाहून अजून तरी शुद्धीवर ये आणि त्या पतिव्रतेच्या लोकोत्तर आत्मयज्ञाची अपशब्दांनीं अशी विटंबना करण्याचें सोडून त्याचा गौरव करण्यासाठीं आनंदानं सिद्ध हो.

चंद्र०:त्या जारिणीच्या जारकर्माचा गौरव मी या मुखानं प्राणांतींही करणार नाहीं. लोक तिला खुशाल देवता मानून आपल्या डोक्यावर घेऊन नाचोत पण ती जर माझ्या अपेक्षेप्रमाणें त्या कृतान्ताची नरडी दांतानें कडकडां फोडून परत आली नसेल तर मी तिला पापिणी व्यभिचारिणी समजून आपल्या लाथेखालींच तुडविणार हें खास समजा. (पडद्यांत ‘रत्नप्रभा देवीकी जय’ असा जयघोष होतो.) रत्नप्रभाचा जयजयकार आणि ती माझ्या वाड्याजवळ! छे—तिचा वृत्तान्त ऐकल्यावांचून मी तिच्या नांवाचा जयघोष इथं होऊं देणार नाहीं जा रे—हा जयघोष एकदम बंद करवा आणि लोक ऐकणार नाहीत तर तत्काळ त्यांना कैद करा—

नरेंद्र:महाराज, रत्नप्रभादेवी वाड्यांत दाखल झाल्या वाटतं!

चंद्र०:वाड्यांत दाखल झाली?

कृष्ण०:होय—आलीच ही. ये—रत्नप्रभा, ये—हा तुझा सासरा तुला साक्षात् देवता मानून तुला वंदन करतो आहे. (रत्नप्रभा येते.)

चंद्र०:बस्—माझ्यासमोर हिचा असा बडेजाव कराल तर तें मी क्षणमात्रहि बरदास्त करणार नाहीं. रत्नप्रभा, अशी माझ्यासमोर येऊन उभी रहा—

रत्न०:जशी आपली आज्ञा—

चंद्र०:रत्नप्रभा, तुझे हात दाखव ते माझ्या अगदीं समोर धर— (ती तसें करते. पाहून) काय? याच्यावर रक्ताचा एक थेंबहि दिसत नाही?

रत्न०:रक्ताचा? कोणाच्या रक्ताचा?

चंद्र०:कृतान्ताच्या — तुझ्या पातिव्रत्यावर झडप घालूं पाहणाऱ्या त्या सैतानाच्या—

रत्न०:कसा दिसणार? मी कांहीं मारेकरी म्हणून कृतान्ताचा खून पाडण्यासाठीं त्याच्या गोटांत गेलें नव्हतें.

चंद्रकांत:रत्नप्रभा, शत्रूच्या घरांत स्त्रिया खून पाडण्यासाठीं शिरत नसल्या तरी त्याच्या रक्तानं हात माखल्यावांचून आपल्या अब्रूनिशीं त्यांना बाहेर पडतांच येत नाहीं.

रत्न०:शत्रू ज्यांना बलात्कारानं वश करूं पहातो त्या स्त्रियांना आपल्या पातिव्रत्य रक्षणासाठीं हें साहस करावं लागतं. परंतु मला कांहीं कृतान्तानं बलात्कारानं आपल्या गोटांत ओढून नेलं नव्हतं. मी आपण

होऊन आपखुषीनं त्याच्या गोटांत गेलें होतें—आणि तीसुद्धा आपली अब्रू रक्षण करण्याकरितां गेलें नव्हतें तर त्याच्या पायावर आपल्या अब्रूचं बलिदान करण्यासाठीं गेलें होतें. मग माझे हात त्याच्या रक्तानं माखलेले कसे दिसणार?

चंद्र०:अरेरे! जें ऐकायला नको होतं तेंच ऐकणं दुर्दैवानं माझ्या कपाळीं आलं! हे शब्द नव्हेत तर माझ्या छातींत खुपसलेल्या या पोलादी सुच्या आहेत. आपल्या अघोर दुराचरणाची प्रौढी इतक्या बेशरम दिमाखानें आजपर्यंत एकाहि स्त्रीनं कधीं मिरविलेली नसेल! शत्रूच्या पायाशीं अब्रूचं बलिदान आणि तेंहि आपखुषीनं! हर हर! स्त्रियांच्या दैवी अंतःकरणाची केवढी अधोगति ही! देवा, या अमंगल प्रकरणाचा शेवट अशा अपमानास्पद अधःपतनांतच तुला करायचा होता तर आतां पर्यंत हें दुःखमय जीवित मोठ्या आशेनं धारण करण्याचा मोह तूं माझ्या बुद्धीला कां पाडलास? मला वाटलं होतं, ही आपल्या या अप्रतिष्ठेबद्दल आपल्या शत्रूवर भयंकर सूड उगवून परत येईल आणि हिला त्याच्याकडे जाऊं दिल्याबद्दल माझ्या मनाला समाधान वाटेल. परंतु माझी ती आशा आतां सर्वथैव फोल ठरली. मी मूर्ख ठरलों—पागल ठरलों. आपली बायको आपण होऊन आपल्या हातांनीं शत्रूच्या रंगमहालांत ढकलणारा नादान नामर्द तो हा असं म्हणून सगळं जग आतां माझ्या तोंडावर थुंकेल! अरेरे! काय ही माझी शोचनीय अवस्था!

रत्न०:महाराज थोडे शांत होतील तर—

चंद्र०:शांत—शांत होऊं? रत्नप्रभे, या अंतःकरणात दुःखाचा एकच हलकल्लोळ उसळलेला असतांना मी शांत होणं शक्य नाहीं. जिच्या दिव्य सद्गुणांची एका क्षणांत अशी धुळधाण उडालेली पाहून माझ्या जिवाचा भडका उडाल्यास त्यांत आश्चर्य काय? रत्नप्रभे, परमेश्वरसाक्ष या क्षणापर्यंत मी तुला सद्गुणांची खाण—पावित्र्याची साक्षात् प्रतिमा समजत होतो आणि प्रत्यक्ष परमेश्वराच्या ठिकाणीं जो पूज्यभाव मानवी अंतःकरणांत नांदूं शकतो तो—माझी आज्ञा उल्लंघून तूं कृतान्ताच्या छावणींत गेलेली असताहि—तुझ्यासंबंधानं माझ्या अंतःकरणांत या क्षणापर्यंत वास करीत होता. परंतु आतां मला तुझ्यासंबंधानं इतका तिरस्कार वाटूं लागला आहे कीं मला तुझ्या या पापानें भ्रष्ट झालेल्या अमंगल मुखाचं दर्शनसुद्धा घेवत नाहीं.

रत्न०:खरा प्रकार ऐकून घेण्यापूर्वीच महाराजांनीं आपल्या क्रोधाला अनावर होऊं दिल्यामुळें त्यांच्या जिवाला या प्राणांतिक वेदना होत आहेत. पण खरा प्रकार कळल्यावर—

चंद्र०:रत्नप्रभे, नुसत्या कल्पनेनं माझ्या मनाला होत असलेला हा त्रास पाहून तुझ्या राक्षसी हृदयाला संतोष वाटत नाहीं—प्रत्यक्ष सत्यकथनानं त्याचीं शकलं करून टाकून त्याला पार मातींत मिळून टाकावं अशी तुझी इच्छा आहे?

रत्न०:नाहीं—अशी माझी बिलकुल इच्छा नाहीं आणि माझी पक्की खात्री आहे कीं, खरा प्रकार कळल्यावर आपण म्हणतां तशी स्थिति होणारही नाहीं. मात्र महाराजांनीं भलत्याच तर्ककुतर्कांच्या भोंवऱ्यांत सांपडून आपल्या चित्ताचा पहिल्यापासून असा व्यर्थ क्षोभ करून घेऊं नये.

चंद्र०:ठीक आहे—बोल—त्या चांडाळानं तुझी काय काय विटंबना केली तें एकदम सांगून टाक म्हणजे या विषाच्या पेल्यांतील हा तळाचा गाळ एकदांचा चाटून—पुसून माझ्या या हतभागी जिवाचं मी सार्थक करून घेतों.

रत्न०:महाराज, शांत व्हा. त्या उदार पुरुषानं माझी कांहींच विटंबना केली नसून मी इथून जशी निष्कलंक गेलें तशी त्याच्या गोटांतून इथं निष्कलंकच परत आलें आहे.

चंद्र०:काय? त्या सैतानानं तुझी विटंबना केली नाही? तुझ्या पावित्र्याला पापकर्माचा कलंक फांसला नाही?

रत्न०:नाहीं. त्यानं माझ्याशीं कोणत्याहि प्रकारचं दुर्वर्तन केलं नाही. एवढंच नव्हे तर त्यानं मला उद्देशून अमंगल असा एक शब्दहि उच्चारला नाही.

चंद्र०:खोटं—साफ खोटं बोलतेस तूं हें. संबंध रात्र आपल्याजवळ एकांतांत ठेवून घाणेरडा शब्दसुद्धां न उच्चारतां तो तुला जशीच्या तशी निष्कलंक परत पाठवील हें शक्य कसं आहे?

रत्न०:महाराज, मी बोलतें यांत परमेश्वरसाक्ष एक अक्षरहि खोटं नाही. त्यानं माझी विटंबना तर केली नाहीच पण उलट त्यानं माझा गौरवचा केला.

चंद्र०:रत्नप्रभे, कृतान्त म्हणजे कांहीं कोणी देव नाही. तुझ्यामाझ्यासारखा एक दुबळा मनुष्यप्राणीच आहे. पण छे—मनुष्यप्राणी तरी कुठला? साक्षात् राक्षस आहे आणि स्त्रियांना भ्रष्ट करण्यासंबंधानं जगांत त्याच्या नांवाचा चौफेर डंका वाजत आहे. तेव्हां तुझ्यासारखी लावण्यलतिका एकान्तांत त्याच्या तावडींत सांपडल्यावर तो सैतान आपली राक्षसी कामवासना तृप्त करून घेतल्याशिवाय कसा राहिला असेल?

रत्न०:नाहीं—महाराज, आपण समजतां तसा कृतान्त नरराक्षस नाही, सैतान नाही. तो एक देव आहे.

चंद्र०:देव आहे? कृतान्त हा देव आहे? अरेरे! त्यानं या थेरड्याप्रमाणं तुझ्यावरहि मोहिनी टाकली आणि तुला आपली स्तुतिपाठक बनवून परत पाठविली! छे—छे—रत्नप्रभे, एका रात्रींत तुझा केवढा भयंकर अधःपात झाला हा! चांडाळणी, ज्यानं तुझ्या पातिव्रत्यावर असा राक्षसी दरवडा घालून तुझ्या उभय कुलांची कीर्ति धुळीला मिळविली आणि तुझ्यावर प्राणापेक्षांहि प्रेम करणाऱ्या तुझ्या पतीला जगांतून उठविलं त्या अधमाधम नरराक्षसाला तूं देव म्हणतेस, तेव्हां आतां काय म्हणावं? खरोखर, स्त्रिया जारिणी बनल्या म्हणजे त्यांची मजल कोठवर जाईल आणि कोठवर नाही याचा कांहीं नेम सांगतां येणार नाही. काल संध्याकाळचीच गोष्ट—तूं त्या सैतानाला त्याच्या क्रूर राक्षसी निर्दयपणाबद्दल शिव्याशाप देत होतीस आणि आतां पुरे चार प्रहर उलटून गेले नाहीत तोंच त्याच्या पापी शरीरस्पर्शाच्या नशेनं धुंद होऊन एखाद्या बाजारबसवीप्रमाणें त्याची प्रत्यक्ष आपल्या पतीसमोर निर्लज्जपणानं स्तुतिस्तोत्रं गात सुटली आहेस! अरेरे! रत्नप्रभे, व्यभिचाराच्या विषाचा अंमल तुझ्या मनावर इतका कसा चढला हेंच मला कळत नाही.

रत्न०:महाराज, आपण आपल्या जिवाचा हा व्यर्थ संताप करून घेत आहांत. आपल्याशीं खोटं बोलून मला काय मिळवायचं आहे? शत्रूच्या गोटाकडे जाण्यासाठीं आपल्या पायांचं अखेरचं दर्शन घेऊन मी या वाड्याच्या उंबरठ्याबाहेर पाऊल टाकलं त्याच वेळीं मीं आपल्यासकट सर्वस्वाला मुकलें आहे, आणि आतां मी कितीहि खोटं बोललें तरी त्यामुळें माझं गेलेलं वैभव परत मिळण्याची मला आता मुळीच आशा राहिलेली नाही. मग उगाच खोटं बोलून मी आपणांला कशासाठीं फसवू? त्यांत मला काय लाभ?

चंद्र०:कां? लाभ कां नाही? तुझ्या असत्य भाषणावर विश्वास ठेवून, तूं जारिणी असून सुद्धा लोकांनी तुझी महापतिव्रतांत गणना केली तर तुझी कीर्ति जगाच्या इतिहासांत अजरामर होऊन राहणार नाही काय?

रत्न०:पण लोकांना सत्यासत्यनिर्णयाचं सामर्थ्य नाही असं आपण कां मानतां?

चंद्र०:कां मानतां? रत्नप्रभे, तुझ्या जारकर्मावर मिळालेल्या अन्नाचे मिंधे बनून ज्यांनीं स्वर्गातून उतरलेल्या एखाद्या देवतेप्रमाणें तुझा सत्कार केला आहे आणि तुझ्या अघोर पापकर्माचा आत्मयज्ञाच्या नांवानं न भूतो न भविष्यति असा गौरव चालविला आहे अशा या ओशाळ्या अजागळांना सत्यासत्यनिर्णयाची अक्कल आहे असं कोण मानील? त्यांचीं पोटं भरलीं—त्यांचा तळिराम गार झाला! आतां सत्याला असत्य आणि असत्याला सत्य म्हणायलासुद्धा त्यांच्या जिभांना शरम वाटायची नाही.

रत्न०:महाराज, आपण हा परमपूज्य जनताजनार्दनाचा अपमान करीत आहांत!

चंद्र०:रत्नप्रभे, या तुझ्या मुर्दाड जनताजनार्दनाला अपमानाची चाड आहे कुठें? याच्या अंगांत जर थोडाहि स्वाभिमान असता तर यानं तुला कृतान्ताच्या गोटांत जाऊंच कां दिलं असतं आणि तुझ्या व्यभिराचानं भष्ट झालेल्या या पापी अन्नाला प्राणांच्या आशेनं स्पर्श कां केला असता? पण थांब. या लोकांच्या नादानपणाचा तुला मी आतांच प्रत्यय आणून दाखवितों. लोकहो, रत्नप्रभेनं सांगितलेल्या हकीकतीवर आपल्यापैकीं कोणाचा तरी विश्वास बसतो आहे काय? जिच्या लोभानं त्या कृतान्तनं आपला एवढा अमानुष छळ केला ती आपण होऊन त्याचे दुष्ट मनोरथ पूर्ण करण्यासाठीं त्याच्या विलासमंदिरांत जाऊन त्याच्या पर्यंकावर आरुढ झाल्यावर तो तिची विटंबना केल्याशिवाय तिला आपल्या घरीं गेली तशी परत पाठवील हें तुम्हांला शक्य तरी वाटतं का—बोला! वाघाच्या गुहेंत शिरलेली हरिणी कधीं तरी जिवंत आली आहे का? तुमच्यापैकीं एका माणसाला जरी हिनं सांगितलेली हकीकत खरी वाटली तरीदेखील हिच्या मुखांतून निघालेलं अक्षरन् अक्षर खरं मानायला आणि हिला निष्कलंक मानून हिचा स्वीकार करायला मी तयार आहे. (थांबून) कां? तुम्ही बोलत कां नाही? तुम्हांला सत्यासत्याची निवड करतां येते ना? तुम्हांला मानापमानाची चाड आहे ना? मग तुम्ही असे दगडासारखे स्तब्ध कां उभे राहिलांत? आतांपर्यंत हिच्या प्रचंड जयजयकारानं आकाशमंडलाचा भेद करणाऱ्या तुमच्या जिह्वा आतां माझ्या एका साध्या आणि सरळ प्रश्नाबरोबर एकदम बंद कां पडल्या? तुम्हांला मृत्युमुखांतून सोडविणारी तुमची लोकोत्तर देशभक्त देवता सत्यवादिनी आहे असा विश्वास तुम्हांला वाटतो काय? बोला—

१ नाग०:(हळूच) मला वाटतं, यांनीं सांगितलेली हकीकत खरी असली पाहिजे.

चंद्र०:तुम्ही कांहीं तिथं प्रत्यक्ष हजर नव्हतां; मग तुम्ही हा तर्क कशाच्या आधारावर करूं शकतां?

कृष्ण०:हे तिथं हजर नव्हते तसा खरा प्रकार पहायला तूंहि तिथं हजर नव्हतास, मग ही सांगते ती सर्व हकीकत खोटीच आहे असं म्हणायला तुला तरीआधार काय?

चंद्र०:आपण मध्ये तोंड का घालतां? मी कांहीं आपल्याशीं बोलत नाहीं

कृष्ण०:तूं माझ्याशीं बोलत नसलास तरी मला तुझ्याशीं बोलायचं आहे. ज्या साध्वीच्या तोंडून थट्टेत सुद्धां कधीं एक शब्दहि खोटा निघालेला नाहीं, तिच्यावर असत्यभाषणाचा आरोप करणं हा शुद्ध जुलूम आहे.

चंद्र०:हा जर जुलूम असता तर या ठिकाणीं जमलेल्या या लोकांनीं माझा निषेध कां केला नसता? यांच्यावर तिचें अगणित उपकार झाले आहेत—यांना आणि यांच्या बायकामुलांना तिनं प्राणसंकटांतून सोडवलेलं आहे. मग यांना तिची ग्वाही देण्याला काय हरकत आहे?

कृष्ण०:ते बिचारे गरीब लोक तुझ्या बेफाम रागाला भिऊन गेले आहेत. परंतु त्यांचीं तोंडां भीतीनं बंद झालेलीं असलीं तरी त्यांचीं अंतःकरणं कांहीं तिच्याविरुद्ध खात्रीनं बोलूं शकत नाहींत. रत्नप्रभेचा प्रत्येक शब्द खरा आहे अशीच या ठिकाणीं जमलेल्या प्रत्येक माणसाची मनोदेवता त्याला ग्वाहीं देत आहे, अशी माझ्या दिलाची बालंबाल खात्री आहे.

चंद्र०:बरोबर आहे. तुमच्या दिलाची तशी बालंबाल खात्री असणारच. तुम्ही हिचे साथीदार—हिचे गुरु—हिचे मार्गदर्शक आहांत. तुमच्याच उपदेशाला भाळून हिनं हें महत्पुण्य संपादन केलेलं आहे. तेव्हां हिच्या खरेपणाची साक्ष तुम्ही देणारच. बाबा, जन्माला घालून बापाचा अधिकार मिळविला आहांत म्हणून हे तुमचे सगळे थेर मला नाइलाजास्तव मुकाट्यानें सहन करावे लागत आहेत. नाहीतर माझ्या संसारसुखाचे असे धिंडवडे करणाऱ्या सैतानाला तलवारीच्या एका वारासरशीं मी नरकलोकाचा मार्ग दाखविला असता.

कृष्ण०:आणि मीहि पुत्रस्नेहाला बळी पडल्यामुळेच या महापतिव्रतेचा होत असलेला हा उपमर्द मुकाट्यानं डोळ्यांनीं पहात आणि कानांनीं ऐकत स्वस्थ हांत जोडून इथं एखाद्या पाषाणासारखा उभा आहे. नाहीतर या पतिव्रतेचा असा अपमान करणाऱ्या नराधमाची मानगुटी अशी उसासारखी पिळून या जमिनीवर मी रक्ताचा सडा घातला असता.

चंद्र०:आपली काय ताकद होती तसं करण्याची? ही माझी बायको आहे आणि हिची वाटेल अशी अप्रतिष्ठा करण्याचा मला पूर्ण हक्क आहे.

कृष्ण०:कोण म्हणतो पत्नीची अप्रतिष्ठा करण्याचा पतीला हक्क आहे म्हणून? बायको म्हणजे कांहीं परसांतली कांकडी नाही. ती पुरुषाची अर्धांगी आहे आणि तिला त्यानं आपल्या बरोबरीच्याच नात्यानं वागविलं पाहिजे.

चंद्र०:ही अर्धांगी? नवऱ्याला लाथाडून त्याच्या कट्ट्या दुस्मानाच्या अंगाला बिलगणारी ही अवदसा अर्धांगी? आणि हिला मी बरोबरीच्या मानानं वागविलं पाहिजे? शक्य नाही. जिनं माझा शब्द लाथाडला, माझी आज्ञा लाथाडली तिला मी लाथेखालीच तुडविणार!

कृष्ण०:असं? तर मग आतां यापुढं तिला अपमानास्पद असा एक शब्द तोंडांतून काढ आणि परिणाम काय होतो तो पहा.

चंद्र०:परिणाम तो काय होणार? नाहीतरी आतां माझ्या संसाराची राखरांगोळी झालेलीच आहे मग तुमची तरी भीति बाळगिण्याचं मला कारण काय? बस्—आतां यापुढं तुम्ही माझे बाप नाही आणि मी तुमचा मुलगा नाही आणि यापुढं तुम्ही माझ्या भानगडीत पडलांत तर आपल्या तलवारीनं तुमची गर्दन उतरायला मी बिलकुल कमी करणार नाही. तेव्हां आतां यापुढं मध्येच तोंड घालून भलताच प्रसंग आणू नका. रत्नप्रभे, तूं कितीहि कंठशोष केलास तरी तुझ्या एका शब्दावरहि विश्वास ठेवायला मी तयार नाही. कोणत्याहि कारणानं कां होईना, परंतु तूं परद्वार करून पातिव्रत्याचा भंगकेला असल्यामुळं पति या नात्यानं तुला देहान्तशासन करण्याचा माझा कृतसंकल्प झालेला आहे—आणि मी तो आतांच्या आतां पुरा करणार आहे. तेव्हां चल—आपल्या पापाचं प्रायश्चित्त भोगायला तयार हो.

रत्न०:ही मी तयार आहे. काढा कमरेची तलवार आणि उतरवा ही गर्दन— (त्याच्यापुढं मान करते.)

२ नाग०:आमच्या प्राणसंकटांतून आमची मुक्तता करणाऱ्या या महासाध्वीला आम्ही अशी हकनाक मरूं देणार नाही. प्रथम आमचं रक्त या ठिकाणीं सांडेल आणि नंतरच या माउलीच्या केंसाला आपण धक्का लावू शकाल.

चंद्र०:पण तुमचा या प्रकरणांत संबंध काय?

३ नाग०:ही आमची माता आहे. तेव्हां हिच्याकडे वांकड्या नजरेनं नुसतं पहाण्याचं साहस तुम्ही कराल तर या आमच्या तलवारी—(तलवारी उपसून तिच्या सभोंवतीं उभे राहतात.)

रत्न०:बांधवहो, असा अविचार करूं नका. पतीच्या हातून मरण प्राप्त होणं हें पतिव्रतेचं परमभाग्य आहे. माझ्याबद्दल आपणांला जर थोडीहि सहानुभूति वाटत असेल तर आपण या माझ्या भाग्याच्या आड येऊं नका.

२ नाग०:नाहीं. आपण आपल्या अद्वितीय आत्मयज्ञानं आमचे प्राण वाचविले आहेत तेव्हां आपले प्राण वांचविणं हा आमचा धर्म आहे आणि तो आम्ही पाळणारच.

रत्न०: इतरांच्यापासून माझ्या प्राणांचं रक्षण करणं हा कदाचित् तुमचा धर्म असेल. पण या प्राणावर ज्यांची सत्ता आहे त्यांच्यापासून हे प्राण वांचविण्याचा तुम्हांला कोणत्याही प्रकारचा हक्क नाही.

कृष्ण०: (गर्हिवरून) मुली, केवढं हें तुझं थोर मन? हा माझा जीव तुझ्यावरून ओंबाळून टाकावासा वाटतो. तूं निष्कलंक आहेस याबद्दल माझ्या मनाला तिळमात्रहि शंका नाही. तथापि याच्या म्हणण्याप्रमाणें कृतान्तानं तुला भ्रष्ट केली असती तरी सुद्धां या म्हातान्यानें तुला आपल्या मस्तकावर धारण केली असती. आपल्या मातृभूमीसाठीं आपल्या शीलाचा संन्यास म्हणजे केवढा थोर त्याग हा! खरं पाहिलं तर तूं केलेल्या या अलौकिक आत्मयज्ञाबद्दल या तुझ्या नवऱ्यानें तुझा गौरव करायला पाहिजे होता. परंतु याच्या स्वार्थाध कामलोलुप हीन दृष्टीला या तुझ्या अद्वितीय आत्मयज्ञाची किंमतच कळत नाही, त्याला काय करणार? पण जाऊं दे तें. आपल्या पतीच्या हातून आपल्याला मरण यावं अशी तुझी इच्छा आहे—ठीक आहे. या तुझ्या इच्छेच्या आड मी किंवा हे तुझे बांधव येऊं इच्छीत नाही. परंतु आमच्या डोळ्यांना तुझा असा अन्यायाने होणारा वध पाहवणार नाही. तेव्हां आम्ही सगळे आतां बाहेर निघून जातो आणि मग—

१ नाग०: म्हणजे? यांना अशा अवस्थेंत सोडून आपण इथून निघून जायचं?

कृष्ण०: होय. या महापतिव्रतेच्या शब्दाचा मान ठेवणं हे आपलं कर्तव्य असल्यामुळें आपणांला इथून बाहेर जाणं भागच आहे. इथं थांबून गोष्टी भलत्याच थरावर जाऊं देणं इष्ट नाही. आपण कितीहि हट्ट धरून बसलों तरी आपणांला चंद्रकान्ताचं मन वळवितां येणं शक्य नाही—आणि या साध्वीला तिच्या कृतनिश्चयापासून ढळविणंहि शक्य नाही. तेव्हां पुढील प्रसंगाचा सर्व भार त्या परमन्यायी आणि परमदयाळू परमेश्वरावर टाकून आपण इथून बाहेर जाऊ या. परमेश्वराच्या ठिकाणीं कांहीं न्याय असेल तर तो अजूनहि अशक्य तें शक्य करून दाखवील, नाही तर त्याची इच्छा असं मानून तो देईल तो निर्णय शांत चित्तानं शिरसामान्य करणं आपणांला भागच आहे. चला—! मुली, येतो आम्ही. तुझी इच्छा मोडणं म्हणजे अधर्म आहे अशी समजूत असल्यामुळेंच तुला या निर्दय मांगाच्या तावडीत सोडून आम्हांला निरुपायानं बाहेर जावं लागत आहे. नाहीतर—पण जाऊं दे. कठोर शब्दांनीं मरणकाळीं तुझं मन दुखविणं उचित नाही. मुली, आजचं जग तुझ्यासंबंधानं काय म्हणेल तें म्हणो—परंतु भविष्यकाळ तुझ्या या परमश्रेष्ठ आत्मयज्ञाबद्दल तुझा गौरवच करील हा माझा म्हातान्याचा तुला आशीर्वाद आहे. आतां माझ्यानं अधिक बोलवत नाही. चला, मित्रहो, बाहेर चला— (रत्नप्रभेला नमस्कार करूं लागतो—ती त्याला तसें करूं देत नाही.)

रत्न०: (कृष्णकान्ताच्या पायावर डोकें ठेवून) या गरीब मुलीवर कृपादृष्टि असूं द्यावी. चुकून कधीं अपराध घडला असेल तर क्षमा करावी.

कृष्ण०: तुला सदा सर्वकाळ क्षमाच आहे. परमेश्वर तुझं कल्याण करो!

(तो व सर्व लोक निघून जातात.)

रत्न०: महाराज, आपणाला मला जें शासन करायचं असेल तें भोगायला मी आनंदानं तयार आहे.

चंद्र०:रत्नप्रभे, तूं खरोखरच निष्कलंक आहेस का?

रत्न०:हा प्रश्न पुन्हा पुन्हा विचारण्यांत अर्थ काय? मला जें कांहीं सांगायचें होतें तें सर्व लोकांसमक्ष मी आपणाला सांगितलेलें आहे. त्यावर वाटल्यास आपण विश्वास ठेवा किंवा ठेवूं नका. मी पुन्हा या प्रश्नाचें उत्तर देणार नाहीं. ज्यानं आजपर्यंतच्या माझ्या वर्तनाकडे न पहातां माझ्या शब्दावर अविश्वास दाखवून माझ्या निस्सीम प्रेमाचा सर्व लोकांसमक्ष उपमर्द केला त्याच्यापुढें या बाबतींत एक शब्दसुद्धां उच्चारण्याची माझी आता इच्छा नाहीं.

चंद्र०:तूं निष्कलंक आहेस अशी माझी तूं अजूनहि खात्री करून देशील तर मी तुझा स्वीकार करायला तयार आहे.

रत्न०:पण मला आतां आपली खात्री करून देण्याची जरूरच वाटत नाहीं. मला कृतान्तानं भ्रष्ट केलं आहे ही कल्पना कायम ठेवून केवळ मातृभूमीसाठीं मी हा शीलसंन्यास केला असल्यामुळें मी निष्पाप आणि निष्कलंकच आहे असं मानून जर आपण माझा स्वीकार करायला तयार असाल तरच तो मला हवा आहे. नाहीपेक्षां मला त्या स्वीकाराची काडीइतकीहि किंमत वाटत नाहीं. पावनाला आपण पावन ते काय करून घेणार? आणि त्यांत आपली प्रतिष्ठा ती काय? पतिताला पावन करून घेण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगीं असेल तर बोला. नाहीं तर आपल्या तलवारीनं हें माझं मस्तक धडापासून वेगळं करून मला खुशाल शासन घडवा.

चंद्र०:असं काय? ठीक आहे. तर मग आतां खुशाल मर—आणि सरळ नरकाचा रस्ता धर. (तलवार उगारतो तोंच वेषांतर केलेला कृतान्त त्याचा हात धरतो.)

कृतान्त:हां—चंद्रकान्ता, हात आवर—असा भलताच अविचार करूं नकोस.

चंद्र०:हें तूं कोण मला सांगणार?

कृतान्त:मी तुझा हितचिंतक! तुझ्या हातून अविचार घडूं नये असं इच्छिणारा तुझा एक खरा मित्र!

चंद्र०:अशा हितचिंतकांनीं आणि मित्रांनींच माझी अशी दुर्दशा करून टाकली! तेव्हां चल—दूर हो—या जगांत माझा आतां कोणी हितचिंतक नाहीं—कोणी मित्र नाहीं! तुम्ही सगळे माझे शत्रू—माझे कट्टे दुष्मन आहांत! तुम्ही सगळ्यांनीं मिळून मला या जगांतून कायमचें उठवण्याचें कारस्थान रचलेलें आहे. तेव्हां तुमच्यासारख्या स्वार्थलंपट मायावी ढोंग्यांचा उपदेश ऐकायला मी साफ तयार नाहीं. मला या भ्रष्ट श्रीला शासन केलंच पाहिजे—आणि तें मी करणारच. चल—इथून एकदम चालता हो.

कृतान्त:नाहीं—प्राण गेला तरी मी इथून बाहेर जाणार नाहीं. रत्नप्रभा निष्पाप आहे—निष्कलंक आहे. तेव्हां तिचं पवित्र रक्त तुझ्या अविचारी हातांनीं मी तुला कदापि सांडूं देणार नाहीं.

चंद्र०:तुझी काय छाती आहे माझा हात खेंचण्याची?

कृतान्तःमाझं मस्तक धडापासून वेगळं झाल्यावांचून या माझ्या बहिणीच्या रक्ताचा एक थेंबहि तुझ्या तलवारीला चाखतां येणार नाही.

चंद्र०:ही तुझी बहीण? हिच्या आईबापांनी हिला भाऊच दिलेला नव्हता!

कृतान्तःतें मला माहीत आहे. इतकंच नव्हे तर तुझ्या आईबापांनीं हिला भाऊ दिला असतांना दुष्ट कामवासनेला बळी पडून त्याचा तूं चांडाळानं अमानुषपणानं खून पाडलास हेंहि मला माहीत आहे. परंतु त्या दयाळू परमेश्वरानं तिला पुन्हा भाऊ दिला असून तोच हा मी हिचं रक्षण करण्यासाठीं आपलं शिर तळहातावर घेऊन तुझ्यापुढें उभा आहे.

चंद्र०:तर मग हिच्यासाठीं माझ्याशीं दोन हात करण्याची तुझी हिंमत आहे?

कृतान्तःहिंमतीचा सवाल कशाला करतोस? हिच्यासाठीं मला म्यानांतून तलवार उपसणं भागच पडलं तर तुझ्याशींच काय—पण साक्षात् काळाशींसुद्धां दोन हात करण्याची हिंमत परमेश्वरानं मला दिलेली आहे. परंतु आपल्या हातानं आपल्या पाठच्या बहिणीच्या कपाळावरचा सौभाग्यतिलक पुसून टाकायला माझा हात धजावत नाही. तेव्हां चंद्रकान्ता, ज्या निर्दय हातानं चंद्रकांत नांवाच्या हिच्या एका भावाचा तूं आपल्या दुष्ट कामवासनेपायीं बळी घेतलास त्याच पापी हातानं, आपल्या भ्रष्ट संशयी मनाचं समाधान करून घेण्यासाठीं, देवानं आणि दैवानं तिला दिलेल्या या दुसऱ्या भावाचा खून पाडून आपल्या मित्रद्रोहाच्या पातकाची परिसमाप्ति करून टाक. कां? असा मागं कां सरलास? आपलं तोंड असं फिरवतोस कां? आपल्या मित्राची केंसानं मान कापणारा तुझा हात या आपल्या अपरिचित मेहुण्याची गर्दन उतरतांना असा कचरूं कां लागला? चल—तोंड इकडे फिरव—हिंमतीनं पाऊल पुढें टाक—आणि आपल्या या बहिणीचं रक्षण करण्यासाठीं तुझ्या मेहुण्यानं तुझ्यापुढें केलेली ही मान तरवारीच्या एका वारानं उतरून टाक. मी तुला पुन्हा सांगतो—ही माझी बहीण निष्पाप आहे—निष्कलंक आहे.

चंद्र०:असं म्हणायला तुला आधार काय?

कृतान्तःआधार? तुझ्या उपकारांची फेड म्हणून तुझे प्राण वांचविण्यासाठीं सूर्यकांताचा विश्वासघात करून तुझ्या गळ्यांत माळ घालणारी ही पतिद्रोही पापिणी ज्या आधारावर महापतिव्रता ठरली, त्याच आधारावर मातृभूमीच्या सेवेकरितां, स्वदेशबंधुभगिनींच्या जीविताचं संरक्षण करण्याकरितां, तुझ्या चरणावर आपलं प्रेम अर्पण करून केवळ मृतवत् देहानं कृतान्ताच्या छावणींत प्रवेश करणाऱ्या या यज्ञदेवतेला मीहि निष्पाप आणि निष्कलंक मानतो.

चंद्र०:माझ्या कृतकर्माचं मला वारंवार स्मरण देऊन माझ्या मर्मावर शब्दागणिक घाव घालणारा तूं आहेस तरी कोण?

कृतान्तःमी कोण आहे? या अनाथ अबलेंचा अधःपांत करविणाऱ्या मित्रद्रोही—मित्रघातकी चांडाळाच्या मर्मावर घाव घालून त्याच्या पापी अंतःकरणाचीं शकलं शकलं करून टाकण्याचा ज्याला पूर्ण हक्क आहे—आणि प्राणाहूनहि प्रिय असलेल्या आपल्या मित्राच्या—सूर्यकांताच्या—सर्वस्वनाशाबद्दल

त्याच्या विश्वासघातकी शत्रूवर सूड उगविण्याचा ज्याला पूर्ण अधिकार आहे तो मी आहे.
चंद्रकान्ता, तो मी आहे—तो मी आहे—

चंद्र०: म्हणजे तूं प्रत्यक्ष—

कृतान्त: होय—मी तोच आहे—मी सूर्यकान्तच आहे. पहा—हें माझ्या वक्षःस्थळावरील चिन्ह पहा आणि
आपल्या मनाची खात्री करून घे—

चंद्र०: (पाहून) सूर्यकान्त—सूर्यकान्त—

कृतान्त: होय—चंद्रकान्ता, तुझ्याचंमुळें सर्वस्वाला हकनाक मुकलेला सूर्यकान्तच मी!

चंद्र०: तर मग माझ्या हातून घडलेल्या विश्वासघाताच्या पातकाबद्दल मला शासन घडविण्यासाठी तूं इथं
आलेला आहेस?

कृतान्त: तुझ्यासारख्या मित्रद्रोह्याला मी शासन केलं तर तें खात्रीनं अन्याय्य ठरणार नाही. तथापि तूं
मित्रत्वाचीं पवित्र बंधनं तोडून टाकलीं असलीं तरी मित्रप्रेमासारख्या नितांत सुंदर तत्त्वाची
जगांतून कायमची हकालपट्टी व्हावी असं मला वाटत नाही. तेव्हां तूं माझं शत्रुत्व केलं असलंस
तरी मी तुला माझा शत्रु मानायला तयार नाही. मी अखेरपर्यंत तुझा मित्रच राहाणार आणि खरं
मित्रत्व म्हणजे काय याचा तुझ्यासारख्या दगलबाज बेमानांना धडा घालून देणार.

चंद्र०: सूर्यकान्त, मी तुझा भयंकर अपराधी आहे. पण थोर मनानं तूं मला क्षमा करशील अशी आशा मी करूं
का?

कृतान्त: पण दुसऱ्यांच्या पुण्यकृत्यांचीहि क्षमा करायला जो तयार नाही त्याच्या पापकर्माबद्दल मी त्याला
क्षमा कां करावी?

चंद्र०: पण सूर्यकांता, रत्नप्रभेनं तुझ्या केलेल्या अपराधाबद्दल निदान तिला तरी क्षमा करायला तूं तयार
आहेस का?

कृतान्त: तिला क्षमा करण्याचा प्रश्नच नाही. निःस्वार्थ, निरपेक्षबुद्धीनं केवळ लोकहितार्थ हिनं माझा त्याग
केला असल्यानं तिच्या हातून दुष्कर्म घडलं असं मानायलाच मी तयार नाही. क्षमेलाच नव्हे तर
माझ्या धन्यवादालाहि ती पात्र आहे. इतकंच नव्हे तर माझ्या सुखसर्वस्वाचा नाश करून ती तुझी
पत्नी झाली असली तरी तिला आपल्या पाठची बहीण मानून तिच्या अलौकिक राष्ट्रभक्तीचा आणि
अपूर्व आत्मयज्ञाचा गौरव मी नुकताच केलेला आहे. रत्नप्रभे, या आपल्या वडील भावाच्या
आशीर्वादाचा आणि तुझ्या राष्ट्रभक्तीच्या अभिनंदनाचा स्वीकार कर आणि आपणा उभयतांचं
बहीणभावांचं नातं याच्यासमोर जाहीर कर.

रत्न०:(त्याला नमस्कार करून) भाऊराया, या बहिणीचा प्रणाम स्वीकार आणि तिला सौभाग्याचा आशीर्वाद दे.

कृतान्तःसौभाग्यवती हो—ऐश्वर्यवती हो—कीर्तिमती हो! चंद्रकान्ता, तुला माझ्यापासून क्षमेची खरोखरच अपेक्षा असेल तर माझ्या या लाडक्या बहिणीने राष्ट्रहितार्थ केलेला शीलत्याग हा शीलभंग नसून शीलसंन्यास आहे हे मान्य करून हिला निष्कलंक समज आणि हिचा अंगिकार कर. तुझ्या ठिकाणी जर राष्ट्रप्रेम वसत असेल आणि राष्ट्रधर्माच्या दिव्य तत्त्वावर तुझी अढळ श्रद्धा असेल तर हिला निष्कलंक मानून तू हिचा अंगिकार केला पाहिजेस. नाहीतर राष्ट्रभक्तीचं हे तुझं निव्वळ ढोंग असून राष्ट्रधर्माचा ओनामाहि तुला अजून कळलेला नाही असंच म्हणावं लागेल.

चंद्र०:तुझा शब्द मानण्यासाठी मी हिचा स्वीकार करीनहि. पण आपण पूर्णपणे निष्कलंक आहो हे निर्विवादपणे सिद्ध करून दाखविण्यासाठी ही कोणतं दिव्य करायला तयार आहे?

कृतान्तःदिव्य? चंद्रकान्ता, राष्ट्रहितार्थ केलेल्या पावित्र्यज्ञाहून आणि कीर्तियज्ञाहून अधिक श्रेष्ठ दिव्य या जगांत आहे काय? हिला निराळं दिव्य करण्याचं कारणच नाही. उलट हे महाभयंकर दिव्य करून तिनं आपली श्रेष्ठतम योग्यता जगालाच नव्हे तर जगदीश्वरालाहि निर्विवादपणे शाबीत करून दिली आहे. आपल्या पुण्याला मीपणाच्या राहून ग्रासलेलं असल्यामुळे तें खरोखर पुण्य असूनहि पापाप्रमाणे बंधनकारकच आहे; आणि हिच्या ठिकाणी मीपणाचा अंशहि नसल्यानं हिची पापंसुद्धा पुण्याप्रमाणे अखिल कर्मबंधांतून मुक्त करणारी आहेत. मनुष्याला पुण्य तारीत नाही किंवा पाप मारीत नाही. त्याच्या ठिकाणी असणारा मीपणा आणि त्याला सदैव चिकटून असणारी स्वार्थबुद्धि त्याला भावरूपाने मारक आणि अभावरूपाने तारक होत असतात. तेव्हा हिला दिव्य करायला सांगण्यापूर्वी तूच या मीपणाची आणि स्वार्थबुद्धीची होळी करून आपल्या पापाचं प्रायश्चित्त घे— त्याशिवाय तिच्या कर्माकर्माचा निर्णय करण्याची पात्रताच तुझ्या अंगी यायची नाही.

रत्न०:सूर्यकान्त, आपण हे तत्त्वज्ञान यांच्या मनावर ठसविण्याचा कितीहि प्रयत्न केलात तरी ते ग्रहण करण्याइतकी त्यांच्या मनाची सध्या स्थितीच नाही. त्यांच्या मनाच्या दुबळेपणाबद्दल त्यांच्या वतीनं मी तुमची क्षमा मागतं. (चंद्रकान्तास) महाराज, माझं पावित्र्य भ्रष्ट झालेलं आहे अशीच आपली अजूनहि कल्पना आहे. माझ्यासारखी सुंदर स्त्री कृतान्तासारख्या काळपुरुषाच्या गोटांत एकाकी गेली असतांना तो तिला भ्रष्ट केल्याशिवाय राहाणारच नाही हा आपल्या मनाचा ठाम सिद्धान्त आहे. समजा, काल रात्री मी कृतान्ताच्या गोटांत गेलं त्या ऐवजी सूर्यकान्ताच्या गोटांत गेलं असतं आणि परत आल्यानंतर मी आपल्या पावित्र्याची ग्वाही दिली असती तर ती आपणांस पटली असती काय?

चंद्र०:जखर पटली असती. साध्वी पतिव्रतेला पेचांत पकडून तिला आपल्या रंगमहालांत एकाकी यायला भाग पाडायचं आणि आपली कामवासना पुरी करून घ्यावयाची असल्या प्रकारचा नामर्दपणा सूर्यकान्ताकडून कधीच घडणं शक्य नाही.

रत्न०:तर मग महाराज, ज्यांना आपण सर्वजण कृतान्त म्हणत होतो ते कृतांत नसून ते सूर्यकान्तच होते. केवळ आपल्या मनाची परीक्षा पहाण्यासाठी त्यांनी या क्षणापर्यंत ही गोष्ट गुप्त ठेवली होती. कृतान्त

आणि सूर्यकान्त एकच असून त्यांनीं मला—या पापिणीला आपली पाठची बहीण मानून माझा गौरव केला आहे.

सूर्य०:आणि कनकावतीशीं मी जो द्रोह केला त्याचं प्रायश्चित्त भोगण्यासाठीं मी आपण होऊन इथें दाखल झालों आहे. चंद्रकांता, घे—ही आपली रत्नप्रभा घे—(तिचा हात त्याच्या हातांत देतो.) कृष्णकांत, असे आंत या आणि हा चमत्कार पहा. (कृष्णकान्त व नागरिक प्रवेश करतात.) कृष्णकांत, मला क्षमा करा—

कृष्ण०:कोण? कृतान्त?

सूर्य०:होय—कृतान्त—म्हणजे पूर्वाश्रमींचा सूर्यकान्त! कृष्णकान्त, या तुमच्या बालकाच्या हातून कनकावतीचा द्रोह घडलेला आहे आणि त्याबद्दल तुम्ही कराल तें शासन भोगायला मी आनंदानं तयार आहे. (सर्व नागरिक आश्चर्यानें पहात राहतात.)

अंक तिसरा समाप्त

श्रीकृष्णार्पणमस्तु!

परिशिष्ट

“यावलीचा स्वातंत्र्य संग्राम”

प्रस्तावना

माझे मित्र सुप्रसिद्ध विदर्भीय लेखक श्री. हरिहरराव उर्फ भय्यासाहेब देशपांडे यांनी लिहिलेल्या यावलीच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाचा परिचय प्रस्तावनेच्या द्वारे वाचकांना करून देण्याची कामगिरी यावलीकर मित्र पंजाबराव यांनी मजवर सोपविली आहे एखाद्या ग्रंथाचा, वाचनाने प्रत्यक्ष परिचय करून घेण्यापूर्वी वा देण्यापूर्वी प्रस्तावनेच्या सहाय्याने परोक्ष परिचय करून घेणे वा देणे हे एवढ्याचसाठी अवश्य असते की त्यायोगे ग्रंथांतील विषयाचे यथार्थज्ञान होणे वाचकांना सुकर व्हावे. परंतु त्यासाठी वस्तुतः ग्रंथकाराने स्वतःच प्रस्तावना लिहिणे सोयीचे असते. कारण ग्रंथकाराचे हृद्गत ग्रंथकारच अधिक चांगले जाणत असतो. इतरांना ते कळलेले असले तरी त्याच्याइतकी इतरांना त्याची अचुक ओळख पटलेली नसते. तेव्हा या यावलीच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाला श्री. हरिहरराव देशपांडे यांनीच प्रस्तावना लिहिली असती तर ती अधिक युक्त व उपयुक्तहि झाली असती. परंतु त्यांनी ती जबाबदारी स्वतः न पत्करितां मित्र पंजाबरावाकडून आग्रहाने माझ्यावर लादविली आणि प्रेमळ मित्राची भीड मोडवेना म्हणून मी ती नाइलाजाने पत्करली. तेव्हा आता श्री. हरिहरराव देशपांडे यांचे हृद्गत अगर त्यांच्या या सुंदर व सुरस ग्रंथाचे रहस्य वाचकांच्या नीट लक्षांत येण्यासाठी प्रस्तावनेच्या रूपाने मी जे मार्गदर्शन करीन ते जर त्यांच्या कल्पनेशी ततोतंत जुळले नाही अगर सपशेल चुकीचे ठरले तर त्याबद्दल त्यांनी मला दोष देऊ नये अशी अपेक्षा मी केल्यास ती अयोग्य ठरेल असे मला वाटत नाही. कारण त्यांचे हृद्गत सांगण्याचा मी कितीहि इमानेइतबारें यत्न केला तरी त्यांत माझा स्वतःचा असा थोडा बहुत अंश निःसंशय रहाणारच. इतकेच नव्हे तर असाहि संभव आहे की त्यांचे नांव पुढे करून कळत वा न कळत मी माझेच हृद्गत वाचकांच्या पुढे मांडीन व त्यामुळे लोकांची कदाचित दिशाभूलहि होईल कोणी सांगावे? ग्रंथकाराचे हृद्गत अचुक कळणे हे किती कठीण असते याचा उत्कृष्ट नमुना म्हणजे गीतेवरील नानाप्रकारच्या टीका. प्रत्येक टीकाकार आपला अर्थ बिनचूक आहे असें छातीला हात लावून सांगतो, परंतु कोणत्याहि टीकाकाराचा कोणाशीहि मेळ बसत नाही. तेव्हा याहि ठिकाणी असाच गोंधळ होणार नाही कशावरून? परंतु आतां कांहीहि होणार असले तरी ग्रंथकाराला व प्रकाशकाला येणाऱ्या भोगाला सादर झालेच पाहिजे व त्याच्याबरोबर वाचकांनीहि या जुलुमापुढे आपली मान बिनतक्रार वाकविलीच पाहिजे. असो.

यावली हे मागासलेल्या वऱ्हाड प्रांतांतील मूठभर अशिक्षित व निर्धन लोकांच्या वस्तीचे एक छोटेसे खेडे! व त्याने सन १९४२ सालांत आसेतुहिमाचलांत उसळलेल्या क्रान्तीच्या प्रचंड वादळांत सांपडून त्याच्या हादऱ्याने थोडीबहुत हालचाल केली. परंतु तिला “स्वातंत्र्यसंग्रामाचे” भव्य नांव देऊन श्री. हरिहरराव देशपांडे यांनी तिच्यावर एक विस्तृत वर्णनपर ग्रंथ लिहिला. तेव्हा हे गौडबंगाल आहे तरी काय? असा वाचकांना प्रश्न पडण्याचा संभव आहे व सकृददर्शनी तसे होणे अगदी साहजिकहि आहे. लहान मोठ्या खेडेगांवातून अशा मारामाऱ्या अगर दंगेधोपे नेहमीच होत असतात व त्या काळांतहि झालेले होते. परंतु त्यांचे वर्णन करण्यासाठी श्री. हरिहरराव सारख्या प्रथितयश इतिहास लेखकांनी एवढाले ग्रंथ लिहून काढल्याची उदाहरणे मराठी साहित्यात तरी क्वचितच आढळतील—किंबहुना आढळणारच नाहीत. मग “यावलीच्या” या छोट्याशा गडबडीलाच एवढे महत्त्व कां? “स्वातंत्र्याची स्फूर्ति” त्या गडबडीच्या मुळाशी

होती एवढें एक कारण तिचें एवढें अवडंबर माजविण्यास पुरेसें आहे काय? कां तिच्यांत याहून कांही विशेष होतें आणि तो विशेष वाचकांच्या पुढे सांगोपांग मांडण्यासाठी श्री. हरिहरराव यांना हा एवढा प्रचंड उपद्व्याप करावा लागला आहे? शिवाय तो विशेष तरी इतक्या महत्त्वाचा व मोलाचा होता काय की त्याचे यथार्थ दर्शन वाचकांना घडणें सांप्रतच्या कालीं अत्यवश्य आहे. या व अशाच अनेक प्रश्नांचा उलगडा झाल्यावाचून या ग्रंथाचें महत्त्व वाचकांच्या लक्षांत नीटसें भरेल असें वाटत नाही. तेव्हा याबद्दल दोन शब्द लिहिणें भाग आहे.

समग्र ग्रंथ लक्षपूर्वक वाचून पाहिल्यानंतर वाचकांना निश्चितपणें असें आढळून येईल कीं श्री. हरिहररावसारख्या कसलेल्या सूक्ष्मदर्शी लेखकास असें कांही तरी विशेषत्व या अद्भुतरम्य प्रसंगांत सांठलेलें आढळलें म्हणूनच त्याने लेखनाचे एवढे परिश्रम केले व आपलें लेखनकौशल्य खर्ची घालून “या लहान गोष्टीवर हा मोठा ग्रंथ” लिहिला. नाहीतर अशा “अव्यापारेषु व्यापारांत” पडण्याचें त्याला अर्थाअर्थी कांहीच कारण नव्हतें. ‘यावली’ची दंगल कितीही छोटी असली तरी ती एक सुटी व अल्प स्थलकालानें मर्यादित झालेली कवडीमोल दंगल नव्हती; तर हिंदुस्थानाच्या पोटांत आज कैक वर्षांपासून पेटलेल्या व प्रत्यहि सतत वाढत असलेल्या एका सर्वव्यापी महाविशाल विराटस्वरूपी क्रांतीच्या अतिप्रखर प्रलयाग्नीचें सांप्रतच्या परिस्थितीचा शीतल पृष्ठभाग फोडून बाहेर पडलेलें तें एक उत्तुंग व तेजःपुंज ज्वालाशृंग होतें व त्यांच्या द्वारें कालगर्भांत वेगाने वृद्धिंगत होत असलेल्या अभूतपूर्व अभिनव क्रांतीचें शुद्धस्वरूप अत्यल्प प्रमाणांत कां होईना परंतु स्पष्ट प्रगट झालेलें होतें. तेव्हा “यावलीचा स्वातंत्र्यसंग्राम” व ही भविष्यकालांत सर्वजगत् व्यापून टाकणारी विराट क्रांति यांचा हा अन्योन्य निकट संबंध वाचकांना समजावून देणें व त्या बरोबरच साधल्यास भावी क्रांतीच्या यथार्थ स्वरूपाचा पूर्वपरिचय करून देणें ग्रंथकारास अवश्य होते. तसें त्याने केलें नसतें तर या संग्रामाचें रहस्यच त्यास समजलें नसल्याकारणाने या संग्रामाचें वर्णन करण्यास तो पात्र नाही असेंच दुर्दैवाने म्हणावें लागलें असतें. “या छोट्या गोष्टीचा मोठा ग्रंथ” लिहिण्याचें आमच्या मतें खरें कारण हें आहे. अर्थात हा ग्रंथकाराचा हेतु ग्रंथात कितपत् सिद्ध झाला आहे हें पाहणें वाचकाचें काम आहे व ते तें करतील अशी आशा आहे.

तथापि अशा उद्देशाने ग्रंथावलोकन करीत असतां वाचकांनी एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. हा क्रान्तिशास्त्रावरील स्वतंत्र ग्रंथ नसल्यामुळे क्रांतीचे शास्त्रोक्त विस्तृत विवेचन यांत कोठेहि स्वतंत्रपणें केलेलें त्यांना फारसें आढळणार नाही व त्यामुळे या संग्रामाचा भावी क्रांतीशीं असलेला हा अतिनिकट अंगांगी भावसंबंध स्पष्टपणें त्यांच्या लक्षांत भरण्यास क्वचित प्रसंगीं कठीणहि जाईल. तथापि ठिकठिकाणी तत्कालीन परिस्थितीचीं जीं विस्तृत वर्णने आलीं आहेत तीं लक्षपूर्वक वाचल्यास त्या वर्णनांच्या द्वारें त्या परिस्थितीच्या पृष्ठभागाखालीं नांदत असलेल्या क्रांतीचें त्यास निदान दिग्दर्शन तरी खात्रीनें होईल अशी आमची समजूत आहे.

परंतु हें दिग्दर्शन होण्यासहि क्रांतीच्या सत्स्वरूपाचें थोडे तरी पूर्वज्ञान वाचकास असणें अवश्य आहे. कारण त्यावाचून आपणांस दिसत आहे हें खरोखर त्या क्रांतीदेवतेचेंच रूप आहे अशी त्यास खात्री पटणें शक्य नाही. कारण ज्याने देव कधीच पाहिलेला नाही अगर देवासंबंधाने वेडीवांकडी भलीबुरी—खरीखोटी कोणत्याच प्रकारची कल्पनाहि ज्याच्या डोक्यांत कधी झाली नाही. त्याच्यासमोर अकस्मात् देव साक्षात् येऊन उभा राहिला तरी देव म्हणतात तो हाच अशी त्यास ओळख कशी पटणार? खऱ्या—खोट्याची कसोटी पहाण्यासाठी प्रत्यक्ष नसला तर निदान काल्पनिक तरी त्या वस्तूचा पूर्वपरिचय मनुष्यास असावा लागतो आणि म्हणून ग्रंथाचा पूर्वपरिचय करून देण्याच्या हेतूने लिहिलेल्या या प्रस्तावनेत

क्रांतीसंबंधाच्या कांही ठोकळ कल्पनांशी वाचकांची गांठ घालून देणें आम्हांस इष्ट वाटतें. तथापि हें करीत असता क्रांतीच्या बाह्यांगापेक्षा तिच्या अंतरंगाचाच म्हणजे क्रांतिकालांत मानवी मनोव्यापारांत अनेक घडामोडी व स्थित्यंतरे सारखीं घडून येत असतात त्यांचाच विचार या स्थलीं आम्ही प्रामुख्याने करणार आहोंत. अर्थात् आमच्या विचारांचें श्री. हरिहरराव यांच्या क्रांतीविषयक सिद्धांताशीं कितपत साम्य असेल हें आम्हीं सांगूं शकत नाहीं. कदाचित त्यांच्यांत साम्यापेक्षां अन्यच अधिक असण्याचाहि संभव आहे. तथापि आम्हीं स्वीकारलेलीं विचारसरणी डोळ्यापुढे ठेवून ग्रंथ वाचल्यास त्यांतील रहस्य समजण्यास वाचकांना बरेंच सोपें होईल अशी आमची कल्पना आहे. अस्तु.

सृष्टींतील सर्व प्राण्यांच्या शिरोभागीं मोठ्या डोलानें नांदणाऱ्या मनुष्य प्राण्यांचा प्रपंच आज कसा काय चालला आहे हें पाहूं लागल्यास आपणांस काय आढळून येतें? ईश्वराची प्रत्यक्ष प्रतिमा म्हणून वाखाणल्या जाणाऱ्या मनुष्य प्राण्याची परिस्थिति इतर कनिष्ठ प्राण्यांच्या परिस्थितीपेक्षा अधिक सुखदायक व प्रगतिपर असावयास पाहिजे, हें उघड आहे. परंतु तशी ती आज आहे काय? इतर प्राण्यांच्यापेक्षा मनुष्य प्राण्यास निसर्ग देवतेला सुप्रसन्न करण्याचें सामर्थ्य जास्त प्रमाणांत झालें आहे. तेव्हा त्या सामर्थ्याचा योग्य उपयोग करून त्याने आपल्या अशाश्वत व शाश्वत सुख वैभवांत किती पटीनें अधिक भर टाकलेली आहे? कां सुख—संपत्तीच्या तुडुंबलेल्या सरोवरांत दुंबत असतांहि तो पाषाणाप्रमाणे कोरडाच राहिला आहे?

एखाद्या मोठ्या शहरांत जा अगर एखाद्या छोट्या खेड्यांत जा, तेथे एका बाजूला थोड्या मूठभर लोकांचे भव्य व सुंदर प्रासाद दिमाखाने उभे असलेले व त्यांत नाना प्रकारच्या विलाससंगांत दंग झालेले स्त्री—पुरुष स्वर्गानंदात तल्लीन झालेले आढळतील, आणि लगेच दुसऱ्या बाजूला काडीमोडीचीं चंद्रमोळी घरे व त्यांत अन्नावाचून तडफडणारी जीर्ण वस्त्रे परिधान केलेलीं—‘मनुष्य’ या थोर संज्ञेनें ओळखिलीं जाणारीं पाप्यांची पितरें दारिद्र्याच्या महाभयानक नरकांत सडत—कुजत मरणोन्मुख होऊन पडलेलीं सापडतील. सृष्टिदेवतेनें वाढत्या मानवजातीला पुरून उरेल इतकी सुखसाधन संपत्ति आपल्या भांडागारांत भरून ठेवलेली असतां व ती यथेच्छ लुटण्यांस मानवास सर्रास मुभा दिलेली असतां, इतकेंच नव्हे तर बुद्धिमान मनुष्यप्राणी विज्ञानाच्या साहाय्याने या सृष्टिसंपत्तीची सारखी बिनहरकत लूट करीत असतां मनुष्य वस्ती असलेल्या जमिनीच्या कोणत्याहि भागावर पाऊल ठेवतांच हें हृदयविदारण करणारें सुखोपभोगांतील विषमतेचें भेसूर दृश्य दृष्टीस कां पडावें? विश्वसुंदर मनुष्यप्राण्यानें वसविलेला भूभाग म्हणजे कल्पवृक्षांनीं गजबजलेलें साक्षात नंदनवन असावयास पाहिजे; परंतु प्रत्यक्ष अनुभव पहातां आजचें जग त्रस्त भुताखेतांच्या कर्कश आक्रोशाने हपापून टाकलेलें एक भयाण स्मशान बनून गेलेलें आहे असेंच दुर्दैवाने दृष्टीस पडतें. कोठेहि सुख—समाधान व शांति यांचें नावनिशाणहि दृष्टीस पडत नाही. जो तो चिंतामग्न व दुःखातिशयाने निराश झालेला विज्ञानाच्या अभिवृद्धीमुळे मानवी प्रपंचास अवश्य असणाऱ्या साधनसंपत्तीत सारखी भर पडत असता मनुष्याच्या जिवाला क्षणाचीहि विश्रान्ति व शांति लाभू शकत नाहीं हें खरोखरच दुःखदायक आश्चर्य आहे. धर्माची ग्लानि होऊन अधर्म बेसुमार फोफावला म्हणजे समाजावर कोसळणाऱ्या अति भयंकर कहराचें पुराणातून केलेलें वर्णन, मानवी प्रपंचाच्या आजच्या दुर्दशेच्या वर्णनापुढे निःसंशय फिकेंच पडेल! या पराकाष्ठेच्या शोचनीय अवस्थेतून मुक्त कसें व्हावे हा बिकट प्रश्न मानवापुढे आज कैक वर्षांपासून उभा आहे व त्याचें अचुक उत्तर शोधून काढण्यासाठी तो सारखा धडपड करीत आहे. सुदैवाने तें उत्तर आता त्याला सांपडलें असून ‘क्रान्ति’ या नांवाने तें त्याने जगांत प्रगट केलें आहे व “इन्किलाब जिंदाबाद”, “क्रान्ति चिरायु होवो” इत्यादि घोषणांनी जगाच्या मेंदूत तें ठांसून कोंबण्याचा त्याचा रात्रंदिवस प्रयत्न चालू आहे.

परंतु नुसत्या क्रांति शब्दाच्या उच्चाराने तिच्या पोटांत केवढें ब्रम्हांड साठलेलें आहे याची कल्पना सामान्य माणसास होणें शक्य नाही. फार झालें तर आजच्या दुःखमय दुःस्थितीचें तिच्या अगदी उलट असणाऱ्या सुखमय सुस्थितींत रूपांतर होणें अथवा आपल्याभोंवतीं नांदणाऱ्या नरकाचा अकस्मात स्वर्ग बनणें म्हणजे क्रांति एवढें तो फार झालें तर आज समजू शकेल. परंतु हा नरक कोणी उत्पन्न केला—कसा उत्पन्न केला आणि त्याचा स्वर्ग कोण बनवूं शकेल, कसा बनवूं शकेल—कधी बनवूं शकेल याबद्दल त्याला समाधानकारक खुलासा करतां येईल असें वाटत नाही. आपल्या सारखेच दोन पायाचे व दोन हाताचे प्राणी मूल्यवान वस्त्रालंकारांनी नटून सजून झोलाने मिरवीत असलेले पहात असतां त्याला आपल्या अंगावरील फाटक्या तुटक्या लक्तरांची जाणीव नसते असें नाही. ती त्यास जरूर असते व तीमुळे त्यांच्या दुबळ्या अंतःकरणास प्राणांतिक वेदनाही होत असतात. परंतु “तुझ्या व त्यांच्या स्थितींत ही जमीन अस्मानची तफावत कां?” असा सवाल त्यास केल्यास त्यांचा जबाब शब्दांनी न देतां कपाळास हात लावून अगर आकाशाकडे बोट दाखवून तो देतो. त्याच्या मनाची अशी दृढ समजूत झालेली असते की देव म्हणा देव म्हणा—या विश्वांत अशी एक बलाढ्य अदृश्य शक्ति आहे कीं जिच्यापुढे कोणाचें कांही चालत नाही व तिनेच मनुष्या-मनुष्यांत हा दुर्धर स्थितिभेद निर्माण केला आहे. दुर्दैव बिचाऱ्याचें कीं त्याच्या राशीस लागलेलें हें निष्ठुर दैव अगर त्याच्या मानगुटीस बसलेला हा निर्दय देव त्याच्या कधीच दृष्टीस पडत नाही. व त्याला त्या दैवास अगर देवास या त्याच्या अन्याय्य वर्तनाचा जाब विचारता येत नाही आणि त्यामुळे त्याला जन्मभर त्यांच्या नांवांने खडे फोडीत बसण्याशिवाय कांही मार्ग राहिलेला नाही.

परंतु दैवाच्या अगर देवाच्या नांवाने रात्रंदिवस आक्रोश करीत बसण्याचें सोडून त्याने क्षणभर डोळे उघडे ठेवून आपल्या भोंवतालीं बारकाईने पाहणी केली तर त्याला चटकन् कळून येईल कीं या अदृश्य दैवापेक्षा त्याचा मानव बंधूच त्याच्या या दुर्दशेस अधिक कारण झालेला आहे. सृष्टिदेवतेनें आपल्या भांडाराचें दार सर्वांना खुलें ठेवलें असतां त्याच्या हाडामांसाच्या त्याच्या ह्या बंधूनेच त्याचा मार्ग आडवून सृष्टिदेवतेने सर्वांच्याकरितां खैरात केलेली सुखसंपत्ति बलात्काराने आपल्या कोठाराकडे वाहून नेण्याचा सारखा सपाटा चालविलेला आहे. खुनी मारेकऱ्याला जसा खून चढतो तसा या लुटारूलाहि एक प्रकारचा खून चढला आहे व त्याच्या धुंदीत आपल्या या अमानुष कर्मानें आपण आपल्या असंख्य बांधवांना दारिद्र्यदुःखाच्या गर्तेत ढकलून त्यांचे खून पाडीत आहोत याचे त्याला भान राहिलेलें नाही. त्याला वाटत असतें, मी करतो हें योग्य व आवश्यकच आहे. कारण तो सृष्टिदेवतेनें संचय करून ठेवलेल्या या अलोट संपत्तीचा स्वतःलाच एकमेव मालक समजत असतो आणि त्यामुळे आपणाशिवाय इतरांनाहि तिचा उपभोग घेण्याचा हक्क आहे असें तो मानीतच नाही. इतकेंच नव्हे तर इतर कोणी या संपत्तीकडे आशाळभूत नजरेने पाहूं लागला तर त्याचे लोभाविष्ट पापी डोळे फोडून टाकणें हें आपलें पवित्र कर्तव्य आहे व तें आपण तत्परतेने बजावलेंच पाहिजे असा त्याचा ठाम सिद्धान्त बनून गेलेला असतो. या अखिल विश्वाचा केंद्र मी—या विश्वाचा स्वामी मी, या विश्वाचा भोक्ता मी, असा उन्मत्त अहंकार त्याच्या हाडीमासीं अभेद्यपणें खिळून गेलेला असतो. आपणाशिवाय इतर मानव हे आपल्या सेवेसाठी व आपल्या सुखासाठीच निर्माण करण्यांत आलेले आहेत व त्यांनी आपल्या गुलामगिरींतच सदैव राबलें पाहिजे; त्यांना जगावयाचें असल्यास त्यांनी केवळ आपल्यासाठीच जगलें पाहिजे व मरावयाचें असल्यास आपल्या कारणींच मेलें पाहिजे; स्वतंत्रपणें जगण्याचा अगर मरण्याचा त्यांना बिलकुल हक्क नाही; आपल्या सुखातच त्याचें सुख—सर्वस्व सांठलेलें आहे. आपल्या सुखानेच त्यांनी सुखी झालें पाहिजे. आपल्या समाधानांतच त्यांना समाधान वाटलें पाहिजे; त्यांना स्वतःचें असें निराळें सुख नाही. स्वतःचें असें निराळें दुःखहि नाही. अशा प्रकारच्या विक्षिप्त कल्पनांनी त्यांचा मेंदू बहकून गेलेला असतो. अशा प्रकारच्या विक्षिप्त भावनांनी त्यांचें मन भडकून गेलेलें असतें. त्यांचा जन्मजात ‘मी’पणा इतका संकुचित झालेला असतो कीं स्वतःच्या साडेतीन हात देहापलीकडे

त्याला कांही दिसतच नाही आणि त्यामुळे इतर मानवांच्या सुखदुःखाशीं समरस होणें त्याला अशक्य होऊन बसलेलें असतें. आपल्याप्रमाणे इतरांनाहि कांही अस्तित्व आहे, कांही भावना आहेत, कांही सुखदुःख आहे हें मानण्यास तो तयारच होत नाही. तो म्हणजे जग व जग म्हणजे तो एवढें एकच विपरीत सत्य त्याच्या विकृत बुद्धीला पटलेलें असतें व याच मिथ्या सत्याच्या उपासनेंत तो सर्वकाल गर्क झालेला असतो. गीतेंत श्री भगवंतांनीं अशा देहात्मवादी स्वयंनिष्ठ पुरुषाला असुर अशी संज्ञा दिलेली आहे आणि मानवी प्रपंचाच्या आजच्या भयानक दुर्दशेस अशा आसुरी वृत्तीच्या नराधमांचाच स्वयंनिष्ठ दुराचार सर्वस्वीं कारण झालेला आहे. अशा क्रूर पशूंनाहि लाजविणाऱ्या निर्घृण स्वभावाचे अधमाधम मानव—मानवी देह आजच्या उत्क्रान्त अवस्थेस प्राप्त होण्यापूर्वी राक्षसांच्या अक्राळ विक्राळ देहांत वावरत होते व त्यामुळे त्यांच्या ठिकाणीं वसत असलेल्या या आसुरी संपत्तीची तत्काळ ओळख पटत असे; परंतु मनुष्य प्राणी उत्क्रान्त होतां होतां अशा स्थितीस सांप्रत येऊन पोहोचला कीं त्यांच्या ठिकाणचें राक्षसी देह उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य नष्टप्राय झालें व तो निर्माण करीत असलेल्या आजच्या कोमल व सुंदर नरदेहांत संचार करण्याचें दुर्भाग्य या साक्षसी प्रकृतीच्या प्राण्यांना प्राप्त झालें. त्यामुळे पूर्वीचे राक्षस ज्याप्रमाणे एखादा उत्क्रान्त कोमल देहधारी मानव दिसतांच त्याला चटकन सहज लीलेने उचलून आपल्या तोंडांत टाकीत व आपल्या तीक्ष्ण दाढांखालीं रगडून घशाखाली ढकलीत, तसें या उत्क्रान्त मानव शरीरांत वावरत असतां त्यांना आता करिता येईनासें झालें आहे. मनुष्याच्या रक्ताची पिपासा तर कायम आहे; पण त्याच्या नरडीस दांत लावून तें प्राशन करण्याचा सहज सुलभ उपाय तर कायमचा हातचा निसटून गेला. तेव्हा आपली नररक्तलालसा तृप्त करण्यासाठी आज त्याला नवीनच मार्ग शोधून काढावे लागले आहेत—ते मार्ग नवीन व अत्यंत कुशलतेने तयार केलेले असल्यामुळे प्रत्यक्ष रक्ताला आपल्या जिद्धेचा स्पर्शहि न होऊं देतां तो मनुष्याला सहकुटुंब सहपरिवार रक्तशून्य करून टाकतो. आजच्या मानवी आणि प्रपंचांतील आर्थिक विषमतेचें मूळ कारण हा अधमाधम कोटींतील मानव आणि त्याचा परस्वापहारमय स्वार्थलंपट दुष्ट स्वभाव हेंच होय आणि त्याच्या स्वभावांतील हा दोष जोपर्यंत नष्ट होत नाही अथवा तो नष्ट होणें प्रयत्नांतीं अशक्य ठरल्यास त्या दोषाचें अभेद्य आश्रयस्थान होऊन बसलेला हा परस्वापहारी पापी चांडाळ या जिवंत मानवी जगाच्या चतुःसीमेबाहेर जोपर्यंत हद्दपार केला जात नाही, तोपर्यंत आजच्या मानवी जगावर ओढवलेली ही दुर्धर आपत्ति कदापि निवारण व्हावयाची नाही!

मानवी समाजाच्या शरीरांत कायमचें बिऱ्हाड करून त्याला स्वाहा करण्यासाठी सारखा धडपडत असलेला हा व्याधि समूळ नष्ट करून मानवी समाज निरोगी व अजरामर करावयाचा असल्यास त्याच्या विनाशाचाच मार्ग शोधून काढण्यावाचून आता गत्यंतर नाही. भगवंतांनी भगवद्गीतेमध्ये धर्म संस्थापना हें आपलें अवतार कार्य आहे असें सांगून तें कार्य सिद्धीस नेण्यासाठी आपणांस दुष्कृतांचा विनाश करून सुकृतांचें परित्राण करावें लागतें, असें प्रतिपादन केलें आहे. क्रान्ति सिद्ध करावयाची असेल—तिची मानवी समाजांत संस्थापना करावयाची असेल व तिला ‘जिंदाबाद’, ‘चिरायु’ करावयाचें असेल तर त्यासाठीहि हा भगवंतांनी सांगितलेला एकच मार्ग अवलंबविणें अवश्य व अपरिहार्य झालें आहे. याहून अन्य तरणोपाय अद्यापि मानवी बुद्धीला उपलब्ध झालेला नाही.

दुष्कृतांच्या स्वभाव—अगर—प्रकृतिपरिवर्तनानें दुष्कृतांचा विनाश न करिताहि दुष्कृतींचा समाजांतून सर्वतोपरी लोप करतां येतो असें प्रतिपादन करणारा एक ज्ञानी पुरुषांचा वर्ग समाजांत पूर्वी होता; आजहि आहे; पुढेहि राहील. तो या दुष्कृतांच्या प्रकृतिपरिवर्तनाचा उत्तम उपाय म्हणजे ‘अहिंसा’ अगर ‘अहिंसात्मक असहकार’ हा आहे असें निश्चितपणें प्रतिपादित असतो आणि त्याच्या या सिद्धान्तांत कांही मर्यादेपर्यंत सत्याचा अंशहि असतो. परंतु समाजाच्या सांघिक मनाच्या सर्वच अवस्थांमध्ये तो

सारखाच लागू पडतो असा जो त्यांचा आग्रह आहे तो मात्र अनुभवाच्या कसोटीवर घांसून पाहिल्यास खरा ठरेल असें आम्हास मुळीच वाटत नाही. मानवी समाजांतील घटक म्हणजे मानव जन्ममरणाच्या भोवऱ्यांत विश्वांतील इतर वस्तुप्रमाणेच कायमचे सापडले असल्यामुळे त्यांच्या बेरीजवजाबाकीने मानवी समाज व त्याच्या अंतिम मर्यादा त्या नित्य बदलत असतात आणि या नित्य चालू असलेल्या अवस्थांतरांत मानवी समाजास एक अशी विशिष्ट अवस्था प्राप्त होत असते की ज्या अवस्थेत उपरिनिर्दिष्ट उपाय एका मर्यादेपासून दुसऱ्या मर्यादेपर्यंत सर्वतोपरी गुणकारी ठरतो. परंतु ही विशिष्ट अवस्था वारंवार येणारी व नेहमी टिकणारी नसते आणि त्यामुळे उत्क्रान्तीच्या मार्गावरील या टप्प्यावर मनुष्यसमाज येऊन पोहोचेलपर्यंत त्याला तदितर अनेक अवस्थांतून प्रवास करावा लागतो व त्या अवस्थांत हा उपाय कमी अधिक मानाने कमजोर ठरून मानव समाजास गांठून मारण्यास टपलेल्या महाभयंकर रोगजंतूच्या प्रतिकारार्थ मानवाला अन्य कठोर उपायांचाहि अवलंब करावा लागतो. आणि दुर्दैवाने म्हणा वा सुदैवाने म्हणा, निसर्गाने या अवस्थांचा एकंदर काल फारच लांबलचक ठेवलेला असल्यामुळे क्रांतीचा विचार करतांना हा विपरीत काल लक्षांत घेऊनच उपाययोजना करणें भाग पडतें. अर्थात या उपाययोजनेत हा अहिंसेने प्रकृतिपरिवर्तन करण्याचा उपाय नेहमी वर्ज्यच मानला जातो असें मुळीच नाही. त्याला त्या योजनेत स्थान असतें. किंबहुना पहिलें व कायमचें स्थान असतें. परंतु त्याचें रोगनिवारणाचें सामर्थ्य कमी पडतें असें आढळून येतांच त्याच्या सहाय्यार्थ **‘दमन मार्गाचा’** अंगिकार करावा लागतो. दुष्कृतांच्या परस्वापहाराच्या दुर्वासनेस उतार पडत नसेल तर त्यांचें परस्वापहाराचें सामर्थ्य तरी नाहीसें करावें अशा उद्देशाने हा **दमन मार्ग** उपयोगात आणला जातो. परस्वापहारास चटावलेले दुरात्मे ज्या साधनसामुग्रीच्या सहाय्याने आपला समाजविध्वंसनाचा उद्योग सफल करितात तीं सर्व साधनें त्याच्यापासून हरण करून त्यांच्या पीडेपासून समाजाचे रक्षण करण्याचे जे अनेक प्रयोग समाजवाद्यांनीं आज सुरू केले आहेत त्या सर्वांचा समावेश या **दमन मार्गातच** होतो. सर्पाचा विषदंत उपटून टाकून अथवा वाघाचीं दांतनखें उखडून काढून त्याला निरुपद्रवी करण्यासारखाच हा एक प्रकार आहे. परंतु त्यामुळे परस्वापहारी दुष्कृतांच्या दुर्वासनेचा सर्वस्वी लोप होतो असें मात्र मुळीच नाही. इतकेंच नव्हे तर कधी कधी ही दुर्वासना कमजोर होण्याऐवजीं अधिक बलवान होते व परस्वापहाराचे नवेनवे मार्ग शोधून काढून मानवी समाजाची अधिकाधिक हानि करूं लागते. अशा प्रसंगीं आसुरी वृत्तीच्या मनुष्यांच्या संग्रहीच्या साधनांचेंच हरण करून भागत नाही तर त्या साधनांच्या बरोबरच त्याच्या प्रत्यक्ष प्राणांचेंहि हरण करणें पुष्कळदां अवश्य होतें. समाजाच्या आचार विचारांत अशी परिस्थिति निर्माण होणें म्हणजेच जुन्या लोकांनी वर्णन केलेली धर्मग्लानि व अधर्माचें अभ्युत्थान होय. अशा अधर्माच्या उन्मादकालात साधेल त्या उपायांनी ‘दुष्टांचा संहार’ हा एकच उद्योग समाजहितचिंतकांना करावा लागतो; कारण हे दुष्टसंहाराचें कार्य केल्यावाचून सुकृतांचें—सदाचारी वा निरुपद्रवी मनुष्याचें रक्षण होऊंच शकत नाही आणि सदाचारसंपन्न मानवाच्या आश्रयावाचून समाजांत परस्वापहारशून्य सदाचाराची— अर्थात जुन्या भाषेत धर्माची संस्थापना होणें अशक्य असतें.

सारांश, क्रान्ति सफल करावयाची असल्यास प्रथम **‘परिवर्तन’**—तें अपुरें पडूं लागल्यास त्याच्या जोडीस **‘दमन’** आणि शेवटीं हीं दोन्हीहि कमताकत ठरल्यास त्या दोहोच्या जोडीस **‘संहारण’**. या तीन टप्प्यांनीच क्रान्तीचा अखेरचा मुक्काम गांठावा लागतो. परंतु त्याला कांही इलाज नाही. सृष्टीची आहे तीच रचना व आहेत तेच कायदे कायम आहेत तोपर्यंत परस्वापहाराच्या दुर्वासनेने विषमय बनलेल्या वृत्तींचें व प्रवृत्तींचें शुद्धिकरण करण्याच्या कार्मी इतर सर्व सौम्य व कठोर साधनें हीनबल ठरल्यानंतर त्यांना जन्म देणारें त्यांचें उगमस्थानच नष्ट करणें हा एकच उपाय शिल्लक रहातो व तोच अंमलांत आणावा लागतो. नाहीतर मनुष्यहत्येचा दोष पदरीं पडूं नये म्हणून त्याचा अड्हेर केल्यास दुष्टास वांचविण्यासाठी निरुपद्रवी व सद्वृत्त—सुकृतांच्या सर्वस्वनाशाचें पाप शिरावर घेण्यास सिद्ध व्हावें लागतें. तेव्हा अशा परिस्थितींत

दुष्टांच्या हातून सृष्टांना अगर दुष्टांच्या अत्याचारांपासून सुष्टांचें रक्षण करणाऱ्यांच्या हातून दुष्टांना, कोणाला तरी मरणें अपरिहार्य असल्यामुळे दुष्टांच्या प्राणापेक्षां त्यांच्या अमानुष अत्याचारांना प्रत्यहि बळी पडत असलेल्या अनेक सुवृत्तसुकृतांचे म्हणजे चांगल्या वृत्तींच्या सदाचारी मानवांचे प्राण अधिक मोलाचे मानून दुष्टांचें हनन करणें हा धर्म मानावा लागतो व तो निःसंकोचपणें आचरावा लागतो. वरवर पहाणारांना हा मनुष्यसंहारच होय असें दिसत असलें तरी दुर्जनांच्या हस्ते होणारा सज्जनसंहार व सज्जनांकडून वा त्यांच्या रक्षणकर्त्यांकडून होणारा दुर्जन संहार हे दोन्ही एक नसून त्या दोहोंच्या नैतिक मूल्यांतहि जमीनअस्मानाचें अंतर आहे ही गोष्ट कोणाहि ज्ञानी पुरुषाला नाकबूल करतां यावयाची नाही. इतकेंच नव्हे तर दुष्टांनीं सज्जनांचा पूर्णतः संहार केल्यावरहि त्यांचे मनुष्यहत्त्येचें अघोर कर्म थांबत नाही—ते आपापसांतच एकमेकांचे मुडदे पाडूं लागतात. तसें सज्जनांकडून होत नाही. दुष्टसंहार पूर्ण होतांच हत्याकांड समाप्त होतें. असो.

आतापर्यंत क्रांति, तिचें प्रयोजन, तिचें पर्यवसान, तिची संस्थापना करण्यासाठी अवलंबावयाच्या मार्गाचें स्वरूप इत्यादि मुद्यांचें आम्ही संक्षेपतः विवेचन केलें. त्यावरून हें स्पष्ट दिसून येईल कीं मानवी प्रपंचाची दुर्दशा होण्यास देव अथवा देव कारणीभूत झालेला नसून मानवजातींत उत्पन्न झालेला आसुरी प्रकृतीचा परस्वापहारी स्वार्थलंपट मानवच सर्वतोपरी कारण झालेला आहे आणि या दुर्दशेपासून मानवी प्रपंचास कायमचें मुक्त करावयाचें असेल तर ती जबाबदारी दैवाच्या अगर देवाच्या कपाळीं न मारतां तिचा भार मानव जातींत जन्मास आलेल्या मानवानेच आपल्या शिरावर घेतला पाहिजे. आजपर्यंत मानवाने पृथ्वीच्या पाठीवर केलेली घाण मानवालाच काढावी लागली आहे व त्याने ती काढलेलीहि आहे. आणि वर्तमानकाळीं व भविष्यकाळींहि त्यालाच हें पवित्रीकरणाचें महत्कार्य करावें लागेल व तोच तें करील. भूतकाळीं ज्या ठिकाणीं व ज्या वेळीं असें त्यानें केलें नाही अगर त्यास करतां आलें नाही त्या ठिकाणीं व त्या वेळीं असें त्यानें केलें नाही अगर त्यास करतां आलें नाही त्या ठिकाणीं व त्या वेळीं मानव जातीचा तेवढा भाग पृथ्वीच्या पाठीवरून कायमचा लुप्त झालेला आहे. एकमेकांच्याजवळ येण्याच्या साधनांची पूर्वयुगांत फारच कमतरता असल्यामुळे मानवी समाज अनंत लहानमोठ्या भागांत विभागला गेलेला होता व त्यामुळे मानवाच्या उत्कर्षापकर्षाचें—उत्क्रान्ति अपक्रान्तीचें—विकास संकोचाचें हें दृश्य विभागशः अत्यंत मर्यादित स्वरूपांत दृष्टीस पडत असे व या कारणानें त्याला एका प्रकारची विविधता आलेली होती. तथापि क्रान्तीच्या या विविध दृश्यांचा समन्वय केल्यास असें आढळून येईल कीं त्या सर्वांत मानवी स्वभावांतील व आचारांतील वैषम्याचे व साम्याचे नियम सर्वत्र एकच होते. मानवाचा ‘मी’पणा अत्यंत संकुचित होऊन तो अमर्याद स्वयंनिष्ठ बनला कीं त्याचा स्वार्थ बेसुमार होऊन त्याचें परस्वापहारांत रूपांतर होतें व अशा परस्वापहारलोलुप घटकांचें सामर्थ्य वाढून त्यांची समाजांत बहुसंख्या होऊं लागली म्हणजे त्याच्या आसुरी अत्याचारांनी समाजांचीं शकलें होऊन समाजाचा सहस्रावधि मुखांनी विनिपात होतो. सुदैवाने त्या मरणोन्मुख अवस्थेंत त्यास तारणारा कोणी समर्थ पुरुष निर्माण झाला तर ठीक, नाही तर त्या दुर्दैवी व्याधिजर्जर समाजाचें अखेरीस बलहीनतेमुळे प्राणोत्क्रमण होतें किंवा बलिष्ठ परक्यांच्या हस्ताने त्याचा संहार होतो. असाच निरपवाद नियम सर्वत्र आढळतो. जगाचा इतिहास पाहिल्यास अनेक संस्कृति, अनेक समाज, अनेक राष्ट्रे, अनेक वंश जन्मास आले, वाढले व अशाच प्रकारें शेवटीं मृत्युमुखीं पडून नामशेष झाले. यावरून हें स्पष्ट दिसून येईल कीं गीतेंत सांगितल्याप्रमाणे मानव समाज हा “आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः आत्मैव रिपुरात्मनः” आहे. हें म्हणणेंच शेवटीं खरें ठरतें. असो. मनुष्याच्या ठिकाणीं व्यक्तिगत व विश्वगत अशा दोन्ही प्रकारचा अहंभाव निसर्गतःच वास करीत असतो आणि व्यक्तित्वापासून उत्क्रान्त होत होत तो अखेरीस विश्वत्वास जाऊन पोहोचतो. त्यामुळे मानवजातींत अशा दोन्ही प्रकारचे पुरुष काळानुसार कमी अधिक प्रमाणांत आढळतात. ज्या प्रमाणे अत्यंत संकुचित ‘मी’पणा असणारा स्वार्थासक्त परस्वापहारी आसुरी मानव समाजाच्या अपकर्षास कारण होतो, त्याचप्रमाणे ‘मी’पणाचा विकास झाल्यामुळे ज्याच्या

ठिकाणी सांघिक भावनेचा उद्भव व उत्कर्ष होत असतो व त्यामुळे जो समाजाच्या सुखदुःखाशी व हिताहिताशी समरस होऊं लागतो असा निस्वार्थी परोपकारी दैवी संपदेने अलंकृत झालेला मानव मानवी समाजास उत्कर्षाच्या शिखरास नेऊन पोहोचवितो. आसुरी प्रकृतीचा पुरुष समाजास आपलें भक्ष्य समजून त्याचें भक्षण करीत असतो व दैवी प्रकृतीचा पुरुष समाजास आपलें रक्ष्य समजून आपल्या स्वतःच्या सर्वस्वावर तिलांजली देऊन त्याचें रक्षण करण्यांत सदैव मग्न झालेला असतो. पहिला समाजाच्या देहांत वावरत असतां हि त्याच्या जीवनकलेचा सारखा नाश करतो तर दुसरा त्याचें पोषक द्रव्य बनून त्याच्या जीवनबलाची सारखी वृद्धि करतो. पहिला समाजाची अपक्रांति करणारा असतो तर दुसरा समाजांत आमूलाग्र क्रान्ति घडवून आणीत असतो. पहिला स्वतःस समाजाचा देव समजत असतो व त्यास आपल्या सेवेंत राबवीत असतो; तर दुसरा समाजास आपला देव मानून त्याच्या सेवेंत राबत असतो. असो.

क्रान्तीच्या भक्ताला पहिल्याने कोणती गोष्ट करणें अत्यावश्यक असेल तर ती ही की समाजघटकांच्या वर्गीकरणाच्या सर्व प्रचलित व रूढ कसोट्या झुगारून देऊन प्रकृतिभेदाच्या म्हणजे सत्त्वाच्या—गुणाच्या—शीलाच्या कसोटीवर घासून मानवी समाजाचे दैवी व आसुरी असे दोन स्पष्ट विभाग त्याने प्रथम केले पाहिजेत. आज समाजवाद्यांनी पूर्वीच्या सर्व कसोट्या झुगारून देऊन श्रमाची कसोटी उपयोगांत आणली आहे व तिच्या अनुरोधाने श्रमजीवी व भांडवलदार—मजुर व कारखानदार—शेतकरी व जमीनदार अशा प्रकारें समाजाचें वर्गीकरण करण्याचा उद्योग सुरू केलेलाच आहे. हें जें वर्गीकरण करण्यांत आलें आहे त्यांत, समाजाच्या शरीरांत घटक रूपाने नांदणाऱ्या द्रव्यांची म्हणजे मनुष्यांची छाननी करून त्यापैकी समाजाच्या शरीरास अर्थात् जीवनकलेस पोषक होणारीं द्रव्यें कोणतीं व नाशक होणारीं द्रव्यें कोणतीं हें निश्चित करणें व त्या निर्णयानुसार पोषक द्रव्यांची अभिवृद्धि व नाशक द्रव्यांचें उच्चाटन करणें हाच एकमेव उद्देश आहे अशी आमची समजूत आहे. आणि समाजाच्या प्रथमदर्शनीं गोचर होणाऱ्या स्वरूपाच्या म्हणजे आर्थिक परिस्थितीचा विचार करतां ही कसोटी प्रत्यक्ष अनुभवाने पुष्कळ अंशीं बरोबर ठरलेली आहे हेंहि प्रांजलपणें कबूल करणें भाग आहे. परंतु मनुष्याच्या मानसिक व्यापारांत व शारीरिक व्यापारांत विवाद्य परिस्थितीमुळे पुष्कळदा विसंगति उत्पन्न होत असली तरी मूलतः मनुष्याचे शारीरिक व्यापार हे त्याच्या अव्यक्त मानसिक व्यापाराचेच वाद्य परिस्थितीच्या मिश्रणानें तयार झालेलें व्यक्त स्वरूप आहे ही गोष्ट केव्हाहि अमान्य करतां यावयाची नाही. तेव्हा मनुष्यांचा शारीरिक व्यापाराबरोबर त्यांच्या मानसिक व्यापारांचीहि पूर्ण परीक्षा केल्यावाचून मनुष्याचें वर्गीकरण केल्यास तें केव्हाहि अपुरें व अतिव्याप्ति—अव्याप्ति या दोघांनीयुक्त असेंच होणार हें अगदी उघड आहे. आजचे पूर्वीचे सर्वच भांडवलदार—कारखानदार—अगर जमीनदार जन्मजात भांडवलवाले, कारखानेवाले अगर जमीनवाले होते असें मुळीच नाही. कोणी स्वतः—कोणाचे बाप, कोणाचे आज्ञेपणजे, प्रारंभीं श्रमजीवीच म्हणजे भांडवल नसलेले कारखाना नसलेले अगर जमीन नसलेले, मजुरदारच होते. कदाचित् प्रामाणिक मजुरदारहि असतील. परंतु त्यांचा पुढचा इतिहास संशोधून पाहिल्यास बहुधा सर्वांच्या बाबतींत असेंच आढळून येईल कीं श्रमाच्या द्वारें लक्ष्मीच्या कृपेचे कण त्यांच्या पदरांत पडूं लागतांच त्यांची बुद्धि चळून त्यांची स्वार्थाची भावना वाढत वाढत परस्वापहारा (Exploitation) च्या दुर्वासनेंत तिचें शेवटीं पर्यवसान झालें आणि त्यांनी आपल्या संग्रहीं असलेल्या बुद्धि—पराक्रम—इत्यादि सर्व साधनांचा समाजाच्या इतर घटकांची लूट करण्याकडे मनमुराद उपयोग करून आजचें उच्चपद प्राप्त करून घेतलें. जें पूर्वीच्या लोकांनी केलें तें कमीअधिक प्रमाणांत आजचेहि लोक करीत आहेत आणि क्रान्तीच्या विचारांचा प्रभाव समाजाच्या मनावर उत्तरोत्तर अधिकाधिक पडत न गेल्यास हाच प्रकार पुढेहि असाच दीर्घकाल चालू राहील. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे केवळ श्रमांच्या निकषाने समाजांतील घटकांचें वर्गीकरण करण्याने श्रमजीवी वर्गांत ज्या घटकाचा समावेश करावयास नको त्याचा न कळत समावेश केला जातो व त्यांच्या संगतीने खऱ्या

श्रमजीवि घटकांच्या वाढीस अडथळा उत्पन्न होतो. हा अडथळा टाळावयाचा असल्यास श्रमास शीलाची जोड देऊन त्यांच्या संयुक्त निकषाच्या सहाय्यानेच समाजाचें वर्गीकरण करणें क्रान्तीच्या शीघ्र विकासाच्या दृष्टीने अधिक उपयुक्त ठरेल असें आम्हांस वाटतें. आर्यांनीं प्राचीन कालीं याच निकषाच्या मदतीनें समाजाचें वर्गीकरण करून समाजरचनेचा एक उत्कृष्ट नमुना तयार केला होता व दीर्घकाल टिकवून दाखविला होता. 'शीलश्रम' या नव्या कसोटीलाच पूर्वीचें लोक 'गुणकर्म' असें म्हणत आणि या कसोटीला झुगासून तिच्या जागीं 'जन्मा'च्या कसोटीची स्थापना करण्यांत येईपर्यंत आर्यांचा संघ अगर समाज सामर्थ्यसंपन्न व नित्य विकासवान असाच राहिला होता. 'जन्मा'स प्रधानपद प्राप्त होऊन गुणकर्म—अर्थात् शीलश्रम गौण मानले जाऊं लागल्यापासून आर्यांचा सारखा अधःपातच होत गेला. या अधःपाताचें चित्र आज हिंदुस्थानांत प्रत्यक्षच पहावयास मिळत आहे. जन्माने ब्राम्हण म्हणून स्वतःस गौरविणारा अगर क्षत्रिय म्हणून आपली प्रतिष्ठा मिरविणारा अथवा वैश्य म्हणून समाजास आपल्या हातांत खेळवूं पहाणारा खरोखरच एवढ्या श्रेष्ठ पदवीस पात्र आहे काय? गुणकर्माच्या कसोटीचें अधिष्ठान जी सामाजिक निष्ठा तिचा लवलेश तरी त्यांच्या आचारविचारांत दिसून येत आहे काय? सारेच आपापल्यापरीने समाजाचें भक्षण करण्यासाठी टपून बसलेले! चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचे आम्ही सारेच मुक्तकंठाने गोडवे गातों परंतु चातुर्वर्ण्य व्यवस्था अत्यंत श्रेष्ठ अशा समाजनिष्ठेच्या पायावर उभारली गेली होती याची कोणास तरी शुद्ध आहे काय? ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांची तर गोष्टच सोडा, परंतु या तीन वर्णांची सेवा करण्याचें कार्य ज्यांच्या वाट्यास आलें होतें ते शूद्र सुद्धा प्राचीन काळींचातुर्वर्ण व्यवस्थेंत पूर्ण समाजनिष्ठ होते हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. उत्तम समाजरचना कोणत्याहि प्रकारची असो. परंतु त्या रचनेचा पाया “अढळ समाजनिष्ठा” हा एकच असूं शकतो-व्यक्तिगत स्वयंनिष्ठा हा असूं शकत नाही हें अनेक शतकांच्या अनुभवाने आज निर्विवाद सिद्ध झालें आहे. स्वयंनिष्ठ व स्वार्थासक्त घटकांचे बनलेले समाज आज सर्वत्र दृष्टीस पडत आहेत. परंतु त्यांच्या ठिकाणीं मनुष्याला देव बनविण्याचें सामर्थ्य नाही. त्या समाजरचनेंत स्वार्थलंपटपणा व परस्वापहार यांचीच सारखी वाढ होत असून मनुष्य पशुहूनहि पशु बनत चालला आहे असेंच अनुभवास येत आहे. तेव्हा मानवाच्या ठिकाणीं मानवेतचा पूर्ण विकास घडवून आणावयाचा असेल व त्या साठी सर्व प्रकारें उपयुक्त होईल अशी समाजाची नवी रचना निर्माण करावयाची असेल तर समाजाच्या हितासाठी तळमळणाऱ्या समाजवाद्यांना समाजघटकांच्या प्रकृतीतील व्यक्तिगत स्वयंनिष्ठा नष्ट करून तिच्या ठिकाणीं समाजनिष्ठेचें आरोपण करणें अत्यवश्य आहे. मनुष्याचें मानसिक कर्म जोपर्यंत बदलत नाही तोपर्यंत त्यांच्याशारीरिक कर्मांत बदल होऊन मानवी प्रपंचांत क्रान्ति घडून येईल अशी आशा करणें व्यर्थ आहे. तथापि हा बदल घडवून आणण्याचें सामर्थ्य एकट्या श्रमांत नसून त्याला शीलाची जोड देणें जरूर आहे. श्रमाचें माहात्म्य वर्णन करून श्रमाविषयीं भक्ति समाजांत उत्पन्न करीत असतां शीलाचें—सत्त्वगुणाचें—समाजनिष्ठेचें सर्वश्रेष्ठत्वहि समाजाच्या मनांत बिंबविलें पाहिजे. हें करीत असतां क्रान्ति म्हणजे किसान—मजुरांची राज्यक्रान्ति म्हणजे दरिद्रीनारायणाचा उत्कर्ष इत्यादि अतिव्यापक व्याख्यांना शीलाची मर्यादा घालावी लागेल आणि क्रान्ति म्हणजे समाजनिष्ठ शीलवान् परस्वापहाराच्या दुर्वासनेचा त्याग केलेल्या—किसानमजुरांचें राज्य अशी थोडी लांबलचक व्याख्या करावी लागेल हें खरें. परंतु क्रान्तीच्या मार्गावर समाज वेगाने पुढे संरसावू लागला म्हणजे आज नाही उद्या हें तत्त्व अमलांत आणल्यावाचून क्रान्तिकारकांना क्रान्तीचा पूर्ण विकास करतांच यावयाचा नाही. कारण क्रान्तीच्या पूर्णावस्थेंत मानव समाज स्वापहाराच्या व्याधीपासून पूर्णपणें मुक्त झालेलाच आढळून येईल. परस्वापहाराचा यत्किंचित् दोष समाजाच्या शरीरांत जांवर शिल्लक राहील तोंवर क्रान्ति पूर्णावस्थेस पोहोचली असें म्हणतांच यावयाचें नाही. परस्वापहाराच्या दुर्वासनेचा—निदान तिच्या वाढीला पोषक होणाऱ्या परिस्थितीचा पूर्ण लोप हेंच क्रान्तीच्या पूर्णावस्थेचें स्पष्ट लक्षण आहे. किंबहुना हें कार्य घडवून आणण्यासाठीच क्रान्तीचा व क्रान्तिकारकांचा अवतार झालेला आहे. समाजघटकांची बहुसंख्या म्हणजे बहुजनसमाज—जोंपर्यंत परस्वापहाराच्या पापकर्मापासून शरीराने व मनाने पूर्णतः परावृत्त

होत नाही तोपर्यंत क्रान्तिकारकांचे कार्य सफल झाले असें कदापि म्हणतां यावयाचें नाही. हें कार्य नजीकच्या भविष्यकालांत पूर्ण होईल असें मानणें चुकीचें ठरेल. परंतु भविष्यकाल नजीकचा असो वा दूरचा असो, क्रान्ति पूर्ण होईपर्यंत आपला उद्योग बंद पडूं द्यावयाचा नाही असा क्रान्तिकारकांचा दृढ निश्चय असला पाहिजे. मानव समाजाचा घटक जो मनुष्य प्राणी तो जन्ममरणाधीन असल्यामुळे समाजांतून कांही घटक रोज मृत्युमुखी पडून वजा होत असतात व त्यांची रिकामी पडलेली जागा जन्मास येणाऱ्या नव्या घटकांना रोज भरून काढण्यात येत असते. अर्थात् समाजातून बाहेर पडणाऱ्या व समाजांत प्रवेश करणाऱ्या घटकांची संख्या नेहमी सारखीच असते असें नाही—बहुधा ती कमी जास्तच होत असते आणि त्याच प्रमाणें त्यांच्या गुणांतहि नेहमी सारखेपणा नसतो—बहुधा फरकच पडत असतो. तथापि हा संख्येन व गुणांत पडणारा फरक कधी उत्क्रान्तिपर असतो तर कधी अपक्रान्तिपर असतो. व त्यामुळे निसर्गनियमानुसार क्रान्तीची गति कधी शीघ्र तर कधी मंद होते आणि क्रान्तीच्या समाप्तीचा काल नजीक अगर दूर होतो. तथापि क्रान्तीच्या विचाराचा प्रवाह अव्याहतपणें वाहता ठेवल्यास या कालाच्या लांबीत आखुडपणा येऊं शकतो असा आजवरचा अनुभव आहे. आणि म्हणून क्रान्तीच्या उपासकांनी निराश न होतां आपला ज्ञानप्रसाराचा उद्योग नेटाने सारखा चालू ठेवला पाहिजे असा आमचा आग्रह आहे. क्रान्तीच्या भावनेने समाज जसजसा उत्क्रान्त होत जाईल तशतशा तत्कालीं समाजांत नांदत असलेल्या अपक्रान्तीच्या शक्ति संतप्त होऊन क्रान्तीस कसून अडथळा करतील हें अगदी उघड आहे. तथापि क्रान्तिकारकांनी अशा अडथळ्यांची पर्वा करण्याचें मुळीच कारण नाही. अपक्रान्तीच्या संतप्त शक्तींनी केवढेंहि अकांडतांडव केलें तरी परिणामी क्रान्तीचें सामर्थ्यच सरस ठरणार हें निश्चित आहे. असो.

क्रान्तीच्या स्वरूपाचें केवळ दिग्दर्शन करण्याच्या उद्देशाने आम्हीं लहिण्यास प्रारंभ केला,—परंतु लिहितां लिहितां हें दिग्दर्शन मर्यादेबाहेर गेलें असें आम्हाला वाटतें. तेव्हा आता ‘झालें इतकें क्रान्तिवर्णन पुरें’ असें म्हणून लेखणीच्या संचारास येथेच आवरण घालण्याचें आम्ही ठरवितो. आम्ही वर केलेलें क्रांतीच्या उद्भववाचें—वृद्धीचें व पूर्णावस्थेचें वर्णन इतर क्रांतिकारकांनी केलेल्या वर्णनाहून भिन्न आहे हें आम्ही जाणतो आणि तें अगदी स्वाभाविकहि आहे. क्रान्तिकडे पहाण्याचा आमचा दृष्टिकोणच इतरांच्या दृष्टिकोणाहून निराळा आहे त्याला कारणार काय? आमच्या विचारसरणीप्रमाणे क्रांतीच्या पूर्णावस्थेपर्यंत जाऊन पोहोचल्यास तेथे किसानमजुरांचें राज्य दृष्टीस न पडतां परस्वापहाराच्या दोषापासून पूर्णपणे मुक्त झालेल्या परोपकाराच्या एकैकभावनेने प्रेरित झालेल्या सदाचारसंपन्न समाजनिष्ठ मानवांचें राज्य दृष्टीस पडेल. अर्थात् त्यात किसानांना अगर मजुरांना मज्जाव असेल असें मुळीच नाही. ते आणि तदितर अनेक पेशांचे लोक तेथे अवश्य असतील. परंतु त्यांच्या ठिकाणीं निस्सीम समाजनिष्ठा व सत्वगुणविकास असेल तरच त्यांना तेथे स्थान मिळेल. नुसत्या किसानाच्या अगर मजुराच्या नांवावर व धंद्यावर त्याचा तेथे शिरकाव होऊं शकणार नाही. इतकेंच नव्हे तर उलटपक्षीं समाजनिष्ठा व लोकहिततत्परता या गुणांनी मंडित झालेले असल्यास भांडवलदार—जमीनदार अगर कारखानदार—या नावाने आज निंद्य मानले गेलेले लोकहि सदाचारसंपन्न किसान मजुरांच्या पंक्तीत मानाने अधिष्ठित झालेले आढळतील. अर्थात् यांची संख्या फारच कमी असेल हें खरें; परंतु त्यांनी आपली समाजनिष्ठा निर्विवादपणें शाबीत करून दिल्यावर केवळ भांडवलदार अगर कारखानदार अगर जमीनदार एवढ्या नांवासाठी पेशासाठी त्यास द्वार बंद केलें जाणार नाही. कारण आमच्या क्रान्तीच्या कल्पनेंत जन्मापेक्षा व त्याचप्रमाणे धंद्यापेक्षा त्याच्या ठिकाणीं वसत असलेल्या शुद्ध व सात्विक समाजनिष्ठेलाच सर्वात जास्त महत्त्व आम्ही दिलेलें आहे व या एकाच कसोटीने समाजघटक व समाजकंटक असे दोन विभाग मानलेले आहेत. तेव्हा मूळ दृष्टिकोणांतच अशी तफावत असल्यामुळे त्या कोणांतून दिसणाऱ्या क्रांतीच्या स्वरूपांत व त्यांच्या केलेल्या वर्णनांत अंतर दिसून

आल्यास त्यांत नवल काय? आणि म्हणूनच आमच्या प्रतिपादनांत आम्ही आज प्रचलित असलेली परिभाषा जाणूनबुजून टाळली आहे.

त्याचप्रमाणे प्रकृतीच्या व कार्यव्यापृतत्वाच्या अडचणींत आम्हास हें प्रतिपादन करावें लागलें असल्यामुळे त्यांत अनेक दोष राहून गेले आहेत व त्यामुळे ग्रंथाच्या सौंदर्यास पुष्कळच हानि पोहोचण्याचा संभव आहे याचीहि आम्हास पूर्ण जाणीव आहे. इतकेंच नव्हे तर आजच्या क्रान्तिलेखकाप्रमाणे खुद्द ग्रंथकारालाहि आमचें प्रतिपादन अमान्य व अप्रिय वाटण्याचा व त्यामुळे आमच्याकडून प्रस्तावना लिहून घेण्यांत आपण मूर्खपणा केला असा त्यास पस्तावा होण्याचा संभव आहे, असेंहि आमचें मन आम्हांस बजावीत आहे. तथापि क्रान्तीसंबंधाचे आपले विचार—मग ते भले असोत—बुरे असोत—बरोबर असोत—चूक असोत—या संधीचा फायदा घेऊन एकवार जगापुढे मांडावेत असा आमच्या मनाला पडलेला मोह आम्ही आवरूं शकलो नाही आणि या प्रतिपादनाच्या सहाय्याने वाचकांस मूळग्रंथ समजण्यास सहाय्य होईल किंवा नाही याचाहि विसर पडून आम्ही आपल्या लेखणीस बिनहरकत स्वैर संचार करूं दिला आहे. वास्तविक पाहतां वाचकाला मूळग्रंथाशीं मतलब आहे. प्रस्तावनेशीं नाही आणि त्यामुळे त्याने प्रस्तावनेकडे अजिबात दुर्लक्ष केलें तरी त्याचें त्यांत कांही नुकसान नाही. तथापि चुकून प्रस्तावनेवरून नजर फिरविण्याचा प्रमाद त्याच्या हातून घडलाच तर आपल्या चुकीबद्दल आम्हाला दोष देण्याचा त्याला पूर्ण अधिकार आहे. तेव्हा आम्हीं केलेल्या या अप्रासंगिक व अनाटायीं साहसाबद्दल त्याची क्षमा मागण्याचें ढोंग करण्याचें आम्हाला कांहीच कारण नाही.

तथापि श्री. हरिहरराव देशपांडे व आमचे यावलीकर स्नेही यांना आमच्याकडून अशी वेडीवांकडी प्रस्तावना लिहून घेण्यांत जे कष्ट पडले व त्यामुळे त्यांची व ग्रंथाची जी कुचंबणा झाली तिच्याबद्दल त्यांची क्षमा मागणें आमचें कर्तव्य आहे. इतंका त्रास देऊन आम्हीं त्यांच्या पदरांत जर कांही मूल्यवान वस्तु टाकली असती तर त्यांना समाधानाला कांही तरी जागा होती. परंतु दुर्दैव त्यांचें कीं त्यांची दोहोबाजूंनी फसवणूक झाली. पण आता त्याला इलाज काय? ‘पदरीं पडलें आणि पवित्र झालें.’ असें म्हणूनच त्यांना आपलें समाधान करून घेणें भाग आहे!

अमरावती—वऱ्हाड,
रविवार ता. ७ सप्टेंबर,
१९४७

}

वामन गोपाळ जोशी

दादांच्या नाटकाचं आज फार महत्त्व आहे. त्यांचे संदेश आज फार मोलाचे ठरणारे आहेत. “माझं राष्ट्र हाच मी आणामाझ्या राष्ट्राचं सुखदुःखं हेच माझं सुख-दुःख.”हे सांगणारा शीलसंन्यासमधील चंद्रकांत आज हवा आहे. स्वपेक्षा स्वजन मोठे. स्वामीनष्ठेपेक्षा स्वजननष्ठि ठा महत्त्वाची. लोकमताचा मान राजमतापेक्षा अधिक. देशासाठी स्वातंत्र्य मळिवायचं म्हणजे सत्तास्थाने उपभोगणे नव्हे. वकिरान्त कवि सुरेन्द्र हयापैकी कुणीही स्वातंत्र्योत्तर सत्ता स्वीकारली नाही, उलट वरिक्तीच अंगकिराली. वकिरान्ताने चंद्रशेखराला आणिसुरेन्द्राने कल्पलतेला सत्ता दिली. “प्रामाणकि अंतःकरणे वरिक्त आणनिरिभय असतात.”ही दादांची “तेजस्वनी”म्हणूनच स्पष्ट सांगते आणित्यानुसारच वागतेही.